

**ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΥ

Παναγιώτη Μηλιώνη

Το ιστορικό τραύμα και προφορική ιστορία. Προϋποθέσεις και όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Η διερεύνηση του ζητήματος των αγνοούμενων μέσα από μαρτυρίες οικογενειών, ομάδων πολιτών και ΜΚΟ

Επιβλέπων καθηγητής:

Κόκκινος Γεώργιος, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Κόκκινος Γεώργιος, Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστημίου Αιγαίου

Ψάλτης Χάρης, Καθηγητής Τμήματος Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κύπρου

Ντάλης Σωτήρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών
Πανεπιστημίου Αιγαίου

Λοιπά μέλη επταμελούς επιτροπής:

Καραμούζης Πολύκαρπος, Καθηγητής, Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μέλος

Κιμουρτζής Παναγιώτης, Καθηγητής, Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μέλος

Κόβρας Ιωσήφ, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήματος Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Πανεπιστημίου Κύπρου, Μέλος

Ηλιόπουλος Κωνσταντίνος, Επίκουρος Καθηγητής, School of Biological and Environmental Sciences, Liverpool John Moores University, Μέλος

Ρόδος, 2024

Στα κορίτσια μου

(Κίτυ, Ειρηλένα, Σοφία)

Τα Παιδιά Που Δεν Μεγάλωσαν

Η φωτογραφία σου μπροστά μου

Είσαι ακόμα στην ηλικία που τραβήχτηκε αυτή η φωτογραφία

Δεν σου έδωσαν την ευκαιρία να μεγαλώσεις

Το παιδί που δεν μεγάλωσε...

Η φωτογραφία σου μπροστά μου...

Τα μάτια σου λάμπουν γεμάτα ελπίδα,

Το πρόσωπό σου έχει ατέλειωτη ευτυχία,

Τα χείλη σου σαν φωτεινότητα...

Σε θυμάμαι...

Είστε όλοι αθώοι και έκπληκτοι...

Όλοι με κοιτάτε στα μάτια

Μερικοί από εσάς στα ελληνικά,

Μερικοί από εσάς στα τουρκικά...

Arif Ali Albayrak

(Arif Ali Albayrak και Ανδρέας Χρυσάνθου, *Από Πάφο ως Καρπάσι. Αγαπημένη Κύπρος*, Işık Kitabevi, Λευκωσία 2019. Έργο δικοινοτικού χαρακτήρα, μεταφρασμένο σε δύο γλώσσες απο έναν Ελληνοκύπριο και Τουρκοκύπριο ποιητή.)

Ευχαριστίες

Έχοντας ολοκληρώσει τη συγγραφή της διδακτορικής μου διατριβής, η οποία υπήρξε μια μακρά, δημιουργική και γεμάτη προκλήσεις περίοδο ανακαλώ όλους αυτούς που στάθηκαν δίπλα μου και συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της. Σε όλους τους κύκλους της ζωής οφείλουμε να έχουμε παρέα για να νοηματοδοτούμε και τις εμπειρίες που αποκομίζουμε σε αυτούς. Στον κύκλο της παρούσας διατριβής υπήρξαν πολλοί άνθρωποι που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο και μοιραστήκαμε εμπειρίες.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους αφηγητές που συμμετείχαν ανιδιοτελώς σε αυτή την διατριβή, δίχως αυτούς δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί αυτή η εργασία. Μα περισσότερο τους ευχαριστώ γιατί όλες αυτές οι αφηγήσεις ζωής με διαμόρφωσαν και με άλλαξαν ως άνθρωπο. Ξεχωριστή μνεία οφείλω στον Ξενοφώντα Καλλή, ο οποίος δεν βρίσκεται πλέον μαζί μας, αλλά αποτέλεσε μια «γέφυρα» κατανόησης για εμένα στα ζητήματα των αγνοουμένων και για τις δυο κοινότητες της Κύπρου. Τον ευχαριστώ και θα του είμαι πάντα ευγνώμων. Ξεχωριστά θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συγγενείς των αγνοουμένων που μοιράστηκαν μαζί μου τις εμπειρίες τους. Το προνόμιο να τους ακούσω, μα πολύ περισσότερο να τους γνωρίσω με έκανε να θαυμάσω την αξιοπρέπεια τους και την καλοσύνη τους. Το γεγονός ότι συνομίλησα με μέλη και των δυο κοινοτήτων με έκανε να καταλάβω ότι ο πόνος είναι κοινός.

Το πιο μεγάλο ευχαριστώ το οφείλω στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου κ. Γιώργο Κόκκινο. Ως επιβλέπων της παρούσας εργασίας υπήρξε πάντα υποστηρικτικός και ανοιχτός για οποιαδήποτε βοήθεια χρειάστηκα, μου άνοιξε το δρόμο της κατανόησης για τη σημασία της ιστορικής δικαιοσύνης σήμερα, ένας ακαδημαϊκός δάσκαλος που με διαμόρφωσε πολύπλευρα. Τον ευχαριστώ θερμά για όλα. Επίσης, οφείλω ένα τεράστιο ευχαριστώ στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κύπρου κ. Χάρη Ψάλτη, ο οποίος με την παρουσία του στην τριμελή επιτροπή ήταν πάντα διαθέσιμος για να με βοηθήσει και να με καθοδηγήσει σε ό,τι χρειάστηκα. Καίρια ήταν η συμβολή του και στην επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησα στην Κύπρο, αφού με τη γνώση του και την ανιδιοτέλειά του με βοήθησε να κατανοήσω τα ζητήματα της Κύπρου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω, επίσης, και στον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου κ. Σωτήρη Ντάλη, καθώς και στα υπόλοιπα

μέλη της επιτροπής για την υποστήριξη της διατριβής. Ξεχωριστή αναφορά, όμως, οφείλω στον επίκουρο καθηγητή του Liverpool John Moores University Κωνσταντίνο Ηλιόπουλο, ο οποίος ήταν πάντα εκεί όταν τον χρειάστηκα και μέσα από τις συζητήσεις μας μπόρεσα να κατανοήσω αρκετά δυσεπίλυτα ζητήματα.

Εν συνεχεία οφείλω ένα τεράστιο ευχαριστώ στον καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Κώστα Αγγελάκο, ο οποίος με τη στήριξη και την καθοδήγησή του μού έδωσε την ευκαιρία να συμμετάσχω σε ευρύτερα ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα αποκομίζοντας τεράστια εμπειρία. Ένα ακόμα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον διδάκτορα Ιστορίας και φίλο Ευστάθιο Πουλιάση, ο οποίος με τη γνώση του και τη φιλία του με στήριξε σε όλες τις δύσκολες στιγμές. Επίσης, οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο φίλο και συνάδελφο Θεόφιλο Διαμάντη, ο οποίος ήταν δίπλα μου σε ό,τι χρειάστηκα. Ένα ξεχωριστό ευχαριστώ οφείλω, επίσης, στις Μαρία Κτωρή και Ξένια Λάμπρου, οι οποίες με στήριξαν με την γνωστική επάρκειά τους με πάρα πολλούς τρόπους και αποκόμισα μέσα από αυτό και τη φιλία τους.

Κατά τη διενέργεια της επιτόπιας έρευνας και της συλλογής των συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας, υπήρξαν πολλοί που με βοήθησαν ανιδιοτελώς και αφιέρωσαν χρόνο και επαφές τους, ώστε να αποκτήσω μια πραγματικά σφαιρική εικόνα για το κυπριακό ζήτημα. Με τυχαία σειρά ευχαριστώ τους Μιχάλη Γιάγκο, Sevgul Uludag, Μιχάλη Μιχαήλ, Αντώνη Αγκαστινιώτη, Αχιλλέα Δημητριάδη, Νατάσα Ιακώβου και τα μέλη των επιτροπών συγγενών αγνοουμένων. Όλοι τους ήταν εκεί για εμένα σε ό,τι και να χρειάστηκα, δίχως τη βοήθεια τους η έρευνα δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί με τον τρόπο που ολοκληρώθηκε.

Έπειτα, δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω τους γονείς μου, οι οποίοι υπήρξαν υποστηρικτικοί τόσο πνευματικά όσο και υλικά. Τους ευχαριστώ γιατί μου έδωσαν τη δυνατότητα να επιλέξω τι επιθυμώ σε όλη τη διάρκεια του βίου μου και ήταν πάντα εκεί για εμένα. Όπως επίσης ευχαριστώ τους νομικούς, αλλά και οικογένεια μου Δημήτριο Κατωπόδη και Ελένη Γεωργούτσου, οι οποίοι μέσα από την επιστημονική επάρκειά τους με βοήθησαν να κατανοήσω τη σημασία της δικαιοσύνης μέσα από τη νομική επιστήμη. Φτάνοντας στο τέλος δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω την οικογένειά μου και τα κορίτσια μου που είναι και τα άτομα που αφιερώνω τη διατριβή (Κίτυ, Ειρηλένα, Σοφία). Μέσα σε αυτόν τον κύκλο που ανέφερα αρχικά το πιο σημαντικό κομμάτι ήταν ότι με τη γυναίκα μου αποκτήσαμε τα παιδιά μας. Σε όλα αυτά

τα νέα ξεκινήματα εκείνη υπήρξε αρωγός σε όλα και όταν λύγιζα, ήταν πάντα εκεί για να με στηρίξει και να με βγάλει στην επιφάνεια. Όταν έπρεπε να λείπω για τις ανάγκες της έρευνας, αναλάμβανε διπλό φορτίο και το έκανε πάντα με χαμόγελο. Είναι η μόνη που κατανόησε τα όσα βίωσα και της οφείλω πολλά περισσότερα από ευχαριστώ.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	12
Abstract.....	13
Εισαγωγή	15
<i>Οι Θεωρητικές προτάσεις που αποτέλεσαν τον πυρήνα της διατριβής</i>	<i>25</i>
A' ΜΕΡΟΣ.....	28
1^ο Κεφάλαιο: Το Τραύμα μέσα από την προφορική ιστορία	28
1.1. Η σημασία της αφήγησης.....	29
1.2. Το τραύμα ως φόβος αναμόχλευσης των παθών κατά τη διάρκεια της μετάβασης.....	38
1.3. Το τραύμα στην κοινωνία που έχει υποστεί δικαιοδικές διαμάχες μέσα από τη βιβλιογραφία	45
1.4. Το τραύμα και οι αγνοούμενοι στη διαιρεμένη κοινωνία της Κύπρου	52
1.5. Το τραύμα μέσω της διαγενεακής μεταβίβασης στις οικογένειες των εξαφανισθέντων: η ανοιχτή πληγή που αφήνει στην κοινωνία	60
2^ο Κεφάλαιο: Η μεταβατική δικαιοσύνη και οι αγνοούμενοι.....	69
2.1. Οι μηχανισμοί μεταβατικής δικαιοσύνης ως μέσο για την αντιμετώπιση των αναγκών των οικογενειών των αγνοουμένων.....	71
2.2. Η εννοιολόγηση της μεταβατικής δικαιοσύνης με επίκεντρο τα θύματα.....	89
2.3. Συνέντευξη προφορικής ιστορίας και μεταβατική δικαιοσύνη.....	97
3^ο Κεφάλαιο: Η αποκατάσταση μετά τη σύγκρουση και οι ανάγκες των θυμάτων	100
3.1. Αποκατάσταση και μεταβατική δικαιοσύνη.....	100
3.2. Ανάγκες και δικαιώματα στην περίπτωση της Κύπρου και διεθνώς.....	103
3.3. Θεωρίες αναγκών	109
3.4. Το αποτύπωμα της απώλειας στις οικογένειες των θυμάτων	116
4^ο Κεφάλαιο: Κύπρος	120
4.1. Το ιστορικό πλαίσιο των συγκρούσεων 1963/64-1974 όσον αφορά στο ζήτημα των αγνοουμένων και της διαίρεσης του νησιού	120
4.2. Η διαφορετική προσέγγιση των αφηγημάτων των δύο κοινοτήτων στο ζήτημα των αγνοουμένων	133
4.3. Οι προσπάθειες επίτευξης λύσης μέσα στον 21 ^ο αιώνα	142
4.4. Οι προσπάθειες επανόρθωσης των θυμάτων και των οικογενειών τους και στις δύο κοινότητες ξεχωριστά	155
4.5. Η συμμετοχή σε επιτροπές αγνοουμένων και η ανάγκη συλλογικότητας	165
5^ο Κεφάλαιο: Μεθοδολογία έρευνας.....	171

5.1. Μεθοδολογία της παρούσας έρευνας	171
5.2. Οι συνεντεύξεις με ημιδομημένο ερωτηματολόγιο ως εργαλείο της προφορικής ιστορίας.....	177
5.3. Μέθοδοι έρευνας	182
5.4. Δειγματοληψία και αντιπροσώπευση	187
5.5. Εφαρμογή.....	189
5.6. Απομαγνητοφώνηση συνεντεύξεων	194
5.7. Ηθικά ζητήματα.....	196
B' ΜΕΡΟΣ	201
6^ο Κεφάλαιο: Αφηγήσεις των οικογενειών των αγνοουμένων	202
6.1. Τι σημαίνει να είσαι συγγενής αγνοουμένου;.....	204
6.2. Πώς το έμαθες;	208
6.3. Πώς διαχειρίστηκε το ζήτημα το κράτος;.....	211
6.4. Υπήρξε στήριξη από την ευρύτερη οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο;.....	216
6.5. Πίστευες ότι ήταν ζωντανός; Πότε άλλαξε αυτό;	219
6.6. Υπήρξε ψυχολογική στήριξη;	222
6.7. Αλλάζει η δομή της οικογένειας με την απουσία;.....	226
6.8. Πώς η επιστήμη συνέδραμε στη διαδικασία ανεύρεσης των αγνοουμένων; ..	229
6.9. Πώς αισθάνθηκες όταν έδωσες γενετικό υλικό για ενδεχόμενη ταυτοποίηση;	233
6.10. Η σημασία της ταυτοποίησης και της καταγραφής του τρόπου απώλειας της ζωής	235
6.11. Η αναγκαιότητα ταφής για τις οικογένειες	239
6.12. Η σημασία της ανεύρεσης ολοκληρωμένων λειψάνων για τις οικογένειες ..	242
6.13. Ο ρόλος της μητέρας του αγνοουμένου και της γυναίκας ευρύτερα.....	245
6.14. Πώς βοήθησε το άνοιγμα των οδοφραγμάτων τις οικογένειες των αγνοουμένων στις δύο κοινότητες;	249
6.15. Οι μαζικές σφαγές και θηριωδίες σε χωριά των δύο κοινοτήτων μέσα από τις αφηγήσεις.....	254
6.16. Οι εγκλωβισμένοι	259
6.17. Το ζήτημα της σεξουαλικής κακοποίησης που αποτελεί έως και σήμερα ταμπού	263
6.18. Η σημασία της επιστροφής αιχμαλώτων	271
6.19. Η σημασία της μαρτυρίας	275
6.20. Η βιομηχανία πληροφοριών ως παθογένεια του ζητήματος διερεύνησης των αγνοουμένων	277
6.21. Η σημασία των εκδηλώσεων.....	280

6.22. Η διαφορά πεσόντα που αγνοείται ο τόπος ταφής με τον αγνοούμενο	285
6.23. Ο ρόλος της μεταμνήμης σε συγγενείς αγνοουμένων	287
6.24. Η κοινοποίηση του ζητήματος μέσω ομάδων στα κοινωνικά δίκτυα	293
6.25. Τι σημαίνει δικαιοσύνη για τις οικογένειες;	296
6.26. Τι σημαίνει η συμφιλίωση και συγχώρεση;	299
7^ο Κεφάλαιο: Η σημασία της ταυτοποίησης μέσω των μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας στην Κύπρο.....	302
7.1. Η σημασία της ταυτοποίησης.....	302
7.2. Τα προγράμματα που επιτελούν τον ρόλο της ανάκτησης της αλήθειας στην Κύπρο, μέσα από την εύρεση, ταυτοποίηση και επιστροφή των λειψάνων στους οικείους τους.....	306
7.3. Το ζήτημα του πεδίου διερεύνησης και των όρων εντολής των δυο Επιτροπών	317
7.4. Η σημασία της διαδικασίας ταυτοποίησης	321
7.5. Η σημασία των δυο προγραμμάτων στην εξακρίβωση των συνθηκών θανάτου και ενημέρωσης των οικογενειών	323
7.6. Συλλογή πληροφοριών και αντικειμένων από τις οικογένειες για τη διερεύνηση της τύχης του αγνοούμενου μέλους.....	328
7.7. Ο ρόλος της μαρτυρίας στην περίπτωση της Κύπρου και παραδείγματα από μάρτυρες που υπέδειξαν τόπους ταφής	332
7.8. Το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας ως έμμεση αναγνώριση των παθογενειών του παρελθόντος	339
8^ο Κεφάλαιο: Ο ρόλος της δημοσιογραφίας της ειρήνης στην πορεία ανάδειξης του ζητήματος των αγνοουμένων μέσα από αφηγήσεις των πρωταγωνιστών ...	346
8.1. Η δημοσιογραφία της Ειρήνης: Εισαγωγή.....	346
8.2. Πώς ξεκίνησε;	357
8.3. Η σημασία της δημοσιογραφίας στην ανάδειξη του παρελθόντος της Κύπρου στη δημόσια σφαίρα και στην επαναπροσέγγιση.....	360
8.4. Η σημασία του ανοίγματος των οδοφραγμάτων στην ανάδειξη της επαναπροσέγγισης μέσα από τη δημοσιογραφία της ειρήνης	367
8.5. Οι κίνδυνοι της επιλογής ανάδειξης της αλήθειας ως αναχώματος στη λήθη	371
8.6. Σύνοψη.....	374
9^ο Κεφάλαιο: Το ζήτημα των αγνοουμένων της Κύπρου μέσα από προφορικές μαρτυρίες λογοτεχνών	376
9.1. Η σημασία και συμβολή της λογοτεχνίας.....	376
9.1. Η λογοτεχνία όσον αφορά στο ζήτημα των αγνοουμένων μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων	382

9.2. Η λογοτεχνία ως μέσο για την επίτευξη της συμφιλίωσης μέσα από τη μαρτυρία	389
9.3. Το ζήτημα των αγνοουμένων μέσα από τις φωνές των λογοτεχνών-αφηγητών	398
Σύνοψη.....	405
10^ο Κεφάλαιο: Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στην Κύπρο, μέσα από παραδείγματα οργανισμών με δικαιοδική παρουσία, ομάδων πολιτών και μεμονωμένων πολιτών.....	407
10.1. Ενδεικτικά παραδείγματα πρωτοβουλιών δικαιοδικού χαρακτήρα με σκοπό τη διευθέτηση του ζητήματος των αγνοουμένων.....	408
10.2. Η απουσία θεσμικών πρωτοβουλιών επαναπροσέγγισης	432
11^ο Κεφάλαιο: Μια διαφορετική οπτική με βάση την έρευνα των Charis Psaltis, Huseyin Cakal, Neophytos Loizides, Djordje Stefanovic, Miles Hewstoneme με τίτλο: The Internally Displaced in Cyprus and Return Intentions: Social, Psychological, Sociological and Political Determinants, για τη δικαιοδική προσέγγιση και το ζήτημα των αγνοουμένων	441
11.1. Λόγοι επιλογής της παρούσας ακαδημαϊκής έρευνας	442
11.2. Συσχετισμοί και συμπεράσματα.....	445
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ: Η επόμενη μέρα στο ζήτημα των αγνοουμένων και της συνολικής διευθέτησης της διαμάχης μέσα από τα βασικά ευρήματα αυτής της διατριβής.....	497
Βιβλιογραφία	509
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	551

Περίληψη

Βασικός εννοιολογικός άξονας της παρούσας εργασίας είναι η θυματοκεντρική προσέγγιση, ειδικότερα όσον αφορά στην ανάδειξη της ατζέντας των οικογενειών των θυμάτων αναγκαστικής εξαφάνισης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επιχειρείται να διερευνηθεί το δυσεπίλυτο αυτό ζήτημα με σύμμαχο τις «φωνές» των θυμάτων, των μαρτύρων, των δημοσιογράφων, των θεσμικών παραγόντων, των λογοτεχνών, παράλληλα με τη διεθνή βιβλιογραφία, τους διεθνείς οργανισμούς και τις εκθέσεις των αρμόδιων διεθνών επιτροπών. Η μελέτη αμφισβητεί τις μοιρολατρικές προσεγγίσεις για τις κληρονομίες της βίας που εδράζονται αποκλειστικά στον λόγο για τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι οποίες προέρχονται από εθνικές και διεθνείς ελίτ, μακριά από τα άτομα που έχουν πληγεί περισσότερο από τις συγκρούσεις. Η διατριβή διακρίνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρατίθεται το θεωρητικό πλαίσιο των εννοιών του ιστορικού τραύματος, της μεταβατικής δικαιοσύνης και των αναγκών των θυμάτων, ενώ στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της πρωτογενούς έρευνας μέσα από διεξοδικά αποσπάσματα των συνεντεύξεων των αφηγητών. Επιπρόσθετα, μέσα από τη διερεύνηση διαφορετικών πλαισίων (δικαστική ανθρωπολογία, δημοσιογραφία, λογοτεχνία, κοινωνία των πολιτών, ακαδημαϊκή κοινότητα) ερευνώνται οι προϋποθέσεις για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στις δύο κοινότητες. Ο ουσιαστικός στόχος είναι μέσω της εξατομικευμένης προσέγγισης που μεθοδολογικά τεκμαίρεται με τη συνέντευξη προφορικής ιστορίας, να ακουστούν τα θύματα για τα δεινά που υπέστησαν μετά από δεκαετίες αποσιώπησης και περιθωριοποίησης και, στη συνέχεια, σε συνεργασία με την κοινωνία των πολιτών να διαπιστωθεί η δυνατότητα αντιμετώπισης των παραβιάσεων, αποκατάστασης των θυμάτων και συμφιλίωσης των δυο κοινοτήτων. Μια απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης, η οποία για να επέλθει σε μια κοινωνία χρόνιων ανισοτήτων και έλλειψης ουσιαστικής συμπαράστασης των θυμάτων, συνθήκη που επικράτησε και στις δύο κοινότητες έως σήμερα, πρέπει να κατανοηθεί τόσο σε ευρύ όσο και σε εξατομικευμένο επίπεδο. Το βασικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας διατριβής είναι εάν το ιστορικό τραύμα - που δημιουργήθηκε στην περίπτωση της Κύπρου και διερευνάται στην εργασία αυτή με τη μορφή του ζητήματος των αγνοουμένων- μπορεί να αντιμετωπιστεί ώστε να

υπάρξει αποκατάσταση και να απονεμηθεί ιστορική δικαιοσύνη στις οικογένειες των θυμάτων. Διερευνάται, κατά συνέπεια, εάν οι οικογένειες των θυμάτων στην Κύπρο αισθάνονται ότι έχουν κατανοηθεί οι ανάγκες τους, καθώς πρόκειται, ως γνωστόν, για μια κοινωνία που έχει βιώσει ειδική εγκλήματα και εκτεταμένες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο πρόσφατο παρελθόν, ενώ, παράλληλα, ζει μια παρατεταμένη συνθήκη «παγωμένης σύγκρουσης» (Frozen Conflict) και διχοτόμησης του νησιού.

Λέξεις-κλειδιά: ιστορική δικαιοσύνη, μεταβατική δικαιοσύνη, ιστορικό τραύμα, προφορική ιστορία, αγνοούμενοι, Κύπρος, ιεράρχηση αναγκών των θυμάτων, συγκρουσιακά περιβάλλοντα, δημοσιογραφία της ειρήνης, κοινωνία των πολιτών.

Abstract

The main conceptual axis of this paper is the victim-centred approach, particularly in terms of highlighting the agenda of the families of forced disappearance victims. Within this framework, an attempt is made to explore this intractable issue with the ally of the "voices" of victims, witnesses, journalists, institutional actors, and writers, alongside international literature, international organizations and reports of relevant international committees. The study challenges fatalistic approaches to the legacies of violence based solely on human rights discourses, which come from national and international elites, far from the people most affected by conflict. The thesis is divided into two parts. The first part sets out the theoretical framework of the concepts of historical trauma, transitional justice and victims' needs, while the second part presents the results of the primary research through in-depth excerpts from the narrators' interviews. In addition, through the exploration of different contexts (judicial anthropology, journalism, literature, civil society, academia), the conditions for historical justice are investigated broadly across the two communities. The essential aim is through the individualized approach methodologically documented by oral history interviews to hear from victims

about the suffering they have endured after decades of silencing and marginalization and then, in cooperation with civil society, to establish the possibility of addressing violations, rehabilitating victims and reconciling the two communities. A rendering of historical justice, which, in order to occur in a society of chronic inequalities and lack of meaningful support for victims, a condition that has prevailed in both communities to date, must be understood at both a broad and individual level. The main research question of this thesis is whether the historical trauma -created in the case of Cyprus and explored in this paper in the form of the issue of the missing persons- can be addressed in order to provide reparation and historical justice to the families of the victims. It is therefore investigated whether the families of the victims in Cyprus feel that their needs are understood, as it is a society that is known to have experienced heinous crimes and widespread human rights violations in the recent past, while living in a prolonged state of Frozen Conflict and division of the island.

Key-words: historical justice, transitional justice, historical trauma, oral history, missing persons, Cyprus, prioritization of victims' needs, conflict environments, peace journalism, civil society.

Εισαγωγή

Βρισκόμαστε στην τρίτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, μια κομβική στιγμή για τη διερεύνηση ενός ζητήματος που ακόμα ταλανίζει πάρα πολλές οικογένειες στο νησί της Κύπρου. Η επίλυση του κυπριακού προβλήματος δεν είναι δυνατόν παρά να συναρτάται και με την επώδυνη συνθήκη της αναζήτησης και ταυτοποίησης των αγνοουμένων μετά τις δικοινοτικές διαμάχες του 1963-64 και του 1974. Οι οικογένειες των αγνοουμένων «συνυπάρχουν» σαν «κατάλοιπα» μιας παρατεταμένης «παγωμένης σύγκρουσης» (Frozen Conflict),¹ παράλληλα με την παρατεταμένη παθογενή συνθήκη που άφησε η κατάφωρη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω του ανείπωτου εγκλήματος της αναγκαστικής εξαφάνισης των οικείων τους. Αυτοί οι άνθρωποι έμειναν στη σκιά της Ιστορίας ως «κομπάρσοι» μιας διττής τραγωδίας, αυτής του νησιού, αλλά και της οικογένειάς τους.

Η μαζική βία και παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναγνωρίζεται στο πλαίσιο του Διεθνούς Δικαίου ως μια ξεχωριστή μορφή παραβίασης σε σύγκριση με τα εξατομικευμένα περιστατικά βίας. Η μαζική βία, αποτελεί μια ιδιάζουσα συμπεριφορά εγκληματικής φύσεως, γιατί, όταν λαμβάνει χώρα, εκπορεύεται συνήθως από ενδοκρατικές συγκρούσεις ή εθνοτικές διαμάχες. Αυτή η εγγενής διαφορά την καθιστά «δυσπρόσιτη» όσον αφορά στη χρήση δομών του κράτους ή των κρατών για την ανάσχεσή της, κυρίως δε του δικαιοδοτικού συστήματος. Παράλληλα, όμως, με βάση τα παραδείγματα που υπάρχουν διεθνώς και αρκετά από τα οποία αναφέρουμε και σε αυτή την εργασία, τα θύματα βιώνουν ζητήματα που χρήζουν άμεσης διεργασίας, ώστε να υπάρξει μια «επόμενη μέρα», όπως αυτή που προσπαθεί να διαμορφώσει το διεπιστημονικό πεδίο της μεταβατικής δικαιοσύνης (Transitional Justice). Η διεθνής κοινότητα αναγνωρίζει την αναγκαιότητα να γίνει απολογισμός για όλα όσα έχουν διαδραματιστεί σε μια σύγκρουση, να απονεμηθεί δικαιοσύνη για τα

¹Οι παγωμένες-παγιωμένες συγκρούσεις (Frozen Conflicts) αφορούν καταστάσεις στις οποίες οι εχθροπραξίες έχουν λήξει, ενώ η σύγκρουση παραμένει ουσιαστικά άλυτη. Οι προσαρτήσεις ή η ίδρυση μη κρατικών οντοτήτων ή μη αναγνωρισμένων κρατών εντός προηγούμενης επικράτειας του κράτους, αποτελεί συχνά μέρος παγωμένων συγκρούσεων. Βλ. για περισσότερα, Tobias Ackermann & Sebastian Wuschka (eds.), *Investments in Conflict Zones: The Role of International Investment Law in Armed Conflicts, Disputed Territories and 'Frozen Conflicts*, Brill NIIHOFF, 2021.

θύματα, καθώς και να γίνει πραγματικότητα η ειρηνική συνύπαρξη των δύο κοινοτήτων μέσω της συμφιλίωσης των αντιμαχόμενων πλευρών.

Η ύπαρξη μαζικής βίας, εκτός από τις δομές του κράτους που φανερώνουν την ανεπάρκειά τους όσον αφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα των πολιτών, διαμορφώνει και ομάδες πολιτών, οι οποίες υπέστησαν τα δεινά του παρελθόντος και καλούνται, παρ' όλα αυτά, να συνυπάρξουν στην επόμενη ημέρα. Αυτή η συνθήκη δεν είναι εύκολα διαχειρίσιμη, γιατί τα θύματα, οι συλλογικότητες, που βίωσαν τραυματικά γεγονότα, πριν υπάρξει η οποιαδήποτε επόμενη ημέρα, οφείλουν να διαχειριστούν την προσωπική τους ιστορία και ν' αποτελέσουν έναν θετικό αγωγό στην προσπάθεια για μετάβαση. Για να συμβεί αυτό, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί οι υπεύθυνοι να θέσουν το πλαίσιο της μετάβασης, να συμπεριλάβουν σε αυτό τα θύματα και τις ανάγκες τους, ώστε η φωνή τους να πάψει να είναι περιθωριοποιημένη και αντιθέτως ν' αποτελέσει θεμέλιο της ανάγκης για αλλαγή. Πρέπει να συνυπολογιστεί σε αυτό, η ψυχολογική δυσφορία που μπορεί να έχουν τα θύματα τα οποία έμειναν εκτεθειμένα σ' ένα ακραίο γεγονός. Αυτή η δυσφορία η οποία προκαλείται στα θύματα, δεν πρέπει απλώς να αναφέρεται, αλλά να καταβάλλονται προσπάθειες, ώστε να βρίσκεται στον πυρήνα της προσπάθειας μετάβασης.

Αξίζει να επισημανθεί ότι σε αρκετά από τα υποκείμενα αυτής της δυσχερούς κατάστασης δημιουργείται, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία για το τραύμα, η διαταραχή μετατραυματικού στρες (Particular Posttraumatic Stress Disorder - PTSD). Στα συμπτώματα του μετατραυματικού στρες σωματοποιείται το ανεπίλυτο πένθος.²

Αυτή τη «δύσκολη» συνθήκη μέσα από μια διαφορετική οπτική καλείται να διερευνήσει η ανά χείρας εργασία, μια οπτική που στον πυρήνα της έχει τη θυματοκεντρική προσέγγιση της μεταβατικής δικαιοσύνης (βλ. για περισσότερα κεφ.2). Η παγκοσμιοποίηση έφερε σε πρώτο πλάνο τη σημαντικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κάτι που δεν αμφισβητεί η παρούσα εργασία· απλώς μέσω του εμπλουτισμού αυτού του συλλογισμού, θέτει στον πυρήνα του προβληματισμού της την εφαρμογή τους μαζί με την ανάγκη της εξατομικευμένης προσέγγισης με σκοπό να

²Βλ. για περισσότερα, Lonneke I. Lenferink, Jos de Keijser, Ineke Wessel and Paul A. Boelen, "Cognitive-Behavioral Correlates of Psychological Symptoms Among Relatives of Missing Persons", *International Journal of Cognitive Therapy*, vol.11 (3), (2018), p.311-324.

κατανοήσουμε ουσιαστικά τις ανάγκες των θυμάτων (βλ. για περισσότερα κεφ.3) και μέσω αυτού ν' αποδοθεί δικαιοσύνη.

Η εθνογραφική προεργασία και η μετέπειτα χρήση του εργαλείου των συνεντεύξεων της προφορικής ιστορίας, επιχειρήθηκαν για ν' αναδείξουν τις ανάγκες των οικογενειών των θυμάτων σε συνάρτηση με άλλες συνεντεύξεις αφηγητών που βοήθησαν να δούμε ευρύτερα το θέμα και να γίνει μια σύνδεση από το ειδικό (ζήτημα αγνοουμένων) στο γενικό (διερεύνηση δυνατοτήτων επίτευξης επίλυσης και συμφιλίωσης). Οι αφηγητές αυτοί εκπροσωπούσαν, εκτός από τις οικογένειες των θυμάτων, θύματα και από κάθε είδους εγκλημάτων κατά τη διάρκεια των ταραγμένων περιόδων, δημοσιογράφων, θεσμικών (πρώην και νυν) παραγόντων.

Επιπροσθέτως, διερευνούμε το ιστορικό πλαίσιο της διαμάχης με πυρήνα τους αγνοούμενους, τη μεταβατική δικαιοσύνη, το τραύμα και ζητήματα, όπως η δημοσιογραφία της ειρήνης, η δικαστική ανθρωπολογία, αλλά και ζητήματα της ευρύτερης κοινωνίας των πολιτών και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Το κυριότερο, όμως, ζήτημα που θέτουμε στη διατριβή αυτή είναι οι εξιστορήσεις των αφηγητών που μας έδωσαν τη δυνατότητα παρουσίασης μιας διαφορετικής οπτικής, καθώς αμφισβητούν εδραιωμένες αντιλήψεις.

Οι αφηγήσεις σε συνάρτηση με την παράθεση κεφαλαίων και ενοτήτων που περιλαμβάνουν εκθέσεις διεθνών οργανισμών, εγχώριων για τις δυο κοινότητες, αλλά και κρατικών θεσμών (Κυπριακά δικαστήρια και πρακτικά) δημιουργούν μια επιπλέον δικλείδα εγκυρότητας στην πορεία για τη διερεύνηση αυτού του τραυματικού και πολυπαραγοντικού ζητήματος. Η αναγνώριση και η αποκατάσταση των ιστορικών αδικιών μέσω της ιστορικής δικαιοσύνης αναγνωρίζεται ως μια από τις σημαντικότερες ηθικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής μας. Μέσω αυτής και του πεδίου της μεταβατικής δικαιοσύνης επιχειρήθηκε ν' αναδειχθούν οι φωνές των ανθρώπων που αποτελούν εμβληματικές μορφές της ιστορικής αδικίας σε βάρος τους (οι οικογένειες των αγνοουμένων) στην Κύπρο, ως ένα φωτεινό παράδειγμα της ανάγκης μετασχηματισμού του πόνου όχι σε μια μονόπλευρη οπτική, αλλά, αν μας επιτρέπεται ο όρος, σε αυτή την περίπτωση που εξετάζουμε, δικαιοδική.

Τα εργαλεία του πεδίου της μεταβατικής δικαιοσύνης είναι αρκετά. Στα πλαίσια της μετάβασης η απονομή ιστορικής δικαιοσύνης και οι μηχανισμοί λειτουργίας της λειτουργούν παράλληλα ή αντί της επίσημης αλήθειας μέσω μηχανισμών ανάκτησης

της αλήθειας, όπως οι επιτροπές αλήθειας και συμφιλίωσης.³ Ένας μηχανισμός ο οποίος μπορεί ν' αναδείξει την αναγκαιότητα της ιστορικής δικαιοσύνης που έχει εγγενώς ένα από τα απαρτιζόμενα συστατικά -αυτό της αναγνώρισης-, αλλά και μέσω της μεταβατικής δικαιοσύνης που απαρτίζεται για να είναι ολοκληρωμένη η πολιτική της από τα παρακάτω στοιχεία: ποινικές διώξεις, αποζημιώσεις, θεσμική μεταρρύθμιση και αλήθεια μέσω των Επιτροπών.⁴ Μια διαφορετική άποψη τοποθετεί σε αυτό το πλαίσιο και την προσθήκη της μνημόνευσης. Για παράδειγμα, αξίζει ν' αναφερθούν οι διάφορες προσπάθειες για να διατηρηθούν οι μνήμες των θυμάτων μέσω της δημιουργίας μνημείων και άλλων συμβολικών πρωτοβουλιών, όπως η μετονομασία δημόσιων χώρων και οδών. Τα παραπάνω είναι πρωτοβουλίες που έχουν συμπεριληφθεί στις προσπάθειες της μεταβατικής δικαιοσύνης από τις περισσότερες χώρες του κόσμου που χρησιμοποίησαν τέτοιους μηχανισμούς.⁵

Η αποκατάσταση είναι ένα ακανθώδες ζήτημα για μέρος της κοινωνίας, εφόσον δεν είχε δοθεί στα μέλη του ούτε το δικαίωμα να πενθήσουν τον οικείο τους, ζήτημα που πραγματεύεται αυτή η εργασία και αφορά στα αγνοούμενα μέλη (missing persons) των δυο κοινοτήτων, ενώ παρόμοια παραδείγματα υπάρχουν πολλά διεθνώς. Αυτές οι ευάλωτες ομάδες, όπως τις χαρακτηρίζει και η φιλόσοφος Judith Butler,⁶ είναι οι ομάδες που μπορεί να εγείρουν επιπλέον αξιώσεις για την κατοχύρωση της ασφάλειας και των δικαιωμάτων τους. Πενθούν μέσω της διαμαρτυρίας, διότι δεν τους επιτράπη η δυνατότητα να πενθήσουν, οι ζωές των οικείων τους κρίθηκαν μη πενήσιμες,⁷ εννοώντας ουσιαστικά ότι από την αφετηριακή στιγμή που ένας άνθρωπος πεθάνει βιαίως, δεν ταυτοποιείται η σορός του και δεν δίνονται τα ιατροδικαστικά στοιχεία που αποδεικνύουν τον τρόπο θανάτου, οπότε αυτές οι ζωές γίνονται μη πενήσιμες. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι συγκεκριμένες ομάδες και οι οικείοι τους εξεγείρονται και διαμαρτύρονται για την απώλεια των οικείων τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι Μητέρες ή οι γιαγιάδες της Πλατείας Μαΐου (Madres de plaza de mayo/abuelas de

³Βλ. για περισσότερα, Alison Bisset, *Truth Commissions And Criminal Courts*, Cambridge University Press, Cambridge 2012. Επίσης, βλ. Priscilla B. Hayner, *Unspeakable Truths: Transitional Justice And The Challenge Of Truth Commissions*, Routledge, London and New York 2010.

⁴Βλ. Anna Bryson, "Victims, Violence and Voice: Transitional Justice, Oral History and Dealing with the Past", *Hastings International and Comparative Law Review*, vol.39 (2), (2016), p.299-353.

⁵Στο ίδιο, p.303.

⁶Ο χαρακτηρισμός αυτός δίνεται με βάση τις ομάδες της κοινωνίας που χρήζουν προστασίας. Για περισσότερα βλ. Judith Butler, *Η δύναμη της βίας*, μετάφραση Γιώργος Καραμπέλας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σ.76-77.

⁷Στο ίδιο, σ.81.

plaza de mayo)⁸ ή οι Κύπριες μητέρες και των δυο κοινοτήτων που για δεκαετίες αγνοούν ακόμη το τι συνέβη στον δικό τους άνθρωπο. Η διαμαρτυρία δεν έχει να κάνει μόνο με τους θύτες και τους υποστηρικτές τους, αλλά και με την ευρύτερη κοινωνία που ανέχεται αυτήν την άνιση μεταχείριση.

Μέχρι, επομένως, να ικανοποιηθούν οι ανάγκες αυτών των ανθρώπων και των οικογενειών τους, οι νεκροί τους παραμένουν μη πενήσιμοι.⁹ Αυτό το παράδειγμα είναι ενδεικτικό και της αναγκαιότητας της παράλληλης ή και ετεροχρονισμένης απονομής ιστορικής δικαιοσύνης μέσω της συνύπαρξης με τους μηχανισμούς της μεταβατικής δικαιοσύνης. Οι ευάλωτες ομάδες για ν' αποδεχθούν τη μετάβαση πρέπει να αποκατασταθεί η ισότητα με την υπόλοιπη κοινωνία, διαφορετικά ακόμα και αν επιτευχθεί η μετάβαση μέσω θεσμικών παρεμβάσεων, θα υπάρχει διάσταση στο δικαίωμα για την αλήθεια και αποκατάσταση αυτών των ευάλωτων ομάδων.

Οι αφηγήσεις ζωής, όπως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τις αφηγήσεις των θυμάτων, καθώς και τις επιδράσεις που αυτές έχουν διαμορφώσει, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην ιστοριογραφία αλλά και όλο περισσότερο στον τομέα της μεταβατικής δικαιοσύνης, όπως και στην αίθουσα του δικαστηρίου.¹⁰ Τις συνθήκες γι' αυτή την εξέλιξη διαμόρφωσαν επί της ουσίας δύο βασικοί λόγοι: ο πρώτος είναι αποτέλεσμα της καθιέρωσης της προφορικής ιστορίας και της «ιστορίας από τα κάτω» που επικράτησαν τη δεκαετία του 1970 και ο δεύτερος προέκυψε από τις επιτροπές αλήθειας (π.χ. στη Νότια Αφρική, Αργεντινή, Χιλή κ.α.) που υποστήριξαν τη χρησιμότητα του μάρτυρα-θύματος, ώστε να μιλήσει κατά τη διάρκεια της διαδικασίας συμφιλίωσης. Δυο διαφορετικά πλαίσια που είχαν όμως την ίδια αφετηριακή αρχή, την ανάγκη ν' ακουστούν καθημερινοί άνθρωποι που μέχρι πρότινος ήταν αντικείμενα μιας μονοσήμαντης και συμπαγούς αφήγησης. Επιπλέον, σε αυτό το ευρύτερο κλίμα συνέβαλε και το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο της Χάγης (Δ.Π.Δ.), το οποίο καθιέρωσε νέες διαδικασίες για την αυξημένη συμμετοχή των θυμάτων στις νομικές διαδικασίες, όχι μόνο ως μάρτυρες, όπως συνέβαινε στα ad-hoc δικαστήρια της Ρουάντα και της Γιουγκοσλαβίας, αλλά και ως θύματα που τους επιτρεπόταν ν' αφηγηθούν τις ιστορίες

⁸Βλ. περισσότερα στον επίσημο ιστότοπο, <http://madres.org>.

⁹Ο.π..

¹⁰Βλ. περισσότερα για την αποκατάσταση μέσω των μαρτυριών, Nicole L. Immler, "Individual Desire or Social Duty? The role of Testimony in a Restitution Procedure: An Inquiry into Social Practice", in Nanci Adler and Selma Leydesdorff (eds.), *Tapestry Of Memory: Evidence And Testimony In Life-Story Narratives*, Routledge, London and New York 2013, p.219.

τους.¹¹ Αυτές οι διαδικασίες έγιναν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στην αρχή της πρώτης δεκαετία του 2000. Είναι ευνόητο ότι αυτό δημιούργησε στα θύματα μια δυναμική, που τους επέτρεπε ή διευκόλυνε ακόμα περισσότερο ν' αισθανθούν ένα ασφαλές περιβάλλον, ώστε να μιλήσουν για το παρελθόν τους και τα δεινά που υπέστησαν, όχι μόνο σε θεσμικές πρωτοβουλίες, αλλά και σε μεμονωμένες ή συλλογικές επιστημονικές έρευνες, όπως η παρούσα διατριβή.

Όλη αυτή η διεργασία συνέβαλε και στην πρόσβαση της ευρύτερης κοινωνίας σε γεγονότα που πολλές φορές μεταφέρονται διαγενεακά και ενσωματώνονται στο ψυχοκοινωνικό υπόβαθρο των απογόνων αλλά και των οικείων των θυμάτων γενικότερα,¹² γεγονός που αφήνει το αποτύπωμά του στην κοινωνία με έμμεσες παθογένειες. Η ανάγκη για αποκατάσταση δεν λειτουργεί υποβοηθητικά μόνο για τα θύματα και τους οικείους τους, αλλά δυνητικά για ολόκληρη την κοινωνία.

Στο πεδίο της μεταβατικής δικαιοσύνης έχει εδραιωθεί η άποψη ότι η εξιστόρηση της αλήθειας είναι θεραπευτική,¹³ και υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία που αναφέρει ότι για να επιτευχθεί η ειρήνη σε στέρεες βάσεις, πρέπει ν' ακουστεί η αλήθεια, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στη συγχώρεση, τη θεραπεία και τη συμφιλίωση.¹⁴ Υπάρχουν, όμως, πολλές παράμετροι που πρέπει να συνυπολογιστούν, όταν η αλήθεια επέρχεται μέσα από την εξατομίκευση της προσωπικής ιστορίας των αφηγητών στο πλαίσιο της διεξαγωγής συνέντευξης προφορικής ιστορίας. Η αλήθεια παύει να είναι ένα γενικό πλαίσιο, αλλά έρχεται πλέον μπροστά σου μέσα από την αφήγηση και την ακρόαση.

Επομένως, όσοι ενδιαφέρονται ειλικρινά για την αποκατάσταση των θυμάτων και την απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης, πρέπει ουσιαστικά να ενδιαφέρονται για την ιστορία «από τα κάτω», τους καθημερινούς ανθρώπους, τα θύματα. Για τους αφηγητές δεν αρκεί απλώς να επιτρέπεται να μιλήσουν,¹⁵ αλλά μέσα από τη μαρτυρία τους και την ακρόασή της από το κοινό, πρέπει να υπάρχει εγγενώς η σκέψη για την ηθική στάση

¹¹Nicole L. Immler, *ό.π.*, σ.219.

¹²Stanley Cohen, *Καταστάσεις Άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα, Τόπος, Αθήνα 2021.

¹³Karen Brouneus, "Truth-Telling as Taking Cure? Insecurity and Retraumatization in the Rwandan Gacaca Courts", *Security Dialogue*, vol.39 (1), (2008), p.58.

¹⁴Βλ. για περισσότερα, John Paul Lederach, *The Journey Toward Reconciliation*, Herald Press, 1999. Επίσης, βλ. Desmond Tutu, *No Future Without Forgiveness*, Image, 2000 και Raymond G. Helmick and Rodney Petersen (eds.), *Forgiveness And Reconciliation: Public Policy and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, New Jersey 2001. Επίσης, βλ. Clara Ramirez-Barat and Martina Schulze (eds.), *Transitional Justice and Education: Engaging Young People in Peacebuilding and Reconciliation*, V&R unipress, Göttingen 2018.

¹⁵Βλ. για περισσότερα, Michael Frisch, *A Shared Authority: Essays On The Craft And Meaning Of Oral And Public History*, Suny Press, New York 1990.

που οφείλουν να τηρήσουν οι ακροατές απέναντι στα γεγονότα και η προσήλωση στα δεινά που υπέστησαν τα θύματα. Η ακρόαση και η αλήθεια των θυμάτων τόσο τραυματικών γεγονότων, όπως των οικογενειών των αγνοουμένων της Κύπρου, αλλά και θυμάτων άλλων εγκλημάτων, θα μπορέσει να είναι θεραπευτική και θα επέλθει η αποκατάσταση, όταν η κοινωνία συμπεριλάβει αυτές τις αφηγήσεις μέσω των ακροάσεών τους.

Τα κράτη που υιοθετούν μηχανισμούς μεταβατικής δικαιοσύνης λόγω του τραυματικού παρελθόντος, επιδιώκουν ν' αντιμετωπίσουν αυτήν την κληρονομιά βίας και συγκρούσεων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ενθαρρύνονται να στραφούν στη διεθνή κοινότητα επιδιώκοντας τη μεταβίβαση της τεχνογνωσίας που ακολουθήθηκε σε άλλες περιπτώσεις, αλλά και να συνδράμουν ουσιαστικά στη χρηματοδότηση και υποστήριξη αυτών των μηχανισμών που θα δημιουργηθούν, η οποία ακολουθεί ως μοτίβο μια συγκεκριμένη μιμητική παγκόσμια πολιτική (global mimetic practice).¹⁶ Το Διεθνές Κέντρο για τη μεταβατική δικαιοσύνη (International Center For Transitional Justice – I.C.T.J.) ορίζει τις κυριότερες προσεγγίσεις διερεύνησης ως εξής: δίωξη, εξιστόρηση της αλήθειας, αποζημίωση, θεσμική μεταρρύθμιση, προώθηση της συμφιλίωσης, κοινωνική ανασυγκρότηση, μνημόνευση και συνεκτίμηση των έμφυλων μοτίβων βίας.¹⁷ Παρά το ευρύ φάσμα και τη γόνιμη ενασχόληση ποικίλων επιστημονικών κλάδων με τα ζητήματα που βρίσκονται στον πυρήνα των επιδιώξεών της, το δίκαιο παραμένει ο κυρίαρχος επιστημονικός κλάδος στον οποίο εντάσσεται η μεταβατική δικαιοσύνη.¹⁸

Άρα, η μετάβαση από τον οικουμενικό λόγο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις τοπικές ανάγκες (Local turn),¹⁹ μαρτυρά τον ευρύτερο προβληματισμό που επικρατεί στη διαχείριση των συγκρούσεων σήμερα και επιβεβαιώνει τις προσπάθειες για μετασχηματισμό του. Επίσης, αυτή η στροφή φανερώνει και μια ευρύτερη κριτική στην

¹⁶Simon Robins, *Addressing the Needs of Families of the Missing: A Test of Contemporary Approaches to Transitional Justice*, Philosophy Doctorate-PhD-Post Recovery War Studies, University Of York-Department of Politics, 2011, p.243.

¹⁷Οι παραπάνω κατηγορίες έχουν αντληθεί από τον ιστότοπο του I.C.T.J.: <http://www.ictj.org>, (τελευταία πρόσβαση στις 21/10/2022). Αναφέρονται οι παραπάνω προσεγγίσεις και σε επιστολή που απέστειλε ο πρόεδρος της Οργάνωσης στις 5 Δεκεμβρίου του 2005 στο Συμβούλιο Ασφαλείας και το αρχείο είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο: <http://65.18.216.88/ENGLISH/completiotstrat/S-2005-782e.pdf>, (ανακτήθηκε στις 21/10/2022).

¹⁸Kieran McEvoy, “Beyond Legalism: Towards a Thicker Understanding of Transitional Justice”, *Journal of Law and Society*, vol.34 (4), (2007), p.412.

¹⁹Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στην προσέγγιση των τοπικών αναγκών για την επίτευξη ειρήνευσης στο άρθρο των Roger MacGinty and Oliver, R. Richmond, “The Local Turn in Peace Building: a critical agenda for peace”, *Third World Quarterly*, vol.34 (5), (2013), p.763-783.

εφαρμογή της ειρήνευσης. Η στροφή στις τοπικές ανάγκες είναι μια σύγχρονη απαίτηση των θεωρητικών λόγω και της κριτικής που υφίσταται ο οικουμενικός λόγος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο οποίος συχνά δεν έχει εφαρμογή στην καθημερινή ζωή, αλλά συνάμα και ο νομικισμός και μιμητισμός που διέπει τους μηχανισμούς απονομής δικαιοσύνης σε διεθνές επίπεδο. Οι τοπικές ανάγκες έρχονται στο προσκήνιο ως απάντηση στο αιώνιο πρόβλημα του πώς θα εξασφαλιστούν καλύτερα οι ειρηνικές σχέσεις και η ανθρώπινη ευημερία.²⁰ Μέσα από τη διερεύνηση των αναγκών σε τοπικό επίπεδο γίνεται η υπενθύμιση ότι οι παρεμβαίνοντες διεθνείς οργανισμοί λαμβάνουν αποφάσεις για ανθρώπους που δεν γνωρίζουν.

Επίσης, αξίζει να τονιστεί και η ιδιαιτερότητα της κάθε σύγκρουσης. Διαφορετικά αντιμετωπίζονται οι ανάγκες των θυμάτων, όταν αφορά αυταρχικά καθεστώτα και διαφορετική προσέγγιση χρήζουν περιοχές με εθνοτικές συγκρούσεις και διαιρεμένες κοινωνίες, όπως η Κύπρος, η διαμάχη Ισραήλ-Παλαιστίνης και η Βόρεια Ιρλανδία.²¹ Σε περιοχές με το συγκεκριμένο υπόβαθρο δεν είναι αρκετό ν' ακουστούν οι ανάγκες των θυμάτων μεμονωμένα και μονόπλευρα, αντιθέτως πρέπει ν' «ακουστούν» οι φωνές με έναν «σύνθετο» τρόπο που θα προωθεί τη συνύπαρξη. Το τελευταίο ισχύει σε περιοχές που έχει επέλθει λύση, όπως η Βόρεια Ιρλανδία, αλλά και σε περιοχές που δεν έχει επέλθει, όπως η Κύπρος. Μέσα από τις συμπεριφορές και την κατανόηση των τοπικών αναγκών με συμπεριληπτικό τρόπο μπορεί να συνειδητοποιήσει κάποιος την ιδιομορφία της εκάστοτε περιοχής, στην οποία η ειρηνική συνύπαρξη δεν είναι σταθερά εδραιωμένη.²² Χαρακτηριστικό παράδειγμα των λεπτών ισορροπιών που υπάρχουν είναι το παράδειγμα της Βόρειας Ιρλανδίας, στην οποία πολλές φορές οι προσπάθειες για ανάδειξη χώρων που προωθούν την ειρήνη (peaceful space) «από τα πάνω» δίχως την ουσιαστική κατανόηση των τοπικών αναγκών όλων των μερών της σύγκρουσης, δημιουργούν τελικά καταστάσεις ασάφειας και αμφισβήτησης.²³

Το παραπάνω παράδειγμα αναδεικνύει τη σημασία της κατανόησης και αποδοχής της όποιας προσπάθειας επίλυσης μέσω της μεταβατικής δικαιοσύνης τόσο «από πάνω

²⁰ Caroline Hughes, Joakim Ojenda and Isabell Schierenbeck, “The struggle versus the song-the Local turn in peacebuilding: An introduction”, *Third World Quarterly*, vol.36 (5), (2015), p.818.

²¹ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στην τοπική στροφή σε διαιρεμένες κοινωνίες στο άρθρο των Lisa Smyth and Martina McKnight, “Maternal situations: sectarianism and civility in a divided city”, *The Sociological Review*, vol.61 (2013), p.304-322.

²² Στο ίδιο, p.320.

²³ Audra Mitchell and Liam Kelly, “Peaceful Spaces? “Walking” through the New Liminal Spaces of Peace Building and Development in North Belfast”, *Global, Local, Political*, vol.36 (4), (2011), p.322.

προς τα κάτω» όσο και «από κάτω προς τα πάνω». Αυτό συμβαίνει, καθώς η λύση της τοπικής διερεύνησης των αναγκών διαμορφώνεται από την άποψη της ενασχόλησης κυρίως με την καθημερινότητα, ως τρόπου αντιμετώπισης της ακαμψίας των τυπικών πλαισίων που θέτει ο διεθνής παράγοντας μέσω του μιμητισμού των μηχανισμών δράσης της μεταβατικής δικαιοσύνης. Η αξία της καθημερινότητας έγκειται κυρίως στις μη θεσμοθετημένες ιδιότητές της, οι οποίες δεν εντάσσονται στα αντικειμενικά και καθολικά πλαίσια που επιβάλλουν οι διεθνείς πρακτικές.²⁴

Στην κατεύθυνση της αναγκαιότητας συμπόρευσης βρίσκεται και ο καθηγητής Roger MacGinty, ο οποίος έχει επισημάνει τη σημασία της διττής παρουσίας των δυο προσεγγίσεων ως την καλύτερη αντιμετώπιση για την εφαρμογή της ειρήνης.²⁵ Αυτός ο συνδυασμός των δυο προσεγγίσεων πηγάζει και από τις παθογένειες που κρύβει μία αμιγώς θυματοκεντρική προσέγγιση, διότι η προσήλωση μονόπλευρα στις καθημερινές ανάγκες των θυμάτων δημιουργεί ζήτημα επιλεκτικότητας.²⁶ Το ζήτημα της επιλεκτικότητας εμφανίζεται, καθώς δεν υπάρχει ένας μηχανισμός που να προκρίνει αναλογικά υποθέσεις που αφορούν μια ομάδα θυμάτων ενός εγκλήματος, λόγω χάρη τις οικογένειες των αγνοουμένων.

Μία από τις επιδιώξεις της παρούσας έρευνας ήταν η αναγκαιότητα ανάδειξης των ιστοριών των συγγενών αγνοουμένων, διότι ο κάθε άνθρωπος βιώνει το τραυματικό γεγονός διαφορετικά, η συλλογική αντιμετώπιση ενός ζητήματος δεν καλύπτει τα θύματα, ούτε όμως οι αποσπασματικές ιστορίες- αφηγήσεις του καθενός. Μέσα από αυτή την προσέγγιση, της καθαρά τοπικής διερεύνησης των αναγκών, προκύπτει και η μη δυνατότητα διασύνδεσης των ιστοριών και ταυτοτήτων των θυμάτων σε ένα ευρύτερο φάσμα, όπου θα μπορούσαν ν' αντιμετωπιστούν τα ζητήματα αποκατάστασης της αλήθειας και δικαιοσύνης.²⁷ Η απόλυτη ετερογένεια των πηγών της τοπικής κατανόησης των αναγκών σημαίνει ότι δεν υπάρχει εγγενώς ένα τακτοποιημένο πλαίσιο, που θα ορίσει τι είναι αδικία και πώς μπορεί ν' αντιμετωπιστεί. Μέσα σε αυτό πλαίσιο οι πρώτοι –Roger MacGinty and Oliver P. Richmond- που έθεσαν

²⁴Simon Robins, "An Empirical Approach to Post-conflict Legitimacy: Victim's Needs and the Everyday", *Journal of Intervention and Statebuilding*, vol.7 (1), (2013), p.51.

²⁵Roger Mac Ginty, "Hybrid Reconstruction: The Case of Waad in Lebanon", in Oliver. P. Richmond and Audra Mitchell (eds.), *Hybrid Forms Of Peace: From Everyday Agency To Post-Liberalism*, Palgrave Macmillan, London 2012, p.210-211.

²⁶Βλ. για περισσότερα στο παρακάτω άρθρο της Elisa Randazzo, "The paradoxes of the "everyday": scrutinizing the local turn in peace building", *Third World Quarterly*, vol.37 (8), (2016), p.1-21.

²⁷Στο ίδιο.

επιστημονικά την στροφή στην τοπικές ανάγκες για τη διευθέτηση συγκρούσεων του παρελθόντος κατανόησαν παράλληλα και την αναγκαιότητα συνύπαρξης και των δυο κατευθύνσεων, ώστε να μπορέσει η μία να καλύψει τις παθογένειες της άλλης.

Σε αυτό το πλαίσιο ανεύρεσης ενός βέλτιστου τρόπου επίτευξης ειρήνευσης σε περιοχές με τραυματικό παρελθόν έκανε την εμφάνισή της και η θεωρία για τη «χιονοστιβάδα δικαιοσύνης» (Justice cascade), που ενδεχομένως είναι μια πιο κατάλληλη προσέγγιση ως προς το να ρίξει φως στις συνθήκες που δημιούργησαν οι νόμοι αμνηστίας για τα θύματα. Μέσω αυτής της διαδικασίας μπορούν να ξεπεραστούν τα εμπόδια, ν' αποκατασταθεί το έλλειμμα δικαιοσύνης και να επέλθει η αποκατάσταση της αλήθειας.²⁸ Η απαγγελία κατηγοριών σε άλλοτε πανίσχυρους ηγέτες, όπως στο Σέρβο Μιλόσεβιτς ή στον στρατηγό Ρίος Μόντ της Γουατεμάλα, ήταν τμήμα της «χιονοστιβάδας δικαιοσύνης».²⁹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπόρεσαν τα θύματα να δουν -σε μηχανισμούς λογοδοσίας- ανθρώπους, που ήταν υπεύθυνοι για τα εγκλήματα που βίωσαν μέλη των κοινωνιών, ατομικά αλλά και συλλογικά.

Ένα από τα πιο ειδηχθή εγκλήματα που μπόρεσε ν' αναδειχθεί μέσα από αυτή τη διαδικασία ήταν η αναγκαστική εξαφάνιση, καθώς κατέστη εφικτό να διερευνηθούν οι συνθήκες υπό τις οποίες έλαβαν χώρα αυτές οι εξαφανίσεις. Παρόλο, όμως, που δημιουργήθηκαν κάποιοι μηχανισμοί ανάκτησης της αλήθειας μέσω της ταυτοποίησης των αγνοουμένων δεν εξηγείται επαρκώς, γιατί δεν υιοθετήθηκαν από άλλες χώρες, αλλά και γιατί δεν λειτούργησαν καταπραϋντικά στους συγγενείς.

Σε αυτή τη διατριβή ένας από τους στόχους που τέθηκε είναι να διερευνηθούν οι ανάγκες των οικογενειών των αγνοουμένων, καθώς και πώς αυτό λειτουργεί ως έρεισμα στην απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στα θύματα, ατομικά, και συλλογικά, στις δυο κοινότητες της Κύπρου. Προσπάθειες που προκρίνουν τη διερεύνηση των εγκληματικών τεκμηρίων από τους τάφους σε συνδυασμό με την τεκμηρίωση των μοτίβων κακοποίησης από επιτροπές αλήθειας, διευκολύνουν σε μεγάλο βαθμό τον αγώνα των οικογενειών για «ευρύτερη αλήθεια» και δικαιοσύνη.³⁰ Στην περίπτωση της Κύπρου που εξετάζεται εδώ, κινήθηκαν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1999-2000) οι

²⁸ Βλ. για περισσότερα σε σχέση με τη θεωρία της «χιονοστιβάδας δικαιοσύνης» (Justice cascade) στο βιβλίο της Kathryn Sikkink, *The Justice Cascade: How Human Rights Prosecutions Are Changing World Politics*, WW Norton & Company, New York 2011.

²⁹ Ιωσήφ Κόβρας, *Ακτιβισμός και η Εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης: Οι οικογένειες των αγνοουμένων*, Επίκεντρο, Αθήνα 2021, σ.9.

³⁰ Στο ίδιο, σ.27.

μηχανισμοί ανάκτησης της «εγκληματολογικής αλήθειας» μέσω ταυτοποίησης των λειψάνων (βλ. για περισσότερα στο κεφ.7). Δεν μετέχουν, λοιπόν, στις προσπάθειες ανάκτησης της «ευρύτερης αλήθειας», αλλά μόνο στο πλαίσιο της «εγκληματολογικής αλήθειας». Μέσα από τη διερεύνηση των τοπικών αναγκών των θυμάτων και με τα δεδομένα που συλλέχθηκαν κατόπιν διενέργειας συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας, εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους για πολλά θύματα, τα συναισθηματικά και ψυχολογικά επακόλουθα της εξαφάνισης, έχουν τον μεγαλύτερο αντίκτυπο.

Ο βασικός πυλώνας της ερευνητικής προσπάθειας είναι ότι για τα θύματα αυτά, η ατομική και συλλογική αποκατάσταση είναι το σημαντικότερο στοιχείο επανόρθωσης και, υπό την έννοια αυτή, αποτελεί μέρος της δράσης της μεταβατικής δικαιοσύνης. Ταυτόχρονα, έγινε προσπάθεια να διερευνηθεί ο μηχανισμός ανεύρεσης και ταυτοποίησης αγνοουμένων στην ολότητά του κατανοώντας με αυτόν τον τρόπο το αποτύπωμα που αφήνει το ατομικό αίσθημα δικαιοσύνης στην κοινωνία μέσα από τη δικαιοδική προσέγγιση.

Οι Θεωρητικές προτάσεις που αποτέλεσαν τον πυρήνα της διατριβής

Βασικός εννοιολογικός άξονας της διατριβής είναι η θυματοκεντρική προσέγγιση, ειδικότερα όσον αφορά την ανάδειξη της ατζέντας των οικογενειών των θυμάτων αναγκαστικής εξαφάνισης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο επιχειρείται να διερευνηθεί το δισεπίλυτο αυτό ζήτημα με σύμμαχο τις «φωνές» των θυμάτων, των μαρτύρων, των δημοσιογράφων, των θεσμικών παραγόντων, των λογοτεχνών, παράλληλα με τη διεθνή βιβλιογραφία, τους διεθνείς οργανισμούς και τις εκθέσεις των αρμόδιων διεθνών επιτροπών. Ο ουσιαστικός στόχος είναι μέσω της εξατομικευμένης προσέγγισης που μεθοδολογικά τεκμαίρεται με τη συνέντευξη προφορικής ιστορίας να ακουστούν τα θύματα για τα δεινά που υπέστησαν μετά από δεκαετίες αποσιώπησης και περιθωριοποίησης και, στη συνέχεια, σε συνεργασία με την κοινωνία των πολιτών να διαπιστωθεί η δυνατότητα αντιμετώπισης των παραβιάσεων, αποκατάστασης των θυμάτων και συμφιλίωσης των δυο κοινοτήτων. Μια επίλυση, η οποία θα επέλθει σε μια κοινωνία χρόνιων ανισοτήτων και έλλειψης ουσιαστικής συμπαράστασης των θυμάτων, συνθήκη που επικράτησε και στις δυο κοινότητες έως σήμερα.

Το βασικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας διατριβής είναι εάν το ιστορικό τραύμα που δημιουργήθηκε στην περίπτωση της Κύπρου και διερευνάται στην εργασία αυτή με τη μορφή του ζητήματος των αγνοουμένων μπορεί να αντιμετωπιστεί ώστε να υπάρξει αποκατάσταση και να απονεμηθεί ιστορική δικαιοσύνη στις οικογένειες των θυμάτων. Διερευνάται, κατά συνέπεια, εάν οι οικογένειες των θυμάτων στην Κύπρο αισθάνονται ότι έχουν κατανοηθεί οι ανάγκες τους. Πρόκειται, ως γνωστόν, για μια κοινωνία που έχει βιώσει ειδική εγκλήματα και εκτεταμένες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο πρόσφατο παρελθόν, ενώ, παράλληλα, ζει μια παρατεταμένη συνθήκη «παγωμένης σύγκρουσης» (Frozen Conflict) και διχοτόμησης του νησιού.

Για να κατανοήσουμε τις παραπάνω συνιστώσες οδηγηθήκαμε σε πρόσθετες θεωρητικές προτάσεις που θα δοκιμαστούν με σκοπό να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν από αυτό το πλαίσιο διερεύνησης και βασιστήκαμε στην παρούσα εργασία τις ακόλουθες θεωρητικές προτάσεις:

- Πρώτη πρόταση

Οι ανάγκες των οικογενειών των αγνοουμένων περιγράφονται σε μεγάλο βαθμό από τα ακόλουθα κεντρικά ζητήματα: Αλήθεια- Ανθρώπινα λείψανα- Δικαιοσύνη- Υποστήριξη- Οικονομικοί πόροι. Οι προτεραιότητες που θέτουν οι οικογένειες έχουν να κάνουν και με τη διαφορετικότητα της κάθε μίας ως προς την κουλτούρα και το πλαίσιο, καθώς και με την ιδιομορφία της ως προς το τραυματικό γεγονός. Δεν έχασαν όλες οι οικογένειες μόνο ένα μέλος, αλλά υπάρχουν περιπτώσεις που έχασαν δυο ή και περισσότερα μέλη. Επίσης, είναι κρίσιμο θέμα να διερευνηθεί το εάν και κατά πόσο στην περίπτωση που αυτές οι οικογένειες είναι περιθωριοποιημένες από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο δίνουν βάρος στην κάλυψη βασικών αναγκών έναντι της ποινικής / ιστορικής δικαιοσύνης.

- Δεύτερη πρόταση

Προκειμένου να μελετηθούν οι μηχανισμοί που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της υπέρβασης των τραυματικών συνθηκών μέχρι σήμερα δημιουργήθηκε ένα θεωρητικό πλαίσιο που συνδέεται με το διάστημα της μεταβατικής περιόδου και τον τρόπο αντιμετώπισης των θυμάτων. Αυτή η συνθήκη είναι απόρροια και των καταστάσεων που επικρατούσαν τότε όσον αφορά τον συσχετισμό των αναγκών λόγω της ύπαρξης μεγαλύτερων αναγκών και στις δυο κοινότητες. Σε τέτοιες περιπτώσεις τα θύματα της

σύγκρουσης διαδραματίζουν ήσσονος σημασίαρόλο, αφού οι ανάγκες τους δεν αποτελούν προτεραιότητα.

- Τρίτη πρόταση

Οι αναφορές στο τι είναι για τις οικογένειες τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο βασικός λόγος αυτής της πρότασης είναι ότι το φάσμα των δικαιωμάτων αποτυγχάνει να λάβει υπόψη επαρκώς τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές ανάγκες των θυμάτων, εφόσον παγίως δίνεται προτεραιότητα σχεδόν αποκλειστικά στα πολιτικά δικαιώματα.

- Τέταρτη πρόταση

Με βάση τη θυματοκεντρική προσέγγιση της μεταβατικής δικαιοσύνης, οι μηχανισμοί αποκατάστασης είναι πιθανότερο να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες των θυμάτων όταν τα θύματα συμμετέχουν τόσο στη δημιουργία αυτών των μηχανισμών όσο και στην εφαρμογή τους. Στην περίπτωση της Κύπρου αυτό μπορεί να εκφράζεται και με συμμετοχή στις διαπραγματεύσεις για μια ενδεχόμενη θεσμική λύση.

- Πέμπτη πρόταση

Με τη διερεύνηση των αναγκών των οικογενειών των αγνοουμένων με έναν ολιστικό τρόπο και με την ανάδειξη διαφορετικών συστημικών περιβαλλόντων επιχειρείται να διερευνηθούν τα όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης, καθώς και οι παθογένειες που υπήρξαν μέχρι σήμερα.

- Έκτη πρόταση

Η περίπτωση της Κύπρου μέσω της δικοινοτικής διαμάχης και της λεγόμενης «παγωμένης σύγκρουσης», εφόσον δεν υπάρχει θεσμική λύση, ώθησε τον ερευνητή στην κάλυψη της ανάγκης δημιουργίας ενός πλαισίου επίλυσης του ζητήματος με βάση τη συνεργασία και τη συμφιλίωση και με γνώμονα τη διεθνή βιβλιογραφία αναφορικά με άλλα συναφή παραδείγματα ανά τον κόσμο. Σε αυτό βοηθητικός παράγοντας υπήρξε η διαφοροποίηση των εχθροπραξιών 1963/64-1974 και η ύπαρξη παράλληλων εγκλημάτων και θυμάτων που μέσα από την ολιστική προσέγγιση αποτυπώνονται στις μαρτυρίες των αφηγητών.

- Έβδομη πρόταση

Μέσω της διενέργειας συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας, στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να αναδειχθεί η αναγκαιότητα προσέγγισης των δυο κοινοτήτων. Μέσα

από τις μαρτυρίες και την εξιστόρηση των προσωπικών ιστοριών γίνεται κατανοητή η εγκληματική δράση και στις δυο κοινότητες και μελετώνται οι τρόποι με τους οποίους αυτές μπορούν να αποδομήσουν στερεότυπα και επίσημα αφηγήματα. Η συμπερίληψη στην κατηγορία των καταθετών μαρτυρίας ατόμων που προέρχονται και από τις δυο κοινότητες δεν επιχειρεί τη γενίκευση, αλλά τη συμπερίληψη του βιώματος της οδύνης, όπως και την προετοιμασία για συναντίληψη και συνεννόηση.

A' ΜΕΡΟΣ

1^ο Κεφάλαιο: Το Τραύμα μέσα από την προφορική ιστορία

Το τραύμα και οι συνέπειές του στο υποκείμενο που το υφίσταται αλλά και την κοινωνία συλλήβδην αποτελεί αντικείμενο πολλών επιστημών και υποπεδίων τους (Ιατρική, Νευροψυχιατρική, Ψυχολογία-Κοινωνική Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Ιστορία). Οι προσπάθειες εξήγησης και ερμηνείας γίνονται στο πλαίσιο της ουσιαστικής κατανόησης του τραύματος σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Τα στοιχεία που συλλέγονται για το τραύμα εκκινούν από την ενδελεχή μελέτη των αναμνήσεων των υποκειμένων, καθώς και των σωματικών αντιδράσεών τους σε συνθήκες που προκαλούν φόβο και άγχος. Είναι, επίσης, σημαντικό να ειπωθεί ότι το τραύμα δεν εντοπίζεται άμεσα, αλλά μετά το συμβάν, το οποίο στη συνέχεια καθορίζει το άτομο και, σε συλλογικό επίπεδο, την ομάδα ή και ολόκληρη την κοινωνία όπου ανήκει.³¹

³¹ Βλ. για περισσότερα, Bessel A. Van der Kolk and Rita Fisper, "Dissociation and the Fragmentary Nature of Traumatic Memories", *Journal of Traumatic Stress*, vol.8 (4), (1995), p.505-525.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η προσέγγιση του τραύματος μέσα από την Προφορική Ιστορία. Σκοπός μας είναι να τεθούν οι βάσεις για την επεξήγηση του τραύματος στο πεδίο των διαιρεμένων και μετασυγκρουσιακών κοινωνιών. Παράλληλα, θα επιχειρηθεί η οριοθέτηση του τραύματος και των αγνοουμένων στην κοινωνία της Κύπρου, όπως και της διαγενεακής μετάδοσης του τραύματος σε περιπτώσεις εξαιρετικών και ακραία επώδυνων γεγονότων. Η οπτική που παρατίθεται σε αυτό το κεφάλαιο και στην εργασία μας γενικά, είναι ότι μέσα από τη συγκριτική θυματοκεντρική προσέγγιση και τις αφηγήσεις των θυμάτων εκατέρωθεν μπορεί να επέλθει συμφιλίωση των αντιμαχόμενων πλευρών. Για να επιτευχθεί αυτό, προϋπόθεση είναι η καταλλαγή του αρνητικού συναισθηματικού προσανατολισμού που πλήττει τις εμπλεκόμενες κοινότητες. Συναισθήματα φόβου και προκατάληψης που διακατέχουν τις ομάδες πρέπει να ξεπεραστούν, να διερευνηθούν οι συνθήκες που οδήγησαν σε αδιέξοδο και σύρραξη και να τεθεί ο στόχος ενός κοινού μέλλοντος.

Τέλος, θα επιχειρηθεί η βιβλιογραφική αναφορά στο τραύμα και η ανάδειξη της σημαντικότητας του ζητήματος των αγνοουμένων σε ατομικό και κατ' επέκταση σε συλλογικό επίπεδο, μέσω της έρευνας που θα ακολουθήσει στα επόμενα κεφάλαια.

1.1. Η σημασία της αφήγησης

Η μαρτυρία περικλείει μέσα της πολλές άλλες σημασίες, οι οποίες, όμως, έχουν έναν κοινό πυρήνα, που δεν είναι άλλος από την κατάθεση της ιστορίας του πρωταγωνιστή, όπως αυτός τη βίωσε. Οι όροι «αφήγηση», «ιστορία ζωής» και «βιογραφία» έχουν εναλλάξιμες σημασίες και αποτυπώνουν την προσωπική μαρτυρία με διαφοροποιημένους τρόπους.³² Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε ο όρος της «αφήγησης», διότι μέσα από αυτήν μοιράζεται ο αφηγητής μέρη της ιστορίας του ή και όλη την ιστορία του.

Το «τι» των γεγονότων του παρελθόντος αποτελεί άμεση συνάρτηση του «πότε» της πρόσληψης και της ανασύνθεσής του και του «πώς» της περιγραφής και της

³²Ross McGarry and Sandra Walklate, *Victims: Trauma, Testimony And Justice*, Routledge, New York 2015, p.83.

ερμηνείας του.³³ Οι μνήμες και οι ιστορίες των πρωταγωνιστών μιας εποχής μάς βοηθούν να κατανοήσουμε το παρελθόν και να οριοθετηθούν οι πραγματικότητες που βίωσαν τα υποκείμενα. Σε συνθήκες μαζικής βίας μίας ή περισσότερων κοινοτήτων, βαθιά τραυματισμένων, το συλλογικό τραύμα καταστρέφει τον κοινωνικό ιστό και τις σχέσεις που τον συγκροτούν. Στη συνέχεια, το «σοκ της επίγνωσης» αναδημιουργεί την κοινότητα, την οποία ο Erikson ονόμασε «συνάθροιση των πληγωμένων».³⁴ Μέχρι να επέλθει η επίγνωση, τα άτομα αποδέχονται προσωρινά την απώλεια της στήριξης της κοινότητας.³⁵

Για να επιτευχθεί η συνειδητοποίηση του εύρους του τραύματος ατομικά αρχικά, αλλά και συλλογικά μετέπειτα, να διατηρηθεί η μνήμη και ν' «ακουστούν» τα γεγονότα του παρελθόντος αλλά και τα βιώματα των πρωταγωνιστών, πρέπει η αφήγηση να γίνει από τα ίδια τα θύματα που βίωσαν όλα τα επίπεδα του τραύματος. Μέσα από τις αφηγήσεις και τις περιγραφές της καθημερινότητάς τους αλλά και του τραυματικού γεγονότος, συνειδητοποιούμε την πολύπλευρη διάσταση του τραύματος και τις προεκτάσεις του στην κοινωνία, όπου συμβιώνουν διαφορετικές γενιές. Στην παραπάνω προσέγγιση καθοριστικός σταθμός υπήρξε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ένας πόλεμος που σημάδεψε τον 20ο αιώνα με τα πιο μελανά χρώματα της ανθρώπινης ιστορίας. Προκαλώντας πληθώρα αναμνήσεων, τέθηκε το ζήτημα της αναστοχαστικής οπτικής του μεταπολεμικού τραύματος και της αναγκαιότητας συλλογής μαρτυριών των πρωταγωνιστών, οι οποίοι λόγω γήρατος πέθαιναν και μαζί τους χάνονταν πολύτιμες μαρτυρίες της γενιάς που έζησε τον πόλεμο και τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Αν δεν συλλεχθούν οι αφηγήσεις των ζώντων ενός τραυματικού γεγονότος, πώς θα δομηθεί η γνώση και μετέπειτα η αφήγηση των επόμενων γενιών;

Αναπτύσσεται ο προβληματισμός του ερευνητή αναφορικά με το μεθοδολογικό εργαλείο που θα αξιοποιηθεί, ώστε να διατηρηθούν οι αφηγήσεις των μαρτύρων τις οποίες ξεθωριάζει ο χρόνος, καθώς η μνήμη εξασθενεί. Επιπλέον, ελλοχεύει ο κίνδυνος οι μαρτυρίες να προέρχονται μόνο από μέλη δεύτερης και τρίτης γενιάς, τα οποία, ακόμα και αν μεταφέρουν τα λόγια των μαρτύρων, πιθανόν να συμπληρώνουν τη μαρτυρία με δικές τους λέξεις.³⁶ Η συλλογή των αφηγήσεων δεν μπορεί να γίνει σε

³³Hans R. Jauss, "L'usage de la fiction en histoire", *Le Debat*, vol.54 (2), (1989), p.89-113.

³⁴Kai Erikson, *Notes On Trauma And Community*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1995.

³⁵Στο ίδιο.

³⁶Βλ. για περισσότερα, Elizabeth Rosner, *Survivor Café*, Counterpoint Press, California 2017.

«κενό χαρτί», αλλά με έναν «οδοδείκτη» που θα βασίζεται σε στοιχεία και πραγματικά γεγονότα. Διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος επανάληψης στερεοτύπων και κατασκευασμένων αφηγημάτων και παράλληλα έλλειψης σεβασμού στη μαρτυρία των ίδιων των θυμάτων.³⁷

Στο αίτημα για διατήρηση των αφηγήσεων του παρελθόντος υπάρχει και ο αντίλογος, που δεν είναι άλλος από το ρητορικό ερώτημα: Γιατί να θυμόμαστε «άβολες» ιστορίες, οι οποίες μας κουράζουν και μας φορτίζουν αρνητικά, αντί να μιλάμε για πράγματα και γεγονότα που μας κάνουν να περνάμε την καθημερινότητά μας με έναν πιο ευχάριστο τρόπο; Ως προς το ερώτημα αυτό, είναι σημαντικό να δημιουργηθεί ένα επιστημονικό πλαίσιο που, ακολουθώντας τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις του πεδίου της προφορικής ιστορίας, θα επιτρέπει την καταγραφή της αφήγησης με τρόπο τέτοιο, ώστε να μην κακοποιούνται τα θύματα επανατραυματιζόμενα με την αφήγηση, αλλά να λυτρώνονται μέσω αυτής. Η ορθή μάλιστα διάχυση των μαρτυριών δεν λειτουργεί θεραπευτικά μόνο για τα θύματα, αλλά και για τους ακροατές, επιγόνους ή όχι.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών η δημόσια μαρτυρία των θυμάτων ακραίας βίας έχει αποκτήσει εξέχουσα σημασία και αποτελεί το μονοπάτι για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης, την επούλωση και την ορθή μνημόνευση των γεγονότων.³⁸ «Ο προφορικός λόγος μας δίνει κάτι παραπάνω από το περιεχόμενό του, αναφέρει ο γνωστός ιστορικός της προφορικής ιστορίας Paul Thompson».³⁹ Θα συμπληρώναμε ότι μας πληροφορεί με πολλούς τρόπους και με πολλά παραπάνω ερεθίσματα, όπως με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών, την εικόνα ή τη μαγνητοφωνημένη συνέντευξη. Μέσω αυτών μπορούν να εκφραστούν συναισθήματα και σιωπές που δεν εκφέρονται, αλλά επικοινωνούνται διαφορετικά. Επομένως, η αφήγηση των πρωταγωνιστών, παραφράζοντας τον Paul Thompson, είναι η ριζική μεταμόρφωση του παρελθόντος στο παρόν μέσω των μαρτύρων του χθες.

³⁷ Katarina Mozina and Katarina Kompan Erzar, “Trauma and Community”, *Journal of Nationalism, Memory and Language Politics*, vol.15 (1), (2021), p.109-129.

³⁸ Ross McGarry and Sandra Walklate, *ό.π.*, 2015, p.127.

³⁹ Βλ. Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, μετάφραση Riki Van Boeschoten, Πλέθρον, Αθήνα 2002, σ.50.

1.1.1. Η ανανοηματοδότηση του τραύματος μέσα από την Προφορική Ιστορία

Η εμπειρία του ανθρώπινου βίου εκφράζεται μέσα από ιστορίες και οι ιστορίες δημοσιοποιούνται από αφηγητές-πληροφορητές,⁴⁰ με τους οποίους συνδιαλέγεται ο ερευνητής της προφορικής ιστορίας. Η προφορική ιστορία είναι, μάλιστα, ιδιαίτερα χρήσιμη και κατατοπιστική, όταν ερευνώνται περιστατικά της σύγχρονης ιστορίας, όπου εντοπίζονται μάρτυρες που έχουν ζήσει τα γεγονότα ή συμμετείχαν ενεργά σε αυτά.

Τα τραυματικά γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν διαχωρίζονται ανάλογα με το συμβάν και τη διάρκεια έκθεσης του αφηγητή σε συνθήκες φόβου και άγχους. Ο καθηγητής ψυχολογίας Abraham Sagi-Schwarz διαχωρίζει τα τραυματικά γεγονότα σε δύο κατηγορίες. Αρχικά, αναφέρεται το άμεσο τραυματικό γεγονός που συμβαίνει και στο οποίο τα υποκείμενα βρέθηκαν μια στιγμή σε συνθήκες φόβου και άγχους και μπορεί η ζωή τους να επανέλθει σε κανονικούς ρυθμούς, μόλις οι συνθήκες επιστρέψουν στην καθημερινή ροή τους. Η δεύτερη κατηγορία είναι το σύνθετο τραύμα, το οποίο προκύπτει από μακροχρόνια έκθεση σε συνθήκες φόβου και άγχους, που μπορεί να οδηγήσει τα θύματα σε ανάπτυξη μετατραυματικής διαταραχής ή στην αποστασιοποίησή τους από τα τραυματικά γεγονότα ακόμα και τη νέκρωση των συναισθημάτων τους.⁴¹

Σύμφωνα με έρευνες, το Εγώ του υποκειμένου που βιώνει το τραυματικό γεγονός δεν λειτουργεί, περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη συνείδησή του, καθώς και την έκταση του τραυματικού γεγονότος.⁴² Σε αντίθεση με την κανονική ζωή, το άτομο που βίωσε και βιώνει το τραύμα δεν μπορεί να ελέγξει τις αναμνήσεις των τραυματικών γεγονότων, ούτε επιλέγει πότε θα εμφανιστούν ή θα ανακληθούν στη μνήμη του. Αποτέλεσμα της αναβίωσής τους είναι η πρόκληση συναισθηματικής και σωματικής κατάρρευσης. Αυτή η διεργασία της αναβίωσης του γεγονότος με τη μορφή ονείρων ή

⁴⁰ Αφηγητές-πληροφορητές είναι η ορολογία με την οποία αποκαλούνται οι άνθρωποι που παραχωρούν συνέντευξη προφορικής ιστορίας.

⁴¹ Βλ. για περισσότερα, Abraham Sagi-Schwarz, "The well being of children living in chronic war zones: The Palestinian-Israeli case", *International Journal of Behavioral Development*, vol.32 (4), (2018), p.322-336.

⁴² Βλ. για περισσότερα, Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative And History*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996.

αναμνήσεων δεν είναι ελεγχόμενη οδηγώντας το άτομο σε ανεξέλεγκτες και άκρως τραυματικές καταστάσεις.⁴³

Σύμφωνα με τους Van der Kolk και Fisler, όταν οι άνθρωποι έχουν αναμνήσεις από κανονικές συνθήκες, αυτές οι αναμνήσεις καταγράφονται στη δηλωτική μνήμη και στη συνέχεια στο αφήγημά τους. Όταν, όμως, υπάρχουν «επιβεβλημένες» αναμνήσεις από τραυματικά γεγονότα, τότε οι πληροφορίες μπορεί να ανακατασκευάζονται ή να δημιουργούν μια εντελώς άλλη εικόνα. Αυτό έχει να κάνει με το ίδιο το άτομο αλλά και τη συναισθηματική του κατάσταση. Αν το άτομο δεν μπορεί να το ελέγξει, τότε αποστασιοποιείται από το γεγονός και δημιουργεί αυτό που ονομάζεται ψυχική αποσύνδεση. Αυτό, πιθανότατα, λαμβάνει χώρα γιατί υπάρχει παρατεταμένο τραύμα, παρουσία συναισθηματικής, εκτός από την ψυχική, κακοποίησης αλλά και παραμέληση.⁴⁴ Όταν, λοιπόν, το άτομο δεν έχει κάνει τη διεργασία του τραυματικού γεγονότος, δημιουργεί μια παρόμοια συνθήκη με το αρχικό τραύμα, αφού δεν είναι σε θέση να ξεχωρίσει τη σύγχρονη συνθήκη από την αρχική. Για να μπορέσει ένα άτομο να «κανονικοποιήσει» το τραυματικό γεγονός⁴⁵ και να εκλογικεύσει τις αντιδράσεις του, σωματικές και πνευματικές, στην ανάμνηση του τραυματικού γεγονότος, πρέπει να τις επεξεργαστεί και να τις συνδέσει με μέρη της μη δηλωτικής μνήμης, όπου έχει εξ αρχής καταγραφεί το τραυματικό γεγονός σε μορφή εικόνων και αισθητηριακών εντυπώσεων.⁴⁶ Μόνο όταν αυτό επιτευχθεί, το άτομο είναι σε θέση να αφηγηθεί το τραύμα και να το εντάξει στη διαδικασία της αφήγησής του προς τους άλλους.

Αν και η αφήγηση του τραύματος μπορεί να φαίνεται αρχικά ετεροχρονισμένη αφήγηση μιας τραυματικής εμπειρίας, δίχως να αποτελεί διέξοδο από την πραγματικότητα του θανάτου ή της βίαιης απομάκρυνσης μέλους της οικογένειας, επί της ουσίας είναι η απόδειξη του ατέρμονου αντίκτυπου που έχει στη ζωή του αφηγητή.⁴⁷ Αυτή η πορεία καθιστά τον αφηγητή έτοιμο να μοιραστεί το τραυματικό γεγονός στη διάρκεια μιας συνέντευξης στο πλαίσιο της προφορικής ιστορίας. Δεν

⁴³Βλ. για περισσότερα τη διδακτορική διατριβή της Ευαγγελίας Μάστορα με τίτλο: *Σύγκρουση, συλλογικό τραύμα και ανάπτυξη της ομάδας και της ομαδικότητας στη Δυτική Όχθη και το Ισραήλ*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστημίου Αθηνών – Τμήμα Επικοινωνιών και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Αθήνα 2015, σ.54.

⁴⁴Bessel A. Van der Kolk and Rita Fisler, “Dissociation and the Fragmentary Nature of Traumatic Memories”, *Journal of Traumatic Stress*, vol.8 (4), (1995), p.505-525.

⁴⁵Βλ. τη μεταπτυχιακή εργασία της Lynn Marie Williams, *Acceptance and Commitment Therapy: An Example of Third-Wave Therapy as a Treatment for Australian Vietnam War Veterans with Posttraumatic Stress Disorder*, Master of Clinical Psychology in the Faculty of Arts, Charles Stuart University, Bathurst 2007.

⁴⁶Bessel A. Van der Kolk and Rita Fisler, *ό.π.*, p.07.

⁴⁷Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative And History*, *ό.π.*, p.2.

πρέπει, ωστόσο, να θεωρείται σημαντικό μόνο το τραυματικό γεγονός και να απορροφά όλη την προσοχή του ερευνητή, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο ο αφηγητής-ατομικά ή η κοινότητα-συλλογικά ερμηνεύει το γεγονός.⁴⁸ Ασφαλώς, ο κεντρικός πρωταγωνιστής είναι ο αφηγητής, ο οποίος καταθέτει τη μαρτυρία του. Η κοινωνική ανάγκη, όμως, για τη μαρτυρία τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από την προφορική ιστορία, της οποίας βασικός μοχλός εκκίνησης είναι ο ανθρώπινος πόνος που δεν εισακούγεται στις επίσημες πηγές.

Απαρχή της προφορικής ιστορίας υπήρξε η διερεύνηση της μνήμης ως ιστορικής πηγής μετά το πέρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁴⁹ Εν συνεχεία η έρευνα εντάθηκε από τη δεκαετία του 1970. Πρωτοπόροι, τότε, ιστορικοί ανέδειξαν τη σημασία της αφήγησης βάσει της παραδοχής ότι οι μνήμες είναι επιλεκτικές κοινωνικές κατασκευές του υποκειμένου. Μέσα στον 21^ο αιώνα αναγνωρίστηκε ο ρόλος των συναισθημάτων των αφηγητών, καθώς και της δι-υποκειμενικής δυναμικής στις συνεντεύξεις της προφορικής ιστορίας.⁵⁰ Ο ιστορικός Portelli ισχυρίζεται ότι η μνήμη έχει να κάνει περισσότερο με την εκ των υστέρων δημιουργία νοημάτων παρά με το τι ακριβώς συνέβη.⁵¹ Αυτό το ισχυρίζεται, διότι πλέον ο αφηγητής έχει τον πρώτο ρόλο σε μια συνέντευξη και μια εκτεταμένη έρευνα-συλλογή μαρτυριών, καθώς ακόμα και τα λάθη οδηγούν σε ερμηνείες και ανανοηματοδοτήσεις. Αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό, αν συνυπολογίσουμε και τον ήδη βεβαρυμένο ψυχισμό του θύματος-αφηγητή που έχει βιώσει ένα μακροχρόνιο τραυματικό γεγονός με συχνές «αναζωπυρώσεις» του. Υπάρχει, βέβαια, και αντίλογος σε αυτή την άποψη από την Green, η οποία υποστηρίζει ότι με αυτή την πρακτική χάνεται το ενδιαφέρον στο μεμονωμένο άτομο και υπάρχει μια προσκόλληση στις προσεγγίσεις των θεωρητικών της κουλτούρας, οι οποίοι γράφουν για τη συλλογική μνήμη.⁵² Ωστόσο, εμείς θα συμπληρώναμε πως παραβλέπεται και η σημασία της ψυχολογικής οπτικής στις συνεντεύξεις. Η ψυχοθεραπευτική ματιά δίνει μια άλλη οπτική στα θύματα, καθώς μπορούν να υπάρξουν πολλαπλές ερμηνείες όχι μόνο για τα γεγονότα, αλλά «επεξηγήσεις» και

⁴⁸Brandon Hamber, *Transforming Societies After Political Violence: Truth, Reconciliation And Mental Health*, Springer, London and New York 2009, p.20.

⁴⁹Για περισσότερα βλ.το άρθρο της Alistair Thompson, “Four Paradigm in Transformations in Oral History”, *The Oral History Review*, vol.34 (1), (2006), p.49-70.

⁵⁰Βλ. για περισσότερα, Alessandro Portelli, *The Battle Of The Valle Giulia: Oral History And The Art of the Dialogue*, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1997.

⁵¹Στο ίδιο.

⁵²Βλ. για περισσότερα, Anna Green, “Individual Remembering and Collective Memory: Theoretical Presuppositions and Contemporary Debates”, *Oral History*, vol.32 (2), (2004), p.35-44.

«αλήθειες» για το τι αισθάνονταν και αισθάνονται τα ίδια, όπως επίσης για το πώς ερμηνεύουν το τραύμα σήμερα.

Οι μεμονωμένοι αφηγητές επιλέγουν να δημιουργήσουν ένα αφήγημα, το οποίο εμπεριέχει αναμνήσεις, επιλογές λέξεων της στιγμής ή διατυπωμένες μετά από σκέψη, περιγραφή εικόνων και συναισθημάτων, ασύνειδα ίχνη, όλα αυτά πάντα κάτω από τη σκέπη ενός πολιτισμικού και συγκυριακού πλαισίου που καθορίζει τους πληροφορητές-μάρτυρες σε μεγάλο βαθμό. Παρά τα μέσα που χρησιμοποιεί ο αφηγητής για να εκφραστεί, το «απόσταγμα» της συνέντευξης εμπεριέχει τις δικές του αλήθειες καθώς και ψυχολογικές διαδρομές του υποκειμένου που καταθέτει τη μαρτυρία του, που λαμβάνει υπόψη του ο ερευνητής στην προσπάθεια αποκωδικοποίησης της προσωπικότητας που έχει απέναντί του. Ακριβώς, αυτό το «απόσταγμα» της συνέντευξης, σε συνάρτηση με τη δημιουργία ευρύτερης βάσης δεδομένων, προκαλεί την ανανοηματοδότηση του τραύματος, και μεμονωμένα στον κάθε αφηγητή και συλλογικά σε ομάδα πολιτών ή στην κοινωνία συνολικά.

1.1.2. Η προφορική ιστορία ως θεραπεία του τραύματος μέσα από τη θυματοκεντρική προσέγγιση

«Είναι δυνατόν μέσω της προσέγγισης της ιστορίας ζωής να αποκτήσουμε μια πραγματικά ουσιαστική κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα τραύματα και οι αναποδιές του βίου επηρεάζουν της ανθρώπους μακροπρόθεσμα;» αναρωτιέται ο Paul Thompson.⁵³ Η αναδρομική ιστορία ζωής μπορεί να συμπληρώσει στοιχεία του ίδιου του αφηγητή στη συνομιλία του με τον ερευνητή, ο οποίος τις περισσότερες φορές έχει δομήσει ένα ερωτηματολόγιο σύμφωνα με τις ανάγκες μιας ομάδας πολιτών, οι οποίοι βιώνουν ένα κοινό τραύμα, όπως οι οικογένειες των αγνοουμένων. Αυτή η διαδικασία μπορεί να θέσει ερωτήματα της σε όλους τους συμμετέχοντες. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η διαδικασία της συνέντευξης προφορικής ιστορίας αποτελεί μία επιτέλεση,⁵⁴ συνδιαμορφώνοντας όλους τους συμμετέχοντες.

⁵³Βλ. για περισσότερα, Paul Thompson, *Trauma And The Long-term Life Story*, Routledge, London 2014, p.233. Επίσης, βλ. Kim Lacy Rogers, Selma Leydesdorff and Graham Dawson (eds.), *Trauma And Life Stories*, Routledge, London 2000.

⁵⁴Επιτέλεση είναι ορολογία της προφορικής ιστορίας και περιγράφει τη διαδικασία της συνέντευξης της προφορικής ιστορίας στην ολότητά της. Ξεκινάει από τη διαδικασία που προετοιμάζει κάποιος πριν γίνει η συνέντευξη και

Το τραύμα προκαλεί ρήξη ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο,⁵⁵ μια ρήξη που μπορεί ν' αποτελέσει ένα οριστικό και ανεπούλωτο τραύμα. Όλα εκκινούν από τη διάθεση του ίδιου του υποκειμένου, αν δηλαδή θέλει να διεργαστεί την τραυματική συνθήκη και να την εντάξει στο αφήγημά του, μετουσιώνοντας τις σκόρπιες εικόνες σε λόγια και σκέψεις. Μέσω της συνέντευξης προφορικής ιστορίας ο ερευνητής έρχεται σε επαφή με την προσωπική ιστορία ενός άλλου ατόμου και «εισβάλλει» στον εσωτερικό του κόσμο.⁵⁶ Η μνήμη του τραύματος και ο κόσμος του αφηγητή είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Ωστόσο, χάρη στη διεργασία αυτή, πολλές συνθήκες μπορούν να μεταστραφούν και οι επώδυνες και τραυματικές μνήμες να «συνομιλήσουν» με το σήμερα του αφηγητή ως ανάγκη διάδοσης του τι συνέβη στο παρελθόν.

Η συνέντευξη προφορικής ιστορίας αποτελεί την πύλη για τον μετασχηματισμό της αφήγησης σε μια, τρόπον τινά, εξομολόγηση. Κατά τη συνάντηση και την επιτέλεση της μαρτυρίας, εφόσον έχει προηγηθεί η επαφή ερευνητή-αφηγητή και έχει διαμορφωθεί το κλίμα που επιτρέπει την ανεμπόδιστη επικοινωνία τους, η αφήγηση αλλάζει συγκινησιακό επίπεδο και μετατρέπεται σε εξομολόγηση.⁵⁷ Μια εξομολόγηση, όμως, που διαφέρει από την επίσημη εξομολόγηση. Σε αυτή δεν κυριαρχεί ο μονόλογος ως αποκλειστικός τρόπος επικοινωνίας, αλλά ο λελογισμένος διάλογος ως τρόπος καθοδήγησης της συζήτησης και εκμείωσης της αντίληψης του υποκειμένου για τα γεγονότα. Ο διάλογος προϋποθέτει έναν κοινό «νοητικό» τόπο, όπου πραγματοποιείται η συνέντευξη και λειτουργεί επικοδομητικά στη μαρτυρία σαν ένας άλλος «οδοδείκτης» της δόμησης αυτής. Οι όροι του διαλόγου προσλαμβάνουν νέα νοήματα και όσο αυτός εξελίσσεται, επανανοηματοδοτεί τα γεγονότα, φωτίζοντας πτυχές που ενδεχομένως δεν είχε συλλάβει ο αφηγητής.⁵⁸

Η συνομιλία αποκτά νέο νόημα και για τους δύο συμμετέχοντες εφόσον, σε μεγάλο βαθμό, συνδιαμορφώνεται από κοινού. Ο ερευνητής περιορίζει το ζήτημα σύμφωνα με τα ερευνητικά ερωτήματα που διατυπώνονται πλέον στοχευμένα και ο αφηγητής

ακολουθεί και μετά το πέρας αυτής. Επίσης αφορά και τα αθέατα συμπεράσματα που προκύπτουν μέσα από την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε αφηγητή και ερευνητή, όπως λόγου χάρη η κινησιολογία του συνεντευξιαζόμενου. Βλ. για περισσότερα, Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π.. Επίσης βλ. Paul Thompson and Joanna Bornat, *The Voice Of The Past: Oral History*, Oxford University Press, Oxford 2000.

⁵⁵ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία: Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2012, σ.98.

⁵⁶ Paul Thompson and Joanna Bornat, *The Voice Of The Past: Oral History*, ό.π., p.239.

⁵⁷ Βλ. για περισσότερα το άρθρο της Λίλως Στυλιανούδη, «Η Θεραπευτική Διάσταση της Συνέντευξης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τομ.107, (2002), σ.83-94.

⁵⁸ Elliot G. Mishler, *Συνέντευξη Έρευνας*, μετάφραση Ντενίζ Ρώντα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ.105.

εξιστορεί για πρώτη φορά μέσα σε αυτό το πλαίσιο την ιστορία του. Δεν είναι, βέβαια, μια ιστορία κοινότοπη. Αντιθέτως, σημείο τομής σε αυτή την αφήγηση είναι το τραυματικό γεγονός. Εδώ, δεν εξετάζεται μόνο ο προφορικός λόγος του υποκειμένου, αλλά οι κινήσεις του, το βλέμμα του, καθώς και οι «σιωπές» του. Η σχέση ερευνητή-αφηγητή οφείλει να εκπέμπει οικειότητα και ν' αποτελεί μια πιο άμεση και προσωπική σχέση. Ακούγοντας τον αφηγητή του δίνουμε τον «χώρο» και την ασφάλεια να πει τη δική του ιστορία. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται η συνέντευξη του αφηγητή μέρος της δικής μας ζωής.⁵⁹

Ο τρόπος διεξαγωγής μια συνέντευξης είναι οικείος στους ερευνητές, οι οποίοι ακολουθούν τη διεθνή βιβλιογραφία. Εκείνο, όμως, που είναι δυσδιάκριτο, είναι το πότε η μαρτυρία-αφήγηση εκκινεί τη θεραπευτική διαδικασία.⁶⁰ Η αφήγηση παρά τον, όπως προείπαμε, θραυσματικό της χαρακτήρα, αποτελεί ένα μείγμα εικόνων, λέξεων, κινήσεων που συμπυκνώνει στον πυρήνα της την ιστορία του αφηγητή, μια ιστορία που, στην εργασία αυτή, έχει την έκφανση ενός τραύματος ανοιχτού και αρκετές φορές ανεπούλωτου. Επομένως, σε αυτή τη διάσταση, η θεραπευτική ιδιότητα της συνέντευξης έγκειται και στη δόμηση της αφήγησης με τη βοήθεια του ερευνητή, αλλά και στην κατανόηση του γεγονότος, μέσω της απεύθυνσης του προβλήματος που ερευνάται σε μια ομάδα ατόμων και όχι προσεγγίζοντάς το μεμονωμένα.

Η στοχαστική αυτή διαδικασία οδηγεί εκ προοιμίου στο πεδίο της βούλησης, της συμμετοχής στην εξέταση του ζητήματος και της αποδοχής της προσωπικής ιστορίας πριν αυτή ειπωθεί. Αυτή η «εν δυνάμει ικανότητα στοχασμού και βούλησης»⁶¹ φαίνεται ότι εκκινεί τη διαδικασία της αφήγησης που είναι ο πυρήνας της συνέντευξης. Παράλληλα, όμως, τη διαδικασία καθοδηγεί στην ολότητά της το ερευνητικό ερώτημα ή τα ερωτήματα που εξαρχής έθεσαν σε κίνηση τη διενέργεια της έρευνας, καθορίζοντας ένα αόρατο πλαίσιο μέσα στο οποίο τίθενται οι απαντήσεις. Ταυτόχρονα, μέσα από τη θραυσματική αφήγηση που μετουσιώνεται σε ιστορία, δομείται η μαρτυρία και από αυτήν τα ίχνη που θα επιλέξει να χρησιμοποιήσει ο ερευνητής για να δώσει υπόσταση στα ερευνητικά ερωτήματα. Η θεραπευτική ιδιότητα της συνέντευξης,

⁵⁹ Alida Gersie and Nancy King, *Storymaking In Education And Therapy*, Jessica Kingsley Publishers and Stockholm Institute of Education Press, Stockholm 1990, p.33.

⁶⁰ Βλ. για περισσότερα το άρθρο της Λίλως Στυλιανούδη, *ό.π.*

⁶¹ Michel Legrand, "Le recit de vie: Un outiltherapeutique?", colloque international (24-25 juin 1991), *L'histoire de vie risqué de la recherche, de la formation, de la therapie*, Centre de Recherche Interdisciplinaire de Vaucresson, Vaucresson 1992, p.215.

επομένως, εντοπίζεται στην «ανακατασκευή της ζωής μέσα από την αφήγηση».⁶² Αυτή η θεραπευτική ιδιότητα για να μετουσιωθεί σε γεγονός προϋποθέτει την ευαισθησία του αφηγητή και το συναισθηματικό δέσιμο ερευνητή-αφηγητή, που σαν θετικός «αγωγός» θα επιτρέψει στη διαδικασία της θεραπείας να εισχωρήσει στη συνέντευξη. Συνεπώς, η ενσυναίσθηση έχει πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Διαφορετικά, ελλοχεύει ο κίνδυνος ενός νέου τραυματισμού του υποκειμένου που επιλέγει ν' ανοιχθεί και να συνομιλήσει με τον ερευνητή για το τραύμα του. Η διεργασία με αυτόν τον τρόπο δεν ολοκληρώνεται, ενώ ο αφηγητής καλείται να διαχειριστεί επιπλέον και άλλα αναπάντητα ερωτήματα.

Ο αφηγητής, ιδιαίτερα στην περίπτωση αναζήτησης οικείων προσώπων που αγνοούνται, με αφετηρία τις προσωπικές του εμπειρίες και την ανείπωτη οδύνη που προκαλεί το ίδιο το τραυματικό γεγονός αλλά και οι ατελέσφορες ενέργειες για την εύρεση του δικού του ανθρώπου, μπορεί να αντλήσει ελπίδα και την προσδοκία για επανόρθωση ή αναδρομική δικαίωση από την ίδια την κατάθεση της μαρτυρίας του.

1.2. Το τραύμα ως φόβος αναμόχλευσης των παθών κατά τη διάρκεια της μετάβασης

Η έννοια της μετάβασης και εν δυνάμει επανόρθωσης διαφορίζεται εσωτερικά δεδομένου ότι τα υπό διαμόρφωση ιστορικά γεγονότα διαχωρίζονται εγγενώς σε αυτά που έχουν αναγνωριστεί και για τα οποία έχουν αποδοθεί ευθύνες στους υπαίτιους και σε αυτά που ακόμη εκκρεμούν. Στη δεύτερη περίπτωση τα θύματα εξακολουθούν να πλήττονται και επηρεάζουν συνολικά ομάδες πολιτών που μετατρέπονται σε ομάδες πίεσης για να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους μέσω της αναγνώρισης της αδικίας, τον μετασηματισμό των συνεπειών σε κάτι θετικό για τη μετάβαση, καθώς και τον καταλογισμό των ευθυνών στους θύτες, σύμφωνα με την ευθύνη που τους αναλογεί.⁶³

Κατά συνέπεια, η έννοια του τραύματος κατά τη διάρκεια της μετάβασης έχει βαρύνουσα σημασία. Το τραύμα λογίζεται ως ένα συντριπτικό γεγονός το οποίο χρήζει

⁶² Στο ίδιο.

⁶³ Antoine Garapon, *Peut-On Réparer l' Histoire? Colonisation, Esclavage, Shoah*, Odile Jacob, Paris 2008, p.157.

διεργασίας για ν' αποκατασταθεί η ψυχολογική ισορροπία του ατόμου αρχικά και μίας ομάδας πολιτών, ιδιαίτερα όταν μιλάμε για συνθήκες μαζικής βίας, όπως αυτές που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία.⁶⁴ Ο τραυματισμός, οποιασδήποτε μορφής, χρήζει θεραπείας και η επούλωση είναι μια διαδικασία επίπονη, πιθανότατα δυσλειτουργική και σίγουρα χρειάζεται υπομονή, επιμονή και μεθοδικότητα, μέσω της συγκριτικής θυματοκεντρικής προσέγγισης (βλ. κεφάλαια 2 & 3). Η μη σοβαρή και μη υπεύθυνη αντιμετώπιση των ομάδων πολιτών και πίεσης, όσον αφορά στην επανόρθωση και την κατανόηση των αιτημάτων τους, μπορεί ανά πάσα στιγμή να οδηγήσει σε αναμόχλευση των παθών και σε κατάρρευση των συμφωνιών ή συνομιλιών, αν η συμφωνία της μετάβασης είναι ακόμα στο στάδιο της διαβούλευσης.

1.2.1. Η αναγκαιότητα της δημιουργίας μιας «άλλης» δικαιοσύνης, στο πλαίσιο εκτεταμένης παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αποτροπής διαιώνισης του τραύματος

Η ανάγκη για δικαιοσύνη αποτελεί διαχρονική αναζήτηση της ανθρωπότητας και δη στις δυτικές κοινωνίες, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα και από τον πολιτικό φιλελευθερισμό που κυριάρχησε τον 20^ο αιώνα, καθώς στο μεγαλύτερο διάστημά του εκδηλώθηκαν τραυματικά ιστορικά γεγονότα, τα οποία απασχολούν μέχρι και σήμερα τη διεθνή κοινότητα. Ειδικότερα, στη σημερινή εποχή έχει ανακύψει μια κρίσιμη προβληματική όσον αφορά στο πνεύμα της δικαιοσύνης. Τα τελευταία χρόνια με τη μεγιστοποίηση της ευημερίας, τον σεβασμό της ελευθερίας και τον δικαιωματισμό προκύπτουν πυρήνες που εγγενώς δημιουργούν έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης της δικαιοσύνης και συμπυκνώνουν τις έννοιες που αναφέραμε παραπάνω.⁶⁵ Όλοι οι πολιτικοί φιλόσοφοι, από τον Ιμμάνουελ Καντ τον 18^ο έως τον Τζον Ρωλς τον 20^ο αιώνα, υποστηρίζουν ότι οι αρχές της δικαιοσύνης που ορίζουν τα δικαιώματά μας δεν θα πρέπει να έχουν ως προσανατολισμό την αρετή ή έναν ιδανικό και εξιδανικευμένο τρόπο ζωής. Αντιθέτως, μια δίκαιη κοινωνία διέπεται από τη δυνατότητα του κάθε ατόμου να επιλέξει τον τρόπο ζωής που εκείνο επιθυμεί. Το στοιχείο αυτό διακρίνει τις αρχαίες θεωρίες περί δικαιοσύνης, που είχαν ως βάση την αρετή, από τις νεότερες, που

⁶⁴ Βλ. για περισσότερα, Paul L. Russel, "Trauma, Repetition and Affect", *Contemporary Psychoanalysis*, vol.42 (4), (2006), p.601-620.

⁶⁵ Michael J. Sandel, *Δικαιοσύνη, Τι είναι το σωστό;*, μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπλιόλης, Πόλις, Αθήνα 2011, σ.15.

θέτουν ως βασικό πυλώνα την ελευθερία.⁶⁶ Εμβληματικό έργο στην επικρατούσα άποψη για τον ρόλο και το πνεύμα της δικαιοσύνης στον 20^ο αιώνα έχει η *Θεωρία της Δικαιοσύνης* που γράφτηκε από τον Τζον Ρωλς το 1971.

Αν και η σκέψη ότι η δικαιοσύνη έχει να κάνει με αρετές είναι βαθιά ριζωμένη στην ανθρωπότητα, ο στοχασμός που διαμορφώνεται πλέον αφορά στο είδος της δικαιοσύνης που θέλουμε. Επί της ουσίας επιβεβαιώνει τον προσανατολισμό σε μια καλύτερη ζωή και υπό το δικό μας πρίσμα φανερώνει την ανάγκη μετασχηματισμού της δικαιοσύνης σε περιοχές με εκτεταμένες και μακροχρόνιες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που άφησαν βαθιά τα σημάδια τους στις κοινωνίες, περιθωριοποιώντας μερίδες του πληθυσμού. Γι' αυτόν, ακριβώς, τον λόγο δημιουργήθηκε και εδραιώθηκε η ανάγκη απονομής της επανορθωτικής/ αποκαταστατικής, αλλά και μεταβατικής δικαιοσύνης από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα.

Η αναγκαιότητα για μια νέα διαλεκτική που αφορά στον ηθικό στοχασμό σχετικά με το είδος της δικαιοσύνης που θέλουμε δεν βασίζεται σε μια μόνο εξατομικευμένη σκέψη. Σίγουρα χρειάζεται μια προσωπική διεργασία, προϋποθέτει, ωστόσο, έναν δημόσιο στοχασμό που απαιτεί έναν συνομιλητή.⁶⁷ Στην προκειμένη περίπτωση υπάρχει η αναγκαιότητα για διαβούλευση του αφηγητή και της κοινωνίας, ενώ σε «προνομιακή» θέση σε αυτόν τον διάλογο βρίσκονται πρωτίστως τα θύματα και οι οργανώσεις που τα εκπροσωπούν αλλά και οι θύτες οι οποίοι οφείλουν να λογοδοτήσουν για το άλγος του παρελθόντος. Η διαβούλευση οφείλει να προκύψει μέσα από την κοινωνία για την ίδια την κοινωνία, διότι ελλοχεύει ο κίνδυνος μια φιλοσοφική συζήτηση, η οποία παραμένει αποστασιοποιημένη από την πραγματικότητα να καταλήξει σε μια στείρα ουτοπία.⁶⁸ Ο ηθικός στοχασμός που μετασχηματίζεται σε πολιτικό και αφορά έννοιες και νόμους που διέπουν τη συλλογική μας ζωή οφείλει ν' αφουγκραστεί τον κοινωνικό αναβρασμό για επανακαθορισμό και διεργασία εννοιών που δεν έχουν υλοποιηθεί, όπως ήταν επιθυμητό από την ίδια τη σύλληψή τους.

Η μεταβατική δικαιοσύνη αναδύθηκε ιστορικά ως απόπειρα επανόρθωσης της βίας του παρελθόντος και του τραύματος. Η έννοια της μεταβατικής δικαιοσύνης

⁶⁶ Στο ίδιο, σ.20.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.48.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ.49.

εντάσσεται, κατά ορισμένους, στο ευρύ φάσμα που καλύπτει η επανορθωτική/αποκαταστατική δικαιοσύνη (restorative justice). Η συζήτηση για τον μηχανισμό που θα καλύπτει με τον πιο ορθό τρόπο τις ανάγκες κοινωνιών που έχουν υποστεί τα προαναφερθέντα δεινά δεν έχει τελειώσει, αντιθέτως είναι ανοιχτή και διαμορφώνεται δυναμικά. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει ένας ενδεδειγμένος μηχανισμός που ακολουθείται παγκοσμίως. Η κάθε κοινωνία έχει τις δικές της ιδιομορφίες και τις δικές της «σκληρές αλήθειες», που πρέπει να διαχειριστεί με ευαισθησία και αποτελεσματικότητα. Κι αυτό είναι λογικό, καθώς οι ομάδες που ανήκουν σε μια κοινωνία μπορεί να έχουν διαφορετική οπτική στο είδος της μεταβατικής δικαιοσύνης που θέλουν και στο περιεχόμενο του διακυβεύματος. Ενδεικτικά, ο Ιωσήφ Κόβρας στο νέο του βιβλίο παραθέτει: «Για παράδειγμα, πώς μπορούν οι συγγενείς των αγνοουμένων να έχουν τις ίδιες ή ακόμα και παρόμοιες προτιμήσεις μεταβατικής δικαιοσύνης με εκτοπισθέντες ή πρόσφυγες;».⁶⁹

Παρά τα ερωτήματα που ανακύπτουν, το ζητούμενο είναι η αναγκαιότητα δημιουργίας μιας πρότασης που σε κεντρικό βάθρο θα έχει τοποθετήσει τη δικαιοσύνη και τον τρόπο λειτουργίας της. Όσο δεν υπάρχει ουσιαστική διεργασία με στόχο την αναζήτηση της αλήθειας και της ηθικής, και όχι μόνο, ικανοποίησης των θυμάτων, θα ελλοχεύει ο κίνδυνος της διαίωσης του τραύματος και της συνεχούς στρεβλής πορείας μιας κοινωνίας κατακερματισμένης και σπαρασσόμενης από συγκρούσεις.

Η ύπαρξη μιας μονόπλευρης δικαιοσύνης που εξετάζει τα ζητήματα μονοσήμαντα στα «στενά όρια» της αίθουσας των δικαστηρίων δεν έχει εφαρμογή στις κοινωνίες που εξετάζουμε (Κύπρος, Χιλή, Αργεντινή κ.ά). Αντιθέτως, η πολύπλευρη δικαιοσύνη που έχει στη φαρέτρα της διεπιστημονικά μεθοδολογικά εργαλεία, όπως αυτά που προσπαθεί να ενσωματώσει η μεταβατική δικαιοσύνη, είναι ο εναλλακτικός δρόμος ως απάντηση στα σύγχρονα φλέγοντα ζητήματα. Συγχρόνως, είναι σημαντική η ύπαρξη μιας μετα-μεταβατικής δικαιοσύνης, η οποία κρίνει και αξιολογεί τη μετάβαση και τις όποιες παθογένειες αυτή είχε, ανταποκρινόμενη στο αυξανόμενο επιστημονικό ενδιαφέρον και την κοινωνική απαίτηση. Παράδειγμα αποτελεί η Χιλή, όπου το 2019 έλαβαν χώρα τεράστιες διαδηλώσεις εξαιτίας της συνεχιζόμενης ανισότητας και του ελλείμματος κοινωνικής δικαιοσύνης, διαιώνίζοντας προβληματικές καταστάσεις του παρελθόντος. Άλλες χώρες που βρίσκονται σε συνεχή επανακαθορισμό του

⁶⁹ Ιωσήφ Κόβρας, *Ακτιβισμός και η εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης: Οι οικογένειες των αγνοουμένων*, Επίκεντρο, Αθήνα 2021, σ.21.

παρελθόντος είναι η Ισπανία και η Βραζιλία. Οι παραπάνω περιπτώσεις μας φανερώνουν ότι η μεταβατική δικαιοσύνη δεν είναι πανάκεια. Είναι, όμως, ένα εργαλείο που προσπαθεί να διεισδύσει στα «γκρίζα σημεία» του παρελθόντος.

Από την αρχική εφαρμογή της μεταβατικής δικαιοσύνης μέχρι σήμερα υπάρχει μια δυναμική που διαμορφώνει και επανακαθορίζει τους μηχανισμούς και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται. Σήμερα, οι έρευνες της μεταβατικής δικαιοσύνης έχουν μία προσέγγιση περισσότερο θυματοκεντρική με στόχο την πιο εξατομικευμένη αντιμετώπιση του ζητήματος. Βασικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε και το ακανθώδες ζήτημα των αγνοουμένων, το οποίο εκκρεμεί και αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που έχει να διαχειριστεί μια κοινωνία με τραυματικό παρελθόν. Ένα τόσο σημαντικό ζήτημα μπορεί να ανακινήσει αντανάκλαστικά σε κοινωνίες με έντονα ακόμα τα σημάδια του παρελθόντος και έλλειψη πολιτικής λύσης, όπως στην περίπτωση της Κύπρου, όπου στις αρχές του 2000 ενεργοποιήθηκε η Δικαιοδική Επιτροπή Αγνοουμένων (Δ.Ε.Α.).⁷⁰

Η δικαιοσύνη σήμερα οφείλει να ακολουθεί την κοινωνία και να προσαρμόζεται στην εξέλιξη και τον μετασχηματισμό της, δίχως βέβαια να απεμπολεί τις αρχές της ούτε να λειτουργεί δίχως όρια. Ως θεσμικός πυλώνας του πολιτεύματος οφείλει να διεκδικεί απαντήσεις στα αιτήματα που χρήζουν άμεσα απαντήσεων, με βασικό στόχο την κοινωνική συνοχή.

Η συζήτηση για το τι δικαιοσύνη θέλουμε δεν είναι καινούρια και σίγουρα δεν γίνεται να μας απασχολήσει έξω από τη γενικότερη θεώρηση της μετανεωτερικότητας ή ύστερης νεωτερικότητας, η οποία έχει ανατρέψει όλα τα κύρια αφηγήματα, καθώς όλα τίθενται υπό αμφισβήτηση. Σε αυτό έχει συμβάλει η πληθωριστική μνήμη του 20^{ου} αιώνα, η οποία συνεχίζει να φέρνει στην επικαιρότητα φρικαλεότητες του παρελθόντος, η οικονομική κρίση, το ψηφιακό στίγμα, καθώς και η οικονομική και κοινωνική ανισότητα που όλο εντείνεται ακόμα και στις δυτικές κοινωνίες, αν συνυπολογίσουμε και την πανδημική κρίση. Όλο το προαναφερθέν εκρηκτικό μείγμα δημιουργεί γενικότερη αμφισβήτηση των κυρίαρχων απόψεων. Αν μάλιστα στηριχτούμε στην άποψη του Ρωλς ότι «κανείς δεν αξίζει την ανώτερη φυσική του ικανότητα ούτε αξίζει ένα πιο ευνοϊκό σημείο εκκίνησης στην κοινωνία»⁷¹, τότε γίνεται

⁷⁰ Στο ίδιο, σ.24.

⁷¹ Michael J. Sandel, *ό.π.*, σ.251.

κατανοητό ότι αυτή η πραγματικότητα που περιγράφει ο Ρωλς δεν έχει αντίκρισμα στη σύγχρονη κοινωνία που παλεύει να διασφαλίσει τα ανθρώπινα δικαιώματα και, σε περίπτωση καταπάτησής τους, αξιώνει να τιμωρηθούν οι υπαίτιοι ή τουλάχιστον να ειπωθεί η αλήθεια. Αυτό ισχύει κυρίως στις περιπτώσεις που οι οικογένειες προσπαθούν να βρουν τις σορούς των δικών τους ανθρώπων που αγνοούνται μετά από οποιοδήποτε είδους εμφύλια σύγκρουση ή πολιτική απόφαση ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος.

Αυτή η εκτεταμένη παραβίαση που σε αρκετές περιπτώσεις όχι μόνο δεν διερευνήθηκε, αλλά αντιθέτως χρησιμοποίησε τη δικαιοσύνη για να αμνηστεύσει τα εγκλήματα που διεπράχθησαν στο παρελθόν (βλ. ενδεικτικά τα παραδείγματα της Χιλής και της Αργεντινής) είναι που πρέπει να αποφευχθεί στο άμεσο μέλλον. Τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να θωρακιστούν και αν δεν γίνει δυνατή η εξάλειψη της εκτεταμένης παραβιάσής τους, τουλάχιστον να διασφαλιστεί η προσπάθεια διαφάνειας των αξιόποινων πράξεων, ώστε καμία κοινωνική ομάδα να μη βιώσει την περιθωριοποίηση και το έλλειμμα δικαιοσύνης.

1.2.2. Το ιστορικό τραύμα και η έννοια της επανόρθωσης κατά τη μετάβαση

Η έννοια του τραύματος έχει ολοένα και μεγαλύτερο αποτύπωμα στη σύγχρονη κουλτούρα και την πολιτική. Οι διαφορετικές αντιλήψεις, οι οποίες πηγάζουν από διαφορετικούς πολιτισμούς, επηρεάζουν τις συζητήσεις για την ταυτότητα και τη μνήμη στη διεθνή βιβλιογραφία που άπτεται ζητημάτων της μεταβατικής δικαιοσύνης.

Το «ιστορικό τραύμα ταυτίζεται με τον προσωπικό πόνο» και «η λήθη δεν είναι το κατάλληλο φάρμακο, ούτε για το δικό μας πόνο ούτε στις πράξεις βίας στις οποίες οδηγούνται οι ανθρώπινες κοινωνίες»,⁷² αναφέρει ο Αργύρης Σφουντούρης προσπαθώντας να περιγράψει το αποτύπωμα του ιστορικού τραύματος σε προσωπικό

⁷² Αναφέρει ο Αργύρης Σφουντούρης-εμβληματική μορφή και επιζήσας από τη σφαγή των Καλαβρύτων, στο πλαίσιο διάλεξής του στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου της Ρόδου κατά την τελετή αναγόρευσής του σε επίτιμο διδάκτορα. Βλ. Το Ιστορικό Τραύμα και η Διεργασία του-Συλλογικό πένθος και Συμφιλίωση- Μεταμέλεια του θύτη, Συγγνώμη και Συγχώρηση, Ρόδος 2016 αναρτημένο [στο:https://lab-history.pre.aegean.gr/wp-content/uploads/2016/07/%CE%91%CF%81%CE%B3%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%A3%CF%86%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%94%CE%99%CE%91%CE%9B%CE%95%CE%9E%CE%97-%CE%A1%CE%9F%CE%94%CE%9F%CE%A5-22-6-2016-3.pdf](https://lab-history.pre.aegean.gr/wp-content/uploads/2016/07/%CE%91%CF%81%CE%B3%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%A3%CF%86%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%94%CE%99%CE%91%CE%9B%CE%95%CE%9E%CE%97-%CE%A1%CE%9F%CE%94%CE%9F%CE%A5-22-6-2016-3.pdf).

και συλλογικό επίπεδο. Υπήρξαν «ωσμώνσεις, αποκλίσεις, συγκλίσεις, αντιφάσεις, πυκνώσεις, αποσιωπήσεις, αναντιστοιχίες»,⁷³ στη συνεχή αναμέτρηση με το παρελθόν, την ιστοριογραφία και σε πληθώρα τομέων της επιστήμης και της κοινωνίας. Επιβεβαιώνεται, ανεξαρτήτως με τις παραπάνω εκφάνσεις, ότι το τραύμα έχει επιπτώσεις και στα υποκείμενα που ήταν φορείς του, αλλά και σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες που βίωσαν περιστατικά μαζικής βίας.

Το Ολοκαύτωμα και η διευθέτηση των εκκρεμών νομικών ζητημάτων που σχετίζονται με το γεγονός αυτό διαδραματίζει στον σύγχρονο κόσμο τον ρόλο του «ιδρυτικού ιστορικού τραύματος»,⁷⁴ και έκτοτε η έννοια της δικαιοσύνης υφίσταται καθοριστικές μεταλλαγές.⁷⁵ Ειδικότερα, η ανθρώπινη κοινωνία έχει μεταβεί ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα σε μια περίοδο, όπου δεν επιζητείται πλέον μονοδιάστατα, στο πλαίσιο της εφαρμογής της ιδέας της διεθνούς ποινικής δικαιοσύνης, η τιμωρία όσων καταπάτησαν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε συνθήκες μαζικότητας της βίας (Δίκη της Νυρεμβέργης, Δίκη του Τόκυο, ίδρυση του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου το 1998: πρώτο κύμα στην απονομή ιστορικής δικαιοσύνης). Ούτε από την άλλη, επίσης μονοδιάστατα, επιζητείται η συμφιλίωση εχθρικών κρατών, θυτών και θυμάτων, νικητών και ηττημένων, ώστε να δημιουργηθεί μια νέα βιώσιμη ισορροπία είτε σε διακρατικό επίπεδο είτε στο εσωτερικό των κρατών (Επιτροπές Αλήθειας και Συμφιλίωσης στη Νότια Αφρική: δεύτερο κύμα). Απεναντίας, η τρίτη φάση της αντίληψής μας για την ιστορική δικαιοσύνη σχετίζεται με την ιδέα της επανόρθωσης – αποκατάστασης των αδικιών του παρελθόντος (τρίτο κύμα).⁷⁶ Επανασυνδέονται οι τρεις βαθμίδες του χρόνου (παρόν, παρελθόν, μέλλον) με συνδετικό ιστό την ιδέα του ηθικού χρέους απέναντι στα θύματα και την ιστορική τους δικαίωση.

Διανύοντας μια περίοδο οικουμενικοποίησης του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, επιχειρείται μία ανανομηματοδότηση της διεθνούς δικαιοσύνης στην εποχή της μετα-αλήθειας. Αυτό εγκυμονεί κινδύνους, γιατί αφενός ακολουθείται μια συγκεκριμένη διαδικασία στην απονομή της δικαιοσύνης, ειδικά σε εκτεταμένα περιστατικά, αφετέρου όμως ενδείκνυται και η εξέταση της μεμονωμένης περίπτωσης

⁷³ Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης-Θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ.32.

⁷⁴ Antoine Garapon, *Peut-On Réparer l' Histoire? Colonisation, Esclavage, Shoah*, Odile Jacob, Paris 2008, p.53.

⁷⁵ Στο ίδιο, p.54.

⁷⁶ Στο ίδιο, p.10-11.

και η κατάλληλη γι' αυτή «θεραπεία». Ωστόσο, στην περίπτωση της οικουμενοποίησης, υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο της πλημμελούς προετοιμασίας και της υπονόμησης της διαδικασίας προς όφελος των ανθρώπων που δεν επιθυμούν κάθαρση, με τον κίνδυνο της επιφανειακής προσέγγισης δίχως πραγματικό αποτέλεσμα. Σε αυτές τις παθογένειες εκείνοι που είθισται να ευνοούνται είναι οι ελίτ, οι οποίες έχουν λόγο στην ατζέντα της μετάβασης. Από την άλλη, σύμφωνα με τη θυματοκεντρική προσέγγιση, που αποτελεί μια πιο πρόσφατη εκδοχή της συζήτησης για την επανόρθωση (βλ. κεφάλαια 2 & 3), πυρήνας είναι η δικαίωση των θυμάτων, καθώς και η επούλωση του ιστορικού τραύματος στην κοινωνία.

Οι «μεταβατικές αλήθειες» παίρνουν μορφή, μέσω των εργαλείων της μεταβατικής δικαιοσύνης, όπως δίκες, επιτροπές αλήθειας, επίσημα «συμφωνημένα» αφηγήματα. Η ουσία, ωστόσο, του μεταβατικού καθεστώτος αλήθειας εξαρτάται από τη φύση του «προηγούμενου» καθεστώτος αλήθειας και τον βαθμό στον οποίο υπάρχει πραγματική θέληση μετασχηματισμού. Το νεοσύστατο καθεστώς που προκύπτει αποτελεί την απαρχή εγγραφής νέων δεδομένων στη συλλογική ταυτότητα της κοινωνίας, γεγονός που δίνει τη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας ιστορίας η οποία θα «μιλάει» για το παρελθόν κοιτώντας το μέλλον, γαλουχώντας ταυτόχρονα νέες γενιές με δημοκρατική κουλτούρα και κριτική σκέψη. Βέβαια, η μετάβαση σε μια πολιτειακή αλλαγή, η οποία έχει να διαχειριστεί ένα τραυματικό παρελθόν και ομάδες της κοινωνίας με ανοιχτά ζητήματα με το παρελθόν, όπως οι αγνοούμενοι και οι οικογένειές τους, δεν γίνεται άπαξ. Η μετάβαση έχει μια δυναμική και χρειάζεται συστηματική διεργασία και συνεχή επαγρύπνηση. Ο ρόλος της εκπαίδευσης, και δη της ιστορικής, είναι κομβικός για την επόμενη μέρα.

1.3. Το τραύμα στην κοινωνία που έχει υποστεί δικαιοδικές διαμάχες μέσα από τη βιβλιογραφία

Οι βίαιες πολιτικές και δη οι εθνοτικές συγκρούσεις και διαμάχες προκαλούν μακροχρόνιες αρνητικές επιπτώσεις στον πληθυσμό, καθώς οι αλλοιώσεις στον

κοινωνικό ιστό στρεβλώνουν τη δομή της κοινωνίας.⁷⁷ Η επικέντρωση σε αυτό το πλαίσιο θα γίνει αναλύοντας το τραύμα σε συνθήκες δικαιοδικής διαμάχης, όπως στην περίπτωση της Κύπρου, που αποτελεί και το θέμα της παρούσας διατριβής, αλλά και στην περίπτωση της μακροχρόνιας σύγκρουσης μεταξύ των Ισραηλινών και των Παλαιστινίων.

Σε τέτοιες συνθήκες, το τραύμα αναβιώνει και, ενεργοποιώντας συναισθήματα που παραπέμπουν στην αρχική εκδοχή του, επανατραυματίζει το άτομο.⁷⁸ Επομένως, είναι άκρως σημαντικό να εξεταστεί η οπτική του τραύματος σε μια κοινωνία που φέρει το άγος της δικαιοδικής διαμάχης με μακροχρόνιες συνέπειες ειδικότερα στα άτομα που βίωσαν το τραύμα της μαζικής βίας και αγνοείται μέλος της οικογένειάς τους. Τα ερωτήματα είναι πολλά και θα προσπαθήσουμε να τα αναδείξουμε μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία.

1.3.1. Το συλλογικό τραύμα και οι δικαιοδικές διαμάχες

Το συλλογικό τραύμα είναι επί της ουσίας η αδυναμία της κοινωνίας ή μιας ομάδας πολιτών να διαχωρίσει την ανθρώπινη υπόστασή της από την ανάμνηση αυτής της ακραίας αρνητικής εμπειρίας που την καθόρισε.⁷⁹ Η συλλογική μνήμη είναι, συνεπώς, ο φορέας διατήρησης του τραύματος στην κοινωνία. Στη διατήρηση του συλλογικού τραύματος κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η μαρτυρία των επιζώντων, με απαρχή τους επιζήσαντες από το Ολοκαύτωμα. Η μαρτυρία, όπως αναλύσαμε παραπάνω, μπορεί να επαναλάβει στερεότυπα, παράλληλα όμως να διαφοροποιηθεί από τις επίσημες αφηγήσεις, ειδικότερα σε περιπτώσεις δικαιοδικής διαμάχης.

Οι δικαιοδικές συγκρούσεις σε αρκετές περιπτώσεις είναι «παγωμένες συγκρούσεις» (Frozen Conflicts).⁸⁰ Αυτές χαρακτηρίζονται από την έξαρση βίας

⁷⁷ Βλ. για περισσότερα, Daniel Bar-Tal and Yona Teichman, *Stereotypes And Prejudice In Conflict: Representations Of Arabs In Israeli Jewish Society*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

⁷⁸ Wendy Ide Williams, “Complex Trauma: Approaches of Theory and Treatment”, *Journal of Loss and Trauma*, vol.11 (4), (2006), p.321-335.

⁷⁹ Νίκος Δεμερτζής, «Το πολιτιστικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλοπούδη και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος, Πολιτιστικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ.19-42.

⁸⁰ Nasia Hadjigeorgiou, “Remedying Displacement in Frozen Conflicts: Lessons from the Case of Cyprus”, *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, Cambridge 2016.

μεταξύ δύο ή περισσότερων μερών (εθνοτήτων), η οποία στη συνέχεια ακολουθείται από μια συμφωνία κατάπαυσης πυρός, που διακόπτει τις συγκρούσεις, μη επιλύοντας μόνιμα τις διαφορές και διαιωνίζοντας ένα παθογενές status quo. Έτσι, αν και φαινομενικά μοιάζει με ήρεμη συνθήκη, υποβόσκουν, μέσα σε λεπτές ισορροπίες, όλες οι ανεπίλυτες διαφορές. Τέτοιες «παγωμένες συγκρούσεις» συναντώνται στην Κύπρο, στη διαμάχη Ισραήλ-Παλαιστίνης, στο Ναγκόρνο-Καραμπάχ και αλλού. Ακόμα και αν έχει επέλθει συμφωνία επίλυσης, μπορεί οι διαφορές να παραμένουν και ελλοχεύει ο κίνδυνος αναμόχλευσης των παθών (βλ. Βοσνία-Ερζεγοβίνη).⁸¹ Οι κοινότητες που επλήγησαν από την εθνοτική βία βίωσαν σοβαρές ψυχοκοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές βλάβες που επηρέασαν όλη την κοινωνία,⁸² γεγονός που οδηγεί σε εντεινόμενη ανασφάλεια και αβεβαιότητα όσον αφορά στη συνύπαρξη των διαφορετικών κοινοτήτων σε μετασυγκρουσιακό επίπεδο.⁸³

Ο ιστορικός Henri Moniot αναφέρει: «Οι κοινότητες, όπως και τα άτομα, έχουν τις δικές τους ιστορικές αφηγήσεις, που καθίστανται συστατικά στοιχεία της ταυτότητας τους».⁸⁴ Συνεχίζοντας σε αυτή τη συλλογιστική, ο Paul Ricoeur επισημαίνει ότι τα αφηγήματα σε πολλές περιπτώσεις δημιουργούν ή αναπλάθουν μια ιστορική πραγματικότητα, πράγμα που επιτρέπει σε άτομα και κοινότητες να συμπεριλάβουν σε αυτή και θεμελιώδη γεγονότα που αποτελούν μια κομβική στιγμή στη θέαση της πραγματικότητας, μια θέαση που μπορεί να δημιουργήσει μια διαφορετική πορεία προς το μέλλον.⁸⁵ Η αναφορά αυτή επιβεβαιώνει τη σημασία της αφήγησης των γεγονότων, όπως βιώθηκαν από τις περιθωριοποιημένες ομάδες. Συχνά, η εικόνα που έχει η μία κοινότητα για την άλλη τροφοδοτεί την τραυματική συνθήκη, μέσω της επανάληψης κεντρικών αφηγημάτων και στερεοτύπων.

⁸¹Βλ. το άρθρο στον ιστότοπο της *Καθημερινής* με αναφορά στην έκρυθμη κατάσταση 02.10.2022, Kathimerini.gr/world/562073218/vosnia-erzegovini-ekloges-en-meso-ethnikon-trivon. (ανακτήθηκε στις 23/11/2022).

⁸²Michael Humphrey, *The politics Of Atrocity And Reconciliation: From Terror To Trauma*, Routledge, London and New York 2002.

⁸³Βλ. για περισσότερα, Vasilios Ioakimidis, Gregory Neocleous, Agamemnonas Zachariadis, Ayse Ozada and Buse Erzeybek, "Educating for peace: Conflict, division and social work education in Cyprus", *European Journal of Social Work*, vol.25 (6), (2021), p.1-12.

⁸⁴Henri Moniot, *Η διδακτική της ιστορίας*, εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Θεοδώρα Κάββουρα, μετάφραση Έφη Κάννερ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σ.123.

⁸⁵Ο.π..

Οι εθνοτικές διαμάχες είναι συχνά απότοκο του αποικιακού παρελθόντος των περιοχών (βλ. Κύπρο, Ινδία, Πακιστάν),⁸⁶ οι οποίες πολλές φορές φέρουν τις παθογένειες της μακροχρόνιας συνύπαρξης διαφορετικών εθνοτήτων και επιτείνουν τη διαφοροποίησή τους, δημιουργώντας κλίμα ανασφάλειας. Σύμφωνα πάλι με τον Campell, η κυριαρχία που μεταβιβάστηκε στα κυρίαρχα-νεοσύστατα κράτη ήταν δεδομένο ότι θα μετέφερε τις παθογένειες του παρελθόντος, όπως και τις θεσμοθετημένες διαιρέσεις που προϋπήρχαν.⁸⁷ Αυτή η συνθήκη δημιουργεί στις διαφορετικές κοινότητες την προδιάθεση δαίμονοποίησης του Άλλου, της αντιμετώπισής του ως εχθρού και ως οντότητας που δεν έχει την ίδια αξία με τη δική του.

Εξαιτίας του πολέμου στη Βοσνία που έγινε σκηνή γενοκτονίας, μαζικών τάφων, βιασμών, ακρωτηριασμών και βασανιστηρίων, ο όρος «εθνοκάθαρση» προστέθηκε στο λεξιλόγιο της Δύσης. Η πολιτική της βίας στη χώρα αυτή δεν περιλάμβανε απλώς τον εκτοπισμό του ανεπιθύμητου πληθυσμού, αλλά και τη θανάτωση συνήθως του αρσενικού στοιχείου, είτε αυτοί ήταν παιδιά, είτε ηλικιωμένοι, είτε μέσης ηλικίας, για να σπάσει πρακτικά η αλυσίδα του μέλλοντος των «εχθρών». Η καταστροφή ήταν τέτοια που το 70% των σχολικών κτιρίων καταστράφηκε ή χρησιμοποιήθηκε για άλλες χρήσεις λόγω έκτακτων αναγκών και μεγάλος αριθμός διδακτικού προσωπικού εξαφανίστηκε.⁸⁸

Οι συστηματικές και οργανωμένες μαζικές εκτελέσεις που συνέβησαν στη Βοσνία και σε άλλες περιπτώσεις, όπως της Κύπρου, βυθίζουν ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού στην αβεβαιότητα αναφορικά με την εξαφάνιση οικείων τους προσώπων. Είναι σαφές πως το έγκλημα της αναγκαστικής εξαφάνισης δημιουργεί ρήγμα στον κοινωνικό ιστό, ιδιαίτερα δε αν συμπεριληφθεί στην αβεβαιότητα των ανθρώπων και η ανασφάλεια που δημιουργεί η δικαιοδική διαμάχη.

Η εξεύρεση της αλήθειας είναι ιδιαίτερα σημαντική για τους συγγενείς των αγνοουμένων, οι οποίοι υποφέρουν από «διφορούμενη απώλεια», μία μορφή συνεχούς

⁸⁶Vasilios Ioakimidis, Gregory Neocleous, Agamemnonas Zachariadis, Ayse Ozada and Buse Erzeybek, *ό.π.*, 2. Επίσης, βλ. Jim Campell, Vasilios Ioakimidis and Reima Ana Maglajglic, "Social work for critical peace: A comparative approach to understanding social work and political conflict", *European Journal of Social Work*, vol.22 (3), (2018), p.1-12.

⁸⁷Στο ίδιο.

⁸⁸*Bosnia and Herzegovina Post-Conflict Reconstruction and the Transition to a Market Economy*, επίσημη αναφορά της παγκόσμιας τράπεζας, The World Bank, Washington, D.C, 2004.

θλίψης, λόγω άγνοιας της κατάστασης που βρίσκεται το αγαπημένο τους πρόσωπο (εν ζωή-νεκρό).⁸⁹ Κατανοώντας αυτή τη συνθήκη, γεννάται εύλογα το συμπέρασμα πως τα εγκλήματα μαζικής βίας, όπως αυτό της αναγκαστικής εξαφάνισης, όχι απλώς παρακωλύουν την όποια προσπάθεια σύγκλισης, αλλά παράλληλα αποτελούν ένα μόνιμα ακανθώδες ζήτημα στις κοινότητες που στέκονται η μία απέναντι στην άλλη και τις αποτρέπουν από τη δυνατότητα επαναπροσέγγισης. Η αποκατάσταση της αλήθειας και η προσπάθεια απονομής δικαιοσύνης για τα θύματα είναι ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης αυτής της συνθήκης και ο πυρήνας της συλλογιστικής για πραγματική διευθέτηση τέτοιων «δύσκολων» ζητημάτων.

Η συνύπαρξη διαφορετικών κοινοτήτων μετά από μία χρόνια διαμάχη, πλέον «παγωμένη», μπορεί να αποτρέψει περαιτέρω μάχες και εκρήξεις μαζικής βίας, όμως δεν μπορεί να σταματήσει την καχυποψία και ανασφάλεια⁹⁰ μεταξύ των πολιτικών, όπως και των λαών των διαφορετικών εθνοτήτων. Αυτή η ανασφάλεια μπορεί να αντιμετωπιστεί με θεσμούς που προωθούν την αλήθεια, τη δικαιοσύνη, αλλά και τη δικοινοτική πρωτοβουλία.

1.3.2. Η σημαντικότητα της επαφής με τον Άλλο στην αντιμετώπιση της τραυματικής συνθήκης

Οι χώρες και οι πόλεις ήταν ανέκαθεν και εξακολουθούν να είναι διαιρεμένες. Είναι χωρισμένες ταξικά με κριτήριο τον πλούτο, την ιδιοκτησία, την κουλτούρα και τον τρόπο ζωής, τη φυλή, την εθνικότητα και το θρήσκευμα.⁹¹ Η απαρχή της αποαποικιοποίησης στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, επί της ουσίας, διαμόρφωσε «πρόσφορο» έδαφος στην ανάδειξη των διαφορών μεταξύ των πληθυσμών των μέχρι πρότινος πολυεθνικών αυτοκρατοριών.

⁸⁹Pauline Boss, *Ambiguous Loss: Learning To Live With Unsolved Grief*, Harvard University Press, Cambridge 2000. Επίσης, βλ. C.M.P. and I.C.R.C., *Needs of the Families of Missing Persons in Cyprus*, 2019:<https://www.cmp-cyprus.org/wp-content/uploads/2022/05/Cyprus-FNA-Public-Report-April-2019-EN-1.pdf>.

⁹⁰Παρά τη σταθερή και παγιωμένη σύγκρουση στην Κύπρο, σύμφωνα με έρευνα πάνω από το 70% των Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων θέτουν ως θέμα ύψιστης προτεραιότητας το ζήτημα της ασφάλειας κατά τη διάρκεια των ειρηνευτικών συνομιλιών, όπως αναφέρεται στο Alexandos Lordos and Erol Kaymak, *Public Opinion And The Property Issue*, Interpeace-International Organization for Peacebuilding, 2020.

⁹¹Stuart Hall, “Divided Cities”, in Richard Scholar (eds.), *Cosmopolitan Promises Multicultural Realities*, Oxford University Press, Oxford 2006, p.24.

Υπό την επίδραση των παραπάνω ιστορικών γεγονότων, προέκυψαν διαιρεμένες κοινωνίες ανά τον κόσμο, όπως η κοινωνία της Κύπρου. Μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις στις διαιρεμένες αυτές κοινωνίες είναι η εξεύρεση τρόπων για την υπέρβαση της γεωγραφικής και όχι μόνο διαίρεσης, μέσω της καλλιέργειας του ενδιαφέροντος για συμβίωση σε μεικτές περιοχές.⁹² Καθώς η μακροχρόνια διαμάχη, όπως έχει ήδη ειπωθεί, αφήνει το αποτύπωμά της στις μετασυγκρουσιακές περιοχές, η επαφή των συγκρουόμενων ομάδων-εθνοτήτων είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη μείωση της προκατάληψης, την αύξηση της εμπιστοσύνης και της ασφάλειας, που αποτελούν δομικά συστατικά για την ανασύσταση του βαθιά διαιρεμένου κοινωνικού ιστού.⁹³

Βασικό στοιχείο ως προς αυτή την προσέγγιση είναι η καταπολέμηση του διαομαδικού άγχους που διατρέχει τις ομάδες των διαφορετικών εθνοτήτων, ένα άγχος το οποίο δεν πηγάζει μόνο από την προκατάληψη, αλλά και από τον φόβο για ενδεχόμενο κίνδυνο που διατρέχουν οι εθνότητες ερχόμενες σε επαφή μεταξύ τους.⁹⁴ Επομένως, κάθε ενδεχόμενη προσπάθεια επαφής πρέπει να γίνει προσεγμένα με τη συνδρομή κοινωνικών ψυχολόγων, οι οποίοι θα περιφρουρούν τη διαδικασία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των αντιμαχόμενων πλευρών στη Νότια Αφρική, όπου φάνηκε η αξία της επαφής καθώς, όπως έδειξε σχετική έρευνα, οι φιλίες που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ έγχρωμων και λευκών μαθητών συνέβαλαν με την πάροδο του χρόνου στην αισθητή μείωση του επιπέδου άγχους.⁹⁵ Το εύρημα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι το άγχος είναι το πρώτο εμπόδιο στην επαφή μεταξύ των ομάδων. Επίσης, η συμφιλίωση μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ενσυναίσθησης, η οποία αναφέρεται στην ικανότητα να μοιράζεται και να κατανοεί κάποιος τα συναισθήματα ενός άλλου ατόμου, βάζοντας τον εαυτό του στη θέση του.⁹⁶

Ένα άλλο, ιδιαίτερα, σημαντικό δομικό στοιχείο της επαφής ανάμεσα σε ομάδες διαφορετικών και μέχρι πρότινος αντιμαχόμενων πλευρών είναι η επιδίωξη της

⁹²Βλ. για περισσότερα Deniz Yucel and Charis Psaltis, “Intergroup contact and willingness for renewed cohabitation in Cyprus: Exploring the mediating and moderating mechanisms”, *Group Processes & Intergroup Relations*, vol.23 (4), (2020), p.578–597.

⁹³Flecher D. Cox and Timothy D. Sisk (eds.), *Peacebuilding In Deeply Divided Societies, Rethinking Political Violence*, Palgrave Macmillan, Switzerland 2017, p.1-12.

⁹⁴Στο ίδιο.

⁹⁵Επίσης, βλ. James Gibson, *Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile A Divided Nation?*, Russel Sage Foundation, New York 2004.

⁹⁶Thomas F. Pettigrew, “Future directions for intergroup contact theory and research”, *International Journal of Intercultural Relations*, vol.32, (2008), p.187-199.

ποιότητας που θα έχει η επαφή, καθώς η ποιότητα είναι αυτή που διασφαλίζει την ουσιαστική επαφή μεταξύ των διακοινοτικών ομάδων.⁹⁷ Σχετικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε περιοχές όπως η Βόρειος Ιρλανδία, η Νότια Αφρική, το Ισραήλ-Παλαιστίνη, η Σερβία, η Κροατία.⁹⁸ Είναι σημαντικό να κατανοηθεί η ανάγκη της εξατομικευμένης προσέγγισης που χρήζει κάθε διαφορετική περιοχή όταν βιώνει τον διαχωρισμό και τη δικοινοτική διαμάχη.

Προαπαιτούμενο για την επιτυχή προσπάθεια σύγκλισης δύο ή περισσότερων κοινοτήτων που βρίσκονταν σε διαμάχη είναι η προδιάθεση των ομάδων, δηλαδή κατά πόσο θέλουν πραγματικά να επιτύχουν τη συμβίωσή τους δίχως προκαταλήψεις. Όσο πιο συνειδητοποιημένες είναι οι αντιμαχόμενες πλευρές, τόσο πιο σύντομα μπορεί να απορρίψουν τα στερεότυπα. Όσον αφορά στην προοπτική της ενδεχόμενης επίλυσης της διαμάχης μεταξύ των κοινοτήτων, υπάρχουν διαφοροποιήσεις, καθώς σημαίνοντα ρόλο διαδραματίζουν η ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο και ο βαθμός θυματοποίησης που συναντάται σε κάθε ομάδα.

Έχει αποδειχθεί πως η άμεση επαφή μειώνει τις προκαταλήψεις ανάμεσα σε διαφορετικές εθνότητες. Για την επίτευξη αυτής είναι σημαντικό να τονιστεί ο ρόλος του διαδικτύου ως μεθοδολογικού εργαλείου. Συγκεκριμένα, έρευνα που έγινε το 2016, με τίτλο: *The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus*, και τη συμμετοχή πολιτών από τρεις μετασυγκρουσιακές χώρες (Σερβία, Κροατία, Κύπρος), κατέληξε στη σημαντικότητα του παράγοντα της «διαδικτυακής επαφής», η οποία αποτελεί εφαλτήριο για την κατάρρευση της μονίμως αρνητικής εικόνας του Άλλου καθώς και των στερεοτύπων που αυτή προκαλεί.⁹⁹ Η δυνατότητα χρήσης του διαδικτύου κρίνεται βαρύνουσα ιδιαίτερα στις μετασυγκρουσιακές κοινωνίες, στις οποίες υπάρχουν εγγενώς περιορισμένες δυνατότητες για επαφή μέσω φυσικής παρουσίας. Επομένως, η χρήση των ψηφιακών εργαλείων προσφέρει επιπλέον δυνατότητες, οι οποίες έχουν δυναμική, όπως γενικότερα η αξιοποίηση της τεχνολογίας.

⁹⁷ Χάρης Ψάλτης, «Οι προοπτικές λύσης του Κυπριακού με τη ματιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας», παρουσίαση για το Εργαστήριο Γενετικής Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2015.

⁹⁸ Στο ίδιο.

⁹⁹ Βλ. για περισσότερα, Iris L. Zezelj, Maria Ioannou, Renata Franc, Charis Psaltis and Borja Martinovic, “The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus”, *Computers in Human Behavior*, vol.76, (2017), p.386-395.

Γίνεται κατανοητό ότι το τραύμα των υποκειμένων μιας διαιρεμένης κοινωνίας πρέπει πρώτα να αντιμετωπιστεί εσωτερικά. Το υποκείμενο οφείλει να το διαχειριστεί αρχικά ατομικά και μετέπειτα συλλογικά, μετέχοντας παράλληλα σε δικοινοτικές δράσεις που αποσκοπούν στην επαναπροσέγγιση. Η επαφή με τον «Άλλον» που συμβολίζει τον εχθρό, τον υπαίτιο για το τραυματικό γεγονός, είναι η απαρχή της αποδοχής του τραύματος του υποκειμένου και της διάθεσης για επίλυση των ζητημάτων ατομικά και συλλογικά. Η εμπιστοσύνη και η μείωση του αισθήματος απειλής έχει αποδειχθεί ότι είναι το υπόβαθρο της ζητούμενης επαφής σε αρκετές έρευνες, σύμφωνα με τον κοινωνικό ψυχολόγο καθηγητή Χάρη Ψάλτη.

Τέλος, η απόδειξη της σημασίας της επαφής με μια αντεστραμμένη συλλογιστική αποδεικνύει πόσο εύκολα εδραιώνεται ο διαχωρισμός στην περίπτωση απουσίας της επαφής, ενισχύοντας τη δυσπιστία της μίας κοινότητας προς την άλλη και διαιωνίζοντας τα αρνητικά στερεότυπα. Θα συμπληρώσουμε με βάση την έρευνα της παρούσας εργασίας, στην οποία θα αναφερθούμε διεξοδικά στα επόμενα κεφάλαια, ότι η δικοινοτική επαφή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τις οικογένειες των θυμάτων. Αρχικά, διότι γίνονται κοινωνοί της πληροφορίας σχετικά με το οικείο τους αγνοούμενο πρόσωπο και έπειτα διότι διαπιστώνουν, μέσω της συνομιλίας τους με οικογένειες της αντιμαχόμενης εθνότητας, τη βίωση παρόμοιων τραυματικών γεγονότων. Συγχρόνως, αποδομούνται τα αρνητικά στερεότυπα και η επαφή συμβάλλει στη διεργασία του τραυματικού γεγονότος και την επανόρθωση, ασφαλώς όσο αυτό είναι εφικτό.

1.4. Το τραύμα και οι αγνοούμενοι στη διαιρεμένη κοινωνία της Κύπρου

Η αναγκαστική εξαφάνιση αποτελεί μια από τις πιο σοβαρές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Είναι αυτόνομο αδίκημα και έγκλημα συνεχούς χαρακτήρα. Δεν αποτελεί φαινόμενο του μακρινού παρελθόντος, ούτε περιορίζεται γεωγραφικά στα στενά όρια της Λατινικής Αμερικής. Αντιθέτως, αυξήθηκε ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα (περιοχές που ανήκουν στην πρώην Γιουγκοσλαβία, Αργεντινή, Χιλή, Αλβανία κ.ά) και συνεχίζεται τον 21ο αιώνα και σε άλλες ηπείρους.

Για το περιεχόμενο των εννοιών «αγνοούμενοι» και «θύματα εξαναγκαστικής εξαφάνισης» έχουν χρησιμοποιηθεί πολλοί διαφορετικοί ορισμοί, συνοπτικοί ή

ευρύτεροι που αναλύουν διεξοδικά το πλαίσιο στο οποίο υπάγονται τέτοιες περιπτώσεις. Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε τον ορισμό που διατυπώθηκε από τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (I.C.R.C.): «Άγνοούμενος» είναι το πρόσωπο με άγνωστη τοποθεσία για τους συγγενείς του και, βάσει αξιόπιστων πληροφοριών, εκλείπει σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία εξαιτίας διεθνών ή μη διεθνών ένοπλων συγκρούσεων, μιας κατάστασης εσωτερικής βίας ή διαταραχών, φυσικών καταστροφών ή οποιαδήποτε άλλης κατάστασης που μπορεί ν' απαιτήσει την παρέμβαση από την αρμόδια κρατική αρχή.

Αυτός ο ορισμός εμπεριέχει μια σειρά διαφορετικών υποομάδων, συμπεριλαμβανομένων ατόμων που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση, καθώς και άτομα και παιδιά εν ζωή που έχουν χωριστεί από τις οικογένειές τους. Πρόσωπα που μπορεί να έχουν σκοτωθεί σε μάχη ή τελούν υπό κράτηση συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία της αναγκαστικής εξαφάνισης που εγκρίθηκε το 2006, από τα Ηνωμένα Έθνη. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 δηλώνεται: *Αναγκαστική εξαφάνιση* θεωρείται η σύλληψη, κράτηση, απαγωγή ή οποιαδήποτε άλλη μορφή στέρησης της ελευθερίας από πράκτορες του κράτους ή από πρόσωπα ή ομάδες ατόμων που ενεργούν με την άδεια, υποστήριξη ή συγκατάθεση του κράτους, ακολουθούμενη από άρνηση αναγνώρισης της στέρησης της ελευθερίας ή απόκρυψη της μοίρας ή του τόπου του εξαφανισμένου ατόμου, που τοποθετούν ένα τέτοιο άτομο εκτός της προστασίας του νόμου.

Αυτός ο ορισμός βασίστηκε στο Καταστατικό της Ρώμης για το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο. Σ' αυτό η εξαναγκαστική εξαφάνιση ορίζεται ως η σύλληψη, κράτηση ή απαγωγή ατόμων από ή με την άδεια, υποστήριξη ή συγκατάθεση κράτους ή πολιτικής οργάνωσης, συνοδευόμενη από άρνηση αναγνώρισης αυτής της στέρησης της ελευθερίας ή παροχής πληροφοριών για τη μοίρα ή την τοποθεσία των ατόμων, με σκοπό την απομάκρυνσή τους για παρατεταμένη χρονική περίοδο από την προστασία του νόμου.

Ήδη, σε έγγραφο του Ο.Η.Ε. επισημαίνεται «ότι η αναγκαστική εξαφάνιση υπονομεύει τις βαθύτερες αξίες κάθε κοινωνίας που δεσμεύεται να σέβεται το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες και ότι η συστηματική εφαρμογή τέτοιων πράξεων είναι από τη φύση της έγκλημα κατά της ανθρωπότητας». Περιγράφεται η εξαφάνιση ως η κατάσταση στην οποία τα άτομα

συλλαμβάνονται, απάγονται ή κρατούνται παρά τη θέλησή τους ή άλλως στερούνται την ελευθερία τους από υπαλλήλους διαφόρων κλάδων ή επιπέδων διακυβέρνησης ή από οργανωμένες ομάδες ή ιδιώτες που ενεργούν για λογαριασμό ή με τη συγκατάθεση και υποστήριξη, άμεση ή έμμεση, της κυβέρνησης. Η τελευταία αρνείται να αποκαλύψει τη μοίρα τους ή τον τόπο όπου βρίσκονται τα παραπάνω άτομα και δεν αναγνωρίζει τη στέρηση της ελευθερίας τους, θέτοντάς τα, με τον τρόπο αυτόν εκτός της προστασίας του νόμου.

Για τους σκοπούς της παρούσας Σύμβασης, ως αναγκαστική εξαφάνιση θεωρείται η πράξη στέρησης ενός ατόμου ή προσώπων από την ελευθερία τους, με οποιονδήποτε τρόπο κι αν διαπράττεται αυτό από πράκτορες του κράτους ή από πρόσωπα ή ομάδες που ενεργούν με την εξουσιοδότηση, υποστήριξη ή συγκατάθεση του κράτους. Συνοδεύεται από απουσία πληροφοριών ή άρνηση της αναγνώρισης αυτής της στέρησης της ελευθερίας, εμποδίζοντας έτσι την προσφυγή στα εφαρμοστέα ένδικα μέσα και τη διεκδίκηση διαδικαστικών εγγυήσεων.

Είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι ο ορισμός των εξαναγκαστικών εξαφανίσεων όπως διατυπώθηκε στη Διεθνή Σύμβαση για την Προστασία Όλων των Ατόμων Ενάντια στην Εξαναγκαστική Εξαφάνιση, αποτελούσε απάντηση στην έκτακτη απόφαση του Διαμερικανικού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων σε αμφισβητούμενες υποθέσεις (Velásquez Rodríguez, 1988, παρ. 149-158; Godínez Cruz 1989, παρ. 157-167). Ελλείπει συνθήκης ή δήλωσης σχετικά με το θέμα, το Δικαστήριο δημιούργησε στηριζόμενο στην Αμερικανική Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, έναν ορισμό του φαινομένου της αναγκαστικής εξαφάνισης ατόμων που μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: *Είναι ένα συστηματικό και επαναλαμβανόμενο φαινόμενο που χρησιμοποιείται όχι μόνο για να προκαλέσει στιγμιαία ή μόνιμη εξαφάνιση ορισμένων ατόμων, αλλά και μια στρατηγική για τη δημιουργία συνθηκών αγωνίας, ανασφάλειας και φόβου. Χαρακτηρίζεται περίπλοκη μορφή παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς αποτελεί πολλαπλή και συνεχή παραβίαση πολλών δικαιωμάτων. Πρόκειται για αυθαίρετη στέρηση της ελευθερίας και παραβίαση του δικαιώματος του κρατουμένου να επικαλεστεί τις κατάλληλες διαδικασίες, ώστε να εξεταστεί ενώπιον δικαστή η νομιμότητα της σύλληψής του. Επίσης, η παρατεταμένη απομόνωση και απουσία της επικοινωνίας την οποία υφίσταται το θύμα είναι από μόνα τους σκληρή και*

απάνθρωπη μεταχείριση, επιβλαβής για την ψυχολογική και ηθική ακεραιότητα του ατόμου, στερώντας του το δικαίωμα να είναι σεβαστή η φυσική του ακεραιότητα.

1.4.1. Τραύμα και αγνοούμενοι στη διαιρεμένη κοινωνία της Κύπρου

Ο βαθμός θυματοποίησης των υποκειμένων σε μία ομάδα καθορίζει σε έναν βαθμό την οποιαδήποτε προσπάθεια δικοινοτικής πρωτοβουλίας και επαφής ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές μιας γενικευμένης διαμάχης με εκτεταμένα περιστατικά μαζικής βίας, όπως είδαμε και παραπάνω. Σύμφωνα με αυτή τη διαπίστωση, γίνεται κατανοητή η έκρυθμη συνθήκη που δημιουργήθηκε στην Κύπρο. Οι δύο πληθυσμιακά πλειοψηφούσες εθνότητες, Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι (υπάρχουν και οι Μαρωνίτες, Αρμένιοι, Λατίνοι κ.ά), οι οποίες αποτελούσαν και τις εστίες της σύγκρουσης, έχουν στις κοινότητές τους αγνοούμενους από τις διαμάχες του 1963-64 και την εισβολή του 1974.

Το τραύμα έχει πολλά διαφορετικά «πρόσωπα» και αφήνει το αποτύπωμά του σε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης ύπαρξης.¹⁰⁰ Τα θύματα και δη οι οικογένειες των αγνοουμένων αντιπροσωπεύουν τη μνήμη της οδύνης και του πόνου σε κοινωνίες που επιδιώκουν να ξεχάσουν,¹⁰¹ ειδικότερα σε κοινωνίες μετασυγκρουσιακές, που βιώνουν την παρατεταμένη παγιωμένη σύγκρουση, όπως η Κύπρος. Οι οικογένειες αυτές λειτουργούν ως μια «δυσάρεστη πραγματικότητα» που επαναφέρει τις μνήμες του τραυματικού γεγονότος.

Σε ολοκληρωτικά καθεστώτα οι επιδράσεις της χρόνιας καταπίεσης και του φόβου στην κοινωνία και η «επιβεβλημένη» σιωπή των θυμάτων οδήγησε σε επιβάρυνση των επόμενων γενεών.¹⁰² Με αυτόν τον νοητό οδοδείκτη, οι ανεπίλυτες σιωπές και απώλειες πάγωσαν τη διεργασία του μαζικού τραύματος από την κοινωνία και την όποια προσπάθεια θεραπείας του. Πολλοί δε επιστήμονες υποστηρίζουν ότι η διατήρηση μυστικών και επιβεβλημένων σιωπών βρίσκουν ως διέξοδο το σώμα, κάνοντας τους πολίτες να είναι σε πόλεμο με τον εαυτό τους και συνολικά.¹⁰³

¹⁰⁰ Βλ. για περισσότερα, Bessel A. Van Der Kolk, Alexander C. McFarlane and Lars Weisaeth, *Traumatic Stress: The Effects Of Overwhelming Experience On Mind, Body And Society*, Guilford Press, New York 1996.

¹⁰¹ Katarina Mozina and Katarina Kompan Erzar, *ό.π.*.

¹⁰² Στο ίδιο.

¹⁰³ Bessel A. Van Der Kolk, Alexander C. McFarlane and Lars Weisaeth, *ό.π.*, 1996.

Αντιθέτως, το θύμα και οι οικογένειες των αγνοουμένων, όταν αποφασίσουν να μιλήσουν για την προσωπική τους ιστορία, κατακλύζουν την κοινωνία με συναισθήματα που μέχρι πρότινος ήταν «απαγορευμένα», αφήνοντας τις αλήθειες να ειπωθούν μαζί με αισθήματα ντροπής, ενοχής και φόβου.

Η περίπτωση των αγνοουμένων στην Κύπρο αποτελεί μια από τις τραγικότερες όψεις της σύγχρονης ιστορίας της Κύπρου και προέκυψε ως αποτέλεσμα των εχθροπραξιών ανάμεσα στις ομάδες των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων. Η περίπτωση αυτή, ακανθώδες ζήτημα για την επίλυση του κυπριακού προβλήματος, έχει χρησιμοποιηθεί σαν καθρέπτης της βαρβαρότητας του «άλλου», μέθοδος με την οποία η κάθε πλευρά έχει οικοδομήσει την εικόνα του θύματος, με σκοπό την αμφιλεγόμενη προπαγάνδα, και την αιτιολόγηση της άκαμπτης στάσης της στις διαπραγματεύσεις. Αν και πρόκειται για ένα «ανθρωπιστικό θέμα», ο τρόπος διαχείρισής του αποδεικνύει ότι τα ανθρωπιστικά θέματα εύκολα πολιτικοποιούνται και ότι η «φύση» τέτοιων θεμάτων είναι στον πυρήνα της πολιτικής. Οι οικογένειες των θυμάτων αποτελούν δύο φορές θύματα καταστάσεων που δεν μπορούν να ελέγξουν: της απώλειας των αγαπημένων τους και της ακατάλληλης αντιπροσώπευσής τους από την πολιτική ηγεσία, η οποία καλείται να διαχειριστεί το ζήτημα των αγνοουμένων σε συνδυασμό με ευρύτερα θέματα της πολιτικής της ατζέντας. Είναι «ηθοποιοί» -εν μέρει οικειοθελώς- στην πολιτική σκηνή και των δύο κοινοτήτων.¹⁰⁴

Οι περιπτώσεις αγνοουμένων που σημειώθηκαν πριν από την εισβολή του 1974, στις διαμάχες του 1963-64, ήταν απότοκο της πρακτικής της ομηρίας και του φόβου που αυτή προκαλούσε. Η ομηρία εμφανίστηκε ως βασικό στοιχείο της ελληνικής και στη συνέχεια της τουρκικής παραστρατιωτικής δραστηριότητας, αποτελώντας μια περίπλοκη, πολυδιάστατη πρακτική, η οποία υπόκειται σε αντιθετικά αφηγήματα. Παρουσιάζεται σε καταστάσεις όπου δύο αντίπαλες ομάδες εμπλέκονται σε σύρραξη, υπάρχει ανασφάλεια για τη μελλοντική εξέλιξη των εχθροπραξιών, ενώ εξαιτίας της ανεπίσημης φύσης τους ή του φόβου που προκαλεί, δεν γίνεται διάκριση μεταξύ μαχητών και αμάχων. Από την οπτική του θύματος, η ομηρία αποτελεί επιθετική πράξη προς τους «αμάχους», αλλά για τους δράστες μπορεί να «δικαιολογηθεί» ως προσπάθεια «μετακίνησης των αμάχων σε ασφαλές μέρος» ή «απομόνωσης πιθανών

¹⁰⁴Paul Sant Cassia, "Waiting for Ulysses": the Committee for Missing", in Oliver P. Richmond and James Ker-Lindsay (eds.), *The Work of the UN in Cyprus: Promoting Peace and Development*, Palgrave Macmillan, London 2001, p.193-235.

υποστηρικτών του εχθρού».¹⁰⁵ Θα μπορούσε ν' αποτελεί μια προσπάθεια απομάκρυνσης κρυμμένων εχθρών, με στόχο την ασφάλεια σε επικείμενες επιθέσεις και την αποθάρρυνση των αντιπάλων. Τέλος, κάποιος θα μπορούσε να την εκλάβει ως «ιδιωτικοποίηση» της κοινοτικής βίας –εξαρτάται από τη μυστικότητα, την απόκρυψη των ομήρων– επειδή οι απαγωγείς εκμεταλλεύονται μια επισφαλής κατάσταση για προσωπικό όφελος (προσωπικός πλούτος).

Η ομηρία αποτελεί, συγχρόνως, τη σπορά και τη συγκομιδή του φόβου. Χαρακτηριστική αυτής της βιαιότητας και του τραύματος στην κοινωνία που αφήνει η παραπάνω πρακτική είναι η παρακάτω μαρτυρία του Τουρκοκύπριου δασκάλου από το Yenibogazici, του οποίου ο πατέρας εξαφανίστηκε: *«Ο πατέρας μου εξαφανίστηκε στις 16/3/63 από την Perivola μαζί με τον κουνιάδο του. Ήταν κηπουρός. Ο πατέρας μου διένειμε κηπευτικά καθημερινά στην Λευκωσία. Είχε πολλά όπλα. Είχε ήδη απαχθεί δύο φορές από τους Έλληνες. Είχε έναν Έλληνα φίλο που τον έσωσε. Όταν τον σταματούσαν στους ελέγχους, τους έδινε σακιά με ακινάρες σαν δωροδοκία για να τον αφήσουν να περάσει. Δεν συμμετείχε σε εχθροπραξίες ή σε οργανώσεις, ή σε κάτι άλλο παρόμοιο. Απλά έκανε την δουλειά του. Μια μέρα ενώ επέστρεφε από την Λευκωσία (έχοντας μαζί του λεφτά) τον συνέλαβαν και πέρασε την νύχτα σε ένα κελί, όπου τον είδε ένας άλλος Τουρκοκύπριος ο οποίος σώθηκε. Τα Ηνωμένα Έθνη τον εντόπισαν στην Αραδίππου, όπου και εξαφανίστηκαν τα ίχνη του. Πιστεύουν ότι δολοφονήθηκε και ότι το σώμα του έλιωσε σε ασβεστοκάμινα...»*.¹⁰⁶

Οι αγνοούμενοι του 1963-64 ήταν, κατά κύριο λόγο, όμηροι οι οποίοι εξαφανίστηκαν σε βάθος χρόνου τεσσάρων μηνών, μία περίοδο συλλογικής ανασφάλειας για τους Τούρκους, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειονότητα των αγνοουμένων. Οι αγνοούμενοι Ελληνοκύπριοι της παραγμένης περιόδου του 1963-64 δεν έτυχαν ιδιαίτερης αναφοράς, σε αντίθεση με τους αγνοούμενους του 1974. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του προέδρου της Επιτροπής για τους Αγνοούμενους, Χάρη Συμεωνίδη, σε συνέντευξη που παραχώρησε στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής: *«Οι Ελληνοκύπριοι αγνοούμενοι του 1964 αντιμετωπίστηκαν με*

¹⁰⁵ Στο ίδιο.

¹⁰⁶ Paul Sant Cassia, "Waiting for Ulysses": the Committee for Missing", *ό.π.*

αναληγσία από το κράτος, αντιμετωπίστηκαν ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, μέχρι το 2006, όπου υπήρξε η αναγνώριση».¹⁰⁷

Πρέπει να εξετάσουμε όχι μόνο πώς «εξαφανίστηκαν» ή «έγιναν αγνοούμενοι» (ήτοι τα πραγματικά γεγονότα και τις αναπαραστάσεις τους), αλλά επίσης πώς οι εξαφανισμένοι ή οι αγνοούμενοι παρουσιάστηκαν ως μια διακριτή κοινωνική και πολιτική κατηγορία πολιτών. Κύριες προτεραιότητες για την ηγεσία ήταν η μετεγκατάσταση των οικογενειών και η διαχείριση της καταστροφικής κατάστασης που είχε προκύψει. Οι αγνοούμενοι δεν ήταν προτεραιότητα.

Το μεγαλύτερο μέρος των αγνοουμένων προέκυψε μετά την προσπάθεια πραξικοπήματος εναντίον της Κυπριακής Κυβέρνησης με την ενορχήστρωση της Χούντας των Συνταγματαρχών, η οποία έφερε ως αποτέλεσμα την εισβολή της Τουρκίας. Οι αγνοούμενοι εκείνης της περιόδου ήταν οι περισσότεροι Ελληνοκύπριοι (στρατιώτες στην πλειονότητά τους, αλλά και πολίτες) και λιγότεροι Τουρκοκύπριοι. Επίσης, την ίδια περίοδο έλαβαν χώρα ωμότητες και μαζικές δολοφονίες ανυπεράσπιστων πολιτών (ηλικιωμένοι, γυναίκες και παιδιά) και των δύο κοινοτήτων. Πολλοί συγγενείς αυτών των ατόμων τα οποία στη συνέχεια καταχωρήθηκαν ως αγνοούμενοι, πίστευαν ότι οι οικείοι τους ήταν αιχμάλωτοι. Στο τέλος των εχθροπραξιών τον Αύγουστο–Σεπτέμβριο του 1974, οι λίστες με τους αιχμαλώτους δημοσιεύτηκαν και από τις δύο πλευρές, την Κυπριακή Δημοκρατία και τον Τουρκικό Στρατό, και δόθηκαν στον Ερυθρό Σταυρό. Οι λίστες δεν θεωρήθηκαν ολοκληρωμένες και αντιμετωπίστηκαν με βαθύ σκεπτικισμό και καχυποψία από την αντίθετη πλευρά. Αν ένα άτομο του οποίου η τύχη αγνοούνταν δεν εμφανιζόταν σε αυτές, δεν θεωρούνταν απαραίτητα νεκρό ή αγνοούμενο. Όλες οι περιπτώσεις, ακόμα κι αν είχαν διαφορετικό υπόβαθρο, είχαν την ίδια κατάληξη, αυτή του τραύματος της εξαφάνισης των οικείων προσώπων, σε μια εποχή όπου οι προτεραιότητες ήταν άλλες και ελλόχευε πάντα ο κίνδυνος της αναζωπύρωσης της διαμάχης και της ύπαρξης νέων θυμάτων, κατάσταση που δημιουργούσε στα θύματα μια αίσθηση αδυναμίας και την επικράτηση ενός μοντέλου «παγώματος» της υπάρχουσας κατάστασης.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Προσωπική συνέντευξη του κ.Χ. Σ., Λευκωσία, 21/09/2022.

¹⁰⁸ Βλ. για περισσότερα, Henry Krystal, “Trauma and Aging”, in Cathy Caruth (eds.), *Trauma: Explorations In Memory*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1995, p.76-99.

Οι αγνοούμενοι του 1974 έγιναν ο συνεχής, επίσημος, συλλογικός, κοινωνικός «θρήνος των θυμάτων». ¹⁰⁹ Στα τέλη του '70 και στις αρχές του '80 η όποια υποψία ή ότι οι αγνοούμενοι ίσως να ήταν νεκροί ή ότι η ελπίδα να είναι ακόμη ζωντανοί αντέβαινε στη λογική ή ακόμη ότι υπήρχαν ελάχιστα αντιπαραδείγματα σε άλλες χώρες, δεν εκφραζόταν καθόλου. Μόνο μέχρι αρκετά πρόσφατα η υποψία ότι ίσως να είναι νεκροί εκφραζόταν χαμηλόφωνα ως προσωπική άποψη ενάντια στην επίσημα εγκεκριμένη θέση και σπάνια στον αυτολογοκρινόμενο ελληνοκυπριακό Τύπο. ¹¹⁰

Οι έννοιες του πόνου και της διαχείρισής του σχετίζονται με τη θρησκεία, την προσωπικότητα του ανθρώπου και πολλούς άλλους παράγοντες, οι οποίοι διαφοροποιούν τις καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες μετά το τραυματικό γεγονός. Παράλληλα, όμως, οι δύο κοινότητες και οι οικογένειες των αγνοουμένων φέρουν ένα μεγάλο φορτίο θλίψης που υποσυνείδητα διασπείρεται στην κοινωνία. Στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής αναλύονται οι διαφορές και οι ομοιότητες των δύο κοινοτήτων. Πέρα από τις διαφορές στη θρησκεία και την κουλτούρα, οι ομοιότητες και ειδικά ο πόνος που βιώνει ο συγγενής του αγνοουμένου αλλά και το, άμεσα ή έμμεσα, θύμα είναι κοινός. Επίσης, η περιθωριοποίηση των θυμάτων και η εργαλειοποίησή τους από την κεντρική εξουσία ήταν αισθητές και στις δύο πλευρές, σαν δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος παρεμβάλλεται ο πολιτισμός και η κοινωνία. Και ενώ οι έννοιες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων βασίζονται πάνω σε μια καθολική ιδέα του ατόμου, μέσα στην κοινωνία τα άτομα αντιλαμβάνονται τα δικαιώματά τους σε αναφορά με «πολιτισμικές» συνθήκες. Προσεγγίζουν την αυτοεπιβεβαίωσή τους και επικρίνουν τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων τους μέσα από την οπτική του πολιτισμού και των παραδόσεών τους. Σε πολλές κοινωνίες, όπως της Κύπρου, είναι δύσκολο για τα άτομα να αντιληφθούν τα δικαιώματά τους σε ένα περιβάλλον αποδεσμευμένο από τα πολιτισμικά τους στοιχεία και ελεγχόμενο από τη γραφειοκρατία. Η γραφειοκρατία αποτέλεσε ένα ακόμα ανάχωμα στις όποιες προσπάθειες των συγγενών, αλλά δεν ήταν κάτι μεμονωμένο. Ήταν η συνέχεια μιας πολιτικής που οδηγούσε τα θύματα των δυο κοινοτήτων στην αποδοχή και διατήρηση του μοντέλου «παγώματος», όπως προαναφέρθηκε. Η συνθήκη αυτή οδήγησε αρκετούς συγγενείς να μη γνωρίζουν πώς

¹⁰⁹ Στο ίδιο.

¹¹⁰ Στο ίδιο.

πρέπει να αναφέρονται στους οικείους τους, καθώς δεν είχαν ταυτοποιηθεί τα λείψανά τους, αν και για κάποιους μεσολάβησε διάστημα ακόμη και πέντε δεκαετιών από το τραυματικό γεγονός της εξαφάνισής τους.

1.5. Το τραύμα μέσω της διαγενεακής μεταβίβασης στις οικογένειες των εξαφανισθέντων: η ανοιχτή πληγή που αφήνει στην κοινωνία

Τι σημαίνει διαγενεακότητα στο τραυματικό γεγονός; Το τραυματικό γεγονός επηρεάζει την επαφή των θυμάτων με τους απογόνους τους; Καθορίζει τη μετέπειτα πορεία της ζωής τους, έστω και υποσυνείδητα; Τα παραπάνω είναι μερικά ερωτήματα που κυριαρχούν στη βιβλιογραφία για το τραύμα και τον τρόπο που αυτό επηρεάζει τις επόμενες γενιές. Ειδικότερα, αναπτύσσεται προβληματισμός για το πώς αυτό μπορεί να αφήνει αντίκτυπο στον παρόντα χρόνο και δη αρχικά στα έμμεσα θύματα, όπως παιδιά που γεννήθηκαν χωρίς να έχουν γνωρίσει τους γονείς τους ή εγγόνια και δισέγγονα αγνοουμένων, και μετέπειτα στην κοινωνία συνολικά. Η διαγενεακή μετάδοση του τραύματος είναι δευτερογενής τραυματοποίηση που συμβαίνει στον ευρύτερο οικογενειακό κύκλο ενός ή περισσότερων ατόμων που βίωσαν οδυνηρά ή και ανείπωτα γεγονότα και έχει εκ των πραγμάτων επιπτώσεις στις επόμενες γενιές.¹¹¹

Οι επιζώντες που βιώνουν ή βίωσαν τραυματικές περιστάσεις ενδέχεται να αλλάξουν την αίσθηση του εαυτού και της εμπιστοσύνης προς τους άλλους. Αυτή η συνθήκη επανακαθορίζει το άτομο και τον τρόπο συμπεριφοράς στους οικείους του, καθώς και εκείνοι με τη σειρά τους επηρεάζονται από αυτή τη διαφοροποίηση. Οι πρώτες μελέτες που ασχολήθηκαν με το διαγενεακό τραύμα επικεντρώθηκαν στους επιζώντες του Ολοκαυτώματος και τα παιδιά τους. Σε αυτή την ενότητα θα εξεταστεί η διαγενεακότητα και το τραύμα μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία ευρύτερα, αλλά και ειδικότερα το τραύμα στις οικογένειες των αγνοουμένων και η επίδρασή του στα εγγόνια των αγνοουμένων, που στην πλειοψηφία τους δεν είχαν γνωρίσει καν το αγνοούμενο μέλος. Αναλύεται, ακόμη, ο τρόπος μεταφοράς του τραύματος από τους συγγενείς πρώτου βαθμού στα παιδιά τους.

¹¹¹ Charles R. Figley (eds.), *Encyclopedia Of Trauma: An Interdisciplinary Guide*, SAGE Publications, California 2012, p.671.

1.5.1. Το διαγενεακό τραύμα στη βιβλιογραφία και η σύνδεσή του με το τραύμα των οικογενειών των αγνοουμένων

Στο άκουσμα των λέξεων «εξαφανισθέντες» ή «αγνοούμενοι» ή «θύματα μιας διαμάχης χωρίς γνωστή τοποθεσία ταφής» αναδύεται πάντοτε η σκέψη «νεκρός χωρίς σώμα ή τάφο». Σε όλη την ιστορία της ανθρωπότητας οι ταφικές τελετές υπήρξαν θεμελιώδες μέρος του πολιτισμού κάθε κοινωνίας, ανεξαρτήτως των μεταξύ τους διαφορών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η ιστορικός Ζέτα Παπανδρέου: «Οι αναμνησιακές τελετές είναι ο καταλύτης της μετάβασης»,¹¹² πόσο δε μάλλον, θα συμπληρώσω, αν η οικογένεια δεν έχει ένα μέρος να σηματοδοτήσει αυτή τη μετάβαση και το κλείσιμο ενός κύκλου. Η οικογένεια μένει σε μια συνεχή ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ ζωής και θανάτου. Αυτή η κατάσταση παρεμποδίζει τη διαδικασία του πένθους και παραμένει μια άνω τελεία σε μια ιδιόμορφη κατάσταση δίχως συλλυπητήρια από τους οικείους, αναπάντητα ερωτήματα και τελετές μετάβασης. Οι όποιες τελετές συμβαίνουν από τους κρατικούς θεσμούς στο όνομα των αγνοουμένων είναι προϊόν της πληθωριστικής προσέγγισης της μνήμης¹¹³ και λιγότερο απαντούν στο πραγματικό ερώτημα που ταλανίζει τις οικογένειες έχοντας δύο σκέλη, αυτό της εύρεσης του σώματος του δικού τους ανθρώπου και της απόδοσης της ιστορικής δικαιοσύνης, καθώς και της υλικής αποζημίωσης για τα δεινά που υπέστησαν.

Ένα από τα πλέον τραυματικά γεγονότα με ανθρώπινη υπαιτιότητα είναι ο πόλεμος και οι απώλειες που αυτός επιφέρει. Ορισμένοι θεωρητικοί, εστιάζοντας στο τραυματικό βίωμα, όπως χαρακτηρίζουν το βίωμα του πολέμου, το διαχωρίζουν υποκατηγοριοποιώντας το σε άμεσο (βίαιο) και έμμεσο (μη βίαιο-δευτερεύον). Βίαιο θεωρείται το τραύμα που βιώνει το άτομο όταν είναι μάρτυρας φόνων, βιασμών ή συμμετέχει σε ανταλλαγή πυρών ή τραυματίζεται το ίδιο ή βιάζεται. Από την άλλη, ως μη βίαιο-δευτερεύον τραύμα θεωρούνται καταστάσεις που προκαλούν έντονα

¹¹² Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία. Δίστομο 1944-2018*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2018, σ.190.

¹¹³ Στο ίδιο.

συναισθήματα ακραίων συνθηκών (φόβος θανάτου από κρύο ή λιμοκτονία καθώς και καταστάσεις εκτοπισμού με τη βία).¹¹⁴

Το βασικό ζήτημα που μας απασχολεί είναι η παραδοχή ότι οι τραυματικές εμπειρίες ασύνειδα μπορούν να μεταβιβάζονται στη δεύτερη και την τρίτη γενιά, μέσω ενός δίαυλου μετάδοσης της πρωτογενούς τραυματικής συνθήκης. Οι διαφορετικές αυτές ηλικιακές ομάδες αδυνατούν να κατανοήσουν ή να καταλάβουν την ύπαρξη της τραυματικής εμπειρίας, καθώς οι ρίζες της παραμένουν βαθιά σκεπασμένες στην άβυσσο του τραύματος, σε μια ψυχική κρύπτη.¹¹⁵

Από την παραπάνω τοποθέτηση γίνεται ευδιάκριτο το στίγμα που αφήνει στην κοινωνία αυτή η συνεχής απώλεια, μια μαύρη τρύπα θα την χαρακτηρίζα δανειζόμενος την έκφραση του επιζήσαντα από το Ολοκαύτωμα και συγγραφέα του βιβλίου *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος* PrimoLevi. Αφήνει μια κοινωνία βαθιά τραυματισμένη στα αχαρτογράφητα νερά της προσπάθειας για δημιουργία μιας «νέας πραγματικότητας». Η κοινωνία απαρτίζεται από τα θύματα, τους θύτες και την πλειονότητα, τους παρατηρητές, που όλοι όμως και ιδιαίτερα οι οικείοι των θυμάτων συμμετέχουν στη μετάδοση της τραυματικής συνθήκης στο μέλλον χωρίς να είναι επιλογή τους και κυρίως εν αγνοία τους. Γι' αυτό είναι επιτακτική η ανάγκη διαχείρισης του τραυματικού παρελθόντος από όσες πλευρές συμμετέχουν σε μία διαμάχη. Αρκετοί θεωρητικοί υποστηρίζουν πως η διαγενεακή μετάδοση, όπως την χαρακτηρίζουν, περνά σαν «οικογενειακή κληρονομιά» από γενιά σε γενιά. Αυτό συμβαίνει είτε οι συγγενείς μιλούν για το ανείπωτο, είτε όχι.¹¹⁶ Η Penny Dixon κάνει λόγο για παράπλευρα θύματα (peripheral victims),¹¹⁷ ενώ ο Albeck περιγράφει τους απογόνους των επιζήσαντων «σαν να έχουν αποκτήσει ουλές χωρίς να έχουν το τραύμα».¹¹⁸

¹¹⁴Βλ. για περισσότερα, Maureen A. Allwood, M.A., Debra Bell-Dolan and Syed Arshad Husain, "Children's Trauma and Adjustment Reactions to Violent and Nonviolent War Experiences", *American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, vol.41 (4), (2002), p.450-457.

¹¹⁵Vamik D. Volkan, Gabriele Ast and William F. Greer, *Transgenerational Transmission And Its Consequences*, Brunner-Routledge, New York 2002, p.79-97.

¹¹⁶Yael Danieli, *International Handbook Of Multigenerational Legacies Of Trauma*, Plenum Press, Berlin 1998.

¹¹⁷Σε αυτό το άρθρο γίνεται αναφορά στις οικογένειες των θυμάτων/επιζώντων με τον όρο «παράπλευρα θύματα». Βλ. Penny Dixon, Graham Rehling and Raj Shiwach, "Peripheral victims of the Herald of free Enterprise disaster", *British Journal of Medical Psychology*, vol. 66 (2), (1993), p.193-202.

¹¹⁸Βλ. Joseph H. Albeck, "Intergenerational consequences of trauma: Reframing traps in treatment theory. A second-generation perspective", in John F.Sommer, Marybeth Williams (eds.), *Handbook Of Post-Traumatic Therapy*, Bloomsbury Academic, London, 1994, p.106-125.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Philippe Grimbert, Γάλλου ψυχαναλυτή και συγγραφέα του μπεστσέλερ με τίτλο *Μυστικό* (δημοσίευση 2004, μετάφραση 2008) που βασίζεται στην πραγματική ιστορία του συγγραφέα. Ο Philippe Grimbert γεννήθηκε στο Παρίσι και μεγάλωσε με τους γονείς του ως μοναχοπαίδι. Ήταν ανεξήγητο γι' αυτόν το συναίσθημα ότι σε όλη του την παιδική ηλικία και στα εφηβικά του χρόνια ένιωθε να πορεύεται με έναν φανταστικό σύντροφο. Τελικά, σε ηλικία 15 ετών του αποκαλύφθηκε το οικογενειακό μυστικό που οι γονείς του φρουρούσαν με αγωνία: την εβραϊκή τους ταυτότητα. Αυτό ήταν ένα γεγονός που αγνοούσε ο ίδιος και ούτε μπορούσε να φανταστεί. Η πιο σημαντική αποκάλυψη, ωστόσο, ήταν ότι είχε έναν μεγαλύτερο ετεροθαλή αδερφό που σκοτώθηκε στο Άουσβιτς, όταν ήταν μόλις δέκα ετών. Είχε πεθάνει μαζί με τη μητέρα του Τάνια, θεία του Philippe, που ήταν η πρώτη σύζυγος του πατέρα του. Σχεδόν μισόν αιώνα αργότερα, ο Philippe Grimbert, αποφάσισε να γράψει αυτήν την οικογενειακή ιστορία, βασισμένη στο οικογενειακό μυστικό που τον στιγματίσει βαθιά.¹¹⁹ Αυτό το συγκεκριμένο παράδειγμα φανερώνει τη θολή πραγματικότητα που δημιουργείται στις επόμενες γενιές από το αρχικό τραυματικό γεγονός. Δίνοντας έμφαση στον τρόπο μεταφοράς του τραύματος από τη γενιά που βίωσε το πρωτογενές τραύμα στις υπόλοιπες, το παραπάνω φαινόμενο ονομάστηκε «Διαγενεακό τραύμα» (Transgenerational or Intergenerational Trauma).¹²⁰

Ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη του τραύματος δόθηκε κατά τη δεκαετία του 1960. Ειδικότερα, η έρευνα επικεντρώθηκε στους απογόνους των θυμάτων του Ολοκαυτώματος, συμβάντος μοναδικού στην ανθρώπινη ιστορία, που αποτελεί τομή στην ανάλυση της μνήμης και του τραύματος σε διεπιστημονικό επίπεδο. Έπειτα, με την πάροδο των χρόνων, η έρευνα επεκτάθηκε και σε άλλες ευάλωτες και θυματοποιημένες ομάδες, όπως οι βετεράνοι του Βιετνάμ, οι Αβορίγινες της

¹¹⁹Βλ. Gabriele Schwab, “Replacement Children: The Transgenerational Transmission of Traumatic Loss”, in Aleida Assmann and Linda Shortt (eds.), *Memory And Political Change*, Palgrave Macmillan, London 2012, p.17-34.

¹²⁰Αγγελική Σωτηρίου, Η Διαγενεακή Μετάδοση του τραύματος του Πολέμου της Κύπρου στους ενήλικες απογόνους των επιζήσαντων, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης-Διαπανεπιστημιακό, διατμηματικό, πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών: Συμβουλευτική Ψυχολογία και συμβουλευτική στην εκπαίδευση, την υγεία, την εργασία, 2019. Επίσης, βλ. William N. Bender, *Learning Disabilities, Characteristics, Identification And Teaching Strategies*, Pearson Education Inc., Boston 2004. Ενδεικτικά αναφέρει ότι η πρώτη αναφορά στην έννοια της διαγενεακής μετάδοσης, υποστηρίζει πως το παιδί θέλει να ικανοποιήσει τα όνειρα των γονέων, που δεν μπόρεσαν εκείνοι να εκπληρώσουν, τα οποία μπορεί να εμπεριέχουν αναπαραστάσεις προηγούμενης γενιάς.

Αυστραλίας και του Καναδά, οι Αρμένιοι, οι οικογένειες των αγνοούμενων στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, οι αγνοούμενοι στις δύο κοινότητες της Κύπρου κ.ά..

Οι ερευνητές έδωσαν έμφαση στον τρόπο μετάδοσης του τραύματος σε πολεμικές συρράξεις, συνθήκες προσφυγιάς, εκτοπισμού και επεκτάθηκαν και σε άλλα είδη τραυμάτων, έχοντας ως δεδομένο ότι σε αυτές τις τραυματικές συνθήκες οι επιπτώσεις είναι μακροχρόνιες και από αυτή τη νοσηρή κατάσταση είθισται να επηρεάζονται και τα παιδιά.¹²¹ Ο Τουρκοκύπριος καθηγητής Ψυχιατρικής V.D. Volkan, αφού διερεύνησε διεξοδικά τη σημασία μαζικών τραυματικών γεγονότων στον τόπο καταγωγής του και τον τρόπο που αυτά μεταδίδονται διαγενεακά, αναφέρει ότι η επίδραση του συλλογικού τραύματος στον θυματοποιημένο πληθυσμό και τους απογόνους του μπορεί να συνεχιστεί για δεκαετίες ολόκληρες, «μολύνοντας» τους απογόνους με την εμπειρία της ντροπής, της ταπείνωσης και της ανημποριάς που βίωσαν οι πρόγονοί τους.¹²²

Έπειτα θα επιχειρηθεί η παράθεση της κλιμακούμενης μεταβίβασης από την πρώτη γενιά στη δεύτερη, αναδεικνύοντας τον φαύλο κύκλο του τραυματικού παρελθόντος. Ενδεικτική είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, η περίπτωση του Ολοκαυτώματος, όπου το βίωμα των γονέων -πρώτη γενιά- εγγράφεται σαν παλίμψηστο στα παιδιά τους και αυτά με τη σειρά τους το κληροδοτούν στην ερχόμενη γενιά. Στη δεύτερη γενιά καταγράφηκαν δυσκολίες αντιμετώπισης του άγχους, μειωμένη αυτοπεποίθηση, έντονα προβλήματα κοινωνικότητας και ενσωμάτωσης, υπερβολική ταύτιση με το σύνδρομο του επιζήσαντα με εκδηλώσεις αυτοκτονικών τάσεων, θυμό, βία, τύψεις για την επιβίωσή τους έναντι άλλων ή στο άλλο άκρο, άκρατη επιθυμία επίτευξης στόχων, στην προσπάθειά τους να αντικαταστήσουν όσα έχασαν ή δεν είχαν οι γονείς τους.¹²³ Πρέπει να τονιστεί ότι οι ίδιες παρατηρήσεις επιβεβαιώθηκαν και σε απογόνους επιζήσαντων από καταπιεστικά καθεστώτα ή δικαιοδικές διαμάχες. Συμπερασματικά, η πρώτη γενιά μεταβιβάζει τις τραυματικές μνήμες της στην επόμενη γενιά, ενώ είναι σύνηθες οι συμπεριφορές και τα συναισθήματα να συσχετίζονται με το δευτερογενές τραυματικό στρες όσων απογόνων βίωσαν το τραύμα. Το τραύμα έχει τη δυνατότητα να καταστρέφει την

¹²¹Gabriele Schwab, *ό.π.*

¹²²Βλ. Vamik Volkan, "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity", International Association of Group Psychotherapy- XIII International Congress, 1998.

¹²³Βλ. Eduardo Duran, Bonnie Duran, Maria Yellow, Horse Brave and Susan Yellow Horse-Davis, "Healing the American Indian Soul Wound", in Yael Danieli (eds.) *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, Springer, New York 1998, p.341-354.

εσωτερική οργάνωση του ατόμου της πρώτης γενιάς, η δεύτερη μεγαλώνει επηρεαζόμενη δημιουργώντας μια σχέση με το τραύμα, ενώ η τρίτη απορροφάται από τον εαυτό.¹²⁴

Το διαγενεακό τραύμα διαχέεται αρχικά από το ατομικό βίωμα στον μικρόκοσμο της οικογένειας και στη συνέχεια στο σύνολο της κοινωνίας.¹²⁵ Χαρακτηριστικά η καθηγήτρια Ιατρικής Sigal Ben-Yehuda, που διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, υποστηρίζει ότι το τραύμα μπορεί να μεταδοθεί και δια της επιγενετικής βιολογικής οδού είτε ατομικά είτε συλλογικά.¹²⁶ Τα τραυματικά γεγονότα που βιώνει μια κοινωνία αποτελούν τροχοπέδη στην υγιή εξέλιξη της ζωής των ανθρώπων της και των απογόνων τους. Αυτό οφείλεται στη διαγενεακή μετάδοση του τραύματος, το οποίο λειτουργώντας συσσωρευτικά δεσμεύει ακούσια τις υπόλοιπες γενιές.

Το διαγενεακό τραύμα σε μεγάλο βαθμό παραλληλίζεται με το ιστορικό τραύμα, εφόσον και στις δύο συνθήκες οι τραυματικές μνήμες βιώνονται εκ νέου και μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά, δημιουργώντας μια θρυμματισμένη κοινωνία. Αν δεν υπάρξει η προσπάθεια συνολικής διεργασίας και μετουσίωσης του τραύματος σε μια πραγματικότητα που δεν διαχωρίζει την προσωπικότητα του καθενός αλλά την ενσωματώνει και την κάνει μέρος της, τότε η νοσηρή κατάσταση θα διαιωνίζεται και στις επόμενες γενιές. Αντιθέτως, αν υλοποιηθεί η παραπάνω προσπάθεια, είναι δυνατή η θετική επανερμηνεία του τραυματικού παρελθόντος, διασπώντας την τραυματική αλυσίδα της διαγενεακής μετάδοσης.

Συνηγορεί με την οπτική της διαγενεακής μετάδοσης και ο Γιαν Άσμαν, σημαντικός θεωρητικός της μνήμης, ο οποίος υποστηρίζει ότι η συλλογική μνήμη έχει δυναμική που προσδιορίζεται στις τρεις γενιές και διαφοροποιείται από την πολιτισμική μνήμη, γιατί δε θεσμοποιείται, εφόσον αφορά μια ανεπηρέαστη μνήμη που δεν επιβάλλεται, αλλά διαχέεται ελεύθερα μέσα στην κοινωνία.¹²⁷ Όμως, στην

¹²⁴Βλ. Alessandra Cavalli, “Transgenerational transmission of indigestible facts: From trauma, deadly ghosts and mental voids to meaning-making interpretations”, *Journal of Analytical Psychology*, vol.57, (2012), p.597-614. Αυτή η διαπίστωση δείχνει τη σημασία της επιγενετικής επίδρασης στην εξελισσόμενη κατανόησή μας για το πώς οι μετατραυματικές επιπτώσεις μπορούν να μεταδοθούν στις επόμενες γενιές, ακόμα και στην τρίτη γενιά. Η αίσθηση που δίνεται είναι πως αν δεν αντιμετωπιστεί το τραύμα “μεταφέρεται” στις επόμενες γενιές μέσα από τις συμπεριφορές των προηγούμενων.

¹²⁵Στο ίδιο.

¹²⁶Rachel Yehuda and Amy Lehrner, “Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms”, *World Psychiatry*, vol.17 (3), (2018), p.243–257.

¹²⁷Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία Δίστομο 1944-2018*, ό.π., σ.189.

περίπτωση που το ιστορικό τραύμα συναντιέται και ταυτίζεται με την τραυματική μνήμη, τότε απορροφάται από την πολιτισμική μνήμη και μεταφέρεται από γενιά σε γενιά. Το κατάλοιπο που αφήνει το πρωτογενές τραύμα φωλιάζει προσωρινά ή μόνιμα στις επόμενες γενιές και το άγχος που αυτό δημιουργεί αποσαθρώνει την κοινωνία, ακόμα και αν αυτές οι γενιές δεν έχουν άμεση επαφή με την ολότητα του τραύματος και τρέφονται από τα θραύσματα.

Η διαδικασία του θρήνου αυτών που πέθαναν ή αγνοούνται, η διαχείριση του τραυματικού γεγονότος και το απόσταγμα που αφήνει αυτή η διεργασία στη μνήμη καθορίζουν την εξέλιξη του τραυματικού γεγονότος, δηλαδή εάν θα απωθηθεί στη μαύρη τρύπα της λήθης ή θα αντιμετωπιστεί με τρόπο τέτοιο που θα επιφέρει ψυχική ισορροπία στον φορέα του διαγενεακού τραύματος.¹²⁸ Στην περίπτωση των αγνοουμένων σε μια δικαιοδική διαμάχη, όπως της Κύπρου ή στα δικτατορικά καθεστώτα στη Λατινική Αμερική των δεκαετιών του 1980-90, απαιτείται θέληση και τόλμη να βρεθούν τα άψυχα σώματα των θυμάτων που μπήκαν σε μια άλλη πραγματικότητα σαν να μην υπήρξαν ποτέ, ώστε να επιτευχθεί η εξισορρόπηση της κοινωνίας, κυρίως όμως η γαλήνη των οικογενειών των θυμάτων, καθώς αυτές είναι ο πυρήνας του αέναου τραύματος που συμπυκνώνει όλη την τραυματική συνθήκη. Ενδεικτική ως προς αυτή τη διαπίστωση είναι η αναφορά του εγγονού αγνοουμένου στην ανάγκη να φτάσει στο τέλος το αέναο πένθος: *«Δεν τελειώνει αυτό, δεν μπορείς να τον πενήσεις, το να πενήσεις είναι ανακούφιση σε τέτοιες περιπτώσεις, και αυτό είναι το τραγικό»*.¹²⁹

Η σιωπή πρέπει να σπάσει εκκωφαντικά και να χυθεί άπλετο φως σε μια κοινότητα ανθρώπων που μοιάζουν σαν παρίες, που άλλοτε βοηθούν στη θυματοποίηση της μίας πλευράς και άλλοτε λειτουργούν σαν μοχλός προπαγάνδας, για να ευθύνεται πάντα η άλλη. Έτσι, χάνεται το ζητούμενο, που είναι ο σεβασμός στο θύμα και κατ' επέκταση στην οικογένειά του, δίνοντας τους την ευκαιρία να τελέσουν την τελετή της ταφής και να δώσουν ένα τέλος στο μαρτύριο που βιώνουν. Όσο η περίοδος του πένθους

¹²⁸Βλ. για περισσότερα, Ιωάννης Τσιάντης, «Το ψυχικό τραύμα εκ των υστέρων», στο Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949), σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στην φυλακή μαζί με τις μητέρες τους*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009, xxvii.

¹²⁹Προσωπική συνέντευξη με Α.Σ., Αθήνα, 16/6/2022.

επιμηκύνεται, τόσο η τραυματική κατάσταση εξακολουθεί να δρα και διαβρώνει το άτομο και την κοινωνία.

Βέβαια, αξίζει να ειπωθεί ότι η ολοκλήρωση του πένθους δεν σημαίνει ότι το τραυματικό γεγονός περνάει στη λήθη. Συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Το τραύμα γίνεται ανάμνηση με τη διαδικασία της συμβολικής εγγραφής και ομαλής εσωτερίκευσης.¹³⁰ Για να επιτευχθεί ο καταλαγιασμός των παθών πρέπει να δράσει η εκάστοτε πολιτεία δημιουργώντας τους μηχανισμούς της κοινωνικής εγγραφής του τραυματικού γεγονότος, να δημιουργηθεί η ιστορικοποίηση του τραυματικού παρελθόντος, αναλύοντας τους λόγους των τεκταινόμενων μέσω της πολυπρισματικής εκπαίδευσης και της διεργασίας σε συλλογικό επίπεδο. Στην περίπτωση της Κύπρου πρέπει να υπάρξει θέληση για ανεύρεση των αγνοουμένων με τη συμβολή της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων και έπειτα να ακουστούν και οι δύο πλευρές, ώστε να γίνει κατανοητό ότι σε μια πολεμική σύρραξη υπάρχουν θύματα σε όλους τους εμπλεκόμενους. Το ζητούμενο είναι η ειρήνευση μέσω της διεργασίας του οδυνηρού παρελθόντος.

1.5.2. Διαγενεακή μνημόνευση ως πρόληψη και ανάχωμα επανατραυματισμού της μετασυγκρουσιακής κοινωνίας

Η μνημόνευση θεωρείται παράμετρος κρίσιμης σημασίας για την αντιμετώπιση των παραβιάσεων του παρελθόντος και την προώθηση, όπως και τη διατήρηση, της ειρήνης σε βάθος χρόνου, ειδικότερα σε μετασυγκρουσιακές κοινωνίες ή κοινωνίες που βιώνουν μια «παγωμένη σύγκρουση» (Frozen Conflict) (βλ. παραπάνω). Η μνημόνευση δεν χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοιά της σε αυτή την υποενότητα, αλλά σαν ένα στάδιο που εκπορεύεται από τη διεργασία παραβιάσεων του παρελθόντος τόσο από την κοινωνία όσο και από τα ίδια τα θύματα, με στόχο την ειρήνευση σε περιοχές εκδηλώσεων μαζικής βίας. Ασφαλώς, η μνημόνευση του παρελθόντος πρέπει να είναι σφαιρική και πολυσυλλεκτική χωρίς να αφήνει ομάδες πολιτών στο περιθώριο, ώστε να μην ενισχύει μονόπλευρα αφηγήματα.

¹³⁰ Ειρήνη Γεωργιάδη και Μιχάλης Πέτρου, «Απώλεια και Ιστορία: Οι περιπέτειες ενός πένθους», στο Δημήτριος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Ψυχικό Τραύμα και Εφηβεία: Φαντασίωση, Πραγματικότητα και η Περίπτωση της Κύπρου*, συγκεκριμένα, Κυπριακή Εταιρεία Μελετών Ψυχολογικής Ψυχοθεραπείας- Κ.Ε.Μ.Ψ.Ψ., 1998, σ.125.

Είναι δύσκολο για τους συγγενείς να ανακάμψουν από το τραύμα, πόσο δε μάλλον να ρυθμίσουν τη ζωή τους αναλογιζόμενοι τις επόμενες γενιές, καθώς το τραύμα μετουσιώνεται σε φοβικό αντικείμενο που προκαλεί αποστασιοποίηση,¹³¹ η οποία εκούσια διαιώνεται. Το τραυματικό συμβάν αντανakλάται στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου με την απώλεια της καλοσύνης και της ελπίδας.¹³² Επομένως, σύμφωνα με τη διαγενεακή μετάδοση του τραύματος, προϋποτίθεται η διεργασία αυτού πρώτα από την πλευρά του υποκειμένου και έπειτα από τα έμμεσα θύματα. Αυτό συμβαίνει, διότι το τραύμα δημιουργεί μια εσωτερική κατάσταση στην οποία η ήδη επιτευχθείσα ικανότητα ταξινόμησης, επεξεργασίας, συμβολικής σκέψης και εμπιστοσύνης των άλλων καταρρέει¹³³ και στη συνέχεια αυτή μεταφέρεται διαγενεακά.

Για να διαρραγεί αυτός ο φαύλος κύκλος, οφείλουν οι μεταβατικοί μηχανισμοί να ενγκύψουν στα θύματα, αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον τους, και να υιοθετήσουν μια θυματοκεντρική προσέγγιση. Δηλαδή, για να σπάσει η διαγενεακή «αλυσίδα» του τραύματος, θα πρέπει οι θεσμοί να ακούσουν τα θύματα, ώστε η μνημόνευση στις επόμενες γενιές να είναι ουσιαστική, εμπεριέχοντας πάντα τις φωνές των άμεσων θυμάτων, διότι χωρίς αυτές ελλοχεύει ο κίνδυνος να κακοφορμίσει αυτή η προσπάθεια. Η ειλικρίνεια των ενεργειών μνημόνευσης είναι αυτή που διασφαλίζει τον σεβασμό στα θύματα και την κοινωνία ευρύτερα.

Η νέα γενιά έμμεσων θυμάτων που δημιουργείται από τις παρελθοντικές παραβιάσεις μαζικής βίας και του άμεσου αποτυπώματος που άφησε στους γονείς της, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το τραυματικό γεγονός μεμονωμένα, αλλά σε συνέχεια με την πρώτη γενιά. Ας μου επιτραπεί ο όρος «νέα γενιά θυμάτων» που αφορά πολίτες, οι οποίοι βίωσαν το τραύμα της βίας έμμεσα και πολλές φορές την ατιμωρησία άμεσα. Σαφώς, οι ανάγκες των άμεσων θυμάτων ήταν και είναι περισσότερες και η μνημόνευση προϋποθέτει την αποκατάσταση της αλήθειας και τη δικαίωση των θυμάτων. Αντίθετα, μια στείρα μνημόνευση μπορεί μόνο να αποπροσανατολίσει τις νέες γενιές. Ειδικότερα, στη δευτερογενή τραυματοποίηση που μεταδίδεται σε αρκετές

¹³¹Dori Laub, “Traumatic shutdown of narrative and symbolization: a death instinct derivative?”, *Contemporary Psychoanalysis*, vol.41 (2), (2005), p.307-326. Επίσης, βλ. Caroline Garland, *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, Part of the Tavistock Clinic Series, Routledge, New York 1999.

¹³²Alessandra Cavalli, *ό.π.*, 2012.

¹³³Στο ίδιο.

περιπτώσεις με μη λεκτικούς τρόπους από τους ενήλικες στα παιδιά (μεταμνήμη),¹³⁴ η εσφαλμένη ακολουθία μνημονικών τελετών μπορεί να δυσχεράνει τη θεραπεία και επούλωση του τραύματος στις επόμενες γενιές, παρά να τη διευκολύνει. Αυτό συμβαίνει, διότι η δευτερογενής τραυματοποίηση προκαλείται έμμεσα στις επόμενες γενιές και η ακολουθία θεραπείας πρέπει να εφαρμόζεται μεθοδικά, δίνοντας τη δυνατότητα στις οικογένειες να επεξεργάζονται το τραύμα αρχικά σε ατομικό και δευτερευόντως σε συλλογικό επίπεδο.

Και παρόλο που στην περίπτωση του διαγενεακού τραύματος η τραυματοποίηση μέσω της βίας επέρχεται πολλές φορές υποσυνείδητα, η ειρήνη και η διασφάλισή της πρέπει να επιτευχθεί στο αντίθετο άκρο, αυτό του συνειδητού.¹³⁵ Αυτός ο αγώνας είναι ατέρμονος, ειδικότερα σε μετασυγκρουσιακά περιβάλλοντα, και όλοι οι συμμετέχοντες οφείλουν να επιδείξουν στοχευμένη προσήλωση και σεβασμό στα θύματα και τις οικογένειες τους διαχρονικά.

2^ο Κεφάλαιο: Η μεταβατική δικαιοσύνη και οι αγνοούμενοι

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζουμε τη μεταβατική δικαιοσύνη ως εργαλείο αντιμετώπισης του βίαιου και τραυματικού παρελθόντος, με βασική προϋπόθεση την ικανοποίηση των αναγκών των οικογενειών εκ των οποίων αγνοούνται ένα ή περισσότερα μέλη τους. Παρουσιάζεται η κριτική των σύγχρονων πρακτικών της μεταβατικής δικαιοσύνης, ενώ παρέχεται παράλληλα η απαιτούμενη εννοιολόγηση για την προσέγγιση της τελευταίας μέσα από τη θυματοκεντρική σκοπιά. Εξετάζονται οι μηχανισμοί της μεταβατικής δικαιοσύνης με επίκεντρο τις ανάγκες των οικογενειών των αγνοούμενων

¹³⁴ Βλ. για περισσότερα, Marinus H. Van IJzendoorn and Marian J. Bakermans-Kranenburg, “Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization”, *Journal of Traumatic Stress*, vol.16 (5), (2003), p.459-469.

¹³⁵ Βλ. για περισσότερα, Godfrey Maringira, “When ex-combatants became peaceful: Azania People’s Liberation Army ex-combatants in post-apartheid South Africa”, *African Studies*, vol.77 (1), (2018), p.1-14.

και τον τρόπο προσέγγισης των θυμάτων των οποίων τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν παραβιαστεί.

Η κριτική που υπάρχει σε αυτό το κεφάλαιο εκκινεί από την παραδοχή ότι σε όλο το φάσμα των παραβιάσεων υπάρχει μια κανονιστική-λεπτομερειακή προσέγγιση όσον αφορά στις μεταβάσεις που πολλές φορές αφήνουν πίσω το ουσιαστικό διακύβευμα, που δεν είναι άλλο από το πώς βίωσαν οι οικογένειες αυτές, τα θύματα, την ακραία καταπάτηση των δικαιωμάτων τους και τις τραυματικές συνθήκες. Η κατανόηση σε τέτοιες περιπτώσεις είναι ουσιαστικός παράγοντας, διότι μόνο έτσι γίνεται αντιληπτός ο προβληματισμός και ο τρόπος λειτουργίας της μεταβατικής δικαιοσύνης. Η εξαφάνιση ενός συγγενικού προσώπου και η απουσία πληροφόρησης για την τύχη του κάνουν τις οικογένειες να αισθάνονται πολίτες χωρίς δικαιώματα. Η έντονη κριτική, επομένως, που εντοπίζεται σε αυτό το σημείο εκκινεί από τη λειτουργία των μηχανισμών μεταβατικής δικαιοσύνης «από πάνω προς τα κάτω», που ως επακόλουθο έχει την αίσθηση της μη συμπερίληψης των οικογενειών στον τρόπο διερεύνησης και αντιμετώπισης των ζητημάτων που προκύπτουν. Διατυπώνεται η άποψη ότι πολλές φορές αυτή η προσέγγιση καθοδηγείται από τις επιλογές «των από πάνω».¹³⁶

Βασική επιδίωξη της παρούσας μελέτης είναι να τονιστούν οι ανάγκες των οικογενειών χωρίς τον αποκλεισμό τους, με απώτερο στόχο αυτή η οπτική να εφαρμοστεί όχι μόνο για τις οικογένειες των θυμάτων-αγνοουμένων, αλλά και να επιδράσει συλλογικά στην κοινωνία, καλλιεργώντας μια κουλτούρα επίλυσης και αντιμετώπισης των αιτημάτων των πολιτών χωρίς αποκλεισμούς. Βασική, λοιπόν, προβληματική αυτού του κεφαλαίου είναι η ένταξη των θυμάτων στην ατζέντα της διεργασίας των μηχανισμών της μεταβατικής δικαιοσύνης. Συνήθως, σε μια συνθήκη διαμάχης, εδραιώνεται σε κάθε αντιμαχόμενη πλευρά η εσφαλμένη αντίληψη ότι μόνο η δική της κοινότητα απαριθμεί θύματα. Αυτό, ωστόσο, δεν ευσταθεί, καθώς όλες οι αντιμαχόμενες πλευρές θρηνούν θύματα. Επομένως, η μεταβατική δικαιοσύνη δεν μπορεί να είναι μονοθεματική, αλλά πολύπλευρη και ανοιχτή σε όλα τα αφηγήματα που επικρατούν στην κοινωνία.

¹³⁶ Βλ. για περισσότερα, Kieran McEvoy and Lorna McGregor (eds.), *Transitional Justice From Below: Grassroots Activism And The Struggle for Change*, Oxford, Oxford 2008.

2.1. Οι μηχανισμοί μεταβατικής δικαιοσύνης ως μέσο για την αντιμετώπιση των αναγκών των οικογενειών των αγνοουμένων

Η χρήση του όρου «αναγνώριση» είναι συνήθης στη δημόσια σφαίρα όσον αφορά στην επιβεβαίωση γεγονότων με θεσμικό τρόπο ή την απόρριψη ενός ισχυρισμού που μέχρι πρότινος αμφισβητούσε την ύπαρξη ενός γεγονότος, το οποίο εκ των υστέρων επιβεβαιώθηκε.¹³⁷ Η αναγνώριση είναι η αφετηρία του δύσβατου μονοπατιού για την ικανοποίηση των αναγκών των οικογενειών των θυμάτων. Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των διαφόρων εκφάνσεων της μεταβατικής δικαιοσύνης ως μέσου αντιμετώπισης των παραπάνω αναγκών. Στην προκειμένη περίπτωση της Κύπρου, μέσω των συνεντεύξεων οικογενειών αγνοουμένων, πεσόντων και μελών της κοινωνίας των πολιτών, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της αλήθειας ως ένας τρόπος απονομής ιστορικής δικαιοσύνης.

2.1.1. Οι εκταφές και η αποκατάσταση της αλήθειας μέσω της ταυτοποίησης

Μετά την επιβεβαίωση ότι υπάρχει αγνοούμενο μέλος εντός της οικογένειας, επικρατεί σύγχυση. Είναι νεκρός; Είναι ζωντανός; Τι σημαίνει αυτό; Με την πάροδο των χρόνων, στις πλείστες των περιπτώσεων, όπως θα δούμε και στην περίπτωση της Κύπρου, τα παραπάνω ερωτήματα αρχίζουν να ξεθωριάζουν και αντικαθίστανται από τα εξής δύο: Πού βρίσκεται ο τόπος ταφής τους και πώς θα γίνει η επιστροφή των λειψάνων τους; Αυτό αποτελεί πια το πρώτο μέλημα των οικογενειών.

Ωστόσο, ακόμα και η αποδοχή του γεγονότος από τις οικογένειες και η αναγνώριση του τραυματικού ζητήματος που τις ταλανίζει από την κοινωνία αλλά και την πολιτεία δεν προεξοφλεί την άμεση επίλυση του προβλήματος. Αντιθέτως, υπεισέρχονται άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την εξέλιξη και αυτοί έχουν να κάνουν με τη διάσταση του ζητήματος στη μετασυγκρουσιακή κατάσταση, αν αφορά

¹³⁷ Stanley Cohen, *Καταστάσεις άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα Τόπος, Αθήνα 2021, σ.337.

μία η περισσότερες κοινότητες, τα τεχνικά μέσα που χρειάζονται για τον εντοπισμό των λειψάνων, την εύρεση πόρων για να καταστεί δυνατή η στελέχωση άρτιου μηχανισμού με διεπιστημονικό προσωπικό¹³⁸ και, τέλος, την εκάστοτε εξατομικευμένη συνθήκη που προκύπτει ανά περίπτωση. Στην τελευταία θα πρέπει να συμπεριληφθούν τα χρόνια που μεσολάβησαν από το τραυματικό γεγονός, η ύπαρξη μαρτύρων, η διάθεση των αρχών, καθώς και η ουσιαστική επιθυμία για εξεύρεση της αλήθειας, δίχως «υποσημειώσεις» και δεύτερες σκέψεις.

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι το ζήτημα της ταυτοποίησης είναι πολύπλευρο και ακανθώδες. Όχι μόνο για τις οικογένειες, αλλά και για τις αρχές που καλούνται να το διεκπεραιώσουν. Σε αρκετές περιπτώσεις τα λείψανα δεν είναι δυνατόν να βρεθούν λόγω δυσκολιών που προκύπτουν με την πάροδο των χρόνων, όπως είναι οι οδικές δομές και η αποπεράτωση κτιρίων, ή λόγω εκούσιας επιλογής των υπευθύνων της εξαφάνισης να παρακωλύσουν τις έρευνες είτε μετακινώντας τα οστά είτε παραπλανώντας τις αρχές με ψευδείς μαρτυρίες. Τα προσκόμματα αυτά δυσχεραίνουν την πολιτική επίλυση του ζητήματος και χρίζουν άμεσης αντιμετώπισης.

Σε συνέχεια της παραπάνω διαπίστωσης προστίθεται το «δύσκολο» ζήτημα της εύρεσης των απαιτούμενων πόρων. Οι πόροι είναι αποδεδειγμένα ένδειξη θέλησης των αρχών σε εθνικό επίπεδο ή διεθνώς για τη διερεύνηση της μοίρας των αγνοούμενων, την ταυτοποίηση των λειψάνων τους και την επιστροφή τους στους οικείους τους. Στην περίπτωση της Κύπρου έχουμε το από παράδειγμα της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων (Δ.Ε.Α.) στο έργο της οποίας σημειώθηκε ουσιαστική εξέλιξη μετά την επαναλειτουργία της το 2006, με τη συνεχή οικονομική συμμετοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όμως, υπάρχουν πολλά παραδείγματα. Όπως οι εμβληματικές περιπτώσεις της Αργεντινής και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης.¹³⁹ Τέλος, σημαντικό είναι ν' αναφερθούμε στη δράση 134 ανθρωπολόγων, προερχόμενων από 22 έθνη, που πραγματοποίησαν ταυτοποιήσεις λειψάνων σχεδόν σε 1300 τοποθεσίες σε 33 χώρες, στη δεκαετία του 1990.¹⁴⁰

¹³⁸Simon Robins, *Addressing the needs of families of the Missing: A test of contemporary approaches to transitional justice*, PhD, University of York: Post-war Reconstruction and Development Unit (PRDU), Department of Politics, 2011, p.79-80.

¹³⁹Ο.π..

¹⁴⁰Dawnie Wolfe Steadman and William D. Haglund, "The scope of anthropological contributions to human rights investigations", *J Forensic Sci*, vol.50 (1), (2005), p.23-30.

Πέρα από την ανάγκη εύρεσης πόρων, τίθεται το ζήτημα της μη ικανοποίησης του αιτήματος των συγγενών από τις αρμόδιες αρχές. Η μη ικανοποίηση μπορεί να σχετίζεται με τους όρους λειτουργίας μια επιτροπής διερεύνησης. Παραδείγματος χάρη η Δ.Ε.Α. έχει ρητή εντολή εύρεσης και ταυτοποίησης μόνο των εξαφανισθέντων που συμπεριλαμβάνονται στον σχετικό κατάλογο. Αυτό ξεκάθαρα δεν ικανοποιεί όλες τις οικογένειες. Επίσης, η κουλτούρα παίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο που θα χειριστεί η κάθε κοινωνία το ζήτημα των αγνοουμένων.¹⁴¹ Στη Δύση οι έννοιες του τραύματος είναι πολλαπλά διατυπωμένες από τις επιστήμες της ιστορίας και της ψυχολογίας, ενώ σε άλλα μέρη του πλανήτη οι δυτικές αυτές έννοιες δεν βρίσκουν την ίδια απήχηση, εξαιτίας της πολιτισμικής διαφοράς.¹⁴² Επίσης, η ταυτοποίηση μέσω της μεθόδου DNA ως η μοναδική φόρμουλα επίλυσης του ζητήματος δεν είναι πάντα αποδεκτή από την οικογένεια. Γι' αυτό, σε περιπτώσεις ταυτοποίησης, κρίνεται απαραίτητη η συλλογή δεδομένων τόσο προθανάτια όσο και μεταθανάτια, από τις οικογένειες και την επιστημονική κοινότητα.¹⁴³ Με βάση την παραπάνω παραδοχή δημιουργείται η επιθυμία στις οικογένειες για γνωστοποίηση των συνθηκών θανάτου.

Παράλληλα, η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνδράμει στη βασική επιδίωξη των οικογενειών να εντοπίσουν τα αγνοούμενα μέλη τους.¹⁴⁴ Το γεγονός ότι πλέον οι οικογένειες έχουν ερείσματα διεθνώς, ώστε να φέρουν στο προσκήνιο το ζήτημα των εξαφανισθέντων, προέβαλε εκφάνσεις του θέματος που μέχρι πρότινος δεν είχαν διατυπωθεί. Καίρια δεν είναι μόνο η γνωστοποίηση του ζητήματος συλλογικά, αλλά η ανάγκη για ονομαστική ταυτοποίηση του κάθε αγνοουμένου. Σαφώς και τα προηγούμενα χρόνια η οικογένεια επιθυμούσε την ταυτοποίηση, αλλά μόλις τις τελευταίες δεκαετίες ωρίμασαν οι συνθήκες να διατυπωθεί το αίτημα στην ολότητά του, ν' ανακοινωθούν τα άτομα που αγνοούνται σε όλες τις αντιμαχόμενες πλευρές και να υπάρξει παραδοχή αυτών των δεδομένων. Τον 20^ο αιώνα, πριν από το 2003, δεν ήταν λόγου χάρη εύκολο οι δύο κοινότητες της Κύπρου να παραδεχθούν την ύπαρξη αγνοουμένων και στις δύο πλευρές, εφόσον τα αφηγήματα ήταν αντίπαλα.

Απαραίτητη είναι, λοιπόν, η εξατομικευμένη προσέγγιση και η βαθιά κατανόηση των αιτημάτων της κάθε κοινωνίας που έχει υποστεί τη βία των ανθρώπων που

¹⁴¹Simon Robins, *ό.π.*, p.81.

¹⁴²Στο ίδιο.

¹⁴³Charles Huffine, "Child and adolescent psychiatry: Current trends in the community treatment of seriously emotionally disturbed youths", *Psychiatric Services*, vol.53 (7), (2002), p.809–811.

¹⁴⁴Simon Robins, *ό.π.*, p.81.

αγνοούνται. Οφείλει η πρωτοβουλία κάθε φορέα να τοποθετεί σε πρώτο πλάνο τις επιθυμίες των οικογενειών και στη συνέχεια να δημιουργείται ο «οδοδείκτης» διευθέτησης. Ειδικά, θα έχουμε μια στείρα αντιμετώπιση των οικογενειών φέρνοντας «έτοιμες» λύσεις, χωρίς καθολική εφαρμογή. Στην κοινωνία της Ζιμπάμπουε π.χ. επικρατεί η αναγκαιότητα να τιμηθούν οι νεκροί μέσω των τελετουργιών,¹⁴⁵ σε αντίθεση με ό,τι ορίζουν οι ψυχοθεραπευτές της Δύσης που ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να διερευνήσουν το παρελθόν και να το αναστοχαστούν με βάση το σήμερα.¹⁴⁶

Η παραπάνω συνθήκη αιτιολογεί την αναγκαιότητα εξατομικευμένης και προσαρμοσμένης στην κάθε κοινωνία λύσης όσον αφορά στο ζήτημα όχι μόνο των αγνοουμένων, αλλά και ευρύτερα της μετασυγκρουσιακής κοινωνίας με βάση τη λογική της μεταβατικής δικαιοσύνης και με ουσιαστικότερο στόχο την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης ατομικά και συλλογικά.

2.1.2. Αλήθεια και αναγνώριση

Μετά τη σύγκρουση, η αλήθεια είναι το διακύβευμα για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Μια αλήθεια, όμως, διαφορετική για την κάθε αντιμαχόμενη πλευρά, που επιχειρεί να προωθήσει ορισμένες αφηγήσεις, οι οποίες τη δικαιώνουν και επηρεάζονται από τις προσωπικές και συλλογικές μνήμες ομάδων πολιτών και συνολικά της κοινωνίας.

Στην ανάδυση όλων των αφηγημάτων των αντιμαχόμενων μερών, ώστε ν' «ακουστεί» η αλήθεια μετά από συγκρούσεις και πολιτική βία σε όλη την κοινότητα συλλήβδην, καθοριστικός είναι ο ρόλος των Επιτροπών Αλήθειας. Οι επιτροπές αυτές δεν αποτελούν μεμονωμένες ενέργειες, αλλά συγκροτούνται κατόπιν εντολής-εξουσιοδότησης από το/τα εκάστοτε κράτος-κράτη, είτε με τη συνδρομή διεθνούς

¹⁴⁵ Βλ. για περισσότερα, Eric Stover and Rachel Shigekane, “The missing in the aftermath of war: When do the needs of victims' families and international war crimes tribunals clash?”, *International Review of the Red Cross*, vol.84 (848), (2010).

¹⁴⁶ Βλ. για περισσότερα, Shari Eppel, “Reburial ceremonies for health and healing after state terror in Zimbabwe”, *The Lancet*, vol.360 (9336), (2002), p.869-70.

φορέα, είτε με εγγενή εντολή των συμβαλλόμενων μερών να διερευνήσουν τα μοτίβα κακοποίησης κατά τη διάρκεια προκαθορισμένης χρονικής περιόδου.¹⁴⁷

Η αναγκαιότητα δημιουργίας τέτοιων επιτροπών προέκυψε ως εναλλακτική λύση, θα μπορούσαμε να πούμε, ή «διαφορετικό μοντέλο προσέγγισης» σε περιβάλλοντα όπου η ποινική εισαγγελική διαδικασία δεν ήταν εφικτή ή δεν θα βοηθούσε στη διερεύνηση του παρελθόντος. Επί της ουσίας, έχουμε μια καταστατική συμφωνία των αρχών σχετικά με τη συνθήκη της μετάβασης από μια διαμορφωθείσα κατάσταση σε μια άλλη με πρώτο πλάνο τη δικαιοσύνη και το σχήμα «τιμωρία ή ατιμωρησία».¹⁴⁸ Λόγω της αναγκαιότητας της συνολικής εξέτασης των πτυχών της σύγκρουσης, ο ρόλος της κρατικής και διεθνούς παρουσίας σε αυτές τις επιτροπές διασφαλίζει, στον βαθμό που είναι δυνατόν, την ανεξαρτησία των επιτροπών. Βασικό ρόλο διαδραματίζει, επίσης, η κρατική ή διεθνής επιχορήγηση, καθώς και οι όροι εντολής που λαμβάνουν οι επιτροπές αυτές. Διακύβευμα αποτελεί η παροχή αμνηστίας ως κίνητρο στους δράστες για να καταθέσουν, προλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο την ποινική διαδικασία.¹⁴⁹

Η ουσιαστική συνεισφορά αυτών των επιτροπών είναι η αποκάλυψη του παρελθόντος μέσω ενός μηχανισμού ακρόασης των φωνών των θυμάτων σε κοινωνίες διαιρεμένες από βίαιες συγκρούσεις.¹⁵⁰ Ο μηχανισμός αυτός αναζήτησης της αλήθειας, όπου τα θύματα παίρνουν τον λόγο, παρουσιάζει ομοιότητες με την πρακτική των συνεντεύξεων που μεθοδολογικά χρησιμοποιεί και η προφορική ιστορία. «Οι φωνές από τα κάτω» μπορούν πλέον να ακουστούν και μέσω των ιστοριών και των τραυματικών εμπειριών να επικοινωνήσουν με όλους τους κοινωνικούς φορείς και πόρους. Η προφορική ιστορία, όπως άλλωστε αναφέρει και η ιστορικός Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *τοποθετεί στο επίκεντρο τις βιωμένες εμπειρίες καθημερινών, ξεχασμένων από την ιστορία, ανθρώπων*.¹⁵¹

¹⁴⁷ Βλ. για περισσότερα, Priscilla Hayner, *Unspeakable Truths Transitional Justice And the Challenge Of Truth Commissions*, Routledge London and New York 2010.

¹⁴⁸ Ruti G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000, p.81.

¹⁴⁹ Marie Breen Smyth, *Truth Recovery And Justice After Conflict*, Routledge Studies in Peace and Conflict Resolution, Routledge, London and New York 2007, p.1.

¹⁵⁰ Στο ίδιο.

¹⁵¹ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία, Φωνές, εικόνες και τόποι, Φωνές από τα κάτω*, εισαγωγή, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2020, σ.31.

Η αλήθεια είναι μια γέφυρα διαμεσολάβησης της μνήμης.¹⁵² Με αυτόν τον τρόπο οριοθετείται η μνήμη και η λήθη στη μεταβατική και μετασυγκρουσιακή συνθήκη ενός κράτους που επιχειρεί να αναδημιουργήσει την ταυτότητά του. Οι πρώτες επιτροπές που έλαβαν χώρα στη Λατινική Αμερική (Αργεντινή, Χιλή) είχαν τη δυνατότητα όχι μόνο να εντοπίσουν παραβιάσεις που σχετιζόνταν με βίαιες εξαφανίσεις αντιφρονούντων με υπαιτιότητα του κράτους, αλλά και να ανακτήσουν αλήθειες που τα προηγούμενα καθεστώτα είχαν σκόπιμα αγνοήσει.¹⁵³ Οι επιτροπές επί της ουσίας, παράλληλα με τη δράση τους στη διερεύνηση της αλήθειας σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, λειτουργούσαν, θα μπορούσαμε να πούμε, και σαν ένα παλίμψηστο επανεγγραφής στοιχείων του παρελθόντος που είχαν απαλειφθεί βίαια.

Η Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης στη Νότια Αφρική (T.R.C.), στο πλαίσιο της οποίας δόθηκε ρητά αμνηστία στους θύτες με στόχο τη συμβολή τους στην αποκάλυψη των γεγονότων, αποτελεί οδηγό για τη σύνδεση της Επιτροπής Αλήθειας με την επανορθωτική δικαιοσύνη (restorative justice), η οποία μπορεί να λειτουργήσει με την ανάδυση της αφήγησης και τη χρήση της αλήθειας ως θεραπείας. Η δημόσια και παράλληλη εξιστόρηση ιστοριών με στοιχεία που μέχρι πρότινος δεν αναφέρονταν στη δημόσια σφαίρα και με στόχο την ανάδειξη της αλήθειας οδηγεί τα άτομα που μοιράζονται την ιστορία τους στη θεραπεία, ενώ μέσω της ανάδυσης των πολύπλευρων αφηγήσεων εικάζεται ότι επιτυγχάνεται και η θεραπεία και η συμφιλίωση των αντιμαχόμενων ομάδων που συνυπάρχουν στο ίδιο έθνος. Αυτό συνοπτικά ονομάζεται «θεραπευτική ηθική».¹⁵⁴

Το τραύμα, αντικατοπτρίζοντας τη μαζική βία και καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις επιπτώσεις του πολέμου στους αμάχους με ιατρικούς όρους.¹⁵⁵ Η βασική, ωστόσο, προβληματική εντοπίζεται στις προσεγγίσεις που επιχειρούν ν' αντιμετωπίσουν την κοινωνία ως συλλογικότητα βάσει ψυχαναλυτικών εννοιών. Η παραπάνω συνθήκη δημιουργεί δυσλειτουργία, καθώς, όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια μέσα από τις συνεντεύξεις προφορικής

¹⁵²James Bonta and D.A. Andrews (eds.), *The Psychology of Criminal Conduct*, Routledge, London and New York 2003.

¹⁵³Βλ. για περισσότερα, Paloma Aguilar, *Memory And Amnesia, The Role Of The Spanish Civil War In The Transition To Democracy*, Berghahn Books, New York and Oxford 2002.

¹⁵⁴Βλ. για περισσότερα, Jackie Patiniotis and Clare Holdsworth, "Seize That Chance!" Leaving Home and Transitions to Higher Education", *Journal of Youth Studies*, vol.8 (1), (2005), p.81-95.

¹⁵⁵Βλ. για περισσότερα, Derek Summerfield, "Cross-Cultural Perspectives on the Medicalization of Human Suffering", in Gerald M. Rosen (eds.), *Posttraumatic Stress Disorder: Issues And Controversies*, Wiley, New York 2004, p.233-245.

ιστορίας οικογενειών συγγενών αγνοουμένων, δεν υπάρχει κοινή πρόσληψη της έννοιας του τραύματος και της βέλτιστης διαχείρισής του ακόμη και εντός της ομάδας πολιτών που έχουν ως αφετηρία το κοινό τραύμα. Η κάθε οικογένεια φέρει τη δική της ιστορία και χρήζει εξατομικευμένης αντιμετώπισης και θεραπείας, γιατί δεν είναι όλες οι ιστορίες πανομοιότυπες. Ο δυτικός φακός θέασης των γεγονότων παραμελεί σε μεγάλο βαθμό διαφορετικές προσεγγίσεις (αυτόχθονες, κουλτούρες διαφορετικών μερών) ως προς την αντιμετώπιση των επιπτώσεων των συγκρούσεων και προκρίνει έναν «παγκόσμιο τρόπο» επίλυσης των ζητημάτων, προκαλώντας έτσι τη συναισθηματική δυσλειτουργία των θυμάτων και της κοινωνίας στο σύνολό της.¹⁵⁶

Αντιθέτως, πέρα από την αποκατάσταση της αλήθειας ως θεραπείας, οι Επιτροπές Αλήθειας επιχειρούν να συνδράμουν ποικιλοτρόπως και διαφορετικά σε κάθε κομμάτι της κοινωνίας που έχει υποστεί επιπτώσεις από τη μαζική βία, καθώς άλλες είναι οι απαιτήσεις των ανθρώπων που έχουν εκτοπιστεί και άλλες αυτών που αγνοείται μέλος ή μέλη της οικογένειάς τους. Συγκεκριμένα, η συνδρομή των επιτροπών στις οικογένειες που έχουν αγνοούμενα μέλη μπορεί να λάβει τις παρακάτω μορφές:

1. Αναγνώριση ότι ο δικός τους άνθρωπος αγνοείται.
2. Ενημέρωση για το πώς και πού χάθηκε.
3. Εντοπισμός του δικού τους ανθρώπου.
4. Δυνατότητα να μοιραστούν μαρτυρίες με άλλους μάρτυρες σε σχετικό forum.
5. Υλοποίηση προγραμμάτων αποζημίωσης και επανόρθωσης.
6. Αποκάλυψη των δραστών και δυνατότητα δίωξής τους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και με βάση τα διεθνή παραδείγματα γίνεται κατανοητό ότι δεν μπορεί μια επιτροπή ν' αντιμετωπίσει τα πολύπλευρα ζητήματα μέσω ενός μόνο μηχανισμού, αλλά απαιτείται η δημιουργία διαφορετικών επιτροπών με διακριτά αντικείμενα, στα οποία και θα επικεντρώνονται.

Η αναζήτηση πόρων, όπως προείπαμε, για ανασκαφές και ταυτοποιήσεις και οι παράλληλες ενέργειες για την εκπλήρωση αυτών των σκοπών δεν μπορεί να υποστηριχτούν από μια Επιτροπή Αλήθειας που αντιμετωπίζει το ζήτημα της μαζικής βίας ολιστικά, αλλά απαιτείται η σύσταση μιας Επιτροπής Αγνοουμένων. Έτσι, στην περίπτωση της Κύπρου δημιουργήθηκε η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων

¹⁵⁶Βλ. για περισσότερα, Vanessa Pupavac, "Psychosocial Interventions and the Demoralization of Humanitarianism", *Journal of Biosocial Science*, vol.36 (4), (2004), p.491-504.

(Δ.Ε.Α.) στην οποία συμμετέχουν και τα δύο μέρη της σύγκρουσης και, παράλληλα, η μονομερής Επιτροπή της κυπριακής κυβέρνησης που δρα στην ελληνοκυπριακή επικράτεια.

Τη μη υποστήριξη μιας Επιτροπής Αλήθειας στο έργο της ανεύρεσης και ταυτοποίησης των αγνοούμενων μελών μιας κοινωνίας εντοπίζουμε ακόμα μια φορά στην περίπτωση της Νότιας Αφρικής. Χάρη στις ενέργειες της Επιτροπής αποκαλύφθηκε η ύπαρξη αγνοουμένων με ευθύνη του κράτους, όμως χρειάστηκε η σύσταση ομάδας που προχώρησε περαιτέρω στην εύρεση της τοποθεσίας ταφής και στη διενέργεια εκσκαφών και ταυτοποίησης των εξαφανισθέντων με βάση στοιχεία που είχαν προκύψει από τις μαρτυρίες.¹⁵⁷ Επιπλέον, καθώς στη Νότια Αφρική οι αρχές προέκριναν την αναγκαιότητα χορήγησης αμνηστίας,¹⁵⁸ πολλές οικογένειες θυμάτων εξέφρασαν έντονη οργή, βλέποντας τους θύτες να είναι ελεύθεροι και να ζουν τη ζωή τους.¹⁵⁹ Γι' αυτόν τον λόγο, μεταγενέστερες επιτροπές δείχνουν τη διάθεση μετασχηματισμού της τάσης προς την ατιμωρησία σε έναν μηχανισμό αναζήτησης της αλήθειας που ενέχει και την παρουσία εισαγγελέα.¹⁶⁰

Ο εναλλακτικός, επομένως, δρόμος για την αλήθεια, σύμφωνα με τις ανάγκες των οικογενειών των αγνοουμένων, είναι η δημιουργία επιτροπών ή ομάδων που θα λειτουργούν με βάση την ανθρωπιστική εντολή ανεύρεσης των ανθρώπων που αγνοούνται σε όλες τις αντιμαχόμενες πλευρές. Οι επιτροπές αυτές πρέπει να είναι ανεξάρτητες και προσιτές στις οικογένειες, με στόχο την ενημέρωση για την τύχη των ανθρώπων που έχουν χαθεί, τον εντοπισμό του τάφου, την ανεύρεση των λειψάνων και τελικώς την ταυτοποίησή τους.¹⁶¹

Σημαντική παράμετρο για την ανεύρεση της αλήθειας αποτελεί η επαφή με τους θύτες και τους μάρτυρες τραυματικών περιστατικών, των οποίων οι καταθέσεις οδηγούν σε τοποθεσίες ταφής και μετέπειτα σε ταυτοποιήσεις. Είναι προφανές πως η ανθρωπιστική εντολή πρέπει να είναι ξεκάθαρη, ώστε να μπορούν να μιλήσουν οι

¹⁵⁷ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο, Maria Ktori and Gülseren Baranhan, “Development and future perspectives of a humanitarian forensic programme: the committee on missing persons in Cyprus example”, *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, vol.8 (25), 2018, p.1-12.

¹⁵⁸ Στο ίδιο.

¹⁵⁹ Βλ. για περισσότερα το άρθρο των James L. Gibson and Amanda Gouws, “Truth and Reconciliation in South Africa: Attributions of Blame and the Struggle over Apartheid”, *The American Political Science Review*, vol.93 (3), (1999), p.501-517.

¹⁶⁰ Simon Robins, *ό.π.*, p.84.

¹⁶¹ Βλ. για περισσότερα και στην επίσημη ιστοσελίδα της επιτροπής ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο Νεπάλ, <https://www.nhrcnepal.org/>, (ανακτήθηκε στις 13/10/2022).

μάρτυρες και οι δράστες δίχως την αποτρεπτική συνθήκη της ποινικής ευθύνης. Το παράδειγμα της Δ.Ε.Α. στην Κύπρο, που συστάθηκε το 1981 και επαναλειτούργησε την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα,¹⁶² δεν αποτελεί πανάκεια, αλλά ένα πρότυπο που, οδηγώντας μια δικοινοτική επιτροπή υπό την επίβλεψη των Ηνωμένων Εθνών σε κοινή έρευνα με σκοπό την ανεύρεση αγνοουμένων, είχε ως αποτέλεσμα την πραγματοποίηση εκατοντάδων εκταφών και ταυτοποιήσεων.¹⁶³Τις συνθήκες και τον τρόπο λειτουργίας της Δ.Ε.Α., όπως και τις παθογένειες που τυχόν υπάρχουν, θα εξετάσουμε εκτενώς στη συνέχεια.

2.1.3. Αποζημιώσεις και μνήμη

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι μηχανισμοί που προωθούν τις αποζημιώσεις διαδραματίζουν βασικό ρόλο στη μετάβαση από μια μετασυγκρουσιακή συνθήκη στην κανονικότητα ή στην πορεία προς τον εκδημοκρατισμό της εκάστοτε περιοχής, κατά την άποψη των θυμάτων.¹⁶⁴ Για ορισμένα θύματα, οι αποζημιώσεις αποτελούν την απτή απόδειξη της πρόθεσης του κράτους να αποκαταστήσει-επανορθώσει τις βλάβες που έχουν υποστεί.¹⁶⁵ Η αποζημίωση, συνήθως, είναι το επιστέγασμα των προσπαθειών για διερεύνηση του παρελθόντος και έπεται της αποκάλυψης της αλήθειας, μέρους ή της ολότητάς της. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, η αλήθεια είναι ο ουσιαστικός λίθος στα θεμέλια της επανόρθωσης, αλλά δίχως συνέχεια είναι πιθανό να μείνει κενό γράμμα. Επομένως, χρειάζεται διαρκής προσπάθεια και εξατομικευμένη θυματοκεντρική προσέγγιση με στόχο τη βαθύτερη κατανόηση του τραυματικού παρελθόντος, ώστε οι ληφθείσες αποφάσεις για τις αποζημιώσεις να είναι ουσιώδεις.

Η *επανόρθωση* ορίζεται ως υποχρέωση του παραβάτη να αποκαταστήσει τη βλάβη που προκλήθηκε στον ζημιωθέντα.¹⁶⁶ Περιλαμβάνει τρεις κατηγορίες: την *αποκατάσταση* (restitution), την *αποζημίωση* (compensation), την *ικανοποίηση*

¹⁶²Βλ. για περισσότερα στην επίσημη ιστοσελίδα της Δ.Ε.Α.: www.cmp.com.

¹⁶³Βλ. για περισσότερα, Ιωσήφ Κόβρας, *Ακτιβισμός και η Εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2021.

¹⁶⁴Pablo de Greiff, "Introduction: Repairing the Past: Compensation for Victims of Human Rights Violations", in Pablo de Greiff (eds.), *The Handbook Of Reparations*, Oxford University Press, Oxford 2006, p.1-18.

¹⁶⁵Στο ίδιο.

¹⁶⁶Το παραπάνω βασίζεται στη διατύπωση του Μόνιμου Δικαστηρίου της Διεθνούς Ποινικής Δικαιοσύνης (Permanent Court of International Justice), 1928. Ενδεικτικά, βλ. την επίσημη ιστοσελίδα: <https://www.icj-cij.org/history>, (ανακτήθηκε στις 13/10/2023).

(satisfaction). Η αποκατάσταση έχει ως βασικό στόχο την επαναφορά στις συνθήκες που επικρατούσαν πριν ζημιωθεί το θύμα, κάτι βέβαια αδύνατο στην περίπτωση των αγνοουμένων και των απαιτήσεων που έχουν οι οικογένειές τους. Εναλλακτικά, επιδιώκεται ν' αντιμετωπιστούν οι πολύπλευρες επιπτώσεις που έχουν υποστεί οι οικογένειες από την εξαναγκαστική εξαφάνιση των οικείων τους. Η αποζημίωση περιλαμβάνει χρηματικό αντίτιμο για επανόρθωση υλικών ή ηθικών βλαβών, ενώ η ικανοποίηση επιτυγχάνεται με τη διατύπωση επίσημης συγγνώμης, διαβεβαιώσεις για τη μη επανάληψη παρόμοιων γεγονότων, εκκίνηση δικαστικών διαδικασιών και αποκάλυψη της αλήθειας μέσω των Επιτροπών Αλήθειας και Συμφιλίωσης ή των επιτροπών που εργάζονται για την ανακάλυψη και ταυτοποίηση αγνοουμένων.¹⁶⁷ Η επανόρθωση έχει σημαντικό κοινωνικοπολιτικό ρόλο, επηρεάζοντας την ευρύτερη κοινωνία, μέσω της επίσημης χάραξης ενός οδοδείκτη με στόχο τη δέσμευση των κανόνων δικαίου.

Επίκεντρο της παρούσας εργασίας είναι ότι η αποζημίωση ως σύνθετη διαδικασία αφορά τόσο στα θύματα, όσο και στην κοινωνία στο σύνολό της. Για αυτόν τον λόγο, πρέπει τα μέτρα που θα θεσπιστούν να εκκινούν από συζητήσεις και εκτεταμένες έρευνες για τις ανάγκες των οικογενειών. Πολλές φορές, ωστόσο, οι μηχανισμοί αποζημίωσης δεν λαμβάνουν υπόψιν τους τις ανάγκες των θυμάτων και των οικογενειών τους.¹⁶⁸

Στη μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας για την αποκατάσταση, παρατηρείται μια ευδιάκριτη διάσταση ανάμεσα στις ανάγκες, όπως ορίζονται στο νομικό πεδίο, και τις ανάγκες των θυμάτων.¹⁶⁹ Η αποκατάσταση των θυμάτων περιλαμβάνει, ασφαλώς, και την υλική τους αποζημίωση, όμως, στη βαθύτερη ουσία της σχετίζεται με την αναγνώριση του τραυματικού γεγονότος που βίωσε το θύμα. Επομένως, η αποκατάσταση και η αλήθεια είναι έννοιες αλληλένδετες στην πορεία προς την επανόρθωση των θυμάτων.

Η οικονομική επανόρθωση είναι ένα από τα μέσα για την επίτευξη της αναγνώρισης και της παραδοχής ότι όντως συνέβη η παραβίαση που στιγμάτισε το

¹⁶⁷Βλ. για περισσότερα στο άρθρο των Jeffery T. Ulmer and Mindy S. Bradley, "Variation in trial penalties among serious violent offenders", *Criminology: An Interdisciplinary Journal*, vol.44 (3), (2006), p.631-670.

¹⁶⁸Βλ. για περισσότερα, Carlton Waterhouse, "The Good, the Bad, and the Ugly: Moral Agency and the Role of Victims in Reparations Programs", *SSRN Electronic Journal*, vol.31 (1), 2009, p.257-294.

¹⁶⁹Βλ. για περισσότερα, Roman David and Susanne Y. P. Choi, "Forgiveness and Transitional Justice in the Czech Republic", *The Journal of Conflict Resolution*, vol.50 (3), (2006), p.339-367.

θύμα.¹⁷⁰ Ωστόσο, η οικονομική αποκατάσταση δεν προϋποθέτει απαραίτητα ένα μεγάλο ποσό, που θα διευκολύνει τις οικογένειες στις καθημερινές τους υποχρεώσεις, αλλά ένα συμβολικό ποσό για τα έξοδα του θύματος ή της οικογένειάς του.¹⁷¹ Βέβαια, το ζήτημα της οικονομικής επανόρθωσης ενδέχεται να δημιουργήσει διλήμματα στις οικογένειες διότι, από τη στιγμή που αποδέχονται το οικονομικό αντίτιμο, αισθάνονται σαν να παραιτούνται από την περαιτέρω διερεύνηση του τραυματικού γεγονότος ή οποιαδήποτε νομική διαδικασία.¹⁷²

Οι συμβολικές αποζημιώσεις-επανορθώσεις, πέρα από τις οικονομικές, μπορεί να περιλαμβάνουν ενέργειες, όπως την επίσημη έκφραση συγγνώμης εκ μέρους της πολιτείας, τη θεσμοθέτηση ημέρας μνήμης για τους αγνοουμένους, τη χορήγηση στους αγνοουμένους και τις οικογένειές τους επίσημου νομικού καθεστώτος, την κατασκευή μνημείων και τη συγκρότηση μηχανισμών-επιτροπών για την εύρεση και ταυτοποίηση των λειψάνων.¹⁷³ Η λήψη τέτοιων μέτρων μπορεί να δημιουργήσει θετικό αποτύπωμα στην κοινωνία,¹⁷⁴ ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι η επίδρασή τους στην ολότητα είναι δύσκολο να διερευνηθεί.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η κάθε περίπτωση είναι διαφορετική. Επομένως, στα παραδείγματα που αντλούμε από τη διεθνή βιβλιογραφία καταλήγουμε σε διαφορετικά αποτελέσματα. Λόγου χάρη σε μελέτη που αφορούσε πρώην πολιτικούς κρατούμενους στην Τσεχική Δημοκρατία διαπιστώθηκε ότι μικρό ποσοστό αυτών αντιδρούσε θετικά στα μέτρα αποκατάστασης οικονομικής φύσεως,¹⁷⁵ ενώ στην περίπτωση μετάβασης της Νότιας Αφρικής τα μέτρα αποκατάστασης και οικονομικής αποζημίωσης με στόχο τη συμφιλίωση ήταν αλληλένδετα.¹⁷⁶ Η εκάστοτε συγκρουσιακή συνθήκη, προφανώς, διαφέρει και για να προσεγγιστεί, χρειάζεται βαθιά

¹⁷⁰ Simon Robins, *ό.π.*, p.84.

¹⁷¹ Στο ίδιο.

¹⁷² Βλ. για περισσότερα, Nora Amalia Femenía and Carlos Ariel Gil, “Argentina’s Mothers of Plaza de Mayo: The Mourning Process from Junta to Democracy”, *Feminist Studies*, vol.13 (1), (1987), p.9-18.

¹⁷³ Βλ. για περισσότερα, Elizabeth Jelin, *State Repression And The Labors Of Memory*, University of Minnesota Press, Minnesota 2013.

¹⁷⁴ Στο ίδιο.

¹⁷⁵ Βλ. για περισσότερα, Roman David and Susanne Choi Yuk-Ping, “Victims on Transitional Justice: Lessons from the Reparation of Human Rights Abuses in the Czech Republic”, *Human Rights Quarterly*, vol.27 (2), (2005), p.392-435.

¹⁷⁶ Βλ. για περισσότερα το κέντρο για τις σπουδές Βίας και Συμφιλίωσης-Επανόρθωσης/Center for the Study of Violence and Reconciliation, το οποίο ιδρύθηκε το 1989-90. Ενδεικτικά βλ. την επίσημη ιστοσελίδα: <https://www.csvr.org.za/>, (ανακτήθηκε στις 13/10/2022).

κατανόηση των αναγκών των θυμάτων που επιτυγχάνεται μόνο μέσω της άμεσης επαφής με τα θύματα και τις οικογένειές τους.

Η μνήμη είναι το μέσο με το οποίο η αλήθεια αποτυπώνεται στην αφήγηση, τόσο την ατομική όσο και τη συλλογική.¹⁷⁷ Επιπροσθέτως, η μνήμη ζει και επιβιώνει μέσα από τη διάδοση του προσωπικού τραύματος των οικογενειών. Αν αυτός ο διάυλος διαρραγεί, το αποτέλεσμα είναι η απώλεια της μνήμης και το σβήσιμο της ιστορίας (Forgetting).¹⁷⁸ Γι' αυτό και η βιβλιογραφία που έχει να κάνει με ζητήματα που άπτονται της μεταβατικής δικαιοσύνης είναι ελλιπής όσον αφορά στις ατομικές μνήμες, προσεγγίζοντας τα ζητήματα αυτά με βάση την ανάλυση των μηχανισμών συνολικά (Επιτροπές Αλήθειας) και τη μνήμη της κοινωνίας συλλογικά (μνημεία με εθνικό περίβλημα).¹⁷⁹

Παρά τις ελλείψεις της βιβλιογραφίας, επισημαίνεται από την Παγκύπρια Επιτροπή Συγγενών Αδήςλων Κρατουμένων και Αγνοουμένων ότι οι οικογένειες των αγνοουμένων συνεχίζουν να βιώνουν το τραύμα παρατεταμένα: «*Ο αγνοούμενος είναι ένα ανθρώπινο ον χωρίς σώμα, μια φωνή που δεν μπορεί να ακούγεται, αλλά είναι πάντα εκεί, μια μνήμη που αρνείται να φύγει*».¹⁸⁰ Η παρατεταμένη διάρκεια της ατομικής τραυματικής μνήμης μετουσιώνεται σε συλλογική μνημόνευση που κινητοποιεί την κεντρική εξουσία, ώστε να προβεί σε λήψη αποφάσεων με σκοπό τη διευθέτηση του ζητήματος.¹⁸¹

Η παρούσα μελέτη θα επιχειρήσει μέσα από την ανάδειξη της ατομικής μνήμης-αφήγησης των οικογενειών και των ομάδων πολιτών να προβάλει τη σημαντικότητα του αποτυπώματος της ατομικής ιστορίας στην κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο θα γίνει κατανοητή η προτεραιότητα που πρέπει να δίνεται στις ανάγκες των οικογενειών και πώς στην περίπτωση της Κύπρου αυτό μπορεί να αντιστραφεί, ώστε η γνωστοποίηση των προσωπικών μαρτυριών να αποτελέσει το εφαλτήριο στη λήψη ουσιαστικότερων

¹⁷⁷ Βλ. για περισσότερα, Robert E. Goodin και Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford 2008 και Aleida Assman, *Memory, Individual and Collective*, Oxford University Press, Oxford 2006..

¹⁷⁸ Jan Assmann, *Cultural Memory And Early Civilization: Writing, Remembrance And Political Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, p.23.

¹⁷⁹ Βλ. για περισσότερα, Elizabeth Jelin, *State Repression And The Labors Of Memory*, University of Minnesota Press, Minnesota 2013.

¹⁸⁰ Βλ. για περισσότερα στην επίσημη ιστοσελίδα της Παγκύπριας Επιτροπής Συγγενών Αδήςλων Κρατουμένων και Αγνοουμένων: <http://www.missing-cy.org>, (ανακτήθηκε 13/10/2023).

¹⁸¹ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο της Christine Bell, “Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the ‘Field’ or ‘Non-Field’”, *International Journal of Transitional Justice*, vol.3 (1), (2009), p.5–27.

μέτρων που θα συνδράμουν στην απονομή ιστορικής δικαιοσύνης σε πρώτο επίπεδο στα θύματα της συγκρουσιακής συνθήκης και σε δεύτερο επίπεδο στις δύο κοινότητες συνολικά. Αυτή είναι μια διαφορετική οπτική στο ζήτημα, γιατί όπως αναφέρει και η Elizabeth Jelin, η μνημόνευση εξυπηρετεί παραδοσιακά τους ισχυρούς μιας κοινωνίας υπό μετάβαση και ως εκ τούτου σπάνια έρχονται σε πρώτο πλάνο οι ανάγκες και οι φωνές των οικογενειών των θυμάτων.¹⁸²

Για τις οικογένειες των αγνοουμένων, λοιπόν, βασική ανάγκη είναι η ανεύρεση των λειψάνων του δικού τους ανθρώπου και η ταυτοποίησή τους. Μετά από αυτή τη διαδικασία, έρχεται σε πρώτο πλάνο η αναγνώριση στη δημόσια σφαίρα από το κράτος και η προσπάθεια αποκατάστασης του δικού τους ανθρώπου στην κοινωνία. Κάθε βήμα προς αυτή την κατεύθυνση κρίνεται θετικά από τις οικογένειες, αρκεί να έχει ενταχθεί στο πλαίσιο της επανορθωτικής διαδικασίας η συμπερίληψη της αφήγησης των οικογενειών.

2.1.4. Δικαστική διαδικασία και δίκες

Η «δικαιοσύνη» και η «αποκατάσταση της αλήθειας» δεν εξαντλούνται στην απονομή ενός ποινολογίου.¹⁸³ Μέσα από την έρευνα αναδείχθηκαν κρίσιμα ζητήματα που σχετίζονται πολύπλευρα με την ερμηνεία μιας μετασυγκρουσιακής συνθήκης. Σε αυτά συγκαταλέγονται η απόδοση ευθυνών μέσω της δικαιοσύνης, η κοινωνική μνήμη, η χρονική διάρκεια από την έναρξη της σύγκρουσης, η χρήση βίας, η θεραπεία των τραυμάτων, αλλά και η «συγγνώμη».¹⁸⁴ Το ουσιαστικότερο διακύβευμα, όμως, είναι η εγγενής ανάγκη του θύματος ν' αισθανθεί δικαίωση και ότι λαμβάνονται μέτρα ως προς αυτή την κατεύθυνση. Είναι εδραιωμένη η άποψη ότι οι διώξεις είναι προς όφελος των θυμάτων και η μη εκκίνηση της ποινικής διαδικασίας εκλαμβάνεται ως ατιμωρησία και λειτουργεί προς όφελος των θυτών.

¹⁸²Elizabeth Jelin, *ό.π.*

¹⁸³Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ.14.

¹⁸⁴Βλ. ενδεικτικά Nico Wouters (eds.), *Transitional Justice And Memory In Europe (1945-2013)*, Interstria, Cambridge 2014. Για την ελληνική και την κυπριακή περίπτωση ειδικότερα βλ. και Iosif Kovras, *Truth Recovery And Transitional justice:Deferring Human Rights Issues*, Routledge, London and New York 2014.

Και στη διεθνή βιβλιογραφία είναι εδραιωμένη η άποψη ότι το δίκαιο αποτρέπει την έκρηξη νέων εστιών βίας και αποτελεί μέσο για την ομαλή διευθέτηση των ζητημάτων βίας,¹⁸⁵ διαχωρίζοντας τους θύτες από τα θύματα. Η μη απόδοση κατηγοριών προκαλεί στα θύματα το αίσθημα της ατιμωρησίας και με αυτόν τον τρόπο διακόπτει τη διαδικασία επούλωσης των τραυμάτων, δημιουργεί θλίψη στις οικογένειες των θυμάτων και ανάχωμα στο αίσθημα της κοινωνικής επανόρθωσης. Επιπροσθέτως, η ατιμωρησία παρατείνει τις ψυχοπαθολογικές συνέπειες της καταπίεσης του τραύματος τόσο στο άτομο όσο και στην κοινωνία συνολικά.¹⁸⁶

Εντούτοις, δεν έχει δοθεί ουσιαστική απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο η ποινική διαδικασία και η εμπειρία των δικών, αν κινηθούν οι διαδικασίες, «ανακουφίζουν» τις οικογένειες των θυμάτων. Η αδυναμία απάντησης χαρακτηρίζεται ως «διανοητικό κενό» από τον Brendan O’Connell,¹⁸⁷ καθώς ο ίδιος μέσα από συνεντεύξεις που πήρε από δικηγόρους ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεραπευτές που είχαν εργαστεί με θύματα στην Αργεντινή και Χιλή δεν κατέληξε σε ένα σαφές συμπέρασμα. Οι αντιδράσεις ποικίλουν και κατά τη διάρκεια της παρουσίας των οικογενειών στις δίκες, ενυπάρχει η πιθανότητα επανατραυματισμού. Αυτή η πιθανότητα εντείνεται σε περίπτωση ατιμωρησίας των δραστών με την παραχώρηση αμνηστίας.¹⁸⁸ Ο O’Connell καταλήγει ότι πιθανότατα θα ήταν προτιμότερη η υιοθέτηση εναλλακτικών λύσεων έχοντας ως βασική μέριμνα τις ψυχολογικές ανάγκες των θυμάτων. Σε άλλη, μάλιστα, μελέτη οι συγγενείς των αγνοουμένων χαρακτήρισαν τη διαδικασία ως «διεκπεραιωτική».¹⁸⁹ Τέλος, και η εικόνα χιλιάδων διαδηλωτών έξω από τα δικαστήρια της Ρουάντα, επιζώντων της Γενοκτονίας, δεν δημιούργησε θετικό αντίκτυπο στο δικαστήριο.

Επομένως, γίνεται κατανοητό με βάση τα παραπάνω παραδείγματα γιατί στην περίπτωση της Κύπρου δεν συγκροτήθηκαν δικαστήρια που θα έκριναν συνολικά τα ζητήματα των μαζικών καταπατήσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκτός από

¹⁸⁵Michelle Gallant, “Law and Legal processes in resolving international conflicts”, in Dennis J.D. Sandole, Sean Byrne, Ingrid Sandole-Staroste and Jessica Senehi (eds.), *The Handbook Of Conflict Analysis And Resolution*, Routledge, New York 2009, 398.

¹⁸⁶Roger Gurr and Jose Quiroga, “Approaches to torture rehabilitation, A desk study covering effects, cost-effectiveness, participation and sustainability”, *Torture: Quarterly Journal on Rehabilitation of Torture Victims and Prevention of Torture*, vol.11, (2001), p.27.

¹⁸⁷Brendan O’Connell, *Solution-Focused Therapy*, Sage, New York 2005, p.299.

¹⁸⁸Στο ίδιο.

¹⁸⁹Eric Stover and Harvey M.Weinstein (eds.), *My Neighbor, My Enemy: Justice And Community In The Aftermath Of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, p.118-119.

μεμονωμένες δράσεις οικογενειών (βλ. περιπτώσεις Πασία-Πάλμα). Η εικόνα των δικαστηρίων με τη μορφή και τον τρόπο λειτουργίας τους δεν αποτελεί το κατάλληλο περιβάλλον που θα συνδράμει επανορθωτικά στο σύνολο των οικογενειών. Η άποψη πως μπορούν τα δικαστήρια να μετασχηματίσουν τις αφηγήσεις σε μηχανισμό μεταβατικής δικαιοσύνης αποτελεί, ίσως, «δικαστικό ρομαντισμό».¹⁹⁰

2.1.5. Το φύλο στη διαμόρφωση της μεταβατικής δικαιοσύνης

Εξετάζοντας τις περιπτώσεις αγνοουμένων ανά τον κόσμο, διαπιστώνουμε ότι στις πλειότες των περιπτώσεων τα θύματα είναι άντρες και οι θύτες στη συντριπτική τους πλειοψηφία επίσης άντρες.¹⁹¹ Οι γυναίκες ως μητέρες, σύζυγοι, αδερφές, είναι οι επιζήσασες που δέχονται τη μεγαλύτερη αρνητική επίδραση από την εξαφάνιση, καθώς καλούνται ν' αναλάβουν πολλαπλούς ρόλους, με σκοπό να καλύψουν σε έναν βαθμό την «απουσία» του αγαπημένου τους ανθρώπου. Έτσι, γίνονται και οι ίδιες θύματα με διαφορετικό όμως τρόπο.¹⁹² Εμβληματικές περιπτώσεις είναι οι Μητέρες της Πλατείας του Μαΐου (Las Madres de Plaza de Mayo) στην περίπτωση της Αργεντινής και οι Μητέρες της Srebrenica που αναζητούν δικαιοσύνη για τη σφαγή του Ιουλίου του 1995. Ανεξάρτητα από τις συνθήκες συμμετοχής των γυναικών, οι ανδρικές φωνές είναι κυρίαρχες κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης, ενώ η ταυτότητα του φύλου και οι αναφορές που σχετίζονται με τη σύγκρουση αποκλείουν σχεδόν τις γυναίκες. Αν δεν αλλάξει ο τρόπος θέασης των γεγονότων, αυτός ο αποκλεισμός των γυναικών υφίσταται και κατά τη διάρκεια της μετάβασης.¹⁹³

Παράλληλα, όταν αναφερόμαστε στα ζητήματα φύλου και μεταβατικής δικαιοσύνης, σύμφωνα πάντα με τη βιβλιογραφία και τον Τύπο, η έμφαση δίνεται στο θέμα της σεξουαλικής κακοποίησης των γυναικών από άνδρες και στον τρόπο

¹⁹⁰ Βλ. για περισσότερα το άρθρο των Patrice C. McMahon and David P. Forsythe, “The ICTY’s Impact on Serbia. Judicial Romanticism Meets Network Politics”, *Human Rights Quarterly*, vol.30 (2), (2008), p.412-435.

¹⁹¹ Simon Robins, *ό.π.*, p.88-89.

¹⁹² Στο ίδιο.

¹⁹³ Michael Potter and Hedley Abernethy, “What About the Women? Transitional Justice and Gender in Bosnia and Herzegovina and Northern Ireland”, in Olivera Simic and Zala Volcic (eds.), *Transitional Justice And Civil Society In The Balkans*, Springer, New York 2013, p.166.

δικαστικής αντιμετώπισης τέτοιων παραβιάσεων.¹⁹⁴ Δυστυχώς, όπως αναφέραμε και παραπάνω, δεν υπάρχει συμπερίληψη στους μηχανισμούς μεταβατικής δικαιοσύνης των γυναικών που βιώνουν την παρατεταμένη τραυματική συνθήκη της «απουσίας» του οικείου τους. Αυτή η οπτική περιορίζει τις γυναίκες μόνο σε ό,τι έχει να κάνει με την σωματική βία και την τιμωρία του δράστη, αγνοώντας παράλληλα τη δομική βία που μπορεί να υφίστανται, όπως είναι η οικονομική ανέχεια. Οι γυναίκες, με την απουσία ολιστικής αντιμετώπισης των προβλημάτων, πέρα από το φύλο τους, περιθωριοποιούνται και εξαιτίας της φτώχειας και του κοινωνικού στιγματισμού.

Η δυσκολία της συμπερίληψής τους εντείνεται και από το πατριαρχικό μοντέλο που κυριαρχεί ακόμη στην οργάνωση των κοινωνιών του 20^{ου} αιώνα. Ορισμένοι δε συγγραφείς έχουν σχολιάσει ότι τα εθνικά αφηγήματα δομούνται πάνω στα ανδρικά πρότυπα,¹⁹⁵ αφήνοντας αθέατη την οπτική του γυναικείου φύλου. Επομένως, ακόμη και στους μηχανισμούς της μεταβατικής δικαιοσύνης που επιδιώκουν την προβολή της αλήθειας γίνεται ξεκάθαρη η μονομερής και περιορισμένη προσέγγιση των γεγονότων. Χαρακτηριστικά, στην έκθεσή της για το 2011-2012, η οργάνωση UN Women διερωτάται αν το κράτος δικαίου αποκλείει τις γυναίκες. Συγχρόνως αναφέρει ότι οι νόμοι τείνουν ν' ανατροφοδοτούν και να ενισχύουν τα προνόμια των ισχυρών με κριτήριο τον πλούτο, την τάξη, την εθνικότητα, τη φυλή, τη θρησκεία ή το φύλο.¹⁹⁶

Η δυσχέρεια συνύπαρξης των εννοιών του «έθνους» και της κοινωνικής δικαιοσύνης από την οπτική του φύλου, ιδιαίτερα κατά την προσπάθεια (αν)οικοδόμησης του έθνους, στο πλαίσιο μιας μετασυγκρουσιακής, δικαιοδικής ή άλλης κατάστασης, έχει οδηγήσει στη διαπίστωση ότι ο φεμινισμός και ο εθνικισμός είναι ασύμβατες ιδεολογίες.¹⁹⁷ Όποια και αν είναι η αιτία, παρατηρείται ο παραγκωνισμός του γυναικείου φύλου κατά τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων.¹⁹⁸ Ωστόσο, ακόμη και στις περιπτώσεις που οι γυναίκες διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στις

¹⁹⁴ Βλ. για περισσότερα το άρθρο των Duggan Colleen, Claudia Paz y Paz Bailey and Julie Guillerot, "Reparations for Sexual and Reproductive Violence: Prospects For Achieving Gender Justice in Guatemala and Peru", *The International Journal of Transitional Justice*, vol.2 (2), (2008), p.192-213.

¹⁹⁵ Olivera Simic and Zala Volcic (eds.), *ό.π.*, p.164.

¹⁹⁶ Βλ. την ετήσια έκθεση του οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (UN Women), 2011, 11. Επίσης η έκθεση παρατίθεται διαδικτυακά στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2011/ProgressOfTheWorldsWomen-2011-en.pdf>, (ανακτήθηκε στις 13/10/2023).

¹⁹⁷ E. Ann Kaplan, *Looking For The Other Feminism, Film And The Imperial Gaze*, Routledge, New York 1997, p.3.

¹⁹⁸ Olivera Simic and Zala Volcic (eds.), *ό.π.*, p.165.

συγκρούσεις, αντιμετωπίστηκαν ως μειοψηφία με την προσδοκία ότι μετά το πέρας αυτής της διαδικασίας θα επέστρεφαν σε έναν ρόλο προ-σύγκρουσης, τον ρόλο της νοικοκυροσύνης και μητρότητας.¹⁹⁹

Στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας κρίνεται αναγκαία η εστίαση στο πώς οι συζητήσεις για τη μεταβατική δικαιοσύνη ενισχύουν ή περιθωριοποιούν τη θέση της γυναίκας και στο ότι θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται στους μηχανισμούς της μετάβασης οι ανάγκες των γυναικών. Επομένως, αν ο υπό σύσταση μηχανισμός μετάβασης συμπεριλάβει τις ανάγκες των γυναικών και τον ρόλο που αυτές πρέπει να έχουν στην κοινωνία, διασφαλίζει την ισότητα επιφέροντας πλήρη ρήξη με το παρελθόν. Η διευρυμένη ατζέντα στο ζήτημα του διαχωρισμού των φύλων μπορεί να διαμορφώσει μια πιο δίκαιη και σφαιρική προσέγγιση.

2.1.6. Προσεγγίσεις της παραδοσιακής δικαιοσύνης με βάση το εθιμικό δίκαιο

Ενώ οι δυτικές προσεγγίσεις προσπαθούν να θέσουν τα επανορθωτικά μοντέλα μεταβατικής δικαιοσύνης σε λειτουργία με έναν πιο ολιστικό τρόπο, πολλές κοινωνίες υιοθετούν μια παραδοσιακή πρακτική βασιζόμενη στην κουλτούρα τους, την οποία εργαλειοποιούν με στόχο την επανορθωτική προσέγγιση. Τα φαινόμενα αυτά προκαλούν το ενδιαφέρον της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Αξίζει να ειπωθεί ότι μια τέτοια προσέγγιση είναι πιο προσιτή στους λαούς και προσδίδει εξατομικευμένη θέαση των προβλημάτων της κοινωνίας, εν αντιθέσει με τον απρόσωπο χαρακτήρα των επίσημων δικαστηρίων.²⁰⁰ Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται στη θυματοκεντρική προσέγγιση της μεταβατικής δικαιοσύνης που εφαρμόστηκε στη Σιέρρα Λεόνε, όπου επετεύχθη η επανένταξη παιδιών-πρώην μαχητών στην κοινωνία.²⁰¹

¹⁹⁹ Azza Karam, "Women in War and Peace-building: The Roads Traversed, the Challenges Ahead", *International Feminist Journal of Politics*, vol.3 (1), (2000), p.22.

²⁰⁰ Simon Robins, *ό.π.*, p.90.

²⁰¹ Chadra Lekha Sriram, "Victim-centered justice and DDR in Sierra Leone", in Chadra Lekha Sriram, Jemima Garcia-Godos, Johanna Herman and Olga Martin-Ortega (eds.), *Transitional Justice and Peacebuilding on the ground: Victims and ex-combatants*, Routledge, New York 2013, p.159-178.

Ωστόσο, ένα από τα σημαντικότερα μειονεκτήματα της εθιμοτυπικής προσέγγισης είναι ότι αυτή αξιοποιείται σε θέματα τοπικού επιπέδου και όχι σε καταστάσεις μαζικής βίας.²⁰² Αυτή η παράμετρος αποδεικνύει την έλλειψη απαραίτητης υποδομής και ενέχει τον κίνδυνο επανάληψης στερεοτύπων, τα οποία ενδεχομένως συνέβαλαν στη διαμόρφωση του συγκρουσιακού κλίματος. Ένα από αυτά σχετίζεται με τη θέση της γυναίκας κατά τη διάρκεια της μετάβασης, καθώς και την απουσία συμπερίληψής της στη μετασυγκρουσιακή κοινωνία.

Στα παραδείγματα που υπάρχουν ως προς την παραδοσιακή προσέγγιση της μεταβατικής δικαιοσύνης είναι τα δικαστήρια *garaca* που δημιουργήθηκαν στη Ρουάντα με σκοπό να απονείμουν δικαιοσύνη για τα εγκλήματα της γενοκτονίας που έλαβαν χώρα. Η *garaca* είναι μια περίπλοκη, πολύπλευρη κοινωνική πρακτική που αντλεί από ένα ευρύ φάσμα νομικών, πολιτικών και πολιτισμικών επιδράσεων επί πολλές γενιές για να δημιουργήσει το υβριδικό σύστημα που έχει σχεδιαστεί για να αντιμετωπίσει υποθέσεις γενοκτονίας.²⁰³ Τα τελευταία χρόνια υπάρχει η άποψη για συνύπαρξη δύο η περισσότερων μηχανισμών δικαιοσύνης στην προσπάθεια μιας πλουραλιστικής προσέγγισης των συνθηκών μαζικής βίας. Παρόμοιο δρόμο -όχι όμως στον ίδιο βαθμό- έχουν ακολουθήσει η Σιέρα Λεόνε και το Ανατολικό Τιμόρ.²⁰⁴ Ουσιαστική επίδιωξη αυτής της προσπάθειας είναι η κατάκτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης πολυτροπικά, με στόχο να συνδράμει ο ένας μηχανισμός τον άλλο.

Οι επικρίσεις που υπάρχουν, όπως προαναφέρθηκε, είναι ότι αυτοί οι θεσμοί που προϋπήρχαν στις χώρες κατά τη διάρκεια της αποτίμησης των συνθηκών βίας μετασχηματίστηκαν από τις ελίτ και δεν διατήρησαν τον αρχικό πυρήνα τους. Αυτό έφερε δισταγμό στην κοινωνία όσον αφορά στις προθέσεις των κυβερνήσεων, καθώς επίσης εντάθηκαν οι φωνές εκείνες που αντιμετώπισαν κριτικά το ότι η απόφαση να συνυπολογιστεί η παραδοσιακή διαδικασία απονομής δικαιοσύνης με τον επίσημο θεσμό μεταβατικής δικαιοσύνης δεν είναι απαραίτητα κατάλληλο και λειτουργικό γι' αυτές τις κοινωνίες.²⁰⁵

²⁰²Simon Robins, *ό.π.*, 90.

²⁰³Βλ. για περισσότερα, Phil Clark, *The Garaca Courts, Post-Genocide Justice And Reconciliation In Rwanda: Justice Without Lawyers*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, p.82.

²⁰⁴Στο ίδιο.

²⁰⁵Simon Robins, *ό.π.*, p.91.

2.2. Η εννοιολόγηση της μεταβατικής δικαιοσύνης με επίκεντρο τα θύματα

Ο όρος θυματοκεντρική προσέγγιση χρησιμοποιείται ευρύτατα τα τελευταία χρόνια για να περιγράψει μηχανισμούς μεταβατικής δικαιοσύνης. Οι πρώτες αναφορές εντοπίζονται στην Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης στη Νότια Αφρική.²⁰⁶ Χρησιμοποιείται για να καταστήσει σαφές ότι οι σχετικοί μηχανισμοί έχουν ως βασική μέριμνά τους την αποκατάσταση των θυμάτων. Αυτή ακριβώς είναι η εγγενής ουσία που διατρέχει τις λειτουργίες της μεταβατικής δικαιοσύνης, δηλαδή η αποκατάσταση μελών ή ομάδων της κοινωνίας που έχουν πληγεί από αδικήματα.

Εξ ορισμού θύμα είναι κάποιος που έχει βασανιστεί υπό ορισμένες συνθήκες, στις οποίες έχει εμπλακεί εκούσια ή ακούσια, ανάλογα με τη δυναμική του θύτη και υποφέρει (ο πόνος μπορεί να μην είναι μονοδιάστατος, αλλά να έχει περισσότερες εκφάνσεις).²⁰⁷ Ο θύτης μπορεί να είναι είτε μεμονωμένο άτομο σε ορισμένες περιπτώσεις, είτε ομάδα πολιτών, είτε η διοίκηση ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος ή ακόμα μια ελίτ που αποφασίζει και διαπράττει παραβιάσεις μαζικής βίας. Έτσι, ο πόνος, οι σχέσεις εξουσίας και η επιλογή είναι κεντρικά ζητήματα για το πώς ερμηνεύουμε ποιος είναι και ποιος δεν είναι θύμα και, κατά συνέπεια, ποιος δικαιούται την ιδιότητα του θύματος ή όχι.²⁰⁸

Στην παρούσα ενότητα, επομένως, θα επιχειρηθεί μια προσέγγιση των λειτουργιών της μεταβατικής δικαιοσύνης με βάση το θύμα και την αποκατάστασή του. Αυτή η οπτική διαφοροποιείται από άλλους μηχανισμούς μεταβατικής δικαιοσύνης, καθώς εστιάζει στη βαθύτερη κατανόηση των αναγκών των θυμάτων, η οποία μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους, όλοι έχουν όμως στον πυρήνα τους έχουν την κατάθεση μαρτυριών. Από αυτές τις καταθέσεις γίνεται ευδιάκριτο ότι στις ανάγκες των θυμάτων κυριαρχεί η επιθυμία για αναγνώριση της ιδιότητας του θύματος από την υπόλοιπη κοινωνία, με τελικό προορισμό την επανόρθωση των ίδιων και των οικογενειών τους.

²⁰⁶ Βλ. περισσότερα στο άρθρο του, Stéphane Leman-Langlois, “Mobilizing Victimization: The Construction of a Victim-Centred Approach in the South African Truth and Reconciliation Commission”, *Criminologie*, vol.33 (1), (2000), p.145–165.

²⁰⁷ Ross McGarry and Sandra Walklate, *Victims: Trauma, Testimony And Justice*, Routledge, New York 2015, p.8.

²⁰⁸ Στο ίδιο.

2.2.1. Καθορισμός της διαδικασίας μεταβατικής δικαιοσύνης με επίκεντρο τα θύματα

Τι σημαίνει ο όρος θυματολογία (victimology) και ποια είναι τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τα όρια χαρτογράφησης του πεδίου; Τα παραπάνω ζητήματα δεν έχουν διευθετηθεί οριστικά. Αρκετοί προσλαμβάνουν τη θυματολογία ως υποκατηγορία της εγκληματολογίας που επικεντρώνεται αποκλειστικά στα θύματα ενός εγκλήματος ατομικού ή συλλογικού.²⁰⁹ Μέσα σε αυτό το δυσδιάκριτο και μη οριοθετημένο πεδίο, η πολιτική που ακολουθήθηκε σχετικά με τη μεθοδολογία διερεύνησης των αγνοουμένων διαφέρει και έγκειται στην κάθε χώρα μεμονωμένα η επιλογή των πρακτικών που θα εφαρμόσει.

Όταν αναφερόμαστε σε αγνοουμένους, συνήθως εννοούμε ανθρώπους που δεν έχει καταστεί δυνατό να εντοπιστούν λόγω εξαναγκασμού και είναι αποτέλεσμα συλλογικών αποφάσεων,²¹⁰ όπως παραδείγματος χάρι συνέβη στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και στην Κύπρο. Παρόλο που τα τελευταία χρόνια έχει ενταθεί η προσπάθεια ανεύρεσης των ανθρώπων που αγνοούνται, η αναζήτηση, ταυτοποίηση και επιστροφή τους κινείται σε αργούς ρυθμούς διεθνώς, λόγω έλλειψης πόρων και πολιτικής βούλησης. Η τελευταία διαπίστωση φανερώνει επιπλέον έλλειμμα ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος, καθώς το θέμα των αγνοουμένων αποτελεί ζήτημα υψίστης σημασίας τόσο για τους οικείους τους όσο και για την ευρύτερη κοινωνία.²¹¹ Πόσο δε μάλλον όταν έρχεται στην επιφάνεια κατά τη διαδικασία της μετάβασης, κατά την οποία επιδιώκεται η αντιμετώπιση ενός τραυματικού γεγονότος και η δημιουργία νέας συνθήκης.

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα διαμόρφωσε την κουλτούρα εκείνη που επέτρεψε στις αντιμαχόμενες πλευρές ή την κεντρική διοίκηση να απαγάγει και να σκοτώσει άτομα, στερώντας τους ακόμα και το δικαίωμα της ταφής. Οι οικογένειες δεν επιζητούν ασφαλώς αποκατάσταση του παρελθόντος, με την έννοια του να επανέλθει η κατάσταση που προϋπήρχε του τραυματικού γεγονότος, αλλά τη δημιουργία μιας «νέας» πραγματικότητας που θα αποτρέψει τους θύτες από το να επαναλάβουν τα ίδια εγκλήματα και θα τιμωρηθούν –ποινικά ή ηθικά/συμβολικά- για τις πράξεις τους. Επί

²⁰⁹ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο, Jeremy Sarkin, “Why victimology should focus on all victims, including all missing and disappeared persons”, *International Review of Victimology*, vol.25, (2019), p.249-270.

²¹⁰ Στο ίδιο.

²¹¹ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο των Hester Parr, Olivia Stevenson, Nick Fyfe and Penny Woolnough, “Living Absence: The Strange Geographies of Missing People”, *Environment and Planning D: Society and Space*, vol.33, (2015), p.191 – 200.

της ουσίας, επιδιώκεται να εκλείψει η άνιση μεταχείριση θύτη και θύματος και να καλλιεργηθεί η κουλτούρα της συνύπαρξης και της κοινωνικής δικαιοσύνης, ένα «αδεώδες της ορθής σχέσης».²¹²

Οι απαιτήσεις του θύματος ή της οικογένειας ή της κοινότητας συνολικά θα πρέπει να καθοριστούν σύμφωνα με τις ανάγκες τους. Οι ανάγκες αυτές θέτουν το πλαίσιο για την αποκατάσταση.²¹³ Στην ευρύτερη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι όταν η ποινική δικαιοσύνη έχει επίκεντρο το θύμα είναι επανορθωτική, σε αντίθεση με μια τιμωρητική διαδικασία.²¹⁴ Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν υφίσταται μανιχαϊσμός (επανορθωτική δικαιοσύνη ή ανταποδοτική),²¹⁵ καθώς κατά τη διάρκεια της μεταβατικής διαδικασίας τα θύματα και οι οικείοι τους διατυπώνουν την επιθυμία για χρήση παραπάνω από ενός μηχανισμού δικαιοσύνης. Ο λόγος είναι ότι οι οικογένειες των θυμάτων αισθάνονται ότι οι ανάγκες τους για αποκατάσταση δεν καλύπτονται στην ολότητά τους.²¹⁶

Το κομβικό σημείο της μεταβατικής δικαιοσύνης που έχει ως επίκεντρο το θύμα εντοπίζεται στο ότι τα θύματα θέτουν τα όρια και τις ισορροπίες ανάμεσα σε επούλωση και επανόρθωση, αλλά και τιμωρία. Κάτι που σημαίνει αυτομάτως ότι έρχεται σε δεύτερο επίπεδο ένα σύστημα που βασίζεται στον ρεαλισμό της πολιτικής πραγματικότητας. Ο όρος θυματοκεντρική προσέγγιση ή μεταβατική δικαιοσύνη με επίκεντρο το θύμα νοηματοδοτείται στην ποινική δικαιοσύνη: *Η θυματοκεντρική προσέγγιση δηλώνει την επίγνωση της κεντρικής θέσης των θυμάτων/επιζώντων και των αναγκών τους στην όλη διαδικασία.*²¹⁷

Μια τέτοια προσέγγιση απεμπολεί τον στενό εναγκαλισμό με τα εργαλεία της μεταβατικής δικαιοσύνης και επιτρέπει στο θύμα να επιλέξει τον δρόμο προς την

²¹²Jennifer Llewellyn, *Truth commissions and restorative justice*, in Gerry Johnstone and Daniel Van Ness (eds.), *Handbook Of Restorative Justice*, Willian Publishibgm, Milton 2006, p.93.

²¹³ Simon Robins, *ό.π.*, 2011, p.91.

²¹⁴Βλ. για περισσότερα, Beatrice A. Wright, "Labelling: The need for greater person-environment individuation", in Charles R. Snyder and Donelson R. Forsyth (eds.), *Handbook of Social and Clinical Psychology* Pergamon Press, Oxford 1991, p.469-487.

²¹⁵Βλ. για περισσότερα στο άρθρο της Kathleen Daly, "Restorative justice: The real story", *Punishment & Society*, vol.4 (1), (2002), p.55-79.

²¹⁶Βλ. για περισσότερα στην ετήσια αναφορά του Κέντρου Μεταβατικής Δικαιοσύνης I.C.T.J. σε έκθεση του 2001. Ηλεκτρονικά διαθέσιμη: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_Annual_Report_2001-2002.pdf, (ανακτήθηκε στις 13/10/2023).

²¹⁷Βλ. περισσότερα όσον αφορά στη θυματοκεντρική προσέγγιση στην επίσημη ιστοσελίδα του O.H.E: <https://www.unhcr.org/what-we-do/how-we-work/tackling-sexual-exploitation-abuse-and-harassment/victim-centred-approach>, (ανακτήθηκε στις 13/10/2023).

αποκατάσταση που εκείνο επιθυμεί, περιλαμβάνοντας τόσο τιμωρητικά όσο και επανορθωτικά μέσα.²¹⁸ Η θυματοκεντρική προσέγγιση δεν έχει άλλο σκοπό από το να βελτιώσει τις λειτουργίες της μεταβατικής διαδικασίας, οι οποίες ενδέχεται πολλές φορές να αποτελούν τροχοπέδη στην επιτυχή εξέλιξη της. Οι λειτουργίες αυτές έχουν να κάνουν κυρίως με τη στείρα αναπαραγωγή εξωτερικών προτύπων δίχως συμπερίληψη των ιδιομορφιών της κάθε κοινωνίας και έλεγχο των κυβερνήσεων που πολλές φορές εφαρμόζουν ανελαστικούς και αναποτελεσματικούς μηχανισμούς, χωρίς να δείχνουν ουσιαστική μέριμνα για τη βελτιστοποίηση της αντιμετώπισης των αναγκών των θυμάτων.

Η μεταβατική διαδικασία με επίκεντρο τα θύματα, επί της ουσίας, δημιουργεί μια κουλτούρα ενεργών πολιτών-θυμάτων ή των οικογενειών τους, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στα ζητήματα που τους αφορούν άμεσα με την εμπλοκή τους στη διαδικασία, που μέχρι πρότινος αφορούσε μόνο κυβερνήσεις, διεθνείς φορείς και εμπειρογνώμονες. Η συγκεκριμένη θέαση των γεγονότων έχει διττή υπόσταση, αφενός αυτή της συνεισφοράς των θυμάτων στη βαθύτερη κατανόηση των αναγκών και της πιο επιτυχούς λειτουργίας των μηχανισμών και αφετέρου της ενεργούς συμμετοχής των πολιτών σε μηχανισμούς μετάβασης, συμβάλλοντας παράλληλα στην οικοδόμηση της ειρήνης. Οι άνθρωποι που εμπλέκονται και βοηθούν στη λειτουργία της μετάβασης, έχοντας ουσιαστική επίγνωση της καθημερινότητας και των αναγκών που δημιουργούνται, συντείνουν στην εδραίωση της κουλτούρας της ειρήνης, αντί της στείρας αναπαραγωγής ξένων μοντέλων μετάβασης που μεταφέρουν πολίτες άλλων χωρών, δίχως επίγνωση των ιδιαιτεροτήτων της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας.²¹⁹

Η θυματοκεντρική προσέγγιση οφείλει, λοιπόν, να δώσει έμφαση στη διαβούλευση, στην οποία θα έχουν ενεργό ρόλο τα θύματα και οι οργανώσεις τους. Μέσω αυτής εξασφαλίζεται η «φωνή» και η γνωστοποίηση των αναγκών των θυμάτων στην ολότητά τους, δίχως περιορισμούς. Η αποδοχή του μηχανισμού μεταβατικής δικαιοσύνης από τα θύματα κρίνει και την αποδοχή από όλη την κοινωνία, καθώς τα θύματα είναι αυτά που έχουν υποστεί τις άμεσες συνέπειες της διαμάχης. Επομένως, δεν υφίσταται μηχανισμός μετάβασης δίχως τη συμπερίληψη των θυμάτων. Αν αυτό συμβεί, θα είναι εκ των προτέρων διαγεγραμμένη η αποτυχία του. Για τον παραπάνω

²¹⁸Simon Robins, *ό.π.*, p.93.

²¹⁹Βλ. για περισσότερα, Kenneth Roberts, "Education to Work Transitions: How the Old Middle Went Missing and Why the New Middle Remains Elusive", *Sociological Research Online*, vol.18 (1), (2013).

λόγο, οι σύγχρονες προσεγγίσεις μεταβατικής δικαιοσύνης έχουν στρέψει το βλέμμα τους προς αυτή την κατεύθυνση, προσεγγίσεις που υιοθετεί και η παρούσα εργασία.

2.2.2. Πού απευθύνεται η μεταβατική δικαιοσύνη;

Στις πλείστες περιπτώσεις είναι διαδεδομένη η άποψη ότι τα θύματα προέρχονται από την κατώτερη βαθμίδα της κοινωνίας με κριτήριο το οικονομικό τους υπόβαθρο και το μορφωτικό τους επίπεδο.²²⁰ Σύμφωνα με την άποψη αυτή, στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκονται οι άστεγοι, οι εκδιδόμενες γυναίκες, οι τοξικομανείς, στην πραγματικότητα όλες εκείνες οι κατηγορίες ανθρώπων που είναι ευάλωτες στη θυματοποίηση.²²¹ Ειδικότερα στην Κύπρο, όπου υπάρχει το ζήτημα των αγνοουμένων, για να αποκτήσει κάποιος την ιδιότητα του θύματος πρέπει να αποτελεί μέρος μιας σειράς αλληλεπιδράσεων και διαδικασιών, συμπεριλαμβανομένων της ταυτοποίησης, της ανάκτησης και της αναγνώρισης.²²²

Μονόδρομος για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των θυμάτων και της ικανοποίησης των αναγκών τους είναι η «παρουσία», η ενεργή συμμετοχή τους και των οικογενειών τους. Η ενεργή συμμετοχή είναι αίτημα που θέτουν ευρύτατα στις ανακοινώσεις και τις επίσημες επιδιώξεις τους οι μηχανισμοί μεταβατικής δικαιοσύνης, αλλά αυτό δεν έχει ικανοποιηθεί ουσιαστικά. Η μεταβατική δικαιοσύνη που θα καθοδηγείται από τη βάση της κοινωνίας φαίνεται ουτοπική, αν κρίνουμε από τα μέχρι τώρα παραδείγματα.

Τα συλλογικά όργανα που εκπροσωπούν τα θύματα έχουν θεωρηθεί ζωτικής σημασίας για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, καθώς και για την ενημέρωσή τους. Πολλές φορές, όμως, η δράση τους και τα αιτήματά τους είναι επιδερμικά και δεν έχουν απήχηση σε διεθνές επίπεδο, παρά μόνο σε τοπικό. Ωστόσο, τα κινήματα που δρουν σε κοινωνίες υπό μετάβαση έχουν τέτοια δυναμική, ώστε να επεμβαίνουν στη διαμόρφωση ατζέντας σε ένα όλο και πιο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο Διεθνούς

²²⁰Simon Robins, *ό.π.*, p.95.

²²¹Ross McGarry and Sandra Walklate, *Victims: Trauma, Testimony and Justice*, Routledge, New York 2015, p.15.

²²²Στο ίδιο, p.16.

Δικαίου.²²³ Με αυτή την πρακτική μπορεί να δημιουργηθεί ένας εναλλακτικός δρόμος άσκησης της μεταβατικής δικαιοσύνης που βασίζεται στα θύματα και καταλήγει στα θύματα και την κοινωνία συνολικά. Σίγουρα η προσέγγιση αυτή δεν γίνεται άκριτα αποδεκτή, ούτε οι ανάγκες και οι απόψεις των θυμάτων και των συλλογικών τους οργάνων αποτελούν πανάκεια. Αντιθέτως, η κριτική ματιά και η συμπόρευση με τους διεθνείς φορείς δημιουργεί ένα μωσαϊκό πολύπλευρων αναγκών και προοπτικής,²²⁴ ειδικότερα στην περίπτωση δύο ή περισσότερων κοινότητων, που ενδέχεται σε κάποια σημεία να αναιρεί η μία την άλλη. Αυτό, βέβαια, δεν αποτελεί δικαιολογία για την απουσία διαλόγου και ενεργούς συμμετοχής των θυμάτων στον μηχανισμό της μετάβασης.

2.2.3. Αξιολογώντας τη μεταβατική δικαιοσύνη

Το θεωρητικό πλαίσιο και η εφαρμογή της μεταβατικής δικαιοσύνης παρέχει λίγα εργαλεία όσον αφορά στον μηχανισμό ελέγχου της αποτελεσματικότητας της μεταβατικής διαδικασίας, ενώ δεν έχει αποσαφηνιστεί τι κρίνει μια διαδικασία επιτυχημένη ή όχι. Βασική προσέγγιση στην οποιαδήποτε διαδικασία αξιολόγησης είναι η σύγκριση διαφορετικών παραδειγμάτων ανά τον κόσμο. Αυτή, ακριβώς, καθιστά αναγκαία τη θυματοκεντρική προσέγγιση. Η προσήλωση σε συγκεκριμένη ομάδα πολιτών κρίνεται απαραίτητη, καθώς ο μηχανισμός απονομής δικαιοσύνης απευθύνεται σε ανθρώπους που έχουν υποστεί τη βάσανο του παρελθόντος, είτε οι ίδιοι είτε οι οικογένειές τους, και ζητούν δικαίωση μιλώντας για τις υποθέσεις των εξαφανισθέντων. Η προσέγγιση της μεταβατικής δικαιοσύνης είναι πολλές φορές πολύπλευρη και διεπιστημονική, βασίζεται στη μελέτη μεταβατικών μηχανισμών μέσω μιας ολιστικής οπτικής και σε μεγάλο βαθμό της περιγραφής της, όσο το δυνατόν, ευρύτερης εικόνας. Βάσει αυτής της περιγραφικής προσέγγισης επιχειρείται η καταγραφή των υπέρ και των κατά της διαδικασίας σε κάθε παράδειγμα ξεχωριστά.²²⁵

²²³ Βλ. για περισσότερα, Balakrishnan Rajagopal, *International Law From Below: Development, Social Movements And Third World Resistance*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

²²⁴ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο της Tshepo Madlingozi, “On Transitional Justice Entrepreneurs and the Production of Victims”, *Journal of Human Rights Practice*, vol.2 (2), (2010), p.208–228.

²²⁵ Βλ. για περισσότερα, Hugo van der Merwe, Victoria Baxter and Audrey R. Chapman (eds.), *Assessing The Impact Of Transitional Justice: Challenges For Empirical Research*, United States Institute of Peace Press, Washington 2009.

Για να υπάρξει ένα πιο συγκεκριμένο και οριοθετημένο πεδίο στον χώρο της μεταβατικής λειτουργίας έχουν επικρατήσει οι έρευνες που προωθούν την καταμέτρηση της επίτευξης συγκεκριμένων στόχων σε κάθε χώρα. Λόγου χάρη στην περίπτωση της Νότιας Αφρικής υπάρχουν έρευνες που έχουν στραφεί στη μέτρηση της ικανοποίησης ή μη των θυμάτων.²²⁶ Η κατάκτηση των εννοιών βάσει των οποίων είναι δυνατό να καταστεί ο μηχανισμός μιας μετάβασης επιτυχημένος ή μη (αλήθεια, δικαιοσύνη, επανόρθωση, συμφιλίωση) είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθεί. Ωστόσο, η έρευνα που προσπαθεί ν' αποκωδικοποιήσει το αίσθημα της κοινωνίας συνολικά απαιτείται να είναι και ποσοτική για να είναι μεθοδολογικά τεκμηριωμένη. Η χρήση ποσοτικών μελετών δίχως κατηγοριοποίηση δημιουργεί κινδύνους όσον αφορά στο ενδεχόμενο να μην ακουστούν οι φωνές των «από κάτω», δηλαδή των θυμάτων και των οικογενειών τους.

Για τον λόγο αυτό, τα τελευταία χρόνια καταβλήθηκε προσπάθεια να διερευνηθούν οι έννοιες που παρατέθηκαν παραπάνω βάσει ποιοτικών χαρακτηριστικών που απευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.²²⁷ Σε αρκετές περιπτώσεις εντοπίζεται η παθογένεια που αφορά στη μη κατανόηση της ιδιομορφίας της κάθε περίπτωσης. Η οριοθέτηση και ανάλυση των ελίτ αποκλείει τους ανθρώπους που επηρεάστηκαν περισσότερο από τη συμπερίληψη στην ουσιαστική κατανόηση του προβλήματος, όπως και της αντιμετώπισής του. Οι μελέτες, ωστόσο, που έχουν ως αφετηρία τις ανάγκες των ατόμων που έχουν πληγεί περισσότερο από τις συνθήκες μαζικής βίας σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό δείχνουν ότι δομούν επιχειρήματα τεκμηριωμένης μεταβατικής δικαιοσύνης “evidence-based transitional justice”.²²⁸ Ενδεικτικά παραθέτουμε τα ποσοστά μίας έρευνας για τα εγκλήματα που συνέβησαν στην Βόρεια Ουγκάντα, όπου το 95% των ερωτηθέντων δήλωνε πως πρέπει να γίνει μια γραπτή ιστορική καταγραφή όσων συνέβησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, και το 89% ήταν πρόθυμο να μιλήσει ανοιχτά για τις εμπειρίες τους σε δικαστήριο ή σε δημόσια ακρόαση.²²⁹ Επομένως,

²²⁶ Βλ. ενδεικτικά, Brandon Hamber, Dineo Nageng and Gabriel O'Malley, “Telling it like it is survivors' perceptions of the Truth and Reconciliation Commission”, *Psychology in Society*, vol.26, (2000), p.18-42.

²²⁷ Simon Robins, *ό.π.*, p.97.

²²⁸ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο των Phuong Pham and Patrick Vinck, “Empirical Research and the Development and Assessment of Transitional Justice Mechanisms”, *The International Journal of Transitional Justice*, vol.1 (2), (2007), p.231-248.

²²⁹ Βλ. επίσης για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το είδος της δραστηριότητας για την αναζήτηση της αλήθειας που λαμβάνει χώρα σε κοινοτικό επίπεδο, το έργο *Justice and Reconciliation Project* (Liu Institute for

γίνεται κατανοητό ότι με βάση αυτές τις έρευνες δίνονται κατευθυντήριες γραμμές για τον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας στον τομέα της μεταβατικής δικαιοσύνης με βάση τις αρχές της παρακολούθησης και της αξιολόγησης για τη λήψη αποφάσεων, την ανάπτυξη προγραμμάτων και τη χάραξη πολιτικής.

Υποστηρίζεται, επίσης, ότι αυτές οι μέθοδοι προσφέρουν στους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής έναν συστηματικό τρόπο διαβούλευσης με έναν πληθυσμό που έχει τρωθεί ψυχικά, αλλά και κατασκευής μιας ολοκληρωμένης άποψης για το τι ακριβώς έχει βιώσει αυτός ο πληθυσμός (π.χ. παραβιάσεις), τι γνωρίζει (π.χ. γνώση των διαφόρων μηχανισμών μεταβατικής δικαιοσύνης), τι πιστεύει (π.χ. ορισμός της δικαιοσύνης) ή τι χρειάζεται (π.χ. λογοδοσία). Οι γνώσεις αυτές είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη αποτελεσματικών προγραμμάτων μεταβατικής δικαιοσύνης που βασίζονται σε στοιχεία.²³⁰

Η ανάγκη αξιολόγησης της διαδικασίας της μεταβατικής δικαιοσύνης αποτελεί πολύτιμο εργαλείο όχι μόνο μετά το πέρας ή κατά τη διάρκεια της λειτουργίας μεταβατικών μηχανισμών, αλλά και πριν από την έναρξη της εφαρμογής πολιτικών απονομής δικαιοσύνης μέσω της μεταβατικής πολιτικής. Ειδικότερα, η διενέργεια ερευνών πριν από την έναρξη της λειτουργίας τους κρίνεται ως βαρύνουσα σημασίας, καθότι συνδράμει στη βαθύτερη κατανόηση των αναγκών της κοινωνίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας έρευνας με στόχο την κατανόηση των αναγκών της κοινωνίας της Κύπρου, που ακόμα θεσμικά δεν έχει ενταχθεί σε ένα ολιστικό πρόγραμμα μετάβασης. Πρόκειται για την έρευνα των Charis Psaltis, Huseyin Cakal, Neophytos Loizides, Djordje Stefanovic, Miles Hewstoneme με τίτλο *The Internally Displaced in Cyprus and Return Intentions: Social, Psychological, Sociological and Political Determinants*, την οποία θα αναλύσουμε σε άλλο κεφάλαιο. Στοχοθεσία της αποτελεί η παράθεση και χαρτογράφηση των αναγκών των δύο κοινοτήτων, ώστε να δημιουργηθεί πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία ενός πολύπλευρου μηχανισμού μεταβατικής δικαιοσύνης.

Οι μελέτες με στόχο τη χαρτογράφηση των αναγκών οφείλουν να εστιάζουν στις ιδιαιτερότητες της τοπικής κοινωνίας και τις διαφορετικές ανάγκες των επιμέρους κοινοτήτων. Η διερεύνηση των αναγκών των θυμάτων προϋποθέτει την κατανόηση

Global Studies, Gulu District NGO Forum), "The Cooling of the Hearts": Telling and Reconciliation in Acholiland, 2007.

²³⁰Phuong Pham και Patrick Vinck, *ό.π.*

της διαφορετικότητας, αλλά και τη «συνομιλία» με όλες τις πλευρές. Η τελευταία διαπίστωση είναι μια από τις ουσιαστικές παραδοχές και αυτής της έρευνας που, μέσω του εργαλείου της συνέντευξης προφορικής ιστορίας, προσπάθησε να καταγράψει τις ανάγκες των οικογενειών των δύο κοινοτήτων της Κύπρου (Ελληνοκύπριοι, Τουρκοκύπριοι).

2.3. Συνέντευξη προφορικής ιστορίας και μεταβατική δικαιοσύνη

Ένα από τα πιο βασικά στοιχεία σε μια συνέντευξη είναι οι ερωτήσεις στον αφηγητή-μάρτυρα και πώς αυτές θα τεθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, διότι υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες ανάμεσα στους ερευνητές της προφορικής ιστορίας αναφορικά με το ποιος είναι αυτός.²³¹ Υπάρχει ένα ευρύ φάσμα απαντήσεων που στο ένα του άκρο βρίσκεται το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο με άκαμπτες και συγκεκριμένες ερωτήσεις που αναστέλλουν την έκφραση της μνήμης σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο αφηγητής αναγκάζεται να περιοριστεί σε συνοπτικές και απόλυτες απαντήσεις.²³² Στο άλλο άκρο υπάρχει η συνέντευξη ελεύθερου τύπου, η οποία δεν μοιάζει τόσο με «συνέντευξη», όσο με κουβέντα στην οποία το «άτομο» - θύμα εκτεταμένων παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, κατά τη διάρκεια της μετάβασης ή πριν, μοιράζεται τη μαρτυρία του για ένα ζήτημα αμοιβαίου ενδιαφέροντος.²³³

Οι δύο εκφάνσεις που παραθέσαμε παραπάνω και αποτελούν τα όρια στη μεθοδολογική «εργαλειοθήκη» της συνέντευξης προφορικής ιστορίας έχουν τόσο θετικά, όσο και αρνητικά στοιχεία. Στο προκαθορισμένο και στενό ερωτηματολόγιο, υπάρχει η δυνατότητα για συλλογή μαζικών απαντήσεων καθώς και συγκρίσεων. Στον αντίποδα, όμως, ελλοχεύει ο κίνδυνος της «καθοδήγησης» του πληροφορητή στο να πει αυτό που τον «οδηγεί» να καταγράψει ο ερευνητής. Από την άλλη, στη συνέντευξη που προσομοιάζει με τη συζήτηση και είναι ελεύθερου τύπου, ελλοχεύει ο κίνδυνος να χαθεί ο στόχος της συνέντευξης και να εκφυλιστεί σε μια συζήτηση χωρίς ουσία.²³⁴

²³¹Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν-Προφορική Ιστορία*, μετάφραση Riki Van Boeschoten, Πλέθρον, Αθήνα 2002, σ.276.

²³²Ο.π..

²³³Ο.π..

²³⁴Roy Hay, *The Use And Abuse Of Oral Evidence*, Hyperion Press, Connecticut 1986, p.13-14.

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η «σύμπραξη» των δύο σχολών σε μια ουσιαστική συνέντευξη προφορικής ιστορίας με προκαθορισμένο στόχο, εξατομικευμένη και προσαρμοσμένη στις ανάγκες των αφηγητών έχει περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι επίκεντρο της συνέντευξης αποτελεί ο πληροφορητής και ο ρόλος του ερευνητή είναι να ακούει και να παρεμβαίνει όπου θεωρεί ότι χρειάζεται, δίχως να διακόπτει την αφήγηση ή να παρεκκλίνει από τον αρχικό στόχο της συνέντευξης.²³⁵

Πολύ περισσότερο η συγκεκριμένη διαπίστωση βρίσκει εφαρμογή στο πεδίο συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας με αφηγητές θύματα μαζικής βίας, τα οποία αφηγούνται τις ιστορίες τους στο πλαίσιο της μεταβατικής δικαιοσύνης, πυρήνας της οποίας είναι η ανάγκη για κατάθεση-μαρτυρία.

Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η συνέντευξη βρίσκεται στον πυρήνα των διεργασιών που αφορούν στη μεταβατική δικαιοσύνη. Οι μηχανισμοί ανάκτησης της αλήθειας, όπως οι Επιτροπές Αλήθειας, περιλαμβάνουν αρχικά προπαρασκευαστικές συνεντεύξεις με σκοπό να οριοθετήσουν τη διαδικασία μετάβασης και να ευαισθητοποιήσουν την κοινωνία, ενθαρρύνοντας την ευρύτερη συμμετοχή. Η συλλογή μαρτυριών γίνεται είτε στο πλαίσιο αμνηστίας, μερικής ή ολικής, (βλ. την περίπτωση της Νοτίου Αφρικής), είτε στο πλαίσιο διερεύνησης του είδους και του χαρακτήρα των καταχρήσεων που σημειώθηκαν.²³⁶ Από το ευρύτερο φάσμα των συνεντεύξεων των θυμάτων, αυτές που προσελκύουν τη μεγαλύτερη προσοχή του κοινού είναι οι δημόσιες ακροάσεις, που είθισται να μεταδίδονται από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι συνεντεύξεις που διεξάγονται σε δημόσια θέα καλύπτουν ένα μέρος του συνόλου των συνεντεύξεων που έχουν πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια της μετάβασης.

Αν και κάποια μοντέλα μεταβατικής δικαιοσύνης δεν προτάσσουν τη συνέντευξη, αυτή αποτελεί αναπόσπαστο και κρίσιμο, θα προσθέταμε, τμήμα της διαδικασίας.²³⁷ Υπάρχουν πολλές μορφές διεξαγωγής της, όπως συνεντεύξεις από πόρτα σε πόρτα μέ

²³⁵ Στο ίδιο, p.291.

²³⁶ Ο Marc Freeman προσδιορίζει πέντε πιθανές εκφάνσεις μιας εντολής στην επιτροπή αλήθειας: Αρχικά τη λήψη καταθέσεων, τη χρήση κλητεύσεων, την άσκηση εξουσίας επί της έρευνας και πιθανή κατάσχεση, τη διεξαγωγή δημοσίων ακροάσεων με επίκεντρο τα θύματα και τέλος, τη δημοσιοποίηση πορισμάτων ατομικής ευθύνης σε μια τελική έκθεση. Για περισσότερα βλ. Marc Freeman, *Truth Commissions And Procedural Fairness*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

²³⁷ Βλ. το άρθρο της Anna Bryson, “Victims, Violence and Voice: Transitional Justice, Oral History and Dealing with the Past”, *Hasting International and Comparative Law Review*, vol.39 (2), (2016), p.299-353.

τη μαζική συμμετοχή ερευνητών, συνεντεύξεις ατόμων που τελούν υπό κράτηση ή μετά την απελευθέρωση τους καταθέτουν στο δικαστήριο. Οι συνεντεύξεις αυτές δεν έχουν να κάνουν μόνο με τα θύματα της μαζικής βίας ή τις οικογένειές τους, αλλά και με μάρτυρες και εμπειρογνώμονες, οι οποίοι, ενδεχομένως, μπορούν να συνεισφέρουν στη διαμόρφωση της σφαιρικής εικόνας, στην καλύτερη κατανόηση των συνθηκών, όπως και στη διαδικασία ποινικής δίωξης στο πλαίσιο της μετάβασης.²³⁸

Οι συνεντεύξεις-καταθέσεις λειτουργούν, πέρα από μηχανισμό για τα θύματα, και ως μορφή λογοδοσίας των θεσμών και των εκπροσώπων τους,²³⁹ που είναι υπεύθυνοι για τη διαδικασία. Μέσω αυτών των συνεντεύξεων μπορεί να διερευνηθεί η αποτελεσματικότητα της διαδικασίας αποκατάστασης των θυμάτων. Βασική προβληματική σε αυτό είναι αν «ακούγονται» οι ανάγκες των θυμάτων και της κοινωνίας συνολικά. Για τον λόγο αυτό, η χρήση συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας με σκοπό να ακουστούν τα θύματα είναι στο επίκεντρο της μεταβατικής δικαιοσύνης και αποκατάστασης.²⁴⁰

Γίνεται κατανοητό ότι οι συνεντεύξεις είναι το μεθοδολογικό εργαλείο διαπίστωσης και εξακρίβωσης των συνθηκών που οδήγησαν σε εκδηλώσεις μαζικής βίας, καθώς και το μέσο αξιολόγησης των διαδικασιών αποκατάστασης. Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει ότι είναι η πλέον χρηστική τεχνική στην εμπειρική έρευνα για τη μεταβατική δικαιοσύνη, πρακτική που ακολουθήθηκε και στην παρούσα εργασία, «συνομιλώντας» με οικογένειες θυμάτων, θύματα, μάρτυρες, εμπειρογνώμονες, ερευνητές, δημοσιογράφους και αξιωματούχους και των δυο κοινοτήτων. Κρίθηκε ότι αυτό το μεθοδολογικό εργαλείο θα βοηθούσε στην κατανόηση των «αναγκών» της κοινωνίας της Κύπρου στο σύνολο της, όπως και των προοπτικών για την επόμενη μέρα.

²³⁸Ο.π..

²³⁹Ο.π..

²⁴⁰Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς αυτή τη διαδικασία αποτελεί και η μεθοδολογική προσέγγιση, η οποία συνδυάζει ημιδομημένα ερωτηματολόγια και κατ' επέκτασιν συνεντεύξεις με θύματα και τις οικογένειές τους, με σκοπό να διερευνηθούν τα επίπεδα θυματοποίησης στην κοινωνία και η ανάγκη για κοινωνική ανασυγκρότηση, όπως π.χ. συνέβη στην περίπτωση του Ιράκ. Για περισσότερα βλ. το project: *The Iraqi Voices: Attitudes, Toward Transitional Justice and Social Reconstruction*, το οποίο έλαβε χώρα κατά τον Μάιο του 2014.

3^ο Κεφάλαιο: Η αποκατάσταση μετά τη σύγκρουση και οι ανάγκες των θυμάτων

3.1. Αποκατάσταση και μεταβατική δικαιοσύνη

Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Keith Lowe: «Όταν ο ιστορικός περιγράφει καταστροφές σε τόσο τεράστια κλίμακα, αντιμετωπίζει αντικρουόμενες παρορμήσεις».²⁴¹ Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση που ο ερευνητής αποπειράται να οριοθετήσει την έννοια της αποκατάστασης μετά τη σύγκρουση, όπως και τις ανάγκες των ανθρώπων που υπέστησαν τα δεινά του παρελθόντος. Μέσα από τις φωνές τους επιχειρούμε ν' αγγίξουμε έννοιες που δεν είναι μόνο αριθμοί και συμφωνίες σε θεσμικό επίπεδο, αλλά αναγκαιότητα της καθημερινότητας και της μακροπρόθεσμης επιβίωσης.

Η κοινωνία έχει κανονιστικούς λόγους που επιτρέπει να δοθεί προτεραιότητα στην αντιμετώπιση των αναγκών των θυμάτων.²⁴² Αυτή η παραδοχή είναι επιτακτική, καθώς ενέχει και ηθική υποχρέωση απέναντι σε αυτούς που υπέφεραν περισσότερο. Για να γίνει αυτό, πρέπει να τερματιστεί η ατιμωρησία και να καλλιεργηθεί ένα κλίμα συναίνεσης, παράλληλα με την κουλτούρα της λογοδοσίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.²⁴³ Οι ανάγκες των θυμάτων είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της επίτευξης λύσης, μα κυρίως της μακροχρόνιας βιωσιμότητάς της, καθώς η αντιμετώπιση του ατομικού και συλλογικού τραύματος θεωρείται ζωτικής σημασίας στοιχείο για την επίτευξη μιας ειρήνης που θα διαρκέσει. Η αγνόηση ή η άρνηση της ύπαρξης αυτού του τραύματος δεν θα το εξαλείψει, αντιθέτως το τραύμα θα κακοφορμίσει και θα «στοιχειώσει».²⁴⁴

Οι ανάγκες των θυμάτων είναι κανονικά το σημείο από το οποίο θα έπρεπε να εκκινούν οι προσπάθειες συμφιλίωσης και εδραίωσης της ειρήνης. Αυτό μπορούμε να το δούμε και σε περιπτώσεις όπως της Κύπρου ή στα εδάφη της Πρώην

²⁴¹Keith Lowe, *Όλεθρος: Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφραση Ιωάννης Χαλαζίας, Ψυχογιός, Αθήνα 2018, σ.39.

²⁴²Simon Robins, *ό.π.*, p. 47.

²⁴³Για περισσότερα πάνω σε αυτό το θέμα βλ. το άρθρο των Andrew Mathews and Colin Macleod, "Induced Processing Biases Have Causal Effect on Anxiety", *Cognition and Emotion*, vol.16 (3), (2002), p.331-354.

²⁴⁴Βλ. το άρθρο της Genevieve Parent, "Identifying factors obstructing healing and reconciliation: Observations from an exploratory research field in ex-Yugoslavia", *International Journal of Peace Studies*, vol.17, (1), (2012), p.25-45.

Γιουγκοσλαβίας, όπου άνθρωποι σκότωσαν ή γνωρίζουν πού βρίσκονται αγνοούμενοι συγχωριανοί τους και αυτό δημιουργεί μόνιμη βλάβη ή, θα μπορούσαμε να πούμε, ανεπούλωτο τραύμα στα άτομα που το βιώνουν, στις αντιμαχόμενες κοινότητες και στην κοινωνία συλλήβδην.²⁴⁵ Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, όταν τα αντιμαχόμενα μέρη πρέπει να συνυπάρχουν, ως γείτονες, το μετασυγκρουσιακό τραύμα πρέπει να αντιμετωπιστεί για να επέλθει συμφιλίωση. Ειδάλλως, ελλοχεύει ο κίνδυνος μιας «εύθραυστης ειρήνης», που είναι όμηρος μελλοντικών αντιδράσεων και δυνητικής πυροδότησης της βίας.

Κύριος στόχος της μεταβατικής δικαιοσύνης θα πρέπει να είναι η αντιμετώπιση των κύκλων βίας, μέσω της διαχείρισης των συνεπειών και των αιτιών της σύγκρουσης για την αποφυγή επανάληψής της. Ενώ τα πεδία της μεταβατικής δικαιοσύνης, της αποκατάστασης μετά τη σύγκρουση ή της ανασύστασης των δομών και των σχέσεων είναι προκαθορισμένα, στην πράξη επικρατεί ευθραυστότητα. Κανονικά η μετάβαση δεν θα πρέπει να περιορίζεται στο παρελθόν, αλλά ν' αφορά και στην πρόληψη μελλοντικών συγκρούσεων. Σε αυτό συνηγορεί και η άποψη ότι σε περιπτώσεις συγκρούσεων η αποκατάσταση πρέπει να έχει έναν τριπλό στόχο, το παρελθόν, το μέλλον και την ταυτόσημη συνύπαρξη του παρόντος και του άμεσου μέλλοντος.²⁴⁶

Σύμφωνα με τον ορισμό της Παγκόσμιας Τράπεζας, η μετασυγκρουσιακή ανασυγκρότηση επικεντρώνεται «στην ανοικοδόμηση του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου της κοινωνίας» και στην αναμόρφωση των συνθηκών που ευνοούν τη λειτουργία μιας κοινωνίας εν καιρώ ειρήνης.²⁴⁷ Ενώ αποδεδειγμένα οι προσεγγίσεις για τη μετασυγκρουσιακή διακυβέρνηση εστιάζουν σε θεσμούς, οι μεταβλητές που περιλαμβάνουν τις συνθήκες αστάθειας, όπως τα δικαιώματα, η φτώχεια και η ανάπτυξη, διαδραματίζουν ουσιαστικό ρόλο για τη μακροπρόθεσμη επιτυχία της μεταβατικής διαδικασίας. Η απουσία αυτής σε αρκετά παραδείγματα διεθνώς αποδεικνύει ότι η προσέγγιση με βάση τις ανάγκες των θυμάτων μπορεί να αποτελεί δείκτη μέτρησης της αποτελεσματικότητας των θεσμών.

Η βία σε μια μετασυγκρουσιακή συνθήκη εξακολουθεί να υφίσταται σε αρχικά περιορισμένο βαθμό, καθώς τα θύματα αποτελούν βασικό λόγο-δικαιολογία συνέχισης

²⁴⁵Ο.π..

²⁴⁶Janie Leatherman (eds.), *Breaking Cycles Of Violence: Conflict Prevention In Intrastate Crises*, Kumarian Press, Connecticut 1999, p.204.

²⁴⁷Αναφορά της Παγκόσμιας Τράπεζας, 1998.

της βίας. Η βία παίρνει πολλές μορφές, από την εκδίκηση μέχρι τη διαμόρφωση αφηγήματος του Άλλου ως εχθρού, στην περίπτωση δε της Κύπρου ως εθνοτικά Άλλου.²⁴⁸ Συχνά το επίκεντρο του προβλήματος, λοιπόν, είναι μια κοινότητα θυμάτων που επιδιώκει την αναγνώριση ενός παραπόνου πραγματικού ή φανταστικού και, συνεπώς, την αποκατάσταση.²⁴⁹ Το ν' αντιληφθούν οι θεσμοί τα βάσανα αυτών των ανθρώπων και να προχωρήσουν στην ανάληψη δράσης αποτελεί κρίσιμης σημασίας απόφαση, ώστε να πάψουν τα θύματα να δημιουργούν νέες εντάσεις με τη δικαιολογία της αντεκδίκησης. Το μίσος και η επιθυμία για εκδίκηση φαίνεται να είναι περισσότερο αποτέλεσμα παρά ή πρωταρχική αιτία των συγκρούσεων.²⁵⁰ Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο οφείλει η κεντρική διοίκηση να αφουγκραστεί τις ανάγκες, καθιστώντας τα θύματα πόλο συσπείρωσης με σκοπό την αποτροπή νέων συγκρούσεων.

Η μετασυγκρουσιακή διακυβέρνηση πρέπει να έχει την αποδοχή της κοινωνίας, ώστε να δημιουργηθεί το κατάλληλο κλίμα για την επόμενη ημέρα. Στις περισσότερες μεταβάσεις το νέο καθεστώς συνδέεται με ένα από τα αντιμαχόμενα μέρη, είτε έχει επέλθει πολιτική λύση (βλ. Ρουάντα, Νότια Αφρική), είτε έχει παγιωθεί μια μετασυγκρουσιακή συνθήκη, χωρίς πολιτική λύση (βλ. Κύπρος όπου η Κυπριακή δημοκρατία-επίσημο κράτος απαρτίζεται από τους Ελληνοκύπριους και η κατεχόμενη πλευρά από τους Τουρκοκύπριους). Απεναντίας, χρειάζεται ευρεία συναίνεση και βούληση να κατανοηθούν οι ανάγκες των θυμάτων, χωρίς αποκλεισμούς και να αντιμετωπιστούν οι αδικίες που υπέστησαν οι κοινότητες όλων των πλευρών. Μόνο με αυτόν τον τρόπο θα υπάρξει συμφιλίωση και αμοιβαία αποδοχή των κοινοτήτων των θυμάτων. Παράλληλα, μετασχηματίζεται η πληγή των θυμάτων σε ελπίδα και παράδειγμα επούλωσης των δεινών όλων των πλευρών.

Τα θύματα είναι τα πιο ευάλωτα σε μια μετασυγκρουσιακή κοινωνία. Είναι οι εκτοπισμένοι, οι ανάπηροι, τα θύματα σεξουαλικής βίας, οι ορφανοί και άνθρωποι που μέλος της οικογένειάς τους έχει χαθεί ή αγνοείται. Αυτά τα μέλη της κοινωνίας χρήζουν μεγαλύτερης φροντίδας και κρίνουν την αποτελεσματικότητα της μεταβατικής διακυβέρνησης. Δεδομένου δε ότι οι πληθυσμοί που έχουν υποστεί μαζική βία έχουν ακραίες και ανεκπλήρωτες ανάγκες, η ικανότητα μιας διακυβέρνησης ή δικαιοδικής

²⁴⁸Simon Robins, *ό.π.*, p.48.

²⁴⁹Stephen John Stedman (eds.), *Ending Civil Wars: The Implementation Of Peace Agreements*, Lynne Rienner Publishers, Boulder-Colorado, 2002, p.12-14.

²⁵⁰Simon Robins, *ό.π.*, p.49.

συμφωνίας να ικανοποιήσει αυτές τις ανάγκες, επηρεάζει σημαντικά και τη νομιμότητα της διαδικασίας.²⁵¹ Επιπλέον, όταν οι ανάγκες των θυμάτων ικανοποιούνται, οι κοινότητές τους εμπιστεύονται το κράτος όχι μόνο επειδή έχει τη βούληση να ικανοποιήσει τις ανάγκες των ευάλωτων, αλλά και επειδή μπορεί να το πράξει. Αυτή μάλιστα η βούληση δεν χρειάζεται να λειτουργεί υπό τη σκέπη της συμφωνίας των αντιμαχόμενων πλευρών. Κάλιστα μπορεί η κάθε κοινότητα να βοηθήσει τα θύματα που βρίσκονται στη δική της πλευρά, κατανοώντας τις ανάγκες τους και παράλληλα να λειτουργεί σαν θετικός πόλος ικανοποιώντας και αιτήματα της άλλης πλευράς που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία της. Η κάθε περίπτωση διεθνώς χρήζει εξατομικευμένης αντιμετώπισης και, επομένως, είναι δόκιμο η βούληση να γίνεται πράξη με θυματοκεντρική ευαισθησία.

3.2. Ανάγκες και δικαιώματα στην περίπτωση της Κύπρου και διεθνώς

Σε αυτή την ενότητα εξετάζεται η διάσταση των δικαιωμάτων, μετά από συγκρούσεις και συνθήκες μαζικής βίας, σε τοπικό, στην περίπτωση της Κύπρου, και παγκόσμιο επίπεδο. Τα δικαιώματα έχουν αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος σύμφωνα με όλες τις μελέτες για τη θυματοκεντρική προσέγγιση της μεταβατικής δικαιοσύνης, χωρίς να διαφεύγει από την προσοχή μας ότι αποτελούν πυλώνα της τελευταίας.

Κρίνεται αναγκαίο να κάνουμε μια διάκριση σε αυτό το σημείο ανάμεσα στα δικαιώματα και στις ανάγκες των θυμάτων. Τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν οικουμενικό χαρακτήρα, είναι πανανθρώπινα, ενώ οι ανάγκες βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την ιδιομορφία της κάθε περίπτωσης και των συνθηκών υπό τις οποίες έλαβε χώρα η σύγκρουση. Ενώ κάθε περίπτωση παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, ωστόσο μια ομάδα θυμάτων ή οι οικογένειές τους εμφανίζουν παρόμοια χαρακτηριστικά. Αν και η βιβλιογραφία σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία σχετίζονται άμεσα με την ανθρωπιστική βοήθεια, είναι εκτενής, εντούτοις, υπάρχει χάσμα όσον αφορά στη θεωρητικοποίηση των αναγκών βάσει πάντα και της αναγκαιότητας εξατομίκευσης της κάθε περίπτωσης.

²⁵¹Βλ. Robert I. Rotberg (eds.), "When States Fail", in Christopher Clapham, *The Global-Local Politics Of State Decay*, Princeton University Press, Princeton 2004.

Στη συγκεκριμένη ενότητα παρουσιάζεται η θεωρία των αναγκών και επιχειρείται ταυτόχρονα η διαμόρφωση του υπόβαθρου, ώστε να κατανοήσουμε την άμεση συνάρτηση μεταξύ δικαιωμάτων και αναγκών και πώς μέσω αυτής επιτυγχάνεται η υλοποίηση των αιτημάτων των θυμάτων. Ιδιαίτερα, στην περίπτωση της Κύπρου υπήρξε η θέληση να «ακουστούν» τα θύματα και να «μιλήσουν» ανοιχτά για τα αιτήματά τους, αιτήματα που μπορούν να αποτελέσουν και οδοδείκτη σε μία μελλοντική πολιτική λύση με θυματοκεντρική και δικαιοδική προσέγγιση. Για τον λόγο αυτό, στην έρευνα που διενεργήθηκε δεν δόθηκε στα θύματα-αφηγητές κανονιστικό πλαίσιο με καθοδηγούμενες ερωτήσεις, αλλά επιλέχθηκε η συνέντευξη με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου.

3.2.1. Ανάγκες και δικαιώματα στην περίπτωση της Κύπρου

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι, όπως αναφέραμε, μια «παγκόσμια γλώσσα». Ωστόσο, στην περίπτωση των θυμάτων και οικογενειών των εξαφανισθέντων της Κύπρου, ενδέχεται να υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες μέσα στην ίδια κοινότητα ή και στην άλλη κοινότητα. Αυτή η διαπίστωση καθιστά αναγκαίο τον διαχωρισμό σε δύο πόλους, αυτόν των πανανθρώπινων δικαιωμάτων και αυτόν των αναγκών που εξατομικεύουν τις περιπτώσεις και επιδρούν στην κατανόηση των αιτημάτων για αποκατάσταση των πληγέντων.

Είναι εμφανής η διάσταση της εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των αναγκών που έχουν τα θύματα και οι οικογένειές τους. Η συνεχιζόμενη στέρηση των δικαιωμάτων που υπέστησαν τα θύματα κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης, παράλληλα με τη στείρα εφαρμογή τους στη συνέχεια και τη μη κατανόηση των αναγκών, δημιουργεί ένα αίσθημα αδικίας, καθώς τα θύματα θεωρούν ότι δεν έχουν συμπεριληφθεί εξ αρχής στη διεργασία των μετασυγκρουσιακών διαδικασιών. Φορείς όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) και η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) έχουν αναφερθεί διεξοδικά στα δικαιώματα των θυμάτων.²⁵²

²⁵²Χαρακτηριστική είναι η Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. του 1985 που αφορά τις βασικές αρχές για την απονομή δικαιοσύνης στα θύματα εγκλημάτων και κατάχρησης εξουσίας. Επίσης, το Συμβούλιο Υπουργών Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων της Ε.Ε. οριοθέτησε το πλαίσιο για τα θύματα πολέμου. Το πνεύμα των δύο φορέων κινείται στην ίδια κατεύθυνση. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την απόφαση της Ε.Ε., τα θύματα πρέπει να

Οι ερευνητές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχουν ασχοληθεί με ζητήματα που άπτονται των δικαιωμάτων στην πράξη. Στις περισσότερες μελέτες υιοθετήθηκε η εθνογραφική μέθοδος, ώστε να εξεταστεί το πλαίσιο και να γίνει κατανοητή η μορφή των παρεμβάσεων ανά περίπτωση.²⁵³ Με βάση και κάποιες από τις μελέτες που θα αναφέρω παρακάτω, γίνεται κατανοητό ότι «το βάρος» της αναφοράς για τα ανθρώπινα δικαιώματα στη δημόσια σφαίρα έχει απομακρυνθεί από την πανανθρώπινή τους υπόσταση και πλέον τα ανθρώπινα δικαιώματα χρησιμοποιούνται στο πεδίο σαν ένα από τα βασικά εργαλεία για να ικανοποιηθούν τα συγκεκριμένα θύματα και η συγκεκριμένη κοινωνία στο πλαίσιο της μετάβασης. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του κοινωνικού ανθρωπολόγου Richard Ashby Wilson: «Πρέπει επομένως να είμαστε πιο προσεκτικοί σχετικά με το τι τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να επιτύχουν και να δώσουμε μεγαλύτερη σημασία στο τι μπορούν να επιτύχουν οι κοινωνικοί θεσμοί και φορείς στην πραγματικότητα με τα ανθρώπινα δικαιώματα».²⁵⁴

Η αναφορά αυτή έγινε με αφορμή την περίπτωση της εφαρμογής των δικαιωμάτων στη Νότια Αφρική. Ένα παράδειγμα που δείχνει τι επικρατεί σε όλες τις μετασυγκρουσιακές κοινωνίες, όπως σε αυτή της Κύπρου. Με βάση και τις συνεντεύξεις που θα παραθέσουμε στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας, το ζήτημα των αγνοουμένων είναι ανθρωπιστικό, τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν θεσπιστεί, αλλά οι ανάγκες των θυμάτων είναι η πραγματικότητα και η εφαρμογή των δικαιωμάτων τους απαιτεί εξατομικευμένη προσέγγιση της κάθε οικογένειας με τη βοήθεια των ομάδων συγγενών. Ειδικότερα, σε ένα περιορισμένο εδαφικό περιβάλλον όπως της Κύπρου, όπου όλοι έχουν γνώση του ποιοι είναι θύματα σεξουαλικών επιθέσεων και άλλων βιαιοτήτων και ποιοι είναι οι συγγενείς των θυμάτων και στις δύο κοινότητες, κρίνεται αναγκαίο οι φορείς να διαμορφώσουν τις συνθήκες εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των θυμάτων και των οικογενειών τους σε πλήρη συνάρτηση με τις ανάγκες τους.

αντιμετωπίζονται με σεβασμό από τα εκάστοτε νομικά συστήματα και να τους επιτρέπεται ν' ακουστούν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας. Το συγκεκριμένο εδάφιο αναφέρεται στο άρθρο 4 της απόφασης.

²⁵³ Για περισσότερα βλ. Richard Ashby Wilson and John P. Mitchell, *Human Rights in global perspective: anthropological studies of rights, claims and entitlements*, Routledge, New York 2003 και Liisa Elena Malkki, *Purity And exile: Violence, Memory And National Cosmology Among Hutu Refugees In Tanzania*, University Of Chicago Press, Chicago 1995.

²⁵⁴ Richard Ashby Wilson, *The Politics Of Truth And Reconciliation In South Africa*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, p.224.

3.2.2. Ανάγκες, δικαιώματα και δράση των θυμάτων

Θύματα θεωρούνται όσοι έχουν υποστεί άμεσα τις συνέπειες της μαζικής βίας, οι οικογένειές τους γιατί και αυτές συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα σε σκληρές βίας που επηρεάζουν την καθημερινότητά τους, καθώς και οι μάρτυρες ενώπιον των οποίων σημειώθηκαν περιστατικά βίας.²⁵⁵ Κατά τη διάρκεια της μετάβασης ή της απλής διερεύνησης του παρελθόντος για μαζικές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα θύματα βιώνουν έντονη συναισθηματική επιβάρυνση και χρήζουν μέριμνας, ενώ παράλληλα απαιτείται η διαμόρφωση από τους αρμόδιους φορείς ενός πλαισίου που θα τα θωρακίζει, το οποίο θα έχει διαμορφωθεί από ένα πλέγμα δικαιωμάτων και αναγκών.

Τα θύματα δεν είναι αδρανή υποκείμενα, ούτε οφείλουν να παραμένουν απαθή στις όποιες εξελίξεις. Η ανάληψη δράσης σε ομάδες ή επιτροπές για να διεκδικήσουν την υλοποίηση των αιτημάτων τους και παράλληλα την εφαρμογή των δικαιωμάτων τους είναι ένα σημαντικό πρώτο βήμα. Αν δεν αναληφθεί δράση, ελλοχεύει ο κίνδυνος το θύμα να παραμείνει ανενεργό και να μείνει «δίχως φωνή». Ενδεικτικά, ο συμβουλος θυμάτων της Βόρειας Ιρλανδίας, σε συνέντευξή του, διαπιστώνει ότι μπορεί τα θύματα να μείνουν παθητικά και προσηλωμένα σε μια συγκεκριμένη εκδοχή της ιστορίας τους.²⁵⁶ Με το τραύμα του παρελθόντος ενεργό και τη μη διεκδίκηση και δράση από την πλευρά των θυμάτων, υποβόσκει ο κίνδυνος του εγκλωβισμού και της στασιμότητάς τους στον χρόνο της τραυματικής εμπειρίας.

Προς επίρρωση των παραπάνω παρατίθεται το επαναλαμβανόμενο όνειρο ενός από τους αφηγητές που συμμετείχαν σε αυτή την εργασία: *Μια φορά το χρόνο βλέπω ότι είμαι στο σχολείο και γράφω διαγώνισμα δίχως να γνωρίζω τις απαντήσεις, δημιουργώντας μου ένα απίστευτο άγχος που με κάνει να ξυπνάω.*²⁵⁷ Αυτή η αναφορά έγινε στο πλαίσιο της αφήγησης της βιαστικής του απομάκρυνσης από το σχολείο στο πλαίσιο των δικαιοδικών διαταραχών του 1963-64 στην Κύπρο. Μετά από λίγες μέρες έφεραν τον πατέρα του σκοτωμένο στην αυλή του σπιτιού τους.

²⁵⁵ Stanley Cohen, *Καταστάσεις άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα, Τόπος, Αθήνα 2021, σ.13.

²⁵⁶ Βλ. το άρθρο της Anna Bryson, "Victims, Violence and Voice: Transitional Justice, Oral History and Dealing with the Past", *Hasting International and Comparative Law Review*, vol.39 (2), (2016), p.299-353.

²⁵⁷ Προφορική μαρτυρία Ο.Τ., Κύπρος, 02/11/2022.

Γίνεται ευνόητο, επομένως, ότι η αναγκαιότητα δράσης και διαμόρφωσης πλαισίου των δικαιωμάτων κρίνεται αναγκαία όχι μόνο για τη μετάβαση σε μια καλύτερη συνθήκη, αλλά κυρίως για την καλύτερη διαβίωση των θυμάτων και των οικογενειών τους. Η διαβίωση αυτών είναι πολλές φορές δύσκολη, γιατί ακόμα και πριν από τη θυματοποίηση τους, έχουν βιώσει την περιθωριοποίηση λόγω φτώχειας, φύλου ή εθνικότητας.²⁵⁸ Συνεπώς, κρίνεται επιβεβλημένο να έρθει σε πρώτο πλάνο το πλαίσιο των αναγκών των θυμάτων, καθότι αυτό δεν προκύπτει μόνο από τις συνθήκες μαζικής βίας, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις από μακροχρόνιες αδικίες που είχαν ως επιστέγασμα το τραυματικό γεγονός.

Οι κοινωνίες, στις οποίες υπάρχει η αναγκαιότητα μετάβασης και διερεύνησης του παρελθόντος, λόγω συνθηκών μαζικής βίας, όπως αυτή της Κύπρου, χαρακτηρίζονται τις περισσότερες φορές από συνθήκες ακραίας ατιμωρησίας και δομικής ανισότητας. Στις περιπτώσεις αυτές είναι περίπλοκη και δύσκολη η άμεση και ουσιαστική κατανόηση των θυμάτων και της κοινωνίας συνολικά, πόσο δε μάλλον η κατανόηση των δικαιωμάτων των θυμάτων.

Οι ελίτ διαμορφώνουν την ατζέντα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στερώντας την πρόσβαση και την ενημέρωση στα θύματα και τους οικείους τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα θύματα να εκπροσωπούνται από εμπειρογνώμονες και να υιοθετούν παθητικό ρόλο, απέχοντας από τη δράση που απαιτείται για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Ακόμη κι αν υπάρχει Μ.Κ.Ο. σχετική με ζητήματα μεταβατικής δικαιοσύνης ή υπεράσπισης των δικαιωμάτων των θυμάτων, η δική τους αδράνεια τα καθιστά ανενεργά και επιτρέπει σε τρίτους να υποστηρίξουν τις ανάγκες τους.²⁵⁹

3.2.3. Ανάγκες έναντι δικαιωμάτων στην ευρύτερη κοινωνία

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι στο επίκεντρο των συζητήσεων, καθώς εγείρει πολλά ερωτήματα όχι η αναγκαιότητά τους—αυτή θεωρείται επιβεβλημένη—αλλά η εφαρμογή και η αποτελεσματικότητά τους. Ειδικότερα, η Christine Bell επισημαίνει ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η επιτυχία της οικοδόμησης της ειρήνης

²⁵⁸Simon Robins, *ό.π.*, p.53.

²⁵⁹Βλ. για περισσότερα στο άρθρο, Tshepo Madlingozi, “On Transitional Justice Entrepreneurs and the Production of Victims”, *Journal of Human Rights Practice*, vol.13 (2), (2010), p.208-228.

συνδέονται αναπόσπαστα. Παράλληλα, εφιστά την προσοχή μας στην ανάγκη δημιουργίας ισχυρών και αποτελεσματικών θεσμών που θα θωρακίζουν την εύρυθμη και αποφασιστική λειτουργία των μηχανισμών προστασίας και εγγύησης των δικαιωμάτων στις ευάλωτες ομάδες.²⁶⁰

Η επικρατούσα αντίληψη είναι ότι οι όποιες αποτυχίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως εργαλείων για την προώθηση της ειρήνης οφείλονται κυρίως στη μη «ορθή» εφαρμογή τους ή σε άλλους εξωγενείς παράγοντες, όπως η υποχρηματοδότηση ή η έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των ειρηνοποιών.²⁶¹ Παρόλα αυτά, η πεποίθηση ότι «λίγα περισσότερα ανθρώπινα δικαιώματα δεν μπορούν ποτέ να κάνουν τα πράγματα χειρότερα» είναι επικίνδυνη, διότι «επιρρίπτει την ευθύνη για ό,τι πάει στραβά, αλλού».²⁶² Το γεγονός αυτό μαρτυρά την έλλειψη βαθύτερης κατανόησης της εγγενούς ουσίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η αναγνώριση και η εγγύηση των οποίων δεν είναι απλώς μηχανισμός που βρίθει ευχολογίων, αλλά μηχανισμός ουσιαστικής εκπροσώπησης και λειτουργίας των θεσμών.

Ενδεικτικά, η Michelle Parlevliet αναφέρει ότι η σύνδεση μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της οικοδόμησης της ειρήνης είναι εύκολο να αποτυπωθεί λεκτικά, εν αντιθέσει με τις πράξεις, εν μέρει επειδή οι προσπάθειες στα δύο πεδία, θεωρία και πράξη, μπορεί να αλληλοσυγκρούονται μεταξύ τους.²⁶³ Η παραπάνω κριτική είναι απόρροια αυτού που ονομάζεται «Local turn».²⁶⁴ Με τον όρο «τοπική στροφή» χαρακτηρίζεται το φάσμα των τοπικών οργανισμών που είναι παρόντες σε μια σύγκρουση και σε ένα μετασυγκρουσιακό περιβάλλον, μέρος των οποίων επιδιώκει την εδραίωση της ειρήνης με ή χωρίς διεθνή βοήθεια. Η βασική επιδίωξη σε αυτήν την οπτική είναι να επιτρέψει στα άτομα και τις κοινότητες σε χωριά και γειτονιές πόλεων, μέσω των καθημερινών δραστηριοτήτων, να επανακτήσουν ή ν' αναπτύξουν δεσμούς

²⁶⁰ Βλ. Christine Bell, *Peace, Agreements And Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2000, p.294.

²⁶¹ Βλ. για περισσότερα, Roland Paris, "Understanding the "Coordination Problem" in Postwar Statebuilding", in Roland Paris and Timothy D. Sisk (eds.), *The Dilemmas Of Statebuilding: Confronting The Contradictions Of Postwar Peace Operations*, London, Routledge, New York 2009, p.53-78.

²⁶² David Kennedy, "The International Human Rights Movement: Part of the Problem?", *Harvard Human Rights Journal*, vol.15, (2002), p.101- 125.

²⁶³ Ενδεικτικά βλ. Michelle Parlevliet, "Human Rights and Peacebuilding: Complementary and Contradictory, Complex and Contingent", *Journal of Human Rights Practice*, vol.9 (3), (2017), p.1-25.

²⁶⁴ Βλ. για περισσότερα, Roger Mac Ginty and Oliver P.Richmond, "The Local Turn in Peace Building: acritical agenda for peace", *Third World Quarterly*, vol.34 (5), (2013). Ειδικότερα, ο όρος μεταφράζεται ως τοπική στροφή και τον εκλαμβάνουμε ως στροφή στην τοπική συνθήκη που βιώνει η εκάστοτε περιοχή, απόρροια μιας μορφής αποπαγκοσμιοποίησης της Φιλελεύθερης Ειρήνης, όπως λένε χαρακτηριστικά και οι συγγραφείς.

με μέλη άλλων εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων, απομυθοποιώντας και αποδαιμονοποιώντας τον «άλλον».²⁶⁵

Δεν υπάρχει πανάκεια για την ουσιαστική θωράκιση και εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είτε ως ανάχωμα σε παραβιάσεις είτε ως επούλωση στις μετασυγκρουσιακές κοινωνίες. Η προσπάθεια που γίνεται είναι να περιδιαβούμε τις συνθήκες που χρήζουν άμεσης υπεράσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, διερευνώντας παράλληλα τις αιτίες της μη ή της μερικής εγγύησής τους σε συνθήκες που θα έπρεπε να έχουν τη μέγιστη ισχύ τους, όπως σε αυτές των εθνοτικών ή διεθνών συγκρούσεων. Η βαθύτερη κατανόηση των θεωρητικών-φιλοσοφικών-ιδεολογικών βάσεων, καθώς και η παράλληλη σύνδεση με τις τοπικές ανάγκες των θυμάτων και την κρατική παρέμβαση μας οπλίζει στην προσπάθεια εδραίωσης μιας βιώσιμης ειρήνης. Η «τοπική στροφή» (localturn) επιτρέπει αποτελεσματικά, μέσω της καθημερινότητας, την ανάληψη δράσεων χειραφέτησης.

3.3. Θεωρίες αναγκών

Οι ανάγκες επηρεάζουν και οριοθετούν την ουσιαστική μεταβατική πορεία σε μια μετασυγκρουσιακή ή παγιωμένη συγκρουσιακή συνθήκη, όπως αυτή της Κύπρου. Σε μια τέτοια κατάσταση, άλλωστε, στα θύματα συγκαταλέγεται ολόκληρη η κοινωνία και όχι μόνο οι πληγέντες και οι οικογένειες των εξαφανισθέντων. Αυτό το κομμάτι της κοινωνίας μπορεί να μην είναι η πλειονότητα, ωστόσο αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό τμήμα που συνεχίζει να βιώνει το τραύμα ως ανεπούλωτη πληγή.

Η έμφαση της διεθνούς βιβλιογραφίας στα δικαιώματα του ανθρώπου σε σύγκριση με τη θεωρία των αναγκών καθιστά τις δεύτερες υποδεέστερες, αν τις τοποθετήσουμε σε μια θεωρητική σύγκριση. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει επαρκής θεωρητική ανάλυση για να αναδειχθεί το θεωρητικό πλαίσιο των αναγκών (Theory of Needs),²⁶⁶ το οποίο παρουσιάζεται στην παρούσα διατριβή μέσα από την προβολή των

²⁶⁵Ο.π..

²⁶⁶Ο Abraham Maslow το 1943 είχε κάνει μια πρώτη αναφορά στο περιοδικό *Physiological Review* στο άρθρο του με τίτλο “A Theory of Human Motivation”, (Μια θεωρία που βασίζεται στα ανθρώπινα κίνητρα) και στη συνέχεια εξέλιξε τη θεωρία του. Ο Maslow διαμόρφωσε ένα σχήμα που ιεραρχούσε τη σειρά των αναγκών ξεκινώντας από τις βασικές ανάγκες για τη διαβίωση του ανθρώπου (βιολογικές), έπειτα την ασφάλεια, την ένταξη στην ομάδα (ανήκειν), την αυτοεκτίμηση και, τέλος, την αυτο-ολοκλήρωση. Ο Maslow με αυτή την ιεράρχηση επεδίωξε την κατάταξη των αναγκών από την ουσιαστική συνθήκη διαβίωσης-επιβίωσης μέχρι την πνευματική ολοκλήρωση.

αναγκών των θυμάτων και των οικογενειών τους. Οι αφηγητές εξέφρασαν, στο πλαίσιο ελεύθερων ερωτήσεων, το αίτημα της επείγουσας αντιμετώπισης των αναγκών τους και παράλληλα διαφοροποιήθηκαν από τον «οικουμενικό» λόγο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που πολλές φορές παραμένει ανεφάρμοστος στην καθημερινότητα των θυμάτων.

Στο πεδίο της ανθρωπιστικής δραστηριότητας, οι ανάγκες διαφοροποιούνται από τα δικαιώματα στη χρήση της άμεσης επέμβασης, ώστε να υπάρχει η βασική συνθήκη που θα επιτρέψει την αξιοπρεπή διαβίωση του υποκειμένου, εν προκειμένω των θυμάτων και των οικογενειών τους. Συγκεκριμένα, ο Maslow αναφέρει ότι οι ανάγκες διαχωρίζονται σε δύο κατηγορίες: Τις *βασικές ανάγκες* που έχουν να κάνουν με την επιβίωση (τροφή, νερό, περίθαλψη, κατάλληλες συνθήκες διαβίωσης) και τις *υψηλές, τις πνευματικές ανάγκες*.²⁶⁷ Το σχήμα-πυραμίδα του Maslow λειτουργεί συσσωρευτικά, αν δηλαδή ο άνθρωπος έχει εξασφαλίσει την τροφή, τότε έχει ως στόχο και απαίτηση την ασφάλεια, και αν έχει εξασφαλίσει την ασφάλεια, τότε επιδιώκει το δικαίωμα του ανήκειν σε μια κοινωνική ομάδα και ούτω καθεξής.²⁶⁸ Επομένως, τα θύματα μαζικής βίας υστερούν συγκριτικά σε αρκετά σημεία, καθότι επιδιώκουν να εκπληρώσουν ανάγκες που για το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνίας είναι δεδομένες. Γι' αυτό θεωρείται απαραίτητη η θυματοκεντρική προσέγγιση βάσει της μεταβατικής δικαιοσύνης, κατά την οποία για την αποδοχή της μεταβατικής διαδικασίας από τα θύματα προέχει η ικανοποίηση της ανάγκης για ασφάλεια και του ανήκειν σε μια ομάδα.

Στην περίπτωση της Κύπρου, η απώλεια του δικού τους ανθρώπου επέτεινε το αίσθημα ανασφάλειας όσων δοκιμάστηκαν και την ανάγκη του ανήκειν επί ίσοις όροις στο κοινωνικό σύνολο που επεδίωκε παράλληλα τη μετάβαση από μια τραγική συνθήκη. Πέρα όμως από την απώλεια, οι οικογένειες βίωναν την ανέχεια, την έλλειψη τροφής, στέγης, σταθερής και ασφαλούς διαβίωσης. Κάποιοι, μέλη και των δύο κοινοτήτων, ακόμα και σήμερα, πολλές δεκαετίες μετά τα τραυματικά γεγονότα, εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους, επειδή αγνοήθηκαν οι ανάγκες τους.

Πληροφορίες αντλήθηκαν από το λήμμα για τον συγγραφέα στον ιστότοπο, www.Wikipedia.com. Η ιδέα του Maslow διατυπώθηκε πλήρως το 1954 στο βιβλίο του με τίτλο *Motivation And Personality*. Για περισσότερα βλ. στην ελληνική επανέκδοση του Abraham H. Maslow, *Κίνητρα και Προσωπικότητα*, μετάφραση Ρένα Καρακατσάνη, Αιώρα, Αθήνα 2011.

²⁶⁷ Abraham H. Maslow, *Motivation And Personality*, Harper and Row Publishers, New York 1954, p.99.

²⁶⁸ Ο.π..

Χαρακτηριστικό είναι ότι οι ανάγκες ποικίλλουν κατά περίπτωση, ανάλογα με την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι οικογένειες πριν και μετά το τραυματικό συμβάν. Δύο αφηγητές αναφέρουν ενδεικτικά: «*Το μόνο διάστημα που πέρασα δύσκολα ήταν στο δημοτικό, γιατί όταν ερχόταν κάποιος να μου πει κάτι ή να μαλώσουμε, του έλεγα μην το κάνεις αυτό, γιατί εγώ δεν έχω πατέρα να τα πω!*».²⁶⁹

«*Δεν είχαμε να ζήσουμε, ξέρω από πείνα! Πιο πάνω από όλα όμως δεν είχαμε πατέρα!*».²⁷⁰

Πέρα από τη θεωρία του Maslow, υπήρξαν και άλλες θεωρίες, όπως αυτή του John Burton, ο οποίος παρουσιάζει στο βιβλίο του μια διαφοροποιημένη εκδοχή για τις ανθρώπινες ανάγκες, υποστηρίζοντας ότι οι ανθρώπινες ανάγκες μέσα από ένα κοινό πλαίσιο ταυτίζουν το κοινό καλό με το καλό του ατόμου.²⁷¹ Όταν παραστεί η ανάγκη και μπορέσει και ικανοποιηθεί, ικανοποιείται τελικά και το συναίσθημα που δημιούργησε η ανάγκη εξαρχής.²⁷²

Η απολυτοποίηση των αναγκών είναι δύσκολο να επιτευχθεί, ιδιαίτερος σε δύσκολες τραυματικές συνθήκες. Στις εμπειρικές έρευνες, όπως της παρούσας εργασίας, απαιτείται στην προσπάθεια κατανόησης των αναγκών να συμπεριληφθεί και η διαφοροποίηση της πολιτισμικής κουλτούρας της κάθε κοινωνίας που βιώνει μια τραυματική συνθήκη, όπως αυτής των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων. Για να ομαδοποιηθούν οι ανάγκες με βάση το κοινό καλό, πρέπει οι άνθρωποι που θα τις ιεραρχήσουν να ανήκουν κατά το δυνατόν και οι ίδιοι στα θύματα, ώστε, λόγω της βαθιάς κατανόησης των αναγκών, να επιδιώκουν την εκτεταμένη διαβούλευση μεταξύ των εμπλεκόμενων.

Η ομαδοποίηση των αναγκών εμπεριέχει δύο στοιχεία. Αρχικά, τη δημιουργία σχετικών με το αντικείμενο προτύπων, όπως κάθε πλαίσιο που εκκινεί από παρόμοιο σημείο αναφοράς και διεκδικεί παρόμοια πράγματα στην πορεία του. Δεύτερον, την αποτύπωση της πραγματικότητας και την εξατομικευμένη και διαφοροποιημένη συνθήκη ανά περίπτωση.²⁷³ Οι ανθρώπινες ανάγκες εκκινούν από τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά διαφοροποιούνται από αυτά ως προς την εφαρμογή και την

²⁶⁹ Προσωπική συνέντευξη με αφηγητή, Κύπρος, 15/06/2022.

²⁷⁰ Προσωπική συνέντευξη με αφηγητή, Κύπρος, 2/07/2022.

²⁷¹ Βλ. John Burton, *Conflict: Resolution And Provention*, St. Martin's Press, New York 1990.

²⁷² Milton Friedman, *Economics In Theory And Practice*, University of Michigan Press, Michigan 1991, p.257.

²⁷³ Simon Robins, *ό.π.*, p.65.

ουσιαστική βούληση χρήσης τους. Για τα δικαιώματα μπορεί κάποιος να επικαλεστεί την οικουμενική τους διάσταση και να συμφωνήσει «σιωπηρά» με αυτά, για να περιγράψει όμως τις ανάγκες, οφείλει να τις κατανοήσει, ώστε να τις προσεγγίσει με την προϋπόθεση της ουσιαστικής βούλησης για την αντιμετώπισή τους δεδομένου ότι η ικανοποίησή τους είναι μετρήσιμο μέγεθος. Οι ανάγκες προϋπάρχουν της πολιτικής και των δικαιωμάτων, για αυτό και η αντιμετώπισή τους επιβεβαιώνει την υπέρβαση των πολιτικών αυτών που δημιουργήθηκαν εκ των υστέρων.²⁷⁴ Μια κριτική όλων των θεωριών των αναγκών είναι ότι οι ανάγκες διαμορφώνουν το άτομο ως μη κοινωνικό.²⁷⁵ Συγκεκριμένα, οι Douglas και Ney υποστηρίζουν ότι οι κοινές εμπειρίες των υποκειμένων μεταφράζονται ή μετασχηματίζονται από τις εμπειρίες των δρώντων σε συγκεκριμένα πλαίσια και αντιμετωπίζονται συλλογικά, όπως η φτώχεια ή η ευημερία και η θυματοποίηση στη δική μας περίπτωση, θα συμπληρώναμε εμείς.²⁷⁶

Με βάση, επομένως, τη θεώρηση των αναγκών, δεν υπάρχει αναφορά στη μεταβλητή συνθήκη της ισότητας, η οποία δεν είναι κεκτημένο, όπως επίσης και την κοινωνική δικαιοσύνη. Οι ανάγκες, όπως τις εκλαμβάνει ο γράφων, με βάση την έρευνα προφορικής ιστορίας και στις δύο κοινότητες της Κύπρου, δεν είναι δυνατόν ν' αντιμετωπιστούν γενικευμένα, όπως και σε κάθε άλλο παράδειγμα που ενέχει την αναγκαιότητα της μεταβατικής δικαιοσύνης. Τα θύματα είναι υποκείμενα που χρήζουν περαιτέρω προσοχής, όσον αφορά στις ανάγκες τους, διότι για πολλές δεκαετίες δεν βρίσκονταν σε πρώτο πλάνο. Επομένως, με τις παραπάνω θεωρίες κατανοείται το θεωρητικό υπόβαθρο, χωρίς ωστόσο να τίθενται δεσμευτικοί περιορισμοί στην έρευνα.

Οι οικογένειες των αγνοούμενων βιώνουν τη συνεχή απώλεια, μια απώλεια που με τη συμβατική αντίληψη περιορίζεται σε έναν καθαρά ψυχολογικό ή ψυχαναλυτικό ρόλο.²⁷⁷ Αλλά η απώλεια έχει παραπάνω από μια υποστάσεις, όπως η απώλεια του τόπου και η απώλεια του χρόνου, οι οποίες αφήνουν το μνημονικό τους ίχνος στις οικογένειες και την κοινωνία κατ' επέκτασιν.²⁷⁸ Η απώλεια αποτελεί πραγματικότητα για τις οικογένειες, δημιουργώντας παράλληλα στους ανθρώπους την αίσθηση ότι

²⁷⁴ Στο ίδιο, επίσης βλ. για περισσότερα το άρθρο του Hugo Slim, "Dithering over Darfur? A preliminary of the international response", *International Affairs*, vol.80 (5), (2004), p.811-828.

²⁷⁵ Βλ. για περισσότερα, Mary Douglas and Steven Ney, *Missing Persons: A Critique Of Personhood In The Social Sciences*, University Of California Press, California 1998.

²⁷⁶ Στο ίδιο.

²⁷⁷ Judith Butler, "After Loss, What Then?", in David L. Eng and David Kazajian (eds.), *Loss*, University of California Press, California 2003, p.467-475.

²⁷⁸ Στο ίδιο, 468.

ανήκουν σε μια κοινότητα με τα ίδια χαρακτηριστικά. Για να ξεπεραστεί η απώλεια αυτή πρέπει όμως η ίδια η κοινότητα συλλογικά να «απωλέσει» ένα κομμάτι του εαυτού της.²⁷⁹

Ενώ οι γενικές θεωρίες για τις ανάγκες των θυμάτων συναντώνται στην ποινική διαδικασία και τη θυματολογία, εντούτοις στη μεταβατική δικαιοσύνη δεν υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία ως προς την ανάδειξη αυτού του ζητήματος.²⁸⁰ Οι επιπτώσεις του μαζικού τραύματος είναι πολυγενεακές και πολυδιάστατες, αν κρίνουμε από το Ολοκαύτωμα και σχετικές περιπτώσεις ανά τον κόσμο. Προκύπτουν προβλήματα ατομικά, οικογενειακά και κοινοτικά.²⁸¹ Οι οικογένειες, όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο,-2.1. Οι μηχανισμοί μεταβατικής δικαιοσύνης ως μέσο για την αντιμετώπιση των αναγκών των οικογενειών των αγνοουμένων-, επιζητούν ίση μεταχείριση των θυμάτων ανεξαρτήτως της πηγής του τραυματικού γεγονότος, την εύρεση του δικού τους ανθρώπου ή, στην περίπτωση θανάτου, τη δυνατότητα τέλεσης μνημόσυνου και την άρση του στιγματισμού μέσω της ενδυνάμωσης του αφηγήματος που εμπεριέχει την αλήθεια, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης και της εφαρμογής μνημονικών πολιτικών στοχευμένων στην αποκατάσταση των οικογενειών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η διερεύνηση του παρελθόντος είναι ιδιαίτερα προβληματική, όταν αυτό είναι έντονα αμφισβητούμενο και χαρακτηρίζεται από προσωπικά τραύματα, θυμό και θλίψη.²⁸²

Οι ανάγκες των οικογενειών αυτών είναι πολύπλευρες και έχουν να κάνουν με ζητήματα υλικής και ψυχολογικής υποστήριξης. Την προσοχή των ερευνητών μονοπωλεί συνήθως η τραυματική διάσταση του γεγονότος, όμως δεν πρέπει να υποτιμηθούν οι καθημερινές ανάγκες τους.²⁸³ Αυτό, δε, είναι επιβεβλημένο σε περιοχές με εθνοτικές διαμάχες, όπως η Κύπρος ή η Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Ειδικότερα στη δεύτερη περίπτωση, αυτό είναι εμφανές όπου υπήρξε συμφωνημένη λύση και οριοθέτηση μεταβατικής διαδικασίας, χωρίς την εμπλοκή των πολιτών στην επιλογή

²⁷⁹ Στο ίδιο.

²⁸⁰ Βλ. το άρθρο του Ezzat A.Fattah, “Victimology: Past, Present and Future”, *Criminologie*, vol.33, (2000), p.17-46.

²⁸¹ Βλ. για περισσότερα σε αυτό το ζήτημα τα παρακάτω, Efrat Barel, Marinus H. Van IJendoorn, Abraham Sagi-Schwartz and Marian J.Bakermans-Kranenburg, “Surviving the Holocaust: A meta-analysis of the long-term sequelae of a genocide”, *Psychological Bulletin*, vol.136 (5), (2010), p.677-698.

²⁸² Βλ. για περισσότερα, Alan McCully, “The contribution of History Teaching to PeaceBuilding”, in Gavriel Salomon and Ed Cairns (eds.), *Handbook On Peace Education*, Psychology Press, 2009.

²⁸³ Βλ. το παρακάτω άρθρο Mike Maguire, “The needs and Rights of Victims of Crime”, *Crime and Justice*, vol.14 (1991), p.363-433.

της διαδικασίας και την υιοθέτησή της.²⁸⁴ Η αναφορά στο συγκεκριμένο παράδειγμα είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι αποτελεί μια από τις εμβληματικές περιπτώσεις εκτεταμένης ύπαρξης αγνοούμενων προσώπων και ταυτοποιήσεών τους. Είναι φανερό πως τα θύματα των τραυματικών γεγονότων υποφέρουν από επαναλαμβανόμενες πληγές, εάν η μνήμη ή ο πόνος τους δεν «αποφορτιστεί»²⁸⁵ και αν, επιπλέον, δεν ικανοποιηθούν οι ανάγκες της καθημερινότητάς τους.

Πρέπει να διευκρινιστεί ότι εκτός από τους ίδιους τους αγνοουμένους που αποτελούν τα άμεσα θύματα, οι οικογένειές τους είναι επίσης θύματα. Άμεσα, καθώς το αποτύπωμα της πραγματικότητας της αναγκαστικής εξαφάνισης στιγματίζει τα μέλη της οικογένειας και έμμεσα τους απογόνους μέσω της αφήγησης και διαίωνισης του τραύματος.²⁸⁶ Ως θύμα, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ορίζεται το υποκείμενο που έχει υποστεί παραβίαση, σύμφωνα με το εγχώριο ή το διεθνές δίκαιο και, εφόσον η πρακτική παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι εκτεταμένη, εντάσσεται στο πλαίσιο της ατομικής ή συλλογικής παραβίασης. Η ιδιότητα του θύματος προσδιορίζεται από την εμπειρία της βλάβης, συνδιαμορφώνεται, ωστόσο, παράλληλα ατομικά και κοινωνικά.²⁸⁷ Θεσμικά, όπως προείπαμε, οι εκάστοτε δικαστικοί μηχανισμοί (δικαστήρια ή Επιτροπές Αλήθειας σε συνθήκες μεταβατικότητας) φέρουν την ευθύνη να οριοθετήσουν ποιος αποτελεί θύμα. Στην πράξη, όμως, αυτοί που ασχολούνται με τα θύματα εντός της κοινωνίας και εκφράζουν τις ανάγκες τους είναι οι Ομάδες Θυμάτων που συγκροτούνται για να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους και οι συναφείς Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.).

Θεσμικά η πολιτική ατζέντα οριοθετεί το ποιος είναι θύμα και τον τρόπο θέασής του ανάλογα με το αφήγημα που ικανοποιεί εκείνους που την καθορίζουν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Κύπρου και της αντίληψης που είχαν οι δύο κοινότητες για τους αγνοούμενους (περαιτέρω ανάλυση θα γίνει στο δεύτερο μέρος της εργασίας). Η Επιτροπή Αλήθειας στη συνέχεια αντιπροσωπεύει την επισημοποίηση

²⁸⁴David Feldman, “The Nature and Effects of Constitutional Rights in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina”, in Alex Schwarz and Colin Harvey (eds.), *Rights In Divided Societies*, Oxford and Portland Oregon, Oxford 2012, p.178.

²⁸⁵Dian Milion, *Therapeutic Nations: Healing In An Age Of Indigenous*, University of Arizona Press, Arizona 2013, p.2.

²⁸⁶Είναι ένα από τα συμπεράσματα των Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην αναφορά του 2007, United Nations Human Rights: Office of the High Commissioner for Human Rights, Report of 2007, Activities and Results.

²⁸⁷Simon Robins, *ό.π.*, p.67.

αυτής της διαδικασίας και την αναγωγή της σε δημόσια γνώση.²⁸⁸ Ο τρόπος που παρουσιάζονται τα θύματα φανερώνει μια ανισορροπία ως προς τον συσχετισμό δυνάμεων: ο θύτης είναι ο ισχυρός, ο αμείλικτος, ενώ το θύμα είναι παθητικό και περιμένει τη δικαίωση από έναν τρίτο, ο οποίος θα επικαλεστεί τα ανθρώπινα δικαιώματα στο όνομα των θυμάτων. Αυτή η διαμορφωθείσα κατάσταση δημιουργεί την εικόνα του θύματος ως υποκειμένου που υπομένει την παραβίαση των δικαιωμάτων του μέχρι να δικαιωθεί (και αν δικαιωθεί). Όσο για τις οικογένειες, πρωταγωνιστικό ρόλο στη θέση των θυμάτων έχει η γυναίκα, συνήθως στον ρόλο της μητέρας ή της συζύγου. Η δυσχερής θέση της γυναίκας, κατάλοιπο των προηγούμενων δεκαετιών, διαιωνίζει μια κοινωνική κατασκευή για τον ρόλο της γυναίκας μέσα στην οικογένεια.

Ο αντίκτυπος για τις οικογένειες των οποίων ένα ή περισσότερα μέλη αγνοούνται είναι το άθροισμα των συναισθηματικών, ψυχολογικών, υλικών, πολιτισμικών και κοινωνικών προβλημάτων που έχουν ν' αντιμετωπίσουν. Κρίσιμης σημασίας θεωρούνται οι οικονομικοί και υλικοτεχνικοί πόροι που μπορεί να εξασφαλίσει η κοινωνία, ώστε να συνδράμει ουσιαστικά σε αυτό το ακανθώδες ζήτημα.²⁸⁹ Οι παραπάνω επιπτώσεις μπορούν να διερευνηθούν υπό το πρίσμα της ανθρώπινης ευημερίας (human well-being), η οποία αποτελεί τον οδοδείκτη της κατανόησης των ανθρωπίνων αναγκών καθώς και της προσπάθειας ικανοποίησής τους.

Στην παρούσα διατριβή τα θύματα θα αντιμετωπιστούν ως μονάδες με την υποκειμενικότητά τους και τις ανάγκες τους, οι οποίες είναι δημιουργήματα των πολιτικών που έχουν υιοθετηθεί. Παράλληλα, θα διερευνήσουμε πώς οι οικογένειες-θύματα αισθάνονται, όταν κάποιο μέλος τους «αναγκαστικά» απουσιάζει. Οι αφηγητές στις πραγματοποιηθείσες συνεντεύξεις εκφράζονται σε αρκετά σημεία ως ολόκληρα αναφερόμενοι στη θυματοποίησή τους, ενώ σε άλλα σημεία διαφοροποιούνται, προβάλλοντας την προσωπική τους άποψη. Μέσα από την υποκειμενικότητά τους οι αφηγητές εκφράζουν την «αλήθεια» τους, από την άλλη, όμως, από μια βάση δεδομένων που προκύπτουν από πολλούς και διαφορετικούς αφηγητές μπορούμε να

²⁸⁸ Βλ. για περισσότερα Michael Humphrey, *The Politics Of Atrocity And Reconciliation: From Terror To Trauma*, Routledge, London and New York 2002.

²⁸⁹ Οι παραπάνω επιπτώσεις που παρατέθηκαν, βασίζονται στην αναφορά της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού. Ο Ερυθρός Σταυρός έχει προβεί σε εκτίμηση των αναγκών των οικογενειών των αγνοουμένων, οι οποίες παρατίθενται ακροθιγώς. Βλ. για περισσότερα International Committee of Red Cross, *Living with Absence: Helping the Families of the Missing*, p.2014.

αντλήσουμε αντικειμενικά στοιχεία. Στην περίπτωση της Κύπρου διερευνήσαμε πώς αντιμετωπίστηκαν οι οικογένειες στις δύο κοινότητες, θεσμικά και κοινωνικά, καθώς και τις αιτίες αυτής της αντιμετώπισης έως σήμερα.

3.4. Το αποτύπωμα της απώλειας στις οικογένειες των θυμάτων

Οι συγγενείς ενός αγνοουμένου συνήθως υπομένουν μεγάλη ταλαιπωρία μέχρι να μάθουν την τύχη του δικού τους ανθρώπου κι αν ποτέ μάθουν.²⁹⁰ Έχουν συγκεκριμένες ανάγκες οι οποίες αναγνωρίστηκαν από τη Διεθνή Διάσκεψη του 2003 από κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς εμπειρογνώμονες και υιοθετήθηκαν στη συνέχεια από την 28^η Διεθνή Διάσκεψη του Ερυθρού Σταυρού. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνεται η ανάγκη εύρεσης και αποκατάστασης της αλήθειας, η ανάγκη διενέργειας τελετουργιών μνήμης, η ανάγκη λήψης οικονομικής, ψυχολογικής-ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, η ανάγκη για αναγνώριση του πόνου και του τραύματος που υπέστησαν και συνεχίζουν να υφίστανται και η ανάγκη για δικαιοσύνη.²⁹¹ Με βάση τις παραπάνω ανάγκες, γίνεται ευδιάκριτο ότι το αποτύπωμα της απώλειας στις οικογένειες δεν είναι εύκολα διαχειρίσιμο, αντιθέτως χρήζει πολύπλευρης και συνεχούς ενημέρωσης, ώστε οι κεντρικές κυβερνήσεις των χωρών που μέλη τους βιώνουν παρόμοια περιστατικά να μπορούν να κατανοήσουν ουσιαστικά τον βαθμό του τραυματισμού των οικογενειών. Η προσπάθεια αντιμετώπισης οφείλει να είναι χρόνια, όπως και το τραύμα που βιώνουν τα θύματα.

Ο αντίκτυπος της εξαφάνισης είναι πολύ διαφορετικός από την απώλεια, καθώς είναι χρόνιου χαρακτήρα και εμπεριέχει συναισθηματικές, ψυχολογικές, οικονομικές και κοινωνικές πτυχές.²⁹² Η εξαφάνιση ενός συγγενή είναι μια απώλεια που δεν μπορεί να θρηνησει κανείς κατάλληλα, καθώς η έλλειψη των ανθρώπινων λειψάνων και κατ' επέκταση η άγνοια του τόπου ταφής αποτελεί τραυματικό συμβάν τόσο σε περιπτώσεις εξαφάνισης, όσο και σε συνθήκες που έχουν σφαγιαστεί βιαίως μέλη οικογενειών και αγνοείται το σώμα τους.²⁹³

²⁹⁰ Βλ. International Committee of Red Cross, *Living with Absence*, όπ..

²⁹¹ Στο ίδιο.

²⁹² Βλ. για περισσότερα το άρθρο των Margiet Blaauw and Virpi Lahteenmaki, "Denial and silence or acknowledgement and disclosure", *Int Rev. Of the Red Cross*, vol.84 (848), (2002), p.767-783.

²⁹³ Βλ. την έκθεση που έγινε στην Γουατεμάλα για το ζήτημα, Minugua, Mision de Verificacion de las Naciones Unidas en Guatemala.Procedimientos de Exhumacion en Guatemala, (1997-2000).

Μία από τις πιο κομβικές στιγμές σε αυτή τη διαδρομή είναι η αποκάλυψη της αλήθειας για τη συνθήκη που βρέθηκε και ταυτοποιήθηκε ο δικός τους άνθρωπος. Η αλήθεια αυτή όσο κι αν είναι λυτρωτική, μπορεί να καταστεί τραυματική, γι' αυτό οι αρχές ή οι φορείς που αναλαμβάνουν τον ρόλο της ενημέρωσης οφείλουν να μεριμνούν ώστε η αποκάλυψη της αλήθειας να γίνει με τον πιο ανώδυνο τρόπο. Σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν μαρτυρίες, όπως και στην παρούσα εργασία, που αποκαλύπτουν πως η πράξη απέχει από τον ιδεώδη τρόπο διαχείρισης του ζητήματος και για διάφορους λόγους, είτε οικονομικούς είτε πολιτικούς, δεν εξασφαλίζονται οι συνθήκες ώστε να παρασχεθεί επαρκής βοήθεια.²⁹⁴ Επιπροσθέτως, θα πρέπει η πληροφόρηση να είναι συγκεκριμένη και λεπτομερής και όχι έωλη και αντιφατική.²⁹⁵ Υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες ότι κατά την περίοδο που σε μία οικογένεια αγνοείται μέλος της, η συνεχής ροή πληροφοριών δίχως εποπτικό έλεγχο δημιούργησε στους συγγενείς συνεχές άγχος και αγωνία, μη καθιστώντας τους ικανούς να συνεχίσουν τις καθημερινές υποχρεώσεις τους.

Οι μελέτες τόσο για τις γενικές επιπτώσεις του πολέμου όσο και για το ζήτημα των αγνοουμένων και τις επιπτώσεις που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες των θυμάτων προκρίνουν τις ψυχολογικές συνέπειες του τραύματος και ιδιαίτερα τη διαταραχή μετατραυματικού στρες (Particular Posttraumatic Stress Disorder-PTSD).²⁹⁶ Η κριτική που ασκείται στο σύνδρομο μετατραυματικού στρες είναι ότι η διάγνωσή του γίνεται με βάση το πολιτισμικό επίπεδο της εκάστοτε κοινωνίας.²⁹⁷ Ο βιολογικός όμως οργανισμός παρέχει μόνο ενέργεια η οποία διαμορφώνεται από τους παράγοντες

²⁹⁴ Margiet Blaauw and Virpi Lahteenmaki, *ό.π.*

²⁹⁵ *Ο.π.*

²⁹⁶ Η διαταραχή μετατραυματικού στρες εντοπίζεται σε γεγονότα μαζικής βίας ή γενικής σύρραξης και αποτυπώνεται στις συμπεριφορές των θυμάτων. Στις οικογένειες των θυμάτων συνήθως εντοπίζεται με συμπτώματα αϋπνίας, ενασχόληση με τις σκέψεις του θανάτου-αγνοουμένου, έντονες εξάρσεις θυμού και άγχους, ενοχή του επιζήσαντα, πάγωμα συναισθήματος και απόσυρση από τους άλλους ανθρώπους. Σε αυτά τα συμπτώματα σωματοποιείται το ανεπίλυτο, το μη συντελεσμένο πένθος. Βλ. για περισσότερα Inger Skjelsbaek, "Silence Breakers in War and Peace: Research on Gender and Violence with an Ethics of Engagement", *Social Politics*, vol.25 (4), (2018), p.496-520. Επίσης, βλ. Lonneke I. Lenferink, Jos de Keijser, Ineke Wessel and Paul A.Boelen, "Cognitive-Behavioral Correlates of Psychological Symptoms Among Relatives of Missing Persons", *International Journal of Cognitive Therapy*, vol. 11 (3), (2018), p.311-324.

²⁹⁷ Το τραύμα και η απειλή του σε συλλογικό επίπεδο (ομάδας) προκύπτουν από τη νοηματοδότηση της σύγκρουσης εκ των υστέρων, όσο και από το αποτέλεσμά της. Το τραυματικό κομμάτι γίνεται κομμάτι της ταυτότητά τους. Βλ. Vamik Volkan, "Transgenerational Transmission and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity", *Group Analysis*, vol.34 (1), (2021). Το συλλογικό τραύμα δεν είναι εγγενώς πολιτισμικό. Για να μετατραπεί σε πολιτισμικό προϋποθέτει ότι θα υπάρξει μια διαδικασία συμβολικής κατασκευής, η οποία θα είναι αποδεκτή από το σύνολο της κοινωνίας, δηλαδή και αυτών που δεν έχουν πληγεί από το συλλογικό τραύμα. Βλ. για περισσότερα Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser and Piotr Sztompka (eds.), *Cultural Trauma And Collective Identity*, University of California Press, California 2004.

κοινωνικοποίησης, χρησιμοποιώντας πολιτισμικές πληροφορίες.²⁹⁸ Επομένως, η διάγνωση του μετατραυματικού στρες σε πολιτισμικό επίπεδο απαιτεί την εξήγηση συμπεριφορών με βάση τις εκάστοτε συνθήκες και τους «κανόνες» που βιώνει το υποκείμενο.

Η εξαφάνιση αφήνει τις οικογένειες στην αβεβαιότητα σχετικά με την τύχη των αγαπημένων τους προσώπων, αγνοώντας πιθανώς για χρόνια αν οι δικοί τους άνθρωποι είναι εν ζωή ή νεκροί. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η παραδοχή ενός αφηγητή ο οποίος αποτέλεσε εμβληματική μορφή στην απαρχή της λειτουργίας του μηχανισμού ταυτοποίησης στην Κύπρο και μετέπειτα κατά τη διαδικασία των ταυτοποιήσεων: «Οι αγνοούμενοι αιωρούνται του κοινωνικού συνόλου, είναι στον αέρα, δεν υπάρχουν ούτε στην κοινωνία σαν ζωντανοί, ούτε στο κομμάτι της κοινωνίας όπου είναι οι πεθαμένοι, βρίσκονται στο ενδιάμεσο».²⁹⁹

Όπως αναφέρει και ο ιστορικός Αντώνης Λιάκος, το τραύμα σημαίνει διακοπή της συνείδησης, αδυναμία να καταλάβουμε ό,τι συνέβη. Προκαλεί αδυναμία έκφρασης και αδυναμία κατανόησης του παρόντος κόσμου έναντι αυτού που ξέραμε πριν από το τραυματικό γεγονός, το οποίο συνέβη είτε μεμονωμένα σε μια οικογένεια είτε γενικότερα σε γεγονότα μαζικής βίας.³⁰⁰ Η κατανόηση της πολύπλευρης και δύσκολα αντιμετωπίσιμης απώλειας δημιουργεί μια διέξοδο προς τα εμπρός. Δυστυχώς, το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο (γείτονες, συγγενείς, συνάδελφοι κ.ά.) πολλές φορές δεν μπορεί να συμπαρασταθεί στην οικογένεια, καθώς δεν συναισθάνεται το μέγεθος της απώλειας. Η ενσυναίσθηση του συνόλου αποτελεί, ωστόσο, σημαντική παράμετρο για τις οικογένειες στην προσπάθεια ν' αντιμετωπίσουν τη δύσκολη συνθήκη που αφορά στην αναζήτηση της τύχης του δικού τους ανθρώπου. Ορισμένες μελέτες έχουν αναφερθεί στη σημαντικότητά του να μοιράζονται οι οικογένειες το κοινό τους βίωμα, καθώς αυτή η πρακτική βοηθά στη βαθύτερη κατανόηση και την καλλιέργεια κλίματος αλληλεγγύης.³⁰¹ Σε μία ιδανική συνθήκη, η θεραπεία και η συνεχής φροντίδα

²⁹⁸ John Burton and Frank Dukes (eds.), *Conflict: Readings In Management & Resolution*, Palgrave Macmillan, London 1990, p.129.

²⁹⁹ Προσωπική συνέντευξη με αφηγητή μέσω viber, Κύπρος, 18/10/2022.

³⁰⁰ Βλ. για περισσότερα, Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία: Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2012. Επίσης, Cathy Caruth, *Unclaimed Experience, Trauma, Narrative And History*, John Hopkins University Press, Baltimore 1996.

³⁰¹ Βλ. Hammliton McCubbin and Charles R.Figley (eds.), *Stress And The Family*, vol. II: *Coping The Catastrophe*, Routledge, New York 1983.

διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη βελτίωση της καθημερινότητας των οικογενειών, κάτι που όμως δε συμβαίνει συχνά, όπως εντοπίσαμε και στην εργασία μας.

Το διακύβευμα πάντα είναι να κατανοήσουν οι οικογένειες τι έγινε και να αποφασίσουν πώς θα πορευτούν από εδώ και πέρα. Ο Paul Sant Cassia περιγράφει την ανάγκη των συγγενών να εντοπιστούν τα λείψανα των οικείων τους με όρους της φροϋδικής θεωρίας και «ελέγχου της πραγματικότητας».³⁰² Το σώμα των ανθρώπων που αγνοούνται είναι για τις οικογένειες, όσο οξύμωρο και αν ακούγεται αυτό, η «καλύτερη εκδοχή της αλήθειας». Μέσω της ανεύρεσης, ταυτοποίησης και της ταφής του επέρχεται η κάθαρση για τις οικογένειες. Ακόμα όμως και αυτή η διαδικασία δεν είναι εύκολη για τις οικογένειες. Πολλές από αυτές ενώ γνωρίζουν ότι έχουν πεθάνει οι δικοί τους άνθρωποι, δεν έχουν γνώση του τόπου ταφής τους. Στην Κύπρο είναι έκδηλο αυτό το ζήτημα και δηλώνεται με τους όρους *αγνοούμενοι* γι' αυτούς που δεν υπάρχει καμία πληροφόρηση και *πεσόντες* για όσους υπάρχουν «πειστικές» ενδείξεις ότι είναι νεκροί. Σε μια περίπτωση μάλιστα, στην οικογένεια της αφηγήτριας που μας έδωσε συνέντευξη υπήρχε και πεσών και αγνοούμενος.

Πολλές φορές οι οικογένειες των πεσόντων είναι σε καλύτερη μοίρα, γιατί έχουν μερική γνώση έναντι των συγγενών των αγνοουμένων που βρίσκονται στο σκοτάδι. Όλες οι οικογένειες, όμως, επιθυμούν απτές αποδείξεις, που δεν είναι άλλες, από το σώμα του δικού τους ανθρώπου. Η επιστροφή του σώματος πολλές φορές αποτελεί την απαρχή του πένθους μετά από μια περίοδο αβεβαιότητας. «Επιτρέπει» στις οικογένειες να πενήσουν, χωρίς να νιώθουν ενοχή επειδή παραιτήθηκαν από την ελπίδα της επιστροφής των αγαπημένων τους.³⁰³

Ζητήματα εγείρονται, ωστόσο, κατά τη διαδικασία της ταυτοποίησης, διότι σε αρκετές περιπτώσεις δεν επιστρέφεται ο σκελετός του θανόντα στην ολότητά του, αλλά μέρος του. Οικογένειες, μάλιστα, χαρακτηρίζουν τους εαυτούς τους «τυχερούς» αν τους δόθηκε ο σκελετός ολόκληρος. Επίσης, υπάρχουν οικογένειες που αρνήθηκαν να παραλάβουν ταυτοποιημένα λείψανα του συγγενικού τους προσώπου, γιατί ήταν μόνο ένα οστό. Αυτό είναι ένα ακόμα ακανθώδες ηθικό ζήτημα που ταλανίζει τις οικογένειες στην Κύπρο και θα το εξετάσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

³⁰²Βλ. για περισσότερα Paul Sant Cassia, *Bodies Of Evidence: Burial, Memory And The Recovery Of Missing Persons In Cyprus*, Berghahn Books, New York 2005.

³⁰³Margiet Blaauw and Virpi Lahteenmaki, *ό.π.*

4^ο Κεφάλαιο: Κύπρος

4.1. Το ιστορικό πλαίσιο των συγκρούσεων 1963/64-1974 όσον αφορά στο ζήτημα των αγνοουμένων και της διαίρεσης του νησιού

Εισαγωγή

Οι συγκρούσεις εκδηλώνονται σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα-ενδοπροσωπικό, διαπροσωπικό, διαομαδικό, οργανωτικό και διεθνές- και διαφοροποιούνται ανάλογα με το εύρος των ατόμων που μετέχουν σ' αυτές.³⁰⁴ Σύγκρουση προκύπτει, όταν η διαφοροποίηση στόχων καθιστά ανθρώπους, ομάδες πολιτών ή έθνη αντιμέτωπους, με απότοκο την εμπλοκή τους σε μια νέα διαδικασία.³⁰⁵

Αυτή η διαδικασία έχει μια δυναμική η οποία μπορεί είτε να παγιώσει μια κατάσταση δημιουργώντας τις «παγωμένες συγκρούσεις» (Frozen Conflicts) είτε να αποτελέσει εφαλτήριο για μια μεταβατική πορεία προς την ειρήνευση της περιοχής. Και οι δυο περιπτώσεις προϋποθέτουν ένα σύνολο παραγόντων που οδήγησαν στην υπάρχουσα συνθήκη.

Βασική παράμετρος που στιγμάτισε την ιστορία της Κύπρου είναι ο εθνικισμός, ο οποίος οδήγησε στη θεμελίωση και παγίωση αρνητικών στερεοτύπων της μιας κοινότητας για την άλλη, με επιστέγασμα τη διαμάχη, τη μαζική βία και το πένθος, ατομικό και συλλογικό.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρηθεί να αναλυθεί η περίπτωση της Κύπρου με βάση τα γεγονότα, τα αφηγήματα που δημιουργήθηκαν, τα διαφορετικά πλαίσια μέσα από τις συγκλίσεις και τις διαφοροποιήσεις τους. Επίσης, θα επιδιωχθεί η παράθεση και ανάλυση των προσπαθειών επίλυσης του Κυπριακού ζητήματος τον 21^ο αιώνα και οι μεμονωμένες ενέργειες επανόρθωσης στις δύο κοινότητες.

³⁰⁴Dennis J. Sandole, Sean Byrne, Ingrid Sandole-Staroste and Jessica Senehi (eds.), *Handbook Of Conflict Analysis And Resolution*, εισαγωγή, Routledge, New York 2009, p.3.

³⁰⁵Morton Deutsch, "A Brief History of Social Psychological Theorizing About Conflict", in Morton Deutsch, Peter T. Coleman and Eric C. Marcus (eds.), *The Handbook Of Conflict Resolution*, Jossey-Bass, San Francisco 2006, p.1-21.

Η συγκεκριμένη αλληλουχία εντός του κεφαλαίου ακολουθήθηκε, ώστε να σκιαγραφηθεί το ιστορικό υπόβαθρο, αλλά και η ιδιομορφία της Κύπρου, καθώς και το αποτύπωμα της διακοινοτικής σύγκρουσης στην κοινωνία. Η γενική ματιά δεν απομακρύνει την προσοχή από τα θύματα, τα οποία υπήρξαν εμβληματικές μορφές στο αφήγημα των δύο κοινοτήτων, καθορίζοντας την πορεία προς το παρόν.

4.1.1. Το υπόβαθρο των συγκρούσεων του 1963/64-1974

Για να κατανοηθούν οι συγκρούσεις που οδήγησαν στην κυπριακή διαίρεση και τον εθνοτικό διαχωρισμό, πρέπει να προηγηθεί η αναφορά στο αποικιοκρατικό παρελθόν του νησιού που οδήγησε στον εθνικισμό.³⁰⁶ Το 1878, μέσα από αρκετές διεργασίες και γεγονότα σε ευμετάβλητο διεθνές περιβάλλον, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχώρησε την κυριότητα της Κύπρου στη Βρετανική Αυτοκρατορία. Αυτή η κίνηση δεν ήταν μεμονωμένη, αλλά ήταν μέρος ενός ευρύτερου συνόλου αποικιακών «επιλογών» σε σχέση με τον έλεγχο της περιοχής της Μέσης Ανατολής, καθώς η Βρετανική Αυτοκρατορία είχε αναπτύξει οργανωμένο σχέδιο ως προς αυτήν την επιδίωξή της τον 19^ο αιώνα.³⁰⁷

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ενταχθεί η αυξανόμενη εθνικιστική αφύπνιση των Ελληνοκυπρίων, με κορύφωση τη δεκαετία του 1950. Η έντονη επιθυμία τους για ενοποίηση με την Ελλάδα, καθώς και οι δράσεις που στόχευαν σε αυτόν τον στόχο προκαλούσαν ανασφάλεια και αβεβαιότητα στην τουρκοκυπριακή κοινότητα. Οι διαμορφωθείσες παράλληλες πραγματικότητες των δύο κοινοτήτων δημιούργησαν το υπόβαθρο για τις δικοινοτικές διαμάχες του 1963-64 και της, μετέπειτα, τουρκικής εισβολής το 1974 και του οριστικού διαχωρισμού του νησιού.

Η διεκδίκηση παράλληλων και δυνάμει αντιθετικών συμφερόντων, όπως αυτά συμφωνήθηκαν και εκφράστηκαν στις συνθήκες Ζυρίχης-Λονδίνου το 1959-

³⁰⁶ Harry Athanasiou, *The Broken Olive Branch: Nationalism, Ethnic Conflict And the Quest for Peace In Cyprus, Volume one*, Authoshouse, Bloomington, Indiana 2008, p.6. Με βάση τον εθνοκεντρικό εθνικισμό ο συγγραφέας αναφέρεται ξεχωριστά στην κάθε κύρια κοινότητα (Ελληνοκύπριοι-Τουρκοκύπριοι) ξεχωριστά και πως αυτές διαμόρφωσαν τη διαφορετικότητα με αρνητικό πρόσημο ως της τον «Άλλο» σαν εχθρό.

³⁰⁷ Βλ. Vasilios Ioakimidis, Gregory Neocleous, Agamemnonas Zachariades, Ayse Ozada and Buse Erzeybek, "Educating for peace: conflict, division and work education in Cyprus", *European Journal of Social Work*, vol.25 (4), (2021), p.696-707. Επίσης, βλ. Gregory Neocleous and Vasilios Ioakimidis, *Social Conditions And The Labour Movement In Cyprus*, University of Nicosia Press, Nicosia 2012.

1960,³⁰⁸δημιούργησε τρεις ανταγωνίστριες δυνάμεις -Ηνωμένο Βασίλειο, Ελλάδα, Τουρκία- οι οποίες, με το πρόσχημα των εγγυητριών δυνάμεων για την τήρηση της συμφωνίας, διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στις αποφάσεις και το μέλλον των δύο κοινοτήτων.³⁰⁹ Καθώς ο ψυχρός πόλεμος και οι αγεφύρωτες ενδοκοινοτικές-ιδεολογικές διαμάχες κυριαρχούσαν, οι δύο κύριες εθνοτικές ομάδες, Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι, ενεπλάκησαν σε μια μακρόχρονη πολεμική σύγκρουση από το 1963/64 έως το 1974, που οδήγησε στη διχοτόμηση του νησιού και την εκδήλωση μαζικής βίας, με απότοκο τη δημιουργία συλλογικού τραύματος. Η διαμάχη που ακολούθησε αντικατοπτρίζεται στους αγνοούμενους και τις οικογένειές τους.

4.1.2. Το ιστορικό πλαίσιο των συγκρούσεων 1963-64

Η Κύπρος, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 έως τις αρχές του 1960, είχε εισέλθει σε διαδικασία μετάβασης προς την ανεξαρτησία, η οποία επισφραγίστηκε με τις συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959-60 και τη σύνταξη του Συντάγματος της Κυπριακής Δημοκρατίας, που επικυρώθηκε στις 16 Αυγούστου 1960, αποτελώντας τον Υπέρτατο Νόμο της Δημοκρατίας της Κύπρου. Το σύνταγμα αυτό, ωστόσο, χαρακτηρίστηκε από έναν εμπειρογνώμονα της εποχής *ως το πιο επαχθές και δυσλειτουργικό σύνταγμα στον κόσμο*.³¹⁰ Ο βασικός λόγος είναι ότι θεσπίστηκαν εκτεταμένες εγγυήσεις για την ασφάλεια των Τουρκοκυπρίων, που ένιωθαν να υποσκελίζονται από την πλειοψηφούσα ομάδα των Ελληνοκυπρίων. Αυτές οι εγγυήσεις, επί της ουσίας, δεν επιτέλεσαν τον επιδιωκόμενο σκοπό της εξασφάλισης της ειρήνης και της αρμονικής συμβίωσης των δύο κοινοτήτων, αλλά απεναντίας ενίσχυσαν την ανασφάλειά τους και την εκατέρωθεν καχυποψία.

Ο πληθυσμός της Κύπρου την εποχή εκείνη ήταν συνολικά 574.000 άνθρωποι, εκ των οποίων οι 441.000 ήταν ελληνικής καταγωγής, οι 104.000 τουρκικής καταγωγής και οι υπόλοιποι ανήκαν σε μειονότητες (Αρμένιοι, Μαρωνίτες, Λατίνοι).³¹¹ Εξαιτίας

³⁰⁸ Συμφωνίες που επισφράγισαν το τέτος της αποικιοκρατίας και τη δημιουργία συντάγματος για την Κύπρο ως ανεξάρτητης χώρας. Από την πρώτη της γμή της εφαρμογής του υπήρξε δυσλειτουργικό. Για περισσότερα βλ. Alan James, *Keeping The Peace In the Cyprus Crisisof, 1963-64*, Palgrave Macmillan, New York 2002.

³⁰⁹ Βλ. για περισσότερα, Nicos Trimokliniotis, "Sociology: A sociological critique of Liberal peace", in Oliver Richmond, Sandra Pogodda και Jasmin Ramovic (eds.), *The Palgrave Handbook Of Disciplinary And Regional Approaches To Peace*, Palgrave Macmillan, New York 2016, p.95-110.

³¹⁰ Alan James, *ό.π.*, p. 29.

³¹¹ Στο ίδιο.

της ρευστής πραγματικότητας που βίωναν οι δύο πληθυσμιακά μεγαλύτερες κοινότητες επικρατούσε καχυποψία και εντεινόμενοι εθνικισμοί, που δυσχέραιναν τη συνύπαρξη των δύο κοινοτήτων. Για να λειτουργήσει το σύνταγμα και να επιτευχθεί η συνύπαρξη χρειαζόταν εμπιστοσύνη αλλά και καλοπροαίρετη διάθεση, η οποία ωστόσο δεν υπήρχε στον απαιτούμενο βαθμό.³¹²

Ενδεικτικό παράδειγμα ως προς το ανεφάρμοστο του συντάγματος ήταν η ρύθμιση που προέβλεπε σε δημόσιες υπαλληλικές θέσεις αναλογία 7 Ελληνοκυπρίων προς 3 Τουρκοκύπριους, η οποία δεν είχε επιτευχθεί μετά την πάροδο τριών ετών από τη θέσπισή του.³¹³ Η παραπάνω διαπίστωση δείχνει ότι η μετάβαση από ένα από-αποικιακό κράτος σε μια ειρηνική συνομοσπονδία δεν μπορούσε να είναι επιτυχής, γιατί δεν υπήρχε η προοπτική από την πλειοψηφία των δύο κοινοτήτων να συνυπάρξουν. Οι διχασμοί μεταξύ διαφορετικών κοινοτικών περιβαλλόντων σε σημαντικά κοινωνικά ζητήματα μπορεί να οδηγήσουν σε έντονη πόλωση και εχθρότητα, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την προαναφερθείσα συνθήκη στην Κύπρο.³¹⁴ Οι διαμάχες του 1963-64 αποτέλεσαν το επιστέγασμα μιας μακράς περιόδου καχυποψίας και ανασφάλειας των δύο κοινοτήτων, κυρίως όμως την απαρχή του τραύματος των οικογενειών για τα απαχθέντα και μετέπειτα, αγνοούμενα μέλη τους.

Η κρίση του 1963-64 άλλαξε τον πολιτικό χαρακτήρα της Κύπρου με έναν μαζικό και θυελλώδη τρόπο. Η συνθήκη που καθόριζε τη διανομή της εξουσίας ανάμεσα στις δύο κοινότητες τερματίστηκε *de facto*.³¹⁵ Από εκείνη την περίοδο και έπειτα, η Κυπριακή Δημοκρατία εκπροσωπούσε μόνο τους Ελληνοκύπριους στο εξωτερικό, ενώ στο εσωτερικό δεν είχε παρά ισχνή επιρροή στους Τουρκοκύπριους.³¹⁶ Μέσα σε αυτό το θεσμικό πλαίσιο διαχωρισμού των δύο κοινοτήτων, το βασικό ζήτημα ήταν η δικοινοτική βία, η οποία αρχικά δεν είχε μαζικό χαρακτήρα, αλλά τη μορφή αντεκδικήσεων που οδηγούσαν σε τραγωδίες, όπως δολοφονίες, απαγωγές, βιασμούς. Οι πολλές και ευμετάβλητες διαχωριστικές γραμμές που λειτουργούσαν σαν

³¹² Στο ίδιο, p.31.

³¹³ Στο ίδιο.

³¹⁴ Morton Deutsch, Peter T. Coleman and Eric C. Marcus (eds.), *The Handbook Of Conflict Resolution*, ό.π., p.176.

³¹⁵ Alan James, ό.π., p.170.

³¹⁶ Alan James, ό.π..

προσωρινά σύνορα, αντί να αποτρέπουν, αποτελούσαν συχνά αφορμή περιστατικών βίας.³¹⁷

Ο ανερχόμενος τουρκοκυπριακός εθνικισμός ως απάντηση στο πάγιο αίτημα της ελληνοκυπριακής κοινότητας για ένωση με την Ελλάδα, κορυφώθηκε το διάστημα 1955-59 εξαιτίας και της δράσης της Ε.Ο.Κ.Α.. Είναι σημαντική η προσπάθεια κατανόησης των γεγονότων του 1963-64 από τη σκοπιά των συμμετεχόντων, αφού οι εμπειρίες εκείνης της περιόδου δρομολόγησαν τα γεγονότα του 1974. Όσα διαδραματίστηκαν το 1963-64 δεν ήταν απλώς ένα συμβάν διακοινοτικών εχθροπραξιών υποκινούμενο από την Ελλάδα και την Τουρκία, αλλά αντίδραση στα γεγονότα και τη διαχείριση ή μη διαχείριση αυτών από φορείς των δυο κοινοτήτων, που προκάλεσαν προσδοκία, φόβο και εμπειρίες, καθιερώνοντας ένα μοτίβο (δηλαδή μια αναγνωρίσιμη σειρά που δημιουργεί προσδοκία) δράσης, ερμηνείας και αντίδρασης βασισμένο στα αναγνώσματα του παρελθόντος, τα οποία καθοδήγησαν τους φορείς το 1974.³¹⁸

Τα βίαια γεγονότα που ξέσπασαν τον Δεκέμβριο του 1963 δεν θεωρήθηκαν μέρος μακροπρόθεσμου σχεδιασμού, αν και αργότερα διατυπώθηκαν διαφορετικές απόψεις.³¹⁹ Είναι, επίσης, σημαντικό να αντιληφθούμε ότι, εξαιτίας της απουσίας ενδελεχούς έρευνας και της λογοκρισίας του Τύπου, η πληροφόρηση ήταν περιορισμένη και αυστηρώς ελεγχόμενη. Επιπλέον, υπήρχε διαφοροποίηση στη διαχείριση της πληροφορίας, καθώς η ελληνοκυπριακή ηγεσία παρουσίαζε την τουρκοκυπριακή βία ως αυθαίρετη, εγκληματική, εκδικητική και «υποκινούμενη για να αιτιολογήσει την τουρκική εισβολή και την επιβολή της διχοτόμησης».³²⁰ Σημειώνει ότι το παραπάνω οδήγησε σε «μια έντονη ελληνοκυπριακή εχθρότητα για την τουρκοκυπριακή κοινότητα και ενθάρρυνε μια σειρά δολοφονιών με κριτήριο την εκδίκηση».³²¹ Οι Ελληνοκύπριοι πάντοτε ανησυχούσαν ότι η Τουρκία θα έβρισκε μια «δικαιολογία για να εισβάλουν». Οι Τουρκοκύπριοι, από την άλλη, παρουσίαζαν τις βιαιότητες των Ελληνοκυπρίων ως αντιτουρκικές δολοφονικές πράξεις και απαιτούσαν

³¹⁷ Στο ίδιο, p.171.

³¹⁸ Paul Sant Cassia, "Waiting for Ulysses": the Committee for Missing", in Oliver P. Richmond και James Ker-Lindsay (eds.), *The Work Of The UN In Cyprus*, Palgrave Macmillan, New York 2001, p.193-235.

³¹⁹ Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.196.

³²⁰ Στο ίδιο.

³²¹ Στο ίδιο.

την προστασία τους εκ μέρους της Τουρκίας. Είναι ολοφάνερο ότι και οι δύο πλευρές επεδίωκαν να παρουσιαστούν ως θύματα.³²²

Η ομηρία εμφανίστηκε ως βασικό στοιχείο βίας σε δικοινοτικό επίπεδο, αποτελώντας μια περίπλοκη, πολυδιάστατη πρακτική η οποία υπόκειται σε αντικρουόμενες ερμηνείες, ερμηνείες που προσπαθούν να εξηγήσουν το είδος σύγκρουσης, το οποίο ο Ερυθρός Σταυρός χαρακτήρισε *Banditry conflict*.³²³ Παρουσιάζεται σε καταστάσεις, όταν δύο αντίπαλες ομάδες διαπλέκονται και υπάρχει ανασφάλεια για τη μελλοντική εξέλιξη των εχθροπραξιών και δεν γίνεται διάκριση μεταξύ μαχητών και αμάχων, εξαιτίας του φόβου ή του ανεπίσημου χαρακτήρα της διαμάχης.³²⁴ Από την οπτική του θύματος αποτελεί επιθετική πράξη προς τους αμάχους, αλλά από την οπτική των δραστών «δικαιολογείται» ως μετακίνηση των αμάχων σε ασφαλές μέρος ή ως απομόνωση πιθανών υποστηρικτών του εχθρού.

Οι αγνοούμενοι του 1963-64 ήταν κατά κύριο λόγο όμηροι που εξαφανίστηκαν σε βάθος χρόνου λίγων μηνών, περίοδο συλλογικής ανασφάλειας ιδιαίτερα για τους Τουρκοκύπριους, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των τότε αγνοουμένων.³²⁵ Συγκεκριμένα, το παραπάνω διάστημα διαιρείται σε δύο υποπεριόδους που δημιούργησαν δύο κατηγορίες αγνοουμένων. Η πρώτη υποπερίοδος, από τις 21 έως 31 Δεκεμβρίου 1963, ήταν η «καυτή», ανεξέλεγκτη φάση των μειζόνων συγκρούσεων και συλλογικών εξαφανίσεων. Η πλειονότητα των Τουρκοκύπριων -ολόκληρες ομάδες, κοινότητες, χωριά- εξαφανίστηκαν αυτήν την περίοδο. Η δεύτερη υποπερίοδος, καλύπτοντας μεγαλύτερο βάθος χρόνου, από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1964, ήταν περισσότερο ήπια και χαρακτηρίστηκε από εξαφανίσεις μεμονωμένων ατόμων ή μικρών ομάδων δύο-τριών ατόμων.

Οι εξαφανίσεις πρέπει να αντιμετωπιστούν ως η αντανάκλαση και το αποτέλεσμα των στρατιωτικών συμπλοκών σε διάφορα μέρη του νησιού. Συνήθως, μερικές μέρες αργότερα από μια σημαντική συμπλοκή ή δολοφονία ακολουθούσε η εξαφάνιση μέλους της αντίπαλης ομάδας. Κάποια άτομα από την ελληνική πλευρά

³²² Στο ίδιο.

³²³ Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζεται η ένοπλη σύγκρουση, η οποία λειτουργεί παράπλευρα, από παραστρατιωτικές ομάδες με κάποιο βαθμό οργάνωσης. Αυτό προϋποθέτει και οργανωμένες επιθέσεις, αλλά και μεμονωμένες. Βλ. για περισσότερα, Carlos Jimenez Piernas, "The protection of foreign workers and volunteers in situation of internal conflict, with special reference to the taking of hostages", *International Review of the Red Cross*, 1992.

³²⁴ Στο ίδιο.

³²⁵ Βλ. για περισσότερα, Paul Sant Cassia, *ό.π.*

εκμεταλλεύτηκαν το κλίμα που επικρατούσε και χρησιμοποίησαν τη σύγχυση, την ανασφάλεια και τη νομιμοποίηση του «πατριωτισμού» ως κάλυψη για να ληστέψουν και να σκοτώσουν Τουρκοκύπριους πολίτες καθ' οδόν προς τις επιχειρήσεις τους, όπως επιβεβαιώνεται από μαρτυρίες (βλ. Β' μέρος της διατριβής). Πολλοί από τους εξαφανισθέντες μετακινούνταν μεμονωμένα από τη μία κοινότητα στην άλλη λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων (π.χ. χασάπηδες, μικρέμποροι). Απήχθησαν είτε επειδή μετέφεραν μετρητά είτε επειδή θεωρούνταν πληροφοριοδότες ή μέλη της Τουρκικής Ομάδας Αντίστασης. Η εξαφάνιση Ελληνοκυπρίων, από την άλλη, ήταν κυρίως αποτέλεσμα εκδικητικών επιθέσεων μεμονωμένων ατόμων.³²⁶ Το μοτίβο των εξαφανίσεων το 1974 ήταν διαφορετικό. Αν και υπάρχουν σημαντικές διαφωνίες, είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι αγνοούμενοι του 1974 εξαφανίστηκαν κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών και σε συντομότερη χρονική περίοδο.

Μέσα σε αυτή τη συνθήκη επήλθε η κανονικοποίηση της βίας. Οι δύο κοινότητες παγιδεύονται σε μια κουλτούρα όπου η ανοχή της ομηρίας αποτελεί μορφή κοινωνικού ελέγχου, που αποθαρρύνει ή ακόμη και απαγορεύει οποιαδήποτε αναγνώριση του προβλήματος. Κάποιος θα μπορούσε να το χαρακτηρίσει ως «ιδιωτικοποίηση» της κοινοτικής βίας ανάλογα με τη μυστικότητα, την απόκρυψη των ομήρων και την εκμετάλλευση μιας επισφαλούς κατάστασης εκ μέρους των απαγωγέων για προσωπικό τους όφελος (προσωπικός πλούτος).³²⁷ Η ομηρία αποτελεί συγχρόνως τη σπορά και τη συγκομιδή του φόβου. Οι παραπάνω καταστάσεις μπορούν να συγκριθούν με συνθήκες αιχμαλωσίας αντιπάλων. Η ομηρία, όμως, έχει μια συγκεκριμένη «ανθρωπολογική» σημασία, εφόσον προηγείται η αιματοχυσία αφοπλισμένων ατόμων.³²⁸ Είναι, επίσης, μια ταξινομική αρπαγή του άλλου, ένας τρόπος να δημιουργηθεί «διαφορετικότητα». Μέσα από την προσομοίωση της «αντικατάστασης-αντικατάστασης» των απαχθέντων λειτουργεί αντίθετα με τη θυσία.³²⁹ Αν λάβουμε υπόψη μας τη διαμάχη που εδραιώθηκε στην Κύπρο από το 1975, διαπιστώνουμε ότι η ομηρία είναι συνήθως μια διαδικασία πολύμηνη ή και μακροχρόνια, όπου κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει με απόλυτη βεβαιότητα την έκβασή της. Τα πάντα κρίνονται από τον αντίπαλο. Η ομηρία

³²⁶ Στο ίδιο.

³²⁷ Stanley Cohen, *Καταστάσεις άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα, Τόπος, Αθήνα 2021, σ.96-97.

³²⁸ Βλ. για περισσότερα, Stanley Cohen, *ό.π.*

³²⁹ Paul Sant Cassia, *ό.π.*

δημιουργεί μια συνθήκη συνεχούς εγρήγορσης και φόβου, αόριστου και ασαφούς, καθώς για τον αντίπαλο τα πάντα αντικαθιστώνται.

4.1.3. Οι συνθήκες που επικρατούσαν το διάστημα 1964-1974

Μετά τη συνταγματική κατάρρευση της περιόδου 1963-1964, τις εχθροπραξίες και την πολύμηνη δικοινοτική βία, το Συμβούλιο Ασφαλείας ενέκρινε στις 4 Μαρτίου του 1964 αποστολή ειρηνευτικής δύναμης στην Κύπρο με σκοπό την αποτροπή εκ νέου των εχθροπραξιών και τη διατήρηση της ειρήνης.³³⁰ Διαπιστώνουμε ότι οι συνθήκες που επικράτησαν και δημιούργησαν την παγωμένη σύγκρουση - Frozen Conflict του νησιού συνεχίστηκαν με διάφορες παραλλαγές και συνεχίζουν να υφίστανται έως σήμερα.

Η Ειρηνευτική Δύναμη του Ο.Η.Ε. (UN.F.I.CYP), η οποία αριθμούσε περίπου 6.400 στρατιώτες,³³¹ ανέλαβε την επιτήρηση της αποστρατιωτικοποιημένης ζώνης που δημιουργήθηκε κατά πλάτος της Πράσινης Γραμμής η οποία αρχικά διαχώριζε τις συνοικίες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων στην πόλη της Λευκωσίας, αλλά σταδιακά επεκτάθηκε διαχωρίζοντας έξι συνολικά τουρκοκυπριακούς θύλακες. Ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι δύο κοινότητες ήταν διασκορπισμένες σε όλο το νησί και ζούσαν ειρηνικά,³³² μετά τα αιματηρά γεγονότα του Δεκέμβρη του 1963 η τουρκοκυπριακή κοινότητα επιζητά τη διαμονή της σε αμιγώς τουρκοκυπριακά χωριά-θύλακες, διάσπαρτους, χωρίς γεωγραφική συνάφεια, υπό συνθήκες άκρως περιοριστικές.

Η παρουσία των ειρηνευτικών δυνάμεων συνέβαλε στη διατήρηση της ειρήνης, παράλληλα όμως καθιστούσε ξεκάθαρο ότι η μια κοινότητα αντίκειται της άλλης. Η υποβόσκουσα εχθρότητα ανάμεσα στις δύο κοινότητες επανέφερε την ανάμνηση των δικοινοτικών συγκρούσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επίθεση της Εθνικής Φρουράς σε δύο θύλακες της Νότιας Κύπρου που κατοικούσαν

³³⁰ Dan Lindley, "Assessing the Role of the UN Peacekeeping Force in Cyprus", in Oliver P. Richmond and James Ker-Lindsay (eds.), *The Work of the UN In Cyprus*, Palgrave Macmillan, New York 2001, p.77-100.

³³¹ Στο ίδιο, p.78.

³³² Σε αυτό συνηγορεί και η διαπίστωση ότι οι μεικτοί γάμοι υπήρχαν επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και διακόπηκε αισθητά η σύναψη δεσμού και απόκτηση οικογένειας κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, στο ίδιο, σ.78.

Τουρκοκύπριοι.³³³ Της επίθεσης ηγούνταν ο Γεώργιος Γρίβας, ο οποίος δημιούργησε την παραστρατιωτική οργάνωση E.O.K.A. B, υπεύθυνη για πολλές δολοφονίες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, παρέχοντας στην Τουρκία τη δικαιολογία να εισβάλει στην Κύπρο ως εγγυήτρια δύναμη του συντάγματος του 1960.

Η παγιωμένη συνθήκη που έφεραν οι δικοινοτικές διαμάχες, η απομόνωση των δύο κοινοτήτων, η παραμονή σε θύλακες με συνεχή σύνορα και φρουρές, όπως και οι στοχευμένες επιθέσεις της περιόδου, καθόρισαν το πλαίσιο που θα λάμβανε χώρα η επερχόμενη σύγκρουση. Ένας Τουρκοκύπριος αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Κατά την παραμονή μας στο θύλακα, που διήρκεσε 10 χρόνια, άφηνα τα βιβλία και έπιανα το όπλο για να κάνω σκοπιά στα όρια του θύλακα που μέναμε».*³³⁴

Στην επιδείνωση των σχέσεων των δύο κοινοτήτων την περίοδο 1967-1974 που ακολουθεί συνέβαλε η επιβολή της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών στην Ελλάδα, η οποία ήταν επίσης εγγυήτρια δύναμη του Κυπριακού Συντάγματος του 1960. Οι σχέσεις μεταξύ της Χούντας και της κυπριακής κυβέρνησης επιδεινώθηκαν περαιτέρω στις αρχές του 1970 εξαιτίας της αμοιβαίας καχυποψίας.³³⁵ Μέσω του στρατιωτικού σώματος από την Ελλάδα, η Χούντα τροφοδοτούσε τους αντιφρονούντες της επίσημης κυβέρνησης της Κύπρου με πολεμοφόδια και προετοίμαζε το έδαφος για το πραξικόπημα του 1974, το οποίο αποτέλεσε και την αφορμή για την εισβολή της Τουρκίας λίγες μέρες αργότερα. Η σύγκρουση θα αποκτούσε πλέον διακρατικό χαρακτήρα, αφήνοντας πολλαπλά αποτυπώματα. Χαρακτηριστικότερο όλων ήταν η βία, ο εκτοπισμός και η απώλεια των αγνοουμένων, σηματοδοτώντας την απαρχή του τραύματος των οικογενειών των θυμάτων.

4.1.4. Το ιστορικό πλαίσιο της εισβολής του 1974

Οι δικοινοτικές συγκρούσεις του 1963-64 καλλιεργώντας συνθήκες συνεχούς φόβου και εχθροπραξιών κατέληξαν στην εισβολή του 1974. Ασφαλώς, στην εξέλιξη αυτή υπεισήλθαν και άλλοι παράγοντες. Οι διαμάχες του 1974 πλέον έχουν μια διαφορετική

³³³Dan Lindley, *ό.π.*

³³⁴Προφορική μαρτυρία Ο.Τ., μέσω Skype, 2/11/2022.

³³⁵Peter Loizos, *Χρονικό της Κυπριακής προσφυγιάς*, μετάφραση Σπύρος Μαρκέτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ.64.

σύνθεση των αντιμαχόμενων πλευρών και παύουν να είναι αμιγώς δικαιοδικού χαρακτήρα.

Με φόντο τον Ψυχρό Πόλεμο και τις αγεφύρωτες, ενδοκοινοτικές, ιδεολογικές διαιρέσεις, οι πλειοψηφικές εθνοτικές ομάδες μαζί με τις αντίστοιχες πατρίδες-εγγυήτριες δυνάμεις (Ελλάδα-Τουρκία) ενεπλάκησαν σε βαθύτερη σύγκρουση που άνοιξε νέες πληγές στην Κύπρο.³³⁶ Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1974, το ελληνικό πραξικόπημα που προκάλεσε η Χούντα των Αθηνών σε συνεργασία με τους οπαδούς της Ένωσης και η στρατιωτική τουρκική επέμβαση που ακολούθησε με κίνητρο την απόσχιση της Κύπρου οδήγησαν στη διαμάχη που μετουσιώθηκε στην καταληκτική, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, διαίρεση του νησιού. Όλα τα αρσενικά μέλη του πληθυσμού εκπαιδεύονταν για τη συμμετοχή τους σε εχθροπραξίες, ενώ συγχρόνως η παρουσία ξένων στρατευμάτων επιδείνωσε την έκρυθμη κατάσταση στο νησί.³³⁷

Επομένως, η δικαιοδική αυτή σύγκρουση μετασηματίστηκε το 1974 σε διακρατική, με την επίσημη συμμετοχή της Τουρκίας, μέσω της εισβολής στην Κύπρο, και την ανεπίσημη και σαφώς μικρότερη συμμετοχή της Ελλάδας, λόγω της πολιτικής αστάθειας που επικρατούσε σε αυτή. Άλλωστε, η εμπλοκή της Ελλάδας στα γεγονότα αποκαλύπτεται από την ύπαρξη αγνοούμενων προσώπων που έλαβαν μέρος στις μάχες. Παράλληλα, συνεχίστηκε και η ενδοκοινοτική φύση της σύγκρουσης με απότοκο απώλειες κατά τη διάρκεια των μαχών, αλλά και μαζικά εγκλήματα σε βάρος του άμαχου πληθυσμού (γυναίκες-παιδιά-ηλικιωμένοι), τόσο στα χωριά των Ελληνοκυπρίων, όσο και σε αυτά των Τουρκοκυπρίων.³³⁸ Επίσης, χιλιάδες Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι μετατράπηκαν σε εσωτερικά εκτοπισμένους, πρόσφυγες.

Μετά την εισβολή, καθώς το αίσθημα της απώλειας υπερίσχυε στο νησί, η επιθυμία για επανόρθωση ήταν διάχυτη. Ήταν ένα αίσθημα κοινό και στις δύο κοινότητες, αν και το μεγαλύτερο πλήγμα αναφορικά με την καταπάτηση ανθρώπινων δικαιωμάτων, είχαν υποστεί οι Ελληνοκύπριοι, σε αντίθεση με τις δικαιοδικές μάχες

³³⁶ Harry Athanasiou, *The Broken Olive Branch: Nationalism, Ethnic Conflict And The Quest For Peace In Cyprus, Volume One*, Authoshouse, Bloomington, Indiana 2008, p.5.

³³⁷ Στο ίδιο, p.9.

³³⁸ Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse and Hugh Miall, *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management And Transformation Of Deadly Conflicts*, Polity Press, Cambridge 2016, p.313-315.

του 1963-1964 που η πλειονότητα των θυμάτων ήταν Τουρκοκύπριοι. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι οι απώλειες της τουρκοκυπριακής πλευράς υστερούσαν σε σημαντικότητα. Το αμετάκλητο της εισβολής του 1974 έθεσε νέα δεδομένα, διαμορφώνοντας καίριες συνθήκες στο ζήτημα των αγνοουμένων και της περιόδου 1963-64. Πρέπει να εξετάσουμε όχι μόνο πώς «εξαφανίστηκαν» ή «έγιναν αγνοούμενοι» (ήτοι τα πραγματικά γεγονότα και τις αναπαραστάσεις τους), αλλά επίσης πώς οι εξαφανισμένοι ή οι αγνοούμενοι παρουσιάστηκαν ως μια διακριτή πνευματική, κοινωνική και πολιτική κατηγορία.³³⁹

Οι αγνοούμενοι, ωστόσο, δεν αποτελούσαν προτεραιότητα για τις κυβερνήσεις της Κύπρου. Απεναντίας, κύριο μέλημα των κυβερνήσεων ήταν η επίσκεψη στα κατεχόμενα χωριά, όπου παρέμεναν εγκλωβισμένοι πολίτες και η οργάνωση της μετεγκατάστασης των οικογενειών των εκτοπισμένων. Σημαντικός ήταν ο ρόλος της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (I.C.R.C.), η οποία δραστηριοποιήθηκε στο νησί από τις 22 Ιουλίου 1974, για να προασπίσει τα δικαιώματα των θυμάτων.³⁴⁰ Η συνεισφορά της δεν περιοριζόταν μόνο στην καταγραφή των συνεπειών της μαζικής βίας, αλλά και την πρόληψη επιδημιών λόγω των κάκιστων συνθηκών διαβίωσης των προσφύγων, οι οποίοι στεγάζονταν σε προσωρινά παραπήγματα. Ενδεικτικό της παραπάνω απειλής ήταν το ξέσπασμα βακτηριακής δυσεντερίας και πυρετού.³⁴¹

Την περίοδο εκείνη, επίσης, καταβλήθηκε προσπάθεια καταγραφής και επικοινωνίας με τους αιχμαλώτους. Οι αντιπρόσωποι του Ερυθρού Σταυρού πραγματοποίησαν επισκέψεις στους κρατούμενους και οι φυλακισμένοι στην Τουρκία θεωρήθηκαν «αιχμάλωτοι πολέμου». Μεσολάβησαν, ακόμα, για την οργάνωση επικοινωνίας με τους φυλακισμένους και τους αντιπροσώπους τους, καθώς και με τους διοικητές σεστρατόπεδα συγκέντρωσης στην Τουρκία. Στην αναφορά του Ερυθρού Σταυρού στις 11 Μαΐου 1976 σημειώνεται ότι : *Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των συνομιλιών, καμία περίπτωση απόδρασης, θανάτου ή εξαφάνισης ενός ή περισσότερων κρατούμενων δεν τέθηκε υπόψη των απεσταλμένων του Ερυθρού Σταυρού.*³⁴²

³³⁹Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.211.

³⁴⁰Βλ. για περισσότερα στην ετήσια έκθεση του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού. I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Review Of the Red Cross*, vol. 14 (164), “November 1974”.

³⁴¹Βλ. την ετήσια έκθεση του Διεθνή Ερυθρού Σταυρού. I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Committee Of the Red Cross*, vol.15 (169), (April 1975).

³⁴²Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.212.

Αξίζει να ειπωθεί ότι οι συγγενείς των αγνοουμένων στην πλειονότητά τους θεωρούσαν ότι οι οικείοι τους ζουν και πιθανώς είναι αιχμάλωτοι. Στην πραγματικότητα, όμως, οι άνθρωποι που εξαφανίστηκαν ήταν πολλοί περισσότεροι σε σχέση με αυτούς που τελικά επέστρεψαν. Προβλήθηκε μάλιστα ο ισχυρισμός, βάσει μαρτυριών, ότι πολλά ήταν τα συλληφθέντα άτομα που εξαφανίστηκαν. Οι λίστες με τους αναγνωρισμένους αιχμαλώτους, εξάλλου, συντάχθηκαν στην Τουρκία αρκετές μέρες μετά τις εχθροπραξίες.³⁴³

Είναι, συνεπώς, αναμενόμενη η απουσία ταύτισης μεταξύ των επίσημων βεβαιοτήτων και των προσωπικών απόψεων των συγγενών. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται να υπάρχει διάσταση ανάμεσα στις βεβαιότητες των στρατιωτικών οργάνων σε μια κατάσταση όπου ο στρατός επιβάλλει τη δική του τάξη μέσα από την ελεγχόμενη εφαρμογή της βίας και τις εμπειρίες, καθώς και την αντίληψη της κατάστασης αυτής από τους πολίτες.³⁴⁴ Εκτός, βέβαια, από τα θύματα που αγνοούνταν και θεωρούνταν αιχμάλωτοι, υπήρχε διάσταση απόψεων και ως προς τους εκτεταμένους τραυματισμούς, από σφαίρες, θραύσματα, εκρήξεις βομβών ή νάρκες, κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών μετά το πραξικόπημα του Ιουλίου και την τουρκική εισβολή, τους οποίους τα τοπικά νοσοκομεία αδυνατούσαν ν' αντιμετωπίσουν.

Ο αρχικός κατάλογος των αγνοουμένων ήταν αισθητά μεγαλύτερος από τα σημερινά αριθμητικά δεδομένα. Άγγιζε τις 3.000-4.000 Ελληνοκυπρίους (μαζί με 2015 αιχμαλώτους στην Τουρκία) και τους 106 Τουρκοκυπρίους. Περιείχε πολλά λάθη, όπως π.χ. διπλές καταχωρήσεις ατόμων εξαιτίας της ορθογραφίας.³⁴⁵ Το 1975, ο Ερυθρός Σταυρός έστειλε επιστολή σε όλους τους συγγενείς των εξαφανισθέντων για να επιβεβαιώσουν αν οι οικείοι τους παρέμεναν αγνοούμενοι. Κάποιοι, όχι όλοι όσοι θα έπρεπε, απάντησαν και ο αριθμός μειώθηκε στους 2.100.³⁴⁶

Ο Ερυθρός Σταυρός σε μια προφητική διαπίστωση το 1975 ανέφερε: *Υπάρχει λόγος να φοβόμαστε ότι πολλά από τα προβλήματα αυτά δε θα λυθούν οριστικά μέχρι να υπάρξει πολιτική διευθέτηση.*³⁴⁷ Η διαπίστωση επιβεβαιώθηκε, καθώς η καταγραφή των αγνοουμένων έγινε τμηματικά και σε διάρκεια αρκετών δεκαετιών. Την περίοδο

³⁴³ Στο ίδιο, p.213.

³⁴⁴ Στο ίδιο.

³⁴⁵ Στο ίδιο, p.214.

³⁴⁶ Στο ίδιο.

³⁴⁷ Βλ. την ετήσια έκθεση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Committee Of the Red Cross*, vol. 15 (169), (April 1975).

που αναφέρει ο Ερυθρός Σταυρός οι οικογένειες ακόμη ενώνονταν. Οι συγγενείς ήλπιζαν στην επανένωση με τους αγνοουμένους τους, στους οποίους η Κυβέρνηση της Κύπρου συμπεριέλαβε τους εγκλωβισμένους στους θύλακες, οι οποίοι κάποια στιγμή θα αναγνωρίζονταν, και τους ομήρους των Τουρκοκυπρίων, οι οποίοι δεν εμφανίστηκαν στις επίσημες τουρκικές λίστες των αγνοουμένων. Οι Τούρκοι από τη μεριά τους υποστήριζαν ότι δεν υπάρχουν επιπλέον αγνοούμενοι από αυτούς που καταγράφονταν στις λίστες.

Υπήρχε ο φόβος για περισσότερους -ίσως κρυφούς- αιχμάλωτους που χρησιμοποιούνταν από την τουρκική πλευρά ως διαπραγματευτικό μέσο ή ακόμη ως μέσο περαιτέρω μαρτυρίου των Ελληνοκυπρίων την περίοδο της διακοινοτικής βίας. Εξαιτίας της περιχαρακωμένης και ελλιπέστατης πληροφόρησης, το κλίμα καχυποψίας και αμφισβήτησης ήταν αισθητό και η προσδοκία αλλαγής της κατάστασης με την επιστροφή των προσφύγων μέχρι το τέλος της περιόδου (1974-1975) δεν επαληθεύτηκε. Το μεγαλύτερο βάρος έφεραν οι συγγενείς των αγνοουμένων που, σύμφωνα με τον Paul SantCassia, όταν αναφέρθηκε στην ελληνοκυπριακή κοινότητα: *Έγιναν ο συνεχής συλλογικός επίσημος κοινωνικός θρήνος των θυμάτων του 1974, για να θεραπευτούν από ένα παρελθόν το οποίο πολλοί θα ήθελαν να γίνει με άλλο τρόπο.*³⁴⁸ Το παραπάνω σχόλιο θα μπορούσε να συμπεριλάβει το σύνολο των αγνοουμένων των δύο κοινοτήτων, που με την εξαφάνισή τους άφησαν ένα απροσδιόριστο κενό, το οποίο ακόμα βασανίζει τις οικογένειες και την κοινωνία.

Η λύση που μπορεί να δοθεί σε αυτό το δυσεπίλυτο ζήτημα είναι η απόλυτη ειλικρίνεια απέναντι στις οικογένειες όχι μόνο για την κατάληξη των οικείων τους, αλλά και για τη διαχείριση του θέματος από τη γραφειοκρατία που τους ταλαιπώρησε και τους επανατραυμάτισε σε μεγάλο βαθμό, με ευθύνη της κεντρικής εξουσίας και στις δύο πλευρές του νησιού. Το τραυματικό γεγονός άγγιξε με πολλούς τρόπους μέλη και των δυο κοινοτήτων, δημιουργώντας διαφορετικά συναισθήματα και σε μέλη της ίδιας οικογένειας. *«Ένα γεγονός αμετάκλητο όπως ο θάνατος, δεν αγγίζει όλα τα μέλη μιας οικογένειας με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, ούτε την ίδια στιγμή ή στον ίδιο βαθμό»*, αναφέρει ο Peter Loizos σε έρευνα πεδίου που έκανε το 1975.³⁴⁹ Σε αυτό θα συμπληρώναμε την απουσία, τον ψυχικό ή σωματικό τραυματισμό, και την προσφυγιά.

³⁴⁸Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.215.

³⁴⁹Peter Loizos, *ό.π.*, σ.179.

Γίνεται κατανοητό ότι το 1974 ως παλίμψηστο εγγράφηκε πάνω από τις δικαιοδικές διαμάχες του 1963-64, καθώς και της μετέπειτα περιόδου (1964-1974) κλείνοντας ένα κύκλο βίας δημιουργώντας όμως παράλληλα κι έναν άλλο, που σαν χαίνουσα πληγή βαραίνει τους πολίτες της Κύπρου έως σήμερα.

4.2. Η διαφορετική προσέγγιση των αφηγημάτων των δύο κοινοτήτων στο ζήτημα των αγνοουμένων

Το 1974 αποτέλεσε, δίχως άλλο, κομβικό σημείο στην εξέλιξη της Κύπρου. Η διαίρεση που επήλθε περιόρισε την τουρκοκυπριακή κοινότητα στο βόρειο τμήμα του νησιού και την ελληνοκυπριακή στο νότιο, δημιουργώντας, παράλληλα, το ζήτημα των αγνοουμένων. Στην προσπάθεια των οικογενειών να εξακριβώσουν την τύχη των οικείων τους καθοριστική ήταν η προσέγγιση των δύο κοινοτήτων όσον αφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα. Η νοηματοδότηση και ερμηνεία των γεγονότων διαφέρουν στις δύο κοινότητες και παραμένουν εξαιρετικά αμφισβητούμενες οι αφηγήσεις που έχουν διατυπωθεί.

Οι δύο κοινότητες προωθούν ως επίσημες εκδοχές των γεγονότων τη δική τους μονοκοινοτική αφήγηση, ξεχνώντας τα δεινά των απέναντι, και την αποκαλούν «επίσημη αφήγηση».³⁵⁰ Ως επί το πλείστον, οι επίσημες αφηγήσεις έχουν ως πυρήνα τους το έθνος και σε συγκρουσιακές κοινωνίες προβάλλουν τον «Άλλο» ως εχθρό, φαλκιδεύοντας το μέλλον με προκαθορισμένους αξιολογικούς-ηθικούς προσανατολισμούς.³⁵¹

Παράλληλα, υπάρχουν και οι κοινωνικές αφηγήσεις που διαφέρουν από την επίσημη αφήγηση. Οι διαφορετικές αφηγήσεις δίνουν τη δυνατότητα αλλαγής του πλαισίου και με τη σειρά τους αποσκοπούν στη σύγκλιση παρά στη διαφοροποίηση. Στόχος αυτής της ενότητας είναι η ανάλυση της διαφορετικότητας των αφηγήσεων και

³⁵⁰ Βλ. για περισσότερα, Yiannis Papadakis, “The National Struggle Museums of a divided city”, *Ethnic and Racial Studies*, vol.17 (3), (1994), p.400-419.

³⁵¹ Στο ίδιο.

η ερμηνεία τους σήμερα, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αφηγήσεις είναι το απόσταγμα των γεγονότων.

4.2.1. Πώς οι κοινωνίες θυμούνται σε μια μετασυγκρουσιακή συνθήκη;

Γενικά, θεωρείται ότι η μνήμη αποτελεί προσωπική διαδικασία, η οποία εκπορεύεται μέσα από τις εμπειρίες. Υπάρχουν, όμως, υποστηρικτές της συλλογικής ή κοινωνικής μνήμης.³⁵² Ειδικότερα, σε συγκρουσιακές κοινωνίες, οι εικόνες του παρελθόντος νομιμοποιούν την παρούσα κοινωνική πραγματικότητα και η κοινωνική μνήμη αποκτά τη μορφή «ιερού καθήκοντος».³⁵³

Είθισται να επικαλούμαστε μάρτυρες για να επιβεβαιώσουμε ή ν' ακυρώσουμε κάποια κομμάτια των «αναμνήσεών» μας, όπως επίσης και να συμπληρώσουμε άλλα. Όσα και αν γνωρίζουμε για ένα γεγονός, θα υπάρχουν πτυχές που αγνοούμε την ύπαρξή τους ή παραμένουν ασαφείς.³⁵⁴ Μάλιστα, σε συνθήκες παγιωμένης σύγκρουσης και μακρόχρονης απουσίας, η ανασύσταση του παρελθόντος είναι ακόμη πιο δυσχερής. Οι εικόνες των παλαιότερων συμβάντων μετασχηματίζονται, καθώς οι αναμνήσεις προσαρμόζονται στις αντιλήψεις που έχει το άτομο στο δικό του παρόν.³⁵⁵ Αυτές ενισχύονται με την επιβεβαίωση των γεγονότων και από άλλους μάρτυρες.³⁵⁶ Έτσι, οι αναμνήσεις μπορεί να είναι προσωπικές, ωστόσο ανακαλούνται μέσω άλλων και διαμορφώνονται εντέλει σε συλλογικές. Στην πραγματικότητα, ποτέ δεν είμαστε μόνοι μας, ακόμα και αν ζήσαμε εμείς οι ίδιοι τα γεγονότα και ξέρουμε την κατάληξη.³⁵⁷

Σε μετασυγκρουσιακά καθεστάτα είναι σύνηθες τόσο τα άτομα όσο και οι κοινωνίες να απωθούν τα τραυματικά γεγονότα για μεγάλα χρονικά διαστήματα, καθώς δεν είναι σε θέση να τα αντιμετωπίσουν ή, έστω, να πενήθουν για την απώλεια.³⁵⁸ Η ψυχαναλυτική θεωρία υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι καταφεύγουν στην απώθηση ή στη

³⁵² Βλ. για περισσότερα, Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφραση Τίνα Πλύτα, Παπαζήση, Αθήνα 2013.

³⁵³ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, p.3.

³⁵⁴ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφραση Τίνα Πλύτα, Παπαζήση, Αθήνα 2013.

³⁵⁵ Στο ίδιο.

³⁵⁶ Στο ίδιο.

³⁵⁷ Στο ίδιο, σ.23.

³⁵⁸ Βλ. για περισσότερα, Antonius C. G. M. Robben, "How Traumatized Societies Remember: The Aftermath of Argentina's Dirty War", *Cultural Critique*, vol.59, (2005), p.120-164.

διάσπαση για να θωρακίσουν τον εαυτό τους σε καταστάσεις επίπονες και τραυματικές, ώστε να τις αποδεχτούν στη συνείδησή τους.³⁵⁹ Παρόμοιες ερμηνείες έχουν δοθεί και για άλλα άκρως τραυματικά γεγονότα, όπως το Ολοκαύτωμα των Εβραίων, γενοκτονίες και σφαγές. *Το τραυματικό γεγονός καταπιέζεται ή παραβλέπεται και καταγράφεται μόνο καθυστερημένα μετά το πέρας μιας λανθάνουσας περιόδου. Αυτό το φαινόμενο της καθυστερημένης εκδήλωσης υπήρξε βέβαια μια έκδηλη πτυχή του Ολοκαυτώματος.*³⁶⁰

Η παραπάνω αναφορά καθιστά, με τον πιο εύγλωττο τρόπο, φανερή την ανάγκη της κοινωνίας για «αποσιώπηση», όταν καλείται να διαχειριστεί ένα άκρως τραυματικό παρελθόν, όπως στην περίπτωση της Κύπρου. Σε τέτοιες συνθήκες είναι πιο εύκολο να εδραιωθεί και να υποστηριχθεί η επίσημη αφήγηση, καθώς μέσα από αυτήν απαλείφονται οι ευθύνες της εκάστοτε χώρας, κοινωνίας, κοινότητας και υπερθεματίζονται οι ευθύνες του «Άλλου», σαν να είναι ο μόνος υπαίτιος για το «δύσκολο» παρελθόν.

Συνήθως, η εμφάνιση άλλων πτυχών του παρελθόντος, μέσω διαφορετικών αφηγήσεων, γίνεται πολύ αργότερα μετά το τραυματικό γεγονός. Σε χώρες που έχουν υποστεί την οδύνη του παρελθόντος και την ύπαρξη αγνοουμένων, όπως η Κύπρος, η Αργεντινή ή η Χιλή, ένα τέτοιο συμβάν αποτελεί η εκκίνηση της διαδικασίας των εκταφών. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, τερματίζεται η αποσιώπηση των γεγονότων και ενεργοποιείται η μνήμη ομάδων πολιτών, των θυμάτων και των οικογενειών τους. Για την περίπτωση της Αργεντινής αναφέρεται χαρακτηριστικά: *Σχεδόν κάθε μέρα, οι δικαστές διάταζαν νέες εκταφές, σαν να ωθούνταν να έρθουν πρόσωπο με πρόσωπο με το ακατανόητο. Ασήμαντοι τάφοι ανοίγονταν με αζίνες και μηχανικά φτυάρια, καταστρέφοντας σημαντικά ίχνη που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε θετικές ταυτοποιήσεις.*³⁶¹

Παρόμοιες είναι και οι μαρτυρίες των συγγενών των αγνοουμένων της Κύπρου που καταγράφονται στο δεύτερο μέρος της εργασίας. Οι εκταφές αποτέλεσαν κομβικό σημείο ανασύνθεσης των τραυματικών γεγονότων, όπως και το άνοιγμα των

³⁵⁹Βλ. για περισσότερα James Strachey, *Sigmund Freud, Beyond the Pleasure Principle*, Hogarth Press, London 1955. Επίσης, βλ. Stephen A. Mitchell and Margaret J. Black, *Freud and Beyond: A History Of Modern Psychiatric Thought*, Basic Books, New York 1995.

³⁶⁰Dominique La Capra, *History And Memory After Auschwitz*, Cornell University Press, London 1998, p.8.

³⁶¹Mauricio Cohen Salama, *Tumbas Anonimas: Informe Sobre La Identificación de Restos de Víctimas de la Represión*, Equipo Argentino de Antropología Forense, Catalogos Editora, Buenos Aires 1992, p.85-87.

οδοφραγμάτων το 2003, καθιστώντας πλέον δυνατή την επαναπροσέγγιση των ανθρώπων. Οι εκταφές παρείχαν και παρέχουν μια άλλη διάσταση στην κοινωνική μνήμη μέσω των αναμνήσεων των θυμάτων και των οικογενειών τους, που επιτρέπουν τη δημιουργία παράλληλων αφηγήματων και τη δυνατότητα να εισακουσθούν «οι φωνές από τα κάτω».

4.2.2. Το αφήγημα της ελληνοκυπριακής κοινότητας όσον αφορά στους αγνοουμένους

Στις κοινωνίες που παλεύουν με κληρονομίες βίας, όπως αυτή της Κύπρου, εξαιτίας των δικοινοτικών συγκρούσεων και της τουρκικής εισβολής, το παρελθόν μένει ζωντανό και συνοδεύει την κοινότητα στην πορεία του χρόνου. Σε αυτή την πορεία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η δυσκολία συμπόρευσης παρελθόντος-παρόντος και ο τρόπος δόμησης του αφηγήματος, καθώς και η δυσχέρεια μετάδοσής του και στις δυο κοινότητες.³⁶² Όπως αναφέραμε και παραπάνω, το πρώτο διάστημα μετά τα ανείπωτα γεγονότα, τα άτομα και η κοινωνία βιώνουν μια συνθήκη αποσιώπησής τους, που αποτελεί στην πραγματικότητα μηχανισμό άμυνας.

Το αφήγημα που ξεκίνησε στην Κύπρο τη δεκαετία του 1950 και συνεχίστηκε και μετά το 1974 είναι σύμφωνο με αυτό που ο Anderson ονομάζει *φαντασική κοινότητα του έθνους* και αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή ηθικής νομιμοποίησης στη σύγχρονη εποχή, αντικαθιστώντας τις προηγούμενες τάξεις της θρησκευτικής κοινότητας. Μπορούμε να πούμε ότι στην περίπτωση της Κύπρου και δη της ελληνοκυπριακής κοινότητας, η παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου συνέβαλε στο αφήγημα ανασύνθεσης του έθνους που κυριάρχησε.³⁶³ Τουρκοκύπρια που μιλούσε την ελληνοκυπριακή διάλεκτο ανέφερε σε συνέντευξή της: *εγώ μιλώ τα Χριστιανά*.³⁶⁴ Με αυτή την αναφορά, γίνεται κατανοητό ότι η θρησκευτική κοινότητα διαδραμάτισε καίριο ρόλο στο αφήγημα των γεγονότων του παρελθόντος των Ελληνοκυπρίων, καθώς και τη διαφοροποίηση των δύο κοινοτήτων.

³⁶²Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.195.

³⁶³Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections On the Origin And Spread Of Nationalism*, Verso Press, New York 2006, p.37.

³⁶⁴Προφορική συνέντευξη με Μ.Μ. και Α.Α. και οδοιπορικό στην περιοχή της Αμμοχώστου, Αμμόχωστος, 17/09/2022.

Στη δόμηση, ωστόσο, του αφηγήματος της κεντρικής εξουσίας, ιδιαίτερα σε συγκρουσιακές συνθήκες, εμβληματικός είναι ο ρόλος των θυμάτων. Ειδικότερα, για την ελληνοκυπριακή κοινότητα σημαίνοντα ρόλο στη δόμηση αυτή διαδραμάτισαν οι αγνοούμενοι και οι οικογένειές τους, μαζί με τους εγκλωβισμένους στη βόρεια πλευρά του νησιού και τους πρόσφυγες, οι οποίοι αναπολούσαν το παρελθόν, βιώνοντας ένα τραγικό αδιέξοδο.

Από τους παραπάνω, σημαντικότερος είναι ο ρόλος των αγνοουμένων και των οικογενειών τους. Το ζήτημα των εξαφανισθέντων έχει, μάλιστα, εργαλειοποιηθεί συχνά από το κράτος ή την κοινότητα και έχει χρησιμοποιηθεί σαν «άσπος στο μανίκι» για την υπερίσχυσή της είτε έναντι της αντιμαχόμενης πλευράς είτε έναντι των Διεθνών Οργανισμών (βλ. Ο.Η.Ε.) και των ψηφισμάτων τους. Ως αποτέλεσμα, η εξουσία εμπλέκεται στην παράλληλη απουσία-παρουσία των σωμάτων των αγνοουμένων και επιχειρεί τη χειραγώγηση των οικογενειών τους, μέσω του τραύματος και των αποτυπωμάτων του.³⁶⁵ *Οι αγνοούμενοι με διττή παρουσία στην κοινωνία, ως εν δυνάμει ζωντανοί και νεκροί, αιωρούνται ανάμεσα στους δυο κόσμους, σαν μια φανταστική οντότητα.*³⁶⁶ Επομένως, η συναισθηματική φόρτιση των οικογενειών τους εξηγεί και την ενεργό συμμετοχή τους στον πυρήνα του αφηγήματος της ελληνοκυπριακής κοινότητας.

Η ελληνοκυπριακή πλευρά, στο πλαίσιο των ενεργειών της με στόχο τη γνωστοποίηση της εισβολής της Τουρκίας και την προβολή της κατάφωρης παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του πληθυσμού της, διατηρούσε το ζήτημα των αγνοουμένων ανοιχτό, τη λήξη του οποίου θα επισφράγιζε ή η επιστροφή τους ή ο ενταφιασμός των σωμάτων τους.³⁶⁷ Μέσα από αυτό το πρίσμα και επικαλούμενη αποδείξεις από οργανισμούς, όπως η Διεθνής Αμνηστία και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Συμβούλιο της Ευρώπης), επιχειρήσε να ενστερνιστούν και άλλα κράτη την άποψη ότι οι αγνοούμενοί της είναι θύματα της βιαιότητας των Τούρκων.³⁶⁸

³⁶⁵ Simon Robins, *Addressing the needs of families of the Missing: A test contemporary approaches to transitional Justice*, PHD, New York: Post-War Recovery Studies- University of York, New York 2011, p.25.

³⁶⁶ Προφορική συνέντευξη με Ε.Κ., μέσω Zoom, 18/10/2022.

³⁶⁷ Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.196.

³⁶⁸ Στο ίδιο.

Αρχικά, πολλοί συγγενείς των αγνοουμένων πίστευαν ότι οι οικείοι τους ήταν αιχμάλωτοι. Στο τέλος των εχθροπραξιών, τον Αύγουστο–Σεπτέμβριο του 1974, δημοσιεύτηκαν και από τις δύο πλευρές (την Κυπριακή Δημοκρατία και τον τουρκικό στρατό) και δόθηκαν στον Ερυθρό Σταυρό οι κατάλογοι με τα ονόματα των αιχμαλώτων.³⁶⁹ Οι κατάλογοι αυτοί δεν ήταν ολοκληρωμένοι και αντιμετωπίστηκαν με βαθύ σκεπτικισμό και καχυποψία εκατέρωθεν.³⁷⁰ Αν το όνομα ενός ατόμου δεν εμφανιζόταν στους παραπάνω καταλόγους, τότε το άτομο αυτό δε θεωρούνταν κατ' ανάγκη νεκρό ή αγνοούμενο.

Μέχρι τον Οκτώβρη του 1974 επικρατούσε σύγχυση και αναστάτωση, καθώς συνεχιζόταν ο μαζικός εκτοπισμός ανθρώπων. Ήταν, συνεπώς, δύσκολη και επικίνδυνη η αναζήτηση των αγνοούμενων συγγενών, καθιστώντας ακόμα δυσχερέστερη τη διασταύρωση των πληροφοριών και την εξατομικευμένη προσέγγιση. Είναι ενδεικτικό ότι περίπου 160.000 Ελληνοκύπριοι βρίσκονταν κρυμμένοι στον κατεχόμενο Βορρά ή εκτοπισμένοι ως πρόσφυγες στον ελεγχόμενο από την κυβέρνηση Νότο, χωρίς όμως να έχουν τη δυνατότητα επικοινωνίας με τους συγγενείς τους και την Εθνική Φρουρά-Ελληνική στρατιωτική δύναμη στην Κύπρο.³⁷¹ Τότε, εμφανίστηκε και χρησιμοποιήθηκε σχεδόν άμεσα από τους μηχανισμούς καταγραφή των δεδομένων ο όρος *αγνοούμενοι*, για να υποδείξει αυτά τα άτομα των οποίων η τύχη αγνοούταν.³⁷²

Στα τέλη του '70 και στις αρχές του '80 δεν εκφραζόταν καν η υποψία ότι οι αγνοούμενοι ήταν νεκροί ή ότι αντέβαινε της λογικής η ελπίδα να είναι ακόμη ζωντανοί, καθώς και το γεγονός ότι υπήρχαν ελάχιστα παρόμοια περιστατικά σε άλλες χώρες. Μέχρι αρκετά πρόσφατα ο φόβος ότι οι αγνοούμενοι οικείοι τους ίσως να είναι νεκροί διατυπωνόταν χαμηλόφωνα ως προσωπική άποψη απέναντι στην επίσημα εγκεκριμένη θέση και μάλιστα σπάνια στον λογοκρινόμενο ελληνοκυπριακό Τύπο.³⁷³ Η Κυπριακή Δημοκρατία επέμενε στη θέση ότι αρκετοί αγνοούμενοι ήταν εγκλωβισμένοι στην Τουρκία και αυτή η αντίληψη τροφοδότησε φήμες, ιστορίες στα

³⁶⁹ Στο ίδιο, p.212.

³⁷⁰ Στο ίδιο.

³⁷¹ Στο ίδιο, p.213.

³⁷² Στο ίδιο.

³⁷³ Στο ίδιο, p.214-215.

Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, πολιτικές δηλώσεις και διπλωματικές προσπάθειες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990.³⁷⁴

Αυτή η οπτική κυριάρχησε και εδραιώθηκε μέχρι τις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, οι οικογένειες αρνούσαν να αποδεχτούν την πιθανότητα θανάτου των οικείων τους. Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας καταγράφονται μαρτυρίες οικογενειών που συνεχίζουν σχεδόν 50 χρόνια μετά την εισβολή να ισχυρίζονται πως δεν θα πειστούν για τον θάνατο των συγγενών τους, αν δεν βρεθούν τα λείψανά τους. Υπάρχουν, βέβαια, και διαφορετικές οπτικές, όμως τονίζουμε την παραπάνω, με στόχο να αναδείξουμε την ισχύ αυτού του αφηγήματος στις οικογένειες σχεδόν μισό αιώνα μετά τα τραυματικά γεγονότα.

4.2.3. Το αφήγημα της τουρκοκυπριακής κοινότητας όσον αφορά στους αγνοουμένους

Λαμβάνοντας ως σημείο εκκίνησης το ιστορικό υπόβαθρο του νησιού που σηματοδεύτηκε από τον εθνικό αγώνα μεταξύ της ελληνοκυπριακής και της τουρκοκυπριακής κοινότητας, δεν θα μπορούσαμε να διερευνήσουμε το ζήτημα των αγνοουμένων, όπως και τα αφηγήματα που κυριαρχούν, δίχως την ισότιμη εκπροσώπηση και των δύο κοινοτήτων στις σχετικές αναφορές μας. Με αφορμή τα τραυματικά γεγονότα των Ματωμένων Χριστουγέννων (Bloody Christmas), όταν πάνω από 100 μικτά χωριά έχασαν μέρος ή το σύνολο του τουρκοκυπριακού πληθυσμού τους που αναγκάστηκε να μετακινηθεί σε αμιγώς τουρκοκυπριακά χωριά ή θύλακες, άρχισε να εδραιώνεται στην τουρκοκυπριακή κοινότητα η άποψη πως η διχοτόμηση αποτελεί τη μόνη εφικτή λύση για την αποκατάσταση της τάξης και της ασφάλειας στο νησί.³⁷⁵ Για τους Τουρκοκύπριους η περίοδος μεταξύ 1963-1974 ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς έμεναν σε οχυρωμένους θύλακες, κάτω από δύσκολες συνθήκες. Χιλιάδες άνθρωποι εγκατέλειψαν τότε το νησί, ενώ όσοι παρέμειναν ζούσαν συνεχώς με τον φόβο πιθανών επιθέσεων από εθνικιστές εξτρεμιστές της άλλης πλευράς.³⁷⁶

³⁷⁴ Βλ. για περισσότερα, Νίκος Σεργίδης, *Φάκελος «Αγνοούμενοι της Κύπρου»*, Λευκωσία, Λευκωσία 2016.

³⁷⁵ Βλ. για περισσότερα το άρθρο της Julie Scott, "Mapping the past: Turkish Cypriot narratives of time and place in the Canbulat museum, northern Cyprus", *History and Anthropology*, vol.13 (3), (2002), p.217-230.

³⁷⁶ Βλ. για περισσότερα, Jim Bowman, "Seeing What's Missing in Memories in Cyprus", *Peace Review: A Journal of Social Justice*, vol.18 (1), (2006), p.119-227.

Η ταυτότητα προσδιορίζεται ως ένα είδος εγγύησης της αυθεντικότητας, του «αληθινού εαυτού».³⁷⁷ Μέσα από αυτή τη διατύπωση διαφαίνεται η σημασία της αφήγησης, αυτής που χρησιμοποιούν συνήθως οι κεντρικές εξουσίες. Αλλά όπως ισχυρίζεται και ο ίδιος συγγραφέας (Hall), σε αντίθεση με αυτό, είναι ουσιαστικό να τονιστεί η εγγενής φύση των ταυτοτήτων να είναι κατασκευασμένες, η οποία συνεπάγεται την επιτελεστική δράση και την αναγκαία αστάθεια στον πυρήνα κάθε κατασκευασμένης ταυτότητας.³⁷⁸ Γίνεται, δηλαδή, κατανοητό ότι, όπως συμβαίνει και στην ελληνοκυπριακή κοινότητα που αναλύσαμε προηγουμένως, οι Τουρκοκύπριοι λειτουργούσαν βάσει του επίσημου αφηγήματος και των αποσιωπήσεων που αυτό επέβαλε, βιώνοντας συνθήκες φόβου και ανασφάλειας την περίοδο 1963-1974, αλλά και μετά τη διχοτόμηση.

Το αφήγημα της τουρκοκυπριακής κοινότητας όσον αφορά στις εχθροπραξίες του παρελθόντος και τον αγώνα για «απελευθέρωση», όπως τον αποκαλούν, ήταν ότι αυτοί είναι οι αδικημένοι και οι «Άλλοι» οι διώκτες και υπαίτιοι των δεινών τους. Επίσης, ήταν ξεκάθαρο ότι οι «Άλλοι» ήταν οι σκληροί, ενώ αυτοί θυσιάστηκαν.³⁷⁹ Η έννοια της θυσίας είναι ευρύτερη στο αφήγημα της τουρκοκυπριακής ηγεσίας, ακόμα και για τους αγνοουμένους, που τους είχαν ταυτίσει με τους νεκρούς. Για την ηγεσία ήταν «μάρτυρες» που θυσιάστηκαν για την «απελευθέρωση» και οι συγγενείς τους όφειλαν να απαγκιστρωθούν από το παρελθόν και να απενίσουν το μέλλον.³⁸⁰

Οι Τουρκοκύπριοι προσπάθησαν να θέσουν την εξαφάνιση των οικείων τους με πραγματιστικούς όρους, ώστε να μην παραμείνει απλώς σύμβολο, αλλά να μετατραπεί σε «γεγονός».³⁸¹ Με την ηρωοποίηση των αγνοουμένων, που θεωρήθηκαν πεσόντες, επιδιώχθηκε η απόδοση τιμής σε αυτούς στη δημόσια σφαίρα, παράλληλα όμως ήταν το αντίτιμο της θυσίας στον δρόμο για την απελευθέρωση και το «ταξίμ» (διχοτόμηση). Οι Τούρκοι αγνοούμενοι αντιμετώπιστηκαν από την αρχή ως μη-πολίτες, πρώτα από τις ελληνοκυπριακές αρχές και μετά από την τουρκοκυπριακή ηγεσία. Αναφερόμαστε στην ελληνοκυπριακή ηγεσία γιατί, όταν χάθηκαν οι περισσότεροι από τους

³⁷⁷Stuart Hall, "Old and New Identities, Old and New Ethnicities", in Anthony D. King, (eds.), *Culture, Globalization And The World-System: Contemporary Conditions For The Representation Of Identity*, University Of Minnesota Press, Minnesota 1997, p.43.

³⁷⁸Ο.π..

³⁷⁹Βλ. για περισσότερα, James Bowman, *Honor: A History*, Encounter Books, New York 2006.

³⁸⁰Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.207.

³⁸¹Στο ίδιο.

Τουρκοκύπριους αγνοούμενους, το νησί ήταν υπό την ευθύνη της, καθώς εκείνη ηγείτο του κράτους, σύμφωνα με το σύνταγμα που συμφωνήθηκε το 1960.

Είναι σημαντικό να τονιστεί η δυναμική που υπήρχε στον τρόπο παρουσίασης των Τουρκοκυπρίων αγνοούμενων στην επίσημη αφήγηση. Αρχικά, ήταν οι *εξαφανισμένοι/ανταλλάξιμοι όμηροι* που σύντομα μετατράπηκαν σε *τιμώμενους μάρτυρες*,³⁸² δίχως κάποια επιδίωξη όσον αφορά στην εύρεσή τους, ενώ τελικά αναγορεύτηκαν σε *αγνοουμένους* με την επαναλειτουργία των μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας (βλ. κεφ.7). Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Denktaş προς τους συγγενείς των αγνοουμένων το 1968, ότι δεν μπορούν να διατηρούν ελπίδες για την επιστροφή τους, καθότι θα πρέπει να θεωρούνται νεκροί.³⁸³ Το αποτέλεσμα της δήλωσης αυτής ήταν η αποδοχή του γεγονότος της απώλειας από τους Τουρκοκύπριους. Σε αυτή την περίοδο οι αγνοούμενοι επισήμως χαρακτηρίστηκαν ως *kayıpler*: *Αυτοί που αγνοούνται και επίσης συμπεριλήφθησαν στη γενική κατηγορία των sehitler*: *οι μάρτυρες οι οποίοι θυσιάστηκαν υπερασπιζόμενοι το έθνος*.³⁸⁴ Έγιναν εθνικά θύματα, ταξινομικά επιλεγμένα, μάρτυρες της «χρόνιας ανικανότητας» των Ελληνοκυπρίων να συμβιώσουν με τους Τουρκοκύπριους.

Πολλοί συγγενείς *kayıpler*-αγνοουμένων δεν ήταν ευχαριστημένοι με αυτήν την ομαδοποίηση. Ένας από αυτούς εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του ως εξής: «Ο κ. Denktaş λέγοντας ότι [*οι αγνοούμενοι*] πέθαναν, πρέπει να το αποδεχτούμε αυτό, δεν θα το εκμεταλλευτούμε», δημιούργησε αντιδράσεις μέσα στις οικογένειες των θυμάτων, καθώς μέσα από την ομαδοποίηση αγνοουμένων και πεσόντων, αρκετοί αισθάνονται ότι τους άφησαν εκτεθειμένους. Ένας από τους αγνοούμενους, μετά την επιστροφή του, είπε χαρακτηριστικά: «*Μας εξέλαβαν ως μάρτυρες. Η Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου δεν μας υποστήριξε ποτέ, μας άφησε στην τύχη μας*».³⁸⁵

³⁸²Τιμώμενοι μάρτυρες διότι μέσα από τη βιβλιογραφία, αλλά και την έρευνα προκύπτει ότι με την αναγνώριση της θυσίας τους επιχειρήθηκε να αντισταθμιστεί η έλλειψη προσπαθειών ανεύρεσης μέχρι τουλάχιστον και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Ως επιβεβαιωτικό στοιχείο κρίνεται ότι η μεγαλύτερη τουρκοκυπριακή οργάνωση συγγενών αγνοουμένων με θεσμική αναγνώριση συμπεριλαμβάνει τον όρο μάρτυρες στην επίσημη ονομασία της: Association of Martyrs Families and War Veterans- Οργάνωση Οικογενειών Μαρτύρων και Βετεράνων Πολέμου.

³⁸³Συνέντευξη στο διαδίκτυο του Rauf Denktash-Τουρκοκύπριου ηγέτη- στον Ελληνοκύπριο δημοσιογράφο Σταύρο Σιδερά. Σε αυτή τη συνέντευξη παρατίθεται μεγάλο μέρος της λογικής της δημιουργίας του αφηγήματος που μπορεί να συνοψιστεί στο ότι οι αγνοούμενοι θεωρούνταν νεκροί-μάρτυρες αρχικά. Γεγονός που άλλαξε στον 21^ο αιώνα: <https://youtu.be/ysWKiHVzoEU?si=IJNsqPRON2kNm7hQ>, (ανακτήθηκε στις 18/10/2022).

³⁸⁴Paul Sant Cassia, *ό.π.*, p.209.

³⁸⁵Sevgul Uludag, *Oysters with the Missing Pearls*, IKME_BILBAN, Nicosia 2005, p.54-55.

Φαίνεται ότι η συμμόρφωση, σιωπή και υποταγή των Τουρκοκυπρίων στο αίτημα της ηγεσίας τους δεν ήταν αποδεκτή από όλους. Παρότι η ομαδοποίηση των kayıpler με τους shehitler (Αγνοούμενοι- Μάρτυρες) θα μπορούσε να τους αποδώσει κύρος, οι συγγενείς των πρώτων δεν είχαν τόσο ισχυρές διεκδικήσεις για την πρόσληψη κοινωνικού κύρους, όπως οι συγγενείς των shehitler. Εξάλλου, οι οικογένειες των shehitler είχαν ισχυρή οργάνωση, ενώ οι συγγενείς των kayıpler καμία αντιπροσώπευση. Ήταν ονόματα και όχι πρόσωπα, καθώς κανείς μέχρι και τον 21^ο αιώνα δεν ασχολήθηκε να εξακριβώσει την τύχη τους. Επιπλέον, η ομαδοποίηση των kayıpler με τους shehitler ίσως να ήταν πολιτικά χρήσιμη, αλλά δεν απαντούσε στα βασικά ηθικά ζητήματα του θρήνου, του πένθους και του ενταφιασμού των νεκρών. Ήταν εξαιρετικά δύσκολο για τις οικογένειες να αποδεχτούν τον θάνατο των οικείων τους.

Μέσα σε αυτή τη δύσκολη συνθήκη και την αμφίσημη πολιτική για τους kayıpler, η τουρκοκυπριακή πλευρά δημιούργησε τη δική της επίσημη αφήγηση με υπόβαθρο τη διχοτόμηση και τον εθνικισμό υπέρ της μητέρας-πατρίδας, της Τουρκίας. Η επίσημη αφήγηση για τους αγνοούμενους υποτάχθηκε στη μεγαλύτερη εικόνα, που δεν ήταν άλλη από την επιδίωξη διχοτόμησης και ενοποίησης με την Τουρκία, οδηγώντας στη δαιμονοποίηση του «Άλλου» και στη δική τους αθώωση.³⁸⁶ Οι αγνοούμενοι, εκτός από το πρώτο διάστημα που θεωρούνταν όμηροι, δεν είχαν καμία διαφορά από τους νεκρούς με αποδείξεις. Οι οικογένειες έπρεπε να το αποδεχθούν. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, άρχισε να αλλάζει η οπτική, καθώς δημιουργήθηκαν άλλες ανάγκες στην προσπάθεια επίλυσης του ζητήματος και της εξακρίβωσης της τύχης των εξαφανισθέντων.

4.3. Οι προσπάθειες επίτευξης λύσης μέσα στον 21^ο αιώνα

Οι προσπάθειες επίλυσης έχουν καταστεί σημαντικό μέρος της ρητορικής και της πρακτικής της μετασυγκρουσιακής οικοδόμησης της ειρήνης. Καθώς, όμως, οι περισσότερες εκ των συγκρούσεων σήμερα είναι είτε ενδοκρατικές είτε εθνοτικές, οι πρώην εχθροί, θύτες και θύματα, αναγκάζονται να συμβιώνουν σε κοντινή γεωγραφική

³⁸⁶Douglas Kellner, "Popular Culture and the Construction of Postmodern Identities" in Scott Lash and Jonathan Friedman (eds.), *Modernity And Identity*, Wiley-Blackwell, New York 1992, p.174.

απόσταση.³⁸⁷ Επιπλέον, το «δικαίωμα στην επιστροφή» ανθρώπων που έχουν εκτοπιστεί από τον τόπο που ζούσαν, έχει κατοχυρωθεί νομικά στο άρθρο 13 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (U.D.H.R.-Universal Declaration of Human Rights) το 1948. Παρόλο που η συγκεκριμένη απόφαση δεν είναι νομικά δεσμευτική, έχει συμπεριληφθεί στο άρθρο 12:4 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (I.C.C.P.R.-International Covenant on Civil and Political Rights).³⁸⁸

Στη συγκεκριμένη ενότητα, στην περίπτωση της Κύπρου, το «δικαίωμα στην επιστροφή» ταυτίζεται με το δικαίωμα για ελεύθερη μετακίνηση εντός της επικράτειας. Το δικαίωμα για επιστροφή αποκτά μια ολιστική έννοια, αφού προβάλλονται τα ατομικά δικαιώματα και, παράλληλα, τονίζεται η αναγκαιότητα για επίτευξη πολιτικής λύσης, βάσει των διεθνών συμβάσεων.

Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε στις προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού ζητήματος κατά τον 21^ο αιώνα, ώστε να καταστεί ευκρινές το ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο αναφέρονταν συχνά οι αφηγητές μετά από ερωτήσεις του ερευνητή. Κρίνεται, επομένως, αναγκαίο μετά την παρουσία του ιστορικού πλαισίου και τα αφηγήματα των δυο κοινοτήτων, να παρουσιαστούν οι απόπειρες για επίτευξη πολιτικής λύσης μέσα σε αυτόν τον αιώνα.

4.3.1. Η ανάγκη εξεύρεσης λύσης μέσω της ειρήνης

Πριν αναφερθούμε στις προσπάθειες πολιτικής λύσης μέσα στον 21^ο αιώνα είναι σημαντικό να παρουσιάσουμε, σε θεωρητικό επίπεδο, την παράλληλη και συμπεριληπτική συζήτηση για την ανάγκη της εδραίωσης της ειρήνης και της δημιουργίας κουλτούρας «θετικής ειρήνης».³⁸⁹ Η θετική ειρήνη είναι απόσταγμα ενεργών συζητήσεων ανάμεσα σε φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών, Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και δημόσιων οργανισμών.³⁹⁰ Μέσα από αυτές τις

³⁸⁷ Βλ. για περισσότερα, Kai Ambos, Judith Large and Marieke Wierda (eds.), *Building A Future On Peace And Justice, Studies On Transitional Justice, Peace And Development, The Nuremberg Declaration On Peace And Justice*, Springer, Berlin 2009.

³⁸⁸ Βλ. για περισσότερα, <https://ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>, (ανακτήθηκε στις 21/12/2022).

³⁸⁹ Oliver P. Richmond, *The Transformation Of Peace*, Palgrave Macmillan, London 2005, p.97.

³⁹⁰ Στο ίδιο.

συζητήσεις που εκκινούν από την προσπάθεια επίλυσης μιας σύγκρουσης, επιδιώκεται η διαμόρφωση κλίματος που είτε θα ενισχύει την ήδη συμφωνημένη πολιτικά λύση είτε θα οδηγήσει εποικοδομητικά προς αυτήν.

Οι προσπάθειες επίλυσης αναδεικνύουν τις ανάγκες των πολιτών, και δη αυτές των θυμάτων ή των οικογενειών τους, σε πρωταγωνιστικό ρόλο, ώστε να υιοθετηθεί μια περισσότερο θυματοκεντρική προσέγγιση (βλ. κεφ.3) και στη συνέχεια τις ανάγκες των κοινωνιών που υφίστανται τη μετασυγκρουσιακή συνθήκη, όπου συνήθως η παύση των εχθροπραξιών επέρχεται μέσω της επικράτησης της μίας πλευράς έναντι της άλλης. Επιπροσθέτως, η προσέγγιση της ανθρώπινης ανάγκης βγάζει από το κάδρο την ύπαρξη των κρατών ως μοναδικών δικλείδων ασφαλείας, αναδεικνύει τις συνθήκες που διαμόρφωσαν τη δομική βία και προτάσσει την αναγκαιότητα δημιουργίας νέων μορφών επικοινωνίας, εν αντιθέσει προς μια παρωχημένη οπτική κρατικής ασφάλειας.³⁹¹

Αυτή η οπτική αναδομεί το περιβάλλον συζήτησης μιας σύγκρουσης και εντάσσει στα ενεργά μέρη, εκτός από τους θεσμικά υπεύθυνους, μέλη της Κοινωνίας των Πολιτών, ομάδες πολιτών, μεμονωμένους πολίτες, αλλά και δημόσιους φορείς. Εν ολίγοις, ενδυναμώνει τον ρόλο του πολίτη μέσω της άμεσης εκπροσώπησης και της ενεργούς συμμετοχής του. Όπως θα δούμε παρακάτω, στις προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού ζητήματος στον 21^ο αιώνα, αν ένα από τα δύο μέρη στις επίσημες διαπραγματεύσεις δεν συμφωνήσει ή είναι διστακτικό, η διαβούλευση γίνεται αναποτελεσματική και «παγώνει». Σε περίπτωση όμως συμμετοχής και άλλων μελών στις διαβουλεύσεις, θετικών ως προς τη λύση και εξειδικευμένων, δημιουργείται η δυνατότητα απεμπλοκής και συνέχισης των συνομιλιών. Γενικότερα, έχει διαπιστωθεί ότι η Κοινωνία των Πολιτών διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην προσπάθεια αναδημιουργίας του πλαισίου που οδηγεί στη θετική ειρήνη.

Αυτή η εναλλακτική προσέγγιση και η δημιουργία νέας οπτικής στην προσπάθεια επίλυσης των συγκρούσεων υποστηρίζει ότι η προσκόλληση στις θεσμικές προσπάθειες επίλυσης και η αποδεδειγμένη ανελαστικότητά της πηγάζει από τη λανθάνουσα κατανομή των παγκόσμιων ανθρώπινων αναγκών σε ταυτότητα, πολιτική

³⁹¹ Στο ίδιο.

συμμετοχή και ασφάλεια, οι οποίες είναι αδιαπραγμάτευτες.³⁹² Η βασική κριτική που ασκείται στην πρώτη γενιά, η οποία βίωσε άμεσα τα γεγονότα από τις επόμενες γενιές, είναι ότι διακατέχεται από άρνηση αντί της διάθεσης ουσιαστικής κατανόησης των αναγκών.³⁹³ Η άρνηση κατανόησης αυτών των αναγκών είναι η βασική αιτία των παρατεταμένων συγκρούσεων στο πεδίο των διαβουλεύσεων, δυσχεραίνοντας την επίτευξη της ειρήνης.³⁹⁴

Αυτό που απαιτείται, επομένως, είναι η καλλιέργεια της κουλτούρας της ειρήνης, ώστε να διαρραγεί η λανθασμένη επιλογή των μέχρι τώρα θεσμικά παρωχημένων προσπαθειών επίλυσης των συγκρούσεων, οι οποίες ακόμα και στην περίπτωση που έχουν υιοθετηθεί, λαμβάνοντας υπόψη σε αρκετές περιπτώσεις τα διεθνή παραδείγματα, δεν είναι εφαρμόσιμες. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Κοσσόβου όπου ελλοχεύει ο κίνδυνος ανάφλεξης των συγκρούσεων εξαιτίας της ανυποχώρητης στάσης των θεσμικών αρχών.³⁹⁵ Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως η ειρήνη μπορεί να ευδοκιμήσει, μόνο αν επιτευχθεί η ουσιαστική κατανόηση των αναγκών των κοινωνιών που αλληλεπιδρούν σε μια παγκόσμια κοινωνία.³⁹⁶

Η αντίληψη της ειρήνης βασίζεται σε αξίες και διακρατικά δίκτυα, καθώς και στην ουσιαστική εκπροσώπηση της Κοινωνίας των πολιτών, Μ.Κ.Ο., φορέων, ομάδων πολιτών και διεθνών οργανισμών.³⁹⁷ Η ειρήνη σε αυτή τη συνθήκη δομείται αντιστρόφως, «από κάτω» (Κοινωνία των Πολιτών) προς «τα πάνω», και θέτει ως βασική προϋπόθεση την ενεργό κοινωνία των πολιτών, που είναι προσανατολισμένη σε κοινές επιδιώξεις. Για να γίνει αυτό, όπως έχουμε προαναφέρει, χρειάζεται ειδικά κατά την επίλυση συγκρούσεων σε συνθήκες μαζικής βίας, όπως η διαχείριση του ζητήματος των αγνοουμένων και των οικογενειών τους, να δοθεί προτεραιότητα από την κοινωνία στις ανάγκες τους.

³⁹² Edward E. Azar, “Protracted International Conflicts: Ten Propositions”, in Edward E. Azar and John W. Burton (eds.), *International Conflict Resolution: Theory And Practice*, Lynne Rienner Publishers, Boulder- Colorado 1986, 29.

³⁹³ Στο ίδιο.

³⁹⁴ Edward E. Azar, *The Management Of Protracted Social Conflict*, Dartmouth Publishing, Dartmouth 1990, p.155.

³⁹⁵ Βλ. για περισσότερα στο παρακάτω άρθρο, <https://www.kathimerini.gr/world/562190482/i-anazopyrosi-sto-kosovo-kai-i-vavel-ton-pyrosveston>, (ανακτήθηκε στις 21/12/2022).

³⁹⁶ John W. Burton, *Conflict And Communication*, The Macmillan Press, New York 1969, p.161.

³⁹⁷ Στο ίδιο.

Στη μέχρι τώρα πορεία των διαβουλεύσεων η έννοια της ειρήνης έχει κανονιστικό χαρακτήρα, λόγω της λανθάνουσας εστίασης των συμμετεχόντων.³⁹⁸ Η κανονιστική αυτή προσέγγιση βασίζεται σε μια δήθεν επιδίωξη της ειρήνης και στην απαίτηση για κοινωνική δικαιοσύνη με τρόπο ανελαστικό. Η στάση της διαπραγματευτικής ελίτ οδηγεί τις περισσότερες φορές στη δημιουργία της «αρνητικής ειρήνης»,³⁹⁹ μιας ειρήνης περιχαρακωμένης με σύνορα, που διαιώνίζει τον διαχωρισμό, υπενθυμίζοντας τις αιτίες της σύγκρουσης. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Για τη διατήρηση της ειρήνης αυτής χρησιμοποιείται η καταστολή και η επιβολή, ενώ αρκετές φορές απαιτείται και η παρέμβαση τρίτων μερών, συστατικά που σίγουρα δεν οδηγούν στην εδραίωση της θετικής ειρήνης.⁴⁰⁰

Η έννοια της ειρήνης, πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη, πρέπει παράλληλα να είναι προσανατολισμένη στην κατανόηση τόσο των ατομικών, όσο και των συλλογικών αναγκών. Είναι σημαντικό οι αντιμαχόμενες πλευρές να απεμπλακούν από τις αμιγώς εθνοκεντρικές αφηγήσεις και να συνειδητοποιήσουν ότι η ειρήνη αποτελεί παγκόσμιο αγαθό, που πρωτίστως έχει αφετηρία τις ανάγκες της μετασυγκρουσιακής κοινωνίας.⁴⁰¹ Σε μια ιδανική κοινωνία, στόχος θα ήταν η ουσιαστική συμμετοχή των «από κάτω», μέσω φορέων και Μ.Κ.Ο., στη σχεδίαση του τρόπου επίλυσης των συγκρούσεων, αλλά και της διασφάλισης της ειρήνης. Η συμφιλίωση των αντιμαχόμενων πλευρών, μακροχρόνια και χρονοβόρα διαδικασία, είναι ουσιαστικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση, χωρίς να σημαίνει ότι αποτρέπεται η λογοδοσία ή η δικαιοσύνη. Αντιθέτως, συνεισφέρει ουσιαστικά στην εδραίωση μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας και επιβολής της δικαιοσύνης, με στόχο τη διασφάλιση της ειρήνης παρά τις ασκούμενες πιέσεις.⁴⁰²

Συνοψίζοντας, η θετική ειρήνη, που συμπεριλαμβάνει μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας και συνάμα κατανοεί τις ανάγκες των πολιτών, είναι στον πυρήνα της φιλελεύθερης ειρήνης, η οποία έχει εννοιολογηθεί ως «κοσμοπολίτικη στροφή» στην επίλυση των συγκρούσεων. Η δεύτερη οπτική προσφέρει βαθύτερη γνώση για τα αίτια

³⁹⁸ Στο ίδιο.

³⁹⁹ Στο ίδιο.

⁴⁰⁰ Στο ίδιο.

⁴⁰¹ Στο ίδιο, 100.

⁴⁰² Karen Brouneus, "Reconciliation and Development", in Kai Ambos, J. Large and Marieke Wierda (eds.), *Building A Future On Peace And Justice, Studies On Transitional Justice, Peace And Development The Nuremberg Declaration On Peace And Justice*, Springer, Berlin 2009, p.205.

της σύγκρουσης από την πρώτη τη Δυτική-διπλωματική-εγκλωβισμένη και περιχαρακωμένη ειρήνη. Η Κοινωνία των Πολιτών επίσης, όπως διατυπώθηκε και παραπάνω, είναι η γέφυρα για την κατανόηση και κατάκτηση της ουσιαστικής ασφάλειας και όχι της περιχαρακωμένης από σύνορα «ασφάλειας» και της χρήσης βίας ως μέσου καταστολής. Οι συνθήκες της διπλωματικής και ελιτίστικης προσέγγισης έχουν δοκιμαστεί αρκετές φορές και στις περισσότερες των περιπτώσεων, μετά από μια περίοδο, εντοπίζονται οι παθογένειες της εφαρμογής τους. Τέλος, η στείρα και προκαθορισμένη προσέγγιση δεν μπορεί να έχει άλλο αποτέλεσμα από την αποτυχία. Αντίθετα, η επαφή με την κοινωνία και τα θύματα μπορεί να αποτελέσει μια άλλη οπτική με καλύτερα αποτελέσματα, κρίνοντας πάντα κατά περίπτωση και σε βάθος χρόνου.

4.3.2. Εξευρωπαϊσμός του Κυπριακού ζητήματος. Η Κυπριακή Δημοκρατία προσεγγίζει τη λύση μέσω της ευρωπαϊκής προοπτικής

Από το 1964, τα Ηνωμένα Έθνη (Ο.Η.Ε.) εργάζονται αδιάλειπτα για την εξεύρεση λύσης του Κυπριακού ζητήματος. Παρά τις πολυάριθμες προσπάθειες του Ο.Η.Ε., μέσω της σύνταξης προτάσεων και της σύγκλισης συνομιλιών, έχει υποστηριχθεί ότι ο οργανισμός συνέβαλε στη διασφάλιση της ειρήνης μόνο με την έννοια της αρνητικής ειρήνης, δηλαδή της παύσης των εχθροπραξιών και όχι της γενικότερης ειρήνευσης της περιοχής.⁴⁰³

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) εμφανίστηκε ως νέος παράγοντας στο Κυπριακό ζήτημα. Τον Ιούλιο του 1990, όταν η Κυπριακή Δημοκρατία υπέβαλε αίτημα για ένταξη στην Ε.Ε., υπήρχε η αισιοδοξία ότι, μέσω διαπραγματεύσεων και σε συνδυασμό με τις παράλληλες δράσεις του Ο.Η.Ε., θα επιτυγχανόταν η σύγκλιση των δύο κοινοτήτων.⁴⁰⁴ Η παραπάνω προσδοκία επιβεβαιώνεται και από την αφετηρία της σχέσης της Ε.Ο.Κ. (πρόδρομος της Ε.Ε.) με την Κυπριακή Δημοκρατία, το 1972, που αφορούσε στη συμφωνία οικονομικής

⁴⁰³ Glen D. Camp, "Island Impasse: Peacemaking on Cyprus, 1980-1994", in Vangelis Calotychos (eds.), *In Cyprus And Its People: Nation And Identity, And Experience In An Unimaginable Community, 1955-1997*, Westview Press, New York 1998, p.136.

⁴⁰⁴ Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη δημοκρατία., συγκεκριμένα βλ. European Commission Democracy through Law, *Opinion on the Hungarian Bill N°. 5190 on the Rights of National Minorities, paragraph 4, Strasburg*, 9 February 1993.

συνεργασίας (Economic Cooperation Agreement with the Republic of Cyprus).⁴⁰⁵ Η συμφωνία είχε και την υποστήριξη της τουρκοκυπριακής κοινότητας, παρότι δεν συμμετείχε τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στη διοίκηση του κράτους, λόγω των δικαιοδικών εχθροπραξιών της περιόδου 1963-1964. Η τουρκοκυπριακή κοινότητα αντιμετώπιζε θετικά τη συμφωνία με την Ε.Ο.Κ., καθώς θεωρούσε ότι η προοπτική στενότερων δεσμών με αυτή θα ήταν και προς όφελός της.⁴⁰⁶ Πράγματι, το διάστημα από το 1972 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι Ελληνοκύπριοι απέκόμισαν πολλά οφέλη όσον αφορά στις υποδομές και τη χρηματοδότηση, ενώ ένα ποσοστό αυτής παρακρατούνταν με σκοπό τη μεταγενέστερη χρηματοδότηση της τουρκοκυπριακής κοινότητας.⁴⁰⁷

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980, υπογράφηκε η συμφωνία τελωνειακής ένωσης με την Ε.Ο.Κ. (1987). Ωστόσο, οι Ελληνοκύπριοι, όντας μη ικανοποιημένοι από αυτή, υπέβαλαν αίτημα πλήρους ένταξης στην Ε.Ε. τον Ιούλιο του 1990, με την προοπτική επίλυσης του ζητήματος της Κύπρου. Πίστευαν ότι η πλήρης ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας θα έδινε νέα ώθηση στην επανέναρξη των συνομιλιών με θετική κατάληξη.⁴⁰⁸ Επεδίωκαν να φέρουν τη συζήτηση σε δικαιοδικό επίπεδο, καθώς με αυτόν τον τρόπο προσδοκούσαν επιπλέον εγγύηση ασφάλειας των Ελληνοκυπρίων έναντι της παρουσίας του τουρκικού στρατού, που ήταν και παραμένει ακανθώδες ζήτημα στις διαπραγματεύσεις για την πολιτική διευθέτηση του ζητήματος.⁴⁰⁹

Η πορεία για την πλήρη ένταξη στην Ε.Ε. προϋπέθετε την ειρηνική επίλυση του Κυπριακού ζητήματος, με τρόπο που θα εξασφάλισε τη σταθερότητα και την εξισορρόπηση του βιοτικού επιπέδου των δυο κοινοτήτων του νησιού.⁴¹⁰ Παράλληλα, η Ε.Ε. εξέφρασε την ενεργή στήριξή της στις προσπάθειες για εξεύρεση πολιτικής λύσης από τον Ο.Η.Ε. και τον Γενικό Γραμματέα του.⁴¹¹ Η στάση αυτή λειτούργησε ως τροχοπέδη στο δικαίωμα ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας άνευ πολιτικής

⁴⁰⁵ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο του George Vassiliou, "Cyprus Accession to the EU and the Solution of the Cyprus Problem", *Global Dialogue*, vol.10 (1), (2003), p.213-221.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο.

⁴⁰⁷ Peter A. Zervakis, "Cyprus in Europe: Solving the Cyprus Problem by Europeanizing it?", *Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies*, vol.3 (1), (2004), p.115.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, p.116.

⁴⁰⁹ Στο ίδιο.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, p.117. Επίσης, αναφέρεται στην Επιτροπή για τις Ευρωπαϊκές κοινότητες, συγκεκριμένα, *Commission of the European Communities, Stellungnahme der Kommission zu dem Beitrittsantrag der Republik Zypern*, Brussels, 1993, 23.

⁴¹¹ Peter A. Zervakis, *ό.π.*, p.117.

διευθέτησης. Ενεργό ρόλο στη μη αποδοχή του αιτήματος διαδραμάτισε επίσης και η Τουρκία που έθετε τις προϋποθέσεις του συντάγματος 1959-60 ως ανάχωμα στην ένταξη της Κύπρου στην Ε.Ε..

Οι διαφωνίες ή «πολιτικές μάχες» συνεχίστηκαν κατά το επόμενο διάστημα μέχρι τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, όταν ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών Κόφι Ανάν παρουσίασε το Σχέδιο Ανάν, με στόχο την επίτευξη της επανένωσης του νησιού, βρίσκοντας σύμφωνη την Ε.Ε., όπως προκύπτει από την ετήσια αναφορά της: *Το «κοινό όραμα» δεν ευνοεί δυο ξεχωριστά και κυρίαρχα κράτη, αλλά δυο πολιτικά ισότιμες πλευρές που θα πρέπει να δημιουργήσουν ένα κράτος εταιρικής σχέσης με ενιαία διεθνή νομική ταυτότητα και με μία αποτελεσματική δημοκρατική διαδικασία για τη διαχείριση των σχέσεών της με την Ε.Ε. κατά τα πρότυπα των προτάσεων Ανάν.*⁴¹²

Τελικώς, η Κύπρος εντάχθηκε στην Ε.Ε. τον Μάιο του 2004, διαιρεμένη και χωρίς να ικανοποιηθούν τα θύματα και οι οικογένειές τους, αλλά και η ευρύτερη κοινωνία, παρά τις αιτιάσεις των μηχανισμών της Ε.Ε., όπως αναφέρονται στις εκθέσεις των Επιτροπών τους, οι οποίες, ωστόσο, ακολουθήθηκαν ως προαπαιτούμενο στις μεταγενέστερες προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού. Η λύση δεν έχει επιτευχθεί έως και σήμερα, όμως, η Ε.Ε. διαμόρφωσε ένα πλαίσιο μεγαλύτερης ασφάλειας και για τις δυο κοινότητες του νησιού που αναζητούσαν την αλήθεια και διεκδικούσαν την απονομή της δικαιοσύνης. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι οι προσφυγές στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Ε.Δ.Α.Δ.) εκ μέρους των οικογενειών αγνοούμενων, θυμάτων ή εκτοπισμένων με σκοπό τη διεκδίκηση των περιουσιών τους. Την προσφυγή οικογενειών στη δικαιοσύνη θα μελετήσουμε σε επόμενη ενότητα.

4.3.3. Το σχέδιο Ανάν και το δημοψήφισμα

Επί δεκαετίες, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών, πραγματοποιήθηκαν ανεπιτυχείς προσπάθειες, ώστε οι δύο κοινότητες της Κύπρου να συμβιώσουν σε ένα ομόσπονδο κράτος, αποκαθιστώντας τον βίαιο διαχωρισμό του 1974. Στην παραπάνω υποενότητα αναφερθήκαμε στις διεργασίες που προηγήθηκαν της προσπάθειας του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών Κόφι Ανάν.

⁴¹² Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής-Commission of the European Communities, Regular Report, 2002, p.27.

Το σχέδιο του Κόφι Ανάν με την ονομασία Annan V παρουσιάστηκε το 2002 με στόχο την επίτευξη της επανένωσης του νησιού. Προέβλεπε τη δημιουργία μιας Διζωνικής Δικαιοδικής Ομοσπονδίας, που αποτελούνταν από δύο κρατικές οντότητες (ελληνοκυπριακή-τουρκοκυπριακή). Επί της ουσίας, το σχέδιο αποσκοπούσε στην οικοδόμηση της ειρήνης, εξισορροπώντας τις απαιτήσεις των δύο κοινοτήτων, που πολλές φορές αλληλοσυγκρούονταν.⁴¹³

Η εκκίνηση του σχεδίου τοποθετείται το 1999, όταν ανατέθηκε η υπόθεση στον Αναπληρωτή Γενικό Γραμματέα Alvaro de Soto και εντάθηκαν μέσα στο 2000 οι συναντήσεις ανάμεσα στις δυο κοινότητες και τους ηγέτες τους (Κληρίδης, Denktash).⁴¹⁴ Στο πλαίσιο αυτών των διαπραγματεύσεων πραγματοποιήθηκε η πρώτη δικαιοδική επαφή υψηλά ιστάμενων προσώπων μετά από την οριστική διχοτόμηση του νησιού το 1974. Η συνάντηση έλαβε χώρα στην κυπριακή επικράτεια, αφού η αποστολή των Τουρκοκυπρίων πέρασε την πράσινη γραμμή για να συναντήσει την ελληνοκυπριακή αντιπροσωπεία.⁴¹⁵ Μετά από μια παρατεταμένη διαπραγμάτευση ανάμεσα στις δύο πλευρές, υπό συνθήκες συνεχούς απόρριψης, διαμόρφωσης και αναθεώρησης άρθρων και από τις δύο κοινότητες, το σχέδιο έφτασε στην τελική του μορφή το 2004.

Στις 24 Απριλίου 2004 γνωστοποιήθηκε στους Κύπριους των δύο κοινοτήτων ότι θα ψήφιζαν την τελική μορφή του σχεδίου σε δημοψήφισμα. Η συνθήκη ήταν ασφυκτική, καθώς υπήρχε παράλληλα η διαδικασία ένταξης στην Ε.Ε.. Επιπλέον, το σχέδιο αριθμούσε 9.000 σελίδες⁴¹⁶ και οι πολίτες είχαν ελάχιστο χρόνο (μόνο τρεις εβδομάδες) να πάρουν αποφάσεις που επρόκειτο να διαμορφώσουν τις ζωές των μελλοντικών γενεών και να αποκαταστήσουν τις απώλειες του παρελθόντος.⁴¹⁷ Οι δύο κοινότητες έπρεπε να ψηφίσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα και με ελλιπή γνώση για τη δόμηση μιας τεκμηριωμένης απόφασης.⁴¹⁸

⁴¹³ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο της Virginie Ladisch, "Toward the Reunification of Cyprus: Defining and Integrating Reconciliation into the Peace Process", *Journal of Public and International Affairs*, vol.17, (2006), p.110-129.

⁴¹⁴ Βλ. για περισσότερα, Robert I. Rotberg, *Cyprus after Annan: Next Steps Toward a Solution*, World Peace Foundation, WPF Reports, Number 37, Massachusetts 2003.

⁴¹⁵ Στο ίδιο.

⁴¹⁶ Virginie Ladisch, *ό.π.*, p.113.

⁴¹⁷ Βλ. για περισσότερα, Euripides Evriviades, *Cyprus in the European Union: Current Status and Future Prospects for Reunification*. Paper read 24 April at Columbia University, Columbia 2005.

⁴¹⁸ Στο ίδιο.

Τελικώς, το σχέδιο Annan V ενέκριναν με ποσοστό 67% οι Τουρκοκύπριοι, ενώ οι Ελληνοκύπριοι το απέρριψαν με ποσοστό 76%. Η ελληνοκυπριακή κοινότητα θεώρησε πως το σχέδιο κάλυπτε σε μεγάλο βαθμό τις απαιτήσεις της τουρκοκυπριακής κοινότητας και ότι αποτελούσε αποδοχή του μόνιμου διαχωρισμού του νησιού, ενώ έκρινε το προτεινόμενο σύνταγμα ανεφάρμοστο και αντιδημοκρατικό. Στην πραγματικότητα, το όχι των Ελληνοκυπρίων δεν ήταν ως προς την επανένωση του νησιού ή τη συμφιλίωση. Αντίθετα, σηματοδοτούσε την απόρριψη της υποκείμενης διαδικασίας που οριοθετούσε το σχέδιο.⁴¹⁹

Η τουρκοκυπριακή κοινότητα απογοητεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από την εξέλιξη του δημοψηφίσματος και θεώρησε πως η ελληνοκυπριακή κοινότητα δεν επιθυμούσε την επανένωση του νησιού και τη συμβίωση με τη δική τους κοινότητα.⁴²⁰ Επίσης, η δυσαρέσκειά της οφείλεται στην απώλεια της ευκαιρίας να αποκτήσουν κρατική υπόσταση νομικά κατοχυρωμένη, μετά από χρόνια απομόνωσης (η διακήρυξη του Τουρκοκυπριακής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου αναγνωρίστηκε το 1983 μόνο από την Τουρκία).⁴²¹ Να επισημανθεί ότι αυτές ήταν οι επίσημες εκδοχές που επικρατούσαν στη δημόσια σφαίρα, ενώ οι μεμονωμένες ιστορίες των οικογενειών των θυμάτων και η απογοήτευση που τις διακατείχε, καταγράφεται στις συμπεριλαμβανόμενες συνεντεύξεις της ανά χείρας διατριβής. Μέσα από αυτές προκύπτει πως αρκετές οικογένειες ψήφισαν υπέρ του σχεδίου Ανάν, ακόμη και αν που δεν τους συνέφερε σε προσωπικό επίπεδο.

Η απόρριψη του σχεδίου Ανάν επανατραυμάτισε τη σχέση των δύο κοινοτήτων, καθώς κυριάρχησε το αφήγημα της τελευταίας ευκαιρίας για την επίλυση του Κυπριακού ζητήματος. Συγκεκριμένα, καλλιεργήθηκε ο φόβος ότι η διεθνής κοινότητα θα έχανε το ενδιαφέρον της για αυτό, δημιουργώντας μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα απαισιοδοξίας και ματαιότητας. Ωστόσο, όπως ισχυρίζεται και ο καθηγητής πολιτικής επιστήμης Van Coufoudakis: «*Στη διπλωματία δεν υπάρχουν τελευταίες ευκαιρίες, οι καλοί και αξιόπιστοι διπλωμάτες δεν λένε ποτέ «ποτέ»*».⁴²² Οι προσπάθειες πολιτικής

⁴¹⁹ Βλ. για περισσότερα το άρθρο του Van Coufoudakis, "Cyprus- The Referendum And Its Aftermath", *Cyprus Review*, vol.16 (2), (2004), p.67-82.

⁴²⁰ Meltem Hamit, *Turkish Cypriots And Their Others: An Analysis Of Narratives About Greek Cypriots And Turkiyeliler*, Master Degree- Middle East Technical University, 2008, p.85.

⁴²¹ Βλ. για περισσότερα, Van Coufoudakis, *ό.π.*.

⁴²² Στο ίδιο, p.80.

διευθέτησης του Κυπριακού συνεχίστηκαν, όπως στη Διάσκεψη για το Κυπριακό που πραγματοποιήθηκε στο Crans-Montana το 2017.

Συνοψίζοντας, το σχέδιο Ανάν δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί, καθώς είχε μειονεκτήματα που αφορούσαν τη λειτουργία και συμβίωση των δύο κοινοτήτων. Ωστόσο, μέσα από τις διεργασίες και τις διαπραγματεύσεις δημιουργήθηκαν και σημεία σύγκλισης στην προσπάθεια επίτευξης της ειρηνικής συμβίωσης των δυο κοινοτήτων. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό ήταν το άνοιγμα ορισμένων οδοφραγμάτων-σημείων ελέγχου (Checkpoints) το 2003, που έδωσε την ευκαιρία για ενδο-ομαδικές επαφές μεταξύ των δύο κοινοτήτων, αποτελώντας εμβληματική στιγμή και ιστορική καμπή στο Κυπριακό ζήτημα.⁴²³

Επιπλέον, είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι για πρώτη φορά συμπεριλήφθηκε στο άρθρο 11 του σχεδίου Ανάν η προϋπόθεση της δημιουργίας Επιτροπής Αλήθειας.⁴²⁴ Είναι επίσημα η πρώτη θεσμική πρόταση για εναλλακτική διέξοδο των θυμάτων στην προσπάθειά τους για αποκατάσταση της αλήθειας και δικαιοσύνης. Η δημιουργία αυτών των επιτροπών νοείται ως: *Μια διαδικασία οικοδόμησης σχέσεων πέρα από τις διαιρέσεις, ως εν δυνάμει μετασχηματισμός των υφιστάμενων σχέσεων, καθώς και ως δημιουργία νέων σχέσεων μετά τη φρίκη του τραυματικού παρελθόντος και των εχθροπραξιών.*⁴²⁵

4.3.4. Crans-Montana: Η τελευταία μέχρι σήμερα προσπάθεια εξεύρεσης λύσης

Σε αυτή την ενότητα θα επικεντρωθούμε στις διαβουλεύσεις μεταξύ της ελληνοκυπριακής κοινότητας και της τουρκοκυπριακής στο Crans-Montana της Ελβετίας, από τις 28 Ιουνίου έως τις 7 Ιουλίου του 2017.

Τα χρόνια που ακολούθησαν μετά την ανεπιτυχή έκβαση του δημοψηφίσματος του 2004 χαρακτηρίστηκαν από έλλειμμα ενεργειών και παγίωση των διαφορών που

⁴²³ Βλ. για περισσότερα το άρθρο των Deniz Yucel and Charis Psaltis, “The Effects of direct and indirect contact on prejudice: 2007 and 2017 results among Greek Cypriots and Turkish Cypriots”, *European Societies*, vol.22 (5), (2020), p.610-635.

⁴²⁴ Βλ. για περισσότερα στο τελικό σχέδιο του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών, *Η Συνολική Διευθέτηση του Κυπριακού Ζητήματος*, διαθέσιμο στα Ελληνικά, ανοιχτά προσβάσιμο στο διαδίκτυο, 31 Μαρτίου 2004.

⁴²⁵ Maria Ericson, *Reconciliation And The Search For Moral Landscape: An Exploration Based Upon A Study Of Northern Ireland And South Africa*, P. Lang, Lausanne 2001, p.27.

προϋπήρχαν. Παρόλα αυτά, οι περίοδοι 2008-2010, 2015-2016, καθώς και η κοινή διακήρυξη Αναστασιάδη-Ακιντζί του 2014 αποτελούν κομβικές στιγμές, οι οποίες λειτούργησαν θετικά ως προς την τελική κατάληξη, τις διαπραγματεύσεις στο Crans-Montana. Οι δύο κοινότητες διαπραγματεύτηκαν υπό την αιγίδα του Ο.Η.Ε., στη βάση του προκαθορισμένου μοντέλου ομοσπονδίας που είχε ήδη συμφωνηθεί.

Στη διεργασία που προηγήθηκε των τελικών διαπραγματεύσεων του Crans-Montana, διάρκειας δύο ετών, ο Αναστασιάδης και ο Ακιντζί πέτυχαν να αποσαφηνίσουν τις αντιλήψεις των κοινοτήτων τους για τη διαμόρφωση των αναγκαίων παραμέτρων που θα οδηγούσαν στην ομοσπονδιακή λύση.⁴²⁶ Παρόλα αυτά, η διάσκεψη κατέληξε ανεπιτυχώς, όταν ο Γενικός Γραμματέας του Ο.Η.Ε. Αντόνιο Γκουτιέρρες ανακοίνωσε, το πρωί της 7^{ης} Ιουλίου, τη λήξη της τελευταίας διάσκεψης για το Κυπριακό ζήτημα. Το πιο ακανθώδες ζήτημα που οδήγησε στην αποτυχία των διαπραγματεύσεων μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν η παρουσία του τουρκικού στρατού στο νησί. Οι Τουρκοκύπριοι συμπεριλαμβάνοντας στον όρο πολιτική ισότητα, την ανάγκη ασφάλειας και διατήρησης του συστήματος των εγγυήσεων, έθεταν ως υπαρξιακό ζήτημα για τους ίδιους την παρουσία τουρκικών ενόπλων δυνάμεων στην Κύπρο. Από την άλλη, η ελληνοκυπριακή κοινότητα ζητούσε την άμεση απομάκρυνση του τουρκικού στρατού, ο οποίος στη δημόσια σφαίρα χαρακτηριζόταν ως «στρατός κατοχής».⁴²⁷

Ήδη, κατά τη διάρκεια της διετίας 2008-2010, ο Τουρκοκύπριος ηγέτης Μεχμέτ Αλί Ταλάτ αλλά και η Τουρκία υποστήριζαν την ανάγκη διατήρησης του στρατού στο νησί. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Ο κυπριακός λαός (αναφέρεται στην τουρκοκυπριακή ενότητα) έχει εξασφαλίσει την ασφάλειά του χάρη στο Αρχηγείο Ειρηνευτικής Δύναμης των Τουρκικών Ειρηνευτικών Δυνάμεων στην Κύπρο*». Αλλά και ο Ελληνοκύπριος ηγέτης Δημήτρης Χριστόφιας διατηρούσε, επίσης, σκληρή στάση έναντι των εγγυήσεων και δήλωνε σε δημοσιεύματα της εποχής: «*Διάφορα σχήματα εξετάζονται που θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν ή να διαφοροποιήσουν το υφιστάμενο σύστημα εγγυήσεων*».⁴²⁸

⁴²⁶Niko Stelgias, "What Went Wrong In The Cyprus Negotiations? The Three Elements That Led To Failure", *Central And Eastern European Review*, vol.11, (2017), p.28.

⁴²⁷Στο ίδιο.

⁴²⁸Βλ. για περισσότερα στο δημοσίευμα της κυπριακής εφημερίδας Πολίτης, «Στο Πάρε-Δώσε και οι Εγγυήσεις», *Πολίτης*, 14/09/2008.

Με βάση τις παραπάνω δηλώσεις γίνεται κατανοητή η αδυναμία σύγκλισης που επιχειρήθηκε τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Με την ανάληψη της ηγεσίας από τον Μουσταφά Ακιντζί και τον Νίκο Αναστασιάδη αναπτρώθηκαν οι ελπίδες για επίλυση του ζητήματος, καθώς οι διαπραγματεύσεις οδηγούσαν σε περισσότερες συγκλίσεις παρά διαφωνίες. Τελικώς, η ελληνοκυπριακή πλευρά μαζί με τη στήριξη της Ελλάδας επέμεινε στο ζήτημα των εγγυήσεων και στην πλήρη αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων, κάτι που οδήγησε στο τελικό ναυάγιο των διαπραγματεύσεων και στην αναβολή, ακόμα μία φορά, της προσπάθειας πολιτικής επίλυσης του Κυπριακού ζητήματος.

Κάτι που φαίνεται ξεκάθαρα και σε αυτή την ενότητα που αφορά στην περιγραφή των διπλωματικών γεγονότων είναι πως στο ουσιαστικό κομμάτι των διαπραγματεύσεων απουσιάζει η κοινωνία και η εκπροσώπησή της μέσω της Κοινωνίας των Πολιτών και άλλων φορέων. Από το 2003, που είχε επιτραπεί το άνοιγμα των οδοφραγμάτων και η φυσική επαφή και δημιουργία σχέσεων μεταξύ των δύο κοινοτήτων, καλλιεργήθηκε πρόσφορο έδαφος για την εκπροσώπηση των ανθρώπων που επιζητούσαν λύση. Ωστόσο, μέσα στις αίθουσες των διαπραγματεύσεων, απουσίαζαν οι ενεργές φωνές της τοπικής κοινωνίας, δηλαδή πολίτες των δυο κοινοτήτων, τα θύματα και οι οικογένειες τους.

Όπως προκύπτει από την έρευνα των Deniz Yucel and Charis Psaltis που δημοσιεύτηκε το 2020, μόνο ένα ποσοστό 25% και στις δυο κοινότητες ήταν ξεκάθαρα αρνητικό ως προς τις συνομιλίες.⁴²⁹ Οι δύο ερευνητές ερμηνεύουν την αρνητική στάση ως απότοκο των προσπαθειών επίλυσης της περιόδου στο Crans-Montana, η οποία αύξησε προσωρινά τις συμβολικές απειλές και το ενδο-ομαδικό άγχος, εντείνοντας τις προκαταλήψεις. Οι συνεχείς άκαρπες διαπραγματεύσεις οδήγησαν στη βαθμιαία μεταστροφή του όποιου θετικού κλίματος της κυπριακής κοινωνίας. Είναι ενδεικτικό ότι πριν το 2017, παρόλο που τα επίπεδα προκατάληψης ήταν αρκετά υψηλότερα, υπήρχε μεγάλο περιθώριο για θετική αλλαγή. Μετά το 2017, όσο τα χρόνια περνούσαν και οι γενιές των δυο κοινοτήτων πλησίαζαν περισσότερο στην απομάκρυνση από τα τραυματικά γεγονότα και εμμέσως την ουδετερότητα, τα αποτελέσματα της επαφής αποδυναμώνονταν, με κριτήριο την ποσότητα αυτών έναντι της ποιότητάς τους.⁴³⁰

⁴²⁹ Deniz Yucel and Charis Psaltis, *ό.π.*, p.20-21.

⁴³⁰ Στο ίδιο.

Όσον αφορά στην ποιότητα των επαφών, οι φιλικές σχέσεις μεταξύ μελών των δύο κοινοτήτων αυξήθηκαν αισθητά τη δεκαετία 2007-2017,⁴³¹ κάτι που φανερώνει τη δυναμική της Κοινωνίας των Πολιτών μέσω της δικοινοτικής επαφής. Αυτό αποτυπώνεται και στις οργανώσεις-συλλογικότητες των ομάδων, όπως η δικοινοτική ομάδα αγνοουμένων του 1963-1974 με ονομασία *Αγνοούμενοι- Bicommunal Group* στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και η *Δικοινοτική Επιτροπή Αγνοουμένων στην Κύπρο*, όπου συναντώνται μέλη οικογενειών των αγνοουμένων και ανταλλάσσουν πληροφορίες, λειτουργώντας υποστηρικτικά η μία στην άλλη.⁴³² Η δημιουργία των ομάδων αυτών είναι ενδεικτική της ανάγκης της Κοινωνίας των Πολιτών και δη των θυμάτων και των οικογενειών τους για επαφή με την άλλη κοινότητα και επίλυση του ζητήματος που τους αφορά ατομικά αλλά και συλλογικά. Στις παραπάνω ομάδες θα αναφερθούμε διεξοδικά στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας.

Συνοψίζοντας, επισημαίνεται ότι οι προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού ζητήματος σε πολιτικό επίπεδο απέτυχαν, γιατί δεν συμπεριέλαβαν τις ανάγκες της κοινωνίας. Το πιο σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας στην περίπτωση αυτή είναι τα θύματα και οι οικογένειές τους, δηλαδή αυτοί που βίωσαν και βιώνουν τις αρνητικές συνέπειες του τραυματικού παρελθόντος. Οι τελευταίοι θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν τον πυρήνα της προσπάθειας επίλυσης, αρκεί να συμπεριληφθούν στην ατζέντα των διαπραγματεύσεων.

4.4. Οι προσπάθειες επανόρθωσης των θυμάτων και των οικογενειών τους και στις δύο κοινότητες ξεχωριστά

Οι προσπάθειες επανόρθωσης-αποκατάστασης αναφορικά με το φλέγον ζήτημα των αγνοουμένων και κυρίως των οικογενειών τους αποτελεί δυσεπίλυτο ζήτημα, με το οποίο οι κεντρικές εξουσίες αργά η γρήγορα έρχονται αντιμέτωπες, υιοθετώντας ποικίλα μέσα αντιμετώπισής του.

⁴³¹ Στο ίδιο.

⁴³² Η οργάνωση με δικοινοτική παρουσία συγγενών θυμάτων-αγνοουμένων λέγεται: *Bicommunal Organization For Missing People and Victims of War "Together We Can"*. Επίσης, ως αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής δημιουργήθηκε και αντίστοιχη δικοινοτική ομάδα στο Μέσο Κοινωνικής Δικτύωσης- Facebook.

Σε αυτό το πλαίσιο, στην παρούσα ενότητα θα αναδείξουμε τις προσπάθειες που έλαβαν χώρα στην Κύπρο είτε ξεχωριστά για τα θύματα της κάθε κοινότητας είτε για το σύνολο των θυμάτων βάσει των διαπραγματεύσεων σε δικαιοδικό πεδίο. Τέλος, θα αναφερθούμε στις αποφάσεις που εφαρμόστηκαν και στις δυο κοινότητες υπό την αιγίδα τρίτων.

Οι οικογένειες των εξαφανισθέντων είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία θυμάτων, γιατί η βασική απαίτησή τους είναι η αποκατάσταση της αλήθειας, που θα τους επιτρέψει (μετά την ταυτοποίηση) να ανακτήσουν τα λείψανα του αγαπημένου τους προσώπου, και να τελέσουν τα δέοντα, σύμφωνα με τη θρησκεία και τον πολιτισμό τους, δίνοντας τέλος σε μια μακρά περίοδο ασάφειας, αγωνίας και ανολοκλήρωτου-αιωρούμενου πένθους για τους οικείους τους.⁴³³ Επίσης, μέσα στις βασικές επιδιώξεις των οικογενειών των αγνοουμένων είναι η αναγνώριση αυτής της αλήθειας από την επίσημη κεντρική εξουσία και κατ' επέκταση η αναγνώρισή της από την κοινωνία γενικά.

Ο όρος «αναγνώριση» χρησιμοποιείται ευρύτατα στον δημόσιο λόγο, για να περιγράψει τη θεσμική επιβεβαίωση ενός μέχρι πρότινος μη αποδεκτού ή αμφισβητούμενου ισχυρισμού.⁴³⁴ Υπό αυτό το πρίσμα, η επανόρθωση για τις οικογένειες αφορά από την παραπάνω παραδοχή. Παράλληλα, όμως, απαιτείται η λήψη πρόσθετων μέτρων για τη θεσμική αναγνώριση του τραύματος, που έχουν υποστεί τα θύματα σε μια μακρά περίοδο. Με βάση την παραπάνω παραδοχή θα αναφερθούμε στην ακόλουθη ενότητα σε αυτές τις πρωτοβουλίες.

4.4.1. Η σημασία της επανόρθωσης για τα θύματα-μέλη οικογενειών αγνοουμένων στην Κύπρο

Η οικογένεια που βιώνει τη βία ενός αγνοούμενου μέλους βιώνει συνεχή αγωνία και άγχος, γιατί αδυνατεί να προσδιορίσει τι έχει γίνει ακριβώς. Η πιο αποτελεσματική αντιμετώπιση του τραύματος, ώστε να καταπραϊνθούν τα σωματικά αλλά και κοινωνικά προβλήματα που έχουν ανακύψει, απαιτεί τη λήψη άμεσων μέτρων

⁴³³Βλ. για περισσότερα στο άρθρο του Derek Summerfield, "Raising the dead: War, reparation, and the politics of memory", *British Medical Journal*, vol.311 (7003), (1995), p.495-497.

⁴³⁴Stanley Cohen, *ό.π.*, σ.337.

ανάκαμψης και αποκατάστασης, μέσα σε ένα υποστηρικτικό κοινωνικό πλαίσιο.⁴³⁵ Τα δε ψυχοσωματικά ζητήματα πρέπει να αντιμετωπιστούν άμεσα, πριν γίνουν χρόνια.⁴³⁶

Αυτό στην περίπτωση της Κύπρου δεν έγινε, καθώς, όπως θα δούμε και στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, οι προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας και στις δυο κοινότητες καταβλήθηκαν ετεροχρονισμένα, πολλές δεκαετίες αργότερα. Μάλιστα, σε κάποια ζητήματα ακόμα δεν έχει ληφθεί ουσιαστική μέριμνα. Ωστόσο, η σημασία της επανόρθωσης, έστω και όψιμη, κρίνεται ζωτική, καθώς η στάση της ευρύτερης κοινωνίας μπορεί να αλλάξει με την πάροδο του χρόνου, υιοθετώντας την αντίληψη και τα συναισθήματα των θυμάτων, τα οποία έχουν διαμορφώσει ένα λεξιλόγιο για να περιγράψουν, ανεξαρτήτως από το αν ή όχι χρήζουν βοήθειας, τις προσδοκίες τους για ανάρρωση.⁴³⁷

Με βάση τα παραπάνω, κρίνεται απαραίτητη η επανόρθωση και η αναγνώριση των θυμάτων από την ευρύτερη κοινωνία, γιατί με αυτόν τον τρόπο «επικοινωνούν» το τραυματικό γεγονός, δημιουργώντας ένα λεξιλόγιο ανανοηματοδότησής του, αυτή τη φορά στη δημόσια σφαίρα. Δίχως αυτές τις ενέργειες, τα θύματα δεν μπορούν να συμβαδίσουν με την κοινωνία, όποια πολιτική λύση και αν επιχειρηθεί στο Κυπριακό ζήτημα. Κάτι ανάλογο βιώνουν και τα θύματα σεξουαλικής κακοποίησης στην Κύπρο, θέμα που θα αναλυθεί περαιτέρω στο δεύτερο μέρος της εργασίας.

Οι οικογένειες επιθυμούν την αποζημίωση όχι μόνο ως υλική ανταμοιβή, αλλά και ως συμβολική αναγνώριση των δεινών τους, καθώς η εξαφάνιση αφορούσε κυρίως στον ανδρικό πληθυσμό, προξενώντας τους οικονομική δυσπραγία ή ασφυξία. Οι πολιτικές μνήμης, όπως η ανέγερση μνημείων ή η τέλεση εκδηλώσεων που εντάσσουν τους αγνοουμένους στη συλλογική μνήμη, κρίνονται επίσης σημαντικές. Μέσω αυτής της οδού επιχειρείται η ανατροπή της πολυεπίπεδης ανισότητας που δημιούργησε η αναγκαστική εξαφάνιση των οικείων τους, παράλληλα με την ετεροχρονισμένη παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας. Εντούτοις, όπως έχουμε τονίσει και σε προηγούμενα κεφάλαια, πυρήνας της μεταβατικής δικαιοσύνης (συμπληρωματικής

⁴³⁵ James D. Herbert and Marc Sageman, "First Do Not Harm: Emerging Guidelines for the Treatment of Posttraumatic Reaction", in Gelald M. Rosen (eds.), *Posttraumatic Stress Disorder: Issues And Controversies*, John Wiley & Sons, Ltd, West Sussex 2005, p.221.

⁴³⁶ Στο ίδιο.

⁴³⁷ Derek Summerfield, "Cross-cultural Perspectives on the Medicalization of Human Suffering", in Gelald M. Rosen (eds.), *Posttraumatic Stress Disorder: Issues and Controversies*, ό.π., p.233.

αλλά και διαφορετικής από την επανορθωτική-αποκαταστασιακή)⁴³⁸ θα πρέπει να είναι η θυματοκεντρική προσέγγιση (βλ. κεφάλαια 2 & 3) που λειτουργεί υποστηρικτικά και ολιστικά στην προσπάθεια επίλυσης του Κυπριακού, μέσω της κατανόησης των αναγκών των θυμάτων και ενίοτε της μεταβολής του αφηγήματος του παρελθόντος,

4.4.2. Οι προσπάθειες επανόρθωσης των θυμάτων και των οικογενειών τους στην ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή κοινότητα

Η επανόρθωση είναι ζωτικής σημασίας ζήτημα, ιδιαίτερα σε συνθήκες όπως αυτές της Κύπρου. Η ύπαρξη θυμάτων και η προσφυγοποίηση, μέσω του βίαιου εκτοπισμού πολιτών και των δύο κοινοτήτων, την καθιστά επιβεβλημένη. Για την υλοποίησή της όμως κρίνεται απαραίτητη η βούληση της κεντρικής εξουσίας. Σε αυτό το σημείο, θα εξετάσουμε τις όποιες πρωτοβουλίες έχουν ληφθεί έως τώρα προς αυτή την κατεύθυνση.

Σύμφωνα με το επιστημονικό άρθρο των Charis Psaltis, Neophytos Loizides, Alicia LaPierre and Djordje Stefanovic, η ατομική θυματοποίηση, που προέκυψε ως απότοκο των βίαιων συγκρούσεων της περιόδου 1963-1974, δεν ευθύνεται για τη μη αποδοχή της συμβίωσης.⁴³⁹ Επιβεβαιώνεται ότι τα θύματα και οι οικογένειές τους δεν επιθυμούν στην πλειονότητά τους τη διχοτόμηση ή τη διατήρηση της τρέχουσας συνθήκης (Frozen Conflict), αλλά θέτουν ως προτεραιότητα την αντιμετώπισή τους ως θυμάτων που χρήζουν αποκατάστασης, η οποία με τη σειρά της αποτελεί υποστηρικτικό στοιχείο στη δόμηση της εμπιστοσύνης μεταξύ των δυο κοινοτήτων.⁴⁴⁰

Καίριο γεγονός που δρομολόγησε, κατά κάποιο τρόπο, τη δυνατότητα συνύπαρξης ήταν το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003 και η επαφή των δυο κοινοτήτων. Η επαφή περιορίζει την προκατάληψη και βαθμιαία λειτουργεί θετικά στην οικοδόμηση εμπιστοσύνης κυρίως μέσω της άμβλυνσης του αισθήματος ότι η μία κοινότητα απειλεί την άλλη, της μείωσης του ενδο-ομαδικού άγχους και της αποδόμησης των αρνητικών

⁴³⁸ Βλ. για περισσότερα, Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Εισαγωγή, Ασίνη, Αθήνα 2020.

⁴³⁹ Charis Psaltis, Neophytos Loizides, Alicia LaPierre and Djordje Stefanovic, "Transitional justice and acceptance of cohabitation in Cyprus", *Ethnic and Racial Studies*, vol.42 (11), (2019), p.4.

⁴⁴⁰ Στο ίδιο.

στερεοτύπων.⁴⁴¹ Το άνοιγμα των οδοφραγμάτων αποτέλεσε εμβληματική στιγμή στην πορεία των σχέσεων των δυο κοινοτήτων, καθώς οι οικογένειες των θυμάτων μπόρεσαν να μιλήσουν με μέλη της άλλης κοινότητας που έφεραν το ίδιο τραύμα, είτε με μάρτυρες που γνώριζαν πληροφορίες για τους οικείους τους και, τελικώς, αρκετοί από αυτούς κατάφεραν να εντοπίσουν τα λείψανα των συγγενών τους και να πραγματοποιήσουν τις δέουσες τελετουργίες.⁴⁴² Αυτό ήταν, άλλωστε, το σημαντικότερο στοιχείο της επανόρθωσης, όπως είπαμε παραπάνω, για τις οικογένειες των αγνοουμένων. Συγκεκριμένες αναφορές τέτοιων ιστοριών από τους αφηγητές θα δούμε στο κεφ.6.

Η προτεραιότητα για όλους τους συγγενείς ήταν και είναι η αλήθεια, που λειτουργεί ως εγγενής ανάγκη και ως συνδετικός κρίκος όλων των υπόλοιπων αναγκών. Σε αυτό το πλαίσιο, η δημιουργία της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων (Δ.Ε.Α.) αναγνωρίζεται ως το πιο επιτυχημένο συνεργατικό έργο της ελληνοκυπριακής και τουρκοκυπριακής κοινότητας, καθώς αποτελεί την πρώτη προσπάθεια των δύο κοινοτήτων για κοινή δράση και σύγκλιση, με σκοπό να διερευνηθεί το παρελθόν και να δοθεί προτεραιότητα στα θύματα και τις ανάγκες τους, πριν από την επίλυση της σύγκρουσης.⁴⁴³

Η Δ.Ε.Α. συστάθηκε τον Απρίλιο του 1981 και αρχικά χαρακτηρίστηκε ως «ερευνητικό σώμα για την παρακολούθηση και τη λογοδοσία για τους αγνοουμένους».⁴⁴⁴ Αν και έμεινε ανενεργή σχεδόν για τρεις δεκαετίες, λόγω της δυσχέρειας των σχέσεων και της αδυναμίας σύγκλισης των δύο κοινοτήτων, τελικώς μόλις το 2007 επανενεργοποιήθηκε, με αποτέλεσμα την επιστροφή των πρώτων σορών στις οικογένειες των θυμάτων. Παράλληλα με τη δράση της Δ.Ε.Α., οι δύο κοινότητες

⁴⁴¹ Βλ. για περισσότερα, Walter S. Stephan and Cookie White Stephan, “An Integrated Threat Theory of Prejudice”, in Stuart Oskamp (eds.), *In The Claremont Symposium On Applied Social Psychology: Reducing Prejudice And Discrimination*, Erlbaum Associates, New York and London 2000, p.23-46.

⁴⁴² Βλ. για περισσότερα Νατάσα Ιακώβου και Νάντια Κορνιώτη, *Αγνοούμενοι στην Κύπρο: Παρατηρήσεις βασισμένες στο παρελθόν και συστάσεις για το μέλλον*, Report 7/2019, TruthNow NGO (M.K.O.) & Peace Research Institute Oslo (PRIO) Cyprus Center, 2019.

⁴⁴³ Βλ. για περισσότερα το ντοκιμαντέρ της Επιτροπής Αγνοουμένων στην Κύπρο, «Σκάβοντας για το μέλλον», διαθέσιμο στην επίσημη ηλεκτρονική διεύθυνση της Δ.Ε.Α: <http://www.cmp-cyprus.org/content/digging-future-cmp-documentary>.

⁴⁴⁴ Βλ. για περισσότερα, Νατάσα Ιακώβου & Νάντια Κορνιώτη, ό.π., συγκεκριμένα γίνεται αναφορά σε έγγραφο των Ηνωμένων Εθνών με τίτλο: *Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο, Ερώτημα παραβίασης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Θεμελιωδών Ελευθεριών σε ένα μέρος του κόσμου, με ειδική αναφορά σε αποικιοκρατικές και άλλες εξαρτώμενες χώρες και περιοχές, με αριθμό πρωτοκόλλου E/CN.41982/8*, στις 4 Φεβρουαρίου του 1982.

λάμβαναν επιπλέον οικονομικά και άλλα αντισταθμιστικά μέτρα, με σκοπό την ανακούφιση των συγγενών.

Ήδη από το 1974, εγκρίθηκε από τις τουρκοκυπριακές αρχές ο Νόμος αναφορικά με τη βοήθεια σε Μάρτυρες και Οικογένειες Θύματα Πολεμικών Συμπλοκών και σε Αναπήρους, ένας νόμος που εμμέσως αναφερόταν και στους αγνοουμένους και τις οικογένειές τους, σύμφωνα με το επίσημο αφήγημα.⁴⁴⁵ Σε αυτόν τον νόμο είχαν συμπεριληφθεί μέλη των τουρκικών Ενόπλων Δυνάμεων, πολίτες της τουρκοκυπριακής κοινότητας που έχασαν τη ζωή τους στη μάχη (η τουρκοκυπριακή κοινότητα δεν είχε επίσημο στρατό, εφόσον ανήκε στην Κυπριακή Δημοκρατία), και αγνοούμενοι, που, όπως αναφέραμε παραπάνω, θεωρούνταν μάρτυρες και τους κάλυπτε ο νόμος μαζί με τις οικογένειές τους.⁴⁴⁶ Παράλληλα, ιδρύθηκε η Ένωση για τις Οικογένειες των Μαρτύρων και τους Βετεράνους Πολέμου που συμπεριλάμβανε και τους μάρτυρες-αγνοούμενους. Επιπροσθέτως, το 2005 συστήθηκε το Ίδρυμα Τουρκοκυπριακών Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, που αν και δεν αποτελεί Επιτροπή Αγνοουμένων, άτυπα έχει αναλάβει προσπάθειες και προσεγγίζει τα ζητήματα των οικογενειών τους υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁴⁴⁷

Η θέση των τουρκοκυπριακών αρχών ήταν ξεκάθαρη όσον αφορά στη μοίρα των αγνοουμένων. Έλεγαν χαρακτηριστικά: *είναι μάρτυρες, θυσιάστηκαν*. Ωστόσο, αρκετές οικογένειες δεν έμειναν ικανοποιημένες με την επίσημη αυτή θέση και προσπαθούσαν να βρουν πληροφορίες μέσα από την Κοινωνία των Πολιτών και ακτιβιστών-δημοσιογράφων, όπως η Sevgul Uludag.⁴⁴⁸ Η, ακρογωνιαίας σημασίας, θέση που έχει η δημοσιογραφία στην ενημέρωση και διάχυση της πληροφορίας αναλύεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο (βλ. κεφ.8). Η επίσημη θέση των τουρκοκυπριακών αρχών για τους αγνοούμενους δικαιολογεί τη μη ανάπτυξη μηχανισμών σχετικών με αυτούς, εν αντιθέσει με την ελληνοκυπριακή κοινότητα. Η σημαντικότερη δράση τους ήταν η συμμετοχή στη δημιουργία της Δ.Ε.Α..

Από την άλλη πλευρά, μόλις το 1979 η Βουλή των Αντιπροσώπων της Κυπριακής Δημοκρατίας νομοθέτησε σχετικά με το ζήτημα τον Περί Αγνοουμένων (Προσωρινά

⁴⁴⁵ Şehitve Hadise Kurbanı Ailelereve Malullere Yardım Yasası (Νόμος υπ' αριθμό 7/1974).

⁴⁴⁶ Νατάσα Ιακώβου και Νάντια Κορνιώτη, *ό.π.*, σ.15.

⁴⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁴⁸ Στο ίδιο.

Διατάξεις) Νόμο,⁴⁴⁹ που αφορά στη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων του αγνοούμενου μέλους από την οικογένειά του. Σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο, αγνοούμενος θεωρείται: *Ο Έλληνας Κύπριος, ο οποίος λείπει, λόγω της από της 20ης Ιουλίου 1974 τουρκικής εισβολής και της συνεπεία ταύτης δημιουργηθείσης καταστάσεως δια τον οποίον η Κυβέρνησις της Δημοκρατίας δεν έχει οιαδήποτε θετική πληροφορία, ότι ούτος απέθανε.*⁴⁵⁰ Άλλοι σχετικοί νόμοι έχουν ως διακύβευμα το ζήτημα αφυπηρέτησης των αγνοούμενων κρατικών υπαλλήλων,⁴⁵¹ άλλοι αναφέρονται στην Επαγγελματική Αποκατάσταση των Αναπήρων και των Εξαρτωμένων των Πεσότων, Αγνοουμένων, Αναπήρων και Εγκλωβισμένων,⁴⁵² άλλοι αφορούν στη ρύθμιση των Συνταξιοδοτικών Ωφελιμάτων των Αγνοουμένων Κρατικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων των Οργανισμών Δημοσίου Δικαίου⁴⁵³ και, τέλος, άλλοι τη ρύθμιση Ορισμένων Θεμάτων σε σχέση με τις Περιουσίες των Αγνοουμένων.⁴⁵⁴

Οι Ελληνοκύπριοι, λόγω και του μεγαλύτερου αριθμού αγνοουμένων, αλλά και της διαφορετικής προσέγγισης του ζητήματος, εκπροσωπούνταν από περισσότερες οργανώσεις-επιτροπές. Κύρια οργάνωση των συγγενών των Ελληνοκυπρίων αγνοουμένων ήταν η Παγκύπρια Οργάνωση Συγγενών Αδήλωτων Αιχμαλώτων και Αγνοουμένων, που εκπροσωπούσε νομικά τους συγγενείς των αγνοουμένων, σύμφωνα με τον δοθέντα παραπάνω ορισμό. Αργότερα, ιδρύθηκαν οι ενώσεις των αγνοουμένων από το χωριό της Άσσιας και η Επιτροπή Συγγενών Αγνοουμένων Περιόδου 1963-1964, οι οποίοι δεν ενέπιπταν στον νόμο του 1979.⁴⁵⁵ Επιπροσθέτως, συγκροτήθηκαν και ενώσεις της διασποράς, καθώς και η Πανελλήνια Επιτροπή Γονέων & Συγγενών Αδήλωτων Αιχμαλώτων & Αγνοουμένων Κυπριακής Τραγωδίας που εκπροσωπεί τις οικογένειες των Ελλήνων στρατιωτών που συμμετείχαν στα πολεμικά επεισόδια και εξαφανίστηκαν το καλοκαίρι του 1974. Η ύπαρξη της τελευταίας αποτελεί έμμεση παραδοχή της εμπλοκής της Ελλάδας στα γεγονότα του 1974. Στην επίσημη ιστοσελίδα

⁴⁴⁹ *Ο περί Αγνοουμένων Νόμος (Προσωρινά Διατάξεις)*, Νόμος του 1979 (Νόμος αρ.77/1979).

⁴⁵⁰ Στο ίδιο.

⁴⁵¹ *Ο περί Ωφελιμάτων Αφυπηρέτησεων Αγνοουμένων Κρατικών Υπαλλήλων (Ειδικά Διατάξεις)*, Νόμος του 1980, (Νόμος αρ34/1980).

⁴⁵² *Ο περί Αμεσης Εποπτείας από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας των Θεμάτων των Αγνοουμένων, Εγκλωβισμένων και Παθόντων (Προσωρινές Διατάξεις)*, Νόμος του 1993 (Νόμος αρ. 17(Ι)/1993).

⁴⁵³ *Ο περί Ρυθμίσεως των Συνταξιοδοτικών Ωφελιμάτων των Αγνοουμένων Κρατικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων των Οργανισμών Δημοσίου Δικαίου Νόμος του 1998* (Νόμος αρ. 24(Ι)/1998).

⁴⁵⁴ *Ο περί Ρυθμίσεων Ορισμένων Θεμάτων σε σχέση με τις Περιουσίες των Αγνοουμένων Νόμος του 2003* (Νόμος αρ.178(Ι)/2003).

⁴⁵⁵ Νατάσα Ιακώβου και Νάντια Κορνιώτη, *ό.π.*, σ.15.

της Επιτροπής αναγράφονται 82 αγνοούμενοι.⁴⁵⁶ Είναι ενδεικτικό της διαφοράς επίσημης και ανεπίσημης σφαίρας, ότι σύμφωνα με αφηγήσεις οικογενειών λαμβάνουν ως επίδομα που αναφέρεται στον νόμο ό,τι αφορά στη δεκαετία του 1940,⁴⁵⁷ για πολίτες της Ελλάδας που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1950, όπως αναφέρει η συγγενής ελλαδίτη αγνοουμένου.

Τέλος, μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003 και την πρώτη επαφή των δύο κοινοτήτων, ακολούθησε το 2006 η έναρξη πρωτοβουλιών σε τοπικό επίπεδο, όπως η «Δικαιοδική Πρωτοβουλία Συγγενών Αγνοουμένων, Θυμάτων Σφαγών και άλλων Θυμάτων των Γεγονότων του 1963-1974–Μαζί μπορούμε». Πρόκειται για μια πρωτοβουλία που ενώνει τα θύματα και τους συγγενείς των αγνοουμένων της τραυματικής αυτής περιόδου, με πρωταρχικό στόχο την ικανοποίηση των θυμάτων και στις δύο πλευρές του νησιού.

Παράλληλα, σε όλη την επικράτεια της Κύπρου, ανεγέρθηκαν μνημεία και στήθηκαν προτομές των αγνοουμένων. Μέσα στο πλαίσιο απόδοσης τιμών, το 2010 η Βουλή των Αντιπροσώπων θέσπισε την 29^η Οκτωβρίου ως Ημέρα των Αγνοουμένων για την ελληνοκυπριακή κοινότητα. Από την άλλη, και η τουρκοκυπριακή κοινότητα έχει ανεγείρει σε πλατείες μνημεία των αγνοουμένων ή μνημεία που αναφέρονται σε μαζικές σφαγές. Τα παραπάνω μνημεία των δύο κοινοτήτων είναι απόρροια μόνο της κυρίαρχης σε κάθε πλευρά αφήγησης, υποδεικνύοντας τον «Άλλο» ως υπαίτιο της τραυματικής συνθήκης. Γι' αυτό και τα μνημεία, όπως και οι περισσότερες εκδηλώσεις της κάθε κοινότητας, αναδεικνύουν την αίσθηση της διάστασης και της συνεχιζόμενης βίας, εξαιτίας της διχοτόμησης που έχει επιβληθεί.⁴⁵⁸ Αυτή η διάσταση άρχισε να υποχωρεί από το 2003 με τη δυνατότητα φυσικής επαφής των συγγενών των αγνοουμένων, αλλά και μαρτύρων των συμβάντων στις δυο κοινότητες.

Επομένως, οι περισσότερες πρωτοβουλίες αποκαταστατικής διάθεσης σε κάθε κοινότητα εξέφραζαν, ιδιαίτερα στην αρχή, την τάση ικανοποίησης μόνο της δικής τους κοινότητας, σύμφωνα με τις επίσημες αφηγήσεις, προβάλλοντας τη δική της οπτική η οποία θυματοποιούσε τους ίδιους και δαιμονοποιούσε την αντίπαλη πλευρά. Η παραπάνω περίοδος χαρακτηρίζεται από μια περιχαρακωμένη αφήγηση που στόχο είχε

⁴⁵⁶ Προφορική συνέντευξη με Χ.Τ., Αθήνα, μέσω Skype, 4/5/2022.

⁴⁵⁷ Βλ. για περισσότερα: www.agnooumenoi74.org. (ανακτήθηκε στις 27/12/2022).

⁴⁵⁸ Βλ. για περισσότερα, David Loyd, "Ruinution: Partition and the Expectation of Violence (on Allan de Souza's Irish Photography)", *Social Identities*, vol.9, (2003), p.475-509.

την επιβολή ελέγχου ενδοκοινοτικά και την κάλυψη επιφανειακών αναγκών των συγγενών των θυμάτων μέσω της οικονομικής αποζημίωσης. Η βασικότερη ανάγκη των οικογενειών για αλήθεια και επανόρθωση δεν ικανοποιήθηκε. Ο 21^{ος} αιώνας, μέσω και της επαναλειτουργίας της Δ.Ε.Α., δημιούργησε μια δυναμική επαναπροσέγγισης και αναδιαμόρφωσης της Κοινωνίας των Πολιτών και στις δύο κοινότητες του νησιού.

4.4.3. Οι προσπάθειες επανόρθωσης μέσα από το πρίσμα των διαπραγματεύσεων για την επίτευξη πολιτικής λύσης

Η διεθνής κοινότητα μετά τον Ψυχρό Πόλεμο εστιάζει εκ νέου την προσοχή της στην οικοδόμηση διαρκούς ειρήνης σε περιβάλλοντα παγιωμένων κοινωνικών συγκρούσεων, όπως της Κύπρου και της Κολομβίας.⁴⁵⁹ Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις επίλυσης των συγκρούσεων θεωρήθηκαν ανεπαρκείς, ιδιαίτερα στις περιοχές που αντιμετώπιζαν κοινωνικά, εθνοτικά και θρησκευτικά ζητήματα, και νέες θεωρήσεις τις διαδέχτηκαν οι οποίες προέκριναν σχέδια μετασχηματισμού των συγκρούσεων με στόχο την οικοδόμηση της ειρήνης.⁴⁶⁰ Οι ειρηνευτικές διαδικασίες προχωρούσαν μετά το πέρας εκδηλώσεων μαζικής βίας και επεδίωκαν συναίνεση που υπερέβαινε τις «κλειστές αίθουσες» του παρελθόντος.

Συγκεκριμένα, μετά το 1974 και την εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο, με συνέπεια την *de facto* διχοτόμηση, οι διαπραγματεύσεις του Ο.Η.Ε. επικεντρώθηκαν στη συμφιλίωση των δύο κοινοτήτων και την αποκατάσταση της κεντρικής κυβέρνησης στο θεσμικό πλαίσιο που προϋπήρχε του συντάγματος του 1960. Η προσπάθεια εξεύρεσης ομοσπονδιακής λύσης απέτυχε, καθώς οι δυο κοινότητες ερμήνευαν την ομοσπονδία με διαφορετικό τρόπο.⁴⁶¹ Οι μεν Ελληνοκύπριοι θεωρούσαν ότι την εξουσία θα τη δίνει στους Τουρκοκύπριους η Κυπριακή Δημοκρατία, ενώ οι Τουρκοκύπριοι ότι θα δημιουργούνταν θεσμικά δυο οντότητες, για πρώτη φορά σε μια νέα ομοσπονδία. Η συνθήκη της μη αναγνώρισης της Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου και η πολιτική και διπλωματική της απομόνωση

⁴⁵⁹ Isa Mendes, "Inclusion and Political Representation in Peace Negotiations: The Case of the Colombian Victim's Delegations", *Journal of Politics in Latin America*, vol.11 (3), (2019), p.274.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο.

⁴⁶¹ Βλ. για περισσότερα στην αναφορά (report), *Cyprus: Status of U.N. Negotiations and Related Issues, Specialist in Middle Eastern Affairs, Congressional Research Service-CRS Report For Congress-RL33497*, April 2009, p.5.

δημιούργησε ακόμα πιο στενούς δεσμούς των Τουρκοκυπρίων με την Τουρκία, όχι μόνο λόγω της στρατιωτικής υποστήριξης που τους παρείχε, αλλά και γιατί η Τουρκία αποτελούσε τον μοναδικό διάλογο επικοινωνίας των Τουρκοκυπρίων με τον υπόλοιπο κόσμο. Η παραπάνω κατάσταση δημιουργούσε σχέσεις αλληλεπίδρασης και μετάστασης των παθογενειών της εγγυήτριας δύναμης (Τουρκίας) ενδοκοινοτικά στους Τουρκοκύπριους. Αυτό δυσχέραινε με την πάροδο του χρόνου τις διαπραγματεύσεις και προκάλούσε δυσκαμψία στην πολιτική και έλλειμμα στην απαιτούμενη προσαρμοστικότητα στις συζητήσεις των δύο κοινοτήτων για συμβιβασμό. Έτσι, οι προσπάθειες του Ο.Η.Ε. κατά τη διάρκεια του 20^{ου} ήταν ανεπιτυχείς.

Ο 21^{ος} αιώνας, με τη θέσπιση μέτρων για τη θωράκιση και τήρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,⁴⁶² επανακαθόρισε την οπτική επίλυσης μέσα από την κοινωνία και τη διεθνή σκηνή, θέτοντας νέα όρια στις πολιτικές διαπραγματεύσεις. Το σχέδιο Ανάν και οι προσπάθειες ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ε.Ε. δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες για την επαναπροσέγγιση του ζητήματος. Στην κατεύθυνση αυτή σημαντική κρίνεται η επανανεργοποίηση της Δ.Ε.Α. για την εξακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων, αλλά και η δράση δικοινοτικών επιτροπών επί σειράς θεμάτων προς όφελος όλων των Κυπρίων, με βασικό στόχο την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης και την επανέναρξη των διαπραγματευτικών διαδικασιών το 2006, όπως είχε συμφωνήσει με τον Γενικό Γραμματέα του Ο.Η.Ε. ο πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας Τάσος Παπαδόπουλος.⁴⁶³

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε συγκρούσεις με εθνοτικό χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση της Κύπρου, οι φωνές των εμπλεκόμενων πολιτών πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να έχουν προτεραιότητα στην προσπάθεια επίτευξης εθνικών και διεθνών συμφωνιών. Η πολιτική ηγεσία οφείλει να κατανοεί τις σύγχρονες κοινωνικές δυναμικές, ώστε να συμπεριλάβει στις προσπάθειες για επίλυση τα θύματα και τις ανάγκες των πολιτών.

⁴⁶² Isa Mendes, *ό.π.*, p.275.

⁴⁶³ Βλ. για περισσότερα στην αναφορά (report), *Cyprus: Status of U.N. Negotiations and Related Issues*, *ό.π.*

4.5. Η συμμετοχή σε επιτροπές αγνοουμένων και η ανάγκη συλλογικότητας

Η συμμετοχή των πολιτών σε ομάδες πίεσης και σε Επιτροπές Αγνοουμένων αποτελεί σημαντικό τρόπο θεσμικής θωράκισης κοινών συμφερόντων.⁴⁶⁴ Η σημαντικότητα αυτής της συμμετοχής δεν αφορά μόνο στα μέλη που προΐστανται, αλλά όλους όσους εμπλέκονται σε τομείς κομβικούς για ζητήματα που ενδιαφέρουν άμεσα τις οικογένειες, όπως ζητήματα πληροφορίας και επικοινωνίας.⁴⁶⁵ Επιπροσθέτως, η συμμετοχή σε Επιτροπές Αγνοουμένων αποτελεί θεσμικό διάυλο επικοινωνίας για τα μέλη και καθοριστικό παράγοντα της πολιτικής που θα επιλέξουν όσον αφορά στη δημοσιοποίηση του ζητήματος στην ευρύτερη κοινωνία. Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τη συγκρότηση των Επιτροπών Αγνοουμένων στις δύο κοινότητες της Κύπρου, όπου η ανάγκη συλλογικότητας κρίνεται επιτακτική, καθώς δεν υπάρχει κοινός μηχανισμός των δυο πλευρών για την κατανόηση και αντιμετώπιση των αναγκών των αγνοουμένων.

Ειδικότερα, τις πρώτες δεκαετίες λειτουργίας των Επιτροπών Αγνοουμένων, οι φωνές τους ήταν οι μόνες που αντιπροσώπευαν τους συγγενείς, καθώς δεν ήταν δυνατή η διατύπωση μεμονωμένων αιτημάτων των αναγκών τους. Αυτή η κατάσταση αναδιαμορφώθηκε τον 21^ο αιώνα με τη θέσπιση μέτρων για τη θωράκιση και τήρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη δυνατότητα φυσικής επαφής θυμάτων και μαρτύρων των δύο πλευρών του νησιού, αλλά και της διαδικτυακής μεταξύ τους επικοινωνίας, καθώς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν πεδίο ανταλλαγής, διαμοιρασμού, κοινοποίησης, αξιολόγησης και αξιοποίησής απόψεων.⁴⁶⁶ Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αναμφίβολα, είναι εργαλεία που εξασφαλίζουν τη διάχυση της

⁴⁶⁴ Βλ. για περισσότερα το άρθρο του Ronald L. Hall, “Participation and Purpose in Committee Decision Making”, *American Political Science Review*, vol.81 (1), (1987), p.105-127.

⁴⁶⁵ Στο ίδιο.

⁴⁶⁶ Βλ. για περισσότερα το άρθρο του Patrick Finn, “The Impact of Social Media on Communication Sciences and Disorders: A Need for Examination and Research”, *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups*, vol.4 (2), (2019).

πληροφορίας και την ανεμπόδιστη πρόσβαση των πολιτών στους διαθέσιμους γνωστικούς πόρους.⁴⁶⁷

Με βάση τα παραπάνω θα επιχειρηθεί στη συνέχεια μια κατηγοριοποίηση των επιτροπών με κριτήριο την ανάγκη των οικογενειών για συλλογικότητα και αποτύπωση της έκφρασής τους με πολλούς τρόπους.

4.5.1. Διεθνείς Συμβάσεις της Γενεύης ως νομική θωράκιση των οικογενειών

Οι Συμβάσεις της Γενεύης απαρτίζονται από διατάξεις που αποσκοπούν στην αποτροπή εξαφάνισης προσώπων και από κανόνες που λειτουργούν θετικά για τη δημιουργία μηχανισμών εντοπισμού και ταυτοποίησης των εξαφανισθέντων, δρώντας ευεργετικά για τις οικογένειες των αγνοουμένων. Για παράδειγμα, τα κράτη οφείλουν, σύμφωνα με τις παραπάνω συμβάσεις, να ιδρύουν γραφεία πληροφοριών για τη λήψη και διαβίβαση πληροφοριών σχετικά με άτομα που αγνοούνται.⁴⁶⁸

Τα δικαιώματα των οικογενειών των θυμάτων διεθνών ένοπλων συγκρούσεων ενισχύθηκαν με τη θέσπιση πρόσθετου πρωτοκόλλου (Additional Protocol 1). Στο πρωτόκολλο αυτό διατυπώνεται με ενάργεια το δικαίωμα των οικογενειών των αγνοουμένων να ενημερώνονται για την τύχη των οικείων τους.⁴⁶⁹ Στόχος είναι η προάσπιση των συμφερόντων των οικογενειών και η απαλλαγή τους από τη συναισθηματική ταλαιπωρία, στο μέτρο του δυνατού.⁴⁷⁰ Επίσης, προβάλλεται η αναγκαιότητα συνεργασίας των αντίπαλων πλευρών, τόσο μεταξύ τους, όσο και με τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού, με σκοπό την ανταλλαγή πληροφοριών για την εύρεση των αγνοούμενων.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Christiana Karayianni and Charis Psaltis, “Tweet for peace: Twitter as a medium for developing a peace discourse in the hands of the Greek-Cypriot and Turkish-Cypriot Leaders”, *Online Information Review*, vol.47 (4), (2022), p.2.

⁴⁶⁸ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο, Grażyna Baranowska, “The Rights of the Families of Missing Persons: Going Beyond International Humanitarian Law”, *Israel Law Review*, vol.55 (1), (2022), p.25-49, όπου ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι προστατευόμενα πρόσωπα είναι εκείνα που σε δεδομένη στιγμή και με οποιονδήποτε τρόπο, βρίσκονται, σε περίπτωση σύγκρουσης ή κατοχής, στα χέρια προσώπων που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη σύγκρουση ή κατοχική δύναμη της οποίας δεν είναι υπήκοοι, *Σύμβαση της Γενεύης IV-σχετικά με την προστασία του άμαχου πληθυσμού εν καιρώ πολέμου*, Υπογράφηκε 21/10/1950-75 UNTS 287 (ΣΓ IV) αρ.4.

⁴⁶⁹ Πρόσθετο πρωτόκολλο, *Additional Protocol I to the Geneva Conventions*, n. 27, αρ.32, 1987.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο.

⁴⁷¹ Στο ίδιο.

Η Διεθνής Σύμβαση για την προστασία όλων των προσώπων από την εξαναγκαστική εξαφάνιση (International Convention For the Protection of All Persons From Enforced Disappearance –I.C.P.P.E.D.), που τέθηκε σε ισχύ στις 23 Δεκεμβρίου 2010, είναι η πρώτη σύμβαση που αναγνωρίζει ρητά ως θύματα τις οικογένειες των εξαφανισθέντων με τη βία και ως εκ τούτου αναγνωρίζει σε αυτές μια σειρά δικαιωμάτων.⁴⁷² Συγκεκριμένα, στο άρθρο 24 της παραπάνω συνθήκης, ως θύμα νοείται ο εξαφανισθείς και οποιοδήποτε άλλο άτομο έχει υποστεί βλάβη ως άμεσο αποτέλεσμα της εξαναγκαστικής εξαφάνισης.⁴⁷³ Σε άλλο εδάφιο ορίζεται το δικαίωμα για αποκατάσταση των θυμάτων που μπορεί να λάβει τις παρακάτω μορφές:⁴⁷⁴

- Επινόρθωση
- Επανάταξη
- Ικανοποίηση, συμπεριλαμβανόμενης αποκατάστασης της αξιοπρέπειας και υπόληψης
- Εγγύηση μη επανάληψης.

Το παραπάνω ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών κατοχυρώνει στον 21^ο αιώνα τα δικαιώματα των οικογενειών των αγνοουμένων. Μέχρι τότε υπήρχε κενό αναφορικά με τις οικογένειες των αγνοουμένων στις διεθνείς συμβάσεις, βάσει των οποίων οικογένειες στην Κύπρο, αλλά και οικογένειες θυμάτων άλλων χωρών, προσπαθούσαν να διεκδικήσουν αρχικά το δικαίωμα για την εύρεση και αποκατάσταση της αλήθειας και στη συνέχεια τα δικαιώματα που απέρρεαν από τη βάνουση συμπεριφορά και τις βλάβες που είχαν υποστεί μέλη τους. Αυτό το κενό κλήθηκαν να επωμιστούν οι Επιτροπές-Ομάδες Αγνοουμένων, οι οποίες παρότρυναν τις οικογένειες να συμμετέχουν στις δράσεις για ανεύρεση των οικείων τους και σε διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους για ενημέρωση και αποζημίωση (ηθική και υλική).

4.5.2. Οι Επιτροπές Αγνοουμένων στην ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή κοινότητα

«Η Επιτροπή [για τους Αγνοούμενους στην Κύπρο] θα επιλαμβάνεται μόνο υποθέσεων προσώπων καταγραφέντων ως αγνοουμένων στις διακοινοτικές συγκρούσεις καθώς και

⁴⁷² Ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών με αριθμό 47/133, 2010.

⁴⁷³ Στο ίδιο, αρ.24.

⁴⁷⁴ Στο ίδιο.

στα γεγονότα του Ιουλίου 1974 και μετέπειτα»- Άρθρο 7, Όροι Εντολής για την ίδρυση της Διερευνητικής Επιτροπής για τους Αγνοούμενους στην Κύπρο.⁴⁷⁵

Οι συγγενείς των αγνοούμενων μελών και των δύο κοινοτήτων έχουν οργανωθεί σε ομάδες-επιτροπές. Οι περισσότερες από αυτές βρίσκονται στην ελληνοκυπριακή πλευρά, ενώ στην τουρκοκυπριακή κοινότητα, επί της ουσίας, δραστηριοποιείται μια μόνο οργάνωση και κάποιες άλλες δομές που καλύπτουν παρεμφερή ζητήματα. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, αυτές οι επιτροπές, μολονότι διαφέρουν μεταξύ τους, δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο της κοινής ανάγκης για συλλογικότητα και αναζήτηση της αλήθειας. Η συνεργασία τους εξαρτάται από τη φύση της διεπαφής-διαβούλευσης μεταξύ των τοπικών ομάδων και του επίσημου κράτους.⁴⁷⁶ Επομένως, είναι φανερό ότι αυτές οι επιτροπές έχουν διττό ρόλο, λειτουργώντας αρχικά ως γέφυρα επικοινωνίας των οικογενειών με την κεντρική διοίκηση, και δευτερευόντως διασφαλίζοντας την επαφή με μέλη άλλων οικογενειών που έχουν υποστεί την ίδια τραυματική συνθήκη.

Ασφαλώς, στις επιτροπές αυτές δεν συμμετέχουν όλες οι οικογένειες των αγνοουμένων της Κύπρου. Ενδέχεται, μάλιστα, κάποια μέλη των ίδιων οικογενειών να συμμετέχουν και άλλα όχι. Πρόκειται για προσωπική επιλογή και εκπορεύεται από την προσπάθεια διεκδίκησης της αλήθειας και αποκατάστασης των θυμάτων και, εν τέλει, από την βούληση και στάση της ίδιας της οικογένειας. Στο πλαίσιο αυτών των επιτροπών, οι συμμετέχοντες, αξιοποιώντας τον συνεργατικό ορθολογισμό, αναπτύσσουν νέες σχέσεις και κανόνες αμοιβαιότητας.⁴⁷⁷ Αντιλαμβάνονται την οπτική, τους στόχους, τις προοπτικές των άλλων συμμετεχόντων και το κοινό τους πλαίσιο,⁴⁷⁸ ενώ, προσεγγίζοντας το ζήτημα στην ολότητά του, συνειδητοποιούν ταυτόχρονα, και τις παθογένειες που έχουν επιβαρύνει τις δυο κοινότητες όλες αυτές τις δεκαετίες.

Η ύπαρξη διαφορετικών ενώσεων οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είχαν όλοι οι συγγενείς των αγνοουμένων τις ίδιες ανάγκες. Πέρα από τη βασική ανάγκη που ήταν η εύρεση της αλήθειας και η αναζήτηση του δικού τους ανθρώπου, λόγω της ιδιομορφίας

⁴⁷⁵ Αναφορά στον επίσημο ιστότοπο της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων, www.cmp-cyprus.org.

⁴⁷⁶ Βλ. για περισσότερα, Judith E. Innes and David E. Booher, "Consensus Building as Role Playing and Bricolage: Toward a Theory of Collaborative Planning", in Patsy Healey and Jane Hiller (eds.), *Contemporary Movements In Planning Theory*, Routledge, London 2008, p.9-26.

⁴⁷⁷ Judith E. Innes and David E. Booher, "Collaborative rationality as a strategy for working with wicked problems", *Landscape and Urban Planning*, vol.154, (2016), p.1-3.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο.

των συγκρούσεων σε μια μακρά χρονική περίοδο, προέκυψαν διαφορετικές επιμέρους ανάγκες. Συνεπώς, δημιουργήθηκαν ποικίλες ενώσεις με σκοπό η κάθε μια να προωθήσει ό,τι έκρινε ως προτεραιότητα. Όλες, ωστόσο, ακολουθούν την εξέλιξη των διεθνών συνθηκών.

Αναλυτικότερα, κύρια και θεσμικά κατοχυρωμένη οργάνωση στην ελληνοκυπριακή κοινότητα είναι η Παγκύπρια Οργάνωση Συγγενών Αδήλων Αιχμαλώτων και Αγνοουμένων, που εκπροσωπεί τους συγγενείς σύμφωνα με τον Νόμο αρ. 77/1979. Παρόλο που η συμμετοχή των θυμάτων στις ποινικές διαδικασίες αποτελεί πρόσφατο φαινόμενο,⁴⁷⁹ στην Κύπρο λόγω και του επίσημου αφηγήματος και της αίσθησης ότι οι αγνοούμενοι ήταν εν ζωή αιχμάλωτοι, οι συγγενείς τους συνασπίστηκαν άμεσα σε επιτροπές για να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους.⁴⁸⁰ Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι στην ονομασία της παραπάνω οργάνωσης πρώτα αναφέρονται οι αδήλωτοι αιχμάλωτοι και έπειτα οι αγνοούμενοι. Επιπρόσθετα, έχουν δημιουργηθεί και άλλες ενώσεις συγγενών,⁴⁸¹ όπως η Ένωση των Αγνοουμένων από το χωριό Άσσια και η Επιτροπή Συγγενών Αγνοουμένων Περιόδου 1963-64, που, όπως αναφέραμε παραπάνω, δεν συμπεριλαμβάνονταν στον Νόμο του 1979.⁴⁸²

Συγκροτήθηκε, επίσης, η Πανελλήνια Επιτροπή Γονέων & Συγγενών Αδήλων Αιχμαλώτων και Αγνοουμένων Κυπριακής Τραγωδίας, που αντιπροσώπευε τις οικογένειες των Ελλήνων στρατιωτών οι οποίοι εξαφανίστηκαν κατά τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1974.⁴⁸³ Υπό την αιγίδα της Κυπριακής Κυβέρνησης, λειτουργούσε θεσμικά η Παγκύπρια Επιτροπή, με βασική επιδίωξη τη διεθνοποίηση του ζητήματος. Στην κατεύθυνση αυτή, παραδόθηκε στον Ο.Η.Ε., στις 3 Μαΐου του 1980, το πρώτο επίσημο έγγραφο για το ζήτημα των Αγνοουμένων με στοιχεία που συνέλεξε η Επιτροπή Συγγενών.⁴⁸⁴ Το 1981, ακολούθησε η συγκρότηση της Δ.Ε.Α. που, πέρα από

⁴⁷⁹ Elisabeth Baumgartner, "Aspects of victim participation in the proceedings of the International Criminal Court", *International Review of the Red Cross*, vol.90 (870), (2008), p.409.

⁴⁸⁰ Στο ίδιο.

⁴⁸¹ Νατάσα Ιακώβου και Νάντια Κορνιώτη, *ό.π.*, σ.17., πιο συγκεκριμένα γίνεται αναφορά στην Οργάνωση Συγγενών Κυπρίων Αγνοουμένων (ΗΒ) και στην Παγκόσμια Ομοσπονδία Αδήλων Αιχμαλώτων και Αγνοουμένων της Κύπρου (*Organization of Relatives of Missing Persons (United Kingdom), Global Federation of Relatives of Undeclared Prisoners and Missing Persons of Cyprus*). Μέσα από αυτή την αναφορά αναδεικνύεται και η σημασία που έχει για τους συγγενείς να διεκδικήσουν συλλογικά τα αιτήματά τους. Παράλληλα, η ύπαρξη διαφόρων οργανώσεων φανερώνει και το φάσμα διαφορετικών απόψεων που υπήρχε ανάμεσα στους συγγενείς αγνοουμένων.

⁴⁸² Στο ίδιο.

⁴⁸³ Στο ίδιο.

⁴⁸⁴ Επίσημο Ανακοινωθέν Κυπριακής Δημοκρατίας, 3/5/1980. Για κριτική ανασκόπηση βλ. Μακάριος Δρουσιώτης, *1619 ενοχές-τα λάθη, τα ψέματα και οι σκοπιμότητες*, Διαφάνεια/Αλφάδι, Λευκωσία, 2000, σ.13.

τις προσπάθειες γνωστοποίησης του ζητήματος, επικέντρωσε την προσπάθειά της στη δημιουργία ενός μηχανισμού ανεύρεσης των αγνοουμένων. Η προοπτική ανεύρεσης των λειψάνων των συγγενών τους, άρχισε πλέον να γίνεται αποδεκτή από αρκετές οικογένειες κατά την πρώτη δεκαετία του 2000.

Από την άλλη πλευρά, το επίσημο αφήγημα της τουρκοκυπριακής πλευράς στο θέμα των αγνοουμένων ήταν ότι αποτελούσαν μάρτυρες, όπως αποτυπώνεται και στην επίσημη ονομασία της Ένωσης για τις Οικογένειες των Μαρτύρων και των Βετεράνων Πολέμου, που ιδρύθηκε το 1976. Σκοπός του συλλόγου ήταν η προάσπιση της μνήμης των Βετεράνων του πολέμου, αλλά και των Μαρτύρων που χάθηκαν, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν οι αγνοούμενοι. Η Ένωση αυτή υιοθετούσε μονόπλευρη οπτική, θυματοποιώντας τη μια πλευρά και δαιμονοποιώντας την άλλη. Ενδεικτικό της πολιτικής της είναι ότι μόνο στην τελευταία παράγραφο στο καταστατικό επίσημο δελτίο της γινόταν αναφορά στους αγνοούμενους: *Να προσκομίσουμε βοήθεια στους συγγενείς των αγνοουμένων για την παράδοση των λειψάνων των συγγενών τους που αγνοούνται. Παρέχοντας παράλληλα στήριξη ώστε να διασφαλιστεί ότι θα πραγματοποιηθούν οι κατάλληλες διαδικασίες ταφής.*⁴⁸⁵

Εν συνεχεία, το 2005 ιδρύθηκε το Ίδρυμα Τουρκοκυπριακών Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Turkish Cypriots Human Rights Foundation), το οποίο δεν ήταν αμιγώς Ένωση Αγνοουμένων, αλλά προσέγγιζε το ζήτημα υπό τη σκοπιά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παρέχοντας στήριξη στις οικογένειες των θυμάτων.⁴⁸⁶ Το Ίδρυμα παρείχε νομική κάλυψη σε όλους τους πολίτες της τουρκοκυπριακής πλευράς που έχρηζαν βοήθειας, όπως πρόσφυγες ή οικογένειες αγνοουμένων, και επιπροσθέτως, συνεργαζόταν με τον Ο.Η.Ε. στην υλοποίηση κοινωνικοπολιτικών δράσεων με στόχο την ευρύτερη ενημέρωση των πολιτών για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Συνολικά, οι ενώσεις που δραστηριοποιήθηκαν στην ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή κοινότητα, σύμφωνα με την επίσημη αναφορά ανεξάρτητης ομάδας του Ο.Η.Ε., αναζητούσαν την αλήθεια και αποσκοπούσαν στην ανεύρεση των αγνοουμένων. Όπως, άλλωστε, διαπίστωνε ο γενετιστής/ερευνητής της ιατροδικαστικής ανθρωπολογίας της Δ.Ε.Α., Gulbanu Zorba, αρκετές οικογένειες και στις δύο πλευρές πίστευαν ότι οι δικοί τους άνθρωποι ήταν ζωντανοί και ιδιαίτερα

⁴⁸⁵ Επίσημο έγγραφο της οργάνωσης με την ονομασία, *The Turkish Republic of Northern Cyprus-Association of Martyr's Families and War Veterans*, σύμφωνα με αναρτημένο έγγραφο του Ο.Η.Ε., (ανακτήθηκε στις 02/01/2023).

⁴⁸⁶ Νατάσα Ιακώβου και Νάντια Κορνιώτη, *ό.π.*, σ.15.

μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, οι ελπίδες ανεύρεσής τους είχαν αναπτρωθεί.⁴⁸⁷ Ωστόσο, η αδυναμία των εν λόγω ενώσεων να καλύψουν τις ανάγκες όλων των οικογενειών και η ύπαρξη διαφορετικών φωνών που ανέτρεπαν τα επίσημα αφήγηματα οδήγησαν το 2006 στην ίδρυση της Δικαιοδικής Πρωτοβουλίας Συγγενών Αγνοουμένων, Θυμάτων Σφαγών και άλλων Θυμάτων των Γεγονότων 1963-1974–Μαζί μπορούμε. Η Δικαιοδική Πρωτοβουλία ασπαζόταν την αναφορά της ανεξάρτητης ομάδας του Ο.Η.Ε. που εξέφρασε τη λύπη της για την απουσία μιας συλλογικής και δεσμευτικής και για τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές αλήθειας, επισημαίνοντας πως και η ίδια η αλήθεια αποτελεί μια μορφή συμβολικής και ηθικής αποζημίωσης για τις οικογένειες.⁴⁸⁸ Έτσι, στο πλαίσιο αυτής της ένωσης, οικογένειες αγνοουμένων και στις δύο πλευρές του νησιού αντάλλαξαν πληροφορίες και βοήθησαν η μία την άλλη, με απώτερο σκοπό την ανεύρεση της αλήθειας και την ανάδειξη της ενσυναίσθησης και συνεργασίας ως πολύτιμα συλλογικά αγαθά στην επίλυση του Κυπριακού.

5^ο Κεφάλαιο: Μεθοδολογία έρευνας

5.1. Μεθοδολογία της παρούσας έρευνας

Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα μελέτη. Πρόκειται για ποιοτική μελέτη, καθώς η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε πραγματικές συνθήκες και όχι σε πειραματικά ελεγχόμενο περιβάλλον και αξιοποιήθηκαν ποιοτικοί τρόποι συλλογής και ανάλυσης δεδομένων. Ουσιαστικός στόχος της συγκεκριμένης πρακτικής ήταν η βαθύτερη κατανόηση και ανάλυση των προσωπικών βιωμάτων και απόψεων των συμμετεχόντων, που αντιμετωπίστηκαν ως

⁴⁸⁷ *Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Human Rights Council, A/HRC/51/31/Add.1, 2022, p.8.*

⁴⁸⁸ Στο ίδιο.

ερευνητικοί συνεργάτες και όχι ως αντικείμενα-υποκείμενα από τα οποία αποσπώνται τα κατάλληλα ερευνητικά δεδομένα.⁴⁸⁹

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε είναι αυτή της συνέντευξης προφορικής ιστορίας. Δεδομένου ότι όλες οι μορφές συνέντευξης δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στην εκμαίευση πληροφοριών για επίμαχα και τραυματικά γεγονότα και προκειμένου να λειτουργήσουμε υποστηρικτικά, ώστε οι αφηγητές μας να παρουσιάσουν ένα συνεκτικό εαυτό, δεν τέθηκαν αόριστες ερωτήσεις τύπου «πείτε μου την ιστορία της ζωής σας»,⁴⁹⁰ ούτε χρησιμοποιήθηκε ένα κλειστό περιβάλλον ερωταποκρίσεων. Με βάση τα παραδείγματα μαζικής καταπάτησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων που υπάρχουν στη διεθνή βιβλιογραφία, συντάχθηκε ένα πλαίσιο ερωτήσεων που θα διευκόλυνε την εξιστόρηση της μαρτυρίας των αφηγητών και των δύο κοινοτήτων, δίχως αγκυλώσεις. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι αντιμετωπίστηκαν με σεβασμό τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα των συνεντευξιζόμενων.

Η περιορισμένη ερευνητική εστίαση στις οικογένειες των θυμάτων και τα άτομα που αποτέλεσαν εμβληματικές προσωπικότητες στην προσπάθεια ανάδειξης του Κυπριακού ζητήματος και η ελλιπής ενημέρωση και ευαισθητοποίηση τόσο στην Ελλάδα όσο και την Κύπρο σχετικά με τις πιθανές ψυχολογικές επιδράσεις του τραύματος του πολέμου αποτέλεσαν το έναυσμα για τη μελέτη του εν λόγω θέματος. Η μελέτη στοχεύει να θέσει στον πυρήνα της τις ανάγκες των θυμάτων όσον αφορά στην κληρονομιά βίας, αμφισβητώντας τη μονομερή συμβολή της παγκόσμιας ελίτ και των κεντρικών κυβερνήσεων σε αυτή την πορεία. Σε αυτό το κεφάλαιο, επίσης, παρουσιάζεται ο ερευνητικός σχεδιασμός και τα ερευνητικά μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, εστιάζοντας στις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας με επίκεντρο τη μεταβατική δικαιοσύνη και την ανάδειξη των αφηγήσεων των θυμάτων και όχι των κεντρικών αφηγημάτων.

Επίσης, άκρως σημαντική θεωρήθηκε η ανάδειξη των δεοντολογικών προβληματισμών που αφορούν την προσέγγιση ενός ιδιαίτερα ευάλωτου πληθυσμού και, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια για την προστασία των συμμετεχόντων και την αποτροπή τυχόν επανατραυματισμού τους. Στη συνέχεια,

⁴⁸⁹ Βλ. για περισσότερα, Φίλια Ίσαρη και Μάριος Πουρκός, *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα www.kallipos.gr, 2015.

⁴⁹⁰ Lynn Abrams, *Θεωρία της Προφορικής Ιστορίας*, μετάφραση Λουκάς Ρινόπουλος, Πλέθρον, Αθήνα 2014, σ.70.

θα αναλυθούν τα ηθικά ζητήματα που ανέκυψαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας και με τη χρήση της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε.

5.1.1. Η συμμετοχική εθνογραφία ως εργαλείο εμβάθυνσης της έρευνας

Για να κατανοήσουμε τις αντιδράσεις και τη γενικότερη συνθήκη που επικρατεί σε περιοχές με εκτεταμένες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η Κύπρος, απαιτείται η εμπειρική και εθνογραφική προσέγγιση.⁴⁹¹ Μέσω αυτής, επιχειρείται η ουσιαστική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα θύματα και οι κοινότητες μετασηματίζονται από τη σύγκρουση ή τα τραυματικά γεγονότα σε βάθος χρόνου. Η εφαρμογή της εθνογραφίας, επομένως, ενδείκνυται στο πεδίο της μεταβατικής δικαιοσύνης, με στόχο την κατανόηση των οικογενειών των αγνοουμένων, αλλά και ευρύτερα της κοινότητας που ενέχει τη δυνατότητα ανάκαμψης ή μη από τέτοια τραυματικά γεγονότα.

Η εθνογραφία δίνει έμφαση στο τοπικό και το ιδιαίτερο, αποκαλύπτοντας την εμπειρική πολυπλοκότητα και καταδεικνύοντας την ανεπάρκεια των προσεγγίσεων που επιδιώκουν να είναι οικουμενικές στο πεδίο εφαρμογής τους. Ιδιαίτερα, στον χώρο της μεταβατικής δικαιοσύνης, απαιτείται η μετατόπιση από το γενικό των οικουμενικών ιδεών, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, στο ειδικό, δηλαδή στις ανάγκες των θυμάτων και των οικογενειών του. Οι διεθνείς φορείς-συμβάσεις αναφορικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα ερμηνεύουν τις απαντήσεις σε σοβαρές παραβιάσεις μέσω μιας κυρίως νομικής οπτικής, καθορίζοντας τη μεθοδολογία για τη συλλογή στοιχείων και την αντιμετώπιση θυμάτων και μαρτύρων.⁴⁹²

Πράγματι στα μετασυγκρουσιακά περιβάλλοντα έχει επικρατήσει η διεκδίκηση της αποκατάστασης των θυμάτων μέσω της ατζέντας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εν αντιθέσει με την προσέγγιση κατανόησης των αναγκών και των αιτημάτων των θυμάτων. Η προσέγγιση και η κατανόηση ανθρώπων της ίδιας ή και διαφορετικής κοινότητας που αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα λόγω του τραυματικού

⁴⁹¹ Εθνογραφική προσέγγιση εννοείται η συστηματική μελέτη ανθρώπων και πολιτισμών. Μέσω της εθνογραφικής προσέγγισης ερευνώνται κοινωνικά και πολιτιστικά φαινόμενα μιας ομάδας. Η εθνογραφία αποτελεί τη γέφυρα για τη γραπτή «παρακολούθηση» μιας ομάδας.

⁴⁹² Βλ. για περισσότερα στην αναφορά του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, *United Nations Human Rights, Report: Activities and Results*, 2008, p.151.

παρελθόντος και ο πλουραλισμός των αναγκών, αλλά και των όρων αποκατάστασης της τραυματικής συνθήκης διαμορφώνουν τον «οδοδείκτη» κατανόησης ομάδων πολιτών που πιθανόν έχουν τις ίδιες ανάγκες (μολονότι είναι εγκλωβισμένοι σε αντιθετικές βιωματικές εμπειρίες και σε αντίπαλα ιστορικά αφηγήματα). Η παρούσα μεθοδολογία κρίθηκε ότι ευνοεί τις συνθήκες για μια ολιστική προσέγγιση, συμβάλλοντας στην κατανόηση του αντικτύπου μιας σύγκρουσης σε έναν πληθυσμό ή ένα συγκεκριμένο υποσύνολο του.⁴⁹³ Πάνω από όλα όμως, επιτρέπει η παρούσα έρευνα να ακουστούν οι φωνές των θυμάτων και να διατυπωθούν οι ανάγκες και τα αιτήματά τους, όπως επιθυμεί ο κάθε αφηγητής, δίχως παρεμβάσεις.

Η αρχική επαφή και η σκιαγράφηση του περιβάλλοντος των αφηγητών-μαρτύρων προϋποθέτει μια συμμετοχική διαδικασία, καθώς η ίδια η συμμετοχή θεωρείται δικαίωμα και η συμμετοχική διαδικασία αποκαθιστά τη δυνατότητα του ατόμου να ενεργεί.⁴⁹⁴ Ωστόσο, η συνθήκη αυτή σε μετασυγκρουσιακά περιβάλλοντα γίνεται πιο δυσχερής και η προεργασία χρίζει πιο επίμονης και συστηματικής προσέγγισης, διότι ενδέχεται οι αφηγητές να είναι τραυματισμένοι ή να είναι πιο δύσκολη η φυσική πρόσβαση στους συνεντευξιαζόμενους, με αποτέλεσμα να περιπλέκονται οι στρατηγικές δειγματοληψίας που επιλέγουμε. Στις διαιρεμένες κοινωνίες μαλιστα η συναισθηματική πρόσβαση, που είναι και η ουσιαστική όσον αφορά στις συνεντεύξεις, θα επιτρέψει στον ερευνητή να κερδίσει την αποδοχή εντός της κοινότητας και να εκμαιεύσει τις πληροφορίες που γνωρίζουν οι ερωτηθέντες.⁴⁹⁵ Ο ερευνητής θα πρέπει να κάμψει την καχυποψία που υπάρχει στην αρχή στο πρόσωπό του και να κερδίσει, με προσπάθεια και επιμονή, την εμπιστοσύνη των αφηγητών. Στην πορεία της παρούσας έρευνας χρειάστηκε πολλές φορές να επανέλθουμε στους ίδιους αφηγητές, μέχρι ν' αισθανθούν ασφάλεια και εμπιστοσύνη. Ιδιαίτερα, στην περίπτωση της Κύπρου, όπου τα ανθρώπινα δικαιώματα εξακολουθούν να παραβιάζονται και δεν έχει επιτευχθεί θεσμική συμφωνία για τη μεταβατική λύση, οι αφηγητές αισθάνονται φόβο για ενδεχόμενες επιπτώσεις, αν μιλήσουν.

⁴⁹³ Simon Robins, *Addressing the needs of families of the Missing: A test of contemporary approaches to transitional justice*, PhD Post-war Recovery Studies- University of York Post-war Reconstruction and Development Unit (PRDU), Department of Politics, 2011, p.134.

⁴⁹⁴ Βλ. για περισσότερα, Andrea Cornwall and Celestine Nyamu-Musembi, "Putting the 'Rights-Based Approach' to Development into Perspective", *Third World Quarterly*, vol.25 (8), (2004), p.1415-1437.

⁴⁹⁵ Richard Bowd, *From Combatant to Civilian: The Social Reintegration of ex-Combatants in Rwanda and the Implications for Social Capital and Reconciliation*, PhD in Post-war Recovery Studies, University of York, Post-conflict Reconstruction and Development Unit (PRDU), Department of Politics, 2008, p.129.

Κάθε επικοινωνία με υποψήφιο αφηγητή έγινε μετά από πρόταση των επιτροπών για τις οικογένειες των αγνοουμένων (βλ. κεφ.4) Αυτές οι ενώσεις εκπροσωπούν τα θύματα, τις περισσότερες φορές σε τοπική-περιφερειακή βάση, γεγονός που βοηθάει στην εμπλοκή των τελευταίων στην έρευνα. Στη συνέχεια, ο κάθε αφηγητής πρότεινε κάποιον άλλον. Μπορούμε γενικότερα να πούμε ότι η συμμετοχική αυτή μεθοδολογία και κινητοποίηση για ανεύρεση περισσότερων συμμετεχόντων εξέφραζε την επιθυμία για ανακίνηση και ανάδειξη του ζητήματος από τις οικογένειες μέσω μιας θυματοκεντρικής προσέγγισης (βλ. κεφ.3). Η παρούσα έρευνα στοχεύει στο ν' αξιοποιήσει την επίτευξη των στόχων των ερευνητικών ερωτημάτων σε άμεση συνάρτηση με την επιθυμία των θυμάτων για γνωστοποίηση και διάδοση των αναγκών τους.

Παράλληλα με τις αφηγήσεις, εξετάστηκαν επίσημα έγγραφα δικών, καθώς και διεθνών οργανισμών. Η πρωτογενής, ωστόσο, γνώση έγκειται στη φωνή των θυμάτων και των ενεργών πολιτών, κάποιοι από τους οποίους αποτέλεσαν εμβληματικές προσωπικότητες στα ζητήματα που εξετάζουμε, διαδραματίζοντας καίριο ρόλο σε θεσμικές θέσεις. Μέσω αυτής της διαδικασίας τέθηκαν κοινά ερωτήματα στους αφηγητές, παρά τη διαφορετική τους προέλευση. Το επιδιωκόμενο ήταν ν' ακουστεί η φωνή και των δυο κοινοτήτων και να διερευνηθεί στην ολότητά του το Κυπριακό ζήτημα.

5.1.2. Γιατί η Κύπρος; Το κριτήριο επιλογής

Η παρούσα έρευνα ασχολείται με το ζήτημα των αγνοούμενων μελών μέσα από έναν πολυπρισματικό φακό που συνδέεται με το πεδίο της μεταβατικής δικαιοσύνης. Όπως προκύπτει από διεθνή παραδείγματα, μια συνθήκη «παγωμένης σύγκρουσης» (Frozen Conflict) καθορίζει την κοινωνία και ιδιαίτερα όταν υπάρχουν σε αυτή αγνοούμενα μέλη. Η κοινωνία σε μια τέτοια συνθήκη αντιμετωπίζει δυσχέρειες και οι οικογένειες των αγνοουμένων αποτελούν θύματα.

Η διερεύνηση, επομένως, του ζητήματος των αγνοουμένων της Κύπρου είναι μια πρόκληση, καθώς αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα μιας μετασυγκρουσιακής κοινωνίας. Μέσα από αυτό το ζήτημα περιδιαβαίνουμε όλη την πορεία της προσπάθειας επίλυσης των διαφορών και της βαθύτερης κατανόησης των δυο

κοινοτήτων. Οι δυο κοινότητες είναι εξοικειωμένες με την πραγματικότητα της βίαιης εξαφάνισης ως απότοκο της ένοπλης σύρραξης, γεγονός που επηρεάζει όχι μόνο τους συγγενείς, αλλά ευρύτερα την κοινωνία, προκαλώντας αισθήματα ανασφάλειας, αβεβαιότητας και φόβου.⁴⁹⁶

Μέσα από το πρίσμα αυτό και εστιάζοντας στη διαφοροποίηση που επήλθε στις δύο κοινότητες μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003, ο συγγραφέας θεώρησε ότι θα προσέφερε μια διαφορετική οπτική αυτού του ακανθώδους ζητήματος. Οι οικογένειες είναι στο επίκεντρο της μελέτης, παράλληλα, όμως, κατεγράφησαν μαρτυρίες εμβληματικών προσωπικοτήτων στη διερεύνηση του ζητήματος των αγνοουμένων, δημοσιογράφων με κοινωνικό έρεισμα και στις δυο κοινότητες και ατόμων που συνεισέφεραν στην προσπάθεια ανεύρεσης αγνοούμενων μελών. Μια ξεχωριστή κατηγορία είναι και οι συγγενείς των αγνοουμένων, οι οποίοι συνέβαλαν στην ανεύρεση και άλλων αγνοουμένων. Η παραπάνω προσέγγιση έδωσε τη δυνατότητα να παρουσιαστεί το ζήτημα μέσα από την οπτική των απλών ανθρώπων και να διερευνηθεί η δυνατότητα συμφιλίωσης ή επαναπροσέγγισης.

Κατά την εξέταση των μελετών περίπτωσης στην παρούσα έρευνα πρέπει να ληφθούν υπόψη διάφοροι παράγοντες. Πρώτον, είναι απαραίτητη να διερευνηθούν οι συνθήκες που οδήγησαν στην ύπαρξη αγνοουμένων και ο τρόπος που οι κεντρικές διοικήσεις διαμόρφωσαν τις εκάστοτε πολιτικές τους, ενώ, παράλληλα, επιβάλλεται να ακουστούν οι φωνές των οικογενειών των θυμάτων. Δεύτερον, το μεγάλο χρονικό διάστημα που παρήλθε από την τέλεση των ειδεχθών εγκλημάτων έως σήμερα δίνει τη δυνατότητα να παρουσιαστεί η δυναμική του ζητήματος, που επιβεβαιώνεται με τη διαφοροποίηση των αγνοουμένων και την παρουσίαση διαφορετικών χρονικών πλαισίων (1963-64, 1974). Σε αυτό συνέβαλε η συλλογή αφηγήσεων μαρτύρων και συγγενών που βίωσαν τα γεγονότα, αποτελώντας τις πρωτογενείς πηγές της έρευνας. Αυτές οι πηγές δεν θα μπορούσαν ασφαλώς να χρησιμοποιηθούν, δίχως την τεκμηρίωση της διεθνούς βιβλιογραφίας και των reports (αναφορές) των διεθνών οργανισμών.

Η ύπαρξη των εκτεταμένων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παράλληλα με την ατιμωρησία των θυτών και το αίτημα για δικαιοσύνη των θυμάτων,

⁴⁹⁶ Βλ. για περισσότερα, 'Enforced Disappearances' (Βίαιες εξαφανίσεις), Διεθνής Αμνηστία, <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/disappearances/>.

καθώς δεν έχει επέλθει ακόμη θεσμική συμφωνία, μας οδήγησε στις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας με κεντρικό θέμα τους αγνοούμενους, αναδεικνύοντας το ζήτημα αυτό που μέχρι σήμερα στη δημόσια σφαίρα αντιμετωπιζόταν ως ανεπίλυτο. Η προσέγγιση των δυο κοινοτήτων επέτρεψε τη βαθύτερη κατανόηση των παθογενειών που παρεμπόδισαν την επίλυση του ζητήματος στην ολότητά του, όπως και τη γενικότερη επίλυση του Κυπριακού ζητήματος. Η μεταβατική δικαιοσύνη προσεγγίστηκε με μια θυματοκεντρική οπτική, ώστε να ερμηνευθεί το υπάρχον πλαίσιο, εφόσον εκλείπει η πολιτική διευθέτηση του θέματος. Θεωρήθηκε ότι αυτή ήταν η ορθολογικότερη σύνδεση των διαφορετικών εμπλεκόμενων επιστημονικών πεδίων (π.χ. κοινωνική ανθρωπολογία, ιστορία, κοινωνιολογία, ιατροδικαστική ανθρωπολογία, κ.α.) σύμφωνα και με τις δευτερογενείς πηγές.

Επομένως, η αδυναμία επίλυσης σε πολιτικό επίπεδο, η μακροχρόνια καταπόνηση των οικογενειών και η προθυμία των πολιτών των δυο κοινοτήτων να συμβάλουν στην παρούσα έρευνα διαμόρφωσαν το ευνοϊκό πεδίο διεξαγωγής της. Επιπροσθέτως, η γλώσσα, αλλά και το μικρό γεωγραφικό πλάτος του νησιού κατέστησαν εφικτή την, όσο το δυνατόν, πληρέστερη ανάδειξη αυτού του πολύπλευρου ζητήματος.

5.2. Οι συνεντεύξεις με ημιδομημένο ερωτηματολόγιο ως εργαλείο της προφορικής ιστορίας

Προφορική ιστορία είναι τόσο η ερευνητική μεθοδολογία (ο τρόπος διεξαγωγής μιας έρευνας) όσο και το αποτέλεσμα της.⁴⁹⁷ Εγγενής στόχος του ερευνητικού πεδίου της είναι να δημιουργήσει πρωτογενείς πηγές του παρελθόντος, συμπεριλαμβάνοντας στις μεθόδους της τη διεξαγωγή συνεντεύξεων και την καταγραφή του παραγόμενου υλικού. Είναι δε τέτοιος ο θετικός αντίκτυπος των συνεντεύξεων της προφορικής ιστορίας, ώστε σήμερα αποτελούν δοκιμασμένη μέθοδο που αξιοποιείται και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, όπως οι σπουδές της μνήμης και του τραύματος, η εθνολογία, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, οι σπουδές υγείας και η ψυχολογία.⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ Lynn Abrams, *ό.π.*, σ.12.

⁴⁹⁸ Στο ίδιο.

Σε αυτή την ενότητα θα παρουσιάσουμε τη διαδικασία που ακολουθήθηκε στη διεξαγωγή συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας, βασιζόμενοι στη διεθνώς υπάρχουσα μεθοδολογία σε συνδυασμό με τις ανάγκες εξατομίκευσης και με τις απαιτήσεις που διαμορφώνονται σε κάθε έρευνα, αλλά και κάθε μεμονωμένη συνέντευξη. Χαρακτηριστικά ο Paul Thompson αναφέρει: «[...] γιατί οι μεθοδολογικές αρχές πάντα αμβλύνονται από την επίδραση των προσωπικοτήτων που εμπλέκονται σε κάθε συνέντευξη».⁴⁹⁹

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η συγκεκριμένη μέθοδος χρησιμοποιείται σε πολλαπλά επιστημονικά πεδία. Χρησιμοποιείται σε μια σειρά διαφορετικών δραστηριοτήτων, όπως για ακαδημαϊκούς λόγους ή για την ανάδειξη αποσιωπημένων φωνών, όπως έχει συμβεί στη Νότια Αφρική μέσω της θεσμικά εδραιωμένης Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης.⁵⁰⁰ Μέσα σε αυτό πλαίσιο θα τεκμηριώσουμε την αιτία και τη διαδικασία που επιλέχθηκε για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων με πυρήνα ακραία τραυματικά γεγονότα που βίωσαν οικογένειες αγνοούμενων μελών και στις δύο κοινότητες της Κύπρου.

5.2.1. Το πνεύμα διεξαγωγής των συνεντεύξεων υπό το πρίσμα της προφορικής ιστορίας

Οι συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας που συλλέγονται στο πλαίσιο έρευνας ή επιστημονικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι μεμονωμένες ιστορίες, και δη ιστορίες ζωής, στις οποίες τα άτομα αφηγούνται γεγονότα που έζησαν ή είδαν και περιγράφουν σκηνές ή συναισθήματα.⁵⁰¹ Ο προφορικός ιστορικός δεν έχει άμεση πρόσβαση στα γεγονότα, αλλά μελετώντας το περιεχόμενο των αφηγήσεων αποκρυπτογραφεί τα νοήματα που αποδίδουν οι ερωτώμενοι στις μαρτυρίες τους.⁵⁰² Δεδομένου ότι οι ερωτώμενοι προσπαθούν μέσα από τις μαρτυρίες τους ν' αποδώσουν ένα νόημα για τα γεγονότα και στην προκειμένη περίπτωση για τις τραυματικές συνθήκες που βίωσαν, η αφήγησή τους κατευθύνει τον ερευνητή, στην προσπάθειά του

⁴⁹⁹ Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν*, μετάφραση Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Πλέθρον, Αθήνα 2009, σ.277.

⁵⁰⁰ Lynn Abrams, *ό.π.*, σ.12-13.

⁵⁰¹ Βλ. για περισσότερα, Marie A. Pelletier, "Finding Meaning in Oral History sources through storytelling and religion", in Steven High (eds.) *Beyond Testimony and Trauma: Oral History in the aftermath of mass violence*, UBC Canada Press, Vancouver 2015, p.332-351.

⁵⁰² *Ο.π.*

ν' αποκωδικοποιήσει τα μηνύματα που εξάγονται από τις μαρτυρίες. Αυτή ακριβώς η σκέψη καθοδήγησε τη δόμηση της παρούσας εργασίας.

Όσον αφορά στη σύνδεση μεταξύ προσωπικών ιστοριών και γεγονότων, ο Hayden White αναφέρει ότι στον ιστορικό λόγο, η αφήγηση αξιοποιείται από τον ερευνητή για να μετατρέψει σε ιστορία έναν κατάλογο ιστορικών γεγονότων. Διαφορετικά θα ήταν μόνο ένα χρονικό.⁵⁰³ Ενδεικτικό είναι και το παρακάτω παράθεμα: «*Τα περισσότερα έργα ιστορικής ανάλυσης που χρησιμοποιούν μεθοδολογικά τις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας έχουν τονίσει, πολύ σωστά, τις βιογραφικές πτυχές που προσομοιάζουν με ντοκιμαντέρ αυτών των συνεντεύξεων. Όταν δε χρησιμοποιούνται ενδεδειγμένα με προσεκτικό και δημιουργικό τρόπο αυτές οι συνεντεύξεις καταφέρνουν να ρίξουν νέο φως σε κάποτε σκοτεινά ιστορικά γεγονότα. Μας παρουσίασαν ένα νέο είδος αποδεικτικών στοιχείων που συχνά μάς ανάγκασαν να επανεκτιμήσουμε τις απόψεις μας για το παρελθόν*».⁵⁰⁴

Η αρχική αυτή σκέψη καθόρισε τη μεθοδολογία της συνέντευξης προφορικής ιστορίας που ακολουθήθηκε σε συνδυασμό με τη χρήση αρχειακών πηγών (πρακτικά δικών, εκθέσεις διεθνών οργανισμών και κρατικές εκθέσεις), αποσκοπώντας στην ανάδειξη και ερμηνεία των γεγονότων. Επειδή διακυβεύονται ακανθώδη ζητήματα, χρήζει ιδιαίτερα μεγάλης προσοχής το υλικό των συνεντεύξεων και απαιτεί συνεχή διασταύρωση με το αρχειακό υλικό, ώστε να τεθούν τα θεμέλια μιας προγραμματικά αντικειμενικής ερευνητικής διαδικασίας. Ένα άλλο γεγονός που συνηγορούσε ως προς αυτή τη μεθοδολογία, ήταν και η απουσία θεσμικής λύσης σε ένα ζήτημα που παραμένει ανεπίλυτο και του οποίου οι όροι μεταβάλλονται κατά διαστήματα.

5.2.2. Η διαδικασία των συνεντεύξεων με ημιδομημένο ερωτηματολόγιο

Οι συνεντεύξεις παρέχουν την ευκαιρία στα υποκείμενα να παρουσιάσουν πληροφορίες-αφηγήσεις με τους δικούς τους όρους. Αυτή ήταν και η εγγενής σκέψη της συγκεκριμένης επιλογής. Ενδεδειγμένος τρόπος για την έναρξη της διαδικασίας θεωρείται η χαρτογράφηση του πεδίου και η συλλογή ιδεών και πληροφοριών πριν από

⁵⁰³ Hayden White, *The Content Of The Form: Narrative Discourse And Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1987, p.43.

⁵⁰⁴ Ronald J. Grele, Studs Terkel Jan Vansina, Dennis Tedlock, Saul Benison and Alice Kessler Harris, (eds.), *Envelopes Of Sound: The Art Of Oral History*, Greenwood Publishing Group, Inc, California 1991, p.213.

τη συνέντευξη.⁵⁰⁵ Έτσι, επιχειρήθηκε να δημιουργηθεί ένα υπόβαθρο γενικών γνώσεων σχετικών με το θέμα, μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία.⁵⁰⁶ Επιπλέον, είχε προηγηθεί η διερεύνηση της «προϊστορίας» των οικογενειών των αφηγητών, τυχόν προηγούμενων συνεντεύξεων ή κάθε άλλης συνεισφοράς τους στη δημόσια σφαίρα της κοινωνίας της Κύπρου. Βασική επιδίωξη ήταν η δημιουργία της αίσθησης στον αφηγητή ότι ο ερευνητής τον γνώριζε πριν έρθει σε επικοινωνία μαζί του, ώστε να μην επιβαρυνθεί με την εξιστόρηση περαιτέρω λεπτομερειών-διευκρινίσεων, που θα λειτουργούσαν αρνητικά στην ίδια τη συνέντευξη. Αδιαμφισβήτητος είναι, επίσης, ο σεβασμός στον αφηγητή κατά τη διάρκεια, αλλά και μετά το πέρας της συνέντευξης. Η ανάπτυξη της «χημείας» με τον αφηγητή επηρεάζει τη διαδικασία είτε θετικά, είτε αρνητικά. Αν υπάρξει κακή διαπροσωπική σχέση μεταξύ αφηγητή και ερευνητή, ακυρώνεται η ίδια η παραχωρημένη συνέντευξη.⁵⁰⁷

Επελέγη ως μορφή η συνέντευξη με ημιδομημένο ερωτηματολόγιο, για τον σχεδιασμό του οποίου λάβαμε υπόψη διεθνή παραδείγματα, την ιδιαιτερότητα των ερευνητικών ερωτημάτων, αλλά και τις αρχές της θεωρίας της προφορικής ιστορίας.⁵⁰⁸ Καθώς συνδυάζει τη συνεκτική δομή με την ευελιξία, κρίθηκε ως η ιδανική τεχνική για να επιτρέψει στις οικογένειες των εξαφανισμένων, των θυμάτων, αλλά και στα μέλη της κοινωνίας της Κύπρου γενικότερα ν' αφηγηθούν τις μαρτυρίες τους και να εκφράσουν τις ανάγκες και τα αιτήματά τους με τους δικούς τους όρους. Ο ιστορικός και ερευνητής προφορικής ιστορίας Alessandro Portelli έχει περιγράψει τη συνέντευξη με ημιδομημένη δομή σαν μια «ουσιαστική ανταλλαγή» που λαμβάνει χώρα σε πολλά επίπεδα,⁵⁰⁹ κάτι που άλλωστε διαπιστώθηκε και στην παρούσα έρευνα.

Αδιαπραγμάτευτη αρχή κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων ήταν η κατανόηση των αφηγητών και ο σεβασμός στα πολιτισμικά στοιχεία ή στις τυχόν διαφοροποιήσεις της κάθε οικογένειας. Το επαναλαμβανόμενο μοτίβο των συνεντεύξεων μπορούσε, επομένως, να διαφοροποιηθεί ανάλογα με τον αφηγητή και την προσωπικότητά του. Γι' αυτό, σε όλες τις συνεντεύξεις, η πορεία των ερωτήσεων καθοριζόταν από τις απαντήσεις του ερωτώμενου. Ο Paul Thompson αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μια

⁵⁰⁵ Στο ίδιο.

⁵⁰⁶ Paul Thompson, *ό.π.*, σ.273.

⁵⁰⁷ Lynn Abrams, *ό.π.*, σ.23.

⁵⁰⁸ Βλ. για περισσότερα, Paul Thompson, *ό.π.*, Lynn Abrams, *ό.π.*, Ronald J. Grele, *ό.π.*

⁵⁰⁹ Alessandro Portelli, *The Death Of Luigi Trastulli And Other Stories: Form And Meaning In Oral History*, State University Of New York Press, New York 1991, p.25.

ευρύτερη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής, βασισμένη σε ένα σχετικά μεγάλο φάσμα πληροφορητών, απαιτεί κι αυτή ιδιαίτερα προσεκτική προετοιμασία της μορφής των ερωτήσεων πριν αρχίσουν οι συνεντεύξεις. Το να θέτεις ερωτήσεις με τον καλύτερο δυνατό τρόπο είναι προφανώς σημαντικό για κάθε συνέντευξη». ⁵¹⁰

Ο μέσος όρος μιας συνέντευξης διαρκούσε περίπου 70-90 λεπτά, με μέγιστη διάρκεια τις 2,5 ώρες και ελάχιστη τα 30 λεπτά. Οι πληροφορητές ποικίλλουν, από τους πιο ομιλητικούς, για τους οποίους αρκούν λίγες μόνο ερωτήσεις για να τους κατευθύνουν, ή πότε-πότε μια πολύ συγκεκριμένη ερώτηση για να ξεκαθαριστεί κάποιο ζήτημα που έμεινε ασαφές· μέχρι τους σχετικά λιγόλογους, που μπορούν με ενθάρρυνση, ευρείες ανοιχτές ερωτήσεις και συμπληρωματικές προτροπές να μας αποκαλύψουν πολύ πλουσιότερες αναμνήσεις απ' ό,τι είχε αρχικά διαφανεί, σημειώνει ο Paul Thompson. ⁵¹¹ Ο χρόνος της συνέντευξης καθοριζόταν ουσιαστικά από τους αφηγητές, καθώς επιδίωξή μας ήταν να μην κουραστούν.

Τα πρώτα ερωτήματα που θέσαμε στους ερωτηθέντες ήταν βιογραφικού περιεχομένου και στη συνέχεια επικεντρωνόμασταν στα ερευνητικά ερωτήματα και στην επίδραση που είχε το τραυματικό γεγονός στη ζωή τους. Ολοκληρώνοντας, τους παροτρύναμε να συμπληρώσουν την αφήγηση ή να προσθέσουν οτιδήποτε έκριναν σημαντικό. Μετά το πέρας της συνέντευξης διατηρούσαμε επαφή με τους αφηγητές, καθώς η σχέση που είχε δημιουργηθεί με αυτούς ήταν ουσιαστική, και πάντοτε ήμασταν διαθέσιμοι για διευκρινιστική ή οποιαδήποτε άλλη ερώτηση επιθυμούσαν να θέσουν.

Ανακεφαλαιώνοντας, προκρίναμε τη χρήση του ημιδομημένου ερωτηματολογίου, που μας παρείχε μια συγκεκριμένη δομή αλλά παράλληλα μας εξασφάλιζε ελευθερία κινήσεων, επιτρέποντας στους αφηγητές ν' αισθανθούν οικεία, συναίσθημα απαραίτητο για ένα τόσο τραυματικό ζήτημα. Συγχρόνως, η προσωπικότητα κάθε αφηγητή ήταν απολύτως σεβαστή και αποφεύχθηκε ο καθορισμός αυστηρών ορίων που θα οδηγούσαν τους αφηγητές σε μονολεκτικές απαντήσεις, μετατρέποντας την έρευνα που διεξήγαμε σε καρικατούρα κλασικής δειγματοληπτικής έρευνας. ⁵¹²

⁵¹⁰ Paul Thompson, *ό.π.*, σ.276.

⁵¹¹ Στο ίδιο, σ.277.

⁵¹² Στο ίδιο.

5.3. Μέθοδοι έρευνας

Οι ερευνητικές μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκαν για να βελτιστοποιηθεί η χρησιμότητα των δεδομένων που συλλέχθηκαν. Ειδικότερα, συνδυάστηκαν μέθοδοι με στόχο την αποτελεσματικότερη τεκμηρίωση, βάσει της θεωρίας της τριγωνοποίησης,⁵¹³ και την αντιμετώπιση των προκλήσεων αξιοπιστίας και εγκυρότητας που μπορεί να εγείρονται. Συγκεκριμένα, αξιοποιήθηκαν εκθέσεις Διεθνών Οργανισμών και κυβερνήσεων, μεμονωμένες εργασίες σχετικές με το ζήτημα, βιβλιογραφία, επιτόπια έρευνα στις τοποθεσίες όπου αναφέρονται οι αφηγητές, δεδομένα ανθρωπολογικών εργαστηρίων, καθώς και συνεντεύξεις με ανθρώπους που κατείχαν και κατέχουν θεσμικές θέσεις, αλλά και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις δύο κοινότητες της Κύπρου.

Θα γίνει αναφορά στις μεθόδους της προφορικής ιστορίας, που αποτελεί διεπιστημονικό πεδίο, ώστε να γίνει πιο ευδιάκριτη στον αναγνώστη η αναγκαιότητα της εφαρμογής τους. Η τελευταία ενότητα εξετάζει τη συλλογή δεδομένων από πληροφορητές που δεν ανήκουν στην κλειστή ομάδα των οικογενειών των αγνοουμένων. Στο δεύτερο μέρος υπάρχουν περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις συνεντεύξεις, καθώς και τον τρόπο-τόπο που πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη.

5.3.1. Μέθοδος συλλογής δεδομένων

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή των ποιοτικών δεδομένων ήταν η ατομική ημιδομημένη συνέντευξη ανοιχτού τύπου και σε κάποιες περιπτώσεις η ομαδική συνέντευξη δύο ατόμων. Αυτή η προσέγγιση κρίθηκε αναγκαία για την επιτόπια έρευνα, καθώς οι οντολογικές διαστάσεις των καταστάσεων που περιγράφονται από τους ερευνώμενους μπορούν να παραχθούν, μόνο εάν ο ερευνητής εμπλακεί σε διαδραστική σχέση μαζί τους, δίνοντάς τους την ευκαιρία ν' αφηγηθούν

⁵¹³ Η τριγωνοποίηση στην έρευνα σημαίνει τη χρήση πολλαπλών συνόλων δεδομένων και έχει να κάνει με μια πιο ολιστική οπτική που επικεντρώνεται σε ένα ερευνητικό ερώτημα. Ο τριγωνισμός είναι επίσης χρήσιμος για την ενίσχυση της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας. Επίσης, η θεωρία της τριγωνοποίησης είναι σημαντική και για να διασταυρώσουμε αποδεικτικά δεδομένα. Σε αυτό βοηθά και η παράλληλη χρήση πηγών, γιατί η χρήση μόνο μίας πηγής μπορεί να εγείρει ερωτήματα αξιοπιστίας.

και να νοηματοδοτήσουν τις εμπειρίες τους.⁵¹⁴ Ο συγκεκριμένος τρόπος συλλογής δεδομένων ενδείκνυται όταν ο στόχος της έρευνας είναι διερευνητικός⁵¹⁵ και ο ερευνητής μπορεί να επεκτείνει τη διερεύνηση βάσει των στοιχείων που προκύπτουν από τους συμμετέχοντες.⁵¹⁶ Άλλωστε, η ποιοτική έρευνα χρησιμοποιεί λεκτικά και παραστατικά δεδομένα (παρατηρήσεις, συνεντεύξεις, προφορικές αφηγήσεις) σε αντιδιαστολή με την ποσοτική που εδράζεται στην αξιοποίηση αριθμητικών δεδομένων.⁵¹⁷

Στην παρούσα μελέτη, ο ερευνητής μέσω των συνεντεύξεων επεδίωξε να διερευνήσει και να αποδελτιώσει τις συνεντεύξεις, παρουσιάζοντας ένα ιδιαίτερος ακανθώδες και τραυματικό ζήτημα, να μελετήσει και να κατανοήσει σε βάθος τις επιμέρους πτυχές και να περιγράψει την ιδιαιτερότητα του φαινομένου. Η προσέγγιση αυτή εδράζεται σε μια *ολιστική περιγραφή και κατανόηση ενός ακέραίου, ενιαίου κοινωνικού ή πολιτισμικού φαινομένου ή συμβάντος*.⁵¹⁸ Οι ποιοτικές έρευνες είθισται να είναι πολλαπλά αφηγηματικές και πολυτροπικές.⁵¹⁹

5.3.2. Η εγκυρότητα μέσω της ποιοτικής έρευνας

Η χρήση της ποιοτικής έρευνας δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να προσεγγίσει ολιστικά το φαινόμενο που τον ενδιαφέρει.⁵²⁰ Αυτή η διαδικασία απαιτεί χρόνο για να συλλέξει μεγάλο όγκο δεδομένων στο πεδίο της έρευνας, προκειμένου να προσεγγίσει με τον βέλτιστο τρόπο την πολύπλοκη φύση του ερευνώμενου θέματος. Επίσης, η ποιοτική έρευνα ενδείκνυται στη διερεύνηση ζητημάτων με τα οποία ο ερευνητής

⁵¹⁴ Βλ. για περισσότερα Γιώργος Τσιώλης, «Ανάλυση Ποιοτικών δεδομένων: Διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες», αναφέρεται στο Γιάννης Πυργιωτάκης και Χρήστος Θεοφίλιδης (επιμ.), *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση*, Πεδίο, Αθήνα 2016, σ.473-498.

⁵¹⁵ Βλ. για περισσότερα, Greg Guest, Kathleen M. MacQueen and Emily E. Namey (eds.), *Applied Thematic Analysis*, Sage Publications, Inc, California 2011. Επίσης, αναφέρεται στο Φίλια Ίσαρη (επιμ.), *Η Ποιοτική Έρευνα στη Συμβουλευτική Ψυχολογία*, Πεδίο, Αθήνα 2018.

⁵¹⁶ Βλ. Φίλια Ίσαρη, *ό.π.*

⁵¹⁷ Βλ. για περισσότερα Φίλια Ίσαρη και Μάριος Πουρκός, *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας, ό.π.*, www.kallipos.gr, 2015.

⁵¹⁸ Στο ίδιο, σ.68.

⁵¹⁹ Στο ίδιο.

⁵²⁰ Στο ίδιο, σ. 40.

έρχεται σε επαφή για πρώτη φορά.⁵²¹ Πόσο μάλλον στην περίπτωση που εξετάζουμε, καθώς αφορά μια διαφορετική χώρα που συμπεριλαμβάνει διαφορετικούς πολιτισμούς.

Ο ερευνητής που ακολουθεί την ποιοτική μεθοδολογία οικοδομεί τις έννοιες, τις κατηγορίες και τα θεωρητικά του μοντέλα από τα «κάτω», οργανώνοντας τα δεδομένα του σε όλο και πιο αφαιρετικές πληροφοριακές μονάδες.⁵²² Στην επαγωγική αυτή διαδικασία ο ερευνητής αναμετράται με το υλικό του. Πολλές φορές μάλιστα χρειάζεται να επανέλθει σε ζητήματα που αφορούν στα ερευνητικά δεδομένα μέχρι η τελική μορφή ν' αποτελέσει ένα λειτουργικό πλαίσιο θεμάτων και ενοτήτων, το οποίο θα αντικατοπτρίζει, όσο είναι δυνατόν, το σύνολο των θεμάτων που έθιξαν οι αφηγητές. Αυτή η σκέψη μάς οδήγησε στη διαμόρφωση του επόμενου κεφαλαίου της διατριβής, με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνουν κατανοητά τα δεδομένα και τα συμπεράσματα της έρευνας.

Στη φαινομενολογική προσέγγιση ο ερευνητής μπορεί να ανακαλύψει τα βαθύτερα νοήματα των υποκειμένων αναλύοντας και εντοπίζοντας τα ουσιαστικά στοιχεία ή τις δομές της σκέψης και των βιωμάτων τους από τις περιγραφές των συνεντεύξεών τους. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι οι ερευνητές των ποιοτικών μεθόδων θεωρούν τα αποτελέσματα μιας τέτοιας έρευνας ως «αντικειμενικά», επειδή έχουν συνείδηση του γεγονότος ότι σε όλα τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας, από τη συλλογή και καταγραφή μέχρι την ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων, παίζουν έναν σημαντικό, διαμεσολαβητικό, κατασκευαστικό ρόλο.⁵²³ Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει σοβαρά τη διεθνή βιβλιογραφία.⁵²⁴

Σε αυτή τη μεθοδολογία ασκείται κριτική που συνήθως προέρχεται από τη θετικιστική θεώρηση της έννοιας της εγκυρότητας.⁵²⁵ Η θετικιστική θεώρηση λειτουργεί σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, όπου δεν υπάρχουν πολλαπλές προοπτικές και διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα.⁵²⁶ Στην παρούσα έρευνα, όμως,

⁵²¹ Στο ίδιο, σ.41.

⁵²² Στο ίδιο.

⁵²³ Στο ίδιο, σ.41.

⁵²⁴ Βλ. για περισσότερα, Robin Whitemore, Susan K.Chase and Carol Lynn Mandle, “Validity in Qualitative Research”, *Sage Journals*, vol.11, (4), (2001), p.522-537 και, Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln, *The SAGE Handbook Of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc., California 2017.

⁵²⁵ Βλ. για περισσότερα Nahid Golafshani, “Understanding Reliability and Validity in Qualitative Research”, *Qualitative Report*, vol.8 (4), (2003), p.597-607.

⁵²⁶ Βλ. για περισσότερα, David L. Altheide and John M. Johnson, *Reflections On Interpretive Adequacy In Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, California, 2011, p.581-594.

εξαιτίας της πολυπλοκότητας και της διαφορετικής προσέγγισης των δύο κοινοτήτων κρίθηκε αναγκαία για τη διερεύνηση του ζητήματος και τη βαθύτερη κατανόησή του η συνέντευξη των πρωταγωνιστών (οικογένειες αγνοουμένων, μάρτυρες, δημοσιογράφοι, θύματα, θεσμικοί παράγοντες) και η παράθεση αυτούσιων των λεγομένων των αφηγητών.

Η επισκόπηση ζητημάτων εγκυρότητας στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας, με έμφαση στις εθνογραφικές εκθέσεις, υποδηλώνει ένα κατάλληλο σύνολο προτύπων ή κριτηρίων για την αξιολόγηση της εγκυρότητας (validity) σε συνδυασμό με την εξέταση των αποδεικτικών στοιχείων του επιδιωκόμενου αποτελέσματος ή της χρησιμότητά τους ως προς το ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται και από το οποίο κρίνεται το έργο.⁵²⁷ Στο υπόβαθρο όλων αυτών των προσεγγίσεων υπάρχει η επιθυμία του ερευνητή να είναι ευδιάκριτη η συνειδητοποίηση της συμβολής του στην κατασκευή νοημάτων μέσα από τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας.⁵²⁸

Η ουσία της παρούσας έρευνας είναι να δοθεί η δυνατότητα στους αφηγητές να καταθέσουν τη μαρτυρία τους, βάσει του πλαισίου που καθορίστηκε από τον ερευνητή, χωρίς ωστόσο να τους αφαιρεθεί η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης των αναγκών και αιτημάτων τους. Μετά την ανάλυση των θεματικών μέσα από τις συνεντεύξεις με τις οικογένειες και τους λοιπούς αφηγητές, παρατίθενται εκθέσεις Διεθνών Οργανισμών, της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων και συνεντεύξεις με θεσμικούς παράγοντες και μέλη της κοινωνίας των πολιτών, ώστε να δημιουργηθεί ένα ασφαλές πλαίσιο, όσον αφορά στην εγκυρότητα, για την ανάδειξη των φωνών των οικογενειών με βέλτιστο και τεκμηριωμένο τρόπο.

5.3.3. Μέθοδος ανάλυσης δεδομένων

Για την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων που συλλέχθηκαν από τις συνεντεύξεις επιλέχθηκε η Θεματική Ανάλυση (interpretive thematic analysis), μια τεχνική καταγραφής των θεμάτων που προκύπτουν από ερευνητικά δεδομένα (συνεντεύξεις και παρατηρήσεις των συμμετεχόντων). Η Θεματική Ανάλυση έχει ως στόχο τον

⁵²⁷ David L. Altheide and John M. Johnson, *ό.π.*, p.593.

⁵²⁸ Βλ. για περισσότερα, David Nightingale and John Cromby (eds.), *Social Constructionist Psychology: A Critical Analysis Of Theory & Practice*, Open University Press, Maidenhead, Berkshire, United Kingdom 1999, p.207-225.

εντοπισμό μέσω της περιγραφής, αναφοράς και «θεματοποίησης», επαναλαμβανόμενων νοηματικών μοτίβων.⁵²⁹ Μέσω της ποιοτικής έρευνας και της θεματικής ανάλυσης, ο ερευνητής προβαίνει στην τεκμηρίωση της σημασίας και του νοήματος των παρουσιαζόμενων δεδομένων, η οποία, ωστόσο, εκκινεί σαφώς από υποκειμενική βάση.⁵³⁰

Η επιλογή της ποιοτικής έρευνας σε συνάρτηση με τη θεματική ανάλυση στην παρούσα μελέτη κρίθηκε αναγκαία, με σκοπό ο ερευνητής να επεξεργαστεί το πλούσιο υλικό που συνέλεξε. Ο ρόλος του ήταν να κατανοήσει τόσο τις συνθήκες που επικρατούν από την αφετηριακή στιγμή των τραυματικών γεγονότων έως σήμερα, όσο και τις μαρτυρίες καθημερινών ανθρώπων, συμμετέχοντας ενεργά στην έρευνα, μέσω της παρουσίας της δικής του οπτικής, η οποία αποτελεί συνάρτηση της έρευνας και των κοινωνικών επιστημών που υπηρετεί. Οι αφηγητές δίνουν μόνο μαρτυρίες-περιγραφές, ενώ τα νοήματα και τα συμπεράσματα εκμαιεύονται από την έρευνα.⁵³¹ Καταβλήθηκε προσπάθεια εκ μέρους του ερευνητή για την, όσο το δυνατόν, ορθότερη αποτύπωση των λόγων των αφηγητών (βλ. υποενότητα για τις απομαγνητοφωνήσεις) και μέσω αυτής στην εξασφάλιση της διαμόρφωσης νοημάτων και συμπερασμάτων.

Στην παρούσα μελέτη, ακολουθήθηκε η διατμηματική κατηγορική ταξινόμηση, εστιάζοντας κυρίως στον τρόπο κατηγοριοποίησης. Στη διατμηματική κατηγορική ταξινόμηση εφαρμόστηκε ένα ομοιόμορφο σύνολο κατηγοριών ταξινόμησης με συστηματικό και συνεπή τρόπο μέσω της γνώσης της συναφούς βιβλιογραφίας και της χρήσης συνοπτικών παραθεμάτων των αφηγητών.⁵³² Στη συγκεκριμένη φάση, ο ρόλος του ερευνητή είναι καταλυτικός, καθώς αυτός ερμηνεύει, κατανοεί, περιγράφει το υλικό και επιχειρεί να παρουσιάσει τη σφαιρικότερη, κατά το δυνατόν, εικόνα ενός τόσο πολυπαραγοντικού ζητήματος.

Συνεπώς, ο σχεδιασμός και οι ενότητες της εργασίας επανεξετάστηκαν με στόχο οι κατηγορίες που είχαν δημιουργηθεί να συνηγορούν στην παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης εικόνας, δίχως πλεονασμούς και επαναλήψεις, μιας εικόνας

⁵²⁹Βλ. για περισσότερα Φίλια Ίσαρη και Μάριος Πουρκός, *ό.π.*, 116 και Kathryn Roulston, “Data Analysis and ‘theorizing as ideology’”, *Qualitative Research*, vol.1 (3), (2001), p.279-302.

⁵³⁰Βλ. για περισσότερα Jennifer Mason, *Η διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας*, μετάφραση Ελένη Δημητριάδου, Πεδίο, Αθήνα 2011.

⁵³¹Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στη διαμόρφωση νοημάτων μέσω της έρευνας, Πέτρος Γαλάνης, «Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα: Θεματική ανάλυση», *Archive of Hellenic Medicine*, vol.35 (3), (2018), σ.416-421.

⁵³²Βλ. Jennifer Mason, *ό.π.*.

αλληλοσυμπλήρωσης και επαρκούς σταθμισμένης πληροφορίας. Σε αυτό συνετέλεσε και ο τρόπος διεξαγωγής των συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας, όπου το συγκεκριμένο πλαίσιο και οι ερωτήσεις καθοδήγησαν τον αφηγητή, εξασφαλίζοντάς του συνάμα μεγάλο βαθμό ελευθερίας, ώστε η συνέντευξη ν' αποτελεί προϊόν αμοιβαίας κατασκευής.⁵³³

5.4. Δειγματοληψία και αντιπροσώπευση

Από την αρχή της παρούσας έρευνας έγινε αντιληπτή η ύπαρξη διαφορετικών αναγκών, εξαιτίας του διαχωρισμού των δύο κοινοτήτων και των διαφορετικών επίσημων κεντρικών αφηγήσεων. Η προσέγγιση των μαρτύρων-αφηγητών επιχειρήθηκε αρχικά μέσα από τις ενώσεις που εκπροσωπούν τις οικογένειες και στη συνέχεια μέσω φορέων της Κοινωνίας των Πολιτών. Βασική σκέψη ήταν ν' ακουστούν οι διαφορετικές απόψεις όλων των ανθρώπων που συμμετείχαν στα γεγονότα, ώστε να διαμορφωθεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα. Το δείγμα και η αντιπροσώπευσή του μπορούσε να διαμορφωθεί στην πορεία της έρευνας με στόχο την ολιστική και πολύπλευρη προσέγγιση του θέματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η λήψη συνέντευξης από συγγενείς εξαφανισθέντων που, ενώ, σύμφωνα με μαρτυρίες, έχουν πεθάνει, δεν συμπεριλαμβάνονται στη λίστα αγνοουμένων των δυο κοινοτήτων ή από ανθρώπους που επιδιώκουν να μεταφερθούν τα λείψανα των ενταφιασμένων συγγενών τους από την άλλη κοινότητα στον τόπο μόνιμης διαμονής των οικείων τους. Σε όλες τις περιπτώσεις επιχειρήθηκε η προσέγγιση των αφηγητών μέσω ενός έμπιστου προς αυτούς ατόμου ή δικτύου, ώστε να δημιουργηθεί η αίσθηση ασφάλειας.

Πρωταρχική μέριμνά μας ήταν τόσο η εξασφάλιση έγκυρης πληροφόρησης όσο και η εμβάθυνση της έρευνας.⁵³⁴ Υπό το πρίσμα αυτό ακολουθήσαμε τη στρατηγική της δειγματοληψίας χιονοστιβάδας ή αλυσιδωτής δειγματοληψίας (snowball or chain sampling).⁵³⁵ Σύμφωνα με αυτή, ο ερευνητής επιλέγει άτομα-κλειδιά από τον

⁵³³ Βλ. Paul Thompson, *ό.π.*, σ.280.

⁵³⁴ Φίλια Ίσαρη και Μάριος Πουρκός, *ό.π.*, σ.84.

⁵³⁵ Στο ίδιο, σ.84.

πληθυσμό που τον ενδιαφέρει, τα οποία διαθέτουν τα χαρακτηριστικά, τη γνώση και την κοινωνική δικτύωση, ώστε να τον οδηγήσουν στον εντοπισμό και άλλων μελών του πληθυσμού.⁵³⁶ Αυτή η μέθοδος δειγματοληψίας εΐθισται να χρησιμοποιείται, όταν είναι δυσχερής ο εντοπισμός των μελών ενός συγκεκριμένου πληθυσμού, όπως στην περίπτωση του δείγματος μας. Επίσης, η συγκεκριμένη στρατηγική ενδείκνυται, όταν ο ερευνητής δεν γνωρίζει ποιος διαθέτει τις πληροφορίες που είναι σημαντικές για τη μελέτη του.⁵³⁷

Η στρατηγική της αλυσιδωτής δειγματοληψίας συνδυάστηκε παράλληλα με τη στρατηγική κριτηρίου (criterion sampling) κατά την οποία ο ερευνητής επιλέγει τις περιπτώσεις που θα αποτελέσουν το δείγμα του σύμφωνα με κάποιο κριτήριο, ανάλογα με τους στόχους της έρευνάς του.⁵³⁸ Μέσω αυτής της μεθόδου προσπαθήσαμε να καλύψουμε επαρκώς κάποια ερευνητικά ζητήματα που προέκυψαν. Τέλος, αξιολογήσαμε, όσον αφορά στην προσέγγιση των οικογενειών των αγνοουμένων, τη στρατηγική ομοιογενών δειγμάτων (homogeneous samples), για να εντοπίσουμε κοινά χαρακτηριστικά με στόχο τη μελέτη και κατανόηση μιας συγκεκριμένης υποομάδας σε βάθος.⁵³⁹ Στην έρευνά μας χρησιμοποιήσαμε τον συνδυασμό των παραπάνω στρατηγικών για να καλύψουμε με τον πιο βέλτιστο τρόπο το ζήτημα των αγνοουμένων στην ολότητά του.

Για να ελαχιστοποιηθεί ο κίνδυνος μεροληψίας κατά τη συγκρότηση του δείγματος, δεν προβήκαμε σε επιλογές των μαρτύρων με κριτήριο το κοινωνικό, πολιτιστικό ή οικονομικό υπόβαθρο. Η μόνη προϋπόθεση ήταν είτε η άμεση εμπλοκή τους σε αυτό το άκρως τραυματικό ζήτημα ως θυμάτων είτε η έμμεση με τη συμμετοχή τους σε θεσμικούς φορείς και οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών ή με την ιδιότητα του δημοσιογράφου. Ασφαλώς, ήταν απαραίτητη η προεργασία, προκειμένου να έρθουμε σε επαφή με ενώσεις, θεσμικούς παράγοντες, δημοσιογράφους, για να μας καθοδηγήσουν στην επιλογή του δείγματος.

⁵³⁶ Στο ίδιο, σ.82.

⁵³⁷ Στο ίδιο.

⁵³⁸ Στο ίδιο, σ.83.

⁵³⁹ Στο ίδιο, σ.82.

5.5. Εφαρμογή

5.5.1. Η αναγκαιότητα της επιτόπιας έρευνας στο ζήτημα προσέγγισης των οικογενειών: Αντί εισαγωγής

Η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, δίχως τη δυνατότητα επιτόπιας έρευνας. Η έρευνα στο πεδίο, ως διαδεδομένο επιστημονικό εργαλείο συλλογής δεδομένων, πληροφοριών και συνεντεύξεων, δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας πρωτογενών πηγών-στοιχείων, αναδεικνύοντας κάποιο ζήτημα ή συμβάλλοντας στην επίλυση ενός δυσχερούς ζητήματος.

Για την υλοποίηση της επιτόπιας έρευνας ήταν σημαντική πρωτίστως η καλλιέργεια σχέσης εμπιστοσύνης με τους αφηγητές και γενικότερα με τους ανθρώπους που συνεργαστήκαμε σε όλη αυτή τη διαδικασία. Δευτερευόντως κρίθηκε απαραίτητη η βαθύτερη κατανόηση του ζητήματος μέσω της εθνογραφικής ανάλυσης, της διαλέκτου, της οπτικής επαφής με τους αφηγητές, καθώς και άλλων ποικίλων παραγόντων που ενδεχομένως θα μπορούσαν να κριθούν επουσιώδεις σε πρώτη ανάγνωση. Τα παραπάνω στοιχεία ήταν απαραίτητα στον καθορισμό του πλαισίου συγγραφής της παρούσας εργασίας. Οι συνεντεύξεις, δίχως την κατανόηση του πλαισίου αυτού, θα ήταν μια στείρα γνώση, πιθανώς και ανεκμετάλλευτη.

Δεν επιχειρήσαμε ν' αναδείξουμε την προφορική παράδοση γενικότερα, αλλά εστίασαμε στην προφορική ιστορία, ώστε οι μαρτυρίες να μας καταστήσουν κοινωνούς της ζωντανής μνήμης των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα και τα ερμήνευσαν με τους δικούς τους όρους.⁵⁴⁰ Η διαδικασία συλλογής μαρτυριών τραυματικών γεγονότων που έγιναν μέσα στον 20^ο αιώνα ήταν πάντα αντικείμενο της προφορικής ιστορίας. Ο λόγος που αναδεικνύει τη σημασία της παρούσας εργασίας είναι ότι οι συνεντεύξεις δεν ήταν απλώς παραθέματα σε μια επιστημονική εργασία, αλλά αποτελούσαν πρωτογενές υλικό, το οποίο υποβλήθηκε στη διαδικασία διασταύρωσης των πηγών, προβάλλοντας τις διαφορετικές οπτικές ενός ιστορικού φαινομένου, όπως των θυμάτων που αγνοούνται ως απόρροια των εχθροπραξιών του χρονικού διαστήματος (1963/64-1974). Αυτό ακριβώς ανάγκασε τον ερευνητή, όχι απλώς να εντοπίσει τους

⁵⁴⁰Ομιλία της Ρίκε Βαν Μπουσχότεν, η οποία εξηγεί τι είναι και τι δεν είναι η προφορική ιστορία. Η ομιλία έγινε υπό την αιγίδα της Ομάδας Προφορικής Ιστορίας Αθήνας (ΟΠΙΑ), που έλαβε χώρα στο Δήμο Γαλασίου. Ανακτήθηκε από τον ιστότοπο: www.socialpolicy.gr/2020/02/προφορική-ιστορία-από-τα-κά.html, (ανακτήθηκε στις 14/1/2023).

αφηγητές, αλλά να προσεγγίσει δια ζώσης τα ζητήματα που αντιμετώπιζαν οι οικογένειες των αγνοουμένων. Παράλληλα, θελήσαμε ν' αναδείξουμε και το ζήτημα της μεταμνήμης, όπως το προσεγγίζει η Marianne Hirsch,⁵⁴¹ ερχόμενοι σε επαφή με συγγενείς δεύτερης γενιάς (εγγόνια), με σκοπό να διερευνήσουμε πώς η τραυματική μνήμη μεταβιβάζεται σαν θραύσματα και με μη συνειδητό και λεκτικό τρόπο στους επιγόνους.

Στην πορεία της έρευνας, ήρθαμε σε επαφή με οικογένειες αγνοουμένων και των δυο κοινοτήτων. Ήμασταν παρόντες σε ανεπίσημες καταθέσεις μαρτύρων αναφορικά με πιθανούς τόπους ταφής και επισκεφτήκαμε ορισμένους τέτοιους τόπους υπό την καθοδήγηση ερευνητών. Επισκεφθήκαμε ανθρωπολογικό εργαστήριο και παρακολούθησαμε τη διαδικασία ταυτοποίησης των λειψάνων σύμφωνα με τις αρχές της ιατροδικαστικής ανθρωπολογίας. Όλα τα παραπάνω κρίθηκαν απαραίτητα για την προσέγγιση του ζητήματος των αγνοουμένων και την αξιοποίηση των συνεντεύξεων. Προκειμένου ν' ακουστούν οι φωνές των θυμάτων, οι ανάγκες και τα αιτήματά τους, ήταν απαραίτητη η φυσική επαφή με τους μάρτυρες, επειδή έχουν ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο όσα λέγονται, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο λέγονται.⁵⁴²

Αυτό στην προφορική ιστορία ονομάζεται επιτέλεση (performance) και περιλαμβάνει όχι μόνο τον λόγο των αφηγητών, αλλά και τα σιωπηρά μηνύματα που εκπέμπουν. Επί της ουσίας, σχετίζεται με τον τρόπο που ο αφηγητής παρουσιάζεται και ολοκληρώνει τη συνέντευξή του.⁵⁴³ Αυτή η επιτέλεση δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί, χωρίς τη φυσική παρουσία μας και την επιτόπια έρευνα στο πεδίο του ενδιαφέροντός μας. Βέβαια, λόγω των περιορισμών που επέβαλε η πανδημία του Covid 19, αναγκαστήκαμε να συμπεριλάβουμε και το μεθοδολογικό εργαλείο των εξ' αποστάσεως συνεντεύξεων μέσω διαδικτύου. Περισσότερα γι' αυτό θα αναφέρουμε στη συνέχεια.

⁵⁴¹Βλ. για περισσότερα, Marianne Hirsch, *The Generation of postmemory: writing and visual culture after the Holocaust*, Columbia University Press, New York 2012.

⁵⁴²Lynn Abrams, *ό.π.*, σ.38.

⁵⁴³Βλ. για περισσότερα, Lynn Abrams, *ό.π.* Επίσης βλ. Alessandro Portelli, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική: Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση*, μετάφραση Βάσια Λέκκα, Πλέθρον, Αθήνα 2020 και Paul Thompson, *ό.π.*

5.5.2. Προεργασία συνέντευξης με φυσική παρουσία

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη υποενότητα, η Προφορική Ιστορία κρίνει απαραίτητη τη φυσική παρουσία και την επιτόπια έρευνα. Μέσω της επιτέλεσης, γίνεται η αφήγηση ουσιαστική, διότι οι λέξεις που λέγονται δεν είναι η μοναδική ή, και ακόμη, η καλύτερη κατ' ανάγκην εκδοχή-έκφραση του παρελθόντος.⁵⁴⁴ Στη συνέχεια, οι προφορικές αφηγήσεις απομαγνητοφωνούνται, για να αναλυθούν και τα επιτελεστικά στοιχεία, όπως ο τόνος της φωνής, οι χειρονομίες, συναισθηματικές εκφάνσεις που χρωματίζουν και νοηματοδοτούν την αφήγηση μιας ιστορίας.⁵⁴⁵

Οι απομαγνητοφωνήσεις δεν καλύπτουν το εύρος των επιτελεστικών νοηματοδοτήσεων, ούτε και η βιντεοσκόπηση. Για παράδειγμα, αδυνατούν να συμπεριλάβουν τις κινήσεις των χεριών του αφηγητή κάτω από το τραπέζι ή των οικείων του που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση. Ακόμα και το βλέμμα του αφηγητή πολλές φορές αλλάζει στην πορεία μιας συνέντευξης. Αν, όμως, προηγηθεί η συνέντευξη δια ζώσης, ο ερευνητής μπορεί να συλλάβει το εύρος των παραγλωσσικών και εξωγλωσσικών στοιχείων. Στην παρούσα εργασία, η φυσική παρουσία μάς βοήθησε να κατανοήσουμε, όσο είναι δυνατόν, τα συναισθήματα των αφηγητών μας και, παράλληλα, να προσεγγίσουμε το ζήτημα μέσα από τις ανάγκες των ανθρώπων που μας εμπιστεύτηκαν.

Η συνέντευξη δεν έχει ως εκκίνηση την αρχή της καταγραφής και ως λήξη το τέλος αυτής. Αντίθετα, έχει ως αφετηριακή στιγμή τον προγραμματισμό του ραντεβού, την πρώτη επαφή με τον αφηγητή στην οποία παρουσιάζεται το αντικείμενο της έρευνας, καθώς και το πρόσωπο που διαμεσολάβησε για τη συνάντηση και του παραδίδεται το ενημερωτικό έγγραφο «Ενημερωτική Συναίνεση και Άδεια». Ακολουθεί η συνέντευξη, ο πυρήνας της διαδικασίας, και η λήξη της συνδυάζεται με την υπογραφή του εγγράφου για τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, που παρατίθεται στο παράρτημα της παρούσας διατριβής. Είθισται, τόσο στη διάρκεια της συνέντευξης όσο και πριν ή μετά το πέρας αυτής, να δίνονται από τον αφηγητή πληροφορίες, που ο ίδιος δεν επιθυμεί να καταγραφούν. Ωστόσο, και αυτές οι μη καταγεγραμμένες πληροφορίες συνέβαλαν με τον τρόπο τους στη διαμόρφωση και τελική μορφή των συμπερασμάτων της έρευνας.

⁵⁴⁴Lynn Abrams, *ό.π.*, σ.195.

⁵⁴⁵Στο ίδιο.

Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων πρέπει να διατυπώνονται με προσεγμένο τρόπο, ώστε να μην προδιαθέτουν τον αφηγητή να δώσει συγκεκριμένες απαντήσεις. Χαρακτηριστικά ο Paul Thompson αναφέρει: «Οι περισσότερες ερωτήσεις θα πρέπει να διατυπώνονται προσεκτικά, ώστε να μην υποδεικνύουμε την απάντηση. Αυτό από μόνο του μπορεί να αποτελεί μια τέχνη. Για παράδειγμα, το «Απολαμβάνετε τη δουλειά σας;» είναι φορτισμένο, ενώ τα «Σας άρεσε ή όχι η δουλειά σας» ή «Πώς σας φαινόταν η δουλειά σας;» είναι ουδέτερα».⁵⁴⁶ Ανάλογος ήταν ο τρόπος διατύπωσης των ερωτήσεών μας.

Στο στάδιο της προετοιμασίας, πριν από την έναρξη της συνέντευξης, όχι μόνο ενημερώθηκαν οι αφηγητές για τους σκοπούς της έρευνας και τα κύρια ερωτήματά της, αλλά αποσαφηνίστηκαν επιστημονικοί όροι, όπως μεταβατική δικαιοσύνη ή ανθρώπινα δικαιώματα, οι οποίοι συμπεριλήφθηκαν στο έγγραφο ενημέρωσης. Αφετηρία των παραπάνω ενεργειών ήταν ο σεβασμός των αφηγητών, καθώς επιθυμούσαμε την, σε βάθος, κατανόηση της διαδικασίας, ώστε να μην προκύψουν προσκόμματα κατά τη διεξαγωγή της. Μετά το πέρας των συνεντεύξεων διατηρήθηκε η επικοινωνία με τους αφηγητές για οποιαδήποτε διευκρίνιση ή επιπλέον πληροφορία.

Τέλος, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι λειτουργήσαμε όχι μόνο με στόχο την παράθεση των γεγονότων, αλλά τη συμπερίληψη των συναισθημάτων των αφηγητών στην ανάλυση των δεδομένων.⁵⁴⁷ Διότι, όταν επιδιώκεται μέσω της συνέντευξης η ανάδειξη του παρελθόντος, δεν επιτρέπεται η παράβλεψη των συναισθημάτων των υποκειμένων.

5.5.3. Οι συνεντεύξεις μέσω διαδικτύου ως εναλλακτική επιλογή αντί της φυσικής παρουσίας σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης

Καθώς διανύουμε την τέταρτη ψηφιακή επανάσταση, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη η Προφορική Ιστορία και οι μέθοδοί της. Το διαδίκτυο και το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο προωθεί και επιταχύνει τους ρυθμούς των επαφών και των

⁵⁴⁶Paul Thompson, *ό.π.*, σ.282.

⁵⁴⁷Lynn Abrams, *ό.π.*, σ.207.

συνεντεύξεων.⁵⁴⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο όσον αφορά στη διεξαγωγή συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας περάσαμε από το μαγνητόφωνο που χρησιμοποιούσε ο Paul Thompson, στις εφαρμογές εξ αποστάσεως συνομιλίας διαδικτύου και κάμερας.

Αν και η φυσική παρουσία στην έρευνα που πραγματοποιήσαμε, κρίθηκε αναγκαία και η επαφή δια ζώσης πολύτιμη, παράλληλα αξιοποιήσαμε την τεχνολογία για να καταγράψουμε συνεντεύξεις που θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθούν με διαφορετικό τρόπο. Στόχος μας ήταν η προσέγγιση όσων περισσότερων αφηγητών μπορούσαμε βάσει των κριτηρίων που είχαμε θέσει, για να κατανοήσουμε και να τεκμηριώσουμε τα δεδομένα που είχαμε ήδη συλλέξει και ν' ακουστούν όσο το δυνατόν περισσότερες απόψεις και φωνές από τις οικογένειες των αγνοουμένων και γενικότερα της Κοινωνίας των Πολιτών.

Ο συνεντευξιαζόμενος επέλεγε τη δια ζώσης ή διαδικτυακή συνέντευξη, ανάλογα με το ποια από τις δύο του δημιουργούσε αισθήματα οικειότητας. Υπήρχαν και περιπτώσεις που μπορούσαν να καλυφθούν μόνο μέσα από τις διαδικτυακές εφαρμογές, καθώς οι αφηγητές είτε λόγω της τρέχουσας συγκυρίας της πανδημίας, είτε συχνότερα λόγω απουσίας στο εξωτερικό, δεν μπορούσαν να συμμετέχουν δια ζώσης. Στην τελευταία περίπτωση, το πνεύμα των συνεντεύξεων δεν διαφοροποιήθηκε, απλώς προσπαθήσαμε να μην επιβαρύνουμε περαιτέρω τους αφηγητές μας, εξαιτίας της κούρασης που επιφέρει η διαδικτυακή συνομιλία. Το χρονικό πλαίσιο της συνέντευξης καθοριζόταν κάθε φορά από τον αφηγητή και η συνάντηση μεταφερόταν από τον ίδιο την επόμενη μέρα, αν χρειαζόταν. Τα απαιτούμενα έγγραφα διανέμονταν μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και για οποιαδήποτε επιπλέον ανάγκη υπήρχε και τηλεφωνική επικοινωνία.

Από τις 58 συνεντεύξεις που συλλέξαμε, πρέπει να ομολογήσουμε ότι πραγματοποιήσαμε 20 από αυτές διαδικτυακά, μέσω των εφαρμογών Skype, Zoom, Googlemeet και Viber. Μέσω αυτών, τόσο ο ερευνητής όσο και ο συμμετέχων επικοινωνούν θέτοντας σε λειτουργία το μικρόφωνο και την κάμερα, με αποτέλεσμα να υπάρχει ακουστική και οπτική επαφή. Ταυτόχρονα, για τη διασφάλιση της πιστής καταγραφής της συνέντευξης, μαγνητοφωνούσαμε τις συνεντεύξεις, έχοντας ασφαλώς ενημερώσει εκ των προτέρων τους αφηγητές.

⁵⁴⁸Βλ. για περισσότερα το άρθρο, Alistair Thompson, "Four Paradigm in Transformations in Oral History", *The Oral History Review*, vol.34 (1), (2006), p.49-70.

5.5.4. Μετά το πέρας της συνέντευξης

Μετά το τέλος της συνέντευξης, ακολουθούσε ο έλεγχος της καταγραφής του ηχητικού αρχείου, της υπογραφής του εγγράφου «Ενημερωτική Συναίνεση και Άδεια», της λήψης των φωτογραφιών ή κάποιου αρχείου που μας απέστειλε ο αφηγητής. Τα παραπάνω στοιχεία τα συγκεντρώναμε σε έναν διαδικτυακό αποθεματικό χώρο (Google Drive) μαζί με σημειώσεις που τυχόν κρατήσαμε. Αυτό συνέβαινε για τη διασφάλιση της σωστής αποθήκευσης των στοιχείων και την ενσωμάτωσή τους στην καρτέλα του αφηγητή. Σε περίπτωση που δεν είχαμε σε ηλεκτρονική μορφή την Ενημερωτική Συναίνεση και Άδεια, τη φωτογραφίζαμε, ώστε να την επισυνάψουμε στην ηλεκτρονική καρτέλα του αφηγητή.

5.6. Απομαγνητοφώνηση συνεντεύξεων

Μετά το πέρας της συνέντευξης και της σωστής αποθήκευσης, ακολουθεί η απομαγνητοφώνηση της συνέντευξης, δηλαδή η έντυπη μορφή της μαρτυρίας των συνεντευξιζόμενων. Το ηχητικό αρχείο και η απομαγνητοφώνηση παρέχουν τη δυνατότητα στον ερευνητή να καταγράψει επαρκώς τις αφηγήσεις και μέσω της επανάληψης να διασταυρώσει όσα ειπώθηκαν. Η απομαγνητοφώνηση, συνεπώς, συγκροτεί ένα κείμενο πιστής απόδοσης του περιεχομένου της συνέντευξης προφορικής ιστορίας.

Έτσι, μετατρέπονται τα λόγια των αφηγητών σε κείμενο και μαζί με τα ηχητικά αρχεία αποτελούν πηγές προφορικής ιστορίας που εν δυνάμει απευθύνονται σε μελλοντικά ακροατήρια. Και αυτές ακριβώς τις πηγές τις αντιμετωπίσαμε με τον πρόπονα σεβασμό, ώστε οι προφορικές πηγές να αναλυθούν μέσα στο πλαίσιο που δόθηκαν οι μαρτυρίες, δίχως τη χρήση φράσεων εκτός πλαισίου ή την αλλοίωση με

οποιοδήποτε τρόπο του αρχικού νοήματος των λεγομένων των συνεντευξιαζόμενων.⁵⁴⁹

Η διαδικασία ήταν κοινή για τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική γλώσσα.⁵⁵⁰ Μετατρέψαμε λέξη προς λέξη το περιεχόμενο των συνεντεύξεων και αξιοποιήθηκε η εθνογραφική μελέτη, ώστε να κατανοήσουμε σημεία της κυπριακής διαλέκτου που επαναλαμβάνονταν για την αποφυγή παρανοήσεων. Επίσης, επικοινωνούσαμε εκ νέου με τον αφηγητή, για να διαλευκάνουμε σημεία ασαφή και αμφιλεγόμενα. Δεν αλλάζαμε τα λόγια του αφηγητή για να έχουν πιο «σωστό» νόημα, αλλά τ' αφήναμε αυτούσια για τους λόγους που έχουμε ήδη αναφέρει. Δεν σημειώναμε εξωλεκτικά στοιχεία στο κείμενο (γέλιο, κλάμα), τα αναφέραμε, όμως, αν κρινόταν απαραίτητο, στις σημειώσεις μας. Χρησιμοποιούσαμε σημεία στίξης (τελεία, κόμμα, ερωτηματικό, θαυμαστικό) για να έχει ειρμό το περιεχόμενο και να είναι εύληπτος ο γραπτός λόγος από τους αναγνώστες της εργασίας μας. Τη διακοπή της ομιλίας του αφηγητή την αποδίδαμε με αποσιωπητικά. Τέλος, σε κάθε απομαγνητοφώνηση αναγράφαμε στο αριστερό σημείο της σελίδας το όνομα του αφηγητή.

Η διαδικασία που περιγράψαμε παραπάνω είχε στόχο τον σεβασμό αρχικά προς τους αφηγητές, την τήρηση της μεθοδολογίας της Προφορικής Ιστορίας και τη διευκόλυνση του ερευνητή. Σε ένα τόσο σημαντικό και τραυματικό, ταυτόχρονα, ζήτημα, η μη σωστή καταγραφή των λεγομένων των αφηγητών και η αδυναμία ελέγχου μέσα από το ηχητικό αρχείο θα ήταν επιζήμια ως προς την ορθολογική διαδικασία της έρευνας.

Κλείνοντας, είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η απομαγνητοφώνηση διευκολύνεται με την ευκρίνεια του λόγου των αφηγητών. Σε αυτό συνηγορεί η πρόνοια του ερευνητή για την υψηλής ποιότητας ηχογράφηση με τη χρήση των νέων τεχνολογιών (καλής ποιότητας μαγνητόφωνο και διαδικτυακές εφαρμογές συνομιλίας)

⁵⁴⁹ Βλ. για περισσότερα τις βασικές δεοντολογικές κατευθυντήριες οδηγίες οργανώσεων Προφορικής Ιστορίας, όπως τις ορίζει ο *Σύνδεσμος Προφορικής Ιστορίας: Αρχές και Βέλτιστες Πρακτικές*, 2019, ενδεικτικά παραθέτω τις ακόλουθες: The American Historical Association's Statement on Standards of Professional Conduct, The American Anthropological Association's Principles of Professional Responsibility, The American Sociological Association's Code of Ethics, The Society of Professional Journalists' Code of Ethics, The Society of American Archivists' Core Values Statement and Code of Ethics, The American Folklore Society's Statement on Ethics.

⁵⁵⁰ Για τις συνεντεύξεις στην αγγλική γλώσσα συνεργαστήκαμε με καθηγήτρια αγγλικής γλώσσας για να μην παραποιήσουμε ακούσια το περιεχόμενο των συνεντεύξεων.

και την εξασφάλιση ευνοϊκών συνθηκών καταγραφής, ώστε να μην αποπροσανατολίζεται ο αφηγητής στην κατάθεση της μαρτυρίας του.

5.7. Ηθικά ζητήματα

5.7.1. Ηθικά ζητήματα και προστασία των αφηγητών στο πλαίσιο της συνέντευξης προφορικής ιστορίας

Κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, τόσο στην καταγραφή των συνεντεύξεων όσο και στην απομαγνητοφώνηση, η προάσπιση των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων των αφηγητών αποτελούσε ύψιστη προτεραιότητα για τον ερευνητή, όπως ορίζει, άλλωστε, και ο σχετικός κανονισμός ερευνητικής δεοντολογίας της Ε.Ε.⁵⁵¹ Η βασική σκέψη μας ήταν, σύμφωνα με τη δεοντολογία της Προφορικής Ιστορίας, να διασφαλιστεί η δυνατότητα του αφηγητή να έχει πρόσβαση στο υλικό και να αναθεωρήσει τη συνέντευξη (εγγραφή-απομαγνητοφώνηση) αν το επιθυμεί, ή να εγκρίνει ό,τι ειπώθηκε για να δημοσιευθεί ή να αξιοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο.⁵⁵²

Η καταγραφή προσωπικών αφηγήσεων εγείρει ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας, όσον αφορά στα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα των αφηγητών. Στο πλαίσιο αυτό είναι ακρογωνιαίο ζήτημα ηθικής ακεραιότητας να τηρούνται οι διεθνείς αρχές ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων πρωτίστως των αφηγητών και δευτερευόντως του ερευνητή.

⁵⁵¹ Βλ. για περισσότερα τον επίσημο κανονισμό στο αναρτημένο διαδικτυακό αρχείο, https://gdprteam.gr/wp-content/uploads/2018/03/kanonismos_EL_TXT.pdf.

⁵⁵² Βλ. για περισσότερα την επίσημη ιστοσελίδα της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας-Ε.Π.Ι: www.epi.uth.gr, επίσης βλ. τις κατευθυντήριες οδηγίες του *Διεθνούς Συνδέσμου Προφορικής Ιστορίας-Oral History Association-O.H.A.*: <https://oralhistory.org>.

Οι βασικές αρχές της δεοντολογίας που διέπουν τη διεξαγωγή της έρευνάς μας ήταν οι ακόλουθες:

- Σεβασμός της ανθρώπινης υπόστασης και αξιοπρέπειας όλων των συμμετεχόντων.
- Διαφάνεια και ειλικρίνεια ως προς τους σκοπούς και τις επιδιώξεις της έρευνας.
- Λήψη ενημερωτικής επιστολής και προφορικής ενημέρωσης και μετέπειτα έγγραφης συναίνεσης και άδειας για την προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων των αφηγητών.
- Προστασία των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων.
- Διασφάλιση της προστασίας των εμπιστευτικών πληροφοριών των αφηγητών, που επιθυμούσαν να μη δημοσιευτούν και να μείνουν αυστηρά μεταξύ ερευνητή-αφηγητή.
- Προστασία των αφηγητών σε ζητήματα ανωνυμίας και λοιπών κινδύνων, εφόσον ζητηθεί.

Τα προσωπικά δεδομένα, που συμπληρώθηκαν και υπογράφηκαν από τους ίδιους τους αφηγητές, ώστε να εξασφαλιστεί η ορθότητά τους (ονοματεπώνυμο, οδός, περιοχή, ταχυδρομικός κώδικας, τηλέφωνο επικοινωνίας, ηλεκτρονική διεύθυνση, επάγγελμα κ.ά.), χρησιμοποιούνται αυστηρά και μόνο για την παρούσα εργασία και για κανέναν άλλο λόγο. Αν ο ερευνητής επιθυμεί διαφορετική χρήση, θα πρέπει να επικοινωνήσει εκ νέου με τον αφηγητή, ώστε αυτός να συναινέσει, όπως αναφέρεται ρητά στο έγγραφο συναίνεσης που δόθηκε στους αφηγητές. Ο λόγος είναι η προστασία των ίδιων των αφηγητών, ώστε η συνέντευξή τους, που μετατρέπεται πλέον σε αρχείο Προφορικής Ιστορίας, να μην αποτελέσει αντικείμενο εκμετάλλευσης στον χώρο του διαδικτύου, με την αλόγιστη και ανεξέλεγκτη χρήση των πληροφοριών. Υπεύθυνος διατήρησης και διασφάλισης της συγκεκριμένης αρχής είναι ο ερευνητής που διεξάγει την παρούσα εργασία.

Η διασφάλιση των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων των αφηγητών, κατά τη διεξαγωγή της συνέντευξης, ορίζεται από τις θεσμικές αρχές, παράλληλα όμως πηγάζει και από την επιθυμία διαμόρφωσης μιας ειλικρινούς σχέσης μεταξύ αφηγητή και ερευνητή. Η επανάληψη των δικαιωμάτων των αφηγητών κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, ακόμη κι αν γινόταν φορτική για τους αφηγητές, ήταν αναγκαία. Μάλιστα, ο ερευνητής τόνιζε ότι, ακόμα και αν είχε προηγηθεί η ενυπόγραφη

συναίνεση, μπορούσε ο αφηγητής να αναιρέσει ή και να διαγράψει εξ ολοκλήρου τη συνέντευξη που είχε παραχωρήσει. Η διατύπωση αυτή ήταν ουσιαστική, ώστε να κατανοήσουν οι αφηγητές ότι η σχέση εμπιστοσύνης δεν ολοκληρώνεται με την υπογραφή του εγγράφου συναίνεσής τους.

5.7.2. Τα ηθικά ζητήματα που προέκυψαν κατά την παρούσα έρευνα

Οι πληθυσμοί που έχουν βιώσει μαζικά τραυματικές συνθήκες αποτελούν όλο και περισσότερο αντικείμενο έρευνας των κοινωνικών επιστημών. Η αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων που προκύπτουν από την έρευνα αποτελεί πεδίο που συνεχώς διαμορφώνεται και μας απασχόλησε κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Η δεοντολογία για τον ερευνητή έχει να κάνει τόσο με τη συλλογική ηθική όσο και με τα μεμονωμένα άτομα. Ως εκ τούτου, η βέλτιστη πρακτική είναι η ουσιαστική κατανόηση των κοινωνιών που ερευνά κανείς και αποτελούν την εν δυνάμει δεξαμενή δείγματος και μετέπειτα των αναγκών των ίδιων των αφηγητών, που είναι και ο πυρήνας της έρευνας. Κύριο εργαλείο, συνεπώς, για την εξασφάλιση μιας τεκμηριωμένης και συμμετοχικής προσέγγισης στην περίπτωση της Κύπρου, στάθηκε η οικοδόμηση σχέσεων αρχικά με τις ενώσεις των οικογενειών των αγνοουμένων και μετέπειτα με τους αφηγητές ατομικά και στο σύνολό τους.

Η συμβολή των ενώσεων των οικογενειών ήταν καθοριστική για την πορεία της έρευνάς μας, καθώς μέσω αυτών ενημερωθήκαμε αναφορικά με το κλίμα που επικρατούσε στις δύο κοινότητες και ήρθαμε σε επικοινωνία με οικογένειες που επιθυμούσαν να συνομιλήσουν μαζί μας. Συγκεκριμένα, από την πλευρά της ελληνοκυπριακής κοινότητας μιλήσαμε με τη θεσμικά κατοχυρωμένη Παγκύπρια Επιτροπή και στην Ελλάδα με την Πανελλήνια Επιτροπή (βλ. περισσότερα στο κεφ.4), όπως και με τη Δικαιοτική Πρωτοβουλία Συγγενών Αγνοουμένων και στις δύο κοινότητες. Στην τουρκοκυπριακή κοινότητα εντοπίσαμε οικογένειες αγνοουμένων μέσω της Δικαιοτικής Πρωτοβουλίας και της Κοινωνίας των Πολιτών. Επίσης, δημοσιογράφοι και ερευνητές μάς πρόσφεραν σημαντική βοήθεια στην κατεύθυνση αυτή και στις δύο κοινότητες.

Στις κοινωνικές επιστήμες απαιτείται τα υποκείμενα της έρευνας να γνωρίζουν τους όρους των συνεντεύξεων και να υπόκεινται σε ισότιμη μεταχείριση, όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα. Ωστόσο, σε περιοχές που έχει διαμορφωθεί πλαίσιο σύγκρουσης, η σχέση μεταξύ ερευνητή και αφηγητή ενδέχεται να είναι ασύμμετρη, ιδίως στα αναπτυσσόμενα κράτη.⁵⁵³ Στην περίπτωση της Κύπρου, παρότι υπήρχε αμεσότερη σχέση με την ελληνοκυπριακή κοινότητα λόγω γλώσσας και πολιτισμού, η προσέγγιση των δύο κοινοτήτων ήταν ισότιμη και καταβλήθηκε προσπάθεια, ώστε να μην αισθανθούν οι αφηγητές μεροληψία ή οποιοδήποτε αρνητικό αίσθημα. Επειδή οι αφηγητές στην τουρκοκυπριακή κοινότητα μιλούσαν Ελληνικά ή Αγγλικά, τα έγγραφα συναίνεσης και ενημέρωσης είχαν ετοιμαστεί και στις δύο γλώσσες για να υπάρχει ίση μεταχείριση στην ενημέρωση, όπως και στην προφορική διαδικασία.

Θα πρέπει, ασφαλώς, να επισημανθεί πως η συνέντευξη με ανθρώπους που έχουν βιώσει τόσο τραυματικά περιστατικά είναι διαφορετική διαδικασία, τόσο ως προς την ψυχική προετοιμασία των αφηγητών, όσο και ως προς τον τρόπο διαχείρισης έντονων καταστάσεων που μπορεί να προκύψουν κατά τη διάρκειά της. Ενώ υπάρχει βιβλιογραφία για τη διαχείριση τραυματισμένων υποκειμένων από θεραπευτική άποψη, υπάρχουν ελάχιστες αναφορές για το πώς οι ερευνητές, δίχως θεραπευτική ατζέντα παρέμβασης, θα πρέπει να λειτουργούν σε περιπτώσεις παρόμοιες με αυτές της έρευνάς μας.⁵⁵⁴

Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι η ευαίσθητη και προσεκτική προσέγγιση του αφηγητή μπορεί να ωφελήσει τα θύματα, συμβάλλοντας στη βελτίωση των ψυχικών λειτουργιών τους.⁵⁵⁵ Πέρα όμως από τις θετικές ή ευεργετικές επιπτώσεις που ενδέχεται να υπάρξουν για τους αφηγητές, ελλοχεύει ο κίνδυνος του επανατραυματισμού ή μιας απλής συναισθηματικής δυσφορίας. Αυτή η δευτερεύουσα τραυματική συνθήκη συμβαίνει όταν το υποκείμενο βιώνει ελλιπή υποστήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον ή τον ευρύτερο κοινωνικό κύκλο, γεγονός που συχνά το αποτρέπει από το να εξιστορήσει τη μαρτυρία του.⁵⁵⁶

⁵⁵³ Βλ. για περισσότερα, Norman Long and Ann Long, *Battlefields Of Knowledge: The Interlocking Of Theory And Practice In Social Research And Development*, Routledge, London & New York 1992.

⁵⁵⁴ Βλ. Simon Robins, *ό.π.*, 150-151.

⁵⁵⁵ Philip Bell, "Content Analysis of Visual Images", in Theo Van Leeuwen & Carey Jewitt (eds.), *The Handbook Of Visual Analysis*, Sage Publishing, California 2001, 10-34.

⁵⁵⁶ Στο ίδιο, 151.

Η βιβλιογραφία τονίζει, επίσης, την πιθανότητα επανατραυματισμού ή δεύτερης τραυματοποίησης σε μια δημόσια αφήγηση, όπως τα δικαστικά περιβάλλοντα⁵⁵⁷ και συχνά σε ανθρώπους που παρουσιάζουν συμπτώματα διαταραχής μετατραυματικού στρες (PTSD).⁵⁵⁸ Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι στην παρούσα έρευνα δεν αντιμετωπίσαμε συμπτώματα διαταραχής μετατραυματικού στρες. Ωστόσο, αν κάποιος από τους αφηγητές μας ένιωθε ανασφάλεια στην πρώτη επαφή, διακόπταμε τη διαδικασία, ώστε να μην αισθανθεί περαιτέρω πίεση. Η προσέγγισή μας στηριζόταν πάντα στον σεβασμό, γι' αυτό και σε περίπτωση καθυστέρησης αποδοχής του αιτήματός μας ή απόρριψης συμμετοχής στην έρευνα, η επαναπροσέγγιση του συνεντευξιαζόμενου είχε τη μορφή απλής υπενθύμισης. Αν και πάλι δεν υπήρχε ανταπόκριση, διακόπταμε την προσπάθεια επικοινωνίας, αποφεύγοντας να γίνουμε φορτικοί.

Ανακεφαλαιώνοντας, τα ζητήματα ηθικής φύσεως που απασχόλησαν τον ερευνητή στην παρούσα έρευνα αντιμετωπίστηκαν με πυλώνες τη μεθοδολογία της Προφορικής Ιστορίας, την προεργασία-μελέτη των διερευνώμενων κοινωνιών και, τέλος, τον σεβασμό και την οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης με τους αφηγητές, με στόχο την ανάδειξη των φωνών, των αναγκών και των αιτημάτων τους.

⁵⁵⁷ Βλ. για περισσότερα, Melanie Ilic, *Women In The Khrushchev Era: An Overview*, Palgrave MacMillan, London 2004 και Karen Brouneus, "Truth-Telling as Talking Cure? Insecurity and Retraumatization in the Rwandan Gacaca Courts", *Security Dialogue*, vol.39 (1), (2008), 55-76.

⁵⁵⁸ Βλ. για περισσότερα, Nina Kammener & Ruta Mazelis, *Trauma and Retraumatization, After the Crisis Initiative: Healing from Trauma after Disasters*, Presented at the After the Crisis: Healing from Trauma after Disasters Expert Panel Meeting, April 24 - 25, 2006, 1-32.

Β' ΜΕΡΟΣ

Εισαγωγή

Στα κεφάλαια του δεύτερου μέρους θα επιχειρήσουμε ν' αναδείξουμε πολύπλευρα το ζήτημα των αγνοουμένων, μέσα από τις μαρτυρίες των αφηγητών μας και τη σχετική βιβλιογραφία. Το ζήτημα θα προσεγγιστεί διαδοχικά, από τη σκοπιά των συγγενών των αγνοουμένων και πεσόντων, των μελών θεσμικών επιτροπών-αρμοδίων για τη διαδικασία της ταυτοποίησης και συνολικά τη λειτουργία των μηχανισμών και, τέλος, από τη σκοπιά των «δημοσιογράφων της ειρήνης».

Ο συνδυασμός αυτών των πηγών κρίνεται απαραίτητος, καθώς οι προφορικές και οι γραπτές πηγές δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες, αλλά αντιθέτως έχουν τόσο αυτόνομα όσο και κοινά χαρακτηριστικά.⁵⁵⁹

Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες δημιουργείται μια μάζα ρευστού, άμορφου υλικού, η οποία θα παρουσιαστεί από τις ενότητες που έθιξαν οι αφηγητές,⁵⁶⁰ βάσει ενός αρχικού πλάνου που τέθηκε από τον ερευνητή. Αυτές οι προφορικές πηγές θα μας επιτρέψουν να παρουσιάσουμε το ζήτημα μέσα από τα βιώματα των εμπλεκόμενων και να το κατανοήσουμε σε βάθος. Η παρουσίαση ενός τόσο «δύσκολου» και «ευαίσθητου» ζητήματος, άλλωστε, απαιτεί τις εμπειρίες των πρωταγωνιστών, για να μπορέσουμε ν' «ακουμπήσουμε» κομμάτια της πραγματικότητας και να εκκινήσουμε από διαφορετικές οπτικές, διερευνώντας τα όρια απονομής ιστορικής δικαιοσύνης.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και η ακρόαση εκ νέου του ηχητικού αρχείου, για αποφυγή τυχόν λαθών και παρερμηνείας των αποσπασμάτων. Στόχος μας είναι ν' αναδειχθούν οι μαρτυρίες με τον βέλτιστο τρόπο, καθώς αυτές αποτελούν τον πυρήνα της παρούσας ερευνητικής διεργασίας.

⁵⁵⁹ Alessandro Portelli, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική: Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση, μετάφραση Βάσια Λέκκα Πλέθρον, Αθήνα, 2020, σ.12.*

⁵⁶⁰ Στο ίδιο, σ.12-13.

6^ο Κεφάλαιο: Αφηγήσεις των οικογενειών των αγνοουμένων

Σε αυτό το κεφάλαιο κατηγοριοποιήσαμε τα βασικά θέματα που έθιξαν οι αφηγητές στις συνεντεύξεις τους. Οι αφηγήσεις ζωής είναι μαρτυρίες για βιώματα και εμπειρίες του αφηγηματικού φορέα που τις μεταφέρει, παρουσιάζοντας τα γεγονότα με τη δική του ματιά και οπτική.⁵⁶¹ Η τραυματική συνθήκη διατρέχει την υπόλοιπη πορεία του βίου του αφηγητή, καθώς το ζήτημα παραμένοντας άλυτο, διατηρεί μια δυναμική που όχι μόνο δεν φθίνει με τα χρόνια, αλλά εντείνει την επιβάρυνση του ψυχισμού του.

Μέσω της προφορικής ιστορίας δίνεται η δυνατότητα να διευρυνθεί το ιστορικό πλαίσιο και ν' αναλυθούν, παράλληλα με το ζήτημα των αγνοουμένων, και άλλες πτυχές αυτής της ιστορίας, όπως οι πεσόντες δίχως γνωστή τοποθεσία ταφής, ο ρόλος της γυναίκας ή οι σεξουαλικές κακοποιήσεις κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Επίσης, σημαίνουν ζήτημα αποτελεί και η διάκριση μεταξύ οικογενειών με περισσότερα από δύο μέλη τους αγνοούμενα και οικογενειών με ένα μέλος πεσόντα, η τοποθεσία ταφής του οποίου αγνοείται, και με το άλλο μέλος αγνοούμενο. Οι παραπάνω δαιδαλώδεις συσχετισμοί που δημιουργούνται με αφετηριακό σταθμό το τραύμα θα παρατεθούν σε αυτό το κεφάλαιο. Ο καθημερινός και βουβός πόνος των οικογενειών των θυμάτων θα αποκτήσει φωνή μέσα από τις μαρτυρίες, οι οποίες αξιοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία. Κι εδώ έγκειται ο ρόλος της προφορικής ιστορίας. *Ο ρόλος της προφορικής ιστορίας είναι να τους δώσει φωνή και να τους καταστήσει ιστορικά ορατούς.*⁵⁶²

Οι μαρτυρίες των αφηγητών, σε συνδυασμό με τη χρήση αρχειακών πηγών, αναδεικνύουν την αθέατη μέχρι σήμερα πτυχή του ζητήματος της Κύπρου. Η στόχευση δεν είναι μονοθεματική, αλλά ολιστική. Μέσα από τη διερεύνηση των συνθηκών της εξαφάνισης και των συνεπειών της έως σήμερα, θα επιχειρήσουμε να περιδιαβούμε όλες τις παθογένειες που αναδείχθηκαν από την έρευνα και εξηγούν τη σημερινή συνθήκη. Η συνθήκη αυτή, με λανθάνοντα τρόπο, μάς παρέχει τη δυνατότητα μέσω των «βιωμένων εμπειριών» των αφηγητών να κατανοήσουμε αφενός τον ατομικό τρόπο πρόσληψης, κατανόησης και ερμηνείας των τραυμάτων του παρελθόντος και

⁵⁶¹ Βλ. σχετικά τη διδακτορική διατριβή του Γεώργιου Κ. Τσιώλη, *Αποβιομηχανοποίηση και βιογραφικοί μετασχηματισμοί, Ιστορίες ζωής βιομηχανικών εργατών του Λαυρίου*, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2002.

⁵⁶² Τασούλα Βερβενιώτη, *Οι Άμαχοι του Ελληνικού Εμφυλίου: Η δυναμική της μνήμης*, (βλ. τον πρόλογο της έκδοσης), Κουκκίδα, Αθήνα 2021.

αφετέρου το αποτύπωμά τους έως σήμερα. Η μνημονική αυτή ανάκληση και η αξιοποίηση των αυστηρά προσωπικών εμπειριών, που μόνο το άτομο που τις έχει βιώσει μπορεί να περιγράψει και να αρθρώσει γι' αυτές έναν λόγο συνεκτικό, προσφέρει τη δυνατότητα προσέγγισης γεγονότων, ελλείπει άλλων στοιχείων (αρχείων ή βιογραφιών).

Εκκίνηση της εξιστόρησης των μαρτύρων αποτελούσε ένα απλό ερώτημα: Τι σας συνδέει με τα γεγονότα στην Κύπρο; Με αφετηρία αυτό εξελισσόταν η αφήγηση, το τραυματικό γεγονός που στιγματίσει τον προσωπικό βίο των αφηγητών και άφησε το αποτύπωμά του και στις δύο κοινότητες του νησιού. Κατά την εξέλιξη των συνεντεύξεων ενός μεγάλου αριθμού αφηγητών με παρόμοια χαρακτηριστικά, δεν ήταν δυνατό να προσεγγιστούν όλα τα ζητήματα που προέκυψαν. Παράλληλα, προσεγγίστηκαν ζητήματα που τέθηκαν από μεμονωμένα άτομα και επιβεβαιώθηκαν από άλλους αφηγητές. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας των μαρτυριών τονίζεται, άλλωστε, από τη Luisa Passerini, που αποκαλύπτει την ικανότητα του αφηγούμενου προσώπου να συγκροτήσει την κοινωνική του παρουσία σε ποικίλες ομάδες και θεσμούς.⁵⁶³ Μέσα από την κοινωνική παρουσία των οικογενειών και των ζητημάτων που αντιμετώπισαν, όπως και των θέσεων-απόψεων που διαμόρφωσαν, προσπαθούμε ν' αναδείξουμε το ζήτημα σε συνεργασία με τις μέχρι σήμερα αποσιωπημένες φωνές.

Η προφορική ιστορία μέσω των συνεντεύξεων μας δίνει τη δυνατότητα ν' ακούσουμε και να γνωστοποιήσουμε την απαίτηση για αποκατάσταση και επούλωση των πληγών που θέτουν οι οικογένειες των θυμάτων. Παράλληλα, μέσα από τη δικοινοτική παρουσίαση, επιδιώκεται η κατανόηση και συμπερίληψη του πόνου του άλλου, που μπορεί ν' αποτελέσει την απαρχή για την ανάδειξη και αντιμετώπιση προβλημάτων που μέχρι πρότινος ήταν απροσπέλαστα.

⁵⁶³Βλ. για περισσότερα, Luisa Passerini, *Storia E Soggettività: Le Fonti Orali, La Memoria*, La Nuova Italia, Firenze 1998.

6.1. Τι σημαίνει να είσαι συγγενής αγνοουμένου;

Η φιλόσοφος Χάνα Άρεντ αναφέρει στο βιβλίο της *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού*: «Από τη στιγμή που άφησαν την πατρίδα τους απόμειναν απάτριδες, από τη στιγμή που άφησαν το κράτος τους έγιναν ανιθαγενείς, από τη στιγμή που τους στέρησαν τα ανθρώπινα δικαιώματά τους έμειναν χωρίς κανένα δικαίωμα, τα κατακάθια της γης».⁵⁶⁴

Η φιλόσοφος διατύπωσε την παραπάνω άποψη με αφορμή τη στέρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τους πολίτες που λόγω συνθηκών πολιτικής βίας,⁵⁶⁵ απομακρύνονται από τις οικίες τους. Οι οικογένειες των αγνοουμένων της Κύπρου βίωσαν αυτά τα οποία περιγράφει τόσο παραστατικά η Χάνα Άρεντ, παρότι δεν χρειάστηκε πολλές φορές ν' απομακρυνθούν από το κράτος ή τη μορφή κρατικής υπόστασης που τους εκπροσωπούσε.

Η αποσαφήνιση του όρου *συγγενής αγνοουμένου* κρίνεται απαραίτητη στην αρχή του κεφαλαίου. Η δυσκολία της κατανόησης της παραπάνω έννοιας έγκειται στο γεγονός ότι ο κάθε αφηγητής εκπροσωπεί την οικογένειά του, παράλληλα όμως έχει τη φωνή του και την επιλογή να διαφοροποιηθεί. Ο μόνος που δεν έχει φωνή και δεν του αναγνωρίστηκε, εκ του αποτελέσματος, κανένα δικαίωμα είναι ο οικείος τους που εξαφανίστηκε. Εξ ορισμού, λοιπόν, οι οικογένειες εκπροσωπούν τον εαυτό τους, αλλά και τον οικείο τους.

Είναι χαρακτηριστική η αφήγηση της Χ.Τ. για το τι σημαίνει να είσαι συγγενής αγνοουμένου:

«Μια ζωή αγώνας, αγωνία να μάθουμε τι συνέβη. Ακόμα και σήμερα αναρωτιόμαστε, τι συνέβη. Πώς έφυγε; Το κατάλαβε ότι πεθαίνει; Μεγάλος πόνος, μεγάλη τραγωδία και οι γονείς βέβαια, έφυγαν με τη φωτογραφία του στα χέρια τους. Διότι δεν ήξεραν πώς έφυγε και αν έφυγε! Δεν είχαμε καμία βοήθεια. Μόνος του ο πατέρας μου κατέβηκε στην Κύπρο από την Ελλάδα για να μάθει τι συνέβη. Δεν μας ανέφερε κανείς. Όταν διαδηλώναμε στην Αθήνα, μάς ανέφεραν σαν συγγενείς Κυπρίων αγνοουμένων. Δεν ήθελαν να παραδεχτούν ότι υπήρχαν Έλληνες φανταράκια, που πολέμησαν στην Κύπρο. Δεν υπήρχε μέρα που να μην τον σκεφτούμε. Είχαμε θυμό για την αδιαφορία του κράτους. Δεν θα ξεχάσω ποτέ το τηλεφώνημα του στρατιωτικού που μου ανακοίνωσε ότι ο αδερφός μου είναι

⁵⁶⁴ Βλ. για περισσότερα, Hannah Arendt, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Αθήνα 2017.

⁵⁶⁵ Συνθήκες βίας ορίζουμε όλες τις αιτίες που εξαναγκάζουν έναν άνθρωπο ν' αφήσει την πατρίδα του, το σπίτι του και μένει δίχως θεσμικό πλέγμα προστασίας και νομικού-δικανικού λόγου.

αγνοούμενος και ότι το Τρόδος ήταν μεγάλο, υπονοώντας ότι μπορεί να διέφυγε ή να παράτησε τη μάχη. Η φωνή του είναι ακόμα στα αυτιά μου». ⁵⁶⁶

Μπορεί η κάθε οικογένεια να βιώνει διαφορετικά το τραυματικό γεγονός της εξαφάνισης ενός μέλους της, αυτό που όμως είναι κοινό και αποτυπώνεται σε όλες τις μαρτυρίες, είναι τα αναπάντητα ερωτήματα και η αίσθηση της αδυναμίας να ερμηνευτούν τα γεγονότα. Μια αδυναμία που στο πέρασμα του χρόνου έχει δυναμική και ενισχύεται. Οι οικογένειες κλήθηκαν ν' αντιμετωπίσουν τραυματικές συνθήκες και, παρόλο που η καθεμιά προερχόταν από διαφορετικό πλαίσιο, η αγωνία και ο φόβος ήταν κοινό αίσθημα.

Ο Ν.Τ. περιγράφει πώς χάθηκε ο πατέρας του, αλλά και ο αδερφός του, ενώ υπηρετούσε στον στρατό:

«Τον πήραν σε μια στιγμή (τον πατέρα μου) και την επόμενη μέρα ρωτούσα τα αδέρφια μου πού τον πήγαν, θεωρώντας ότι τον είχαν μεταφέρει σε κάποια δουλειά. Και από τότε... Το 2003 που πέθανε η μητέρα μας διαπιστώσαμε ότι μάλλον είχε πεθάνει ο πατέρας μας. Τότε το δεχτήκαμε. Η μητέρα μου δεν κατάφερε να χαρεί την οικογένειά της, και τα παιδιά της. Ξέρεις τι είναι; Το να χάσεις έναν δικό σου άνθρωπο, δεν το χωνεύεις εύκολα, είτε και σε δυστύχημα είτε εκτέλεση, δεν είναι εύκολο πράγμα. Δεν μπορώ να ξεχάσω τα χρόνια που έζησα μαζί τους και τις δυσκολίες της ζωής του αδερφού μου. Η απώλεια και των δυο είναι μεγάλη. Είναι άτομα που λείπουν από το σπίτι. Είναι μεγάλη απώλεια. Ξέρεις τι είναι; Να κάθεται στο τραπέζι και ο καθένας να έχει τη θέση του; Ακόμα και από το κοτόπουλο ξέρεις τι κομμάτι αρέσει στον καθένα. Αυτά που ακούτε για το πιάτο που έβαζαν οι οικογένειες για τον αγνοούμενο, είναι αλήθεια! Βάζαμε το πιάτο στο τραπέζι. Τους φυλούσαμε τα ρούχα τους, να μην τα πειράζει κανείς. Τα ρούχα τα καλά τους! Δυστυχώς, μάθαμε ότι σκοτώθηκε το 2014 και τον θάψαμε τον αδερφό μου. Για τον πατέρα μου είναι δύσκολο, γιατί σκοτώθηκε σε περιοχή που τώρα είναι στρατόπεδο και έχουν χτιστεί πολλά μπετά. Είναι δύσκολο!». ⁵⁶⁷

Το αποτύπωμα της απώλειας καθορίζει τις οικογένειες και, ταυτόχρονα, διαμορφώνει μια δύσκολα διαχειρίσιμη τραυματική συνθήκη. Οι οικογένειες είναι ευάλωτες λόγω του τραύματος. Θυμούνται πολύ λίγα και πάρα πολλά ταυτόχρονα. ⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ Προφορική μαρτυρία Χ.Τ., μέσω Skype, Αθήνα, 4/5/2022.

⁵⁶⁷ Προφορική μαρτυρία Ν.Τ., Κύπρος, 01/07/2022.

⁵⁶⁸ Bessel A. Van Der Kolk, *Το σώμα δεν ξεχνά: Εγκέφαλος, νους & σώμα στη θεραπεία του τραύματος*, μετάφραση Δέσποινα Παπαδοπούλου, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2022, σ.292.

Τα συναισθήματα και οι χειρονομίες των αφηγητών παρέπεμπαν σε γνώριμες κινήσεις προηγούμενων συνεντεύξεων.

Ο Τουρκοκύπριος αφηγητής Y.C.I., του οποίου ο πατέρας αγνοείται από τις δικαιοδικές αναταραχές του 1963-1964, μιλώντας ελληνικά, αναφέρει: *«Εμείς δε ζήσαμε χαρά, να είμαστε εντάξει! Πάντα κάτι λείπει! Παντρενόμαστε, γεννάμε, λυπούμαστε, πάντα κάτι λείπει. Προχθές, χάσαμε έναν οικείο μας και εκείνη η λύπη είναι μαζί μας. Έκλαιγε η αδερφή μου και έλεγε έχασα όταν ήμουν μωρό τον πατέρα μου και τώρα τον άντρα μου. Εκείνη η λύπη πάντα είναι μαζί μας. Χρόνια θέλουμε να βρούμε τον πατέρα μου, να βρούμε τα κόκκαλά του, να του έχουμε ένα μνήμα. Για εμένα, ο ίδιος πόνος είναι και για τον Ελληνοκύπριο συγγενή. Θα καταλάβω έναν που θα μου μιλήσει, γιατί θα καταλάβω τι θα μου λέει, τι ζει. Ξέρω τι έχουν μέσα τους. Ο πόνος είναι ίδιος!»*.⁵⁶⁹

Η συμπερίληψη του πόνου, που αναφέρει ο προηγούμενος αφηγητής, και τα κοινά μοτίβα στις αφηγήσεις συμβάλλουν στην κατανόηση του ζητήματος που διερευνούμε. Οι οικογένειες, είτε με λιγότερα λόγια είτε με περισσότερα, εκφράζουν τα συναισθήματά τους για το τι σημαίνει να είσαι συγγενής αγνοουμένου. Παρόλο που διαφέρουν οι τοποθεσίες και τα βιώματα, όλοι επιθυμούν έναν ασφαλή και προβλέψιμο βίο.⁵⁷⁰ Παράλληλα, είναι αναγκαία και η διάχυση στην κοινωνία, όπου συνέβησαν τα γεγονότα, γιατί εμμέσως και αυτή είναι θύμα ανασφάλειας και φόβου.⁵⁷¹ Οι μαρτυρίες αποτυπώνουν τον μετασχηματισμό της εξατομικευμένης συνθήκης στη δημόσια σφαίρα. Χαρακτηριστικές είναι οι δυο μαρτυρίες που ακολουθούν.

«Παρόλο που έχουν περάσει σαράντα επτά χρόνια, αυτά τα γεγονότα μας έχουν στιγματίσει βαθιά, γιατί από εκείνη τη στιγμή δε χάσαμε μόνο τον αδελφό μας, αλλά και τους γονείς μας. Οι γονείς μας δεν ήταν εκεί για εμάς, γιατί πενθούσαν. Όταν πήγα σχολείο την επόμενη χρονιά, εγώ αισθάνθηκα πολύ άσχημα, γιατί μου έβαψαν τη στολή μαύρη, παρόλο που ήμουν σε ένα πλήθος παιδιών με μπλε στολή και άσπρο γιακά. Και έρχονταν όλα τα παιδιά και με ρωτούσαν γιατί. Ένιωθα πάρα πολύ άσχημα, δεν ήθελα

⁵⁶⁹ Προφορική μαρτυρία Y.C.I., Κύπρος, 18/09/2022.

⁵⁷⁰ Bessel A. Van Der Kolk, *ό.π.*, σ.316.

⁵⁷¹ 'Enforced Disappearances'(Βίαιες εξαφανίσεις), Διεθνής Αμνηστία, διαθέσιμη διαδικτυακή πρόσβαση: <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/disappearances>.

να το συζητάω, γιατί ο πόνος αυτός ήταν η άμυνά μου. Προσπαθούσα να κρύψω αυτό που είχε συμβεί, για να μην πονάω, δεν ξέρω».⁵⁷²

«Κανείς δεν μας ενημέρωσε επίσημα για τα τρία μέλη της οικογένειάς μου που αγνοούνται. Όσοι είχαμε αγνοούμενους, ο καθένας με τον τρόπο του προσπαθούσε να μάθει κάτι. Εγώ προσωπικά είχα καλές σχέσεις με μέλη των Ηνωμένων Εθνών που έρχονταν στην οικογενειακή επιχείρηση και πηγαίναμε καταδύσεις μαζί. Μετά την εισβολή, αρκετοί έλεγαν επιπόλαιες κουβέντες ότι είδαν τον πατέρα μου σκοτωμένο στη θάλασσα, ότι είδαν το αυτοκίνητο κατεστραμμένο από τα αεροπλάνα και το χειρότερο είναι ότι, όταν προσέγγιζες αυτά τα άτομα, έλεγαν «νομίζω ότι τους είδα». Όταν έχεις αγνοούμενους, γονείς και αδερφή, αισθάνεσαι ότι πρέπει να το ψάξεις, έστω και αν ήταν ανοησία αυτά που άκουσες. Οπότε, όπως σας είπα, επικοινωνούσα με τα μέλη των Ηνωμένων Εθνών που γνώριζα και τους παρακαλούσα να το ψάξουν, κάνοντάς τους σχεδιαγράμματα. Δυστυχώς, μέχρι σήμερα τίποτα. Η λέξη αγνοούμενος, ακούστηκε από την κυπριακή κυβέρνηση λίγο μετά την εισβολή, κατά τον απολογισμό. Τα πρώτα χρόνια ήταν πολύ δύσκολα, καθότι ένιωθα την υποχρέωση να ψάξω. Πήγα σε πολλές χώρες, μέσα σε αυτές και η Τουρκία, για να συναντήσω κάποια άτομα που μέσω πρεσβειών θα μπορούσαν να βοηθήσουν και να κάνουν μια μεγαλύτερη έρευνα. Δυστυχώς, δεν άκουσα συγκεκριμένες κουβέντες. Μπορώ να πω ότι είναι το μοναδικό περιστατικό αγνοούμενων που δεν ξέρει κανείς τίποτα».⁵⁷³

Οι αφηγητές, εξιστορώντας τις μαρτυρίες τους, καταδεικνύουν τις παθογένειες που βίωσαν όλες οι οικογένειες. Στην περίπτωση της Κύπρου το να είναι κανείς συγγενής αγνοούμενου σήμαινε μια μακρά πορεία σε δύσβατα μονοπάτια με ελλιπή ενημέρωση, ατεκμηρίωτη πληροφόρηση και στοιχειώδη οικονομική συμπαράσταση, καθόλου όμως συναισθηματική-ψυχολογική. Στην περίπτωση της Κύπρου, απουσίαζε ένα ικανοποιητικό δίκτυο κοινωνικής στήριξης, το οποίο, σύμφωνα με πλήθος μελετών, συνιστά ορθή αντιμετώπιση και προστασία απέναντι στον ψυχικό τραυματισμό.⁵⁷⁴

⁵⁷² Προφορική μαρτυρία Β.Α., Κύπρος, 5/5/2022.

⁵⁷³ Προφορική μαρτυρία Π.Ο., Κύπρος, 03/07/2022.

⁵⁷⁴ Bessel A. Van Der Kolk, *ό.π.*, σ.338.

6.2. Πώς το έμαθες;

Η ανάδειξη της αφετηριακής στιγμής του τραυματικού γεγονότος είναι πολύ σημαντική στη διερεύνηση του ζητήματος, καθώς αποτελεί κομβικό σημείο με πολύπλευρες συνέπειες. Οι αφηγητές, πλείστες φορές, σε αυτό το ερώτημα κόμπιαζαν, αναστέναζαν και στη συνέχεια επιχειρούσαν να περιγράψουν επακριβώς τη στιγμή και τα συναισθήματά τους. Η ενημέρωση και η πρόνοια για τις οικογένειες από τις θεσμικές αρχές έλειπε και αυτό είναι ευδιάκριτο στις αφηγήσεις.

«Πώς το έμαθα; Εγώ έμενα Λευκωσία και φιλοξενούσα ακόμα μίαν οικογένεια. Οι δικοί μου ήταν εγκλωβισμένοι. Ήταν Κυριακή, μέσα του Οκτώβρη, και στέλναμε μηνύματα, γιατί τότε στέλναμε μηνύματα για να επικοινωνήσουμε. Οκτώβρη άρχισαν να έρχονται οι εγκλωβισμένοι στις ελεύθερες περιοχές. Εκείνη τη μέρα ήρθε ο εφημεριδοπώλης και έφερε την εφημερίδα. Εγώ κρατούσα τον Μ. μου, 9 μηνών ήτανε. Και έπιασα την εφημερίδα και βλέπω «Αγνοούμενοι στην περιοχή Κυθρέα! Α. Ο., Κ.Ο., Μ.Ο.!» Λέω, «Κύριε Ελέησον! Κύριε Ελέησον!» Έπεσα κάτω και δεν ήξερα τι μου γινόταν, δεν ήξερα. Πέρασα μήνες, χρόνια και χτυπούσε η πόρτα και περίμενα να γυρίσουν οι δικοί μου άνθρωποι!».⁵⁷⁵

Η κυρία Γ. έμαθε τυχαία, μέσω της εφημερίδας, και όχι από κάποιον επίσημο θεσμικό φορέα, ότι αγνοούνται 3 μέλη της οικογένειάς της. Αργότερα πληροφορήθηκε ότι αγνοείται και ο αδελφός της, που υπηρετούσε κατά τη διάρκεια της εισβολής ως έφεδρος. Η ελλιπής ενημέρωση ήταν δομικό στοιχείο του χειρισμού των γεγονότων από την κεντρική διοίκηση, εξαιτίας του φόβου για συνέχιση των εχθροπραξιών και του μεγάλου αριθμού των εγκλωβισμένων πολιτών στις περιοχές που κατελήφθησαν κατά τη διάρκεια της τουρκικής εισβολής. Οι πληροφορίες έρχονταν ανεπίσημα από τρίτα άτομα, ασαφείς και δίχως τεκμηριωμένη επεξήγηση.

Η κυρία Γ. συνεχίζει την αφήγησή της: *«Η γυναίκα του αδερφού μου, την έλεγαν Ξένια, την έπιασε το αφεντικό της εκεί που δούλευε: Να ξέρεις ότι τα πεθερικά σου τα έθαψαν στην αυλή του σπιτιού τους, αυτό να ξέρεις! Για την αδελφή μου δεν είπε κουβέντα».⁵⁷⁶*

Μέσα από αυτές τις ανεπίσημες αναφορές και δίχως επαρκή στοιχεία, προσπαθούσαν οι οικογένειες να μάθουν τι συνέβη, πού συνέβη και γιατί συνέβη. Η

⁵⁷⁵ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 19/9/2022.

⁵⁷⁶ Ο.π.

πιο σημαντική ανάγκη τους, όμως, ήταν να μάθουν τι θα συμβεί στη συνέχεια. Οι ανάγκες των οικογενειών ήταν συγκεκριμένες, όπως και οι διεκδικήσεις τους για ενημέρωση. Ωστόσο, οι επιδιώξεις και οι θέσεις των ηγεσιών και των δύο κοινοτήτων ήταν ασυμβίβαστες και η όποια σύγκλιση κατέρρευε τελικώς στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.⁵⁷⁷

*«Ο αδερφός μου, το 1963, είχε μια μοτόρα (μηχανάκι) και γυρνούσε από τη δουλειά. Ακούσαμε έναν θόρυβο και βγήκαμε από το σπίτι και πήγαμε σε ένα μέρος που είχε μαζευτεί κόσμος. Εκεί, είδαμε τη μηχανή του αδερφού μου στο έδαφος και γυαλιά κάτω και λίγο αίμα. Έλειπε ο αδερφός μου. Ο μπαμπάς μου είχε κάποιους γνωστούς στην αστυνομία και πήγε και ρώτησε τι έγινε και πού είναι ο γιός του, γιατί ακούει διάφορες ιστορίες, ότι είναι όμηρος, ότι σκοτώθηκε ή ότι τον έριξαν στη θάλασσα. Ο αστυνομικός του απάντησε: «μην πιστεύεις αυτές τις ιστορίες, δεν έχουμε κάποια σοβαρή πληροφορία». Ύστερα, πέρασαν κάμποσα χρόνια και το 1974 μάθαμε ότι οι ίδιοι που σκότωσαν τον αδερφό μου, σκότωσαν και έναν άλλον Ελληνοκύπριο εκτός από τον αδερφό μας (που είναι Τουρκοκύπριος). Έκαναν τέτοιες δουλειές! Μετά από χρόνια, αυτός ο συγγενής του ανθρώπου που σκότωσαν οι ίδιοι άνθρωποι τον συγγενή του μας βοήθησε να εντοπίσουμε σε ένα πηγάδι τον αδερφό μου. Όπου και να ρωτούσαμε, δεν ήξερε κανείς τίποτα. Όλοι, η αστυνομία, οι υπεύθυνοι μας έλεγαν δεν ξέρουμε τίποτα. Τότε, ήρθαν με ένα ελικόπτερο τα Ηνωμένα Έθνη στο χωριό μας μαζί με έναν Ελληνοκύπριο και πήραν καταθέσεις, αλλά μετά κανείς δεν μας είπε τίποτα. Μόνοι μας ψάχναμε. Του πατέρα μου του άσπρισαν τα μαλλιά σε μία μέρα μετά από αυτό το γεγονός».*⁵⁷⁸

Το περιστατικό που μας περιγράφει ο αφηγητής δεν ήταν μεμονωμένο, να πηγαίνει δηλαδή το άτομο στην εργασία του, να το απαγάγουν και να εξαφανίζεται. Οι όμηροι αυτοί είτε θανατώθηκαν αμέσως είτε αργότερα και δεν επέστρεψαν ποτέ. Η περίοδος των δικοινοτικών ταραχών ήταν μια περίοδος σιωπής και ήταν σύνθηρες η παραπάνω πρακτική της απαγωγής, αλλά και της ανταλλαγής κρατουμένων ανάμεσα στις δύο κοινότητες. Οι συγγενείς δεν είχαν καμία πληροφόρηση για τους αγνοούμενους ούτε της περιόδου 1963-64, ούτε των γεγονότων του 1974. Μετά το 1974, όλοι

⁵⁷⁷ Αλέξης Ηρακλείδης, *Κυπριακό: Σύγκρουση και Επίλυση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2002, σ.320.

⁵⁷⁸ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

συμπεριλήφθηκαν στις λίστες αγνοουμένων, αν και αυτοί του 1963-64 δεν αναγνωρίστηκαν άμεσα.⁵⁷⁹

Η ενημέρωση των οικογενειών ήταν το βασικότερο ζήτημα για τους οικείους του εξαφανισθέντος. Η έλλειψη πληροφόρησης από τους θεσμούς και η παραπληροφόρηση μέσα από αντικρουόμενες πληροφορίες προκαλούσε στις οικογένειες άρνηση της αποδοχής της πραγματικότητας. Αυτή η βαθύτερη μορφή άρνησης πηγάζει από την άρνηση να «αντιμετωπίζουμε» την πραγματικότητα ή να «ζούμε» με δυσάρεστες αλήθειες.⁵⁸⁰ Η άρνηση των αρχών ήταν πάντα μερική. Δεν υπήρχε πλήρης διάψευση, αλλά μια διαφορούμενη διατύπωση: «δεν γνωρίζουμε ή δεν έχουμε επαρκή πληροφόρηση». Αυτό το παράδοξο, η διττή κατάσταση -να γνωρίζεις και να μη γνωρίζεις- είναι η ουσία της έννοιας της συνθήκης άρνησης.⁵⁸¹ Αυτή η διαφορούμενη συνθήκη καθιστούσε τους συγγενείς ευάλωτους και, σε συνδυασμό με την απουσία θεσμικού πλαισίου, επιβάρυνε περαιτέρω τον ψυχισμό των οικογενειών, δυσχεραίνοντας τις προσπάθειες εξακρίβωσης των γεγονότων.

*«Φανταστείτε, να φεύγουν οι γονείς σου με τον αδερφό σου και να μην τους ξαναβλέπεις ποτέ! Εγώ ήμουν παιδάκι και η αδερφή μου μωρό. Μας μεγάλωσαν οι παππούδες μας. Εγώ παιδάκι να βλέπω αυτές τις καταστάσεις μπροστά μου και να προσπαθώ να βοηθήσω όσο μπορώ. Τις πρώτες μέρες μας κοροϊδεύαν. Τη μια μας έλεγαν τους είδαμε εδώ, την άλλη τους είδαμε από εκεί. Πήγαμε και τους δηλώσαμε στον Ερυθρό Σταυρό και στα Ηνωμένα Έθνη. Μία μας έλεγαν ότι ήρθαν και μία ότι δεν ήρθαν. Μετά από κάποιες μέρες, καταλάβαμε ότι τους είχαν πιάσει σίγουρα οι Τούρκοι. Ο καθένας έλεγε τη δική του ιστορία, ακόμα και σήμερα. Τους διέψευσα μετά, μέσα από την έρευνα που έκανα μόνος μου και μίλησα με πολλούς και στις δυο κοινότητες. Δεν είχαμε καμία στήριξη από πουθενά».*⁵⁸²

Η απαρχή της τραυματικής αυτής συνθήκης καθόρισε και τη μετέπειτα συνθήκη που βίωσαν οι οικογένειες. Η απώλεια δεν ήταν δεδομένη και αρκετές οικογένειες ενημέρωναν οι ίδιες τις αρχές, τον Ο.Η.Ε. και τον Ερυθρό Σταυρό, στην προσπάθεια μιας ενδεδειγμένης και εμπεριστατωμένης έρευνας. Αυτός ο φαύλος κύκλος συνεχίστηκε

⁵⁷⁹ Οι Ελληνοκύπριοι αγνοούμενοι της περιόδου 1963-64 δεν αναγνωρίστηκαν αμέσως, αλλά ετεροχρονισμένα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα.

⁵⁸⁰ Stanley Cohen, *Καταστάσεις Άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα, Τόπος, Αθήνα 2021, σ.56.

⁵⁸¹ Στο ίδιο, σ.59.

⁵⁸² Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 03/07/2022.

και τα επόμενα χρόνια σε μια διαφορετική, μετασυγκρουσιακή κοινωνική πραγματικότητα, αλλά οι απαντήσεις των ερωτημάτων στο πώς και γιατί χάθηκε ο οικείος ή οι οικείοι τους παρέμεναν ασαφείς. Η συσσώρευση αναπάντητων ερωτημάτων οδηγούσε αναγκαστικά τους ίδιους τους συγγενείς να ερευνήσουν μόνοι τους, με τα μέσα που διέθεταν.

6.3. Πώς διαχειρίστηκε το ζήτημα το κράτος;

Σύμφωνα με τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (I.C.R.C.), το Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο ορίζει ότι το κράτος έχει την ευθύνη όχι μόνο να μην εξαφανίζονται οι άνθρωποι,⁵⁸³ αλλά και να προστατεύει τα δικαιώματα των ατόμων που αγνοούνται, ανεξαρτήτως από το τι συνέβη, διερευνώντας τα γεγονότα που οδήγησαν στην εξαφάνισή τους.⁵⁸⁴ Σε αυτή την ενότητα θα δούμε πώς οι οικογένειες και των δυο κοινοτήτων βίωσαν τις προσπάθειες του κράτους και πώς οι κρατικοί θεσμοί αποτέλεσαν τροχοπέδη στις προσπάθειες των οικογενειών για την εξακρίβωση της τύχης των οικείων τους, αντί να λειτουργούν υποστηρικτικά, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια.

«Στον φακέλο των τριών ανθρώπων μου που είναι αγνοούμενοι, δεν υπήρχε τίποτα, εκτός από την μαρτυρία εκείνου του ανθρώπου. Και μέσα στους τρεις φακέλους που άνοιξα μαζί με την κόρη μου δεν είχε τίποτα, πέρα από αυτή τη μαρτυρία. Ειδικότερα, στη φωτογραφία του φακέλου του αγνοούμενου αδερφού μου δεν είχε δική του φωτογραφία από έξω, αλλά δική μου φωτογραφία. Τους λέω: Ξέρετε ότι στη φωτογραφία του φακέλου δεν είναι ο αδερφός μου, αλλά εγώ;» Και μου απαντάνε: «Μα είναι δυνατόν να ισχύει αυτό το πράγμα; Πώς είναι δυνατόν;». Και μετά όταν είδα τη μαρτυρία κατάλαβα! Ήταν μια μαρτυρία που δεν ίσχυε. Εγώ είχα κάνει ήδη την έρευνά μου μαζί με έναν άλλο συγγενή αγνοουμένου, τον Μιχάλη, και είχα συλλέξει εικοσιεπτά καταθέσεις. Ρώτησα: «

⁵⁸³ Διεθνής Ερυθρός Σταυρός- International Red Cross (I.C.R.C.), “*Observations and Recommendations*”, παρουσιάστηκε στη Διεθνή Διάσκεψη Κυβερνητικών και Μη Κυβερνητικών εμπειρογνομόνων, Γενεύη, 19-21 Φεβρουαρίου 2003.

⁵⁸⁴ Στο ίδιο.

γιατί δε συλλέξατε τις καταθέσεις που συνέλεξα εγώ;». «Μα δεν τους βρίσκουμε», μου απάντησαν. Και εγώ πώς τους βρήκα, τους είπα! Δεν είχαν τίποτα να μου πουν».⁵⁸⁵

Όπως αναφέραμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, μέχρι το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003 και γενικότερα μέχρι τις αρχές του 21^{ου} αιώνα οι οικογένειες δεν είχαν πρόσβαση στους φακέλους. Πρόσβαση απέκτησαν από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα και μετά. Οι παραπάνω προσπάθειες ενισχύθηκαν αισθητά με τη λειτουργία της Διερευνητικής Επιτροπής Αγνοουμένων (Δ.Ε.Α.), που δημιουργήθηκε το 1999, και τον συναφή προσανατολισμό της Κυπριακής Κυβέρνησης. Το 2016, ο Επίτροπος Προεδρίας για ανθρωπιστικά ζητήματα (Φώτης Φωτίου) σε διάσκεψη τύπου ανέφερε ότι υπήρχαν μαρτυρίες για αγνοουμένους 42 χρόνια μετά, οι οποίες δεν είχαν αξιοποιηθεί και ότι πλέον, λόγω της ψηφιοποίησης των αρχείων, θα μπορούν να προσαρτώνται τα στοιχεία των φακέλων σε έναν κοινό ψηφιακό φάκελο. Μέχρι πρότινος οι συγγενείς συναλλάσσονταν με διαφορετικές υπηρεσίες, είχαν στη διάθεσή τους διαφορετικούς φακέλους και πληροφορίες.⁵⁸⁶ Η διαχείριση του κράτους δεν λειτουργούσε προς όφελος της κάλυψης των αναγκών και των απαιτήσεων των οικογενειών για διαλεύκανση των υποθέσεων των οικείων τους.

«Όχι, δεν με ενημέρωσε κανένας ότι ο άντρας μου αγνοείται. Φαντάσου ότι μετά από δεκαπέντε χρόνια, αυτές ήταν οι κυβερνήσεις, ύστερα από δεκαπέντε χρόνια ήρθε η αστυνομία για να ψάξει τον άντρα μου, γιατί ήταν αλλοδαπός και είχε έρθει με visa στην Κύπρο και πρέπει να πάει να ανανεώσει την άδειά του. Και ο άντρας μου ήταν αγνοούμενος! Καταγόταν από την Ελλάδα. Ρόδο συγκεκριμένα, και είχε πάει εθελοντικά να πολεμήσει. Ντροπή επίσης, λέω! Επίσης ντροπή σας, να είναι αγνοούμενος ο άνθρωπος εδώ και δεκαπέντε χρόνια και να ζητάτε χαρτιά! Να πάτε να τον βρείτε, να μου πείτε πού είναι. Εγώ τον είχα δηλώσει από την αρχή. Δεν εύρισκαν κανένα επίσημο χαρτί, γιατί είχε καταταγεί εθελοντικά επίσης με τις μάχες δεν εύρισκαν πού ήταν τα χαρτιά που είχε υπογράψει, γιατί μου ζητούσαν χαρτιά και εγώ δεν είχα. Προσπάθησα πολύ να καταγραφεί ως αγνοούμενος ο σύζυγός μου. Φανταστείτε, πήγα τόσες φορές στην Αθήνα και το Πεντάγωνο για να πάρω το έγγραφο που χρειάζομαι. Τελικά, μετά από 6 χρόνια, μου έδωσαν μια σύνταξη. Το χαρτί έγραφε ότι μέσα στον Φεβρουάριο θα πάρω

⁵⁸⁵ Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 03/7/2022.

⁵⁸⁶ Δημοσίευμα κυπριακής ιστοσελίδας της περιόδου, βλ. τον παρακάτω ιστότοπο: <https://simerini.sigmalive.com/article/2016/10/20/photiou-tha-axiologethoun-marturies-gia-agnooumenous/>, (ανακτήθηκε στις 6/2/2023).

τη σύνταξη. Το χαρτί επίσης έγραφε ένα «αλλά», που λέει ότι ο άντρας μου ίσως να μην κατατάγηκε, κρατώντας ακόμα επιφυλάξεις. Βρήκα συμπολεμιστές του άντρα μου το '80, για να επιβεβαιώσουν ότι πολέμησαν μαζί του, για να μπορέσω να πάρω το χαρτί. Αγόνας ακόμα και για αυτό!».⁵⁸⁷

Η γραφειοκρατία ήταν ένας ακόμα σκόπελος που έπρεπε να ξεπεράσουν οι συγγενείς σε μια άκρως τραυματική συνθήκη. Έπρεπε ν' αποδείξουν γεγονότα με έγγραφα και καταθέσεις, για να λάβουν τη βοήθεια που παρείχε το κράτος. Η ελλιπής ενημέρωση και η αντιμετώπιση των συγγενών δεν διέφερε από τις θεσμικές αρχές στην τουρκοκυπριακή κοινότητα.

*«Κανείς δεν ήξερε τίποτα και όλοι ήξεραν. Έδιναν ένα επίδομα στην οικογένεια και ακόμα προσπαθούσαμε και προσπαθούμε μόνοι μας, να βρούμε πού είναι ο πατέρας μου! Δεν μας ενημέρωσε τότε κανένας επίσημα! Μετά το 2003, προσπαθούσαμε μόνοι μας και με συγγενείς Ελληνοκυπρίων να βρούμε μαρτυρίες, για να τις δώσουμε στη Δ.Ε.Α.».*⁵⁸⁸

Τα πρώτα χρόνια, οι κεντρικές εξουσίες των δυο κοινοτήτων έθεσαν άλλες προτεραιότητες (πρόσφυγες, στέγαση κ.ά.). Η αντιμετώπιση των συγγενών είχε περάσει σε δεύτερη μοίρα. Την περίοδο που έπρεπε να υπάρχει λεπτομερής καταγραφή των θανόντων και αυτών που είχαν εξαφανιστεί ελλόχευε ο κίνδυνος μιας νέας διαμάχης και έτσι οι οικογένειες παρέμειναν στο σκοτάδι για δεύτερη φορά. Τα κράτη παραχωρούσαν σύνταξη στις οικογένειες ή και κάποια επιπλέον επιδόματα, αλλά απείχαν ουσιαστικά από την κατανόηση και ουσιαστική διαχείριση του ζητήματος των αγνοουμένων.

Ο Ερυθρός Σταυρός αναλάμβανε να επιβλέπει τι συνέβαινε στα απομονωμένα χωριά που κατοικούσαν πληθυσμοί Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Σε αναφορά του, το 1975, επεσήμανε ότι επέβλεπε 70 χωριά στον Βορρά και 50 στο Νότο, μέσω τακτικών επισκέψεων.⁵⁸⁹ Τη χαοτική συνθήκη που είχε δημιουργηθεί, εξαιτίας της ελλιπούς ενημέρωσης και της έλλειψης συντονισμού, παρόμοια με αυτή που επικρατούσε και στις δικαιοδικές διαμάχες του 1963-64, αποτυπώνει σε έκθεσή του ο Ερυθρός Σταυρός τον Ιούνιο του 1964: *Η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού συνεχίζει τις παρεμβάσεις της στην Κύπρο για λογαριασμό των ομήρων και των*

⁵⁸⁷ Προφορική μαρτυρία Α.Σ., Κύπρος, 14/9/2022.

⁵⁸⁸ Προφορική μαρτυρία Υ.Σ.Ι., Κύπρος, 18/9/2022.

⁵⁸⁹ International Review of the Red Cross, I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Review of the Red Cross*, vol.15(169), (1975), p.184-187.

αγνοουμένων των δυο κοινοτήτων. Ως αποτέλεσμα των ενεργειών μας ανευρέθησαν 36 αγνοούμενοι Τουρκοκύπριοι. Η κατάσταση παραμένει ωστόσο προβληματική και κρίνεται αναγκαία η λήψη αποφάσεων και δράσεων από τα ενδιαφερόμενα μέρη. Παρά την παρουσία στρατευμάτων του Ο.Η.Ε., η παράνομη δράση συνεχίζεται. Ο Ερυθρός Σταυρός απηύθυνε έκκληση και στις δυο διοικήσεις των επίσημων εκπροσώπων των δύο πλευρών για το ότι αυτές οι δράσεις είναι παράνομες και είναι αντίθετες ως προς τις συμβάσεις της Γενεύης του 1949, ιδιαίτερα του άρθρου 3, και πρέπει να σταματήσουν. Ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος ως πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας αποδοκίμασε τη λήψη ομήρων, καθώς και κάθε άλλη παράνομη δραστηριότητα. Διαβεβαίωσε, επίσης, ότι θα λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα για την αποτροπή τέτοιων περιστατικών.⁵⁹⁰

Η αναφορά της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού είναι ενδεικτική για τη συνθήκη που είχε διαμορφωθεί το διάστημα 1963-64. Παράλληλα, συμβάλλει στην εξήγηση των παραβιάσεων του 1974, κυρίως ως προς το ζήτημα των αγνοουμένων, και μαρτυρά, επίσης, την αδυναμία του κράτους να ενημερώσει τεκμηριωμένα τους συγγενείς των αγνοουμένων και να διαχειριστεί το ζήτημα γενικότερα, τις πρώτες δεκαετίες. Ενδεικτικά, αναφέρεται σε μαρτυρίες:

«Οι συγγενείς των αγνοουμένων του 1964, οι Ελληνοκύπριοι αντιμετώπισαν μια αναληψία εκ μέρους της κυβέρνησης, της εκάστοτε κυβέρνησης θα έλεγα. Μας στοίχησε πάρα πολύ αυτό. Εν αντιθέσει με τους Τουρκοκύπριους, που την περίοδο που αναφέρουμε ήταν περισσότεροι χαρακτηρισμένοι αγνοούμενοι, διακόσοι είκοσι νομίζω. Εν αντιθέσει με τους συγγενείς αγνοουμένων Τουρκοκυπρίων της ίδιας περιόδου που συμπάσχουν μαζί μας, οι Ελληνοκύπριοι αντιμετωπίστηκαν ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Από το 1964 μέχρι το 2006, όπου αναγνωρίστηκαν επίσημα οι συγγενείς των αγνοουμένων της περιόδου 1963-64, επιτέλους κάτι έγινε, για να αναγνωριστούμε να έχουμε τα ίδια δικαιώματα. Το ίδιο διάστημα πέρασαν έξι πρόεδροι και έξι πρόεδροι της επιτροπής για τους αγνοουμένους. Κανείς δεν έκανε τίποτα. Ουδείς δεν ενδιαφέρθηκε και όταν λέω ουδείς... Παρά τα επανειλημμένα διαβήματά μας... Και εγώ ο ίδιος, σαν πρόεδρος της Επιτροπής Αγνοουμένων του 1963-64, έστειλα επιστολές κατά τη διάρκεια συνομιλιών. Ιδιαίτερα, θυμάμαι μία φορά που θα γινόταν μια συνάντηση με τον Ντεκτάς και έστειλα την επιστολή, γιατί οι Τουρκοκύπριοι έχουν σαν αιχμή της θέσης τους την ύπαρξη αγνοουμένων της περιόδου και κανείς δεν μου απάντησε σε αυτή την επιστολή. Και όταν

⁵⁹⁰ International Review of the Red Cross, I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Review of the Red Cross*, vol.4 (39), (1975), p.299.

μέσω γνωστών, προσπάθησα να μάθω γιατί δεν μου απάντησαν, μου είπαν ότι κάποιος από το γραφείο του προέδρου του είπε: Γιατί δεν ξέρω τι να του πω». ⁵⁹¹

«Η απάντηση είναι καθόλου δε μας βοήθησε το κράτος. Η αλήθεια είναι ότι τα πρώτα χρόνια, υπήρχαν οικογένειες που ήταν σε πολύ δύσκολη θέση. Γυναίκες είχαν χάσει τους συζύγους τους και είχαν μείνει μόνες τους με τα παιδιά τους και ήθελαν τη στήριξη την οικονομική και δεν την είχαν. Τα μόνα πράγματα που έκαναν είναι ότι εγκρίναν κάποια επιδόματα, αλλά δεν έφταναν. Σε εμάς, ευτυχώς, δεν έκανε καμία διαφορά. Ο καθένας χρειάζεται μια στήριξη. Όλα αυτά και σήμερα, δυστυχώς, δεν υπάρχουν». ⁵⁹²

«Μάθαμε ότι αγνοείται μετά το πέρας των εχθροπραξιών. Έξι μήνες μετά, μάς έστειλαν το πορτοφόλι του, χωρίς όμως να μας πουν κάτι άλλο. Μας έστειλαν το πορτοφόλι του, το οποίο βρέθηκε στο νοσοκομείο της Λευκωσίας. Από εκεί και πέρα πήγαμε στην Κύπρο να δούμε τι γίνεται. Εκεί ξεκίνησαν οι αντικρουόμενες μαρτυρίες και τα ψευδή στοιχεία. Εμάς μας είπαν ότι ζει και είναι στα Άδανα, κάτι που δεν ίσχυε. Όταν τους ζητήσαμε στοιχεία για τις μαρτυρίες, εξαφανίστηκαν. Τα πρώτα χρόνια έκαναν κάποιες ανταλλαγές αιχμαλώτων, μετά όμως σταμάτησαν και απελπιστήκαμε. Τα τελευταία χρόνια μάθαμε περισσότερα πράγματα. Το χειρότερο ήταν ότι με τον χειρισμό της υπόθεσης δεν μας αφήσανε να τον πενήσουμε. Μας πηγαίναν μια πάνω, μια κάτω. Θα μου πεις: Ποιοι ευθύνονται; Δεν πήρε κανείς την ευθύνη και δεν κατάλαβαν πόσο κακό έχουν κάνει και συνεχίζουν να κάνουν στις οικογένειες». ⁵⁹³

Η διαχείριση των διοικήσεων των δυο κοινοτήτων και τις δυο περιόδους που υπήρξαν οι εκτεταμένες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκ των οποίων βασικό ζήτημα υπήρξε αυτό των αγνοουμένων, ήταν ανεπαρκής, ενώ απουσίαζε και η προληπτική παρέμβαση. Μέσα από τις μαρτυρίες προκύπτει η εργαλειοποίηση των αγνοουμένων σε κάποιο βαθμό, με στόχο την υποστήριξη του αφηγήματος της κάθε πλευράς, χωρίς ωστόσο την παροχή ουσιαστικής στήριξης και διευκόλυνσης των οικογενειών ως προς τα γραφειοκρατικά και ουσιαστικά ζητήματα που προέκυψαν. Προτεραιότητα των κεντρικών διοικήσεων υπήρξε η διαχείριση της επόμενης ημέρας, δίχως όμως, ουσιαστικά, να εγκύψουν στα προβλήματα των οικογενειών των οποίων μέλη αγνοούνται. Παρόμοια αντιμετώπιση υιοθέτησε και η ελληνική κυβέρνηση, μη

⁵⁹¹ Προφορική μαρτυρία Χ.Σ., Κύπρος, 21/9/2022.

⁵⁹² Προφορική μαρτυρία Χ.Ε., μέσω Skype, Κύπρος, 24/5/2022.

⁵⁹³ Προφορική μαρτυρία Β.Α., μέσω Skype, Αθήνα, 5/5/2022.

αποδεχόμενη την ύπαρξη αγνοουμένων κατά τη διάρκεια της εισβολής της Τουρκίας το 1974.

Συνοψίζοντας, η στάση που διέπει τις κεντρικές κυβερνήσεις, όσον αφορά στο θεσμικό τους ρόλο, χαρακτηρίζεται από την απουσία ευθύνης για τη δέουσα αντιμετώπιση των συγγενών. Η ελλιπέστατη ενημέρωση έφερε τους συγγενείς σε τέλμα, ελλοχεύοντας τον κίνδυνο του επανατραυματισμού τους, ενώ δυσχέραινε και την καθημερινότητά τους. Η τραυματική μνήμη δεν έχει κανένα κοινωνικό χαρακτήρα, οι αναπαραστάσεις είναι παγωμένες στον χρόνο, αμετάβλητες και συνδέονται πάντοτε με συναισθήματα μοναξιάς και αποξένωσης.⁵⁹⁴

6.4. Υπήρξε στήριξη από την ευρύτερη οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο;

Επίκεντρο της ζωής των συγγενών ήταν η αναζήτηση απαντήσεων. Σε αυτή την πορεία, το μόνο που ήθελαν να μάθουν είναι πού βρίσκονται οι οικείοι τους (σύζυγοι, παιδιά, αδέρφια, θείοι). Χρειάστηκαν στήριξη για να μπορέσουν ν' αντεπεξέλθουν από μία συνθήκη τόσο τραυματική, που με την πάροδο του χρόνου δυνάμωνε, αποτελώντας μια χαίνουσα πληγή. Σε αυτή την ενότητα, θα προσπαθήσουμε μέσα από τους αφηγητές ν' αναδείξουμε τον ρόλο που διαδραμάτισε η ευρύτερη οικογένεια και ο κοινωνικός περίγυρος στην αναζήτηση απαντήσεων.

*«Στις προσπάθειες να μάθω για τον πατέρα μου με στήριζε η οικογένειά μου, αλλά και ο γαμπρός μου, που τρέχαμε μαζί».*⁵⁹⁵

«Σκοτώθηκε ο πατέρας μου, η μητέρα μου, ο αδερφός μου ο δεύτερος, ο Γ. που πέθανε, η αδερφή μου, δύο χρονών, η Ι. και ο αδερφός μου ο Δ., που ήταν τεσσάρων. Τους είδα να πεθαίνουν. Εντάξει, δεν ήταν εύκολο. Εντάξει, ήμουν και νεαρός. Μετά, όταν μεγάλωσα, προσπάθησα να δω τι έγιναν οι δικοί μου άνθρωποι. Ήμουν τυχερός γιατί είχα καλούς θεούς. Μεγάλωσα με τον αδερφό μου και τους θεούς μου. Ε, πήγα σπούδασα, έπιασα δουλειά και μετά έμαθα τι έγινε και στις δύο πλευρές. Κοιτάζτε, όπως σας είπα, ήμουν τυχερός. Πήγα σε μια περιοχή να μεγαλώσω δέκα έντεκα χρονών, όπου είχε και άλλες οικογένειες πρόσφυγες, παθόντες. Εντάξει εγώ, όπως σας είπα, είχα

⁵⁹⁴Bessel A. Van Der Kolk, 2022, *ό.π.*, σ.293.

⁵⁹⁵Προφορική μαρτυρία Υ.Κ.Ι., Κύπρος, 18/9/2022.

πολλούς θείους και θείες από την οικογένεια του πατέρα μου και μεγάλωσα μαζί με τον θείο μου που ήταν φαρμακοποιός και μεγάλωσα μαζί με τα παιδιά του. Οικογένεια δεν είναι μόνο ο πατέρας και η μητέρα, αλλά και άλλα μέλη, φτάνει να υπάρχει αγάπη. Σπούδασα με τη βοήθεια των θείων μου και του ιδρύματος Μποδοσάκη. Η κυβέρνηση δε βοήθησε καθόλου». ⁵⁹⁶

Το οικογενειακό περιβάλλον και ο κοινωνικός περίγυρος διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο στην υποστήριξη των συγγενών, όπως αναφέρει και ο αφηγητής. Είναι ενδεικτικό ότι μέσα σε αυτή την τραυματική συνθήκη που βίωσε, χρησιμοποιεί τη φράση «ήμουν τυχερός». Από αυτή τη διατύπωση κατανοεί κανείς τον σημαντικό ρόλο των συγγενών των αγνοουμένων, ιδιαίτερα αν συνυπολογιστεί η αδιαφορία της κεντρικής διοίκησης απέναντι στις οικογένειες. Οι ψυχολόγοι θεωρούν ότι η λεπτομερής αφήγηση της ιστορίας του ψυχοτραυματικού βιώματος σε ένα υποστηρικτικό περιβάλλον, όπως αυτό της ευρύτερης οικογένειας, μπορεί να βοηθήσει τους ανθρώπους που το αφηγούνται να *απαλλαγούν* ενδεχομένως από αυτό ή τουλάχιστον να τιθασεύσουν την ισχύ της τραυματικής μνήμης. ⁵⁹⁷ Η *απαλλαγή* δεν έγκειται στην αίσθηση ότι το γεγονός δεν συνέβη, αλλά στη διεργασία της απώλειας και στην αποδοχή του γεγονότος.

«Οι δεσμοί με τους συγγενείς του πατέρα μου υπήρξαν πολύ στενοί. Φαντάζομαι ότι έτσι γίνεται σε αυτές τις περιπτώσεις. Το καλό σενάριο. Στην Κύπρο, απόλυτα, υπήρχε αλληλεγγύη. Κάποιος είχε κάποιον συγγενή που είχε υπάρξει θύμα, είτε αγνοούμενος, είτε συλληφθέντας ή θύμα βιασμού, οπότε υπήρχε μια αλληλεγγύη μεγάλη. Στη δε Ελλάδα, κάπως πιο διαφορετικά. Και είναι ένα ζήτημα αν έχουν καταλάβει στην Ελλάδα τι συνέβη στην Κύπρο και γενικώς αν έχουν καταλάβει ακόμα και σήμερα, τι έγινε. Γενικώς, υπήρχε μια μεγάλη αγκαλιά στην Κύπρο, αλλά και στην Ελλάδα. Απλώς, υπήρχε μια διαταραγμένη σχέση με την πραγματικότητα». ⁵⁹⁸

Ο παραπάνω αφηγητής, λόγω της ύπαρξης συγγενών στην Ελλάδα και την Κύπρο, έκανε μια συνολική εκτίμηση για τη στήριξη των οικογενειών των αγνοουμένων. Η αναφορά της ανεπαρκούς κατανόησης της κυπριακής τραγωδίας από την ελληνική κοινωνία είναι ενδεικτική και τη συναντάμε και σε άλλους αφηγητές από την Ελλάδα.

⁵⁹⁶ Προφορική μαρτυρία Π.Σ., μέσω Skype, Ουγγαρία, 9/8/2022.

⁵⁹⁷ Bessel A. Van Der Kolk, 2022, *ό.π.*, σ.296.

⁵⁹⁸ Προφορική μαρτυρία Σ.Χ., μέσω Skype, Κύπρος, 4/8/2022.

Η πολιτική της μη αναφοράς στην τραγωδία και η παράλληλη μετάβαση στη δημοκρατία είχαν δημιουργήσει μια συγκεκριμένη εικόνα για τα γεγονότα.

Η τοπική κοινότητα στην περίπτωση της Κύπρου γίνεται η πρώτη δομή κατανόησης των αναγκών και ανάληψης πρωτοβουλιών αποκατάστασης των οικογενειών που προσπαθούν να ανακάμψουν από το βίαιο παρελθόν τους.⁵⁹⁹ Αυτή η συνθήκη συνέβαινε και στις δύο κοινότητες και η τοπική κοινωνία ή ο κοινωνικός περίγυρος συνέβαλε στην κάλυψη των κενών που είχαν προκύψει από την απουσία της κεντρικής διοίκησης.

*«Η στήριξη ήταν καθολική, ειδικά στο χωριό μου, επειδή υπήρχαν αρκετοί αγνοούμενοι και στη γύρω περιοχή. Ήταν γύρω στους δεκαοχτώ στο χωριό μου και γύρω στους σαράντα στα γύρω χωριά. Αρκετά μεγάλος αριθμός. Υπήρχε υποστήριξη, ειδικά στις οικογένειες που το είχαν περισσότερη ανάγκη. Τοπικά υπήρχε μια αρκετά μεγάλη προσπάθεια στήριξης και αργότερα με τη μορφή δημοτικής αρχής».*⁶⁰⁰

*«Η μητέρα μου δεν μπορούσε να δουλέψει. Χάθηκε ο προστάτης του σπιτιού. Το μόνο που παίρναμε ήταν η σύνταξη, που ήταν πολύ χαμηλή. Πολλές φορές μέναμε νηστικοί με τα υπόλοιπα αδέρφια μου τα πρώτα χρόνια και ευτυχώς υπήρχαν τα συσσίτια του σχολείου. Περάσαμε δύσκολα, γιατί εκτός από την απουσία του πατέρα μου, δεν είχαμε ρούχα να φορέσουμε και φαγητό να φάμε. Υπήρχαν οικογένειες που βοηθήθηκαν και υπήρχαν κάποιες που δεν ήταν τυχερές, όπως η δική μου οικογένεια».*⁶⁰¹

Η οικογένεια και ο κοινωνικός περίγυρος ήταν ο εναλλακτικός δρόμος της οικογένειας για την κατανόηση των αναγκών και τη διαμόρφωση ενός υποστηρικτικού πλαισίου και στις δυο κοινότητες του νησιού. Αποτέλεσε έναν τρόπο περισσότερο συμβολικών μορφών δικαιοσύνης σε μετασυγκρουσιακά περιβάλλοντα.⁶⁰² Αυτές οι συμβολικές μέθοδοι νοούνται ως τα τοπικά, μη δικαστικά μέτρα, που αποσκοπούν στην επανόρθωση, την αναγνώριση και την επούλωση των τραυμάτων των μελών της κοινότητας, μέσω της αναγνώρισης των θυμάτων και της ηθικής συμπαράστασης και

⁵⁹⁹ Βλ. για περισσότερα, Mina Rauschenbach, Stef Scagliola, Stephan Parmentier and Franciska de Jong, “The Perfect Data- Marriage: Transitional Justice Research and Oral History Life Stories”, *Transitional Justice Review*, vol.1(4), (2016), p.7-58.

⁶⁰⁰ Προφορική μαρτυρία Χ.Ε., μέσω Skype, Κύπρος, 24/5/2022.

⁶⁰¹ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 30/6/2022.

⁶⁰² Mina Rauschenbach, Stef Scagliola, Stephan Parmentier and Franciska de Jong, The Perfect Data-Marriage: Transitional Justice Research and Oral History Life Stories, *Transitional Justice Review*, vol.1(4), (2016), p.7-58.

υποστήριξης των οικογενειών τους, καθώς και της διαφύλαξης της μνήμης.⁶⁰³ Ασφαλώς, αυτή η μη στοχευμένη δράση, καθώς δεν εκπορεύεται από την κεντρική διοίκηση, επαφίεται στην εκάστοτε ευρύτερη οικογένεια ή τοπική κοινωνία, με αποτέλεσμα αρκετές οικογένειες να μη λάβουν τελικά την υποστήριξη που χρειάζονταν.

6.5. Πίστευες ότι ήταν ζωντανός; Πότε άλλαξε αυτό;

*«Ο άνθρωπος σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με τη γυμνή ζωή του, τουλάχιστον όχι περισσότερο από ό,τι με οποιαδήποτε άλλη από τις καταστάσεις ή τις ιδιότητές του, ούτε καν με τη μοναδικότητα της σωματικής του ύπαρξης. Όσο ο άνθρωπος είναι ιερός (ή έστω εκείνη η ζωή εντός του που είναι απαράλλακτα παρούσα στη γήινη ζωή, στο θάνατο και μετά απ' αυτόν) τόσο στερούνται ιερότητας οι συνθήκες ύπαρξής του, η σωματική ζωή του, ευάλωτη στα χτυπήματα των συνανθρώπων του».*⁶⁰⁴

Δανειζόμαστε την άποψη του Walter Benjamin για να αναφερθούμε στη «κενή ζωή» των οικογενειών των αγνοουμένων στην περίπτωση της Κύπρου, λαμβάνοντας υπόψη τον τρόπο που διαχειρίστηκαν το ζήτημα οι θεσμικοί εκπρόσωποι των δυο κοινοτήτων, η επίσημη συνταγματικά αρχή της Κυπριακής Δημοκρατίας, όπως ορίστηκε με το σύνταγμα του 1960, και η αποσχισθείσα τουρκοκυπριακή κοινότητα. Οι συνθήκες εξαφάνισης και η πιθανή ύπαρξη των αγνοουμένων έγιναν επουσιώδη ζητήματα ή, όπως ανέφερε ο Walter Benjamin παραπάνω, στερήθηκαν ιερότητας. Όχι, όμως, για τους συγγενείς. Αυτοί περίμεναν και πίστευαν για μεγάλο χρονικό διάστημα ότι θα επιστρέψουν οι οικείοι τους και αυτό αντικατοπτρίζεται στις αφηγήσεις των συγγενών.

«Η μητέρα μου έκλαιγε σε διάφορα σημεία και μας έπαιρναν οι συγχωριανοί μας και μας έλεγαν ελάτε να βοηθήσετε τη μητέρα σας, γιατί κλαίει στο τάδε σημείο. Όταν δε, έδωσαν το όνομα του αδερφού μου σε μια οδό, γιατί έδιναν τα ονόματα των αγνοουμένων, τιμής ένεκεν, η μητέρα μου έπιασε την τσάπα και την αφαίρεσε και την πέταξε στα μούτρα του

⁶⁰³“Commemoration as Symbolic Reparation: New Narratives or Spaces of Conflict?”, *Human Rights Review*, vol.14(3), (2013), p.273-289.

⁶⁰⁴Walter Benjamin, *Για μια κριτική της Βίας*, μετάφραση Λεωνίδα Μαρσιανός, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2014, σ.28.

κοινοτικού συμβουλίου και τους είπε: «Ποιος σας έδωσε το δικαίωμα και θάψατε τον γιο μου; Ο γιος μου είναι ζωντανός!». Βάλαμε την πινακίδα μετά το θάνατο της μητέρας μου. Ποτέ, μα ποτέ, οι γονείς μου δεν πίστεψαν ότι είναι αγνοούμενος ή πεθαμένος. Πριν φύγουν και οι δυο, η τελευταία λέξη τους ήταν το όνομα του αδερφού μου. Πέθαναν με αυτή τη λέξη και οι δυο. Εγώ πίστευα ότι ήταν νεκρός. Από τότε το πίστευα, είχα προαίσθημα. Δεν ξέρω αν ισχύει αυτό που λένε για τα δίδυμα αδέρφια, αλλά μέσα μου το ήξερα. Όλα τα δεδομένα εκεί οδηγούσαν. Όλοι οι κυβερνώντες εμπαιζαν τις οικογένειες των αγνοουμένων, μη σεβόμενοι τους αγνοουμένους. Μέχρι και σήμερα».⁶⁰⁵

Οι οικογένειες μέσα στη ρευστή και αβέβαιη συνθήκη που βίωναν, εξαιτίας της απουσίας θεσμικής παρέμβασης και των αντιφατικών πληροφοριών που έφταναν σε αυτούς, δεν ήταν σίγουρες για την κατάληξη των οικείων τους και γι' αυτό αρκετοί γονείς των αγνοουμένων πίστευαν ότι ζουν. Από τη στιγμή που δεν τους ενημέρωναν επίσημα και δεν τους υποδείκνυαν τον τόπο ταφής, ενώ, παράλληλα, απουσίαζαν οι επίσημες μαρτυρίες μιας τεκμηριωμένης έρευνας, τούς δημιουργούνταν η αίσθηση ότι ήταν ζωντανοί. Το γεγονός ότι πολλές οικογένειες αποδέχτηκαν την πιθανότητα θανάτου των οικείων τους στις απαρχές του 21^{ου} αιώνα δεν είναι τυχαίο. Το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003 που εξασφάλισε τη δυνατότητα επαφής των ανθρώπων των δύο κοινοτήτων για πρώτη φορά μετά το 1974, η επαναλειτουργία της Δ.Ε.Α., όπως και η δραστηριοποίηση της Επιτροπής της Κυπριακής κυβέρνησης, έδωσαν στις οικογένειες τις πρώτες βάσιμες αποδείξεις για το τι πραγματικά συνέβη στους οικείους τους.

«Συνειδητοποιήσαμε ότι είναι σκοτωμένοι οι δικοί μου μετά τις μαρτυρίες. Μετά από τις μαρτυρίες που ήταν αργότερα, γιατί ο κόσμος φοβόταν να μιλήσει. Ήξερε, αλλά φοβόταν. Εγώ το κατάλαβα νωρίς, γιατί οι δικοί μου ήταν εγκλωβισμένοι και υπήρχαν μαρτυρίες».⁶⁰⁶

«Επειδή συμμετείχα και στην Επιτροπή των Αγνοουμένων, στη διοικούσα επιτροπή, ασχολούμασταν για χρόνια και είμαι ακόμα. Στην αρχή υπήρχαν ελπίδες, πολύ περισσότερες, διότι υπήρχαν και πολλές πληροφορίες που δεν τεκμηριώνονταν κιόλας. Λέγανε ότι βρίσκονταν στην Τουρκία, αλλά δεν υπήρχε επιβεβαίωση. Ε, σιγά σιγά με τα χρόνια αντιλαμβανόμασταν και εμείς τη δυσκολία. Γιατί, όταν κάποιος είναι μεγάλος,

⁶⁰⁵ Προφορική μαρτυρία Α.Β., Κύπρος, 14/7/2022.

⁶⁰⁶ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 19/9/2022.

είναι λογικό, ότι...Εφόσον δεν ανευρεθεί ένας αγνοούμενος, για εμάς θεωρείται ότι είναι εν ζωή. Ακόμη και τώρα!».⁶⁰⁷

«Ήμουν δέκα μήνες παντρεμένη. Και 48 χρόνια περιμένω και δεν ξέρω τίποτα ακόμη. Δεν άλλαξε η άποψή μου ότι μπορεί να μην είναι νεκρός, ούτε δέχομαι να έρθουν να μου πουν ότι πέθανε. Διότι ακόμη περιμένω. Όταν έρθουν και μου φέρουν τα λείψανα και πράγματι είναι τα λείψανα του συζύγου μου, τότε θα το δεχτώ... Που πάλι δε θα μπορέσω μέσα μου να το δεχτώ. Και θα κάνω τα μνημόσυνα και όσα πρέπει να του κάνω, όσο είμαι στη ζωή».⁶⁰⁸

«Εγώ κράτησα το προσκλητήριο του γάμου μου για να του το δείξω σαν να είναι ζωντανός».⁶⁰⁹

Οι διαφορούμενες μαρτυρίες δημιούργησαν ενδόμυχα αποσιωπημένες αλήθειες. Η ανάκτηση της αλήθειας αποτελεί τη σημαντικότερη ανάγκη για τις οικογένειες και θεωρείται πως είναι προς όφελός τους, γιατί βγάζει τους συγγενείς από τον φαύλο κύκλο της αβεβαιότητας.⁶¹⁰ Σε πολλές οικογένειες, η αέναη αγωνία καταλαγιάζει μόνο μέσα από την ταυτοποίηση και την παράδοση των λειψάνων των οικείων τους. Είναι σημαντικό για τα θύματα να συνοδεύεται η αλήθεια από αποτελέσματα ταυτοποίησης, όπως φανερώνεται και από τη βιβλιογραφία της Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης στη Νότια Αφρική, όπου η εκκρεμότητα των υποθέσεων των θυμάτων προκάλεσε το αίσθημα της μη ικανοποίησης στις οικογένειες.⁶¹¹

«Δεν ξέραμε τι είχε συμβεί. Στην αρχή πίστευαν οι γονείς μου ότι είναι όμηρος και θα γυρίσει. Με τα χρόνια να περνάνε, άρχισαν να μειώνονται οι ελπίδες. Μόνο, όταν τον βρήκαμε και ταυτοποιήθηκε η σορός του, βεβαιωθήκαμε στο τι είχε συμβεί».⁶¹²

Οι μεγαλύτεροι ηλικιακά συγγενείς των αγνοουμένων και στις δυο κοινότητες πίστευαν, σε μεγάλο ποσοστό, πως οι δικοί τους δεν ήταν νεκροί, λόγω και των πρακτικών της ομηρίας που επικράτησε το 1963-64 και των, αμφιβόλου εγκυρότητας,

⁶⁰⁷ Προφορική μαρτυρία Κ.Κ., μέσω Viber, Κύπρος, 10/10/2022.

⁶⁰⁸ Προφορική μαρτυρία Μ.Δ., Κύπρος, 2/7/2022.

⁶⁰⁹ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 18/5/2022.

⁶¹⁰ Βλ. για περισσότερα, Marie Breen Smyth, *Truth Recovery And Justice After Conflict: Managing Violent Pasts*, Routledge, London 2007 και Brandon Hamber, *Transforming Societies After Political Violence: Truth, Reconciliation And Mental Health*, Springer, New York 2009.

⁶¹¹ Βλ. για περισσότερα, Ruth Picker, *Victim's Perspectives about the Human Rights Violations Hearings*, Research Report, Johannesburg: Centre for the Study of Violence and Reconciliation, South Africa 2005.

⁶¹² Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

μαρτυριών. Με το πέρας των δεκαετιών η συνειδητοποίηση της φθοράς άρχισε να γίνεται αισθητή στις οικογένειες και τέθηκε το αίτημα της ταυτοποίησης μέσω της επιστημονικής οδού, προκειμένου ν' αποδεχθούν τον θάνατο των οικείων τους. Η βεβαιότητα, ακόμη και σήμερα, μπορεί να επέλθει μόνο μέσω της ταυτοποίησης των λειψάνων των δικών τους ανθρώπων. Οι συγγενείς διεκδικούν το δικαίωμα της ιερότητας, για να επανέλθουμε στα λόγια του Walter Benjamin.

6.6. Υπήρξε ψυχολογική στήριξη;

Η αντιμετώπιση των συνεπειών εκτεταμένων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια πολέμων και εθνοτικών συγκρούσεων απαιτεί στρατηγικές κοινωνικού μετασχηματισμού. Είναι απαραίτητο ν' ανοικοδομηθεί η εμπιστοσύνη έναντι των εσφαλμένων πολιτικών, όσον αφορά στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τις παρατεταμένες διαμάχες, και συγχρόνως να υποστηριχθούν τα άτομα, οι ζωές των οποίων έχουν επηρεαστεί από τη σύγκρουση.⁶¹³ Ένα από τα βασικά πεδία που οι οικογένειες έχρηζαν υποστήριξης ήταν ο ψυχολογικός τομέας. Η ψυχολογική τους στήριξη απαιτούσε διάθεση για ουσιαστική κατανόηση και ένα σύνολο ενεργειών προς αυτή την κατεύθυνση.

Σε μέλη αρκετών οικογενειών, εξαιτίας της εξαφάνισης των οικείων τους, προκλήθηκε έντονο στρες, έκδηλο και στις καθημερινές τους δραστηριότητες, εμμονές, επαναλαμβανόμενες αρνητικές σκέψεις και εφιάλτες σχετικοί με την εξαφάνιση.

«Πρέπει να συνέλθω, να ανασκουμπωθώ, έχω παιδιά και είμαι μόνη μου. Έχω και τριάντα παιδιά στην τάξη που με περιμένουν. Και αυτά έχουν βιώσει τον πόλεμο. Κάποια είναι προσφυγόπουλα. Έπρεπε εγώ να μαζέψω όλες μου τις δυνάμεις για τη δική μου οικογένεια και για τις οικογένειες εκείνων των παιδιών που είχα ταχθεί να υπηρετήσω, τους μαθητές μου. Νομίζω ότι τα κατάφερα. Ο πόνος του αγνοουμένου δεν ξεπερνιέται ποτέ. Τα παιδιά να με ρωτάνε... Και άλλες σκληρές εικόνες. Τα παιδιά με χρειάζονταν.

⁶¹³Brandon Hamber, *Transforming Societies After Political Violence: Truth, Reconciliation And Mental Health*, ό.π., p.166.

*Η κόρη μου τριών χρονών, ήθελε κάτι να μου δείξει και εγώ χαμογέλασα ψεύτικα. Και μου λέει τότε το μικρό παιδί: Γέλα καλά, μαμά. Τα παιδιά ήθελαν χαρά στο σπίτι. Το κράτος είχε πολλά να αντιμετωπίσει, πρόσφυγες, ανθρώπους που έμεναν κάτω από τα δέντρα και έπρεπε να τους κάνει σκηνές και μετά σπίτια για να ζήσουν. Ήταν δύσκολα τα πράγματα. Έπρεπε μόνη μου να το διαχειριστώ και να το αντιμετωπίσω. Έρχονταν στιγμές που χρειαζόμουν έναν άνθρωπο και τα παιδιά μου ήταν πικραμένα».*⁶¹⁴

*«Κάναμε μεγάλη προσπάθεια να προχωρήσουμε και να αντιμετωπίσουμε τον ψυχολογικό μας πόνο. Δεν ήταν εύκολο και δεν είχαμε τη βοήθεια που χρειαζόμασταν. Δεν είναι όλοι ίδιοι. Δεν είναι όλα τα παιδιά των αγνοουμένων ίδια. Καθένας το βίωσε διαφορετικά. Εγώ άργησα πολύ να ωριμάσω. Δεν είχα έναν πατέρα να με καθοδηγήσει, να αντιμετωπίσω τις αναποδιές».*⁶¹⁵

*«Στη μητέρα μου ούτε μία φορά δεν ήρθε κανένας, οτιδήποτε ή ψυχολόγος, για να τη βοηθήσει. Ήμασταν μόνοι μας».*⁶¹⁶

Οι οικογένειες έπρεπε ν' αντιμετωπίσουν μια νέα καθημερινότητα, λόγω των πολύπλευρων ζητημάτων που είχαν δημιουργηθεί από την εισβολή. Παράλληλα, όμως, όλη αυτή η αμφίσημη πραγματικότητα προκάλεσε ζητήματα που τους ταλανίζουν έως και σήμερα. Κάθε περίπτωση αγνοουμένου διαφέρει και γι' αυτό ήταν αναγκαία η ψυχολογική υποστήριξη για τους συγγενείς.

*«Τόσα χρόνια έπρεπε να έχει γίνει κάτι, ιδίως για τις μεγάλες κυρίες που έχουν παιδιά και πίστευαν ότι θα γυρίσουν οι δικοί τους. Έπρεπε να υπάρχει μια προσέγγιση. Εγώ είχα έναν φίλο που αγνοούνταν και αγνοείται ακόμα. Ο πατέρας του δυσκολεύτηκε πολύ. Με έπαιρνε τηλέφωνο, αν έχω κάποιο νέο να του πω. Να ψάξουμε ξανά. Και μια μέρα, μετά το 2004, μου λέει: Θα πάω να τους βρω. Ξέρω ποιοι είναι και θα τους σκοτώσω. Δεν αντέχω άλλο! Του είπα: Ηρέμησε! Και μιλούσαμε για τρεις μέρες, μέχρι που ηρέμησε. Τον είδαμε το καλοκαίρι και είπε στον γιο μου: Είμαι ζωντανός χάριν στον πατέρα σου!».*⁶¹⁷

Κάθε σημαντική τραυματική εμπειρία αφήνει ίχνη, είτε σε μεγάλη κλίμακα (ιστορία, πολιτισμός, συλλογική ταυτότητα), είτε σε μικρότερη (οικογένεια ή κάποιο

⁶¹⁴ Προφορική μαρτυρία Ε.Κ., Κύπρος, 30/6/2022.

⁶¹⁵ Προφορική μαρτυρία Μ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 15/6/2022.

⁶¹⁶ Προφορική μαρτυρία Α.Ν., μέσω Viber, Κύπρος, 3/8/2022.

⁶¹⁷ Προφορική μαρτυρία Π.Σ., μέσω Skype, Ουγγαρία, 9/8/2022.

μέλος αυτής). Εξ ορισμού το ψυχικό τραύμα είναι δυσβάσταχτο.⁶¹⁸ Τις περισσότερες φορές, οι συγγενείς προσπαθούσαν ή να διαχειριστούν το γεγονός μόνοι τους ή με την υποστήριξη ενός άλλου ατόμου που είχε βιώσει παρόμοια περιστατικά. Η συζήτηση, η κατανόηση και οι υγιείς ανθρώπινες σχέσεις βοηθούν στην αντιμετώπιση του ψυχολογικού φορτίου και αυτά αναζητούσαν οι συγγενείς σε καθαρά ατομικό επίπεδο.

*«Ούτε να σκεφτείς για ψυχολογική υποστήριξη! Μετά το 1974, υπήρχε ένα χάος στην Κύπρο. Πρώτα-πρώτα ο καθένας έψαχνε να βρει τον δικό του. Προσφυγιά... Έπρεπε να στεγάσεις τους πρόσφυγες, τα σχολεία. Ήταν μια πάρα πολύ δύσκολη κατάσταση. Εκείνη την περίοδο δεν ήξεραν, πιστεύω, τι σημαίνει ψυχολογική υποστήριξη. Αν τα κατάφερνες μόνος σου καλώς... Αν δεν τα κατάφερνες, θα χανόσουν».*⁶¹⁹

*«Η ζωή, μετά που φύγαμε και ήρθαμε στις ελεύθερες περιοχές, ήταν μια φυλακή. Δύσκολα οικονομικά και προσπαθούσαμε να τα βγάλουμε πέρα. Μετά από λίγο καιρό, της λέει ο γιατρός στη μητέρα μου που πήγε γιατί δεν αισθανόταν καλά: Να πας να βρεις δουλειά, είναι ψυχολογικό το πρόβλημα. Και πρακτικό. Ο πατέρας μου και ο αδερφός μου αγνοούνταν και έπρεπε να βρούμε ένα εισόδημα. Όταν έβγαινε έξω, ήταν καλύτερα. Εγώ γυρνώντας από το σχολείο έπρεπε να κάνω μπάνιο τη γιαγιά, να της μαγειρέψω, να τη φροντίσω. Δεν μπορούσα να βγω έξω, δεν επιτρεπόταν. Ήμουν κορίτσι. Τα παιδιά από το σχολείο έλεγαν στη μητέρα τους και τον πατέρα τους το τι έγινε στο σχολείο. Εμένα η μητέρα μου έκλαιγε και, αν της μιλούσα, φώναζε. Ήταν πονεμένη. Όταν τελείωσα το σχολείο, έφυγα για την Αγγλία. Με πήρε ο θείος μου μαζί του, γιατί πνιγόμουν. Μόνο τον Δεκαπενταύγουστο μας θυμόντουσαν. Να πάρουν τις μητέρες, να τις πάνε στα οδοφράγματα. Μετά δε νοιάστηκε κανείς να ρωτήσει τη μητέρα μου: Π., είσαι καλά; Χ., πώς περνάτε; Έχετε προβλήματα ψυχολογικά; Έχετε προβλήματα οικονομικά; Κανέννας!».*⁶²⁰

«Από το 1964 που χάθηκε ο αδερφός μου μέχρι το 1974 κανείς δεν ασχολήθηκε. Μετά απλώς μας αναφέραν. Δεν ασχολήθηκαν καθόλου. Μόνοι μας ό,τι κάναμε, οι γονείς μου και εμείς. Και για τον άλλο αδερφό μου που αγνοούνταν το 1974, που δούλευε στις βάσεις, δεν μας είπε κανείς τίποτα σε εμάς. Μόνο μέσα από τις μαρτυρίες των γνωστών. Εμείς ήμασταν αποκλεισμένοι στο χωριό Αρώες. Δεν μπορούσαμε να βγούμε. Τους γονείς

⁶¹⁸Bessel A. Van Der Kolk, 2022, ό.π., σ.329.

⁶¹⁹Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 30/6/2022.

⁶²⁰Προφορική μαρτυρία Χ.Σ.Π., Κύπρος, 19/9/2022.

μου δεν τους βοήθησαν ψυχολογικά. Εκτός από το να τους βοηθήσουν να βρουν σπίτι, οικοπέδο δηλαδή, όπως σε όλο τον κόσμο όμως».⁶²¹

«Στην πρώτη λυκείου όπου πήρα το απολυτήριο, στο όνομα πατρός ανέγραφε «πατρός: Αγνοούμενου». Δηλαδή, αντί πατρός Σ., έγραφε αγνοούμενος. Δεν μας πήραν ποτέ να μας ρωτήσουν: Πώς τα βγάζεις πέρα; Να μας ρωτήσουν: Έχετε να φάτε; Είστε καλά; Πώς σπουδάσατε τα παιδιά σας; Μας κοτσάραν ένα «αγνοούμενος» και τελείωσε. Όταν πήγαν να πάρουν αίμα, με σκοπό την ταυτοποίηση από τα αδέρφια μου και μετά στον θείο μου, πήγαν με ψυχολόγο, για να μην τους αδικήσω. Και ευτυχώς! Ήταν ψυχολόγος εκεί, γιατί ήταν καρδιακός ο θείος μου και είχε συγχυστεί. Φαντάσου! Ήταν σε σύγχυση μετά από τόσα χρόνια, όταν επρόκειτο για την ταυτοποίηση. Φαντάσου, σε τι σοκ είμαστε!».⁶²²

Η λήψη ψυχολογικής υποστήριξης ήταν άκρως σημαντική και ευπρόσδεκτη για τις οικογένειες, ακόμα και όταν ερχόταν μετά από δεκαετίες. Τουλάχιστον, η διαδικασία ταυτοποίησης και ενημέρωσης συνοδευόταν από παρουσία ψυχολόγου.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι οικογένειες κλήθηκαν να διαχειριστούν το τραυματικό γεγονός μόνες τους. Η καθημερινότητα αποτέλεσε καινούργια πρόκληση που ήταν και αυτή, σε αρκετές περιπτώσεις, άκρως τραυματική. Ο καθένας προσπαθούσε, με όποιον τρόπο μπορούσε, ν' ανασυντάξει τις δυνάμεις του και να διασφαλίσει την ψυχική του ισορροπία. Ορισμένοι από τους σημαντικότερους επαγγελματίες ψυχικής υγείας (ειδικοί στα ζητήματα των επιζώντων του Ολοκαυτώματος) υποστηρίζουν ότι λειτουργεί υποστηρικτικά για τους επιζώντες από ένα τραυματικό γεγονός (οι συγγενείς των εξαφανισθέντων στην περίπτωση που εξετάζουμε) να εκφράζονται και να παρουσιάζουν τις ανάγκες τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να λειτουργήσει θεραπευτικά η όλη διαδικασία ως προς το θύμα.⁶²³ Επιπλέον, το κοινωνικό τραύμα λειτουργεί σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, εμπλέκοντας έτσι την περιβάλλουσα κοινωνία στην τραυματική διαδικασία.⁶²⁴ Αυτό ήταν κάτι που είχαν ανάγκη οι οικογένειες των αγνοουμένων της Κύπρου για να διαχειριστούν την πραγματικότητα μετά την απώλεια του οικείου τους ατόμου.

⁶²¹ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁶²² Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 18/5/2022.

⁶²³ Dori Laub and Shoshana Felman, *Testimony: Crises Of Witnessing In Literature, Psychoanalysis And History*, Routledge, UK, 1992.

⁶²⁴ Βλ. για περισσότερα, Dori Laub and Andreas Hamburger (eds.), *Psychoanalysis And Holocaust Testimony: Unwanted Memories Of Social Trauma*, Routledge, London 2017.

Η κοινωνία ήταν παρούσα στην ψυχολογική υποστήριξη των οικογενειών των αγνοουμένων σε έναν βαθμό, όπως δείξαμε παραθέτοντας προηγούμενες μαρτυρίες, ενώ οι κεντρικές διοικήσεις απείχαν. Ελλόχευε ο κίνδυνος ν' αφεθούν εντελώς μόνες οι οικογένειες που δεν είχαν ψυχολογική υποστήριξη από το ευρύτερο περιβάλλον τους, εξαιτίας της απουσίας θεσμικής παρέμβασης. Η αδυναμία να ειπωθούν οι ανάγκες από τις οικογένειες, καθώς και η απουσία δομών πρόνοιας όπου θα μπορούσαν να μοιραστούν τις ιστορίες τους, δημιούργησε τον μύθο του ανείπωτου.⁶²⁵ Οι οικογένειες ήρθαν αντιμέτωπες με την παγίωση της συνθήκης σιωπής και την «κώφωση» των επίσημων αρχών στις όποιες προσπάθειες επικοινωνίας μαζί τους.

6.7. Αλλάζει η δομή της οικογένειας με την απουσία;

Η οικογένεια αποτελεί ένα σύστημα με τις δικές του λειτουργίες, στο πλαίσιο της οποίας αναλαμβάνει ο καθένας τον ρόλο του. Με την εξαφάνιση ενός μέλους ή περισσοτέρων, το σύστημα αυτό διαταράσσεται και επαναλειτουργεί με άλλους όρους. Σε αυτή την ενότητα παραθέτουμε μαρτυρίες που εστιάζουν στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Στην πορεία της καθημερινότητας, μετά την εξαφάνιση, σε πολλές οικογένειες προστέθηκαν κι άλλοι ρόλοι στα εναπομείναντα μέλη. Έτσι, σε αρκετές περιπτώσεις, η μητέρα καλούνταν να καλύψει και τον ρόλο του αγνοούμενου πατέρα.

«Η μητέρα μου, για να καταλάβεις, έμεινε νηστική πολλές φορές για να ταΐσει εμάς. Εμείς ήμασταν πολλά παιδιά. Ο πατέρας μου, όταν παντρεύτηκε, ήταν είκοσι και η μητέρα μου εικοσιτεσσάρων. Η μάνα μου στηρίζονταν πολύ στον πατέρα μου. Τελείωσε μόνο τις δύο τάξεις του δημοτικού, αλλά είναι σα να τέλειωσε το καλύτερο πανεπιστήμιο της ζωής. Ποτέ δεν παραπονέθηκε. Πάντα δίπλα μας! Μεγαλώνοντας, αναλάβαμε και εμείς μεγαλύτερες ευθύνες, για να μην είναι όλα πάνω της. Δεν εύχομαι σε κανένα να περάσει αυτά που πέρασε η μάνα μου. Πολλές φορές από την απελπισία της έβγαине έξω από το

⁶²⁵Dori Laub and Andreas Hamburger, *ό.π.*, p.2017.

σπίτι νύχτα και χανόταν. Της φωνάζαμε και γυρνούσε στο σπίτι, για να είναι δίπλα μας». ⁶²⁶

«Βασικά, με τις δύο απουσίες είχε διαλυθεί μια ενωμένη οικογένεια δώδεκα ατόμων μέσα σε δευτερόλεπτα. Μεγαλώσαμε, αλλά πάντα έλειπε κάτι. Κάθε Χριστούγεννα, Πάσχα, σε όλες τις σημαντικές στιγμές, στον γάμο μου. Η οικογένεια δεν ήταν ποτέ η ίδια. Η μητέρα μου μάς στηρίζε και τη στηρίζαμε και εμείς, όταν μεγάλωσε». ⁶²⁷

«Εμείς, μετά τον πατέρα μου, δεν είδαμε χαρά, δε ζήσαμε κανονική ζωή. Πάντα είχαμε να λείπει κάτι. Έλειπε ο μπαμπάς. Σε όλα τα σημαντικά... Παντρενόμασταν και κάτι έλειπε. Ακόμα και όταν γελούσαμε ή κλαίγαμε, κάτι υπήρχε από πίσω. Έχασε η αδερφή μου το γαμπρό μου τις προάλλες και στο θρήνο της έλεγε: Έχασα όταν ήμουν μωρό τον μπαμπά μου και τώρα χάνω τον άντρα μου. Η πίκρα αυτή είναι μαζί μας. Η μαμά ανέλαβε το μεγαλύτερο φορτίο και εμείς δίπλα για να τη βοηθήσουμε. Προτεραιότητα είχαμε να βρούμε τον πατέρα μας, να του κάνουμε ένα μήμα». ⁶²⁸

Όπως προκύπτει από τις παραπάνω μαρτυρίες, η μητέρα αποτέλεσε τον πυρήνα που συσπείρωνε την οικογένεια. Ωστόσο, αυτή η συνθήκη δεν αποτυπώνεται σε όλες τις οικογένειες. Υπήρχαν σύζυγοι που δεν μπορούσαν να διαχειριστούν το πένθος. Η προσωπική ευαλωτότητα του κάθε ατόμου, η ιστορία ζωής και η στάση απέναντι στους δράστες ή στο γεγονός επηρεάζει τον τρόπο διαχείρισης του άγχους μετά από βίαιες καταπατήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γενοκτονίες και άλλα ακραία γεγονότα. ⁶²⁹ Σε άλλες, πάλι, περιπτώσεις είχαν χαθεί και οι δυο γονείς και έπρεπε κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας να επωμιστεί το βάρος της ανατροφής των παιδιών.

«Όταν χάθηκαν οι δικοί μου, έτρεχαν ο παππούς και η γιαγιά να μας στηρίζουν μόνοι τους, δίχως καμία βοήθεια. Με την αδερφή μου συνδεθήκαμε πολύ. Ήμασταν οι δυο μας και την στηρίζα πολύ, αφού ήταν ημερών όταν χαθήκαν οι δικοί μας. Είχαμε τον παππού και την γιαγιά δίπλα μας. Μας έδωσαν πολλά, σωστές αρχές, αλλά δεν έπαιναν να είναι ηλικιωμένοι οι άνθρωποι. Η μικρή αδερφή έπρεπε να έχει κάποιον δίπλα της και στάθηκα όσο μπορούσα. Οι παππούδες ήταν ταλαιπωρημένοι, κουρασμένοι και έπρεπε

⁶²⁶ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 30/6/2022.

⁶²⁷ Προφορική μαρτυρία Ν.Τ., Κύπρος, 1/7/2022.

⁶²⁸ Προφορική μαρτυρία Υ.Σ.Ι., Κύπρος, 18/9/2022.

⁶²⁹ Suzanne Kaplan and Andreas Hamburger, "The developmental psychology of social trauma and violence: The case of the Rwandan genocide", in Dori Laub and Andreas Hamburger (eds.), *Psychoanalysis And Holocaust Testimony: Unwanted Memories Of Social Trauma*. Routledge/Taylor & Francis Group, London and New York 2017, p.105-106.

να μεγαλώσουν δυο ορφανά. Ποτέ δε μας είπαν τίποτα. Μας υιοθέτησαν κανονικά και ήταν δίπλα μας. Και εγώ δεν το ήξερα ότι μας υιοθέτησαν κανονικά. Δίπλα μας σε όλα, χωρίς καμία βοήθεια. Η μικρή, ημερών, ήθελε να θηλάσει και η γιαγιά μου αναγκάστηκε να δώσει το στήθος της. Σε όλη αυτή την πορεία ήταν δίπλα μας».⁶³⁰

«Εγώ ήμουν δίπλα στη μητέρα μου μετά που μάθαμε ότι ο αδερφός μου αγνοείται. Σε πορείες, σε πρεσβείες, στο προεδρικό, μέσα στο λιοπύρι, σαράντα βαθμούς... Ο πατέρας μου, ο Β., πάντα λιγομίλητος. Δεν εκφραζόταν πολύ και πάντα η μητέρα μου του έλεγε: Δεν λες τίποτα για τον γιο σου! Αυτός τα κρατούσε μέσα του. Ο πατέρας μου αρρώστησε και ξεψυχώντας μου είπε: Η μητέρα σου έλεγε πως δεν εκφράζομαι. Πώς νομίζεις ότι αρρώστησα; Δεν είναι από το μαράζι μου για τον γιο μου; Τα φύλαγα όλα μέσα μου! Εγώ ανέλαβα να σταθώ περισσότερο σε αυτή την πορεία. Η μητέρα μου, όταν χάθηκε ο αδερφός μου, ήταν σαράντα τεσσάρων χρονών. Μετά από ένα χρόνο άσπρισαν τα μαλλιά της. Αυτό που λένε άσπρισαν τα μαλλιά του άλλου από τον πόνο ισχύει, το είδα με τα μάτια μου. Είμαι τώρα 63 και δεν είμαι έτσι, όπως είχε γίνει η μητέρα μου. Όταν βρέθηκε ο αδερφός μου, μου είπαν αν χρειάζομαι στήριξη και απάντησα: Μα, μου λες τώρα αυτό, που στήριζα τη μητέρα μου και της έκανα την ψυχολόγο και δεν υπήρχε άνθρωπος να μας στείλει το κράτος; Εγώ, ένα κορίτσι δεκαεπτά χρονών να σηκώνω την μητέρα μου από κάτω... Δεν υπήρχε κάτι που να μην κάνω».⁶³¹

«Η δομή της οικογένειας αλλάζει. Εγώ, ας πούμε, δε μεγάλωσα με τη μητέρα και τον πατέρα. Είχαμε μόνο τη μητέρα... Ακόμα και ανάπηρος να ήταν, θα ήταν εκεί! Τώρα, δεν ήταν εκεί».⁶³²

Οι συγγενείς, κλήθηκαν ν' αναλάβουν παραπάνω από έναν ρόλους μετά την εξαφάνιση του μέλους ή των μελών των οικογενειών. Το ζήτημα των αγνοουμένων δημιούργησε πολλές παθογένειες, με σημαντικότερη το πλήγμα στην ίδια την οικογένεια που μετασχηματίστηκε δομικά με βίαιο τρόπο.

⁶³⁰ Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 3/7/2022.

⁶³¹ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 2/7/2022.

⁶³² Προφορική μαρτυρία Κ.Χ., μέσω Skype, Κύπρος, 18/7/2022.

6.8. Πώς η επιστήμη συνέδραμε στη διαδικασία ανεύρεσης των αγνοουμένων;

Στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, δημιουργήθηκε η έννοια της «δικανικής στροφής» στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁶³³ Η έννοια αυτή εντάσσεται στις σπουδές της ανθρωπολογίας που έχουν ως στόχο τη δημιουργία εξειδικευμένων τμημάτων, τα οποία διαχειρίζονται ευρήματα του παρελθόντος.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν προέκυψε η «δικανική στροφή», υπήρξε παράλληλα η δημιουργία μηχανισμών με σκοπό την ταυτοποίηση των θυμάτων που βρίσκονταν σε άγνωστη τοποθεσία. Οι μαζικοί τάφοι, πέρα από τον έντονο συμβολισμό τους, συνέτειναν στην αναγνώριση των θυμάτων και την ικανοποίηση των οικογενειών τους.

Η ταυτοποίηση επιτυγχανόταν μέσα από την αναδυόμενη νομική συνειδητοποίηση της αποδεικτικής αξίας των απτών στοιχείων, κυρίως των οστών, αλλά όχι μόνον αυτών.⁶³⁴ Αυτή η ισχυρή αποδεικτική πρακτική, λειτουργώντας συμπληρωματικά με τη μαρτυρία, έδωσε ώθηση στις οργανώσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να διεκδικήσουν την αποκατάσταση για τα θύματα, που ήταν παραδομένα ως τότε στη λήθη.

Η βιολογική εξέταση των οστών καταργήθηκε σταδιακά τη δεκαετία του 1990, όταν έγινε δυνατή η παραγωγή μαζικών τεστ DNA.⁶³⁵ Η ταυτοποίηση των θυμάτων δυο γενοκτονιών που στιγματίσαν την παγκόσμια κοινότητα (Ρουάντα-Πρώην Γιουγκοσλαβία) έγιναν με τον παραπάνω μηχανισμό ταυτοποίησης, δηλαδή μέσω των γενετικών βάσεων δεδομένων, λόγω της μαζικότητας των θυμάτων. Αυτή η μαζικότητα, επί της ουσίας, κατέστησε επιτακτική την ταυτοποίηση μέσω γενετικών βάσεων δεδομένων,⁶³⁶ καθώς και το γεγονός ότι οι δυνάμεις καταστολής επιχειρούσαν ν' αποκρύψουν τα θύματα και, στην περίπτωση εντοπισμού τους, δυσχέραναν τη διαδικασία ταυτοποίησης με τη μεταφορά τους και την αλλαγή της τοποθεσίας ταφής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση σορού που εντοπίστηκε σε επτά διαφορετικά μέρη

⁶³³Eyal Weizman, *Forensic Architecture: Η βία στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας*, μετάφραση Δανάη Καπράνου, Νήσος, Αθήνα 2021, σ.119.

⁶³⁴Στο ίδιο, σ.124.

⁶³⁵Douglas H. Ubelaker, Austin Shalhoub and Amanda E. Kunkle, "Forensic anthropology in the global investigation of humanitarian and human rights abuse: Perspective from the published record", *Science & Justice*, vol.59 (2), (2019), p.203-209.

⁶³⁶Eyal Weizman, *ό.π.*, σ.126.

κατά τη διάρκεια διερεύνησης της γενοκτονίας στη Σρεμπρένιτσα τη δεκαετία του 1990.⁶³⁷

Η ταυτοποίηση της σορού δεν είναι μια διαδικασία μονοδιάστατη. Αντιθέτως, έχει να κάνει με τα πολιτισμικά στοιχεία, την εθνότητα και τη θρησκεία του θύματος, ειδικότερα σε περιπτώσεις, όπως στη γενοκτονία στα εδάφη της Πρώην Γιουγκοσλαβίας ή της Κύπρου που υπήρχαν δικοινοτικές συγκρούσεις. Άξιο να επισημανθεί είναι ότι με τη χρήση του DNA οι επιστήμονες μπορούσαν να ταυτοποιήσουν λείψανα που με τις παραδοσιακές ανθρωπολογικές μεθόδους δεν ήταν σίγουροι για τα αποτελέσματά τους, επιταχύνοντας τη διαδικασία.⁶³⁸ Στην περίπτωση της Κύπρου οι ταυτοποιήσεις έγιναν στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα με τη μέθοδο ανάλυσης DNA.

Σε αυτή την ενότητα θα παρατεθούν αποσπάσματα μαρτυριών για τη σημαντικότητα της εγκληματολογικής ανθρωπολογίας και της βιολογίας στην προσπάθεια αναζήτησης και ταυτοποίησης των αγνοουμένων. Είναι σημαντικό να γίνει η διαφοροποίηση μεταξύ των αφηγητών που έχουν ταυτοποιηθεί οι δικοί τους και εκείνων που ακόμα αγνοούνται.

*«Η δυνατότητα ανεύρεσης των δικών μας, και από τις δύο πλευρές, είναι η πιο σημαντική δουλειά που έγινε στην Κύπρο. Και από τις δύο Επιτροπές που υπάρχουν στην Κύπρο, Δ.Ε.Α. και αυτή της Κυπριακής Κυβέρνησης με τον κ. Καλλή. Είναι σημαντική η δουλειά που επιτέλεσαν και βοήθησε και η συνεργασία των δυο πλευρών. Εμάς προσωπικά μας ειδοποίησαν, πολύ επαγγελματικά, μάς ενημέρωσαν με ψυχολόγους και μάς έδειξαν τα λείψανα. Μου εξήγησαν και κάποια τραύματα προφορικά. Είναι το πιο σημαντικό για τις οικογένειες».*⁶³⁹

*«Τρομερή αναμονή...Εμειναν κατάλοιπα μέσα μας! Όταν βρήκαν τον αδερφό μου, ένιωσα ανακούφιση. Η αγωνία τέλειωσε. Μας βοήθησε η επιστήμη να μάθουμε την αλήθεια. Ακόμα και τώρα, φαίνονται όλα πιο καθαρά μέσα στο μυαλό. Ξέρεις τι έγινε και έτσι πρέπει να το δω και πρέπει να το αντιληφθώ. Η αλήθεια είναι η αλήθεια».*⁶⁴⁰

⁶³⁷Shela Sheikh, "Forensic Theater: Grupa Spomenik's Pythagorean Lecture—Mathemes of Re-association", in Caroline Sturdy Colls (eds.), *Forensic: The Architecture of Public Truth*, Sternberg Press, Berlin 2014, p.166-188.

⁶³⁸Eric Stoner and Gilles Peress, *The Graves: Srebrenica And Vukovar*, Scalo, 1998, p.104-107.

⁶³⁹Προφορική μαρτυρία Π.Σ., μέσω Skype, Ουγγαρία, 9/8/2022.

⁶⁴⁰Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 19/9/2022.

*«Μόνο εγώ είχα πάει στη Δ.Ε.Α.. Όταν τελικά τον βρήκαμε, ήμουν ευχαριστημένος, γιατί μέσω αυτής της διαδικασίας τον βρήκαμε και μπορεί και η οικογένειά του να ξέρει πού είναι. Να μην ξέρεις που είναι, είναι πιο δύσκολο. Είναι σε πηγάδι, είναι σε λάκκο, είναι σε θάλασσα; Ενώ τώρα μπορείς να ξέρεις πού είναι. Πολύ σημαντικό! Ξέρεις ότι τα κόκκαλά του είναι εδώ».*⁶⁴¹

Η επιστήμη έδωσε τη δυνατότητα να οριοθετηθεί το πλαίσιο και να μπορέσουν οι οικογένειες να μάθουν το πού και το πώς συνέβη το αποτρόπαιο γεγονός. Οι οικογένειες που ταυτοποιήθηκε ο οικείος τους εκφράζουν συνάμα ανακούφιση, επειδή γνωρίζουν πλέον πού βρίσκεται ο δικός τους, και πικρία για τα χρόνια της απραγίας. Ωστόσο, η δυνατότητα να τον κηδεύσουν, υπερισχύει των αρνητικών συναισθημάτων.

*«Αν χανόμουν εγώ, θα ήθελα να ξέρω ότι υπάρχει τρόπος να μπορέσουν να με βρουν. Είναι σημαντικό. Όπως επίσης και εκεί που κάνουν τις ταυτοποιήσεις, στο Ινστιτούτο Νευρολογίας Γενετικής, καθυστερούν πάρα πολύ. Δε θα μπορούσαν να υπάρχει ένα μεγαλύτερο κονδύλιο, ώστε να μην καθυστερούν τόσο και να απασχολούνται περισσότερα άτομα; Πρέπει να υπάρχουν μόνο οι πέντε οι δικοί μας; Πλέον, υπήρχε η δυνατότητα. Επικοινωνήσα με την Επιτροπή, την ελληνοκυπριακή μεριά, γιατί έκαναν κάτι ανασκαφές και λέω: «Λες να είναι εδώ; (οι δικοί μας)». Η επιτροπή μου είπε να μιλήσω με τους Τουρκοκύπριους και μίλησα μαζί τους, γιατί ήξερα τον εκπρόσωπο και μπορέσαμε μέσω του ερευνητή και μιας δημοσιογράφου να δούμε κάποιους ενδεχόμενους τόπους ταφής».*⁶⁴²

*«Τα συναισθήματα ήταν ότι, παρά τον πόνο, θα μπορέσεις να εντοπίσεις τον δικό σου άνθρωπο. Πλέον, είχαμε αγωνία, όταν γίνονταν εκταφές στην τάδε περιοχή. Αγωνία και κάνεις το σταυρό σου και λες: Θεέ μου, κάνε να είναι μέσα σε αυτούς που θα βρεθούν και ο δικός μου! Να μου πουν για τον δικό μου ότι βρέθηκε!».*⁶⁴³

*«Πλέον, μπορεί να κλείσει μια πληγή, να δοθεί ένα τέρμα στην αναμονή, να ξέρεις πού είναι οι δικοί σου, ότι είναι θαμμένοι εδώ. Δεν ηρεμείς, βέβαια, αν δεν μάθεις πώς έγινε. Στη δική μου περίπτωση, δυστυχώς, δεν έχουν βρεθεί ακόμα μέχρι σήμερα. Προσπαθώ και μόνος, με δικές μου έρευνες».*⁶⁴⁴

⁶⁴¹ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁶⁴² Προφορική μαρτυρία Κ.Ο., Κύπρος, μέσω Zoom, 9/7.2022.

⁶⁴³ Προφορική μαρτυρία Α.Β., Κύπρος, 14/7/2022.

⁶⁴⁴ Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 3/7/2022.

«Πρέπει όλοι να προσπαθήσουμε! Να κάνουμε μια προσπάθεια να βρεθούν όλοι! Τώρα γίνεται».⁶⁴⁵

Η εργασία στο πεδίο ερευνών και η αυξανόμενη ανάγκη συνέβαλαν στην εξέλιξη των μηχανισμών ταυτοποίησης. Το αίτημα των οικογενειών να γνωρίζουν την τύχη των αγνοουμένων, παράλληλα με την ύπαρξη παγκόσμιου ενδιαφέροντος για τα ανθρώπινα δικαιώματα των θυμάτων, καθώς και οι δραστηριότητες των θεσμικών οργάνων για τα ανθρώπινα δικαιώματα (όπως τα διεθνή δικαστήρια), επιτάχυναν τις διαδικασίες εκταφής και της ταυτοποίησης των νεκρών.⁶⁴⁶ Η επιστήμη, στην περίπτωση της Κύπρου, έδωσε τη δυνατότητα σε αρκετές οικογένειες να ταυτοποιήσουν τους δικούς τους και να τους τιμήσουν με τις καθιερωμένες τελετές ταφής. Στις υπόλοιπες οικογένειες έδωσε την ελπίδα ότι θα μάθουν πού βρίσκεται ο δικός τους και πώς χάθηκε.

Σίγουρα, η επιστήμη δεν αποτελεί πανάκεια και οι όποιες παθογένειες σχετίζονται και με την εφαρμογή της σε κάθε χώρα. Ιδιαίτερα, οι οικογένειες των οποίων μέλη εξακολουθούν ν' αγνοούνται δεν είναι ικανοποιημένες και θίγουν πολλές παθογένειες των μηχανισμών ταυτοποίησης. Συγκεκριμένα παραδείγματα θα παρουσιαστούν στην επόμενη ενότητα. Επίσης, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι καμία οικογένεια δεν αμφισβήτησε το αποτέλεσμα ταυτοποίησης, παρά μόνο εκφράστηκε δυσαρέσκεια για τη διαδικασία και τους ρυθμούς εξαγωγής αποτελεσμάτων. Το υψηλό επίπεδο ακρίβειας των μηχανισμών ταυτοποίησης οφείλεται στη χρήση της επιστημονικής διαδικασίας που υποστηρίζει ανασκαφές μεγάλης κλίμακας και εξετάσεις μέσω της χρήσης ταυτοποίησης DNA.⁶⁴⁷

Η επιστήμη, συνεπώς, έδωσε στις οικογένειες πρόσβαση στο δικαίωμά τους για αλήθεια. Επιπροσθέτως, έδωσε το έναυσμα στις οικογένειες να κινηθούν παράλληλα με τις Επιτροπές Αγνοουμένων, ώστε να συλλέξουν μαρτυρίες μέσω και της δικής τους ατομικής έρευνας. Η επιστημονική διαδικασία που τηρήθηκε στην προσπάθεια ταυτοποίησης δημιουργούσε ένα δίχτυ ασφαλείας-θωράκισης της αλήθειας στους συγγενείς, διατηρώντας ζωντανή την ελπίδα ανεύρεσης των δικών τους.

⁶⁴⁵ Προφορική μαρτυρία Y.C.I., Κύπρος, 18/9/2022.

⁶⁴⁶ Adam Rosenblatt, *Digging For The Disappeared, Forensic Science After Atrocity*, Stanford Studies in Human Rights, University Press, Stanford 2015, p.155.

⁶⁴⁷ W. J. Mike Groen, Nicholas Marquez-Grant and Robert C. Janaway, *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, Wiley Blackwell, New Jersey 2015.

6.9. Πώς αισθάνθηκες όταν έδωσες γενετικό υλικό για ενδεχόμενη ταυτοποίηση;

Αφετηρία της διαδικασίας της ταυτοποίησης αποτέλεσε το κάλεσμα των οικογενειών των αγνοουμένων από τις αρμόδιες αρχές να δώσουν αίμα, με σκοπό να δημιουργηθεί μια βάση γενετικού υλικού των ζώντων συγγενών. Είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τα διεθνή πρωτόκολλα, καμία επεμβατική διαδικασία δεν πρέπει να βλάψει το θύμα ή τους οικείους του.⁶⁴⁸ Συνεπώς, λόγω και της ιδιαίτερης ευαισθησίας για τους συγγενείς, πρέπει η επαφή να πραγματοποιείται σε πλαίσιο που θα διασφαλίζει την προστασία των οικογενειών. Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε στις μαρτυρίες και τα συναισθήματα των αφηγητών κατά τη συμμετοχή τους στην παραπάνω διαδικασία.

*«Όταν έδωσα αίμα, αισθάνθηκα ότι ήταν ένας τρόπος να βρω τη γενιά μου, να βρω τη ρίζα μου. Αυτό ένιωσα».*⁶⁴⁹

*«Όταν μας ενημέρωσαν ότι πρέπει να πάνε οι συγγενείς να δώσουν αίμα και, αν ταυτοποιηθεί, θα μπορέσουν να μας δώσουν τα οστά του δικού μας, ήταν κάτι που με επηρέασε πολύ. Νομίζω ότι μέχρι τότε κανείς δεν περίμενε ότι θα πάρει έστω και τα λείψανα».*⁶⁵⁰

*«Όλη αυτή η κατάσταση έχει πάρει πολλά χρόνια και ο πατέρας του γαμπρού μου που αγνοείται είναι εν ζωή. Υπάρχει μια αγωνία. Όταν θα πάω στο χωριό, η πρώτη του κουβέντα είναι: Τι έγινε; Έμαθες τίποτα; Βρήκαν τίποτα; Μέσω αυτού, θα είναι μια χαρά και για αυτόν ότι ήρθε ο γιος του».*⁶⁵¹

Για αρκετούς συγγενείς, η δημιουργία βάσης δεδομένων με απώτερο στόχο τη μελλοντική ταυτοποίηση του μέλους/μελών των οικογενειών που αγνοούνται αποτέλεσε το πρώτο ουσιαστικό βήμα του κράτους ή των θεσμών στην προσπάθεια

⁶⁴⁸Jørgen L. Thomsen, “Ethical considerations for forensic scientists participating in humanitarian action: A personal reflection”, *Forensic Science International*, vol.278, (2017), p.379-380.

⁶⁴⁹Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 19/9/2022.

⁶⁵⁰Προφορική μαρτυρία D.C., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁶⁵¹Προφορική μαρτυρία Π.Ζ., Αθήνα, 16/5/2022.

ανεύρεσης των δικών τους, μετά από μια παρατεταμένη χρονική περίοδο αδράνειας. Οι οικογένειες το εξέλαβαν ως μια πρώτη σοβαρή προσπάθεια των υπευθύνων για να βρουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα και ως αφετηρία για την ανάκτηση των δικαιωμάτων των συγγενών των αγνοουμένων.⁶⁵²

Αυτή η διαδικασία, βέβαια, δεν ήταν «αναίμακτη» για όλες τις οικογένειες, καθώς η συσσωρευμένη ψυχική κόπωση και το μεγάλο χρονικό διάστημα που παρήλθε από το τραυματικό γεγονός δημιούργησαν ανάμεικτα συναισθήματα. Σε άλλες προκλήθηκε έντονο ψυχικό βάρος και σε άλλες φοβίες για το αν τα αποτελέσματα θα ήταν σωστά ή όχι. Η ανησυχία προϋπήρχε στους οικείους των αγνοουμένων, και όποιες συνθήκες δημιουργούνταν, ήταν λογικό να διαμορφώνουν και ένα πλαίσιο δυσπιστίας.

*«Κοίταξε, εγώ επειδή ήξερα επιστημονικά δεδομένα, ήμουν προετοιμασμένος. Είχα όμως κάτι θείες οι οποίες στην αρχή δεν ήθελαν να δώσουν αίμα. Ξέρεις, ο κόσμος ανησυχεί για διάφορα. Μπορεί να γίνει λάθος, να γίνει κάτι άλλο. Μπορεί να μας ανακατώσουν. Όμως, εντάξει, κάναμε μια οικογενειακή συζήτηση και δώσαμε όλοι αίμα. Εντάξει, δε χρειάζεται να δώσουν όλοι. Αν δώσουν ο γιος και η μάνα είμαστε εντάξει, μπορεί να γίνει ταυτοποίηση. Αλλά για να είναι καλυμμένοι από όλες τις πλευρές, το κάνουν. Στη δική μου περίπτωση ταυτοποιήθηκε άμεσα».*⁶⁵³

*«Ήμασταν τόσο συγχυσμένοι, αναστατωμένοι, που δεν ήξερα αν υπάρχει άλλος τρόπος. Αλλά ήταν για καλό».*⁶⁵⁴

Οι συγγενείς που έπρεπε να δώσουν γενετικό υλικό ήταν τα αδέρφια ή οι γονείς των αγνοουμένων, κάτι που λόγω των ετών που είχαν παρέλθει καθιστούσε τη διαδικασία ακόμη πιο δύσκολη και επίπονη για τα μεγαλύτερης ηλικίας μέλη των οικογενειών.

«Διότι, ας πούμε για τον αδελφό μου, όταν χάθηκε ήταν δεκαοχτώ χρονών, το 1964. Εγώ ήμουν δεκαέξι. Εντοπίστηκε το 2011 και ταυτοποιήθηκε το 2013. Όταν ταυτοποιήθηκε, ας πούμε, οι δυο αδερφές μου πρέπει να ήταν πεθαμένες. Οι γονείς μου σίγουρα ήταν πεθαμένοι, όταν ταυτοποιήθηκε. Αντιλαμβάνεσαι ότι, όσο περνάει ο χρόνος, λιγοστεύουν και οι συγγενείς. Πλέον υπάρχουν αγνοούμενοι που δεν έχουν συγγενείς από το 1964

⁶⁵² Βλ. για περισσότερα, Valerie Robin Azevedo, “Restoring the dignity of the war’s disappeared? Exhumations of mass graves, restorative justice and compassion policies in Peru”, *Human Remains and Violence*, vol.2 (2), (2016), p.39-55.

⁶⁵³ Προφορική μαρτυρία Χ.Χ., Κύπρος, 14/9/2022.

⁶⁵⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Ν., μέσω Viber, Κύπρος, 3/8/2022.

στενού οικογενειακού κύκλου να τους παραλάβουν. Ήταν για καλό. Αλλά, αυτοί οι γονείς ταλαιπωρήθηκαν πολύ».⁶⁵⁵

«Ο θεός μου ταλαιπωρήθηκε και φορτίστηκε πολύ κατά τη διάρκεια της διαδικασίας».⁶⁵⁶

«Υπάρχει πλέον μια διαδικασία που πηγαίνουν οι συγγενείς και δίνουν αίμα. Πριν από αυτό, δε νομίζω ότι πίστευαν οι συγγενείς ότι θα πάρουν πίσω τα λείψανα των δικών τους. Άλλοι πίστευαν ότι είναι ζωντανοί ακόμα ή ότι θα παρέμεναν εκεί που τους είχαν αφήσει. Μετά από αυτό, επηρεάστηκα θετικά και άρχισα να πιστεύω ότι κάτι θα γίνει».⁶⁵⁷

Σίγουρα, η χρήση της συγκεκριμένης επιστημονικής μεθοδολογίας ήταν απαραίτητη, όπως εξηγήσαμε και στην προηγούμενη ενότητα, παρότι οι μεγάλοι ηλικιακά συγγενείς ταλαιπωρήθηκαν μέσω αυτής της διαδικασίας. Κοινός τόπος για όλους τους συγγενείς, όμως, ήταν ότι αποτελούσε το πρώτο και αναγκαίο βήμα για να μάθουν την αλήθεια.

6.10. Η σημασία της ταυτοποίησης και της καταγραφής του τρόπου απώλειας της ζωής

Όπως περιγράφεται και στις προηγούμενες ενότητες, έχει αλλάξει με την πάροδο των χρόνων ο τρόπος προσέγγισης των εξαναγκαστικών εξαφανίσεων που συνέβησαν στο παρελθόν, αλλά και η δυνατότητα, μέσω των σύγχρονων τεχνολογιών και της επιστήμης, να ταυτοποιήσουμε τα λείψανα. Το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο αφήνει τα θύματα και τις οικογένειές τους σε μια συνεχή διαφορούμενη κατάσταση, μέχρι να βρεθούν τα λείψανα και να ταυτοποιηθούν.⁶⁵⁸ Η μέριμνα είναι ένα γνώρισμα το οποίο εξίσου με τον χαρακτηρισμό του ανθρώπου ως «έλλογου ζώου» διατρέχει την ιστορία του δυτικού κόσμου.⁶⁵⁹ Η ανάγκη των οικογενειών να φροντίσουν τον οικείο τους που

⁶⁵⁵ Προφορική μαρτυρία, Χ.Σ., Κύπρος, 21/9/2022.

⁶⁵⁶ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 18/5/2022.

⁶⁵⁷ Προφορική μαρτυρία D.C., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁶⁵⁸ Βλ. για περισσότερα, Alexandra Semma Tamayo, "Missing persons and Unidentified Human Remains: The perspective from armed conflict victims exhumed in Granada", *Forensic Science International*, vol.317, (2020), p.1-6.

⁶⁵⁹ Michael Foessel, *Ο καιρός της παρηγοριάς*, μετάφραση Μαριάννα Μαντά, Πόλις, Αθήνα 2018, σ.182.

αγνοούνταν μετά το πέρας δεκαετιών συμπεκνώνεται στη διαδικασία ταυτοποίησης των λειψάνων. Ο κύκλος της αναζήτησης κλείνει μέσω της ταφής του ανθρώπου τους.

«Όταν με κάλεσαν για να με ενημερώσουν... Νιώθεις αυτό το σοκ! Εγώ το περίμενα, γιατί πήγαινα στην περιοχή για να βοηθήσω και άλλους συγγενείς αγνοουμένων και το περίμενα. Ρωτούσα: «Τι γίνεται με εμάς;». Και μου απαντούσαν: «Κύριε Χ., θα έρθει η σειρά σας...». Εν πάση περιπτώσει, είχα κάνει μόνος μου την έρευνά μου και ήξερα περίπου πού είναι. Ότι εκεί έπρεπε να βρίσκεται ο αδερφός μου. Δεν ήταν κεραυνός, αλλά ήταν σοκ!

Η αιτία θανάτου για εμάς είναι πολύ σημαντικό. Εγώ ξέρω τα πάντα. Όταν σου λέω τα πάντα, το εννοώ. Αλλά, δε γίνεται να μην είναι γραμμένο κάπου τι έγινε με αυτούς τους ανθρώπους. Το πιστοποιητικό θανάτου είναι απαραίτητο, με βάση τη νομοθεσία, για να γίνει η κηδεία. Στο συγκεκριμένο ζήτημα, η αιτία θανάτου για όλες τις περιπτώσεις των συγγενών ήταν άγνωστη, λόγω των τραγικών γεγονότων του 1963-64 και της τουρκικής εισβολής το 1974. Υπήρξαν κάμποσες διαμαρτυρίες από τους συγγενείς. Στη δική μου περίπτωση έγραφε άλλη αιτία, από αυτή που αποδεδειγμένα υπήρξε. Να, γιατί ενοχλεί τους συγγενείς και είναι σημαντικό. Πρέπει να αναφέρεται η αλήθεια. Ότι έγινε από εκείνα τα εγκλήματα. Και μάλιστα, μπορεί να ήταν και φρικτά!». ⁶⁶⁰

«Όταν ήρθαν να μας ανακοινώσουν ότι βρεθήκαν τα οστά του αδερφού μου και θα γίνει η κηδεία, ζήτησα να έρθει κάποιος να ενημερώσει τη μητέρα μου, για να μας πιστέψει. Τότε για εμάς πέθανε και η τελευταία ελπίδα. Η μητέρα μου ποτέ δεν το πίστεψε, αλλά ήταν μια λύτρωση.

Όταν μας έδωσαν τον αδερφό μου για να γίνει η ταφή, το πιστοποιητικό έγραφε αιτία θανάτου άγνωστη και μόλις το είδα θύμωσα πάρα πολύ. Τους είπα: «Τον βρήκατε σε ομαδικό τάφο στην Κερύνεια, πώς μας λέτε ότι είναι άγνωστη η αιτία;». Μου είπαν ότι θα το αλλάζουν. Εγώ δεν είδα καμία αλλαγή σε εκείνο το θέμα». ⁶⁶¹

«Ωσπου να τον βρούμε, πήγαινα κάθε μέρα εκεί. Μόνο εγώ ήμουν. Πώς να ένιωσα; Να χαρώ; Όχι. Να μαραζώσω; Όχι. Απλώς, ήξερα. Και τώρα υπάρχει ένα μέρος για τα

⁶⁶⁰ Προφορική μαρτυρία Χ.Σ., Κύπρος, 21/9/2022.

⁶⁶¹ Προφορική μαρτυρία Α.Ν., μέσω Viber, Κύπρος, 3/8/2022.

κοπελούδια και τη γυναίκα του να πηγαίνουν. Ήμουν χαρούμενος που τον βρήκαμε και έχει έναν τόπο και μάθαμε τι έγινε».⁶⁶²

Η ταυτοποίηση υπήρξε η πιο σημαντική στιγμή για τους συγγενείς. Όλη η πορεία δεκαετιών που οι οικογένειες βίωναν μια συνεχή παράταση της αγωνίας έβρισκε πλέον έναν καταληκτικό σταθμό. Η σημαντικότητα της διαδικασίας γίνεται φανερή και από μια παρόμοια μαρτυρία από τη Σρεμπρένιτσα: «Οι αποκαλύψεις των ανθρώπων λειψάνων από τη Σρεμπρένιτσα μας άφησαν όλους με ένα βαθύ αίσθημα σοκ και φρίκης, αλλά και την ικανοποίηση ότι κανείς δεν μπορούσε να αρνηθεί ότι αυτά τα καταστροφικά γεγονότα είχαν πραγματικά λάβει χώρα, συνέβησαν».⁶⁶³ Μέσω και του παραπάνω παραδείγματος γίνεται κατανοητή η ιδιαίτερη συνθήκη που επήλθε για τους συγγενείς. Από τη μια υπήρχε η ικανοποίηση για την ταυτοποίηση, από την άλλη, λόγω της επιβεβαίωσης ότι ο δικός τους άνθρωπος ήταν νεκρός, μια αμφιθυμία.

Για τις οικογένειες και των δυο κοινοτήτων της Κύπρου τέθηκε επιτακτικά η ανάγκη να μάθουν την αλήθεια στην ολότητά της. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, το ζήτημα του πιστοποιητικού θανάτου πλήγωσε τους συγγενείς. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση ενός αφηγητή: Έγινα σκύλος μόλις διάβασα το πιστοποιητικό θανάτου. Μετά από χρόνια διαφορετικών αφηγήσεων και αντιφατικών μαρτυριών, οι συγγενείς κλήθηκαν να διαχειριστούν μια ακόμη τραυματική κατάσταση, την επιβεβαίωση της πραγματικότητας μέσω του επίσημου εγγράφου.

Στις μαρτυρίες που παραθέσαμε γίνεται ξεκάθαρο το αίσθημα αδικίας που βιώνουν οι οικογένειες όχι τόσο ως προς τους ίδιους, αλλά ως προς τους οικείους τους οι οποίοι έχασαν τη ζωή τους και εξακολουθούν να στερούνται το δικαίωμα για αποκατάσταση της αλήθειας. Οι οικογένειες έχουν ανάγκη από την αλήθεια που θα τεκμηριώνεται από το εκδοθέν πιστοποιητικό θανάτου. Η διεκδίκηση της αλήθειας ή της γνώσης δεν είχε να κάνει μόνο με τη χρήση της ως αποδεικτικού στοιχείου των γεγονότων, αλλά και με τον «συμβιβασμό» με το οδυνηρό παρελθόν.⁶⁶⁴

«Από το 2008 πηγαίνουμε εκεί κάτω με την S.. Αν δεν ήταν κάθε βδομάδα, ήταν κάθε δεκαπέντε μέρες. Πηγαίναμε και με πληροφορίες πιάζαμε την Επιτροπή. Όταν έσκαβαν το μέρος που με τις μαρτυρίες πιστεύαμε ότι είναι ο αδελφός μου, πήγαινα κάθε μέρα.

⁶⁶² Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁶⁶³ Βλ. για περισσότερα, E. H. Kimmerle and J. P. Baraybar (eds.), *Skeletal Trauma: Identification Of Injuries Resulting From Human Rights Abuse And Armed Conflict*, CRC Press, Florida 2008.

⁶⁶⁴ Στο ίδιο, p.187.

Στο σημείο που γινόντουσαν οι εκταφές, την ώρα που βρήκαν τα λείψανα, κατέβηκα, πήγα κάτω. Στην αρχή, δεν με αφήναν, γιατί φοβόντουσαν πώς θα αντιδράσω. Και πάνω ήταν ο αδερφός μου. Όταν κατέβηκα κάτω δεν έβλεπα σκελετό, αλλά τον αδερφό μου. Έβλεπα το πρόσωπό του και άκουγα μέσα στα αυτιά μου: «Ήρθες; Επιτέλους, ήρθες!». Μετά είδα και τον μπαμπά μου. Τον αναγνώρισα από τα ρούχα. Ήταν το ύφασμα εκείνο πιο χοντρό, που το έραβαν για τους αγρότες. Την ημέρα που τους ταυτοποιήσαμε στο εργαστήριο είχα τόση χαρά! Μετά σκεφτόμουν πώς θα το πάρει η μάνα μου και της λέω: Μάνα έχουμε καλά νέα! Και μου λέει: Τι, πες μου, πες μου και στράγγιζα. Μη φοβάσαι, δεν παθαίνω τίποτα! Και της λέω: Μαμά, τους βρήκαμε! Τους βρήκαν; Και της λέω: Ναι. Ε, εντάξει κόρη μου. Εκείνο το «Εντάξει, κόρη μου» ήταν το τελευταίο της. Σταμάτησε να λειτουργεί ο εγκέφαλος της. Σταμάτησαν όλα.

Δεν ξέρω, πρέπει να γνωρίζεις. Νομίζω, είναι πιο καλό να ξέρεις. Μαθαίνεις το γιατί και προσπαθείς να διορθώσεις τα λάθη του παρελθόντος, να μην επαναληφθούν. Για μας, δεν είναι η αναγνώριση για αυτούς που θυσιάσαν τη ζωή τους σε αυτή την κατάσταση. Σεβασμός για τα θύματα μόνο».⁶⁶⁵

Τα μέλη της οικογένειας που βίωσαν το άλγος του τραύματος ζουν με αυτόν τον πόνο και πασχίζουν να δώσουν ένα τέλος στην επίπονη περίοδο της αναζήτησης. Το συναισθηματικό φορτίο είναι δυσβάσταχτο για τους συγγενείς, καθώς καλούνται να διαχειριστούν παθογένειες χρόνων και η κάθε νέα διαδικασία σε αυτή τη διαδρομή τους φέρνει αντιμέτωπους με καινούρια διλήμματα. Στις υποθέσεις αυτές, δεν αγνοείται μόνο το θύμα, αλλά και ο θύτης, και όσο οι εμπλεκόμενες πλευρές δεν προσεγγίζουν το ζήτημα με ειλικρινή τρόπο, διαιωνίζεται ο φαύλος κύκλος. Οι συγγενείς αισθάνονται ικανοποιημένοι που επιτέλους βρέθηκε ο δικός τους άνθρωπος, παράλληλα όμως νιώθουν το αίσθημα της αδικίας για τη χρόνια κωλυσιεργία και τη μη καταγραφή της αλήθειας, ακόμα και σήμερα. Στο τέλος, «η αλήθεια θα βγει», υποστηρίζει ο αρχιεπίσκοπος Desmond Tutu, εμβληματική μορφή στην πορεία για συμφιλίωση της Νότιας Αφρικής, «και αργά ή γρήγορα η καταπιεσμένη θέληση θα σου κάνει μια ανεπιθύμητη επίσκεψη».⁶⁶⁶

⁶⁶⁵ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

⁶⁶⁶ Stanley Cohen, *ό.π.*, σ.180.

6.11. Η αναγκαιότητα ταφής για τις οικογένειες

*«Σε μια ένοπλη σύρραξη, εκεί που μια μητέρα θρηνεί τον γιο της, το Κράτος λυπάται για τον θάνατο ενός στρατιώτη και η Εκκλησία για την απώλεια ενός πιστού. Τούτες οι στεναχώριες δεν είναι ισάξιες μεταξύ τους, μα οι επίσημοι θεσμοί της παρηγοριάς τις συγκεντρώνουν για όση ώρα διαρκεί μια τελετή».*⁶⁶⁷

Για τους αφηγητές, το δικαίωμα στην αξιοπρεπή ταφή (right to a dignified burial)⁶⁶⁸ ήταν το πιο σημαντικό διακύβευμα. Μετά από χρόνια αναμονής και διαφορούμενων μαρτυριών, το δικαίωμα των οικογενειών να αποδώσουν τις τιμές στο/α μέλος/μέλη που αγνοείται/ούνται, έστω και στο πλαίσιο του επίσημου αποχαιρετισμού, ήταν το καταληκτικό και πιο ουσιαστικό βήμα σε όλη αυτή την τραυματική διαδρομή. Σύμφωνα με τη λογική, εξαιτίας του μεγάλου χρονικού διαστήματος που παρήλθε, οι οικογένειες δεν περίμεναν τον δικό τους άνθρωπο ζωντανό και η δυνατότητα της κηδείας ήταν για αυτούς η επιβεβαίωση του θανάτου του. Από πολλούς αφηγητές, και των δύο κοινοτήτων, αναφέρθηκε ότι η ταυτοποίηση της σορού και η τέλεση της κηδείας, αποτελούσε προϋπόθεση της αποδοχής του θανάτου. Η ταφή είναι μια τελετουργία για τον δυτικό κόσμο, που συμβολίζει τον αποχωρισμό και τη μετάβαση στον κόσμο των νεκρών.

Ένας ακόμα λόγος που καθιστούσε σημαντική για τις οικογένειες τη διαδικασία της ταφής ήταν ότι εμμέσως επιτυγχανόταν η αναγνώριση της ύπαρξης του ανθρώπου που κηδευόταν. Για χρόνια, ο άνθρωπος αντιμετωπίστηκε σαν «παρίας» της κοινωνίας, ένας «αόρατος» που είχε στερηθεί το δικαίωμα στην ύπαρξη. Έστω και στο τέλος, μέσω της τελετουργίας της ταφής, επανακτούσε το δικαίωμα στη «ζωή», αν θυμηθούμε τα λόγια του Walter Benjamin.⁶⁶⁹ Από την άλλη, οι συγγενείς ασκούσαν το δικαίωμά τους στην παρηγοριά και τη συμμετοχή στα έθιμα του πολιτισμικού τους πλαισίου.

«Δεν θα κλείσει η πληγή. Τουλάχιστον, θα μπει ένα τέλος σε αυτή την αναμονή. Επιτέλους, θα έχουμε έναν χώρο, ένα σημείο αναφοράς! Θα πούμε ότι οι άνθρωποί μας

⁶⁶⁷Michael Foessel, *ό.π.*, σ.9-10.

⁶⁶⁸Alexandra Semma Tamayo, *ό.π.*.

⁶⁶⁹Walter Benjamin, *ό.π.*, σ.28.

είναι εκεί. Και κατά έναν τρόπο, να ηρεμήσουν και εκείνοι, αλλά και εμείς να ξέρουμε πού βρίσκονται. Άλλο να ξέρεις ότι είναι θαμμένοι εδώ και άλλο να ξέρεις πώς έφτασαν εδώ. Είναι διαφορετικά πράγματα. Όμως, είναι πάνω στο ίδιο νήμα».⁶⁷⁰

«Δεν φεύγει ο πόνος, ούτε ξεχνάς. Αλλά, μπορεί τουλάχιστον η οικογένειά του, η γυναίκα και τα παιδιά του, να πάνε στο μνήμα και να ανάψουν το καντήλι. Να μιλήσουν, έστω και έτσι μαζί του».⁶⁷¹

«Δεν είμαι πολύ πιστή, αλλά ακόμα και αν δεν είσαι, πιστεύω ότι υπάρχει το δέσιμο. Μπορείς να πας στο νεκροταφείο και να του μιλήσεις και να ξέρεις ότι βρίσκεται εκεί. Αντί να πας σπίτι του, πας στο νεκροταφείο. Στα μάτια μου, το νεκροταφείο είναι σαν ένας κήπος με λουλούδια, όπως ένα σπίτι πριν την κεντρική πόρτα έχει κήπο. Για εμάς είναι σημαντικό, γιατί θα ξέρουμε πού βρίσκεται».⁶⁷²

«Είναι σημαντικό να τους θάψουμε. Τον αδερφό μου τον βρήκαμε και ξέρουμε ότι δεν είναι πεθαμένος κάπου. Το ίδιο θέλουμε για τον πατέρα μου. Να ξέρουμε πού βρίσκεται».⁶⁷³

Είναι πρόδηλη η ανάγκη για τους συγγενείς να βρεθούν οι οικείοι τους και να γνωρίζουν πού βρίσκονται, ώστε να μπορούν να τους επισκέπτονται. Χαρακτηριστική ως προς αυτή τη διαπίστωση είναι η παράθεση ενός διαλόγου ανάμεσα σε έναν Ελληνοκύπριο συγγενή αγνοουμένου που ταυτοποιήθηκε και σε έναν Τουρκοκύπριο συγγενή αγνοουμένου.

«Προσπαθούμε να βρούμε τον πατέρα μας, τα λείψανά του. Να ταυτοποιηθεί και να του κάνουμε ένα μνήμα. Ναι, το θέλω. Είναι πολύ σημαντικό, ιερό για εμένα! Να έχει ένα μνήμα και να πηγαίνω στο Μπαϊράμι. Να πάρω δυο λουλούδια και να του τα πάω.

-Το βεβαιώνω και εγώ, Υ.. Έχω μέρες που δεν είμαι καλά και θέλω να πάω εκεί να κάτσω να του μιλήσω. Το βεβαιώνω. Εγώ, που βρήκα τον αδελφό μου. Αυτό το κενό έκλεισε για εμένα. Αυτό που τόσο θες εσύ, για εμένα έκλεισε. Εγώ το κάνω αυτό το πράγμα που εσύ λες και πηγαίνω και κάνω αυτό που εσύ περιέγραψες».⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 3/7/2022.

⁶⁷¹ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁶⁷² Προφορική μαρτυρία D.C., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁶⁷³ Προφορική μαρτυρία Ε.Κ., Ρόδος, 12/7/2022.

⁶⁷⁴ Προφορικές μαρτυρίες Υ.Κ.Ι. & Μ.Γ., Κύπρος, 18/9/2022.

Με βάση και το παραπάνω παράθεμα γίνεται κατανοητό ότι οι ανάγκες των συγγενών των αγνοουμένων είναι ακριβώς οι ίδιες. Παρά τη διαφορετική θρησκεία, οι απαιτήσεις για ταυτοποίηση και ταφή των νεκρών συγκλίνουν. Οι συγγενείς έχουν την ανάγκη, έστω και με αυτόν τον τρόπο, να κλείσουν τον κύκλο της ανεύρεσης του δικού τους ανθρώπου, για να μπορέσουν να προχωρήσουν. Δεν είναι τυχαίο ότι, αν δεν ταυτοποιηθεί ο οικείος τους, πολλές φορές δημιουργούν ένα μέρος-σημείο αναφοράς, για να μπορούν να θρηνησουν τον δικό τους άνθρωπο.

«Περιμένουμε να βρούμε τον δικό μας άνθρωπο, αλλά και ο πατέρας του περιμένει, που είναι εν ζωή. Αποφασίσαμε και κάναμε ένα μνημείο για να τον τιμήσουμε και έχει γίνει, χωρίς υπερβολές, ένα από τα πιο ωραία μνημεία στο χωριό. Ένα από τα πιο ωραία μνημεία για να το δει και ο παππούς. Όταν έμαθε ότι κινούσαμε τις διαδικασίες μας ρωτούσε: «Πότε θα το κάνετε;». Αφού του έταξα ότι θα το κάνουμε, με ρωτούσε συνέχεια. Θέλαμε να τιμήσουμε αυτό το παιδί, γι' αυτό κάναμε το μνημείο στο Καστρί Ηγουμενίτσας. Με το που έγινε το μνημείο, τότε έμαθε ο κόσμος της Ηγουμενίτσας ότι υπάρχει ένας αγνοούμενος, ένα παλικάρι, που σκοτώθηκε στην Κύπρο ή αγνοείται στην Κύπρο. Τώρα, πλέον, το γνωρίζουν. Έχει αλλάξει η στάση».⁶⁷⁵

Η ανάγκη για ένα μέρος αφιερωμένο στον δικό τους άνθρωπο ήταν ζωτικής σημασίας για όλες τις οικογένειες που είχαν αγνοουμένους, είτε στην Κύπρο είτε στην Ελλάδα. Μέσω της γνωστοποίησης του γεγονότος και της τελετής ή ανέγερσης ενός μνημείου, επιτυγχανόταν η συμμετοχή της ευρύτερης κοινωνίας, την οποία είχε ανάγκη η οικογένεια μετά από τόσα χρόνια μοναχικής αναμονής και έλλειψης συλλογικού ενδιαφέροντος. Για τους συγγενείς, η γνωστοποίηση του ζητήματος αποτελούσε μέρος της αποκατάστασης. Το πιο σημαντικό, όμως, ήταν η απόδοση τιμών στον αγαπημένο τους, κάτι που η απώλεια και η μη ανεύρεσή του, τόσα χρόνια, τους το στέρησε. Τέλος, ήταν και η ανάγκη δημιουργίας ενός τόπου όπου θα μπορούσαν να «συνομιλούν» και να λένε όσα νιώθουν. Η ταφή αποτέλεσε καταλυτικό σημείο για να προχωρήσουν οι συγγενείς έξω από τη μακρόχρονη, μετέωρη κατάσταση που είχαν εγκλωβιστεί μετά το τραυματικό γεγονός.

⁶⁷⁵ Προφορική μαρτυρία Π.Ζ., μέσω Skype, Αθήνα, 18/5/2022.

6.12. Η σημασία της ανεύρεσης ολοκληρωμένων λειψάνων για τις οικογένειες

Απόρροια της ταυτοποίησης των θυμάτων αποτελεί κι ένα ακόμη ζήτημα με κύριο διακύβευμα τα οστά, μια πολύ ιδιαίτερη κατηγορία αντικειμένου. Μια κατηγορία η οποία συνεχίζει να είναι εξαρτημένη από τον άνθρωπο που έχασε τη ζωή του, μια τέτοια ταύτιση αντικειμένου και υποκειμένου, η οποία σε έναν παραλληλισμό στον δυισμό της ουσίας τους παραπέμπει στην αναγκαιότητα και σπουδαιότητα της μαρτυρίας και των αποδεικτικών στοιχείων.⁶⁷⁶ Η ανάγκη για σωστή ερμηνεία των σκελετικών υπολειμμάτων που μαρτυρούν τα τραύματα στις έρευνες για τις θηριωδίες και τις εξαφανίσεις είναι σήμερα προφανής για όλους τους ενδιαφερόμενους και μαρτυρά τη σημαντικότητα των οστών στην αποκάλυψη της αλήθειας του παρελθόντος.⁶⁷⁷ Η εύρεση των οστών έχει διπλή σημασία. Πρωτίστως, αποτελεί ένα αδιάψευστο αποδεικτικό στοιχείο για το τι προηγήθηκε και, δευτερευόντως, ένα μάρτυρα του υποκειμένου στο οποίο ανήκαν. Ο διάσημος ιατροδικαστής Σνούου αποκαλεί τη μέθοδο ταυτοποίησης των αγνοουμένων με τον όρο «οστεοβιογραφία»-βιογραφία των οστών.⁶⁷⁸

Για τις οικογένειες είναι πολύ σημαντικό να τοποθετήσουν στο μνήμα το μεγαλύτερο μέρος ή το όλον των λειψάνων. Είναι χαρακτηριστικό πως η πλειονότητα των αφηγητών αποκαλούν τον εαυτό τους τυχερό, αν εντοπιστεί το μεγαλύτερο μέρος των λειψάνων των οικείων τους και τοποθετηθεί στο μνήμα. Η εγγενής σκέψη για τους συγγενείς είναι το δικαίωμα στην ταφή με κριτήρια «κανονικότητας», μια «σωστή» ταφή, όπως και των υπολοίπων μελών της κοινωνίας. Παράλληλα, όπως αναφέραμε και παραπάνω, τα οστά για τις οικογένειες έχουν το στοιχείο της μαρτυρίας των γεγονότων. Συνεπώς, η μη εμφάνισή τους ενισχύει την καχυποψία των οικογενειών όσον αφορά και στην ταυτοποίηση.

«Στους τάφους που είχαν πάει οι μητέρες και έσκαψαν μόνες τους για να βρουν τους δικούς τους, πήγαν οι αρχαιολόγοι ύστερα και βρήκαν και άλλα οστά, γιατί οι μαμάδες των παιδιών δεν ήξεραν πώς να σκάψουν! Ευτυχώς που το έκαναν και μάθαμε και εμείς κάποια πράγματα. Ως απόρροια αυτού του γεγονότος βρέθηκε η δεξιά κνήμη του αδερφού

⁶⁷⁶Eyal Weizman, *Forensic Architecture*, ό.π., σ.125.

⁶⁷⁷E.H. Kimmerle and J.P. Baraybar, *Skeletal Trauma: Identification Of Injuries Resulting From Human Rights Abuse And Armed Conflict*, CRC Press, ό.π..

⁶⁷⁸Στο ίδιο, p.125.

μου και ανθρωπολογικά ταυτοποιήθηκε και ένα άλλο οστό του αδερφού μου από τα οστά που είχαν καταστραφεί λόγω των χημικών που είχε ρίξει ο στρατός. Καταστράφηκαν πολλά οστά και δεν μπορούν να ταυτοποιηθούν με τη μεθοδολογία που ορίζει η επιστήμη. Η Επιτροπή της Κυπριακής Κυβέρνησης προσπαθεί να βρει λύση. Το 2017 μας έφεραν τα οστά του αδερφού μου στην Αθήνα, σε ελληνικό χώμα. Θα μου πείτε, από το 2006 που ταυτοποιήθηκαν γιατί δεν είχα πάρει τα οστά μέχρι το 2017; Πήγα, τα προσκύνησα, με ενημέρωσαν πού βρέθηκαν, αλλά είχα την ελπίδα ότι μπορεί κάτι ακόμα να βρεθεί, γιατί έκαναν διάφορες εκταφές. Αλλά, δυστυχώς, δεν έγινε και για τα οστά που διαβρώθηκαν με τα χημικά δεν μπόρεσε να γίνει τίποτα και αποφασίσαμε και φέραμε τον αδερφό μας πίσω».⁶⁷⁹

Όπως προέκυψε από τις αφηγήσεις, υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις κακοδιαχείρισης οστών και αδυναμίας ταυτοποίησής τους, εξαιτίας της διάβρωσής τους λόγω χρήσης χημικών. Όλη αυτή η συνθήκη δημιουργούσε ελπίδες στις οικογένειες και αρκετές καθυστερούσαν να παραλάβουν τα λιγοστά οστά των οικείων τους με την ελπίδα ότι θα ταυτοποιούνταν και άλλα οστά στην πορεία. Για τις οικογένειες ήταν ένα ιερό καθήκον.

«Νιώθω χαρούμενος, γιατί δε βρήκαμε μόνο ένα οστό. Βρήκαμε όλα τα λείψανα και μπορέσαμε να τελέσουμε τη λειτουργία αξιοπρεπώς. Όταν πήγαμε στο ανθρωπολογικό για ενημέρωση, θυμόμουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και όταν μας ρώτησαν αν θυμόμαστε κάτι συγκεκριμένο, το είπα και ταυτοποιήθηκε».⁶⁸⁰

«Τον αδερφό μου τον βρήκαμε ολόκληρο».⁶⁸¹

«Στο σημείο που πολέμησε ο αδερφός μου, υπήρχε μαρτυρία σε βιβλίο για τριάντα πτώματα. Η Δ.Ε.Α. που συμμετέχει και η πλευρά μας και η τουρκοκυπριακή και τα Ηνωμένα Έθνη, μετά από επιτόπιες έρευνες, βρήκαν μικρά οστά. Μετά από πολύ κόπο, αποδείχτηκε ότι ανήκουν σε μέλη του τάγματος του αδερφού μου. Βέβαια, ήταν τόσο μικρά, που το μικρότερο οστό ήταν 6 εκατοστά! Δόθηκε σε μια οικογένεια ένα μόνο κομμάτι οδοντοστοιχίας για ταφή! Δεν βρέθηκαν όλοι, γιατί σύμφωνα με τους επιστήμονες τα οστά ήταν τόσο μικρά και κάτω από αντίξοες συνθήκες. Ήταν εκτεθειμένα και στον ήλιο. Δεν μπορεί να γίνει ανάλυση DNA. Υπάρχουν κάποιοι που δε

⁶⁷⁹ Προφορική μαρτυρία Χ.Τ., μέσω Skype, Αθήνα, 4/5/2022.

⁶⁸⁰ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 30/6/2022.

⁶⁸¹ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

*βρέθηκαν, μεταξύ των οποίων και ο αδερφός μου. Ελπίζουμε ότι μετά από πολλές προσπάθειες θα μας πουν οι Τούρκοι πού έχουν μεταφέρει τα πιο μεγάλα οστά και, ίσως, έτσι λυθεί το πρόβλημα για εμάς. Είναι μεγάλο ζήτημα η μεταφορά οστών».*⁶⁸²

*«Χωρίς να έχω έστω και ένα οστό, ακόμα και εκείνο, δε θα το πιστέψω. Αλλά, έστω και ένα οστό... Να πω εντάξει, είναι από τον άντρα μου και θα προσπαθήσω να το δεχτώ... Όσο μπορώ».*⁶⁸³

Το ζήτημα εντοπισμού των λειψάνων του οικείου τους στην ολότητά τους αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο και στις δύο κοινότητες. Ωστόσο, η χρόνια καθυστέρηση, οι αντίξοες συνθήκες, η φυσική φθορά με το πέρασ του χρόνου αναγκάζουν τους συγγενείς να συμβιβάζονται και να περιμένουν έστω και το ελάχιστο, αρκεί να ταυτοποιηθεί ο οικείος τους άνθρωπος. Υπήρξαν, όμως, και οικογένειες που έχουν αρνηθεί να παραλάβουν τα οστά γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο.

Επιπλέον, η ταυτοποίηση των αγνοουμένων με το σύνολο των λειψάνων τους έδωσε σε πολλές οικογένειες απαντήσεις αναφορικά με τις συνθήκες θανάτου τους.

*«Μας έφεραν τα οστά και έγινε η ταφή. Με βάση το πιστοποιητικό θανάτου, που έγραφε αιτία άγνωστη, τους ρώτησα: Πώς μας το λέτε αυτό; Μα, είναι δυνατόν; Είχε πάνω του τρεις ριπές. Από τα οστά μπορέσαμε να το δούμε και εσείς μας λέτε άλλα».*⁶⁸⁴

Είναι, λοιπόν, φανερό πως οι οικογένειες είχαν να αντιμετωπίσουν πολλές δυσχέρειες στην πορεία προς την ταυτοποίηση των οικείων τους και πολλά διλήμματα. Στο ερώτημα τι συνιστά θραύσμα ή ανθρώπινο λείψανο υπάρχει, τουλάχιστον, σύγκλιση απόψεων, συγκριτικά με τους τρόπους συλλογής και κατηγοριοποίησής τους, τις διαδικασίες χειρισμού και ταξινόμησής τους,⁶⁸⁵ καθώς και τις συνθήκες αποθήκευσης από τα υπάρχοντα προγράμματα εκταφών στην Κύπρο. Οι ηθικές υποχρεώσεις ενώνονται με τις υλικές και πρακτικές θεωρήσεις σχετικά με τη διαχείριση των ανθρώπινων λειψάνων, όπως αποτυπώνεται σε αυτό που ο Paul Ricoeur

⁶⁸² Προφορική μαρτυρία Ν.Σ., Κύπρος, 1/7/2022.

⁶⁸³ Προφορική μαρτυρία Μ.Δ., Κύπρος, 2/7/2022.

⁶⁸⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Ν., μέσω Viber, Κύπρος, 3/8/2022.

⁶⁸⁵ Gaëlle Clavandier, "From technical measures to moral obligations: The management and fate of fragmented human remains following disasters. The case of a plane crash in France in 2015", *Death Studies*, vol.47 (6), (2023), p.655-665.

περιγράφει ως «εκ των υστέρων ηθική η οποία στοχεύει να εισαγάγει κανόνες σε συγκεκριμένες καταστάσεις».⁶⁸⁶

Φαίνεται ότι οι πρακτικές που υιοθετούνται από τους ερευνητές καθοδηγούνται από ηθικές υποχρεώσεις και σεβασμό απέναντι στις οικογένειες. Μεταφράζονται σε ηθικές στάσεις που βασίζονται σε επαγγελματικούς κώδικες πρακτικής, σε επιστημονικές και τεχνικές δυνατότητες και διαθέσεις.⁶⁸⁷ Ενώ όλα τα στάδια - ανάκτησης, κατηγοριοποίησης, περιτύλιξης, αποθήκευσης- διαμορφώνουν την τελική μοίρα των ανθρώπινων θραυσμάτων, κανένα από αυτά δεν σφραγίζει πραγματικά τη μοίρα των λειψάνων, εκτός αν καταλήξουν σε επιβεβαιωμένη ταυτότητα. Με άλλα λόγια, μόνο τα αναγνωρισμένα θραύσματα συνεχίζουν τη διαδρομή ώστε να λάβουν μια κηδεία, καθώς είναι αδιαίρετα από τον νεκρό.⁶⁸⁸

Επομένως, οι οικογένειες των αγνοουμένων είχαν να αντιπαρατεθούν με διλήμματα που είναι βεβαιότητες για την υπόλοιπη κοινωνία. Η χρόνια παραφιλολογία και ο χειρισμός του ζητήματος οδήγησε τις οικογένειες στο να αμφισβητούν τα πάντα. Έπρεπε να δουν, για να πιστέψουν. Επιπροσθέτως, ήταν και το αίσθημα δικαίου που έπρεπε να ικανοποιηθεί, όπως αναφέραμε και παραπάνω: «*Δικαιούται ο δικός μας άνθρωπος να ταφεί υπό κανονικές συνθήκες*». Τη συγκεκριμένη φράση ακούστηκε από τους περισσότερους αφηγητές-συγγενείς αγνοουμένων.

6.13. Ο ρόλος της μητέρας του αγνοουμένου και της γυναίκας ευρύτερα

Οι ηθικές αρχές δεν διέπουν μόνο τους ζωντανούς, αλλά και τους νεκρούς και τους αγέννητους.⁶⁸⁹ Βάσει αυτού του αόρατου δεσμού, κατανοεί κάποιος την άρρηκτη σχέση που συνέδεε τη μητέρα με τον αγνοούμενο, αλλά και τον ευρύτερο ρόλο της γυναίκας, που με τα πολλά προσωπεία της διεκδικούσε τα δικαιώματα και απαιτούσε

⁶⁸⁶Βλ. για περισσότερα, Paul Ricoeur, “De la morale à l’éthique et aux éthiques”, *Un siècle de philosophie, Folio Essais*, vol.37 (369), (2000), p.103-120.

⁶⁸⁷Gaëlle Clavandier, *ό.π.*, p.661.

⁶⁸⁸Βλ. για περισσότερα Xavier Labbé, *Condition Juridique Du Corps Humain: Avant La Naissance Et Après La Mort*, Les Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve 2012.

⁶⁸⁹Derek Parfit, *Reasons And Persons*, Oxford University Press, Oxford 1986, p.357.

για τους νεκρούς σεβασμό και προστασία.⁶⁹⁰ Στην παρούσα ενότητα θα αναδειχθεί, μέσα από τις μαρτυρίες, ο ρόλος της γυναίκας ως μητέρας, συζύγου, αδερφής, αλλά και της ίδιας ως απύσας σε αυτή τη δύσκολη και τραυματική συνθήκη. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι γυναίκες αποτελούν μειονότητα στους αγνοούμενους της Κύπρου, όπως συμβαίνει και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, λόγω χάρη στη Συρία.⁶⁹¹

Η γυναίκα, μέσα από τον εκάστοτε ρόλο της, προσπαθούσε να διεκδικήσει και να προασπίσει τα δικαιώματα των αγαπημένων της. Η έλλειψη ειδήσεων ή η στρεβλή πληροφόρηση και η αβεβαιότητα για την τύχη των αγνοούμενων μελών της οικογένειάς της προκαλούσε αφόρητο πόνο και ταλαιπωρία. Η ανεπίλυτη θλίψη, άλλωστε, παραμένει ενεργή όσο το «κλείσιμο» του κύκλου δεν είναι εφικτό.⁶⁹² Η εκταφή, η ταυτοποίηση και η επαναταφή των σκελετικών λειψάνων υποστηρίζεται από τους ψυχολόγους που βοήθησαν τις μητέρες στην Αργεντινή και την οργάνωση Madres de Plaza de Mayo ως αναγκαίο στάδιο για να μπορέσουν οι μητέρες ν' αποδεχτούν το συναισθηματικό κλείσιμο του τραυματικού γεγονότος, αποδίδοντας ευθύνες στους θύτες.⁶⁹³

Οι μητέρες ήταν η πιο τραγική μορφή στην υπόθεση των αγνοουμένων. *«Μου λέει ο γιος μου: «Μαμά, αν ήταν άλλη, θα κατέληγε ή σε κανένα ψυχιατρείο ή σε κανένα γηροκομείο. Δε θα μπορούσε να στηθεί στα πόδια της και να παντρέψει τόσα παιδιά». Με του θεού τη δύναμη, τα κατάφερα. Με βοήθησε ο θεός. Πέντε-έξι χρόνια ήμουν κάθε μέρα κάτω (έπεφτα) και ερχόντουσαν οι γυναίκες και ρωτούσαν: «Τι κάνει η μαμά σας;». «Πέφτει»(λιποθυμάει), απαντούσαν. Σχολούσαν και ρωτούσαν πάλι: «Τι κάνει η μαμά σας; Πέφτει!». Ώσπου γέννησε η Ε. και έκανε τον Π. και τον έπιασα στην αγκαλιά μου. Τότε μόνο στήθηκα και έγινα ξανά γυναίκα. Τα εγγόνια μου με βοήθησαν. Πάνω στα εγγόνια μου ξαναστάθηκα στα πόδια μου».*⁶⁹⁴

⁶⁹⁰ Antoon De Baets, "The posthumous dignity of dead persons", in Roberto C. Parra and Douglas H. Ubelaker (eds.) *Anthropology Of Violent Death*, American Academy of Forensic Sciences/AAFS-Wiley, USA, 2023, p.16.

⁶⁹¹ Άρθρο διαδικτυακά διαθέσιμο με τίτλο: *Οι γυναίκες που έμειναν πίσω*, Syria Justice and Accountability Center-S.J.A.C.: <https://syriaaccountability.org/the-women-left-behind/>, (ανακτήθηκε στις 18/2/2023).

⁶⁹² Morris Tidball-Binz, "Global Forensic science and the search of the dead and missing from armed conflict: the perspective of the International Committee of the Red Cross", in Douglas H. Ubelaker (eds.), *Forensic Science: Current Issues*, *Future Directions*, Wiley-Blackwell, New Jersey 2012, p.341.

⁶⁹³ Antonius C. G. M Robben, *ό.π.*, p.139.

⁶⁹⁴ Προφορική μαρτυρία Μ.Α.-Γ., Κύπρος, 3/7/2022.

Οι μητέρες, όπως οι σύζυγοι και οι κόρες των αγνοουμένων, έρχονται συχνά αντιμέτωπες με ένα πλήθος προκλήσεων, καθώς η θέση τους επιδεινώνεται από τους προϋπάρχοντες πατριαρχικούς νόμους και τους κοινωνικούς κανόνες. Ωστόσο, παρά τη γνώση για την ύπαρξή τους, συχνά οι εμπειρίες τους παραβλέπονταν ή περιθωριοποιούνταν στις συζητήσεις ή διεκδικήσεις για τους αγνοούμενους και τους κρατούμενους.⁶⁹⁵ Η Κύπρος δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτή την παθογένεια. Οι μητέρες υπέμεναν και περίμεναν στο σπίτι, δίχως να μπορούν να απαιτήσουν και να διεκδικήσουν. Είναι σημαντική η αφήγηση της κόρης και του γιου αναφορικά με την παρουσία-απουσία της μητέρας σε ορισμένες οικογένειες μετά το τραυματικό γεγονός.

«Το να ξέρεις ότι είναι πεθαμένος είναι σημαντικό. Γι' αυτό κάνεις πράγματα για να το μάθεις. Όπως η μάνα μου, που ήθελε να πάει παράνομα στην άλλη πλευρά για να ξέρει αν έχει πεθάνει. Και απορώ με τη μάνα μου, γιατί ήταν πολύ δυνατός άνθρωπος και σαν χαρακτήρας. Απορώ πώς δεν μπήκε παράνομα να πάει... Το διερωτώμαι ακόμα. Μπορεί να την απέτρεψε και ο πατέρας μου. Η μάνα μου ρωτούσε κάποιον εκείνες τις ημέρες: «Πού είναι τα παιδιά μας;». Της απάντησε: «Μην ανησυχείτε κυρία Α., έρχονται». Εμείς συνεχίσαμε να γυρεύουμε τον αδερφό μου, από τον ένα τόπο στον άλλο. Ήθελε να πάει στον Denktash και να του πει: «Δώσε τον γιο μου και πάρε εμένα στη θέση του». Το προσπάθησε, σας το είπα.

Η μάνα μου πέθανε χωρίς να βρει τον γιο της. Προσπαθούσαμε να τους κάνουμε να έρθουν στη θέση μας, για να μας βοηθήσουν, να μπουν στο πετσί μας. Το πιο δύσκολο κομμάτι από όλα τα χρόνια που βιώσαμε με το ζήτημα των αγνοουμένων είναι η αναγνώριση. Θα μου μείνει αζέχαστο! Δε θα το ξεπεράσω ποτέ! Ήταν ένα σοκ, όταν μπήκαμε μέσα στο ανθρωπολογικό και τον είδαμε. Γύρισα και είπα: «Καλύτερα που δε ζει η μάνα μας και δεν το έζησε αυτό». Μου βγήκε αυθόρμητα. Πού να φέρναμε τη μητέρα μας και να σταθεί σε αυτό σε ό,τι ηλικία και αν το βίωσε! Ως τώρα δεν το έχω ξεπεράσει αυτό το κομμάτι. Όταν έψαχνα μαρτυρίες για τον αδερφό μου μόλις άνοιζαν τα οδοφράγματα, δεν ένιωσα φόβο, αλλά θυμό. Ήθελα να βρω τον αδερφό μου. Πιστεύω ότι οι συγγενείς πρέπει να κάνουν έρευνα μόνοι τους. Πολλοί μου λένε ότι είναι λάθος, αλλά δε βλέπω άλλον τρόπο».⁶⁹⁶

⁶⁹⁵ Άρθρο διαδικτυακά διαθέσιμο με τίτλο: «Οι γυναίκες που έμειναν πίσω», Syria Justice and Accountability Center-SJAC, ό.π.

⁶⁹⁶ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 2/7/2022.

*«Η μάνα μου ήταν πολύ οικονόμα. Αν και έβγαλε μόνο το δημοτικό, κράτησε το σπίτι. Η μητέρα μου όταν το έμαθε έκλαιγε πολύ, όπως και εμείς όλοι, και δεν ήθελε να το δεχθεί. Έφτασε στο σημείο να μην το αποδέχεται ότι είναι αγνοούμενος. Το αποδέχτηκε τελευταία όταν στην προσπάθειά της να μάθει πήγε σε έναν παπά και της είπε: Ο γιος σου είναι μάρτυρας στον ουρανό. Τότε το αποδέχτηκε και μας φώναζε όλη την οικογένεια στο σπίτι και μας ανακοίνωσε ότι ο αδερφός μας είναι μάρτυρας. Αυτό ήταν το τελειωτικό, ότι το αποδέχτηκε. Οι θείες και οι ξαδέλφες μου τη βοήθησαν πολύ. Δεν αφήσαν τη μητέρα μου ποτέ μόνη της, γιατί ήξεραν. Η μητέρα μου ήταν πολύ σεβαστή και ο κόσμος την αγαπούσε».*⁶⁹⁷

Η γυναίκα στο ζήτημα των αγνοουμένων ήταν συνώνυμο με την προσμονή και τον αγώνα στις πορείες. Οι πορείες αυτές ήταν η πρώτη εικόνα που ερχόταν στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας, όταν αναφερόταν κανείς στο ζήτημα των αγνοουμένων στην Κύπρο. Πολλές γυναίκες είχαν μείνει μόνες τους, δίχως οικονομική υποστήριξη και πάλευαν να κρατήσουν το σπίτι τους, παράλληλα με τη συμμετοχή τους στις συλλογικές προσπάθειες των συγγενών.

*«Εμεινα μόνη μου με δύο παιδιά, δύο χρονών και τεσσάρων. Σκεφτόμουν, χάθηκε ο σύζυγός μου! Πού είναι; Είναι ζωντανός; Θα γυρίσει; Έχω δύο παιδιά. Έχασαν τον πατέρα τους. Σε τελευταία θέση έβαζα τον εαυτό μου. Μόνη μου, πού να πήγαινα να ψάξω, στα κατεχόμενα; Τότε δεν μπορούσαμε. Όλοι οι συγγενείς και φίλοι με είχαν σαν παράδειγμα αυτοθυσίας και δύναμης. Και στη δουλειά τα κατάφερα, και τα παιδιά τα σπούδασα και δε νιώθω μειονεκτικά καθόλου. Ήταν δύσκολα, αλλά τα κατάφερα! Η μοναξιά όμως... Υπήρχαν στιγμές που χρειαζόμουν μια κουβέντα, μια στήριξη και δεν την είχα. Τα παιδιά μου ήταν δίπλα μου».*⁶⁹⁸

«Δέκα μήνες ήμουν παντρεμένη και σαράντα οχτώ χρόνια περιμένω. Έδωσα ό,τι πιο πολύτιμο είχα, τον άντρα μου και εμεινα μόνη με το παιδί μου. Για να φανταστείτε, είχα σπασμένο πόδι και πήγα για να διαδηλώσω στην κινέζικη πρεσβεία μαζί με το μωρό μου. Εγώ με το πανό και το μωρό και το πόδι μου σπασμένο. Ο γιος μου ήταν τριών μηνών, όταν χάσαμε τον σύζυγό μου. Με τις φωτογραφίες τού έμαθα τον πατέρα του! Πέρασα

⁶⁹⁷ Προφορική μαρτυρία Α.Π., Κύπρος, 4/7/2022.

⁶⁹⁸ Προφορική μαρτυρία Ε.Κ., Κύπρος, 30/6/2022.

πολύ δύσκολα. Όμως, ο θεός με βοήθησε. Τον μεγάλωσα και τον σπούδασα. Έτσι ήταν η μοίρα μου, τι να κάνουμε;».⁶⁹⁹

Παρά τον πόνο για την απώλεια, οι μητέρες των αγνοουμένων κλήθηκαν ν' αναλάβουν τον ρόλο στήριξης των μελών που έμειναν πίσω και να διασφαλίσουν τη συνοχή της οικογένειας. Φαινομενικά, είχαν τη στήριξη της κοινωνίας και του κράτους αλλά, στην πραγματικότητα, καλούνταν να διαχειριστούν μόνες τους το βάρος και τις συνέπειες της απώλειας.

6.14. Πώς βοήθησε το άνοιγμα των οδοφραγμάτων τις οικογένειες των αγνοουμένων στις δύο κοινότητες;

Οι κοινωνίες των δυο κοινοτήτων, μετά την παύση της σύγκρουσης και την επιβολή της διχοτόμησης, έμειναν με πολλά αναπάντητα ερωτήματα αναφορικά με την κατανόηση του παρελθόντος, ζητήματα ταυτοποίησης, ευθύνης, θυματοποίησης και δικαιοσύνης.⁷⁰⁰ Για τις περισσότερες οικογένειες το άνοιγμα των οδοφραγμάτων αποτέλεσε καθοριστικό σημείο στην αναζήτηση των οικείων τους, καθώς ήταν πλέον δυνατή η επαφή και με την άλλη πλευρά.

Αρχικά, οι οικογένειες κινητοποιήθηκαν μόνες τους και προσπάθησαν να συλλέξουν πληροφορίες, όχι πάντοτε με διάθεση κατανόησης της άλλης πλευράς. Ωστόσο, αυτό που όλοι διεκδικούσαν ήταν το δικαίωμα να μάθουν τι έπαθε και πού βρίσκεται ο δικός τους άνθρωπος. Η επαφή μεταξύ των δύο κοινοτήτων έδωσε τη δυνατότητα να μειωθούν οι προκαταλήψεις και να καλλιεργηθεί αίσθημα εμπιστοσύνης.⁷⁰¹ Για πολλές οικογένειες οι επαφές με συγγενείς αγνοουμένων από την άλλη κοινότητα ήταν ένα σοκ αρχικά, καθώς πρώτη φορά συνειδητοποιούσαν τον κοινό πόνο.

⁶⁹⁹ Προφορική μαρτυρία Μ.Δ., Κύπρος, 2/7/2022.

⁷⁰⁰ Charis Psaltis, Mario Carretero and Sabina Cehajic-Clancy, "Conflict Transformation and History Teaching: Social Psychological Theory and Its Contributions", in Charis Psaltis, Mario Carretero and Sabina Cehajic-Clancy (eds.), *History Education And Conflict Transformation: Social Psychological Theories, History Teaching And Reconciliation*, Palgrave Macmillan, eBook (open access), 2017, p.5.

⁷⁰¹ Στο ίδιο.

«Εγώ πήγαινα κάθε μέρα, μέχρι να τον βρούμε. Ο Α. με βοήθησε κάμποσο και ο Χ. Ελληνοκύπριοι. Και η Σ. με βοήθησε. Ο Α. ερχόταν και με έπαιρνε από το σύνορο με το αυτοκίνητό του. Πόσες φορές! Με έπαιρνε μέχρι να τον βρούμε».⁷⁰²

«Όταν μπήκε το 2003, ο Κ. (συμπολεμιστής του αδερφού μου) θυμόταν ακριβώς πού έγιναν οι μάχες με τον αδερφό μου. Είδαμε και το γεφύρι, όλα όπως τα είχε περιγράψει. Όταν μπήκαμε, το 2003, ήταν όπως ήταν η Κύπρος το 1974. Οι μάντρες οι ψηλές και οι στενοί οι δρόμοι. Δεν είχε αλλάξει τίποτε. Τώρα, όμως, με τα χρόνια έχουν αλλάξει πολλά. Εκεί, προχωρώντας στην περιοχή, είδαμε έναν βοσκό να κάθεται στην άκρη με τη μαγκούρα του να φυλάει τα πρόβατά του σαν ταινία. Λέω του Κ.: «Σταμάτα να του μιλήσουμε, να τον ρωτήσουμε αν ξέρει κάτι». Σταμάτησε ο Κ. και πάω στον βοσκό και του λέω: «Παππού, είσαι από εδώ;» Λέει: «Ναι, κόρη μου!». Μιλούσε κυπριακά. Λέω: «Είσαι Τουρκοκύπριος;» «Ναι, κόρη μου, είμαι». Μιλούσε πολύ διαφορετικά, από τους Τουρκοκύπριους που είχα συναντήσει την ίδια μέρα στο καφενείο, που ρωτούσα για τον αδερφό μου. Ο παππούς ήταν ανθρώπινος και μου λέει: «Τι θέλετε, κόρη μου;». Του απαντώ: «Παππού, θα είμαι ειλικρινής μαζί σου. Ψάχνουμε τον αδερφό μου, από το 1974. Υπήρχε ένα φορτηγό και είχε χτυπηθεί από σφαίρες και υπήρχαν κάποιοι φαντάρτοι πάνω. Ξέρεις τίποτα;». «Ξέρω, κόρη μου. Εγώ τα είδα όλα. Το φορτηγό το έθαψαν λίγο πιο κάτω από εδώ».⁷⁰³

Μέσα από τα παραπάνω παραθέματα έγινε ξεκάθαρη η σημασία του ανοίγματος των οδοφραγμάτων για τις οικογένειες. Μετά από δεκαετίες μιας παγιωμένης συνθήκης και μονόπλευρης ενημέρωσης, οι πολίτες των δυο κοινοτήτων μπόρεσαν να «μιλήσουν» και να «επικοινωνήσουν» μεταξύ τους, για να δημιουργήσουν και άλλους δρόμους με στόχο την ανεύρεση των δικών τους και της αλήθειας. Τις συμφωνίες για επίτευξη ειρήνευσης, βέβαια, επιτυγχάνουν οι ελίτ και όχι οι απλοί πολίτες.⁷⁰⁴ Αυτοί ακολουθούν και προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα. Μέσω της δικοινοτικής «συνομιλίας» και συνεννόησης, δημιουργήθηκε μια ζωτικής σημασίας σχέση που αποτελεί έναν μηχανισμό για κάθε είδους διευθέτηση σε μια κοινωνία μετά από συγκρούσεις.⁷⁰⁵

⁷⁰² Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁷⁰³ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 2/7/2022.

⁷⁰⁴ Neophytos Loizides, Charis Psaltis, Edward Morgan-Jones, Laura Sudulich, Raluca Popp and Tekin Baykiz, "Citizens and Peace Mediations in Divided Societies: Identifying Zones of Agreement through a Conjoint Survey Experiment", *Journal of Conflict Resolution*, vol.66 (9), (2022), p.1-31.

⁷⁰⁵ Στο ίδιο.

*«Τα οδοφράγματα θεωρώ ότι δεν άνοιξαν με σωστούς όρους. Άνοιξαν προς όφελος της άλλης κοινότητας. Όσον αφορά το θέμα των αγνοουμένων, είναι γεγονός ότι υπήρξαν επαφές. Και εγώ είχα επαφές. Με την ευκαιρία που άνοιξαν τα οδοφράγματα, έφερα Τουρκοκύπριους από εδώ, φίλεψα μαζί τους, πήγα και από εκεί. Τώρα πάω όποτε θέλω και αυτό χρεώνεται στην ταυτότητά μου. Μόνο έτσι μπορείς να πας. Αλλά, πηγαίνοντας έρχομαι σε επικοινωνία με ανθρώπους, και επίσημους και μη. Υπάρχει μια πρόοδος στο θέμα των αγνοουμένων με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων».*⁷⁰⁶

*«Πλέον ερχόμαστε και μιλάμε ο ένας με τον άλλον και αυτό βοηθάει. Μα, πρέπει να γίνουν περισσότερα».*⁷⁰⁷

*«Μόνη μου, πού να πάω στα κατεχόμενα; Δεν μπορώ να πάω να δω τα μέρη μας με τουρκικές σημαίες! Έγινε η Δ.Ε.Α. και πλέον περιμένουμε να ταυτοποιηθούν τα οστά του δικού μας ανθρώπου. Αν βρεθεί, γιατί δεν είναι σίγουρο».*⁷⁰⁸

Δεν ήταν όλοι οι συγγενείς θετικοί στην αρχή, ούτε όλοι συγκαταβατικοί. Κάποιοι παρέμειναν αρνητικοί σε όλη την πορεία της επαφής των δύο κοινοτήτων. Υπήρχαν όμως και συγγενείς αγνοουμένων που συναντώντας συγγενείς από την άλλη πλευρά, συνειδητοποίησαν τις ομοιότητες όσον αφορά το πένθος και την οδύνη.

Η S. (δημοσιογράφος) «[...] με βοήθησε να συναντήσω άλλους συγγενείς αγνοουμένων. Είχα επίσης τη δυνατότητα να συναντήσω συγγενείς και από την άλλη κοινότητα. Όταν τους συνάντησα, αυτό ήταν η μεγαλύτερη έκπληξη-σοκ της ζωής μου. Γιατί είχα την ιστορία μου, την ήξερα. Αλλά, όταν τους γνώρισα, συνειδητοποίησα ότι αυτό που έγινε στην οικογένειά μου δεν ήταν θέμα ταυτότητας ή εθνικότητας, αλλά ανθρωπιστικό. Ο πόνος μας είναι ίδιος. Το να έχεις έναν αγνοούμενο στην οικογένεια είναι το ζήτημα. Αυτές οι συναντήσεις άλλαξαν την προοπτική που αντιμετωπίζω τα πράγματα».⁷⁰⁹

«Ήταν ο Χ.Ε. και είχαν δημιουργήσει με τη S. την οργάνωση Together we can. Με κάλεσαν να πάω σε μια συνάντηση που είχαν. Εγώ δεν ήμουν κατά των Τουρκοκυπρίων, γιατί μεγάλωσα μαζί τους πριν την εισβολή, αλλά είχα μέσα μου αυτό το γιατί! Γιατί να το κάνουν; Δεν μπορούσα να το χωνέσω. Γιατί να μου το κάνουν; Μόλις, τέλος πάντων,

⁷⁰⁶ Προφορική μαρτυρία Χ.Σ., 21/9/2022.

⁷⁰⁷ Προφορική μαρτυρία Ο.Τ., μέσω Skype, Κύπρος, 2/11/2022.

⁷⁰⁸ Προφορική μαρτυρία Ε.Κ., Κύπρος, 30/6/2022.

⁷⁰⁹ Προφορική μαρτυρία Δ.Σ., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

*πήγα στη συνάντηση, μου σύστησαν έναν Τουρκοκύπριο συγγενή που αγνοούνταν τριάντα δικοί του. Λέω: εσύ έχεις χάσει δύο συγγενείς και αυτός ο άνθρωπος που στέκεται απέναντί μου έχει χάσει τριάντα και δέχεται και έρχεται σε συναντήσεις με Ελληνοκύπριους. Αυτό ήταν! Μετά από αυτό άλλαξε η σκέψη μου και συμμετείχα σε εκδηλώσεις. Και σε σχολεία πηγαίναμε και μιλούσαμε».*⁷¹⁰

*«Οι ίδιες οι συναντήσεις μεταξύ μας, αν έχουμε ας πούμε μια γενική συνέλευση, μια συνάντηση, δεν είναι μια τυπική συνέλευση μιας οποιασδήποτε οργάνωσης. Ο κάθε ένας που μιλάει δε μιλάει για ζητήματα διαδικαστικά, μιλάει για τον πόνο του. Αρχίζει και λέει την ιστορία του και μετά ο άλλος λέει τη δική του ιστορία και κλαίνει μαζί. Όλη αυτή η διαδικασία έχει αναπτύξει δεσμούς φιλικούς, οικογενειακούς μεταξύ των ανθρώπων. Οπότε, έτσι θέλουμε να το κρατήσουμε. Η δουλειά να γίνεται δικοινοτικά. Έχει τεράστια σημασία».*⁷¹¹

Πολλοί συγγενείς, με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, αισθάνθηκαν ότι και στην άλλη πλευρά υπήρχαν άνθρωποι που τους καταλάβαιναν. Επίσης, μπορούσαν να ερευνήσουν μεμονωμένα τι έγινε και να ρωτήσουν, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που διέθεταν, όσους ανθρώπους εμπλέκονταν στην υπόθεσή τους. Συχνά, οι συγγενείς βοηθούσαν ο ένας τον άλλον σε αυτή την πορεία.

*«Είχα πληροφορίες από τις έρευνες που έκανα. Με βοήθησε και ο Μ. (άλλος συγγενής αγνοουμένου) και φτάσαμε να πάμε σπίτι του (ενν. δράστη). Μου το έχουν πει άλλοι Τουρκοκύπριοι ότι το έχει κάνει (σκοτώσει). Πήγα και τους βρήκα, τη γυναίκα και τα παιδιά του και τους μίλησα. Δε μου το παραδέχτηκαν, φυσικά. Είχα μιλήσει με διαφορετικούς ανθρώπους και μου είχαν ταυτοποιήσει τα ίδια στοιχεία, χωρίς να έχει γνώση ο ένας για τον άλλον. Δυστυχώς, τους μετέφερε κάποιου αλλού και δεν ξέρουμε πού».*⁷¹²

«Στην αρχή, νομίζαμε από εκεί πως ήταν κάτι εξωτικό στην άλλη πλευρά. Πήραμε τη μεγάλη απόφαση να πάμε στα κατεχόμενα. Εγώ δεν ήθελα, είχα μια αρκετά μεγάλη άρνηση. Πήγαμε περπατώντας και βρεθήκαμε να έχουμε χαθεί σε αρκετά προχωρημένη ώρα στην προσπάθειά μας να γυρίσουμε πίσω. Τότε σταμάτησε ένα ζευγάρι μέσα σε ένα αυτοκίνητο, κοντά στην ηλικία μας, λίγο πιο μεγάλοι, και μας είπαν αν θέλουμε βοήθεια.

⁷¹⁰ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

⁷¹¹ Προφορική μαρτυρία Χ.Ε., μέσω Skype, Κύπρος, 24/5/2022.

⁷¹² Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 3/7/2022.

*Η γυναίκα μου πανικοβλήθηκε και εγώ, αλλά το έκρυψα. Μετά, μας είπαν να μπούμε στο αυτοκίνητο και σκέφτηκα είναι άνθρωποι σαν εμάς. Για να μην πολυλογώ, μας πήγαν πρώτα σπίτι τους, μας κέρασαν γλυκό και νερό και μετά μας οδήγησαν μέχρι το οδόφραγμα για να γυρίσουμε πίσω. Φεύγοντας ανταλλάξαμε και email. Εκεί ήταν η αιτία να σπάσει μέσα μου αυτό το στερεότυπο».*⁷¹³

Αρχικά, όπως έχει ειπωθεί, οι συγγενείς εκκίνησαν τις διαδικασίες εξατομικευμένα μέσω γνωστών και φίλων. Έπειτα, δημιουργήθηκαν δεσμοί μεταξύ των μελών των δύο κοινοτήτων και στη συνέχεια, συστάθηκαν οργανώσεις, οι οποίες επέτρεψαν την προσέγγιση σε νέο πλαίσιο. Πριν από το άνοιγμα των οδοφραγμάτων και την επαφή των δύο κοινοτήτων, η κάθε μια οικειοποιούνταν ένα αφήγημα που αντιμετώπιζε τους «Άλλους» ως βάρος και δρούσε μονόπλευρα. Ακόμα και οι νέες γενιές κατέφευγαν στην άκριτη οικειοποίηση και αναπαραγωγή της αφηγηματικής βάσης της σύγκρουσης.⁷¹⁴

Οι διαφορούμενες μαρτυρίες, οι άκριτα οικειοποιημένες πληροφορίες, η χρόνια παθογενής συνθήκη είχαν δημιουργήσει στους συγγενείς το αίσθημα της ματαιώσης στην προσπάθειά τους να μάθουν την αλήθεια και να εντοπίσουν τον οικείο τους. Αυτό ανατράπηκε με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων. Ακόμα και άνθρωποι που δεν συμφωνούσαν με το άνοιγμα ή δεν ήθελαν να έχουν σχέση με την άλλη κοινότητα, προσέγγισαν μάρτυρες, ανθρώπους δηλαδή που πίστευαν ότι θα συνεισέφεραν με κάποιον τρόπο στη δική τους προσπάθεια. Αυτό συνέβη ειδικότερα μετά το 2006 και την επανενεργοποίηση της Δ.Ε.Α.,⁷¹⁵ όταν ξεκίνησαν οι πρώτες εκταφές. Διαδικασίες είχαν κινηθεί και νωρίτερα, αλλά η δικοινοτική δομή δημιούργησε ένα πλαίσιο διαφορετικό που αξιοποίησε το άνοιγμα των οδοφραγμάτων και τη δυνατότητα εκ νέου δικοινοτικής επαφής.

⁷¹³ Προφορική μαρτυρία Κ.Χ., μέσω Skype, Κύπρος, 18/7/2022.

⁷¹⁴ Charis Psaltis, Mario Carretero and Sabina Cehajic-Clancy, *ό.π.*, p.97.

⁷¹⁵ Βλ. την ενημέρωση της Δ.Ε.Α. για επανενεργοποίηση της συμφωνίας, όπως την αναφέρει στα αρχεία που έχουν αναρτηθεί στην επίσημη ιστοσελίδα της: <https://cmp-cyprus.org/press-release/mr-christopher-girod-takes-up-his-duties-as-the-third-member-of-cmp/>, 3/7/2006.

6.15. Οι μαζικές σφαγές και θηριωδίες σε χωριά των δύο κοινοτήτων μέσα από τις αφηγήσεις

Στο πλαίσιο της διενέργειας των συνεντεύξεων, συγγενείς αναφέρθηκαν στα γεγονότα μαζικών σφαγών σε διαφορετικά χωριά και στις δύο κοινότητες του νησιού. Οι αναφορές σε αυτά τα εγκλήματα δεν υπάρχουν εκτενώς στον δημόσιο λόγο της κάθε κοινότητας. Όπου υπάρχουν, η αφήγηση είναι μονόπλευρη, καθώς οι κοινότητες αποσιωπούν τα εγκλήματα που διέπραξαν οι ίδιες και εστιάζουν στα εγκλήματα της άλλης κοινότητας. Ο δημόσιος λόγος γι' αυτές τις θηριωδίες δεν είναι μόνο ρητορική αυτοδικαίωσης με στόχο τη δικαιολόγησή τους ή την παρουσίασή τους ως αναγκαιότητας, αλλά ενέχει και μια μορφή αναδιάρθρωσης, μάλλον αποδιάρθρωσης, της αλήθειας. Πρόκειται για μια χαλκευμένη μυθολογική πραγματικότητα στην οποία τα λόγια και οι πράξεις της εκάστοτε κοινότητας έχουν ενσωματωθεί στη φαρέτρα υπεράσπισής της με τη μορφή μιας ενιαίας και συμπαγούς αφήγησης.⁷¹⁶

Στη μάχη ανάμεσα στις δύο κοινότητες της Κύπρου υπήρχε το μανιχαϊστικό δίλημμα «ή εμείς ή αυτοί». Αυτός ο πολωτικός λόγος έδινε τη δυνατότητα στους φανατισμένους των δυο κοινοτήτων να δικαιολογήσουν την όποια θηριωδία γινόταν. Αποτέλεσμα ήταν οι μαζικές σφαγές οικογενειών ή ακόμα και χωριών ολόκληρων, που τις περισσότερες φορές είχαν τη μορφή αντεκδίκησης άλλων εγκλημάτων που είχαν προηγηθεί. Ειδικά, καθώς δεν υπήρχε πλέγμα προστασίας, οι ανθρώπινες υπάρξεις έχαναν την σημασία τους ως αυθύπαρκτες οντότητες. *Η άρνηση, το θόλωμα της πραγματικότητας και η εξαφάνιση των ιχνών της γυμνής αλήθειας αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της ίδιας της δολοφονικής πράξης.*⁷¹⁷

*«Εγώ τα έζησα όλα (ενν. γεγονότα του 1963/64 -1974). Και θηριωδίες έγιναν από μέλη και των δυο κοινοτήτων».*⁷¹⁸

Το στίγμα των θηριωδιών μπορεί ν' αποτυπωθεί τόσο στα θύματα των συγγενών, όσο και στην κοινωνία ευρύτερα. Γι' αυτούς τους συγγενείς δεν υπάρχει κανείς όλα αυτά τα χρόνια ν' αναλάβει την ευθύνη. Αντιθέτως, όπως λέει και ο Zygmunt Bauman, υπάρχει μια «έωλη ευθύνη», η οποία δεν βαραίνει τους δράστες, αλλά γενικώς και αορίστως ένα ευρύτερο σύνολο. Αυτού του είδους την ευθύνη επικαλούνταν οι απλοί

⁷¹⁶ Βλ. για περισσότερα, Frank Graziano, *Divine Violence: Spectacle, Psychosexuality And Radical Christianity In The Argentine Dirty War*, Westview Press, Boulder- Colorado 1992.

⁷¹⁷ Stanley Cohen, *«Καταστάσεις Άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο»*, ό.π., σ.30.

⁷¹⁸ Προφορική μαρτυρία S.M., Κύπρος, 26/10/2022.

άνθρωποι που μετείχαν στις θηριωδίες,⁷¹⁹ καθώς απουσίαζε, επίσης, ένα θεσμικό πλέγμα προστασίας για τους αγνοουμένους της Κύπρου.

*«Τα συναισθήματα είναι τόσο βαθιά, τόσο δυνατά! Ξυπνούν μέσα μου και μου φέρνουν μια πίκρα, διότι ήταν πλάσματα του Θεού. Διερωτώμαι: Γιατί; Γιατί να τους σκοτώσουν; Ο αδερφός μου... εντάξει. Ήταν έφεδρος. Ήταν στη μάχη. Κάτι μπορούσε να συμβεί... Ήταν στον πόλεμο. Αλλά να είσαι μέσα στο σπίτι σου και να έρθουν να σε σκοτώσουν, για ποιο λόγο; Τι τους έκανε ένας άνθρωπος αθώος; Και έτσι μου έμεινε εκείνη η πίκρα, το γιατί. Και με βασανίζει ακόμα το γιατί. Οι δικοί μου ήταν εγκλωβισμένοι στην περιοχή της Κυθρέας. Α.Ο., Κ.Ο. και Μ.Ο.. Οι γονείς και η αδερφή μου. Μετά είχαμε μαρτυρίες από άλλους εγκλωβισμένους ότι τους είδαν νεκρούς μέσα στο σπίτι».*⁷²⁰

*«Εγώ κατάγομαι από τη Βασιλεία της Κερύνειας. Εκεί που έγινε η απόβαση. Εμάς μας ζύπνησαν οι βόμβες. Είδα τα αεροπλάνα να χτυπούν το δημοτικό σχολείο. Κατά τύχη δεν έπεσε πάνω μας. Η μητέρα μου έλειπε, γιατί γέννησε την αδερφή μας. Θυμάμαι, μια αγκάλιαζα τον κορμό της λεμονιάς, τραντάζονταν, και μια το πόδι του παππού, όταν έπεφταν οι βόμβες. Τρέχαμε να σωθούμε. Θυμάμαι, ένα αεροπλάνο σκότωσε τον γείτονά μας... Ήταν στο μπαλκόνι και του έριξε. Τον σκότωσε. Το είδα με τα μάτια μου. Θυμάμαι τη γυναίκα του να ουρλιάζει. Επικρατούσε ένας χαμός. Καταφέραμε και φύγαμε, αλλά η μητέρα μου, ο πατέρας μου και ο αδερφός μου ξαναπήγαν στο χωριό. Θυμάμαι τη γιαγιά μου να λέει στη μητέρα μου: «Μην πάτε». Μάλωσαν, δεν τους άφηναν να πάνε. Ήμουν ο μόνος που ήταν μπροστά και λέει η μητέρα μου: «Ποιος θα μου πληρώσει τα χρέη;». Ήθελαν να πάνε, να πάρουν τα δυο τρακτέρ που ήταν καινούργια, για να ζήσουμε. Ο πατέρας μου δε μιλούσε πολύ, αλλά ήταν δεμένοι. Έπρεπε να πάνε και πήγαν. Ρίσκαραν πάρα πολλά και χάσαμε όλοι. Μείναμε πίσω εγώ και η αδερφή μου που ήταν ημερών τότε... Μείναμε πίσω, να ζούμε τον πόνο. Έμαθα μετά ότι τους είχαν πιάσει οι Τούρκοι. 27 άτομα, μέσα σε αυτά και οι δικοί μου. Και πήγε ένας που τους ήξερε και τους έβαλε σε ένα μαύρο αυτοκίνητο. Μου το είπαν οι μάρτυρες που ζούσαν μέχρι σήμερα και το είδαν. Κάπου τους σκότωσε πιο μετά».*⁷²¹

Μερικοί από τους αφηγητές είχαν υπάρξει οι ίδιοι θύματα της ανεξέλεγκτης επιθετικότητας και στόχοι θηριωδιών. Οι περισσότερες θηριωδίες έγιναν οργανωμένα,

⁷¹⁹Zygmunt Bauman, *Modernity And The Holocaust*, Polity Press, Cambridge, 1989, p.163.

⁷²⁰Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 19/9/2022.

⁷²¹Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 3/7/2022.

όπως παραδείγματος χάρη από τον στρατό, που σε αντίστοιχες συνθήκες, σε κάποιο βαθμό, ρέπει στην ανυπακοή.⁷²² Στην περίπτωση της Κύπρου, εκτός από τους οργανωμένους στρατούς, υπήρχαν και οι εθνικιστικές ομάδες οι οποίες δρούσαν παράλληλα και πολλές φορές μέλη τους αυτονομούνταν και διέπρατταν τέτοια εγκλήματα.

«Το χωριό μου ήταν το Παλαίκυθρο και ήταν μεικτό. Δεν είχε πολλούς κατοίκους. Μεικτό ήταν μέχρι το 1964, που έφυγαν μετά τις δικαιοδικές διαμάχες. Ο πατέρας μου κατά την εισβολή αποφάσισε να μείνει, γιατί είχαμε μεγάλη φάρμα, με ζώα, πάρα πολλά. Αποφασίσαμε να μείνουμε, να μη φύγουμε από το χωριό. Οι μισοί χωριανοί και οι συγχωριανοί από άλλα χωριά άρχισαν να φεύγουν. Πήγαιναν προς το νότιο μέρος της Κύπρου. Εμείς μείναμε και ο λόγος ήτανε που ο πατέρας μου δε φοβόταν τα δικαιοδικά προβλήματα που υπήρχαν. Ήταν πάντα φιλήσυχος και είχε και Τούρκους υπαλλήλους. Δεν είχε κανένα πρόβλημα. Δεν πίστευε ότι θα υπάρξει πρόβλημα, ούτε με τον στρατό, ούτε με τους Τουρκοκύπριους. Μετά τη δεύτερη εισβολή τον Αύγουστο, που οι Τούρκοι είχαν πάρει κάποιες θέσεις κλειδιά, ήρθαν στις 17 Αυγούστου κάποιοι νεαροί Τουρκοκύπριοι. Να σημειώσω ότι αυτοί ήταν 17-18 χρονών και έμεναν σε θύλακες δέκα χρόνια αποκλεισμένοι. Μας πήραν τα ζώα. Τα πήραν αλλού, με όπλα. Να σημειώσω επίσης, ότι είχε έρθει και έμενε μαζί μας και μια άλλη οικογένεια που ήταν μόνο γυναικόπαιδα, γιατί ο πατέρας τους δούλευε στο Λίβερπουλ. Πάρα πολλά γυναικόπαιδα, παππούς, γιαγιά. Συνολικά ήμασταν εικοσιένα άτομα.

Μετά που μας έκλεψαν τις αγελάδες, την επόμενη μέρα ήρθαν κι άρχισαν να μας βγάζουν όλους έξω. Αρχικά τους γέρους, τον πατέρα μου και τη μητέρα μου. Τους πυροβόλησαν τρεις νεαροί, τους χτυπούσαν. Και σιγά-σιγά έβγαλαν και τα παιδιά και εμένα και τον αδελφό μου τελευταίους. Εγώ τραυματίστηκα στην αυλή. Όλο αυτό έγινε στην αυλή του σπιτιού μας, στο πίσω μέρος. Εντάξει, έπεσα λιπόθυμος και μετά έφυγαν. Μετά από μία-δύο ώρες, θυμούμαι, σηκώθηκα και πήγα σπίτι και ήπια λίγο νερό. Άκουγα τις φωνές κάποιων που ήταν τραυματισμένοι και μετά ήρθε ο τουρκικός στρατός. Και ήμασταν τυχεροί, γιατί ο τουρκικός στρατός μας περιέθαλψε. Οι μόνοι που ζήσαμε ήταν εγώ, ο αδερφός μου που έτρεξε και πήγε στο σπίτι της γιαγιάς και τα δυο παιδιά από την άλλη οικογένεια. Το κορίτσι που επέζησε της είχαν σκοτώσει το παιδί δύο ετών. Μετά μας πήραν στο δίπλα σπίτι. Εμένα και τον αδελφό μου μας έψαχναν, γιατί ήμασταν μάρτυρες,

⁷²²Stanley Cohen, ό.π., σ.144.

ξέρω εγώ... Μας προστάτευσε μια θεία μου που τελικά πέθανε εκεί. Μετά ήρθαν μια μέρα τα Ηνωμένα Έθνη και μας παρέλαβαν με το αυτοκίνητο και μας πήγαν στη Λευκωσία... Εκείνη τη μέρα πέθανε ο πατέρας μου, η μητέρα μου, ο αδερφός μου, η αδερφή μου 2 ετών και η άλλη αδερφή μου 4 ετών». ⁷²³

«Με τις εκταφές διασταυρώσαμε τις μαρτυρίες. Οι πρώτοι που σκοτώθηκαν ήταν ο μπαμπάς μου με την ομάδα του. Έξι άτομα στον ίδιο τάφο. Δίπλα είχε και άλλον. Μετά που βρέθηκαν ξεκίνησε να μιλάει ο κόσμος και ένας μάρτυρας μας είπε ότι μπήκαν στο χωριό και φώναζαν «Σκοτωμοί! Σκοτωμοί στο Σανταλάρι, στην Αλόα!». Και ξεκίνησαν και σκότωναν τους δικούς μας». ⁷²⁴

«Ακόμα και όταν πήγαινα να φάω με τον Α.Φ. οικογενειακώς και επέστρεφα από τον δρόμο, αφού είχα κάνει το ντοκιμαντέρ, δεν αισθανόμουν άνετα. Στη Μάραθα και το Σανταλάρι, στις 14 Αυγούστου, τους εκτέλεσαν όλους... Και στα δυο χωριά... Γυναικόπαιδα, γέροι, όλοι. Είχαν γίνει πολλά εγκλήματα. Οι μαρτυρίες λένε και για πολλούς βιασμούς. Τους εκτέλεσαν μετά στο σκουπιδότοπο του χωριού. Τους έριζαν εδώ! Τους οδήγησαν εδώ πίσω, σε έναν καλά κρυμμένο τόπο. Στην Αλόα έγινε το άλλο έγκλημα και εκεί υπήρχε και ο λόγος που έκανα το ντοκιμαντέρ. Ήταν το 16 ημερών θύμα, η Σ.. Το μικρότερο θύμα! Αισθάνθηκα ότι είχα χρέος ως προς εκείνη να κάνω αυτό το ντοκιμαντέρ. Να βοηθήσω να μιλήσουμε για αυτά τα εγκλήματα. Για μένα, η Σελτέν ήταν η αθώα ύπαρξη, που πλήρωσε τις αμαρτίες της Κύπρου». ⁷²⁵

Οι μαζικές θηριωδίες στην Κύπρο υπήρξαν μια αθέατη για πολλούς πλευρά. Η κάθε κοινότητα ανατροφοδοτούσε τις μνήμες και τις αφηγήσεις για τα εγκλήματα που είχαν θύματα από την ίδια, αφήνοντας στην άκρη τις μαρτυρίες που έφερναν μέλη της ίδιας κοινότητας στη θέση του θύτη. Οι θηριωδίες ανάμεσα στις δύο κοινότητες ανατροφοδοτούσαν η μία την άλλη. Τα περισσότερα μαζικά εγκλήματα ήταν πράξεις εκδίκησης, είτε εξαιτίας της χρόνιας διαμάχης των δύο κοινοτήτων είτε ως απάντηση προηγηθείσας φρικαλεότητας με μια άλλη φρικαλεότητα. Τα άτομα/ομάδες που συμμετείχαν σε τέτοιες δραστηριότητες, είτε ως θύτες είτε ως παθητικοί μάρτυρες, ήταν εγκλωβισμένα στον δικό τους κύκλο υποκριτικής θυματοποίησης, ώστε να μην

⁷²³ Προφορική μαρτυρία Π.Σ., μέσω Skype, Ουγγαρία, 9/8/2022.

⁷²⁴ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

⁷²⁵ Προφορική μαρτυρία Α.Α., Κύπρος, 17/9/2022.

μπορούν ν' ακούσουν ή να συναισθανθούν κανέναν άλλον, εκτός από τον εαυτό τους.⁷²⁶

Για τους συγγενείς δημιουργήθηκε ένα μεγάλο ερώτημα: «Γιατί έγιναν αυτά τα εγκλήματα;». Σε αρκετές περιπτώσεις το ερώτημα έμεινε αναπάντητο, ακόμα κι όταν μπόρεσε να μπει ένα τέλος με την ανεύρεση των ταφών των δικών τους ανθρώπων. Οι συγγενείς δεν είχαν ποτέ την υποστήριξη που έπρεπε να έχουν, πόσο δε μάλλον έχοντας βιώσει αρκετοί από αυτούς τέτοιες θηριωδίες.

«Τους ανθρώπους δεν τους στηρίζουν. Εγώ δεν έχω ανάγκη στήριξης, αλλά εκείνες οι γυναίκες που βιάστηκαν, εκείνα τα παιδιά, που ίσως έζησαν χειρότερες καταστάσεις από εμένα... Που ίσως να τους σκοτώσαν τον πατέρα τους μπροστά τους! Εγώ δεν είδα τον πατέρα μου και την μητέρα μου να τους σκοτώνουν, όμως έζησα την απουσία τους. Έζησα την έλλειψή τους.»⁷²⁷

«Αρχίζει ένας αγώνας. Εγώ ήμουν χαμένη με αυτές τις 5-6 μέρες πολέμου. Είχαμε θύματα, σκοτωμένους από βόμβες... Μια κατάσταση τραγική και να μη βρίσκουμε τον πατέρα μου! Είδαμε τραγικά πράγματα. Είδα αεροπλάνα να πέφτουν στη θάλασσα, να μας πυροβολούν, να έχουμε αγνοουμένους. Δεν μπορούσα να ελέγξω το θόρυβο. Είχα πολλά θέματα που με ταλαιπώρησαν στη μετέπειτα ζωή μου και κανείς δεν ασχολήθηκε.»⁷²⁸

Το ζήτημα των αγνοουμένων αποτελούνταν από μικρές και διαφορετικές ψηφίδες. Πολλοί συγγενείς δεν είχαν μόνο να διαχειριστούν την απώλεια οικείων τους και την έλλειψη ενημέρωσης, αλλά και τα προσωπικά τραύματα από τον πόλεμο. Οι θηριωδίες αποτέλεσαν το πιο σκληρό και τραυματικό κομμάτι των εχθροπραξιών. Μέσα από τις αφηγήσεις αναδείχθηκε και η διπλή θυματοποίηση που υπέστησαν αρκετοί από τους συγγενείς.

⁷²⁶ Stanley Cohen, *ό.π.*, σ.153. Βλ. επίσης, Michael Ignatieff, *The Narcissism Of Minor Difference, In The Warrior's Honour: Ethic War And The Modern Conscience*, Chatto & Windus, London 1998, πρ.60.

⁷²⁷ Προφορική μαρτυρία Π.Ε., Κύπρος, 3/7/2022.

⁷²⁸ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 18/5/2022.

6.16. Οι εγκλωβισμένοι

Η πιο ορθή χρήση του όρου άρνηση σχετικά με ένα συλλογικό φαινόμενο σχετίζεται με την διατήρηση των κοινωνικών κόσμων στους οποίους μια μη επιθυμητή κατάσταση (συμβάν, συνθήκη, φαινόμενο) δεν αναγνωρίζεται, αγνοείται ή παρουσιάζεται ως κανονικότητα.⁷²⁹ Το ζήτημα των εγκλωβισμένων, όπως τα περισσότερα ζητήματα που αντιμετώπισε η Κύπρος, δεν αποτέλεσε πρόβλημα που εμφανίστηκε το 1974. Οι δικαιοδικές διαταραχές του διαστήματος 1963-64 αποτέλεσαν την απαρχή του μαζικού εγκλεισμού ανθρώπων με ίδια εθνότητα σε οικισμούς περιχαρακωμένους από τις υπόλοιπες περιοχές, γεγονός που συνεχίστηκε και το 1974.

Ένα από τα πιο σημαντικά δικαιώματα που αναγνωρίζει η Ε.Ε. για τα θύματα εντός της επικράτειάς της είναι η προστασία από εκφοβισμό, αντίποινα και περαιτέρω βλάβη από τον κατηγορούμενο.⁷³⁰ Το παραπάνω πλαίσιο απουσίαζε εκείνη την περίοδο. Οι άνθρωποι στις δύο κοινότητες της Κύπρου, την περίοδο 1963/64-1974, ακολούθησαν μια αντίστροφη πορεία προσφυγιάς και μετακίνησης. Αρκετοί από αυτούς έμεναν αποκλεισμένοι σε ένα μέρος, δίχως τη δυνατότητα ελεύθερης μετακίνησης, βιώνοντας συνεχώς φόβο.

Οι Τουρκοκύπριοι, μετά τις δικαιοδικές διαμάχες, παρέμεναν σε περιοχές που κατοικούσαν αμιγώς Τουρκοκύπριοι και ονομάζονταν θύλακες. Δεν είχαν δικαίωμα ελεύθερης μετακίνησης. Σε περίπτωση που χρειαζόταν να μετακινηθούν, έπρεπε να κινήσουν κάποιες διαδικασίες, να περάσουν από τα οδοφράγματα, να καταγραφούν και να επιστρέψουν στον χώρο τους μετά από αυτή τη δραστηριότητα.

*«Ο πατέρας μου είχε πάρει το ταξί για να λύσει κάποια γραφειοκρατικά ζητήματα. Στην επιστροφή στο χωριό, χάθηκε μαζί με τον οδηγό του ταξί. Ξέρουμε ότι πέρασε από τα σημεία ελέγχου γιατί είχε καταγραφεί. Στην επιστροφή χάθηκε. Δεν μπορούσαμε να μάθουμε πού είναι».*⁷³¹

⁷²⁹ Stanley Cohen, *ό.π.*, σ.95.

⁷³⁰ Βλ. για περισσότερα τον επίσημο ιστότοπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής-European Commission: <https://commission-europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/criminal-justice/protecting-vistims-rights/victims-rights-eu-en>. (ανακτήθηκε στις 24/2/2023).

⁷³¹ Προφορική μαρτυρία Υ.Κ.Ι., Κύπρος, 18/9/2022.

«Από το 1964 μέχρι το 1974 εμείς ήμασταν εγκλωβισμένοι στο χωριό. Είχαμε ειδικούς, όχι στρατιώτες, πολίτες οπλισμένους που μας προφυλάσσανε. Από την ημέρα που φύγαμε από το χωριό μας και ήρθαμε εδώ μέχρι το 1968 δεν μπορούσαμε να πάμε οπουδήποτε. Μόνο κάποια λεωφορεία με ασθενείς, που ήταν κάτι επείγον και έπρεπε να πάνε στο νοσοκομείο. Για να πάμε στη Λευκωσία, έπρεπε να πάμε με τα Ηνωμένα Έθνη. Δεν μπορούσαμε να πάμε διαφορετικά. Υπήρχαν πολλά ζητήματα. Εκφοβισμός! Οι Ελληνοκύπριοι αστυνομικοί, ας πούμε, μας έκαναν έλεγχο ακόμα και στις πατάτες! Ξυπαχναν αν έχουμε όπλα μέσα και τις έβγαζαν μία-μία. Οι Τουρκοκύπριοι αστυνομικοί δεν μπορούσαν να φύγουν έξω από το χωριό».⁷³²

«Είχα πάει στο σχολείο με το ποδήλατό μου. Κατά τη διάρκεια της ημέρας ξεκινήσαν οι διαμάχες και ήρθαν να μας πάρουν με τα λεωφορεία. Εγώ ήξερα ότι, αν μας πάρουν, δε θα γυρνούσαμε. Θα σταματούσαν έτσι εύκολα οι διαμάχες; Όχι! Το ποδήλατο ήταν πολύ σημαντικό για εμένα γιατί δούλευα και το πήρα. Πουλούσα λουλούδια, γιασεμί. Δεν ήθελα να το αφήσω! Ήταν Δευτέρα. Την Κυριακή κάθεσαι σπίτι και ξεκουράζεσαι. Δευτέρα πας στη δουλειά σου στη Λευκωσία ή αλλού. Ξαφνικά ακούσαμε πυροβολισμούς. Υπήρχε σύνορο ανάμεσα σε Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους. Εγώ ήμουν σε ένα σπίτι ενός φίλου μου. Ήταν η ώρα μία και μου είπαν: Orhan, πρέπει να πας σπίτι σου. Εγώ δεν ήθελα, αλλά πήγα. Το σπίτι ήταν κοντά στα σύνορα και δίπλα στο δικό μου. Όταν πήγα σπίτι, είδα κόσμο και τον πατέρα μου κάτω ζαπλωμένο. Η μητέρα μου, η αδερφή μου και ο αδερφός μου έκλαιγαν. Αυτοί που τον έφεραν ξαναπήγαν στα σύνορα και αργότερα έφεραν έναν άλλον. Ήταν νύχτα, πού να τους πηγαίναμε; Πήγαμε σε κάτι συγγενείς και μείναμε εκεί. Την επόμενη μέρα, Τρίτη, έφεραν έναν άλλο και το ίδιο βράδυ τους πήραν και τους έθαψαν. Δεν ξέραμε πού, σε ποιον τάφο...Μας είπαν μόνο ότι τους πήγανε στο νεκροταφείο. Υπήρχε φόβος! Οι γονείς μου, πριν πεθάνει ο πατέρας μου, φαντάσου, δεν κοιμόντουσαν, μη μας σκοτώσουν το βράδυ! Και αλλάξαμε χωριό λόγω αυτού. Αυτά γινόντουσαν».⁷³³

Οι συνθήκες της περιόδου δεν άφηναν περιθώριο κανονικότητας στους ανθρώπους που τις βίωναν. Υπήρχε φόβος. Ακόμα και η ταφή των νεκρών δεν γινόταν σύμφωνα με τα ήθη της εκάστοτε κοινότητας. Οι άνθρωποι αισθάνονταν φυλακισμένοι σε μια περιοχή, που δεν τους παρείχε ασφάλεια. Στις τρεις παραπάνω μαρτυρίες

⁷³² Προφορική μαρτυρία S.M., Κύπρος, 26/10/2022.

⁷³³ Προφορική μαρτυρία O.T., μέσω Skype, 2/11/2022.

αποτυπώνεται το αίσθημα του φόβου και της μη κανονικότητας. Παράλληλα καταγράφονται, μέσα και από τη δεύτερη μαρτυρία, οι περιορισμοί που υπήρχαν ακόμα και στο φαγητό. Τα επιτρεπόμενα τρόφιμα εκείνης της περιόδου ήταν: γάλα, ελαιόλαδο, βούτυρο, όσπρια, πατάτες, κρέας, ζάχαρη, αυγά και αλεύρι.⁷³⁴ Η άσκηση εξουσίας και επιβολής όμως, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία, δεν σεβόταν ούτε τις συμφωνίες. Αυτό το παράδειγμα ήταν ενδεικτικό ως προς την επισφαλή καθημερινότητα που ζούσαν οι πολίτες εκείνης της περιόδου.

Μετά την τουρκική εισβολή, ο όρος εγκλωβισμένος για την κυπριακή κοινωνία μετασχηματίστηκε. Οι εχθροπραξίες δημιούργησαν τη de facto διχοτόμηση του νησιού και αυτή με τη σειρά της τον εγκλωβισμό των Ελληνοκυπρίων στις κατακτημένες περιοχές από τον τουρκικό στρατό. Τα μέλη της ελληνοκυπριακής κοινότητας στις παραπάνω περιοχές έπεσαν θύματα μαζικών παραβιάσεων και εγκλημάτων, όπως βιασμών και εκτελέσεων, βιώνοντας συνεχώς το αίσθημα του φόβου και της ανασφάλειας. Η πλειονότητα των εγκλωβισμένων του ελληνοκυπριακού πληθυσμού στη συγκεκριμένη περίοδο βίωσε τις παραπάνω συνθήκες για σύντομο χρονικό διάστημα.

«Πηγαίνοντας να φύγουμε από το χωριό λόγω του πολέμου, ήμασταν σε ένα φορτηγάκι και μας βλέπουν κάτι στρατιώτες. Επειδή ο οδηγός φορούσε στρατιωτικά, ξεκίνησαν να μας ρίχνουν σφαίρες, βόμβες. Από αυτά τραυματίστηκε η μητέρα μου στην αριστερή της πλευρά. Επειδή δε θα σταματούσαν να μας ρίχνουν αν δεν πέφταμε, πήγαμε πίσω στο ποτάμι και κρυφτήκαμε εκεί και μετά ξαναγυρίσαμε στο χωριό, το Παλαίκυθρο. Εκεί υπήρχαν κάποιοι χωριανοί που είχαν μείνει και κάποιοι στρατιώτες. Υπήρχαν φάρμακα στο χωριό για να την περιθάλψουμε (τη μητέρα). Την άλλη μέρα, ένας στρατιώτης, πολιτικά ντυμένος, μαζί με άλλες δυο τραυματισμένες τις πήγε στο νοσοκομείο, στη Λευκωσία. Αυτό ήταν το πρώτο πλήγμα. Το δεύτερο ήταν όταν μετά από μια βδομάδα μας μετέφεραν στο διπλανό χωριό και έβαλαν τους άντρες στην εκκλησία, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά ήταν στο σχολείο. Στην τύχη άρχισαν να κλωτσούν άντρες, να τους σηκώνουν. Χτυπούσαν έναν δίπλα στον πατέρα μου και τους λέει: Δεν σηκώνομαι, θα με σκοτώσετε! Και του λέει: Σήκω, ρε κουμπάρε, θα μας σκοτώσουν όλους! Και του λέει ο Τούρκος: Σήκω εσύ τότε! Έπιασαν και τον θείο μου, μόλις είχε έρθει από Αγγλία, και άλλους δυο από το χωριό μου και άλλους δυο από άλλα χωριά. Τους πήραν έξω από την

⁷³⁴ Τάκης Χατζηδημητρίου, *Κυπριακή Δημοκρατία 1964-1967: Από τη στρατιωτικοποίηση στη στρατοκρατία*, Παπαζήση, Αθήνα 2023, σ.237.

εκκλησία και εκ των υστέρων μάθαμε ότι τους εκτέλεσαν, ενώ μας έλεγαν ψέματα ότι τους πήραν για δουλειά».⁷³⁵

«Μείναμε εγκλωβισμένα τα δύο από τα αδέρφια. Ο πατέρας μας ήξερε να μας καθοδηγήσει. Η μητέρα μου είχε το άγχος με τον άλλο μου αδερφό που ήταν στο στρατό. Όταν κατασταλάζαν τα πράγματα και μείναμε, υπήρχαν οι ντουντούκες στο χωριό. Οι άντρες στην εκκλησία και τα γυναικόπαιδα στο καφενείο, γιατί ήθελαν να μας μιλήσουν. Τα σπίτια να μείνουν ανοιχτά, τα όπλα να παραδοθούν. Εγώ κρατούσα ημερολόγιο. Τα παραδώσαν οι περισσότεροι. Ο πατέρας μου, όχι. Το έκρυψε σε έναν σωλήνα, στα περιβόλια. Θυμάμαι πως πήραν αιχμαλώτους την πρώτη ημέρα. Ήθελαν να έχουν τελειώσει την έκτη γυμνασίου τα αγόρια για να τους πάρουν, ανάλογα με το σωματότυπο. Τα Ηνωμένα Έθνη είχαν έρθει μαζί με τον Ερυθρό Σταυρό αμέσως μετά τα τανκς. Τις πρώτες ημέρες μας καταγράψανε για να ξέρουν. Με νούμερο είχαν σημειώσει τα σπίτια και πόσοι μένουν, για να ξέρουν στον καθημερινό έλεγχο ή μέρα πάρα μέρα. Αυτά θυμάμαι τις πρώτες ημέρες. Χειρότερα θυμάμαι για τις επόμενες.

Δεν συνήθισε κανείς την αιχμαλωσία, δε μας ντάντευαν ή μας ταΐζανε. Δε συνηθίζεται η αιχμαλωσία! Ανά πάσα ώρα και στιγμή έκαναν έλεγχο με τα όπλα, πρωινές ώρες, μεσάνυχτα, μας ξεσκεπάζανε για να δούνε αν είμαστε από κάτω. Το βράδυ κοιμόμασταν, όσο μπορούσαμε, και ακούγαμε πυροβολισμούς έξω από το σπίτι. Εκφοβισμός! Υπήρχε ένας τέτοιος φόβος ότι μπορεί κάτι να σου κάνουν και να φανεί σαν ατύχημα. Δεν σημαίνει ότι ήταν ο Ερυθρός Σταυρός παρών και αυτό εξασφάλιζε την προστασία μας! Είχαν συμβεί πάρα πολλά. Μια γυναίκα την είχαν κάψει και ισχυρίστηκαν ότι το έπαθε μόνη της. Ξυλοκοπούσαν τους άντρες. Κάθε φορά που μας φώναζαν για συγκέντρωση, εμείς κρύβαμε τα πράγματα. Ο καθένας ό,τι είχε πιο σημαντικό. Η μητέρα μου έκρυβε τα χρυσαφικά, ο μπαμπάς το όπλο, εγώ το ημερολόγιό μου. Όταν ερχόμασταν, τα ξαναβγάζαμε. Δεν μείναμε όλοι τον ίδιο καιρό εγκλωβισμένοι. Ο αδερφός μου αφέθηκε ελεύθερος τον Απρίλιο του 1975. Οι εγκλωβισμένοι δεν μπορούσαν να φύγουν. Έπρεπε να έχουν σοβαρό λόγο. Υπήρχαν και Τουρκοκύπριοι εγκλωβισμένοι στον ελληνικό τομέα. Γινόντουσαν ανταλλαγές. Εγώ αφέθηκα ελεύθερη 28 Οκτωβρίου του 1975 μαζί με τέσσερα άλλα άτομα. Ανταλλαγή αιχμαλώτων μέσω Ερυθρού Σταυρού. Οι γονείς μου ελευθερωθήκαν το 1976. Μάλιστα, είχε ράψει σε πάπλωμα ο πατέρας μου το όπλο για να μην το παραδώσει. Ήταν δύσκολα! Αυτό που θυμάμαι χαρακτηριστικά ήταν μια φορά

⁷³⁵ Προφορική μαρτυρία Ν.Τ., Κύπρος, 1/7/2022.

που είχαν πάρει τον αδερφό μου στο φορτηγό μαζί με άλλα παιδιά και η μητέρα μου έπιασε το όπλο του Τούρκου στρατιώτη και είπε: Αν δεν κατεβάσατε τα παιδιά, εγώ θα πυροβοληθώ. Και τα κατεβάσανε. Γινόντουσαν πάρα πολλά τέτοια. Μια συνεχής τρομοκρατία».⁷³⁶

Η ανταλλαγή αιχμαλώτων δεν ήταν καινούργια πρακτική. Γινόταν και το 1963-64 ανάμεσα στις δύο κοινότητες. Μέλη της μίας κοινότητας προέβαιναν σε απαγωγές και η άλλη κοινότητα ανταπέδιδε. Η ομηρία λειτουργούσε ως μοτίβο δράσης στις δικαιοδικές μάχες.⁷³⁷ Η ανταλλαγή αιχμαλώτων συνεχίστηκε και μετά το 1974 ανάμεσα στις δύο κοινότητες.

6.17. Το ζήτημα της σεξουαλικής κακοποίησης που αποτελεί έως και σήμερα ταμπού

Ο βιασμός περιλαμβάνεται στους ορισμούς των Συμβάσεων της Γενεύης⁷³⁸ και αποτελεί μέρος των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και περίπτωση γενοκτονίας. Η σεξουαλική δουλεία, ο βιασμός, η αναγκαστική πορνεία, η εγκυμοσύνη που προξενείται από βιασμό, η στέρωση και άλλες μορφές σεξουαλικής βίας απαριθμούνται, επίσης, ως εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας στο Καταστατικό της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου.⁷³⁹

⁷³⁶ Προφορική μαρτυρία Μ.Φ., Αθήνα, 28/9/2022.

⁷³⁷ Βλ. για περισσότερα, Paul Sant Cassia, “Waiting for Ulysses”: the Committee for Missing Persons”, in Oliver P. Richmond and James Ker-Lindsay (eds.), *The Work Of The UN In Cyprus: Promoting Peace And Development*, Palgrave Macmillan, London and New York 2001, p.193-235.

⁷³⁸ Το άρθρο 76 του συμπληρωματικού πρωτοκόλλου της Σύμβασης της Γενεύης σχετικά με την προστασία του άμαχου πληθυσμού σε καιρό πολέμου, της 12ης Αυγούστου 1949, απαριθμεί τον βιασμό και την αναγκαστική πορνεία ως παραβίαση των δικαιωμάτων της γυναικείας τιμής. Χαρακτηριστικά αναφέρει: Άρθρο 76. 1. Οι γυναίκες θα αποτελούν αντικείμενο ειδικού σεβασμού και θα προστατεύονται συγκεκριμένα κατά του βιασμού, της εξαναγκαστικής πορνείας και οποιασδήποτε άλλης μορφής άσεμνης επίθεσης. 2. Οι έγκυες γυναίκες και μητέρες, οι οποίες έχουν εξαρτώμενα παιδιά και οι οποίες συλλαμβάνονται, κρατούνται ή φυλακίζονται για λόγους σχετιζόμενους με την ένοπλη σύγκρουση θα απολαμβάνουν απόλυτης προτεραιότητας όσον αφορά στην εξέταση των υποθέσεών τους. 3. Στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, τα εμπόλεμα μέρη θα επιδιώκουν να αποφεύγουν την κατάγνωση της θανατικής ποινής σε έγκυες γυναίκες και μητέρες με εξαρτώμενα τέκνα για αδίκημα σχετικό με την ένοπλη σύγκρουση. Η θανατική ποινή για τα παραπάνω αδικήματα θα παραμένει ανεκτέλεστη όσον αφορά τις γυναίκες αυτές.

⁷³⁹ Βλ. επίσης το άρθρο 5 του Καταστατικού της Ρώμης του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, A/CONF.183/9*, 17 Ιουλίου 1998. Στο Καταστατικό του Διεθνούς Δικαστηρίου της Ρώμης για το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο (1998) περιλαμβάνει πληρέστερα στοιχεία των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και των εγκλημάτων πολέμου. Αυτά περιγράφονται στο ηλεκτρονικά διαθέσιμο αρχείο: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.

Στην περίπτωση της Κύπρου και της διαμάχης ανάμεσα στις δύο κοινότητες, ο βιασμός υπήρξε έγκλημα με αρκετά θύματα στο νησί. Για πολλά, μάλιστα, χρόνια η αναφορά σε αυτό το έγκλημα γινόταν γενικόλογα και ποτέ με την παράθεση συγκεκριμένων στοιχείων. Κατά την ερευνητική διαδικασία, στις συνεντεύξεις των συγγενών υπήρξαν αναφορές σχετικές με αυτό το ζήτημα.

*«Η γυναίκα της Κύπρου ήταν μια γυναίκα που περίμενε τον άντρα της ή το παιδί της από τον πόλεμο να γυρίσει τραυματίας ή σκοτωμένος ή και αγνοούμενος. Παράλληλα, ήταν και η γυναίκα που μπορεί να είχε πέσει θύμα βιασμού, που έπρεπε να κλείσει το στόμα, να μη μιλήσει και να μην ξαναμιλήσει για ό,τι συνέβη στις κόρες της ή την ίδια. Όλα αυτά έσπρωξαν την Κύπρια γυναίκα να λειτουργήσει διαφορετικά. Η γυναίκα της Κύπρου είχε βιώσει πιο βαριά, λόγω αυτών, τις συνθήκες του πολέμου και του ξεριζωμού».*⁷⁴⁰

Ο βιασμός και η καταχρηστική σεξουαλική μεταχείριση είναι σοβαρές εγκληματικές πράξεις, μεταξύ των σοβαρότερων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όταν έχουν συστημικό χαρακτήρα, συμπεριλαμβάνονται στα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.⁷⁴¹ Ο φόβος και η απειλή της κακοποίησης ήταν συνεχείς για τις γυναίκες της Κύπρου κατά τη διάρκεια αυτής της παρατεταμένης τραυματικής περιόδου. Ήταν μια επώδυνη πραγματικότητα, που άφηνε ανεξίτηλο το ψυχολογικό της αποτύπωμα στα θύματα.

«Εντάξει... Ξεκίνησε το μαρτύριο μετά από τρεις ημέρες, όταν άρχισαν να επιστρέφουν οι χωριανοί και να παγιώνεται η κατάσταση ως εγκλωβισμένοι. Ξεκινούσαν και πιάνανε τις κοπέλες, τις μικρές κοπέλες, μεταξύ αυτών κι εμένα. Εγώ ήμουν δεκατριών χρονών, αλλά ήμουν αναπτυγμένη και φαινόμουν ότι ήμουνα μεγαλύτερη σε ηλικία τότε. Μας έλεγαν τάχα να πάμε να καθαρίσουμε τα αυτοκίνητά τους. Ήταν χωριανοί μας. Το επισημαίνω τούτο. Τουρκοκύπριοι χωριανοί μας, οι οποίοι εμεγάλωσαν μαζί μας. Αλλά οι δύο από αυτούς ήταν παιδιά που είχαν πατέρα αγνοούμενο το '63. (διόρθωση) Οι τρεις, οι τρεις είχαν πατέρα αγνοούμενο. Ο τέταρτος ήταν θείος τους, ο αγνοούμενος. Ήταν οι αρχηγοί... Έπαιζαν τους αρχηγούς σε όλο το χωριό. Έπιασαν και έκλεψαν αυτοκίνητα από τον κόσμο και είπαν να τους πλύνουμε τα αυτοκίνητα. Να μας... Να μας πάρουν περίπατο. Αρχικά, ξεκινήσαμε... Μας έκαναν τον κύκλο του χωριού.

⁷⁴⁰ Προφορική μαρτυρία Σ.Κ.Κ., μέσω Skype, 27/8/2022.

⁷⁴¹ Margaret Urban Walker, "Gender and Violence in Focus: A Background for Gender Justice in Reparations", in Ruth Rubio Marin (eds.), *The Gender Of Reparations: Unsettling Sexual Hierarchies While Redressing Human Rights Violations*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p.19.

Την τελευταία φορά που τους κόπηκε η φόρα, γιατί είχαμε ευχή από τον Θεό εκείνη την ημέρα, μας έβαλαν στο αυτοκίνητο και μας πήραν στην Επτακώμη, ένα γειτονικό μας χωριό, τρία χιλιόμετρα μακριά από το χωριό μου. Εκεί γινόντουσαν βιασμοί. Και μας είχαν πάρει στο σπίτι που μαζεύονταν και έκαναν τους βιασμούς. Λέω: «Ε, θα είμαστε μικρές». Εγώ, μικρή κιόλας, δεν ήξερα, ούτε έβαλε ο νους μου τι θα γίνει, τι με περίμενε, τέλος πάντων! Η γιαγιά μου, που υποψιαζόταν, καταλάβαινε εκείνο που συνέβαινε. Η γιαγιά από τον πατέρα μου. Και την έπιασε υστερία, όταν μας πιάσανε και μας βάλαν στο αυτοκίνητο και φώναζε. Και άρχισαν πυροβολισμούς πάνω στο ταβάνι. Εξοστρακίστηκε το τσιμέντο πάνω και χτύπησε πάνω στο κεφάλι ένας άλλος. Η μάνα μου πήγε και στάθηκε έξω από το κάγκελο του σπιτιού και έκλαιγε. Περνούσε κάποιος στρατιώτης από εκεί και της λέει: «Τι έχεις, κυρά;». Την αποκαλούσε «κυρά» ή «κυρά Π.». «Τι, τι είναι που 'χεις, κυρία Π. και κλαίς;». Τι να σου πω! Δεν τον κατάλαβε. Αυτός με την ουλή και τα μούσια, ξέρω εγώ, δεν τον κατάλαβε ποιος ήταν. Εκείνος, όμως, μας ήξερε. Να μην τα πολυλογώ... Γιέ μου, του λέει, πήρανε τα κορίτσια και τις πήγανε στην Επτακώμη και ποιος ξέρει.. Πού ξέρουμε τώρα, αν θα τις επιστρέψουν ή κι αν κάποιες τις χαλάσουν; Της λέει: Τώρα τις πήραν; Ναι, τώρα τις πήραν! Αυτός έφυγε αμέσως από το χωριό μας, πήγε στη Γαλάτεια και ειδοποίησε τον πασά ότι έτσι κι έτσι γίνεται. Και ήρθε ο πασάς από τη Γαλάτεια στην Επτακώμη...και τους σταμάτησε...Γλιτώσαμε! Εμάς μας είχαν ήδη πάρει στο σπίτι. Ίσα που γλιτώσαμε!». ⁷⁴²

«Θυμάμαι ότι δεν είχαμε μαντήλες στο σπίτι, γιατί εγώ δεν είχα γιαγιά στο σπίτι. Πέθανε, όταν εγώ ήμουνα πολύ μικρή και δεν είχαμε τη λεγόμενη «κουρούκλα». Είναι η μαντήλα που βάζουν οι γυναίκες στα χωριά. Λοιπόν, εμείς τη βάζαμε και ντυνόμουν με ένα φαρδύ μαύρο πουκάμισο και ένα παντελόνι μαύρο. Σαν κελεμπία ήταν το πουκάμισο. Και πρέπει να ήταν μια συγκεκριμένη μέρα που δεν είχα βάλει μαντήλα και φοβόμουν. Τις προηγούμενες ημέρες βάζαμε αλεύρι στα μαλλιά όσες δεν είχαμε μαντήλα, για να φαίνονται άσπρα και να φαινόμαστε γριές. Φυσικά, το καταλαβαίνανε και μας κοροϊδεύανε. Και πέρναγαν από δίπλα και το ξέρανε και μας το λέγανε. Όσοι μιλάγανε, τουλάχιστον, ελληνικά. Ήταν η μέρα που δεν είχα βάλει τη μαντήλα, όπως σας είπα. Την προηγούμενη ημέρα είχαν χάσει ένα φορτηγό οι Τούρκοι. Έτσι τουλάχιστον, είπαν... Και για αντίποινα θα διάλεγαν πέντε κορίτσια, πέντε κοπέλες, να τις πάνε και να τις σφάζουνε. Να τις βιάσουνε και να τις σφάζουνε. Αυτό μας το είχε πει ο οδοντίατρος τότε του χωριού.

⁷⁴² Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

Πάντα όμως κουβαλάγαμε και μαχαίρια μαζί μας, μην τυχόν και μας ενοχλήσουν. Μας δίναν οι μανάδες ένα μαχαίρι να το έχουμε κρυμμένο κάτω από την κελεμπία. Ένα μαχαίρι... Τι να κάνουμε; Να μαχαιρώσουμε τον Τούρκο, να μην μας βιάσουνε ή να μαχαιρωθούμε οι ίδιες; Και τότε έρχεται μια συμπεθέρα της μαμάς μου και έβγαλε τη μαντήλα από το κεφάλι της και μου την έδωσε και την έβαλα. Και εμείς, οι κοπέλες όλες, μαζευτήκαμε και κρυφτήκαμε και γονατίσαμε πίσω από τους μεγάλους, από τις μεγάλες γυναίκες. Αυτές ήταν όρθιες, «βράχοι», για να προστατεύσουν τα κορίτσια. Ε, φρόντισε όμως ο οδοντίατρος και, με κάποιον τρόπο, ειδοποίησε τα Ηνωμένα Έθνη εκείνη την ημέρα. Ήρθαν τα Ηνωμένα Έθνη, μέχρι που να δώσουν υπόσχεση ότι δε θα πειράζουν καμία. Αυτό ήταν θαύμα για εμένα!».⁷⁴³

Οι περιγραφές συγκλίνουν στην καλλιέργεια συνεχούς φόβου και στην προσπάθεια απόκρυψης των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας που συνέβησαν εκείνη την περίοδο. Το ζήτημα της σεξουαλικής κακοποίησης αποτέλεσε ζήτημα ταμπού. Για τις ίδιες τις γυναίκες και τον περίγυρό τους ήταν κάτι ανείπωτο, ενώ ήταν εις γνώσιν των διεθνών οργανισμών.

«Όταν ήμασταν στο χωριό ήρθαν από τα Ηνωμένα Έθνη ένας γιατρός να μας εξετάσει ότι δήθεν ήμασταν έγκυες. Ποιος τους το είπε αυτό, δεν το ξέρω, πώς και ήρθαν να μας εξετάσουν! Τελικά, ήρθε ο Ερυθρός Σταύρος και μας πήραν σε μία κλινική που υπήρχε. Πήγαιναν εκεί όσους ήταν εγκλωβισμένοι και τους έφερναν εκεί, για να τους δώσουν το συσσίτιο και να τους διαχωρίσουνε για το πού θα πάνε. Πήραν και εμένα εκεί. Ήρθε μια κοπέλα για να με δει και να πάρει κατάθεση. Μπαίνει και κάθεται και μου λέει: «Είσαι έγκυος;». Αυτή ήταν η πρώτη κουβέντα. «Είσαι; Σε βίασαν; Είσαι έγκυος;». Εγώ την έβλεπα καλά καλά. Αφού δεν ήξερα τι είναι καν αυτή η έννοια, δεν ήξερα τι να πω. Με ρωτάει πάλι: «Σε πειράζανε κοπελιά οι Τούρκοι;». Της λέω: «Όχι». Κι απαντάει: «Εντάξει, καλά, πες μου τα υπόλοιπα».⁷⁴⁴

«Με μία γειτόνισσά μου μιλούσαμε για τον πόλεμο και εκείνη τη στιγμή, ξέρεις τι μου είπε; Άνοιξε για πρώτη φορά το στόμα της, γιατί είχαμε μεγαλώσει μαζί και σπουδάσαμε μαζί και ποτέ δεν μου είχε πει τίποτε. Εκείνη τη στιγμή, όμως, άνοιξε το στόμα της και ξέρεις τι μου είπε; Ήμαστε και στην ίδια ηλικία. Μου λέει: «Στο χωριό μου βίασαν από οκτώ χρόνων κορίτσια μέχρι την πιο ηλικιωμένη». Εκείνη ήταν δέκα ετών. Άρα, τη

⁷⁴³ Προφορική μαρτυρία Μ.Φ., Αθήνα, 28/9/2022.

⁷⁴⁴ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

*βίασαν και εκείνη και την αδερφή της που ήταν πιο μικρή, ήταν οκτώ ετών τότε. Δηλαδή, μου μετέφερε μια πληροφορία την οποία εγώ δεν την ήξερα τόσα χρόνια και την αγνοούσα».*⁷⁴⁵

*«Ξέρουμε ότι συνέβησαν βιασμοί και στη δική μας κοινότητα, αλλά είναι ένα απαγορευμένο ζήτημα. Δεν αναφερόμαστε σε αυτό εξαιτίας της θρησκείας μας και της κουλτούρας που έχουμε. Ξέρουμε ότι έγινε και είναι ταμπού».*⁷⁴⁶

Για δεκαετίες, τα ζητήματα της σεξουαλικής κακοποίησης αποσιωπούσαν και από τις δύο κοινότητες.⁷⁴⁷ Το ζήτημα της σεξουαλικής κακοποίησης, αλλά και των εκτρώσεων, ήταν διαδεδομένο ακόμα και σε τρίτα μέρη που δεν είχαν σχέση με τη σύγκρουση. Χαρακτηριστικά μια μαρτυρία από το αρχείο προφορικών μαρτυριών της Κύπρου αναφέρει: *Έγιναν βιασμοί και 30 γυναίκες έμειναν έγκυες, τις πήγαν για έκτρωση στις Βρετανικές Βάσεις.*⁷⁴⁸ Οι γυναίκες που την υπέστησαν ένιωθαν κοινωνικά στιγματισμένες και δεν μετέφεραν την εμπειρία τους, ούτε στους πιο κοντινούς οικείους τους. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι θύματα βιασμού δεν ήταν μόνο γυναίκες, αλλά και άντρες. Και αν για τις γυναίκες-θύματα επικρατούσε μια συλλογική σιωπή, για τους άντρες-θύματα υπήρχε ακόμα περισσότερη συσκότιση στις δύο κοινότητες, λόγω των στερεοτύπων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά Ελληνοκύπριου άντρα, ο οποίος υπήρξε θύμα βιασμού και πέθανε αργότερα εξαιτίας του άγριου ξυλοδαρμού και των βασανιστηρίων που υπέστη.⁷⁴⁹

Τα θύματα βιασμού και κυρίως οι γυναίκες είθισται να στιγματίζονται ή να εγκαταλείπονται, επειδή η σεξουαλική κακοποίηση τις καθιστά κοινωνικά μη αποδεκτές.⁷⁵⁰ Στην περίπτωση της Κύπρου, η εκτεταμένη σιωπή των θυμάτων και οι μαρτυρίες εργαζομένων σε διεθνείς οργανισμούς που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή και επιβεβαιώνουν ότι οι *βιασμοί ήταν κάτι σύνηθες συνηγορούν στην παραπάνω διαπίστωση.*

⁷⁴⁵ Προφορική μαρτυρία, Π.Ε., Κύπρος, 3/7/2022.

⁷⁴⁶ Προφορική μαρτυρία D.C., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁷⁴⁷ Βλ. για περισσότερα, όσον αφορά στην καταγραφή βιασμών, δολοφονιών και άλλων εγκλημάτων, Items-in-Cyprus - documents, resolutions, reports by the Secretary-General - Security Council documents, Expanded Number S-0903-0010-03-00001, 21/08/1974 (ανακτήθηκε στις 26/2/2022).

⁷⁴⁸ Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κύπρου, α/α 2072, Ημερομηνία συνέντευξης 4/9/1992 και 9/9/1992.

⁷⁴⁹ Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κύπρου. Α/Α539, Πληροφορητής: I.X., Ερευνητής: Κ. Μπαρρής, ημερομηνία καταγραφής της συνέντευξης 23/3/1991.

⁷⁵⁰ Margaret Urban Walker, *ό.π.*, p.20.

«Ακούγαμε κάπου-κάπου ότι η τάδε οικογένεια έχει μέλος που έχει βιαστεί, αλλά δεν αναφερόταν. Ήταν ένα θέμα ταμπού που η οικογένεια έκρυβε. Μου πήρε και εμένα χρόνο, όταν ήμουν πρόεδρος της κοινοβουλευτικής επιτροπής, να σκεφτώ ότι θα πρέπει να το συζητήσουμε, θα πρέπει να ασχοληθούμε. Πρέπει να τις βρω αυτές τις γυναίκες! Και πραγματικά, δεν ήξερα ούτε μία! Ξεκίνησα να ανακινώ το θέμα στα τυφλά. Μου είχαν πει ότι υπάρχουν κάπου, αλλά δεν ήταν εύκολο να πάω να τις προσεγγίσω. Μετά από μια επιτροπή για τα θέματα των παθόντων, στις δηλώσεις μου είχα πει ότι θα πρέπει να στηρίζουμε και τις γυναίκες που έχουν βιαστεί το 1974. Μπορώ να σας πω, μια δήλωση γενική. Την επομένη με είχε πάρει μια γυναίκα τηλέφωνο και μου είπε, κάνοντάς μου επίθεση: Εσείς λέτε για τις γυναίκες που βιάστηκαν...Για εμάς που μας βίαζαν κάθε βράδυ κάτω από τις πορτοκαλιές, τι έχετε κάνει για εμάς; Αργότερα βρήκα τρεις γυναίκες και κίνησα πολιτικά το ζήτημα.

Στην αρχή προχώρησε και μετά με πήρε η πρώτη γυναίκα αρκετά ενοχλημένη και μου είπε ότι της ήρθε χαρτί που ζητούσε βεβαίωση ότι υπέστη σεξουαλική κακοποίηση. Και εκεί μου είπε: «Ο άντρας μου γνωρίζει. Τι θα γινόταν, όμως, αν διάβαζαν την επιστολή τα παιδιά μου που δεν γνωρίζουν;». Ήταν κάτι που δε γνώριζα και ενημέρωσα αμέσως την Υπουργό και προσπάθησα να το διορθώσω μέσω των επαφών μου άμεσα. Πραγματικά, εκείνη τη στιγμή ένιωσα τις ευθύνες μας, αλλά σας λέω δεν ήξερα από πού να ξεκινήσω. Έπρεπε να χρησιμοποιήσω όλες τις μεθόδους που μπορούσα για να εισακουστώ και να ανακινήσω το ζήτημα. Στη αρχή που διερευνούσα το ζήτημα είχα κανονίσει συνάντηση με τον Ερυθρό Σταυρό και από εκεί με παρέπεμψαν στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό. Έκανα τη συνάντηση στη Γενεύη και εκεί μου είπαν ότι είχαν αρχεία, αλλά δεν τα έδιναν ούτε και στα άτομα που τα αφορούσαν. Εκεί κατέληξα ότι δε χρειάζεται καμία βεβαίωση, διότι όλοι γνώριζαν».⁷⁵¹

«Το ζήτημα των βιασμών προέκυψε μέσα από την έρευνά μου για τους αγνοούμενους. Μιλώντας με τους συγγενείς...Δεν το επιδίωξα, βγήκε από την έρευνα. Αποτελεί ταμπού. Είναι το κρυμμένο ζήτημα και στις δυο κοινότητες. Όλοι γνώριζαν και κανείς δε μιλούσε».⁷⁵²

«Δεν έχω μιλήσει με Τουρκοκύπριες. Όταν είχα ανακινήσει το θέμα, με είχε προσεγγίσει μια Τουρκοκύπρια και ακριβώς μου είχε περιγράψει την κατάσταση στη δική της

⁷⁵¹ Προφορική μαρτυρία Σ.Κ.Κ., μέσω Skype, 27/8/2022.

⁷⁵² Προφορική μαρτυρία S.U., Κύπρος, 20/9/2022.

οικογένεια με τη θεία της, που όλοι τη θεωρούσαν τρελή, ότι είχε ψυχολογικά προβλήματα. Αλλά, της είπαν μετά από χρόνια, ότι ο λόγος που η θεία συμπεριφερόταν αλλόκοτα και την αποκαλούσαν τρελή ήταν γιατί είχε πέσει θύμα βιασμού και την είχε οδηγήσει στο να παρανοήσει».⁷⁵³

Πέρα από τους βιασμούς, η ψυχολογική καταπίεση των γυναικών και η επιβολή ντυσίματος και συμπεριφοράς ασκήθηκαν και εργαλειοποιήθηκαν με σκοπό να εκμηδενίσουν την κοινότητα όπου ανήκαν αυτές οι γυναίκες.

«Η μάνα μου πάντα φορούσε σκουρόχρωμα ρούχα και παντελόνι από κάτω, γιατί οδηγούσε τρακτέρ και πάντα είχε σύστημα και φόραγε παντελόνι. Ήρθαν και με το όπλο στο κεφάλι της την υποχρέωσαν να μη βάλει παντελόνι, να βάλει φουστάνι, το καλό της, γιατί «γιορτάζαμε»! Ναι, ήταν γιορτή και έπρεπε να το γιορτάζουμε! Μας ελευθέρωσε η Τουρκία, έπρεπε να γιορτάζουμε!

Η νονά του αδερφού μου που είχε πεθάνει πρόσφατα η μάνα της και φορούσε μαύρα, της έβαλαν το όπλο στο κεφάλι και φώναζαν να βγάλει τα μαύρα, διότι είναι γιορτή. Και προσπαθούσε να του εξηγήσει: «Πέθανε η μάνα μου και φορώ τα μαύρα». «Όχι! Να τα βγάλεις!» Κι άρχισε τους πυροβολισμούς πάλι».⁷⁵⁴

Και στις δύο κοινότητες, τα θύματα περιθωριοποιήθηκαν και αντιμετωπίστηκαν με αδιαφορία ή κακόβουλους χαρακτηρισμούς. Γι' αυτό και επέλεγαν να αποκρύψουν αυτά τα εγκλήματα, καθώς αποτελούσαν ντροπή για την τιμή των οικογενειών τους, αλλά και τις κοινωνίες. Κι η μετέπειτα, όμως, αντιμετώπισή τους από τις θεσμικές διοικήσεις ήταν εξίσου τραυματική. Ως προς το ζήτημα της αναγνώρισης-θέσπισης μέτρων αποκατάστασης και οικονομικής αποζημίωσης έγιναν κάποιες δράσεις από την κυπριακή κυβέρνηση μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα, αλλά η πλειονότητα των γυναικών που βιάστηκαν, ακόμα σιωπούν.

«Το 2015, με την ανακοίνωση, αναδείχθηκε το ζήτημα και μπόρεσε και η Υπουργός Εργασίας, ίσως επειδή ήταν και γυναίκα, να μας βοηθήσει και να βρει το κονδύλι, ώστε να βρεθεί το επίδομα για τα θύματα. Όλη αυτή η επαφή με έχει επηρεάσει. Έχει τώρα επτά χρόνια που μιλάω με αυτές τις γυναίκες και πλέον μπορούν να πάρουν ένα επίδομα. Και τώρα μιλάω με άλλες δυο. Κάνω ό,τι μπορώ, αλλά σίγουρα με έχει επηρεάσει. Δε

⁷⁵³ Προφορική μαρτυρία Σ.Κ.Κ., μέσω Skype, 27/8/2022.

⁷⁵⁴ Προφορική μαρτυρία Χ.Π. μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

γίνεται να μιλήσω για αυτό το θέμα και να μη γίνει κόμπος ο λαιμός μου! Αυτή τη στιγμή έχουν πάρει το επίδομα γύρω στις 76 γυναίκες και υπάρχουν ακόμα και άλλες που δεν έχουν μιλήσει. Πρέπει πάντα να βρίσκω έναν τρόπο για να τις πείσω να μιλήσουν. Αυτές οι γυναίκες πέρασαν δύσκολα, ειδικά σε μια εποχή που αν δεν ήσουν παρθένα δεν παντρευόσουν και ήταν στιγματισμένες από την κοινωνία. Ξέρω υποθέσεις που έκαναν λευκό αρραβώνα για να χωρίσουν μετά από λίγο καιρό, ώστε να μπορούν να γίνουν αποδεκτές. Φανταστείτε, τι πέρασαν! Αρκετές, ξέρω, θεωρούν ότι οι σύζυγοί τους δεν το ξέρουν το τι πέρασαν και θέλουν να παραμείνει έτσι. Ήταν ένα ζήτημα που δεν έπρεπε να συζητείται».⁷⁵⁵

Μέσα από τις αφηγήσεις των συγγενών αναδείχθηκε το ζήτημα της σεξουαλικής κακοποίησης. Οι βιασμοί, ακόμα κι αν δε συζητούνται στην κοινωνία της Κύπρου, συνέβησαν και στην Αλόα και στο Σανταλάρι και στη Μαράθα και στο Παλαίκυθρο και στην Καρπασία. Τα εγκλήματα έγιναν από μέλη που ανήκαν και στις δύο κοινότητες.⁷⁵⁶ Οι βιασμοί λειτούργησαν ως όπλο πολέμου και εξακολουθούν να ταλαιπωρούν τα θύματα.

Κι αυτό, βέβαια, αποτελεί πάγια τακτική. Το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών διαπίστωσε ότι η ενδημική χρήση του βιασμού στον πόλεμο για στρατιωτικό πλεονέκτημα -η οποία στοχεύει κυρίως κατά των γυναικών και των κοριτσιών- είναι τακτική που αποτελεί απειλή για την παγκόσμια ειρήνη και ασφάλεια, αλλά ιδιαιτέρως για την περιοχή που την υφίσταται. Το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για τη Ρουάντα (I.C.T.R.), στην υπόθεση Akayesu, διαπίστωσε ότι ο βιασμός «αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας καταστροφής, στοχεύοντας ειδικά τις γυναίκες Τούτσι και συμβάλλοντας στην καταστροφή τους και στην καταστροφή της ομάδας των Τούτσι στο σύνολό της».⁷⁵⁷ Με βάση και την παραπάνω διαπίστωση γίνεται κατανοητό ότι ο βιασμός ως έγκλημα είναι αναπόσπαστο μέρος των

⁷⁵⁵ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

⁷⁵⁶ Βλ. για περισσότερα τα άρθρα στον τύπο, τον ελληνοκυπριακό και τον τουρκοκυπριακό, https://sevgululudag.blogspot.com/2014/07/from-maratha-to-voni-rapes-as-weapon-of.html?m=1&fbclid=IwAR1L9Ma1iGr44TgWmBOKbAG8_9q3bG_8pvyzrjhTFzCL_W5LPqQZh1Nqfk., <https://akel.org.cy/massacres-of-turkish-cypriots-committed-by-greek-cypriot-fascism/?lang=en>, <https://dialogos.com.cy/sfages-t-k-apo-ton-ellinokypriako-fasismo-i-tragiki-istoria-ton-maratha-aloo-santalari/>, (ανακτήθηκαν στις 27/2/2023).

⁷⁵⁷ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στην απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Ρουάντα-International Criminal Tribunal for Rwanda, THE PROSECUTOR VERSUS JEAN-PAUL AKAYESU, CaseNo. ICTR-96-4-T, 1998, διαδικτυακά διαθέσιμη η απόφαση <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>, (ανακτήθηκε στις 5/7/2023).

καταστροφικών συνεπειών μιας ένοπλης διένεξης. Αυτό επιβεβαιώνεται ακόμα και όταν υπάρχει δικαιοδοτικός μηχανισμός, όπως στην περίπτωση της Ρουάντα.

Στην περίπτωση της Κύπρου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι βιασμοί αποσιωπούνται, ενώ παράλληλα απουσιάζει μια δικοινοτική πρωτοβουλία ανάδειξης τους θεσμικά. Σημειώνονται μονάχα μεμονωμένες θεσμικές δράσεις, οι οποίες δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως πόλος συμπερίληψης του πόνου και των δεινών που υπέστησαν οι δύο κοινότητες. Δράσεις οι οποίες αποσκοπούν στην ανάδειξη τέτοιων «δύσκολων» θεμάτων μπορούν να αναληφθούν μόνο από οργανώσεις που κινούνται στην Κοινωνία των Πολιτών της Κύπρου, όπως η Παγκύπρια Ομοσπονδία Γυναικείων Οργανώσεων, Π.Ο.Γ.Ο., κόμβος επικοινωνίας ανάμεσα στις οργανώσεις των δύο κοινοτήτων.⁷⁵⁸

Συνοψίζοντας, η σεξουαλική κακοποίηση αποτέλεσε ένα ακόμα πεδίο σιωπής στην Κύπρο. Καμία διεργασία δεν έγινε σε πεδίο συζήτησης, ανάδειξης και κατανόησης των αναγκών των θυμάτων. Τα θύματα παραμένουν «σιωπηλά». Αντί να μιλούν αυτά, μιλούν εξ ονόματός τους άλλοι, που αδυνατούν να κατανοήσουν τι τους συνέβη. Την ίδια στιγμή, όσοι διέπραξαν τους βιασμούς, δεν τιμωρήθηκαν ποτέ.

6.18. Η σημασία της επιστροφής αιχμαλώτων

Μέσα σε ένα πλαίσιο συνεχών και αλόγιστων φημών, οι περισσότεροι εκ των αφηγητών όρισαν ως καθοριστική στιγμή την επιστροφή και των τελευταίων αγνοουμένων στην κοινότητά τους. Η βαρύτητα της πραγματικότητας για τις οικογένειες υπήρξε καίρια στην προσπάθεια επεξήγησής της και πολλές φορές στη μη αποδοχή της.⁷⁵⁹ Η άρνηση είναι πάντα μερικώς αποδιδόμενη. Ο πυρήνας της όμως έχει τη διττή υπόσταση του να γνωρίζεις και να μη γνωρίζεις συγχρόνως.⁷⁶⁰ Οι συγγενείς,

⁷⁵⁸ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά τις δράσεις των οργανώσεων και τους στόχους των γυναικείων οργανώσεων των δύο κοινοτήτων στην επίσημη ιστοσελίδα της Παγκύπριας Ομοσπονδίας Γυναικείων Οργανώσεων-Π.Ο.Γ.Ο, <https://www.pogocy.com/>, (ανακτήθηκε στις 5/7/2023).

⁷⁵⁹ Stanley Cohen, *Καταστάσεις Άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, ό.π., σ.58.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο.

ευρισκόμενοι σε αυτή την κατάσταση, κατέβαλλαν κάθε δυνατή προσπάθεια, με σκοπό να εντοπίσουν τον δικό τους άνθρωπο εν ζώη.

«Μετά την τελευταία επιλογή των αιχμαλώτων, όσα άτομα δεν ανταλλάχθηκαν μέσω των αιχμαλώτων θεωρήθηκαν αγνοούμενοι. Ο πατέρας μου ήταν έφεδρος στρατιώτης και τα ίχνη του χάθηκαν στην περιοχή του τουρκοκυπριακού χωριού Τζιάος-Κιάδος, επαρχία Αμμοχώστου. Όπως είπα, μετά την τελευταία ανταλλαγή -αν θυμάμαι καλά, ήταν γύρω στις 30 Σεπτέμβρη- από τη στιγμή που δεν επέστρεψε, τον δηλώσαμε αγνοούμενο».⁷⁶¹

«Τρεις μέρες μετά, όταν σταμάτησε η πρώτη φάση της εισβολής, εμείς δεν ξέραμε ότι θα ερχόταν και δεύτερη. Είδαμε ότι κάποιοι έφεδροι που είχαν πάει και γνωστοί μας από τη γειτονιά, επέστρεφαν στο σπίτι τους. Όταν επέστρεφαν οι άλλοι, ήλπιζα και εγώ ότι θα επέστρεφε και ο δικός μου ο σύζυγος. Μάλιστα, τα παιδιά ανησυχούσαν, έβγαιναν στην πόρτα, και φώναζαν: «Μπαμπά-μπαμπά...». Την επόμενη μετά τις 20 Ιουλίου, εγώ σε άσχημη κατάσταση, καθόμουν δίπλα στο τηλέφωνο. Το σηκώνω και ήταν ο σύζυγός μου και μου λέει: «Είμαστε στη Κερύνεια με τους τάδε -οχτώ ονόματα μου είχε δώσει. Ειδοποιήστε τα Ηνωμένα Έθνη ή τον Ερυθρό Σταυρό!». Ήταν μία τραγική στιγμή! Κάναμε αυτή την προσπάθεια, αλλά τίποτε... Η Κερύνεια είχε καταληφθεί. Η αγωνία συνεχίστηκε και τις επόμενες ημέρες για εμένα και τα παιδιά μου. Μετά είχε έρθει ένας στρατιώτης των Ηνωμένων Εθνών και μου απάντησαν μέσω επιστολής, γράφοντας: Δεν υπάρχει κανένας σε αυτό το σπίτι. Όταν πέρασε και το δεύτερο τριήμερο από τη δεύτερη εισβολή και δεν επέστρεψαν... Ελπίζαμε ότι θα γύριζαν... Όταν δεν επέστρεψαν, λέω θα πρέπει να βάλω σκούρα ρούχα».⁷⁶²

«Είχα συναντήσει κάποιους Κύπριους αιχμαλώτους πολέμου στη φοιτητική εστία στα Ηλύσια. Δεν ήθελα να ακούσω αυτά που έζησαν. Δεν άντεχα. Τους απέφευγα. Το περιβάλλον εκεί δεν μπορούσε να τους καταλάβει. Τους θεωρούσαν παράξενους...Εγώ, όμως, καταλάβαινα τι αισθάνονται. Όταν επέστρεφαν οι αιχμάλωτοι, ήταν ακόμα πιο δύσκολα τα πράγματα. Πηγαίναμε στην Ξενοδοχειακή Σχολή και περιμέναμε τα πούλμαν να φανούν. Είχαν δηλωθεί στον Ερυθρό Σταυρό όσοι αγνοούνταν. Ήταν χιλιάδες άνθρωποι και ανάμεσα σαν συρματοπλέγμα... Και ερχόντουσαν τα πούλμαν, λίγα-λίγα, και φέρναν αιχμαλώτους. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν κρεμασμένοι στα παράθυρα και ο κόσμος φώναζε. Κρατούσαμε όλοι φωτογραφίες. Αν είναι δυνατόν, μέσα σε εκείνες τις

⁷⁶¹ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 30/6/2022.

⁷⁶² Προφορική μαρτυρία Ε.Κ., Κύπρος, 30/6/2022.

συνθήκες, να δείξεις στον άλλο φωτογραφία, όταν είχε έρθει, μόλις είχε απελευθερωθεί! Φωνάζαμε ονόματα...Είδες τον τάδε; Αυτοί οι άνθρωποι ήταν σα χαμένοι! Και βέβαια! Η απογοήτευση που ακολουθούσε μετά, η απογοήτευση ότι δεν ήρθε ο άνθρωπός σου! Ήταν στο τέλος του δράματος η Ξενοδοχειακή Σχολή... Ξεκινάς να συνειδητοποιείς».⁷⁶³

Οι καταστάσεις των συνεχιζόμενων συγκρούσεων θέτουν ιδιαίτερες προκλήσεις για την ανάγκη παροχής προστασίας.⁷⁶⁴ Για τις οικογένειες, όμως, των αγνοουμένων δεν είχε εξασφαλιστεί η παροχή προστασίας. Αρκετοί συγγενείς αρνούσαν να δεχτούν την πραγματικότητα, διατηρώντας τις ελπίδες τους, δίχως ουσιαστικά στοιχεία.⁷⁶⁵ Το διάστημα 1963-1964, αλλά και μετά το 1974, είχε δημιουργηθεί στις οικογένειες και των δύο κοινοτήτων η προσμονή για επιστροφή των ανθρώπων τους, μέσω ανταλλαγών. Η αρπαγή, η ομηρία, η ανταλλαγή αιχμαλώτων ή ακόμα και η ύπαρξη αγνοουμένων αποτελούσε μορφή δικαιοδικής σύγκρουσης, εξίσου επίπονης για τα θύματα των παραπάνω περιόδων.

«Τον πατέρα μου τον απήγαγαν το 1963, τον πήραν ως όμηρο. Τον είχε στείλει ο πατέρας του να πάει σε ένα καφεκοπτείο για κάποια πράγματα. Μόλις βγήκε, τον πήρε η αστυνομία και τον έβαλαν φυλακή. Ήμασταν από τους τυχερούς, γιατί τον αφήσαν ελεύθερο σε μια ανταλλαγή αιχμαλώτων. Τότε, αν κρατούσαν και σκότωναν κάποιον Ελληνοκύπριο, η αναλογία ήταν 2 ή 3 για τους Τουρκοκύπριους. Επειδή τότε ήμασταν λιγότεροι, κάθε οικογένεια είχε μια παρόμοια περίπτωση στην τουρκοκυπριακή κοινότητα. Ήταν ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο πατέρας μου μου εκμυστηρεύτηκε ότι, όσο καιρό κρατούνταν αιχμάλωτοι, κάποια στιγμή, τους επισκέφτηκε ο Γιωρκάτζης.⁷⁶⁶ Φανταστείτε, επίσημα εκπροσωπούσε την Κυπριακή Δημοκρατία και είχαν απαγάγει πολίτες της! Ένας από τους Τουρκοκύπριους που κρατούνταν του είπε να τους δώσουν επιτέλους κανονικό φαγητό και μετά την επίσκεψη αυτή, επιτέλους, τους δόθηκε κανονικό φαγητό».⁷⁶⁷

«Για να μην τα πολυλογούμε, συμφωνήθηκε μέσω των Ηνωμένων Εθνών να γίνει μια ανταλλαγή, να τους δώσουμε τους εννιά και να μας δώσουν τους επτά. Ήταν αρχές

⁷⁶³ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 18/5/2022.

⁷⁶⁴ Thomas Unger & Marieke Wierda, "Pursuing Justice in Ongoing Conflict: A Discussion of Current Practice", in Kai Ambos, Judith Large and Marieke Wierda (eds.), *Building A Future On Peace And Justice*, Springer, Berlin 2009, p.298.

⁷⁶⁵ Stanley Cohen, *Καταστάσεις Άρνησης*, ό.π., 60.

⁷⁶⁶ Ο Πολύκαρπος Γιωρκάτζης διετέλεσε υπουργός σε περισσότερα από ένα υπουργεία της Κυπριακής Δημοκρατίας μεταξύ αυτών και στο Υπουργείο Εσωτερικών. Αποτελέσε σημαντικό παράγοντα των ζυμώσεων στα εσωτερικά της εποχής.

⁷⁶⁷ Προφορική μαρτυρία Μ.Ο.Σ., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 8/12/2022.

*Σεπτεμβρίου, πριν ανοίξουν τα σχολεία. Τα θυμάμαι! Θυμάμαι και τους ευκάλυπτους στον χώρο της ανταλλαγής. Ήρθαν σε κάποια φάση και έφεραν έξι, αντί επτά. Έλειπε ο Α., ο αδερφός μου. Φωνάζαμε, διαμαρτυρηθήκαμε, αλλά δε γινόταν να διαλύσουμε την ανταλλαγή. Έγινε με έξι. Ύστερα από αυτό, η οικογένειά μου αποφάσισε πως είναι νεκρός, όπως και ήταν».*⁷⁶⁸

*«Περιμέναμε μήπως επέστρεφε με κάποια ανταλλαγή. Κανείς δεν ήξερε τίποτα. Ο μπαμπάς μου ρωτούσε όποιον πίστευε ότι θα βοηθήσει. Τίποτα!».*⁷⁶⁹

Η ανταλλαγή αιχμαλώτων αποτέλεσε για τις οικογένειες των αγνοουμένων την τελευταία ελπίδα. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως σε μια από τις παραπάνω μαρτυρίες, αυτή η συνθήκη είχε θετική κατάληξη, σε άλλες όμως όχι. Οι οικογένειες περίμεναν καρτερικά την ανταλλαγή και επιστροφή αιχμαλώτων, χωρίς να υπάρχει ενημέρωση ή θεσμική παρέμβαση. Οι οικογένειες ενεργούσαν αυτοβούλως, διεκδικώντας την κάθε ευκαιρία που τους δινόταν για να μάθουν τι συνέβη. Έκαναν ό,τι μπορούσαν για να διατηρήσουν την ελπίδα, μια ελπίδα που είχε ως πυρήνα στο αφήγημά της την ύπαρξη αιχμαλώτων και την επιστροφή τους.

*«Θυμάμαι αιχμαλώτους που κατά την επιστροφή έσκυβαν και φιλούσαν το ελεύθερο χόμα στο Αήδρα Πάλας. Εκεί, μετά, άρχισε η τραγωδία! Όπως βλέπουμε ένα θέατρο, που βλέπουμε τις τραγωδίες. Εμείς την είδαμε ζωντανή! Κινούνταν ο κόσμος, ο οποίος ήταν χιλιάδες! Αριστερά-δεξιά...Έδιναν ένταση στον χώρο, γιατί ήθελαν να τους ρωτήσουν όλους: «Μήπως είδατε τον γιο μου;». Μετά, μόλις λάμβαναν αρνητική απάντηση, έτρεχαν στο δίπλα λεωφορείο και μετά στο πιο δίπλα. Και αυτό έδινε μια ένταση, σαν χορός τραγωδίας. Αυτό που μου έμεινε και δεν μπορώ να ξεχάσω ήταν οι γονείς που είχαν αγνοούμενα παιδιά και έψαχναν τον δικό τους. Άλλοι έβλεπαν τον δικό τους και είχαν χαρά. Εγώ θυμάμαι την έκφραση που είχαν οι άλλοι, που δεν έβλεπαν τον γιο τους ανάμεσα στους ελευθερωθέντες. Σχηματιζόταν μία θλίψη ανάγλυφη, σαν να πέτρωνε το πρόσωπο τους. Αυτό το προσωπείο της θλίψης, ούτε ηθοποιός τραγωδίας δε θα μπορούσε να το μιμηθεί! Μετά από εκεί μας πήγαν στο ξενοδοχείο Philoxenia, στην Ξενοδοχειακή Σχολή, και εκεί θυμάμαι έντονα ότι από τη συγκίνηση, παρότι πεινούσαμε, κατάφερα να φάω μόνο μια ρόγα σταφύλι».*⁷⁷⁰

⁷⁶⁸ Προφορική μαρτυρία Χ.Σ., Κύπρος, 21/9/2022.

⁷⁶⁹ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁷⁷⁰ Προφορική μαρτυρία Γ.Χ., μέσω Messenger, 3/7/2023.

6.19. Η σημασία της μαρτυρίας

Στην πορεία της ιστορίας των δικαστηρίων, υπάρχει πάντα μια ξεχωριστή θέση για τους μάρτυρες και τις καταθέσεις τους, καθώς αποδεικνύουν τα γεγονότα, σε συνάρτηση με τα απτά στοιχεία, συμβάλλοντας στην εξέλιξη της εκάστοτε δίκης. Αξίζει να ειπωθεί ότι η μαρτυρία χαρακτηρίστηκε από ορισμένους παρατηρητές ως η πρωταρχική πηγή εμπειρικής γνώσης. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, η μαρτυρία συνέβαλε στην αντιμετώπιση της πολιτικής των φρικαλεοτήτων και των θηριωδιών.⁷⁷¹ Το δυναμικό κίνημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η Κοινωνία των Πολιτών βασίζεται στις μαρτυρίες των επιζώντων, καθώς και τα μέλη των οικογενειών των θυμάτων, με στόχο την ανακάλυψη της αλήθειας. Με τον τρόπο αυτό αξιοποιήθηκαν οι μαρτυρίες και στην Κύπρο.

«Με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, άρχισα να ψάχνω πληροφορίες, για να μάθω πού βρίσκεται ο αδερφός μου. Μέσα από αυτή την πορεία, τα κατάφερα σε δύο χρόνια να τον βρω. Ξεκίνησα το 2007 και τον βρήκα τον Αύγουστο του 2009, μαζί με άλλους τέσσερις συμπολεμιστές του. Το 2007, μπόρεσα να έχω πρόσβαση στους φακέλους και να δω τη μαρτυρία ενός αξιωματικού ότι πολέμησε σε ένα ύψωμα και από εκεί, απέκτησα έναν προσανατολισμό. Πρέπει να πω ότι μέχρι τότε περίπου οι φάκελοι ήταν απόρρητοι για τις οικογένειες. Αν είναι δυνατόν! Έπειτα, με βοήθησαν οι μαρτυρίες των ανθρώπων που είχαν δει τι έγινε και με καθοδήγησαν να εντοπίσω μόνος μου τον τόπο ταφής. Μιλούσα με Τουρκοκύπριους, ώσπου ένας μου είπε: «Ξέρω εγώ πού υπάρχει μέρος με 4-5 ανθρώπους». Με βάση αυτή τη μαρτυρία ενός ηλικιωμένου ανθρώπου που μου έδειξε από μακριά την τοποθεσία -είχε τοποθετήσει πέτρες για να προστατέψει τα λείψανα, αλλά και να γνωρίζει την τοποθεσία ταφής- τους εντόπισα. Εντόπισα, μάλιστα, και το ρολόι του αδερφού μου, χτυπημένο και σταματημένο στις 9.15 το πρωί. Έτσι, ειδοποίησα την Επιτροπή ότι, βάσει των μαρτυριών που συνέλεξα και των στοιχείων που βρήκα, πρέπει να εντόπισα τον τόπο ταφής του, μαζί με άλλα τέσσερα άτομα. Ήρθαν και εντόπισα τα

⁷⁷¹ Annette Wieviorka, *Auschwitz Explained To My Child*, Da Capo Press, Massachusetts 2002.

οστά. Μετά από τέσσερα χρόνια, Δεκέμβριο του 2013, μπορέσαμε και τον θάψαμε. Δίχως τις μαρτυρίες, θα ήταν αδύνατον!». ⁷⁷²

«Καταφέραμε να βγάλουμε αντίγραφο του φακέλου μετά από προσπάθειες και ξεκινήσαμε, όταν άνοιξαν τα οδοφράγματα, αλλά και πριν, να συνομιλούμε με συμπολεμιστές του Χρηστάκη. Με τα ονόματα άρχισα να ψάχνω τον τηλεφωνικό κατάλογο και να καλώ. Πολλές δυσκολίες! Άλλοι είχαν μετακομίσει και τους ψάχναμε. Από τον έναν στον άλλον, βρήκαμε τους συμπολεμιστές που βρίσκονταν στο Παλαίκυθρο μαζί με τον αδερφό μου. Αλλά αυτός που μας βοήθησε ήταν ο Κ.Μ., που ήταν και φίλοι. Όταν βρήκα τον Κ. και πήραμε και τον φάκελο, συγχρόνως με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, ήταν η αρχή για να βρούμε τον αδερφό μου». ⁷⁷³

«Όταν πήγαμε στο χωριό, μετά που άνοιξαν οι δρόμοι, ο ένας που ήξερε μου είπε: Να μείνεις ήσυχος ρε, γιατί εκείνος που το έκανε, δεν είχε καλό τέλος. Πλέον, είχαμε κάποιους να μας πουν τι έγινε και πού». ⁷⁷⁴

Οι συγγενείς προσπάθησαν, μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα δίχως νέα από την επιστροφή και των τελευταίων αιχμαλώτων εν ζωή, να διεκδικήσουν το δικαίωμα στην αλήθεια. Ο μόνος διαθέσιμος τρόπος ήταν η αναζήτηση μαρτύρων που βίωσαν τα γεγονότα ή είχαν πληροφορίες για το τι έγινε και για πιθανούς τόπους ταφής. Παράλληλα, από τις παραπάνω μαρτυρίες, αναδεικνύεται και το έλλειμμα θεσμικής πληροφόρησης με τον αισθητά ετεροχρονισμένο τρόπο παράδοσης των πληροφοριών που περιείχε ο φάκελος για κάθε αγνοούμενο στα μέλη της οικογένειάς του. Στην πλειονότητά τους, οι φάκελοι περιείχαν ελλιπή στοιχεία και αναγκάζονταν οι συγγενείς να συλλέξουν από μόνοι τους μαρτυρίες, που θα τους οδηγούσαν στον τόπο ταφής των οικείων τους.

Η παραπάνω διαδικασία ήταν εξίσου σημαντική και για τους ίδιους τους μάρτυρες που μετέφεραν τις πληροφορίες, καθώς συνέβαλαν στην ανακούφιση των οικογενειών των αγνοουμένων, αποσειόντας παράλληλα το συναισθηματικό βάρος της γνώσης ενός μυστικού-τραυματικού γεγονότος. Σε μια γεωγραφική περιοχή όπου για μεγάλο χρονικό διάστημα γίνεται μαζική καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θηριωδιών, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού μπορεί να μην έχει άμεση σχέση,

⁷⁷² Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 21/9/2022.

⁷⁷³ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 2/7/2022.

⁷⁷⁴ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

αλλά μέσω μιας δευτερεύουσας μαρτυρίας, αποκτά πρόσβαση, αν όχι πλήρη εικόνα, τουλάχιστον μερική.⁷⁷⁵

*«Εγώ εκείνα που ήξερα του τα είπα του Μ.. Του τα είπα, για να ξαλαφρώσω. Γιατί ο μακαρίτης ο αδερφός μου ήταν μπροστά που τους θάψανε στο χωριό και μου είπε: «Κόρη, μπορεί να πεθάνω»-σαν να ήξερε. «Θέλω να πεις ότι σε αυτόν τον τόπο υπάρχουν αγνοούμενοι θαμμένοι. Και μάλιστα, ο ένας ήταν με τα άρβυλα, μου είπαν, και τον σκέπασαν (έθαψαν)». Με το που ήρθε ο Μ., του το έδειξα και ξαλάφρωσα. Ένιωθα ένα βάρος! Με το που το είπα, ηρέμησα. Δεν τους βρήκαν ακόμα, γιατί δεν πήραν άδεια για εκταφή. Έσκαψαν σε διπλανά χωράφια, όχι σε αυτό που ξέρω εγώ ακόμα. Τους έβλεπα που έσκαβαν δίπλα, αλλά φοβόμουν να μιλήσω. Το είπα στον Μ., που είναι η δουλειά του. Πρέπει να βοηθήσουμε».*⁷⁷⁶

6.20. Η βιομηχανία πληροφοριών ως παθογένεια του ζητήματος διερεύνησης των αγνοουμένων

Το ασαφές θεσμικό πλαίσιο και η ελλιπής ενημέρωση αναγκάζουν τόσο τους συγγενείς των αγνοουμένων όσο και τους φίλους τους, ν' αναζητήσουν πληροφορίες από διάφορες πηγές,⁷⁷⁷ ενώ απουσιάζουν αποτελεσματικοί μηχανισμοί στήριξής τους.⁷⁷⁸ Οι οικογένειες προσδοκούν απαντήσεις στα ερωτήματά τους από τους παραπάνω μηχανισμούς των κεντρικών διοικήσεων, αλλά η μη ικανοποίηση των αιτημάτων τους καλλιεργεί την έλλειψη εμπιστοσύνης προς αυτούς.

Η έλλειψη σαφών πληροφοριών σχετικά με τις συνθήκες εξαφάνισης των οικείων τους δημιουργεί, επιπλέον, φήμες και εικασίες, που επιτρέπουν σε κάποιους να εκμεταλλεύονται τις οικογένειες.⁷⁷⁹ Αν το κράτος, που έχει την ευθύνη των μηχανισμών, δεν προασπίσει το δικαίωμα των πολιτών στην αλήθεια και δεν

⁷⁷⁵ Stanley Cohen, *Καταστάσεις Άρνησης*, ό.π., σ.130.

⁷⁷⁶ Προφορική μαρτυρία, η αφηγήτρια επιθυμεί να διατηρήσει την ανωνυμία της, Κύπρος, 21/9/2022.

⁷⁷⁷ Βλ. για περισσότερα τον οδηγό του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, *Accompanying the Families of Missing persons*, ICRC-International Committee of the Red Cross, 2013.

⁷⁷⁸ Στο ίδιο, 37.

⁷⁷⁹ Στο ίδιο.

διασφαλίσει την ορθή ενημέρωση των συγγενών, αντί να συμβάλλει θετικά, ορθώνοντας ανάχωμα στην παραπληροφόρηση, την συντηρεί με την αμφίσημη στάση του.

«Στην περίπτωση της Κύπρου, που μιλάμε για μια πάρα πολύ μικρή χώρα, που γνωρίζουμε ποιος έκανε τι και ο καθένας ξέρει τον άλλο, δεν υπήρχε σεβασμός στο διεθνές δίκαιο. Σε χώρες με παρόμοια εγκλήματα, δημιουργείται και μια βιομηχανία πληροφοριών, όπως το Βιετνάμ και η Κύπρος. Αυτοί που συμμετέχουν θέλουν ανταλλάγματα. Είναι μια βιομηχανία πληροφοριών, όπου έρχεται ο άλλος και σου λέει: Δώσε μου ένα αντάλλαγμα, για να σου πω πού βρίσκονται ζωντανά δέκα άτομα που ξέρω».⁷⁸⁰

Σχεδόν όλες οι οικογένειες διεξάγουν, παράλληλα με τις επίσημες αρχές, δικές τους έρευνες. Οι πληροφορίες που λαμβάνουν έχουν να κάνουν με φήμες, όπως μυστικοί χώροι κράτησης, μαρτυρίες ότι είδαν εν ζωή τον οικείο τους ή ότι τα αγνοούμενα μέλη κρατούνται ως αιχμάλωτοι. Οι αφηγητές μάς εμπιστεύονται την προσπάθεια επιτήδειων να εκμεταλλευτούν την αγωνία της οικογένειας, πολλές φορές με σκοπό το οικονομικό κέρδος.

«Συνειδητοποιήσαμε πλήρως ότι πέθανε, όταν μας το ανακοινώσανε. Τόσα χρόνια έρχονταν και μας λέγανε ότι τους έχουν πάρει για δουλειά, ότι φτιάχνουν το αεροδρόμιο της Τύμβου (αεροδρόμιο της τουρκοκυπριακής κοινότητας)...Εκείνα τα χρόνια έφτιαχναν το αεροδρόμιο. Ο αδερφός μου ήταν αγνοούμενος μαζί με ένα γιο ενός μέλους της κυβέρνησης που έπαιρνε πληροφορίες. Τελικά, έπαιρνε ψεύτικες πληροφορίες. Εμείς τότε πιστέψαμε σε αυτά τα νέα που έρχονταν και νομίζαμε πως είναι ζωντανοί. Μια μέρα, ήρθε ένας και ρωτούσε τη θεία μου αν είναι άντρας της ο Γ. Τ. και του λέω: «Τι θες; Είναι ο πατέρας μου». Μου λέει: «Μην ανησυχείς, είναι ζωντανός ο πατέρας σου. Τον στείλαμε στις ελεύθερες περιοχές. Γράψε του ένα γράμμα να του στείλω». Το γράψαμε το γράμμα. Μετά από 3 ημέρες, δεν ήρθε να πάρει το γράμμα. Πήγα και τον βρήκα και μου λέει: «Μην ανησυχείς, είναι καλά ο πατέρας σου». Μετά από 3 μήνες και τις ανταλλαγές των αιχμαλώτων, η μητέρα μου πήγαινε στην Ξενοδοχειακή Σχολή, σημείο που έρχονταν οι αιχμάλωτοι. Όταν γύρισα και με περίμενε η μητέρα μου, λέω: «Πού είναι ο μπαμπάς;». Μου λέει: «Δε γύρισε». Μετά από αυτό, αναρωτιόμουν γιατί να μου πει ψέματα ο Τουρκοκύπριος. Μπορεί να ήθελε να αποσπάσει πληροφορίες για τον πατέρα μου. Αυτή

⁷⁸⁰ Προφορική μαρτυρία Ξ.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2022.

ήταν η βασική επιδίωξη πιστεύω. Τόσα χρόνια ψέματα! Μας έκαναν να πιστεύουμε ότι είναι ζωντανοί».⁷⁸¹

«Είχε έναν δασοφύλακα και έλεγε στον πατέρα μου: «Αχμέτ, άκου να σου πω: ο γιος σου δεν πέθανε. Ήταν πληγωμένος, αλλά είναι καλά τώρα. Τον έχουν πάνω στον Πενταδάχτυλο και δουλεύει ως αιχμάλωτος πολέμου, σπάει πέτρες κ.ά. Ξέρω πού είναι, αλλά θέλω 5000 λίρες για να στον φέρω». Του απαντάει ο πατέρας μου: «Φέρε μου ότι είναι ζωντανός και θα σου δώσω 10000 λίρες». Απαντάει αυτός: «Εντάξει, αλλά πρέπει να πάρω κάποια χρήματα μπροστά, για να τον βρω από κοντά». Ο πατέρας μου δεν τον πίστεψε, έφυγε. Μετά από τρεις μήνες έρχεται ξανά και λέει στον πατέρα μου: «Είναι νεκρός, ξεχάστε τον!». Όταν είδε ότι δεν πήρε λεφτά, μας είπε την αλήθεια».⁷⁸²

«Αυτό που με συγκλόνησε ήταν η εκμετάλλευση του ανθρώπινου πόνου. Το κράτος να γνωρίζει και να μη μιλά! Η εκμετάλλευση από ομάδες ανθρώπων που έβαζαν τις γυναίκες στα οδοφράγματα και διαιώνιζαν τον πόνο τους. Σκέψου λίγο και αυτό το πλάσμα, τι έχει βιώσει!».⁷⁸³

Οι συγγενείς, και στις δύο κοινότητες, είχαν ανάγκη να ακούσουν τι συνέβη. Μέσα σε αυτή την προσπάθεια, συχνά, ζημιώθηκαν οικονομικά με διακύβευμα την ανάκτηση της αλήθειας. Οι διαφορούμενες πληροφορίες λειτουργούσαν με έναν ανάμικτο τρόπο. Από τη μια πλευρά, έδιναν ελπίδα στους συγγενείς και από την άλλη δυσχέραιναν την ήδη επιβαρυσμένη κατάστασή τους.

«Ήθελα να μάθω, αλλά δεν έμαθα άλλες κουβέντες, εκτός από ψίθυρους από τον έναν, ψίθυρους από τον άλλο ότι ζούσε. Τίποτα σίγουρο δεν ήξερα».⁷⁸⁴

Ο παράλληλος μηχανισμός πληροφοριών λειτούργησε συσσωρευτικά στην ήδη διαμορφωμένη και ασαφή κατάσταση. Έτσι, οι οικογένειες, αναζητώντας βεβαιότητες και απαντήσεις, κατέφευγαν κάποιες φορές ακόμη και σε άτομα που παρουσιάζονταν ως ικανά να προβλέπουν το μέλλον.

⁷⁸¹ Προφορική μαρτυρία Ν.Τ., Κύπρος, 1/7/2022.

⁷⁸² Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁷⁸³ Προφορική μαρτυρία Κ.Ο., μέσω Zoom, Κύπρος, 9/7/2022.

⁷⁸⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Σ., Κύπρος, 14/9/2022.

«Η μητέρα μου δεν μπορούσε να το δεχθεί ότι δεν επέστρεψε. Στην προσπάθειά της αυτή -ποιος δε θα το έκανε;- πήγε και συνάντησε ένα μέντιουμ που της είπε ότι ζει ο γιος της και διατηρούσε κάποιες κρυφές ελπίδες. Με τα χρόνια πια, το αποδέχτηκε».⁷⁸⁵

«Η γιαγιά μου, εξαιτίας του ότι δε γνώριζε και δεν υπήρχε επίσημη ενημέρωση, όπου υπήρχε μέντιουμ, πήγαινε για να της πει τι συνέβη και να μάθει πού είναι ο άντρας της. Αυτό άλλαξε μετά το 2003».⁷⁸⁶

Η απουσία πληροφόρησης για τους οικείους τους και η συγκεχυμένη εικόνα της πραγματικότητας από την πλευρά των επίσημων αρχών δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την εκμετάλλευση των οικογενειών των αγνοουμένων από επιτήδειους και στις δύο κοινότητες του νησιού. Το πλαίσιο που διαμορφώθηκε ήταν ψυχοφθόρο, ιδιαίτερα για τα μεγαλύτερα μέλη των οικογενειών, που προσπαθούσαν να βρουν έρεισμα, όπου και όπως μπορούσαν. Τελικώς, το πλαίσιο άλλαξε τον 21^ο αιώνα με την επαναλειτουργία της Δ.Ε.Α., τη λειτουργία της Κυπριακής Επιτροπής και το άνοιγμα των οδοφραγμάτων. Τότε, μπόρεσαν οι συγγενείς να επικοινωνήσουν με μάρτυρες που είχαν βιώσει τα γεγονότα ή είχαν πρόσβαση σε πραγματικά στοιχεία και να μάθουν την αλήθεια.

6.21. Η σημασία των εκδηλώσεων

Οι αγνοούμενοι και οι οικογένειές τους θεωρούνται θύματα συγκρούσεων και βίας. Υπάρχει η παραδοχή ότι σε περιπτώσεις που οι κοινωνίες βιώνουν θηριωδίες, τα μέλη που καταπιέζονται για μεγάλα χρονικά διαστήματα τα συναισθήματά τους, δεν είναι σε θέση να τα διαχειριστούν και να θρηνησουν.⁷⁸⁷ Αυτό συνέβη σε περιπτώσεις όπως της Αργεντινής και της Κύπρου. Ανάλογα με τις δυνατότητες που είχαν οι συγγενείς σε όλη αυτή την πορεία, προσπάθησαν, μέσω ποικίλων δράσεων, να κοινοποιήσουν δημόσια το αίτημά τους για αλήθεια και επιστροφή των δικών τους.

⁷⁸⁵ Προφορική μαρτυρία Α.Π., Κύπρος, 4/7/2022.

⁷⁸⁶ Προφορική μαρτυρία Δ.Κ., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁷⁸⁷ Antonius C.G M. Robben, “How Traumatized Societies Remember: The Aftermath of Argentina’s Dirty War”, *Cultural Critique*, vol.59, (2005), 123.

Αυτοί αποτελούν τα μόνα υποκείμενα σε μια μετασυγκρουσιακή κοινωνία, που παλεύουν ν' αναδείξουν το τραυματικό ζήτημα, του οποίου ούτως ή άλλως αποτελούν μέρος.⁷⁸⁸ Έτσι, οι επετειακές αντιδράσεις μιας ομάδας μπορούν να περιγραφούν ως τελετουργικές επαναδραστηριοποιήσεις των δεικτών της ομάδας (όπως το επιλεγμένο τραύμα), που κατευθύνουν τα μέλη να συμπεριφέρονται συλλογικά με ορισμένους τρόπους, ενισχύοντας την κοινή αίσθηση ομοιότητάς τους.⁷⁸⁹

Τόσο στην Κύπρο, όσο και στην Ελλάδα, μεγάλος αριθμός των συγγενών των αγνοουμένων προσπαθούσε να προβάλει τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις τους, μέσω των διαδηλώσεων και των δημόσιων εκφράσεων των συναισθημάτων τους σε πρεσβείες και άλλα σημεία συμβολικά και συναισθηματικά φορτισμένα.

*«Όλες αυτές οι ανάγκες που δημιουργούνταν έφεραν τη δημιουργία μιας ομάδας αρχικά ανθρώπων-πατεράδων αγνοουμένων, οι οποίοι άρχισαν να τρέχουν σε πρεσβείες, στο προεδρικό (ενν. το Προεδρικό Μέγαρο της Κυπριακής Κυβέρνησης), στον Ερυθρό Σταυρό. Άρχισαν να τρέχουν και να ρωτούν: Τι γίνεται με τα παιδιά μας; Ενώ είναι στον κατάλογο, δεν επέστρεψε. Έχουμε δέκα μαρτυρίες ότι τους συνέλαβαν. Οπότε, άρχισε ένα κίνημα από αυτούς τους ανθρώπους. Αυτή η ομάδα των 4-5 ατόμων είχαν γνωριστεί στο Philoxenia, εκεί που επέστρεφαν οι αιχμάλωτοι. Όταν δεν επέστρεψαν οι δικοί τους, αποφάσισαν να συνεχίσουν την προσπάθεια. Τον Φεβρουάριο του 1975, όταν έγινε κατανοητό ότι η άλλη πλευρά είχε μια αδιαλλαξία και έλεγε να τους ψάξετε στο πραξικόπημα τους ανθρώπους σας, έγινε μια συγκέντρωση στην εκκλησία του Προδρόμου με συμμετοχή όλων των συγγενών. Πήγαμε εκεί και γέμισε η εκκλησία. Εκεί αποφασίστηκε μια εντονότερη δράση. Να συνεχίσουν αυτοί που δημιούργησαν το κίνημα, αλλά να ενταχθούν και άλλα μέλη. Συμμετείχα και εκλέχθηκα στην 11μελή προσωρινή επιτροπή. Ήμουν ένα απλό μέλος για ένα χρονικό διάστημα και μετά από ενέργειες της επιτροπής προς τον Μακάριο για να αποσπαστώ από την κεντρική διοίκηση συγκεκριμένα στο Υπουργείο Οικονομικών, στην Παγκύπρια Επιτροπή, αποσπάστηκα στην Προεδρία με ειδίκευση στα θέματα των αγνοουμένων, όπου και παρέμεινα μέχρι την αφυπηρέτησή μου».*⁷⁹⁰

⁷⁸⁸ John J. Nance, "Blind Trust", αναφέρεται στο, Vamik Volkan, *Rituals That Blind People Together*, William Morrow & Co, New York 1987, p.62-63.

⁷⁸⁹ Στο ίδιο.

⁷⁹⁰ Προφορική μαρτυρία Ν.Σ., Κύπρος, 1/7/2022.

*«Στην αρχή μαζεύτηκαν στο σπίτι μας τρεις με τέσσερις οικογένειες. Μετά από συνέχιση των αγγελιών στις εφημερίδες, μαζεύτηκαν ογδόντα τρεις οικογένειες. Μαζευτήκαν όλες οι οικογένειες των Ελλήνων αγνοουμένων. Κατεβαίναμε στο Σύνταγμα και κάναμε σιωπηλή διαμαρτυρία. Μια φορά, μάλιστα, φάγαμε και ζύλο, γιατί θέλαμε να υποβάλουμε ψήφισμα διαμαρτυρίας στην Τουρκική Πρεσβεία».*⁷⁹¹

*«Εγώ είχα σπάσει το πόδι μου και πήρα ταξί για να πάω στην Επιτροπή Αγνοουμένων και από εκεί με έστειλαν με άλλες γυναίκες στην κινέζικη πρεσβεία. Να κάνουμε διαδήλωση και να πηγαينوερχόμαστε μέσα στον δρόμο».*⁷⁹²

Μέσα από τις μαρτυρίες γίνεται ευδιάκριτη η προσπάθεια των συγγενών να στραφεί η προσοχή στους αγνοουμένους και να δοθεί προτεραιότητα στο αίτημά τους για διεκδίκηση της αλήθειας. Οι κοινές δράσεις ήταν ο μόνος τρόπος συλλογικής έκφρασης για τους συγγενείς και διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους. Όπως αναφέρει και ο καθηγητής Ιωσήφ Κόβρας, που επικεντρώνεται στα κινήματα βάσης των συγγενών αγνοουμένων, η Παγκύπρια Οργάνωση Γονέων και Συγγενών Αθλητών Κρατουμένων και Αγνοουμένων είναι μια από τις ελάχιστες οργανώσεις που είχαν και έχουν πολιτική επιρροή στην κεντρική κυβέρνηση, κάτι που διαφαίνεται και στα παραπάνω αποσπάσματα.⁷⁹³

*«Τρέχαμε παντού, σε πρεσβείες, σε εκδηλώσεις, σε πορείες μαζί με τη μητέρα μου... Πάντα δίπλα της, μέσα στους 40 βαθμούς και ντάλα ήλιο».*⁷⁹⁴

*«Πήγαινα με τη μητέρα μου. Πηγαίναμε κάθε μέρα και κρατάγαμε φωτογραφίες τότε που περιμέναμε τους αιχμαλώτους να επιστρέψουν. Σε άλλες συλλογικές δράσεις δε συμμετείχα, γιατί τους έβλεπα με υπερβολικές φιλοδοξίες για ένα τέτοιο ζήτημα. Τους έβλεπα να τρέχουν σε επίσημους φορείς, δίχως αποτέλεσμα, κάτι που με έκανε να μη θέλω να συμμετέχω σε αυτές τις συλλογικές δράσεις».*⁷⁹⁵

«Οι «γυναίκες των οδοφραγμάτων» πήγαιναν και αναζητούσαν τους δικούς τους. Εν τω μεταξύ, όπου άκουγε η μητέρα μου ότι υπήρχε εκδήλωση, με πήγαινε. Δηλαδή, φωτογραφίες και αυτά. Η ζωή της ήταν εκείνα τα οδοφράγματα. Σκεφτόταν το βράδυ που

⁷⁹¹ Προφορική μαρτυρία Χ.Τ., μέσω Skype, Αθήνα, 4/5/2022.

⁷⁹² Προφορική μαρτυρία Μ.Δ., Κύπρος, 2/7/2022.

⁷⁹³ Ιωσήφ Κόβρας, *Ακτιβισμός και η εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης: Οι οικογένειες των αγνοουμένων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2021, σ.222.

⁷⁹⁴ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 2/7/2022.

⁷⁹⁵ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 18/5/2022.

μπορεί να βοηθήσει για το θέμα μας και το πρωί έπαιρνε ταξί και πήγαινε. Εγώ υπήρχα απλώς στο σπίτι».⁷⁹⁶

Το αφήγημα που χρησιμοποιούσαν οι δύο πλευρές διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις εκδηλώσεις και τον τρόπο κοινοποίησης του ζητήματος. Ο Paul SantCassia τονίζει τη διαφορετικότητα με βάση το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσαν οι δύο κοινότητες του νησιού για τους αγνοουμένους. Η τουρκοκυπριακή κοινότητα τους ονόμαζε *sehitler* (μάρτυρας), ενώ η ελληνοκυπριακή πλευρά *αγνοούμενους* (μη ανακτηθέντες).⁷⁹⁷ Η τουρκοκυπριακή κοινότητα θεωρούσε αρχικά το ζήτημα λήξαν, αποδίδοντας στους αγνοουμένους ένα ιερό καθήκον, αυτό της θυσίας. Από την άλλη, η ελληνοκυπριακή κοινότητα συντηρούσε το αίτημα της συνεχούς διεκδίκησης και ανάκτησης των ανθρώπων τους εν ζωή ή έστω νεκρών. Αυτή η διαφορά στάσης αναδύεται από τις μαρτυρίες των Τουρκοκύπριων αφηγητών μας.

*«Για πολλά χρόνια υπήρχε σιωπή. Πολλές οικογένειες δεν ανοίγουν καν το φέρετρο με τα οστά. Εγώ θέλω να είμαι παρούσα και να ακούσω πώς πέθανε ο παππούς μου».*⁷⁹⁸

*«Δεν ανήκαμε σε καμία συλλογική δράση».*⁷⁹⁹

Η επαφή των δύο ομάδων μετά το 2003 και το άνοιγμα των οδοφραγμάτων βοηθάει στη δημιουργία δικοινοτικών δράσεων, γεγονός που εντοπίστηκε με πολλούς τρόπους κατά την πορεία της παρούσας έρευνας, αλλά και των αποσπασμάτων που παρατίθενται.

*«Είναι πολύ σημαντικό όταν συναντώνται οι συγγενείς των δύο κοινοτήτων. Ενώνεις τον πόνο. Τον πόνο τον κάνεις ένα. Όταν αυτοί οι άνθρωποι που έχασαν δικούς τους έρθουν κοντά, τότε βλέπεις ότι δεν υπάρχει μίσος. Υπάρχουν και συγγενείς που νιώθουν μίσος. Θέλω να πιστεύω η μειοψηφία. Οι περισσότεροι που γνωρίζω επιθυμούν να έρθουν σε επαφή, να συνομιλήσουν και να ανταλλάξουν πληροφορίες».*⁸⁰⁰

«Είχαμε κάνει πολλές εκδηλώσεις σε σχολεία, μαζί με συγγενείς και των δυο κοινοτήτων. Ο Χ.Ε. και η Σ.Υ. είχαν δημιουργήσει το group “Together we can”. Μέσα από εκεί

⁷⁹⁶ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

⁷⁹⁷ Paul Sant Cassia, “Waiting for Ulysses’: the Committee for Missing Persons”, in Oliver P. Richmond (eds.), *The Work Of The UN in Cyprus: Promoting Peace And Development*, Palgrave Macmillan, 2001, p.193-235.

⁷⁹⁸ Προφορική μαρτυρία Δ.Κ., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁷⁹⁹ Προφορική μαρτυρία Β.Β., Κύπρος, 26/10/2022.

⁸⁰⁰ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 21/9/2022.

συνειδητοποίησα τον κοινό πόνο. Πριν ήμουν μπερδεμένη. Γιατί; έλεγα μέσα μου. Μετά συνειδητοποίησα ότι για να γίνουν όλα αυτά που έγιναν υπήρχε κίνητρο. Μιλούσαμε στα σχολεία, στους μαθητές, για τις δικές μας αλήθειες, μέσα από αυτά που ζήσαμε. Τους δικούς μου τους σκότωσαν Τουρκοκύπριοι και κάποιους άλλους Ελληνοκύπριοι».⁸⁰¹

«Όταν θες να πεις την αλήθεια, πληρώνεις ένα τίμημα. Το έκανα για τα παιδιά μας. Δεν πρέπει να ζουν χωριστά, δεν πρέπει να ζουν κάτω από το καθεστώς φόβου. Πρέπει να ζούμε ειρηνικά, χωρίς φόβο. Όλοι υποφέραν σε αυτό το νησί. Δεν υπάρχει κοινότητα χωρίς πόνο. Το 2001, άρχισα να μιλάω με Ελληνοκύπριους μέσω μιας οργάνωσης για τις γυναίκες, μαζί με τη φίλη μου, την Καίτη. Ήταν σημαντικό γιατί και οι δυο πλευρές έβλεπαν ότι υπάρχουν άτομα στην άλλη πλευρά που θέλουν να θεραπεύσουν τις πληγές. Ήταν σημαντικό το group “Together we can”, γιατί έφερα σε επαφή τις οικογένειες. Οι πρώτες που έφερα σε επαφή ήταν η Sevil που είχε χάσει τη μαμά και τον μπαμπά της το 1963-64 και η Μαρία που είχε χάσει μαμά, μπαμπά, αδερφή και αδερφό το 1974. Όταν τις σύστησα, τους είπα ότι ο πόνος τους είναι κοινός. Έγιναν οι καλύτερες φίλες, σαν σύμβολο για την Κύπρο. Νοιαζόταν η μια για την άλλη. Αν η μία ήταν άρρωστη, η άλλη περνούσε τα οδοφράγματα και της πήγαινε σούπα. Μίλησαν σε διεθνές συνέδριο για το πώς θέραπευσαν μαζί τις πληγές τους. Μιλούσαν σε σχολεία και σε μαθητές. Τέτοια παραδείγματα ήταν και οι υπόλοιποι συμμετέχοντες».⁸⁰²

Όπως προκύπτει από τις παραπάνω αφηγήσεις, οι εκδηλώσεις ήταν η μόνη διέξοδος δημόσιας έκφρασης των συναισθημάτων για τους συγγενείς και των αιτημάτων τους για επιστροφή των οικείων τους. Τις πρώτες δεκαετίες υπήρξε μια προσέγγιση πιο συγκεκριμένη, βασιζόμενη σε διεθνή παραδείγματα, όπως των Μητέρων της Πλατείας του Μαΐου (Madresde Plaza de Mayo) στην Αργεντινή. Η έντονη δράση βασίστηκε στη συμπίεση με τις προσπάθειες του κράτους και περιορίστηκε στο αφήγημα της κάθε κοινότητας. Είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι οι επιτροπές των συγγενών προσπαθούσαν να αναδείξουν το ζήτημα μέσω των διεθνών οργανισμών, αλλά πάντα σε συνεργασία με την κεντρική διοίκηση.

Με την πάροδο των ετών, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, η δράση μετασχηματίστηκε και εξατομικεύτηκε η προσπάθεια των συγγενών, που ανέλαβαν πρωτοβουλίες. Σε αυτό συνέβαλε η υποστήριξη της Κοινωνίας των Πολιτών και ανθρώπων που

⁸⁰¹ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

⁸⁰² Προφορική μαρτυρία Σ.Υ., Κύπρος, 20/9/2022.

αποτέλεσαν έρεισμα για τις οικογένειες, αντικαθιστώντας σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο του κράτους. Το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, επίσης, αποτέλεσε σημαντικό βήμα για τις οικογένειες, βοηθώντας τις ν' απεμπλακούν από τη μονοδιάστατη και ατελέσφορη προηγούμενη προσέγγιση. Η επαφή των συγγενών των δυο κοινοτήτων δημιούργησε ένα νέο πεδίο δράσης, αυτό της δικοινοτικής προσέγγισης. Με συναντήσεις και επισκέψεις σε σχολεία, άρχισαν να παρουσιάζουν το αφήγημα της συμπερίληψης του πόνου.

6.22. Η διαφορά πεσόντα που αγνοείται ο τόπος ταφής με τον αγνοούμενο

Το βασικό διακύβευμα για τις οικογένειες και τους συγγενείς είναι η εξακρίβωση της τύχης του δικού τους ανθρώπου, καθώς, ειδικά τα πρώτα χρόνια, κυριαρχεί το ερώτημα αν ζει η πέθανε. Η ανάγκη διερεύνησης της αλήθειας ώθησε τις οικογένειες στην αναζήτηση του τόπου ταφής και των λειψάνων του. Ο εντοπισμός και η ταυτοποίηση του οικείου τους οδηγούσε στη συνειδητοποίηση του θανάτου του.

Στη συγκεκριμένη ενότητα θα αποσαφηνιστεί η διαφοροποίηση των αγνοουμένων με τους πεσόντες των οποίων αγνοείται ο τόπος ταφής. Για την ανάδειξή της, προσεγγίσαμε συγγενείς ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους, σύμφωνα με μαρτυρίες, και αγνοείται ο τόπος ταφής τους και συγγενείς αγνοουμένων που κάποιες φορές πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια η εύρεση των λειψάνων και η ταυτοποίησή τους, ενώ άλλες φορές όχι.

Οι εκταφές που έχουν να κάνουν με το ζήτημα των αγνοουμένων και των πεσόντων έχουν ανθρωπιστικό αποτύπωμα και αποσκοπούν στην αποσαφήνιση της τύχης των νεκρών και των εξαφανισμένων.⁸⁰³ Οι θετικές ταυτοποιήσεις και η ανάκτηση των ανθρώπινων λειψάνων επιτρέπουν στους πενθούντες να θάψουν τους νεκρούς τους και να διαχειριστούν την ψυχική οικονομία της απώλειας.⁸⁰⁴ Το οδυνηρό παρελθόν αναπαύεται και οι οικείοι μπορούν να επεξεργαστούν τι συνέβη. Οι συγγενείς των

⁸⁰³ Antonius C. G. Robben, "Mourning violent deaths and disappearances", in Roberto C. Parra and Douglas H. Ubelaker (eds.), *Anthropology Of Violent Death: Theoretical Foundations For Forensic Humanitarian Action*, John Wiley & Sons Ltd, New York 2023, p.133.

⁸⁰⁴ Στο ίδιο.

πεσόντων γνώριζαν μέσα από μαρτυρίες ότι πέθαναν οι οικείοι τους, ενώ οι συγγενείς των αγνοουμένων δεν είχαν καμία πληροφόρηση για την τύχη των δικών τους.

«Τα γεγονότα του 1974 υπήρξαν καθοριστικά για τη δική μου τη ζωή. Γεννήθηκα 20 Ιουνίου του 1974 και έναν μήνα μετά, 20 Ιουλίου του 1974, έχασα τον πατέρα μου. Για αυτό τον λόγο φέρω και το όνομα του πατέρα μου, γιατί ήμουν αβάφτιστος. Εμένα μου είχαν πει την αλήθεια από την αρχή. Είχε συμβουλευτεί ψυχολόγο η μητέρα μου και της είχε πει ότι πρέπει να ξέρω την αλήθεια. Δεν μου είπε λόγου χάριν ότι είναι στο εξωτερικό και λείπει. Ήξερα την αλήθεια. Εμείς ήμασταν από τις τυχερές οικογένειες γιατί, παρόλο που δεν ξέραμε το ακριβές σημείο ταφής, ξέραμε ότι είναι νεκρός. Και αυτό είχε να κάνει με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που ήταν δίπλα του. Αλλά, όταν τον έψαχναν αργότερα ο θείος μου, ο παππούς μου και ο νονός μου να τον θάψουν, τους είχαν πάρει οι πραξικοπηματίες από εκεί και δεν μπόρεσαν. Ξέραμε περίπου πού βρισκόταν, αλλά όχι ακριβώς. Τελικώς, βρέθηκε στο νεκροταφείο Κωνσταντίνου και Ελένης, σε ομαδικό τάφο, το 2001. Κοιτάχτε, οι πεσόντες με τους αγνοουμένους ... αποτελεί το μεγάλο λάθος για την Κύπρο. Ότι για να θεωρείται κάποιος πεσόντας, έπρεπε ο θάνατός του να είναι σίγουρος και διασταυρωμένος. Δεν ήταν λάθος, αλλά από την άλλη υπήρχαν οικογένειες που, αν ήξεραν, θα τους βοηθούσε να προχωρήσουν. Νέες γυναίκες που, αν το γνώριζαν, θα έκαναν άλλες επιλογές. Το θα έρθει φέτος, θα έρθει του χρόνου... Η συνεχής διάψευση θεωρώ ότι ήταν μεγαλύτερο τραύμα για τις οικογένειες των αγνοουμένων από το να ήξεραν την αλήθεια».⁸⁰⁵

«Εγώ θα ήθελα να φέρω τη γιαγιά μου που βρίσκεται από εκεί (ενν. την ελληνοκυπριακή πλευρά) κοντά μου, να την έχω δίπλα μου. Ξέρω ότι πέθανε, αλλά σκύλο χάνεις και τον θέλεις δίπλα σου. Εμείς είμαστε 12 αδέρφια και πρόσφυγες από το 1963. Το 1974, που ξαναφύγαμε με την εισβολή, θα ήταν η δεύτερη φορά που μετακινούμασταν. Όταν φύγαμε, η γιαγιά μου και η μαμά μου έμειναν και σε εκείνο το σημείο μπήκαν κάποιοι Ελληνοκύπριοι στο χωριό και ρώτησαν τη γιαγιά μου, που βγήκε στην πόρτα, αν υπάρχει κάποιος άλλος στο σπίτι. Εκείνη, για να προστατέψει τη μητέρα μου που ήταν κρυμμένη κάτω από το κρεβάτι, είπε όχι και μετά την πυροβόλησαν και τη σκότωσαν. Η μαμά μου, μέσω των Ηνωμένων Εθνών, κατάφερε και ήρθε στον καταυλισμό που μέναμε προσωρινά και μας είπε τι έγινε. Τα Ηνωμένα Έθνη δε μας άφηναν να πλησιάσουμε. Η γιαγιά μου έμεινε 12 μέρες άταφη. Μετά ήρθαν τα Ηνωμένα Έθνη και μας την έφεραν

⁸⁰⁵ Προφορική μαρτυρία Χ.Χ., Κύπρος, 14/9/2022.

στον καταυλισμό που μέναμε. Εκεί, εγώ την έθαψα πρόχειρα στο χωράφι που μέναμε, ενώ εμείς πάλι μετακινηθήκαμε. Μετά, όπως καταλαβαίνεις, έμεινε εκεί πρόχειρα θαμμένη σε ένα χωράφι. Τώρα έδωσα DNA και προσπαθώ να την φέρω κοντά μου. Είναι πολύ σημαντικό για μένα! Εκεί ήταν τσαντίρια. Κάπου εκεί είναι και θέλω να τη βρω».⁸⁰⁶

Οι άνθρωποι και των δυο κοινοτήτων βίωναν μια συνεχή συνθήκη φόβου, καθώς καλούνταν να αφήσουν σε δευτερόλεπτα σπίτια, περιοχές και ανθρώπους προκειμένου να σωθούν. Η βίαιη αυτή συνεχής μετακίνηση δημιούργησε προβλήματα που οδηγούσαν ακόμη και στην έλλειψη σεβασμού προς τον νεκρό.

«Για την αδερφή μου, τον πατέρα μου και τη μητέρα μου υπήρχαν μαρτυρίες που πήγαν στο σπίτι και τους είδαν νεκρούς. Δεν τους έχουμε βρει ακόμα. Ψάξαμε και γύρω από το σπίτι, αλλά δε βρέθηκε τίποτα. Όταν έμαθα τις μαρτυρίες, το αποδέχτηκα, ενάμιση χρόνο μετά. Όταν προέκυψε αγνοούμενος ο αδερφός μου, είχα την ελπίδα. Μου έλεγαν ότι τον είδαν ζωντανό από εδώ και από εκεί και έτρεφα ελπίδες. Μέχρι που τον βρήκαν το 2017, πίστευα ότι μπορεί να είναι και ζωντανός. Όταν άρχισα να έχω επαφές με συγγενείς αγνοουμένων Τουρκοκύπριων και με τη Sengul, το πίστευα ότι πλέον θα πρέπει να βρω τον τόπο ταφής. Για μένα, το να γνωρίζω, να ξέρω την αλήθεια, είναι πιο καλά. Διότι σιγά-σιγά το αποδέχεσαι. Αλλά η αναμονή είναι πιο δύσκολη. Για όλους! Η αναμονή, να περιμένεις... Και για την ανεύρεση είναι δύσκολο. Κάθε φορά που πηγαίναμε για εκταφή, έλεγα μέσα μου: Τώρα, θα τους βρούμε! Και τις πέντε-έξι φορές, όταν δεν τους βρίσκαμε, υπήρχε μια απογοήτευση. Ήταν δύσκολο!».⁸⁰⁷

6.23. Ο ρόλος της μεταμνήμης σε συγγενείς αγνοουμένων

Για ανθρώπους που έχουν ζήσει καταστροφικά γεγονότα και συνεχίζουν να ζουν ακόμα, όπως οι συγγενείς που ο οικείος τους δεν έχει βρεθεί ή βρέθηκε πρόσφατα, η μνήμη δεν είναι μόνο μια πράξη ανάκλησης των γεγονότων του παρελθόντος αλλά και πένθους, ενός πένθους που συχνά, λόγω της τραυματικής φύσης του, μπορεί να

⁸⁰⁶ Προφορική μαρτυρία Μ., Κύπρος, 21/9/2022.

⁸⁰⁷ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 19/9/2022.

διαπνέεται από θυμό, οργή και απελπισία.⁸⁰⁸ Τα παιδιά των θυμάτων ζουν σε χρονική απόσταση από το τραυματικό γεγονός που συνέβη στους γονείς και καθόρισε τη μετέπειτα ζωή τους.⁸⁰⁹ Παρόλα αυτά, η απόσταση δεν αποτελεί έναν αγεφύρωτο διαμεσολαβητή. Αντιθέτως, η δύναμη του πένθους, της μνήμης και το βάθος του χάσματος ανάμεσα σε παιδιά και γονείς εξουσιάζει και τις ζωές των κατιόντων συγγενών.⁸¹⁰ Αυτή η δευτερογενής μνήμη χαρακτηρίζεται βιβλιογραφικά ως μεταμνήμη (postmemory). Επί της ουσίας, αποτελεί μια μορφή μνήμης που απομακρύνεται από τη μνήμη ως συμβάν και μετασχηματίζεται ως φανταστική επένδυση των αναμνήσεων του πραγματικού φορέα της μνήμης. Αυτή η ορολογία δόθηκε αρχικά από την καθηγήτρια Marianne Hirsch και αφορούσε στη σύνδεση των επιζώντων από το Ολοκαύτωμα με τις μετέπειτα οικογένειές τους, καθώς και το αποτύπωμα που εκείνο άφησε σε αυτές. Ο όρος, πλέον, χρησιμοποιείται ευρύτατα στην εξέταση και άλλων τραυματικών περιπτώσεων και αναφέρεται στο τραυματικό αποτύπωμα που αφήνουν στις οικογένειες των θυμάτων.

Επομένως, όπως γίνεται κατανοητό, η μεταμνήμη δημιουργεί μια δομή διαγενεακής μετάδοσης τραυματικής γνώσης και εμπειρίας.⁸¹¹ Οι τραυματικές αναμνήσεις των γονιών μεταφέρονται στα παιδιά τους και στην επόμενη γενιά μέσω επιλεκτικών σιωπών, σχετικών αναφορών, αντικειμένων κλπ.⁸¹² Στην περίπτωση της Κύπρου, τα παιδιά των αγνοουμένων έζησαν ένα δισεπίλυτο τραυματικό γεγονός, γαλουχήθηκαν μέσα σε χρόνια ασάφεια και βίωσαν την παρατεταμένη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Μετέφεραν στη μετέπειτα οικογένειά τους αποσπασματικές αναμνήσεις, ηθελημένα ή όχι, και σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν την ενήλικη ζωή των δικών τους παιδιών.

Στο πλαίσιο της έρευνας μιλήσαμε με εγγόνια αγνοουμένων και στις δυο κοινότητες. Σκοπός της παρούσας ενότητας είναι να παρουσιαστούν αποσπάσματα που

⁸⁰⁸ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στη μεταμνήμη, Marianne Hirsch, "Past lives: Postmemories in Exile", *Poetics Today*, vol.17(4), (1996), p.659-686. Βλ. επίσης, Marianne Hirsch, *The Generation Of Postmemory: Writing And Visual Culture After The Holocaust*, Columbia University Press, 2012, καθώς και Rony Alfandary and Judith Tydor Baumel-Schwarz (eds.) *Psychoanalytic And Cultural Aspects Of Trauma And The Holocaust: Between Postmemory And Postmemorial Work*, Routledge, London 2022.

⁸⁰⁹ Βλ., για περισσότερα, Marianne Hirsch, "Past lives: Postmemories in Exile", *Poetics Today*, ό.π..

⁸¹⁰ Στο ίδιο.

⁸¹¹ Maia Jessica Shoham, "Traumatic Childhood and Growing Up in the Shadow of Trauma: When Post-Trauma Meets Postmemory: The Story of David, a Holocaust Survivor", in Rony Alfandary and Judith Tydor Baumel-Schwarz (eds.), *Psychoanalytic And Cultural Aspects Of Trauma And The Holocaust: Between Postmemory And Postmemorial Work*, Routledge, London 2022, p.60-71.

⁸¹² Στο ίδιο.

αναδεικνύουν πώς το τραυματικό γεγονός διαγενεακά μεταφέρεται και στις επόμενες γενιές. Το ζήτημα των αγνοουμένων αποτελεί μια χαίνουσα πληγή η οποία, αν δεν αποτελέσει αντικείμενο διεργασίας και δεν ικανοποιηθούν οι ανάγκες και τα δικαιώματα των οικογενειών, θα συνεχίσει να επηρεάζει αυτές τις οικογένειες και στο μέλλον, αλλά και την ευρύτερη κοινωνία έμμεσα.

«Όταν μεγαλώναμε και πηγαίναμε σχολείο, μάθαμε για το αγνοούμενο μέλος της οικογένειάς μας. Μετά, αρχίσαμε να ρωτάμε: «Πού είναι ο παππούς μας;». Η γιαγιά μου μας απάντησε ότι τον είχαν απαγάγει Ελληνοκύπριοι και δεν ξέρουμε πού είναι από τότε. Δεν μου έχει πει ποτέ ιστορία θεωρώντας τον νεκρό. Πιστεύω ότι θεωρεί ότι είναι ακόμα εν ζωή. Εξαιτίας αυτού, στην αρχή πίστευα ότι είναι ζωντανός και μπορεί να βρίσκεται είτε στην Ελλάδα, είτε κάπου στην ελληνοκυπριακή πλευρά, γιατί τότε δεν είχαν ανοίξει τα σύνορα και δεν ξέραμε. Η πρώτη μου γνωριμία με Ελληνοκύπριο ήταν όταν ήμουν 7-8 χρονών και πήγαμε για φαγητό στο μεικτό χωριό Πύλα. Εκεί έπαιζα με ένα κορίτσι και με φώναζε ο πατέρας μου και μου είπε ότι είναι Ελληνοκύπρια. Δεν το πίστευα, γιατί θεωρούσα ότι δεν είναι άνθρωποι. Και εμείς παίζαμε μαζί, ανταλλάσσαμε παιχνίδια! Τότε ο πατέρας μου, που μιλάει ελληνικά, φώναζε το κορίτσι και μιλήσανε μαζί και μάθαμε ότι τη λένε Μ.. Δε θα ξεχάσω αυτό το όνομα! Ήταν η αιτία να καταλάβω ότι και οι Ελληνοκύπριοι είναι άνθρωποι σαν εμάς και πονάνε εξίσου. Με είχε επηρεάσει πολύ το ζήτημα του παππού μου. Το κατάλαβα ουσιαστικά τι σημαίνει να έχεις αγνοούμενο στην οικογένεια, όταν πέθανε ο προπάππος μου. Εμείς τον λέγαμε παππού. Βοηθούσε στο σπίτι. Είχε αναλάβει αυτόν τον ρόλο. Όταν πήγα στο νεκροταφείο, σκέφτηκα: Ο παππούς μου πού είναι; Δεν έχει τάφο; Δεν είναι μαζί μας, άρα είναι ζωντανός; Το να έχεις έναν αγνοούμενο στην οικογένειά σου συμπυκνώνεται στη φράση «θα έπρεπε να το έχει δει αυτό». Σε όλες τις σημαντικές στιγμές λείπει. Γάμους, βαφτίσεις... Και εμείς, όμως, έπρεπε να τον έχουμε ζήσει, επίσης. Είναι σαν ένα πάζλ που λείπει ένα κομμάτι. Δε θα είναι ποτέ ολοκληρωμένο. Θέλω να τον βρούμε, για να μπορώ, έστω, να τον επισκέπτομαι στο μνήμα του και να του πηγαίνω λουλούδια».⁸¹³

«Είμαστε οικογένεια που έχει αγνοούμενο. Ο πατέρας του πατέρα μου, ο παππούς μου, από το 1974. Ο παππούς μου ήταν έφεδρος κατά τη διάρκεια της τουρκικής εισβολής και χάθηκαν τα ίχνη του στη δεύτερη φάση της εισβολής. Ο παππούς μου ονομαζόταν Α.Α. του Κ., όπως ονομάζομαι και εγώ. Μετά τα 7-8, θυμάμαι να έχω καταλάβει όλη την

⁸¹³ Προφορική μαρτυρία D.C. μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

ιστορία για τον παππού μου. Εγώ θυμάμαι να έχω καταλάβει ότι κάτι λείπει από τη μια οικογένεια στην ηλικία των 4-5. Μετά έμαθα περισσότερες λεπτομέρειες, κατά τη διάρκεια της εφηβείας. Τον πατέρα μου τον επηρέασε άμεσα και από την οικογένεια μεταφέρθηκε σε μένα, πιστεύω, περισσότερο με την έννοια ότι ασχολούμουν περισσότερο με το θέμα. Θεωρώ ότι αυτό το στίγμα το φέρω και εγώ σε ένα βαθμό. Όχι, όπως ήταν μέχρι να ταυτοποιηθεί με τη μέθοδο DNA, αλλά ακόμα υπάρχει κάτι που μας επηρεάζει εμένα και τον πατέρα μου. Σημαντικές ήταν δύο μέρες.

Όταν μας ανακοίνωσαν ότι έχουν τον σκελετό του παππού μου στο αεροδρόμιο Λευκωσίας (σημείο ταυτοποιήσεων). Εκεί, βρεθήκαμε εγώ -ήμουν 15 ετών- και οι θείοι μου (τα πέντε παιδιά του παππού μου). Στην αρχή, πριν μπεις στον προθάλαμο, δεν μπορείς να συνειδητοποιήσεις τι θα δεις μπροστά σου. Και μας ενημέρωσαν για τα τραύματα. Αυτό που με στιγμάτισε περισσότερο ήταν όταν είδα τον παππού μου στο άλλο δωμάτιο, τον σκελετό του. Εκεί, ήταν η πρώτη επαφή, στην κυριολεξία, με τον παππού μου. Θυμάμαι ότι ρώτησα τον πατέρα μου αν είναι αυτός. Όταν μου απάντησε ναι, τον φίλησα στο κρανίο και βγήκα έξω και έκλαιγα για δύο με τρία λεπτά. Την επόμενη μέρα, έπεισα τον εαυτό μου πως είμαι εντάξει και στο σχολικό θυμάμαι έναν συμμαθητή μου να με ρωτάει αν είμαι καλά, γιατί είμαι σαν να είδα φάντασμα. Δεν κατάλαβα πώς πέρασε η ώρα και βρέθηκα μέσα στην τάξη να κάνω μαθηματικά. Όταν με ρώτησε η καθηγήτρια να της πω τι λέμε στο μάθημα, απλώς σηκώθηκα και βγήκα έξω από την τάξη. Κάτι πρωτόγνωρο για μένα, γιατί ήμουν πολύ ήσυχος. Αυτές οι δυο μέρες, θεωρώ, ότι είναι ενδεικτικές ως προς την απάντηση πώς με επηρέασε το ζήτημα με τον παππού μου».⁸¹⁴

Η διαχείριση του παρελθόντος, μέσα από τις εξιστορήσεις και την ανάκληση γεγονότων, αποτελεί μια πολύ δύσκολη συνθήκη για τα άτομα που βίωσαν τα γεγονότα.⁸¹⁵ Στην περίπτωση, όμως, των συγγενών των αγνοουμένων, η τραυματική συνθήκη συνεχίζεται έως ότου βρεθεί ο οικείος τους. Οι διαφορές στις δυο συνεντεύξεις είναι ξεκάθαρες και εντοπίζονται στο γεγονός ότι στην πρώτη περίπτωση δεν έχει βρεθεί ακόμα το αγνοούμενο μέλος, ενώ στη δεύτερη έχει ταυτοποιηθεί. Ακόμα και αν η διαδικασία της ταυτοποίησης ήταν σκληρή, οι συγγενείς μπόρεσαν να διεργαστούν και στη συνέχεια να διαχειριστούν το τραύμα.

⁸¹⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Α., Κύπρος, 4/7/2022.

⁸¹⁵ Maia Jessica Shoham, *ό.π.*, p.61.

Και στις δυο κοινότητες, η μεταμνήμη λειτουργεί μέσα από τα μεγαλύτερης ηλικίας άτομα και μεταβιβάζεται στα παιδιά. Η μόνη επαφή, ουσιαστικά, των συγγενών μικρότερης ηλικίας με τα θύματα λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια της ταυτοποίησής τους και της τελετής αποχαιρετισμού. Οι συγγενείς αυτοί-δεύτερη γενιά- γεννήθηκαν σε ένα τραυματικό οικογενειακό περιβάλλον που τους καθόρισε και γι' αυτό επιθυμούν, όπως και οι γονείς τους, να πενήθσουν τους νεκρούς τους και να τους αποδώσουν τις πρέπουσες τιμές. Τα υλικά του τραύματος είναι παρόμοια, αν και διακριτά ως προς τη διαφορά.⁸¹⁶ Το τραύμα αρχικά μεταφέρεται από τους γονείς στα παιδιά μέσω των αναμνήσεων και μετά από την εμπειρία, οι αναμνήσεις αυτές γίνονται δικές τους.⁸¹⁷

*«Ο παππούς μου, ο Σ., ο μπαμπάς της μαμάς, αγνοείται από το 1974. Ούτε βρέθηκε τίποτα, ούτε τον πενήθησα ποτέ. Δεν είχα παππού. Σε αυτό το κομμάτι επηρεάστηκα άμεσα. Ωριμάζοντας, μεγαλώνοντας, καταλαβαίνουμε λίγο παραπάνω κάποια πράγματα. Η μητέρα μου έχει αρχίσει τον τελευταίο καιρό και εμβαθύνει λίγο σε αυτό παραπάνω και ασχολείται. Έχει ξεκινήσει ψυχοθεραπεία, γιατί ήταν πολύ τραυματισμένη όλον αυτόν τον καιρό. Μέσα από αυτή τη διαδικασία έχει αρχίσει η μαμά να μιλάει περισσότερο και να μοιράζεται αναμνήσεις μαζί μας. Τα συζητάει περισσότερο. Βλέπουμε και φωτογραφίες μαζί. Έχω μπει σε μια διαδικασία και εγώ να τις ψηφιοποιώ και τα συζητάμε πάνω σε αυτή τη διαδικασία. Πλέον, μπορώ να εξηγήσω και εγώ κάποια θέματα λόγω του τραύματος, όπως κάποιες φοβίες της. Πριν ασχοληθώ και μπει και η μαμά μου σε αυτή τη διαδικασία, ήταν για μένα μια ιστορία από το παρελθόν. Τώρα, όμως, στη σκέψη αυτή και στις κουβέντες φρικάρω! Προσπαθώ να μπαίνω στη θέση λίγο αυτού του πράγματος και είναι φρικιαστικό. Να μην έχεις κάποιον να πενήθσεις, να μην ξέρεις πώς τελειώνει αυτό! Είναι κάτι συνεχές».*⁸¹⁸

«Τον θείο μου δεν τον έζησα. Εγώ αυτό που θυμάμαι είναι από τις αναπαραστάσεις του πατέρα μου για το ότι έχει έναν αδερφό, είναι αγνοούμενος στην Κύπρο, πολέμησε και έγιναν κάποιες ταραχές. Είναι σημαντικό, επίσης, να μην ξεχνάμε και το πραξικόπημα που έγινε κατά του Μακαρίου, που επί της ουσίας άνοιξε την κερκόπορτα για τη μετέπειτα εισβολή. Πέρα από αυτές τις αναφορές, ήταν και οι παρουσίες που κάναμε σαν οικογένεια

⁸¹⁶ Στο ίδιο. Επίσης, Eva Hoffman, *After Such Knowledge. Memory, History And The Legacy Of The Holocaust*, Vintage, New York 2005.

⁸¹⁷ Maia Jessica Shoham, *ό.π.*, p.61.

⁸¹⁸ Προφορική μαρτυρία Α.Ρ.Σ., μέσω Googlemeet, Αθήνα, 16/6/2022.

στην Πανελλήνια Επιτροπή, σε εκδηλώσεις...θυμάμαι μια συναυλία με τον Νταλάρα στο Ηρώδειο και άλλες εκδηλώσεις που γινόντουσαν. Τις διαμαρτυρίες, θυμάμαι, από τους συγγενείς που είχαν να κάνουν για το τι γίνεται με τους αγαπημένους τους ανθρώπους και φυσικά, το ετήσιο ταξίδι που έκανε ο πατέρας μου.

Από το 2002 εκπροσωπώ εγώ την οικογένεια με τον αδερφό μου. Πηγαίνουμε στην Κύπρο για το «προσκύνημα», όπως το ονομάζουμε. Για την απόδοση τιμών στους ανθρώπους μας. Κάθε Ιούλιο. Από το 2014 και μετά εκλέγομαι στο Δ.Σ. της επιτροπής. Η αναφορά στα παιδικά μου χρόνια για τον θείο μου δεν ήταν συνεχής. Δεν μπορώ να το αιτιολογήσω, αλλά δεν ήταν συνεχής. Γιατί, ξέρετε, είναι ένα θέμα που δεν το αγγίζεις εύκολα και δεν το ανοίγεις. Οι αναφορές γινόντουσαν όταν εγώ ρωτούσα ή μάθαινα από το σχολείο κάποια πράγματα. Για τον πατέρα μου δεν ήταν ευχάριστο, όταν τον ρωτούσα. Η πιο έντονη μνήμη δεν ήταν η αναφορά, αλλά οι εκδηλώσεις. Αυτές μου έχουν μείνει. Με έχουν επηρεάσει και οι δικοί μου άνθρωποι. Ο θείος μου, ακόμα και τώρα που δεν μπορεί να περπατήσει, κάθεται έξω από το σπίτι και κοιτάει τον δρόμο περιμένοντας να γυρίσει ο αδερφός του. Η θεία μου, που έφυγε από αρρώστια, πριν φύγει με ρώτησε: «Τι έγινε με τον αδερφό μου;». Ο πατέρας μου είναι πιο κλειστός άνθρωπος και δεν εξωτερικεύει τα συναισθήματά του. Σίγουρα, όμως, κάτι τον τρώει μέσα του. Δε θα τον δω, αλλά ξέρω ότι είναι διαλυμένος μέσα του. Για μας τους συγγενείς υπήρχαν πάντα κλειστές πόρτες στην πορεία να βρούμε το δίκιο μας. Δεν θέλω να φύγει ο πατέρας μου και ο θείος μου και να μη δουν τον αδερφό τους, να του αποδώσουν την τιμή. Ακόμα και το μνημείο που σκεπτόμαστε να κάνουμε, έχει αυτή τη λογική, γιατί τα οστά είναι δύσκολο να βρεθούν. Το ξέρω ότι είναι ωμό, αλλά είναι η αλήθεια. Δε θέλω να φύγουν έτσι! Αυτό είναι στο δικό μου το μυαλό. Έτσι το σκέφτομαι εγώ».⁸¹⁹

Για τους παραπάνω αφηγητές, οι αναφορές των οικείων τους δεν ήταν συνεχείς, ούτε έντονα φορτικές, αλλά οι σιωπές ήταν «εκκωφαντικές» και συνδιαμόρφωσαν τη μετάδοση των βιωμάτων τους μέσα από τις παράλληλες καθημερινές δραστηριότητες και δράσεις. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι ανάγκες των συγγενών που δεν έζησαν το αγνοούμενο μέλος παραμένουν ίδιες με τους συγγενείς που βίωσαν το αρχικό τραύμα. Βασική επιδίωξη ήταν να ανευρεθεί ο οικείος τους, για να κλείσει ο κύκλος της ασάφειας και αγωνίας. Αυτό ισχύει για όλους τους συγγενείς που οι οικογένειες τους έχουν αγνοούμενο μέλος, είτε προέρχονται από την Κύπρο είτε από την Ελλάδα.

⁸¹⁹ Προφορική μαρτυρία Γ.Ρ., μέσω Skype, Αθήνα, 14/5/2022.

6.24. Η κοινοποίηση του ζητήματος μέσω ομάδων στα κοινωνικά δίκτυα

Η υποστήριξη των θυμάτων εξαναγκαστικής εξαφάνισης είναι το μείζον ζήτημα για τις οικογένειες και τον στενό κοινωνικό τους κύκλο. Το πρώτο μέλημα για τις οικογένειες είναι να μπορέσουν να συλλέξουν πληροφορίες προς επίρρωση της προσπάθειάς τους για ανεύρεση του αγνοούμενου μέλους τους. Για μακρά περίοδο, δεν είχαν πληροφόρηση για τους δικούς τους. Στην περίοδο, όμως, αυτή της αβεβαιότητας συντελέστηκε ο μετασχηματισμός της κοινωνίας και η εξέλιξη των τεχνολογιών. Η χρήση των σύγχρονων μεθόδων και μέσων πρόσφερε σημαντική βοήθεια στις οικογένειες ως προς την ανάδειξη του ζητήματος των αγνοουμένων.

Οι προσωπικές και υλικές αναμνήσεις αναδύονται με έναν διαφορετικό τρόπο στην επιφάνεια ως μέρη μιας συλλογικής δεξαμενής μνήμης, όχι μόνο στα μουσεία και τους χώρους μνήμης αλλά και σε διαδικτυακά πλέον αποθετήρια που διαθέτουν αναρτημένα κείμενα και φωτογραφίες, δίνοντας τη δυνατότητα ανοικτής πρόσβασης σε μεγαλύτερη μερίδα της κοινωνίας.⁸²⁰ Η εμφάνιση των βάσεων δεδομένων, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και των μηχανών αναζήτησης έχει συνδέσει αυτή τη μνήμη με έναν ατέλειωτο αριθμό αναρτήσεων, συνδέσμων και εικόνων.⁸²¹ Οι συγγενείς πλέον μοιράζονται γνώσεις και σκέψεις που μέχρι πρότινος ήταν δύσκολο να γνωστοποιηθούν. Σε αυτή την ενότητα, μέσα από τις αφηγήσεις, θα προσπαθήσουμε ν' αναδείξουμε το ζήτημα της χρήσης των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης από τις οικογένειες των αγνοουμένων στην προσπάθεια αναζήτησης ερεισμάτων στον ευρύτερο κοινωνικό κύκλο τους.

«Οι συγγενείς των αγνοουμένων είναι η πιο αδικημένη κοινωνική ομάδα. Εμείς θέλαμε μόνο να βρούμε τους αγνοούμενούς μας, δε θέλαμε λεφτά. Τα λεφτά που μπορεί να μας έδιναν -δε μας έδωσαν- να τα χρησιμοποιούσαν για να βρουν τους αγνοούμενους. Δυστυχώς, όμως, υπάρχουν μανάδες και συγγενείς που δεν έχει χτυπήσει αυτό το τηλέφωνο ακόμα. Και ζουν ακόμα δυο- τρεις μανάδες. Τις είδα πρόσφατα σε μια εκδήλωση να κρατούν τη φωτογραφία σφιχτά και να κλαίνε. Γύρισε κάποιος και είπε σε

⁸²⁰ Oshri Bar-Gill, “Never Forget-The Net Will Remember: Connective Memory as a Form of Postmemory in the Age of Digital Platforms”, in Rony Alfandary, Judith Tydor and Baumel-Schwarz (eds.), *Psychoanalytic And Cultural Aspects Of Trauma And The Holocaust: Between Postmemory And Postmemorial Work*, Routledge, London 2022, p.87-108.

⁸²¹ Στο ίδιο.

μία μάνα: Σιωπή! Γύρισα εγώ και του είπα: Σιωπή εσύ! Αφησε τη μάνα να μιλήσει! Οι υπόλοιποι θα πρέπει να ακούμε. Εκείνες πρέπει να μιλάνε μόνο! Δεν μας άφηναν να ακουστούμε, ούτε να γνωρίζουμε. Στο παρελθόν, υπήρχαν πολιτικοί που την περίοδο των εκλογών μας έλεγαν ψηφίστε με και θα βρούμε τους αγνοούμενους σας! Εγώ τα άκουγα και τα τύπωνα μέσα μου, όταν ήμουν μικρή. Όταν πέθανε η μάνα μου, μου είπε: «Να βρεις το Χ. και θα δεις ότι είναι ζωντανός».

Πήρα εγώ τη σκυτάλη και έτσι άρχισα να σκέφτομαι τι να κάνω για να ζυπνήσει ο κόσμος, όσον αφορά το θέμα των αγνοουμένων και να μάθει τι συνέβη. Τα κανάλια το είχαν ως τελευταίο θέμα. Ακόμα και όταν γινόταν, πλέον, κάποια κηδεία αγνοουμένου, ήταν τελευταία είδηση, μετά από το ποδόσφαιρο. Εγώ δεν ήμουν γνώστης του Facebook εκείνο τον καιρό, αλλά προέκυψε ένα σεμινάριο στην Ισπανία που θα μπορούσα να πάω για επαγγελματικούς λόγους. Μου έκανε τα χαρτιά η κόρη μου και τελικά, με δέχτηκαν και ζήτησαν αυτοί που θα έκαναν το σεμινάριο να μπούμε στο Facebook, για να μπορούμε να επικοινωνούμε, μέχρι να πάμε εκεί. Τελικά, με έβαλαν οι κόρες μου και εγγράφηκα. Όταν επέστρεψα πίσω, το θεώρησα ότι είναι ένα εργαλείο, εφόσον το μελέτησα και κατανόησα ότι, αν δημοσιοποιήσεις κάτι, μπορεί να έχει πρόσβαση ο καθένας, αν είναι δημόσιο. Και λέω: Κάτι πρέπει να κάνω. Σκεφτόμουν, αν γράφω στον τοίχο τον δικό μου, δε θα είναι ωφέλιμο. Έψαξα και είδα αν είχε group για αγνοούμενους. Έψαξα αγνοούμενοι, missingpersons, Cyprus... Τέλος πάντων, όλα τα σχετικά, αν είχε κάτι... Και το μόνο που υπήρχε ήταν μια ανενεργή τοπική ομάδα. Και έκανα την ομάδα με τίτλο «Αγνοούμενοι, 1974, Κύπρος» και το ανάρτησα. Και τότε, άρχισαν οι φίλοι μου να με προσεγγίζουν και η Σ. και να μου λένε: Μα, έχει αγνοούμενους και από το 1963-64 και Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους, να μπορούμε να γράφουμε πληροφορίες για όλους! Αυθημερόν το αλλάξαμε και το κάναμε δικοινοτικό το group, από το 1963/64-1974, και άρχισε κόσμος να μπαίνει μέσα».⁸²²

«Άρχισαν να μπαίνουν μέλη μέσα. Το group, μέχρι στιγμής, είναι κλειστό. Αριθμεί, τώρα που μιλάμε, 2000 μέλη. Θα μπορούσε να έχει και 5.000 και 10.000 μέλη, αλλά συμμετέχουν μόνο όσοι είτε είναι συγγενείς είτε αισθάνονται τον πόνο μας. Μπορώ να σου πω ότι από αυτό το group έχουν βρεθεί αγνοούμενοι. Στην ομάδα συμμετέχουν και μέλη της Δ.Ε.Α.. Μπαίνει κάποιος και λέει «ξέρω αυτό», μπαίνει κάποιος άλλος και λέει «ξέρω εκείνο». Της ζητούσα, ύστερα, της Sengul να βρει πληροφορίες για κάτι που

⁸²² Προφορική μαρτυρία Κ.Α., 2^η συνέντευξη, μέσω Messenger, Κύπρος, 24/7/2022.

θεωρούσαμε ότι 99% ισχύει και είναι σοβαρή πληροφορία. Το κρατήσαμε έτσι για να μην υπάρχουν κάποιοι που δε συμμετείχαν για ανθρωπιστικό λόγο. Αν το αντιλαμβανόμασταν, αφαιρούνταν από το group. Μετά, όταν πέρασε ένας χρόνος από τη δημιουργία της ομάδας, υπήρχε επικοινωνία από τα μέλη της Δ.Ε.Α. είτε της Κυπριακής κυβέρνησης και ταυτοποιήθηκαν πληροφορίες που οδήγησαν σε τόπους ταφής. Το group έγινε προς το τέλος του 2010. Μετά από ένα χρόνο εμφανίστηκαν και άλλα group, εκτός από εκείνο το ανενεργό που σας ανέφερα. Ήμασταν οι πρώτοι, πιστεύω, και μετά άρχισαν να γίνονται ομάδες, είτε από ομάδες αγνοουμένων ταγμάτων είτε μεμονωμένων ατόμων. Έγινε ένα ή δύο ακόμα group δικαιοδικά και βλέπω, με ευχαρίστηση, ότι η αρχή που κάναμε με τη σκέψη τη δική μου, της S. και άλλων φίλων μου ξύπνησε κάπως τον κόσμο και άρχισε το θέμα αγνοούμενοι να κινείται μέσα στο Facebook και να γράφουν πολλοί, αναδεικνύοντας το ζήτημα».⁸²³

«Εγώ ξεκίνησα να γράφω το 2001. Έγραφα για όλους. Για παράδειγμα, τη μία εβδομάδα έγραφα για την οικογένεια του Ahmet και την άλλη για την οικογένεια του K.. Δεν διάλεξα ποτέ πλευρά. Δεν υπάρχει συγκεκριμένος μηχανισμός. Έπαιρνα μια συνέντευξη και τη δημοσιοποιούσα και μετά έπαιρνα κάποια άλλη συνέντευξη και την ανέβαζα επίσης. Όπως μου έρχονταν οι πληροφορίες τις δημοσιοποιούσα, είτε μέσω των εφημερίδων είτε μέσα από το διαδίκτυο. Εκεί, έβλεπαν κάποιοι τις συνεντεύξεις ή μαρτυρίες που ανέβαζα και με πλησιάζανε για να μου μιλήσουν. Οι άνθρωποι που μου δίνουν μαρτυρίες ήταν, συνήθως, παιδιά στα γεγονότα 1963/64-1974. Αυτό που ήθελα να αναδειχθεί, μέσα από την προσπάθεια που κάνω, είναι η προσπάθεια να γιατρευτούν οι πληγές για ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά μας».⁸²⁴

Οι ομάδες στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης λειτουργούν σαν ένα ψηφιακό σημείο συνάντησης για ανθρώπους που τους ενδιαφέρει το ζήτημα. Οι δημοσιευμένες συζητήσεις και αναρτήσεις απέκτησαν μια μορφή αποθηκευμένων μαρτυριών, όπου μπορεί ο καθένας να έχει πρόσβαση ανά πάσα στιγμή και να ταυτοποιήσει κάποιες μαρτυρίες με βάση και τις δικές του μνήμες. Αυτό έδωσε ώθηση στην προσπάθεια ανεύρεσης της αλήθειας, κάνοντας ακόμα πιο εύκολη την ανταλλαγή μαρτυριών ανάμεσα στα μέλη των δυο κοινοτήτων.

⁸²³ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., 2^η συνέντευξη, μέσω Messenger, Κύπρος, 24/7/2022.

⁸²⁴ Προφορική μαρτυρία S.U., Κύπρος, 20/9/2022.

6.25. Τι σημαίνει δικαιοσύνη για τις οικογένειες;

Για τους αφηγητές της παρούσας έρευνας, η στιγμή που τους καθόρισε είναι η συνάντηση με την οδύνη στο παρελθόν.⁸²⁵ Το σύνολο των οικογενειών των αγνοουμένων των δυο κοινοτήτων υπέστησαν πόλεμο, σφαγές, αιχμαλωσία, ξεριζωμό, κακή και αυθαίρετη εξουσία, κοινωνική αδικία.⁸²⁶ Για τους οικείους, όμως, των αγνοούμενων μελών, η προσωπική ιστορία και η χρόνια συσσωρευμένη, πολύπλευρη αδικία τούς ανάγκασε να προσπαθήσουν να διεργαστούν τι συνέβη, δίχως την προστασία της θεσμικής αρχής και την υποστήριξη της κοινωνίας. Οι συγγενείς μόνοι τους κλήθηκαν να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο, όπου τα βάσανα θα αποκτούσαν νόημα⁸²⁷ και θα συνδεόταν άμεσα το τραυματικό παρελθόν με την πραγματικότητα, όπως τη βίωσαν οι ίδιοι μέχρι σήμερα.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι αφηγητές ρωτήθηκαν τι σημαίνει δικαιοσύνη για τους ίδιους και τις οικογένειές τους, με στόχο ν' αναδείξουμε τι θεωρούν οι ίδιοι επανόρθωση μετά τη χρόνια αδικία και στέρηση δικαιωμάτων που υπέστησαν και εξακολουθούν να βιώνουν. Η «έννομη τάξη» σε κάτι που συχνά είναι παράλογο, όπως η συσσωρευμένη και χρόνια αδικία και καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των θυμάτων αλλά και των οικείων τους, καθοδηγείται από τις ελίτ και επιβάλλεται από την τοπική δικαιοσύνη, είτε τη Διεθνή κοινότητα μέσα από ποινικές δίκες ή και μηχανισμούς επανόρθωσης και συμφιλίωσης, όπως συνέβη και στη Νότια Αφρική.⁸²⁸

Για κάθε αφηγητή, η δικαιοσύνη μπορεί να προσλάβει διαφορετικό νόημα και αυτό εκπορεύεται από τον τρόπο που βίωσε την οδύνη και τις ανάγκες που είχε η κάθε οικογένεια.

*«Πρέπει να βρούμε τον άνθρωπό μας και να μάθω τι έγινε, ώστε να πάω τους δράστες στα ευρωπαϊκά δικαστήρια. Έχω αυτό το δικαίωμα! Οι άνθρωποι αυτοί είναι δολοφόνοι και δεν τιμωρήθηκαν ποτέ και στις δύο κοινότητες».*⁸²⁹

⁸²⁵ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία: Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2012, σ.97.

⁸²⁶ Στο ίδιο.

⁸²⁷ Στο ίδιο.

⁸²⁸ Harvey M. Weinstein and Eric Stover, "Introduction: conflict, justice and reclamation", in Eric Stover and Harvey M. Weinstein (eds.), *My Neighbor My Enemy: Justice And Community In The Aftermath Of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, p.4.

⁸²⁹ Προφορική μαρτυρία Υ.Κ.Ι., Κύπρος, 18/9/2022.

«Έχω κοινοποιήσει αυτό το ζήτημα στη Δανία, την Τουρκία και τώρα στην Ελλάδα, μέσω εσένα. Πιστεύω ότι ο παππούς μου θα είναι περήφανος για τον αγώνα που κάνω. Μα και να βρεθεί, δε θα σταματήσω, ούτε θα σωπάσω. Πλέον, δεν είναι ζήτημα μόνο προσωπικό, αλλά της χώρας μου! Θα παλεύω μέχρι να βρεθεί και ο τελευταίος».⁸³⁰

«Θα ήθελα, για να νιώσω δικαίωση, αρχικά να παραλάβω τον αδερφό μου ολόκληρο και όχι μόνο τις δυο κνήμες που ταυτοποίησαν. Εμείς στείλαμε 1,90 παλικάρι και όχι αυτό που μας παρέδωσαν! Καταρχήν, να παραλάβουμε τον αδερφό μας και να μάθουμε πού έφυγε και πώς έφυγε. Αυτά θέλουμε να μάθουμε!».⁸³¹

«Αν ο εχθρός αποφασίσει αυτούς που έχει πιάσει και δεν τους έδωσε να μας πει πού είναι. Ο διεθνής νόμος λέει ότι οι αιχμάλωτοι καταγράφονται και επιστρέφονται. Εμάς ούτε καταγραφήκαν, ούτε επιστράφηκαν, αλλά σκοτωθήκαν. Ποιος μπορεί να φέρει δικαίωση; Μόνο τα διεθνή δικαστήρια».⁸³²

«Να σεβαστούν τους ανθρώπους που έδωσαν τη ζωή τους για αυτόν τον τόπο και τις οικογένειές τους. Όταν χάθηκε ο Χ., ήμουν η μικρότερη και έχει περάσει μισός αιώνας και ακόμα δεν έχουν βρει τους αγνοούμενους...Και έχω παιδιά και εγγόνια!».⁸³³

«Δικαιούμαστε να μάθουμε πού είναι ο δικός μας άνθρωπος και πώς έφυγε».⁸³⁴

Για πολλούς από τους αφηγητές που κατέθεσαν τη μαρτυρία τους για τις ανάγκες αυτής της έρευνας, δικαιοσύνη σημαίνει να προσφύγουν στα διεθνή δικαστήρια και να διεκδικήσουν την τιμωρία των θυτών. Για άλλους σημαίνει την αντιμετώπιση του ζητήματος με ανθρωπιστικό τρόπο, με απώτερο στόχο την ανεύρεση των αγνοουμένων. Όλοι, όμως, συμφωνούν στην αναγκαιότητα ανεύρεσης των οικείων τους και στην εξακρίβωση της αλήθειας για τις συνθήκες της βίαιης εξαφάνισής τους, αποκτώντας παράλληλα τη δυνατότητα να παραλάβουν τους δικούς τους ανθρώπους, για να τους αποδώσουν τις τιμές που τους αξίζει, μέσω της ταφής. Παρά τις διαφορετικές ιστορίες που βίωσε ο καθένας και το διαφορετικό οικονομικό ή ιδεολογικό του υπόβαθρο, όλοι οι αφηγητές συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η ταυτοποίηση των λειψάνων των δικών

⁸³⁰ Προφορική μαρτυρία D.C., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁸³¹ Προφορική μαρτυρία X.T., μέσω Skype, Κύπρος, 4/5/2022.

⁸³² Προφορική μαρτυρία E.K., Κύπρος, 30/6/2022.

⁸³³ Προφορική μαρτυρία K.A., 2^η συνέντευξη, μέσω Messenger, Κύπρος, 24/7/2022.

⁸³⁴ Προφορική μαρτυρία A.Π., Κύπρος, 4/7/2022.

τους και η αλήθεια για τις συνθήκες που αυτή η τραυματική συνθήκη έλαβε χώρα αποκαθιστά τη δικαιοσύνη.

*«Εγώ ένιωθα και ενοχές που δε βρήκα τον πατέρα μου, ότι δεν έκανα ό,τι έπρεπε. Το λέω και δεν το πιστεύω, αλλά ισχύει. Ένιωθα ενοχές, αντί να απαιτώ δικαίωση. Έλεγα ότι δεν προσπάθησα αρκετά να τον βρω. Τώρα, ευτυχώς, το έχω αποβάλει. Όλα αυτά εκπορεύονται από το ότι ακόμα δεν ξέρουμε τι έγινε, ούτε πού βρίσκεται».*⁸³⁵

*«Αν δεν βρεθεί ο δικός σου άνθρωπος, υπάρχει μια εκκρεμότητα. Χρειάζεται να βρεις τον δικό σου, να τον θάψεις, να ξέρεις πού είναι και να πηγαίνεις να του ανάψεις το καντήλι. Χρειάζεται ένα κλείσιμο. Πρέπει να υπάρχει ένα κλείσιμο του κύκλου! Από την άλλη, υπάρχουν οικογένειες που αν τους δώσουν ένα οστό, δεν το δέχονται και αν δεν τους πουν πώς έγινε και ποιος το έκανε. Δικαίωμά τους! Και είναι κατανοητό! Αλλά, δικαίωση σημαίνει η ανεύρεση και η ταφή για τον δικό σου άνθρωπο. Δεν τίθεται θέμα! Να έχεις κάπου να του αφήσεις λουλούδια. Εγώ, ας πούμε, πηγαίνω και πετάω λουλούδια στη θάλασσα και λέω μέσα μου: Θα τους φτάσουν, όπου και να βρίσκονται».*⁸³⁶

Σε άλλες περιοχές που έχουν υποστεί τα εγκλήματα της εξαναγκαστικής εξαφάνισης και της εθνοτικής διαμάχης, όπως η Βοσνία-Ερζεγοβίνη, οι μάρτυρες εστίασαν στην ποινική διαδικασία που ακολουθήθηκε.⁸³⁷ Στην παρούσα έρευνα, όμως, οι αφηγητές επικεντρώθηκαν στη σημασία της ανεύρεσης και της ταυτοποίησης, καθώς και της αναζήτησης της αλήθειας, ακόμα και αν είχε ταυτοποιηθεί ο δικός τους άνθρωπος. Βασική αιτία της παραπάνω διαφοροποίησης είναι η χρόνια καθυστέρηση και μη πληροφόρηση και στις δυο κοινότητες, που οδήγησε τους συγγενείς να θέσουν ως ύψιστη προτεραιότητα την ανεύρεση των οικείων τους και την αλήθεια, υποσκελίζοντας άλλες επιλογές. Επίσης, σημαντικό ρόλο έχει διαδραματίσει το γεγονός ότι δεν έχει επιτευχθεί κάποια θεσμική δικαιοδική συμφωνία για τη διεργασία του παρελθόντος και τα θύματα, εκτός από την επαναλειτουργία της Δ.Ε.Α..

Οι αφηγητές δεν ξεχνούν τα δεινά που υπέστησαν. Αναφέρονται στις συνθήκες και την αδυναμία που ένιωθαν, λόγω της μη επαρκούς στήριξης από το κράτος, και καταλήγουν στη σημασία της ανεύρεσης των οικείων τους και της αποσαφήνισης των

⁸³⁵ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 18/5/2022.

⁸³⁶ Προφορική μαρτυρία Κ.Ο., μέσω Zoom, Κύπρος, 9/7/2022.

⁸³⁷ Miklos Biro, Dean Ajdukovic, Dinka Corkalo, Dino Djipa, Petar Milin and Harvey M. Weinstein, "Attitudes toward justice and social reconstruction in Bosnia and Herzegovina and Croatia", in Eric Stover and Harvey M. Weinstein, *ό.π.*, p.183-205.

γεγονότων, ώστε να κλείσει ο κύκλος της οδύνης και να πενθήσουν, όπως θα έπρεπε, εντός του κοινωνικού τους πλαισίου. Προκρίνουν ως δικαιοσύνη αυτό που τους στερήθηκε για δεκαετίες.

Παρόλο που οι συγγενείς των αγνοουμένων και στις δύο κοινότητες απέκτησαν συντάξεις και επιδόματα,⁸³⁸ αυτό που τους έλειπε ήταν η αλήθεια και η ταυτοποίηση του δικού τους ανθρώπου.

6.26. Τι σημαίνει η συμφιλίωση και συγχώρεση;

Το τραυματικό γεγονός που υπέστησαν οι οικογένειες των αγνοουμένων καθόρισε τη μετέπειτα πορεία τους. Ο συνεχής φόβος ενώπιον της βίας και η έλλειψη αυτοπεποίθησης, λόγω της ελλιπούς γνώσης, σηματοδοτούν τον κλονισμό του δικαίου, πρωτίστως για τους συγγενείς. Αυτή η κατάσταση σε συνδυασμό με την απουσία ενός θεσμικού μηχανισμού για την επίλυση του Κυπριακού ζητήματος δημιούργησε για τους οικείους των εξαφανισθέντων μια γκριζα ζώνη όσον αφορά στη σημασία της συγχώρεσης για τους ίδιους.

Στην περίπτωση της Κύπρου, οι συγγενείς των αγνοουμένων και των δύο κοινοτήτων βίωσαν για χρόνια τον πόνο και την περιθωριοποίηση. Οι παθογένειες των θεσμικών αρχών τους καθιστούσε αποδέκτες αδικιών, ενώ παράλληλα αισθάνονταν ότι κανείς δεν κατανοούσε τα αιτήματά τους. Μέσα σε αυτή την ενότητα θα αναδείξουμε το ζήτημα της συγχώρεσης, που διαφέρει για κάθε αφηγητή.

*«Τα γεγονότα στην αρχή ήταν προς το χειρότερο. Έπρεπε να περάσουν τα χρόνια, για να γίνουν καλύτερα, να αλλάξει ο αέρας... Για χρόνια μέναμε πίσω και έπρεπε να κοιτάζουμε μπροστά, στην επόμενη μέρα».*⁸³⁹

«Στη ζωή μου έχω δύο φόβους. Ο ένας είναι ότι κάθε έξι μήνες βλέπω όνειρο ότι πάω στον πόλεμο και ο άλλος μια φορά τον χρόνο βλέπω όνειρο ότι είμαι στο σχολείο και δίνω εξετάσεις και δεν ξέρω τίποτα. Αυτό συνέβαινε, γιατί στα 15 ήμουνα στο σχολείο και το βράδυ ήμουν στην προστασία του θύλακα και προστάτευα τα όρια της περιοχής μας με όπλο. Δε θέλω τα παιδιά μας να μεγαλώσουν με φόβο, όπως εμείς. Θέλω να

⁸³⁸Βλ.για περισσότερα όσον αφορά αυτές τις πολιτικές και στις δυο κοινότητες Paul Sant Cassia, *Bodies of Evidence: Burial, Memory And The Recovery Of Missing Persons In Cyprus*, Berghahn Books, New York 2005.

⁸³⁹Προφορική μαρτυρία Ε.Κ., μέσω Viber, Ρόδος, 14/9/2022.

υπάρχει ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο. Έχασα τον πατέρα μου μέσα σε αυτή την κατάσταση. Πρέπει να υπάρξει ειρήνη, να ζήσουμε αρμονικά και να βρούμε λύση, ώστε να μένουμε όλοι μαζί».⁸⁴⁰

«Δε θα υπάρξει επανόρθωση για εμάς καμία... Με καμία δύναμη! Ο πόνος δεν περνάει, γιέ μου... Ακόμα ταλαιπωρούμαι για τα αυτονόητα, όπως το να κάνω μια δέηση για τον σύζυγό μου».⁸⁴¹

«Εμείς έχουμε έναν σύνδεσμο και μιλάμε στα σχολεία. Πηγαίνουμε οικογένειες και από τις δύο κοινότητες και μιλάμε. Αυτό πιστεύω πρέπει να γίνει πιο μεγάλο, να γίνει κατανοητό ότι πονούσαμε και πονάμε το ίδιο. Δεν είναι εύκολο για όλους. Υπάρχουν συγγενείς και από τις δύο κοινότητες που δε σκέφτονται σαν εμάς. Έχουν πικρία και μίσος, εξαιτίας αυτών που πέρασαν. Δε θέλουν να έρθουν κοντά, αλλά εμείς οι οικογένειες των αγνοουμένων πρέπει να είμαστε κοντά, μαζί, και να προσπαθούμε να βρεθούν οι αγνοούμενοι».⁸⁴²

«Δεν μπορώ να ξεχάσω. Μπορεί να έχω άδικο. Δε μου άφησε το μυαλό καθαρό η εν ψυχρώ δολοφονία του δικού μου ανθρώπου... Ποια συμφιλίωση λέμε τώρα; Που εξαφάνισαν τον δικό μου άνθρωπο και μετά μετακίνησαν τα οστά, μην αφήνοντας κανένα ίχνος διαθέσιμο; Επέστρεψέ μου, έστω, κάτι και ζήτησέ μου συγγνώμη και τότε, ναι. Βεβαίως, θα συγχωρήσω, αν μου δώσουν έστω ένα κομμάτι των λειψάνων και απολογηθούν».⁸⁴³

«Δεν πιστεύω στη συγγνώμη σαν λέξη, αλλά στις πράξεις. Συγγνώμη σημαίνει ότι κατανοώ τι σου έχω κάνει και δε θα το ξανακάνω. Θέλει χρόνο και πορεία. Αν με τις πράξεις αποδειχθεί ειλικρινής, βέβαια θα το δεχτώ».⁸⁴⁴

Είναι εύλογο τα βιώματα του παρελθόντος να προκαλούν διστακτικότητα στους συγγενείς των θυμάτων και έλλειμμα εμπιστοσύνης όσον αφορά στη μεταμέλεια των θυτών. Ακόμα όμως και οι πιο πεπεισμένοι ότι δεν μπορεί να επέλθει λύση αφήνουν να εννοηθεί μέσα από τις μαρτυρίες τους ότι, αν πραγματοποιηθεί η ταυτοποίηση του

⁸⁴⁰ Προφορική μαρτυρία Ο.Τ., μέσω Viber, Κύπρος, 2/11/2022.

⁸⁴¹ Προφορική μαρτυρία Α.Σ., Κύπρος, 14/9/2022.

⁸⁴² Προφορική μαρτυρία Υ.Σ.Ι., Κύπρος, 18/9/2022.

⁸⁴³ Προφορική μαρτυρία Α.Β., μέσω Viber, Κύπρος, 14/7/2022.

⁸⁴⁴ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., Κύπρος, 21/9/2022.

δικού τους ανθρώπου και η δημόσια απολογία των θυτών, είναι διατεθειμένοι να συγχωρήσουν και να προχωρήσουν μπροστά.

Οι συγγενείς των αγνοουμένων διατυπώνουν διαφορετικές απόψεις από την υπόλοιπη κοινωνία, κάτι λογικό εφόσον είναι αυτοί που βίωσαν μέσα από την προσωπική τους ιστορία το τραυματικό παρελθόν, όχι άπαξ, αλλά σε ένα συνεχές περιβάλλον φόβου και άγνοιας. Αυτό συνέβαινε διότι αρκετά μέλη της υπόλοιπης κοινωνίας δεν μπορούσαν να συναισθανθούν τον πόνο των οικογενειών, όπως και την κατανόηση που έδειχναν οι ίδιες στον πόνο των οικογενειών της άλλης κοινότητας. Οι συγγενείς συνειδητοποιούν ότι ο πόνος είναι κοινός. Η συμφιλίωση για να λειτουργήσει απαιτεί την αμοιβαία εμπιστοσύνη.⁸⁴⁵

*«Όλοι λένε να μην ξεχάσουμε και στις δυο κοινότητες. Αλλά, για τα δεινά που έκανε η μια κοινότητα σε εμάς και όχι αυτά που έκανε η μία κοινότητα στην άλλη. Η λύση είναι να έρθουμε κοντά και να μην ξεχάσουμε, αλλά να κατανοήσουμε. Αυτό, επίσης, που είναι σημαντικό να πω πάνω σε αυτό το θέμα είναι ότι, όταν υπήρχαν οι διαπραγματεύσεις για επίλυση του ζητήματος και επανένωση, εμείς σαν οικογένεια ήμασταν υπέρ και το δηλώναμε. Αρκετοί δεν καταλάβαιναν τη στάση μας και μας κατηγορούσαν πως σαν οικογένεια που έχει αγνοούμενο θα έπρεπε να ντρεπόμαστε και ότι δε σεβόμαστε τη μνήμη του και την κληρονομιά του, ούτε γνωρίζουμε ιστορία και δεν είμαστε πατριώτες. Αυτό με πείσμωνσε προσωπικά και ήθελα να τους αποδείξω ότι κάνουν λάθος. Κάποια άλλα μέλη της οικογένειας πληγωθήκαν από αυτή τη στάση».*⁸⁴⁶

*«Για εμένα, πάρα τα όσα υπέστηκα, η συμφιλίωση είναι το πιο σημαντικό. Αν σταματήσουμε να καλλιεργούμε το μίσος στα παιδιά και γίνει και η προσπάθεια μέσα από την παιδεία, θα μπορέσουν τα παιδιά μας να μεγαλώσουν σε ένα ενωμένο νησί και θα είναι συμφιλιομένα μεταξύ τους. Εμείς δύσκολα θα ζήσουμε τέτοιες εποχές, αλλά τα παιδιά μας μπορεί να το ζήσουν!».*⁸⁴⁷

Το ψυχικό τραύμα στερεί από τον άνθρωπο την αίσθηση ότι είναι απόλυτα κύριος του εαυτού του.⁸⁴⁸ Κανείς από τους αφηγητές δεν μπορεί να γιατρευτεί πλήρως, όπως

⁸⁴⁵Ervin Staub and Laurie Anne Pearlman, *Healing, Reconciliation, and Forgiving after Genocide and Other Collective Violence*, ό.π., p.207.

⁸⁴⁶Προφορική μαρτυρία D.C., μέσω Messenger, Κύπρος, 26/9/2022.

⁸⁴⁷Προφορική μαρτυρία Π.Σ., μέσω Skype, Ουγγαρία, 9/8/2022.

⁸⁴⁸Bessel A. Van Der Kolk, M.D, *Το σώμα δεν ξεχνά: Εγκέφαλος, νους & σώμα στη θεραπεία του τραύματος*, μετάφραση Δέσποινα Παπαδοπούλου, Κλειδάριθμος, Αθήνα, 2022, σ.328.

κανείς δεν μπορεί να γιατρέψει έναν πόλεμο, έναν βιασμό, μια σωματική ή σεξουαλική κακοποίηση ή, τέλος πάντων, οποιοδήποτε άλλο φρικτό γεγονός.⁸⁴⁹ Οι αφηγητές δεν κάνουν λόγο για πλήρη θεραπεία, καθώς γνωρίζουν ότι αυτή δεν μπορεί να επέλθει. Αυτό που απαιτούν για να δώσουν τη συγχώρεσή τους είναι η έμπρακτη αναγνώριση των δεινών τους και η κατανόηση των όσων υπέστησαν σε αυτή τη μακρά πορεία, αρχικά από τη δική τους κοινότητα και στη συνέχεια, από την άλλη κοινότητα. Η συγχώρεση είναι πολύ σημαντική, σύμφωνα με τα λεγόμενα των αφηγητών, καθώς μέσα από αυτή κλείνει ένας κύκλος φόβου και οδύνης. Για να δοθεί, επομένως, οφείλουν οι αρχές να παραδώσουν στους συγγενείς τα λείψανα των δικών τους ανθρώπων ή έστω ένα μέρος αυτών.

7^ο Κεφάλαιο: Η σημασία της ταυτοποίησης μέσω των μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας στην Κύπρο

7.1. Η σημασία της ταυτοποίησης

Τα τελευταία χρόνια έχει ενταθεί η συζήτηση στη δημόσια σφαίρα για τα όρια ανάμεσα στην ιστορική και τη νομική επιστήμη. Ειδικότερα, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα δημιουργήθηκε η έννοια της «Δικανικής στροφής», μιας στροφής δηλαδή του τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις δικανικές μεθόδους.⁸⁵⁰ Αφορμή γι' αυτό αποτέλεσε η προσπάθεια διερεύνησης του παρελθόντος μέσα από τις «τεχνολογίες της αλήθειας» και τους «θεσμούς της αλήθειας» με στόχο την αποκάλυψη των τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος από επιτροπές διερεύνησης της αλήθειας,⁸⁵¹ όπως η επιτροπή που δρα εκ μέρους της Κυπριακής Δημοκρατίας και η Δ.Ε.Α..

Μία από τις πρώτες απόπειρες πραγματοποιήθηκε από τους «τυμβωρύχους» της Αργεντινής-ακτιβιστές που έκαναν εκταφές και ανασκαφές για τον εντοπισμό των

⁸⁴⁹ Στο ίδιο, σ.327.

⁸⁵⁰ Eyal Weizman, *Forensic Architecture*, μετάφραση Δανάη Καπράνου, Νήσος, Αθήνα 2017, σ.119.

⁸⁵¹ Ιωσήφ Κόβρας, *Ακτιβισμός και η εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης: Οι οικογένειες των Αγνοουμένων*, Επίκεντρο, Αθήνα 2021, σ.125.

θυμάτων της καταστολής, μετά το πραξικόπημα που διήρκεσε πέντε χρόνια, από το 1976 έως το 1981. Το 1984 μια ομάδα φοιτητών δημιούργησε την Ομάδα Εγκληματολογικής Ανθρωπολογίας της Αργεντινής (E.A.A.F.) με σκοπό τη γενικευμένη διερεύνηση των «αγνοουμένων» (Los Desparacidos).⁸⁵² Τα θύματα ήταν χιλιάδες και αφορούσαν στην κοινωνία των πολιτών της Αργεντινής που αντιστεκόταν στον «βρώμικο πόλεμο» της χούντας. Η εγγενής ιδέα για τη δημιουργία αυτής της ομάδας ήταν η απόδοση ευθυνών στα αποστρατευμένα μέλη του δικτατορικού καθεστώτος και η δικαίωση για τα θύματα και τις οικογένειές τους, που ακόμα αρκετές από αυτές δεν γνώριζαν την κατάληξη των οικείων τους που είχαν εξαφανιστεί. Τα μέλη της ομάδας, υπό την καθοδήγηση του διάσημου δικανικού ανθρωπολόγου Clyde Snow, μαζί και με άλλους εμπειρογνώμονες αποφάσισαν να δώσουν «ονοματεπώνυμο» στους άγνωστους μαζικούς τάφους και να δικαιώσουν τα θύματα βγάζοντάς τα από μια επιβεβλημένη λήθη. Σημαντικός παράγοντας ως προς αυτό ήταν και η προσπάθεια αμνήστευσης του σκοτεινού παρελθόντος της δικτατορίας που είχε στόχο την αποποίηση της ευθύνης για τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας που είχαν διαπραχθεί. Πλέον οι φοιτητές που συμμετείχαν στο πρόγραμμα ανεύρεσης των θυμάτων χρησιμοποίησαν την τεχνολογία που διέθεταν, ώστε με τα οστεολογικά στοιχεία που εύρισκαν να ταυτοποιήσουν τις σορούς και να παραπέμψουν τα στοιχεία στη δικαιοσύνη. Η ανακοίνωση της κατάληξης των δικών τους ανθρώπων ήταν μια ηθική «υποχρέωση» για τις οικογένειες.

Αξίζει, επιπλέον, να ειπωθεί ότι αρχικά η τοποθεσία όπου βρίσκονταν οι τάφοι πριν αναγνωριστούν, λειτουργούσε ως σημείο θρησκευτικής δέησης και όχι ως ένα σύμβολο νομικής διεκδίκησης ή ιστορικής σημασίας για τα θύματα και τους οικείους τους.⁸⁵³ Αυτή η αναφορά είναι ενδεικτική της «μεταστροφής» που υπήρχε όσον αφορά στην επαναθέαση του άλγους του παρελθόντος. Η «δικανική στροφή» υπήρξε η ευκαιρία τα ανείπωτα μέχρι τότε να ειπωθούν. Γενικότερα, το συνεχώς εντεινόμενο ενδιαφέρον της διεθνούς κοινής γνώμης για τον κρίσιμο ρόλο που είχε αναλάβει η ιατροδικαστική ανθρωπολογία στη διαλεύκανση του «σκοτεινού» παρελθόντος

⁸⁵² Eyal Weizman, *ό.π.*, σ.119.

⁸⁵³ Στο ίδιο. Επιπλέον είναι ενδεικτικό ότι υπάρχουν και άλλα προηγούμενα πριν τη δουλειά της E.A.A.F. και τα οποία ξεκινούν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι Ναζί έκαναν μαζικές εκταφές στο Κατίν της Πολωνίας για να αποδείξουν τη θανάτωση των Πολωνών αξιωματικών από τους Σοβιετικούς και όχι από τους ίδιους, όπως επιχείρησαν να κάνουν οι τελευταίοι για λόγους προπαγάνδας. Βλ. Karel Berkhoff "Bykinvia: How Grave Robbers, Activists and Foreigners ended official silence about Stalin's mass graves near Kiev", in E. Anstett and M. Dreyfus (eds.), *Human Remains And Identification: Mass Violence, Genocide And The Forensic Turn*, Manchester University Press, 2015, p.72-73.

αποτυπώνεται στα λόγια του ισπανού σκηνοθέτη Πέδρο Αλμοδοβάρ με αφορμή τη νέα του ταινία «Παράλληλες Μητέρες» που πραγματεύεται το ζήτημα των αγνοουμένων αντιφρονούντων θυμάτων του δικτάτορα Φράνκο. Ο σκηνοθέτης αναφέρει σε συνέντευξη με σκοπό την προώθηση της ταινίας του χαρακτηριστικά: «Είναι κάτι που η ισπανική κοινωνία τούς χρωστάει, ένα επιτακτικό χρέος γιατί πλέον πρόκειται για τη γενιά των δισέγγονων που ζητούν την εκταφή των σορών - και είναι, μάλιστα, η πρώτη γενιά που το κάνει».⁸⁵⁴

Ένα από τα πρώτα παραδείγματα χρήσης της δικανικής στροφής υπήρξε ο εντοπισμός της σορού του Γιώσεφ Μένγκελε στη Βραζιλία την περίοδο του 1980.⁸⁵⁵

Οι εκταφές κατά τη δεκαετία του 1980 αποκτούν μια ιδιαίτερη δυναμική. Μέσα σε μια δεκαετία η ενασχόληση με τη διερεύνηση του πρόσφατου παρελθόντος υπό αυτούς τους όρους επισημοποιήθηκε και θεσμοθετήθηκε στη διεθνή σκηνή επιστεγάζοντας αυτή την εξέλιξη με τη διεθνή επιχορήγηση τέτοιων εγχειρημάτων. Οι ομάδες εκταφής διευρύνθηκαν και μετασχηματίστηκαν για να καλύψουν τις σύγχρονες απαιτήσεις. Οι ομάδες στελεχώθηκαν με: δικανικούς αρχαιολόγους, δικανικούς ανθρωπολόγους, ιατροδικαστές, πραγματογνώμονες οδοντιάτρους (δικανικούς οδοντολόγους), γενετιστές, στατιστικούς, ειδικούς βαλλιστικής, φωτογράφους σκηνής εγκλήματος, ακόμα και ειδικούς που μπορούσαν να προβλέψουν την πιθανή τοποθεσία μαζικού τάφου λαμβάνοντας παραδείγματος χάρη υπόψη τα είδη των εντόμων στο έδαφος (δικανικοί εντομολόγοι).⁸⁵⁶

Η ομάδα της E.A.A.F. μεταβίβασε με τη σειρά της την τεχνογνωσία και βοήθησε χώρες με παρόμοια ζητήματα, όπως: Χιλή, Κύπρο, πρώην Γιουγκοσλαβία, Καμπότζη, Αφγανιστάν, Σουδάν και Ρουάντα. Η παγκόσμια ανάγκη για δημιουργία και θέσπιση τέτοιων δικανικών ομάδων μαρτυρά την παγκόσμια πρακτική όσον αφορά στην κρατική καταστολή που γιγαντώθηκε εν μέσω του Ψυχρού πολέμου. Η ερευνητική ομάδα της Αργεντινής είχε υπογράψει σύμβαση και λειτουργούσε υποστηρικτικά και

⁸⁵⁴Χαρακτηριστικά παρατίθεται παρακάτω η συνέντευξη : https://tvxs.gr/news/sinema/paralliles-miteres-pedro-almodobar-kai-penelope-kroyz-apotioyn-foro-timis-sta-thymata-to?fbclid=IwAR0YOwmSq-w6-rtkNnKGe6EylUoez-6dH-wfC-wexFPwj_Om9lGcDeSDMQ, (ανακτήθηκε στις 14/11/2021).

⁸⁵⁵Eyal Weizman, *ό.π.*, σ.120.

⁸⁵⁶Adam Rosenblatt, *Digging For The Disappeared: Forensic Science After Atrocity*, Stanford Studies in Human Rights, Stanford 2015, p. 4. Επίσης, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι όλοι οι παραπάνω όροι (όπως δικανική ανθρωπολογία, ιατροδικαστική ανθρωπολογία και εγκληματολογική ανθρωπολογία) εμπεριέχονται και αντιστοιχούν στο επιστημονικό πεδίο της δικαστικής ανθρωπολογίας. Κατά συνέπεια, όταν αναφερόμαστε σε αυτές τις ορολογίες, εννοούμε συνολικά το επιστημονικό πεδίο της δικαστικής ανθρωπολογίας, όπου είναι επιμέρους ειδικεύσεις της.

καθοδηγητικά στις απαρχές της λειτουργίας προς δικαιοδικής επιτροπής αγνοουμένων στην Κύπρο, ως προς τη μεθοδολογία και τα στάδια ανεύρεσης-ταυτοποίησης (μέσω DNA και ανθρωπολογικά) -ενημέρωσης των οικείων του ανευρεθέντος θύματος.⁸⁵⁷

Οι αγνοούμενοι ως ένα πρόβλημα με παγκόσμιες διαστάσεις έχει αποτελέσει ορόσημο στη χρόνια μετασυγκρουσιακή συνθήκη που βιώνει η Κύπρος. Αυτή η διαδικασία πλέον επηρεάζει όχι μόνο τους συγγενείς, αλλά και ευρύτερα την κοινωνία στο νησί.⁸⁵⁸

Στην παρούσα ενότητα θα αναδείξουμε τα ζητήματα όπως προκύπτουν από τους αφηγητές, οι οποίοι συμμετέχουν στους μηχανισμούς ανεύρεσης της αλήθειας μέσω των τεχνολογιών της αλήθειας.

7.1.1. Τα οστά λειτουργούν ως «οδοδείκτης» διασύνδεσης του τραυματικού και επίμαχου παρελθόντος με το παρόν

Το κύριο σημείο ταυτοποίησης των θυμάτων είναι τα οστά, μια πολύ ιδιαίτερη κατηγορία αντικειμένου.⁸⁵⁹ Η ανάγκη για σωστή ερμηνεία των σκελετικών υπολειμμάτων που φανερώνουν τα τραύματα στις έρευνες για τις θηριωδίες και τις εξαφανίσεις, είναι σήμερα ένα προφανές γεγονός για όλους τους ενδιαφερόμενους και δηλώνει τη σημαντικότητα των οστών στην αποκάλυψη του παρελθόντος.⁸⁶⁰ Ο διάσημος δικανικός ανθρωπολόγος Σνόου περιγράφει τη μέθοδο ταυτοποίησης των αγνοουμένων με τον όρο «οστεοβιογραφία» - βιογραφία των οστών.⁸⁶¹ Είναι χαρακτηριστική η διατύπωσή του, όπως αυτή περιγράφεται στην αρχική σελίδα της

⁸⁵⁷ Βλ. περισσότερα στο επίσημο δελτίο τύπου της Δικαιοδικής Επιτροπής Αγνοουμένων- Committee on Missing Persons in Cyprus, με τίτλο: *CMP evaluates the progress made to date*, με ημερομηνία δημοσιοποίησης 12/10/2006.

⁸⁵⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της έντονης παρουσίας της διαδικασίας ταυτοποίησης των ανευρεθέντων λειψάνων στην κοινωνία της Κύπρου αφορά στο βιβλίο Βιολογίας/βιβλίο δραστηριοτήτων της Α΄ Λυκείου στην Κυπριακή Δημοκρατία. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν σε ερωτήματα της επιστήμης της Βιολογίας με κεντρικό άξονα το ζήτημα των αγνοουμένων. Όλες οι ενότητες συνοδεύονται με τον υπότιτλο: *Αναζητώντας τους αγνοούμενούς μας*. Μέσα από τα ερευνητικά ερωτήματα του βιβλίου δραστηριοτήτων οι μαθητές μαθαίνουν τη διαδικασία ταυτοποίησης και ενημέρωσης των συγγενών των αγνοουμένων, αλλά και έμμεσα αποκτούν γνωστικές προσβάσεις στην τραυματική ιστορία που ταλανίζει έως σήμερα το νησί. Βλ. για περισσότερα, Ανδρεανή Μπάιτελμαν, Ανδρέας Χατζηχαμπής, Δήμητρα Παρασκευά - Χατζηχαμπή, Δημήτριος Μαππούρας, *Βιολογία Α΄ Λυκείου: Βιβλίο Δραστηριοτήτων*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου-Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων, Λευκωσία 2018.

⁸⁵⁹ Eyal Weizman, *ό.π.*, σ.125.

⁸⁶⁰ Βλ. E. H. Kimmerle and J. P. Baraybar, *Skeletal Trauma: Identification Of Injuries Resulting From Human Rights Abuse And Armed Conflict*, CRC Press, Florida 2008.

⁸⁶¹ Eyal Weismann, *ό.π.*, σ.125.

ομάδας διερεύνησης του παρελθόντος στη Γουατεμάλα: «Τα οστά είναι καλοί μάρτυρες, αν και μιλούν απαλά σχεδόν χαμηλόφωνα, δεν λένε ποτέ ψέματα και δεν ξεχνούν ποτέ».⁸⁶²

Η πορεία της «οστεοβιογραφίας» υπήρξε σύντομη λόγω της ανάγκης λεπτομερέστερου τρόπου έρευνας. Παρόλα αυτά, η διαδικασία διερεύνησης των οστών δεν αρκείται μόνο στο πώς επήλθε ο θάνατος, αλλά μπορεί να δώσει πληροφορίες για τον προηγούμενο βίο του θύματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη σύγχρονη συνθήκη της μετανάστευσης είναι η διαπίστωση ότι οι σκελετοί αφηγούνται ιστορίες ακραίας υλικής στέρησης.⁸⁶³

Η βιολογική εξέταση των οστών καταργήθηκε σταδιακά τη δεκαετία του 1990, όταν έγινε δυνατή η παραγωγή μαζικών τεστ DNA.⁸⁶⁴ Η διερεύνηση των εγκλημάτων πολέμου στην περιοχή της Πρώην Γιουγκοσλαβίας οδήγησε σε πολλές εξελίξεις με τη συμμετοχή εξειδικευμένων ανθρωπολόγων. Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, οι δικανικοί επιστήμονες είχαν ήδη εξοικειωθεί με τις σύγχρονες απαιτήσεις, ενώ το γνωστικό και μεθοδολογικό τους κεφάλαιο είχε διεθνοποιηθεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμά είναι η Διεθνής Επιτροπή για τους αγνοούμενους/International Commission on Missing Persons (I.C.M.P.).⁸⁶⁵

7.2. Τα προγράμματα που επιτελούν τον ρόλο της ανάκτησης της αλήθειας στην Κύπρο, μέσα από την εύρεση, ταυτοποίηση και επιστροφή των λειψάνων στους οικείους τους

7.2.1. Η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων-Δ.Ε.Α.

⁸⁶² Βλ. για περισσότερα: <https://fafg.org/home/>, (ανακτήθηκε στις 20/3/2023). Βλ. επίσης Kirsten Juhl, *The Contribution by (Forensic) Archaeologists to Human Rights Investigations of Mass Graves*, Arkeologisk Museumi Stavanger, Stavanger, 2005.

⁸⁶³ Douglas H. Ubelaker, Austin Shalhoub, Amanda E. Kunkleb, “Forensic anthropology in the global investigation of humanitarian and human rights abuse: Perspective from the published record”, *Science & Justice*, vol. 59(2), (2019), p.203-209.

⁸⁶⁴ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στην πορεία της ταυτοποίησης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, τον επίσημο ιστότοπο του DNA: <https://dnacenter.com/history-of-dna-testing/>, (ανακτήθηκε στις 16/3/2023).

⁸⁶⁵ Βλ. χαρακτηριστικά τον επίσημο ιστότοπο της Επιτροπής: https://www.icmp.int/?fbclid=IwAR2ariKoxEDpbakQklPp36KLPmIDBGEvpe7zgTIwtA_agWC_MBENCRVepfA, (ανακτήθηκε στις 16/3/2023).

Ως απόρροια των δικαιοδικών συγκρούσεων και των συνθηκών βίας του διαστήματος 1963-64 και 1974, οι οποίες άφησαν τις κυπριακές οικογένειες να αναζητούν την τύχη των αγνοουμένων⁸⁶⁶ θεσπίστηκε μετά από την παρότρυνση του Γενικού Γραμματέα του Ο.Η.Ε., ο οποίος κάλεσε τα εμπλεκόμενα μέρη να επιλύσουν το ζήτημα, η σύσταση μιας δικαιοδικής τριμερούς επιτροπής για τους Αγνοούμενους στην Κύπρο (Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων-Δ.Ε.Α.-Committee on Missing Persons in Cyprus-C.M.P.). Η προσπάθεια αυτή ευοδώθηκε τον Απρίλιο του 1981,⁸⁶⁷ και η συμφωνία προϋπέθετε την ύπαρξη τριών μελών, οι οποίοι θα προΐστανται και θα συναποφασίζουν τις δράσεις της επιτροπής. Τα μέλη της θα είναι ένας Ελληνοκύπριος, ένας Τουρκοκύπριος, που θα διορίζονται από τους εκάστοτε ηγέτες των δύο κοινοτήτων, ενώ το τρίτο μέλος θα το επιλέγει ο Ο.Η.Ε. και η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (I.C.R.C.).⁸⁶⁸

Τα τρία μέλη λαμβάνουν αποφάσεις με βάση την αρχή της συναίνεσης, σύμφωνα με την εντολή της Δ.Ε.Α. για την εκπλήρωση της ανθρωπιστικής αποστολής που έχουν αναλάβει.⁸⁶⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 11 της εντολής, «η επιτροπή δεν θα επιχειρήσει να αποδώσει ευθύνες για τους θανάτους αγνοουμένων ή να προβεί σε διαπιστώσεις σχετικά με την αιτία των θανάτων αυτών»,⁸⁷⁰ αλλά θα επιχειρήσει να ανευρεθούν και να ταυτοποιηθούν τα λείψανα των αγνοουμένων στις δυο κοινότητες. Κατά την περίοδο 1981-2004, οι δύο κοινότητες επικεντρώθηκαν στην εξακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων και τη σύνταξη ενός κοινού επίσημου καταλόγου εξαφανισμένων ατόμων. Συμφώνησαν σε έναν κατάλογο στα τέλη της δεκαετίας του 1990, ο οποίος περιελάμβανε 2002 αγνοούμενους (492 Τουρκοκύπριοι και 1.510 Ελληνοκύπριοι).⁸⁷¹

Μέχρι το 2004 τα μέλη της Δ.Ε.Α. αποφάσισαν ότι η Επιτροπή είχε διεκπεραιώσει σημαντικό όγκο εργασίας, αλλά θα έπρεπε να επεκτείνει το πεδίο δραστηριοτήτων και

⁸⁶⁶ Βλ. για περισσότερα στον επίσημο ιστότοπο της Δ.Ε.Α.: <https://www.cmp-cyprus.org>.

⁸⁶⁷ Βλ. την επίσημη συμφωνία των τριών μερών, στην ανακοίνωση της Δ.Ε.Α. με τίτλο: Agreement reached by the two sides on the Terms of Reference for the establishment of a Committee on Missing Persons in Cyprus. Συγκεκριμένα, η συμφωνία πραγματοποιήθηκε στις 22 Απριλίου 1981 και είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο της Δ.Ε.Α.: <https://www.cmp-cyprus.org/press-release/agreement-reached-by-the-two-sides-on-the-term-of-reference-for-the-establishment-of-a-committee-on-missing-persons-in-cyprus> (ανακτήθηκε στις 10/8/2022).

⁸⁶⁸ Maria Ktori and Gulseren Baranhan, “Development and future perspectives of a humanitarian forensic programme: the committee on missing persons in Cyprus example”, *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, vol.8 (25), (2018), p.1-12.

⁸⁶⁹ Στο ίδιο.

⁸⁷⁰ Committee on Missing Persons in Cyprus. (2021). Terms of Reference and Mandate. Available from: <https://www.cmp-cyprus.org/terms-of-reference-and-mandate/>, (ανακτήθηκε στις 10/8/2022).

⁸⁷¹ Maria Ktori, “Optimizing coastal exhumation strategies: the casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus”, vol.63 (3), (2023), p.2-3.

ευθύνης της, ευθυγραμμιζόμενη με τις προτάσεις του Γενικού Γραμματέα. Εκείνη την εποχή, η Δ.Ε.Α. στόχευε να ολοκληρώσει το υπόλοιπο ερευνητικό έργο, ενώ ζητούσε από τους συγγενείς των αγνοουμένων να παράσχουν γενετικά δείγματα για τη δημιουργία της βάσης δεδομένων οικογενειακών δειγμάτων αναφοράς.⁸⁷²

Τα μέλη της Δ.Ε.Α. προσδιόρισαν το έργο της εκταφής, της ταυτοποίησης και της επιστροφής των λειψάνων των αγνοουμένων το 2006, υπερβαίνοντας ουσιαστικά τη δεσμευτικότητα του άρθρου 12 της εντολής που αναφέρει: «Καμία εκταφή δεν θα πραγματοποιηθεί υπό την αιγίδα αυτής της επιτροπής. Η Επιτροπή μπορεί να παραπέμπει τα αιτήματα για εκταφή στη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού για επεξεργασία σύμφωνα με τις συνήθειες διαδικασίες της».⁸⁷³ Ακολουθώντας τις συμβουλές της I.C.R.C. (International Committee of the Red Cross), η Δ.Ε.Α. συνεργάστηκε με την Equipo Argentino de Antropología Forense (E.A.A.F.). Η Δ.Ε.Α. καθιέρωσε με επιτυχία μια αυστηρή διαδικασία ταυτοποίησης των σκελετικών υπολειμμάτων που προέβλεπε επτά φάσεις: α) διαδικασία συλλογής δεδομένων πριν από την κατάληξη, β) συλλογή πληροφοριών από μάρτυρες σε συνδυασμό με άλλες, κυρίως αρχειακές πηγές, γ) αρχαιολογική φάση, δ) ανθρωπολογική φάση, ε) γενετική φάση, σύνθεση των ευρημάτων και ταυτοποίηση, και, ζ) επιστροφή και ταφή των λειψάνων.⁸⁷⁴

Οι έρευνες στο πεδίο για τη Δ.Ε.Α. βασίζονται στην ακολουθία πρωτοκόλλου εκσκαφής και εκταφής. Οι εργασίες πεδίου της Δ.Ε.Α. ρυθμίζονται από ένα εγχειρίδιο τυποποιημένων διαδικασιών λειτουργίας, με βάση διεθνή πρότυπα που έχουν διαμορφωθεί από την επιστημονική βιβλιογραφία. Οι δικανικές αρχαιολογικές έρευνες διεξάγονται, αφού πρώτα οι ερευνητικές ομάδες συγκεντρώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες που προκύπτουν από προφορικές μαρτυρίες και την αρχειακή έρευνα.⁸⁷⁵ Σε αυτό το σημείο της έρευνας οι μαρτυρίες κρίνονται βαρύνουσας σημασίας, καθώς

⁸⁷² Στο ίδιο. Βλ. επίσης, Cemal Gurkan, Damla Kanliada Demirdov and Huseyin Sevay, “Population genetics of Turkish Cypriots from Cyprus: forensic and anthropological implications”, *Forensic Science International: Genetics Supplement Series*, vol.5, (2015), p.384-386.

⁸⁷³ Committee on Missing Persons in Cyprus, (2021). Terms of Reference and Mandate. Available from <https://www.cmp-cyprus.org/terms-of-reference-and-mandate/>, (ανακτήθηκε στις 10/8/2022). Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στην Ε.Α.Α.Φ., Kirsten Juhl, στο ίδιο, 2005.

⁸⁷⁴ Maria Ktori and Gulseren Baranhan, “Development and future perspectives of a humanitarian forensic programme: the committee on missing persons in Cyprus example”, *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, vol.8 (25), (2018), p.1-12.

⁸⁷⁵ Maria Ktori, ό.π., 4. Βλ. επίσης Noly Moussi, Maria Ktori and UyumVehit, “Forensic Management of Artifacts in Human Identification: The Experience of the Committee on Missing Persons in Cyprus”, *Journal of Forensic Identification*, vol.66 (3), (2016), p.209-231.

μέσω αυτών μπορούν οι ερευνητές της δικαιοδικής επιτροπής να οπτικοποιήσουν τα γεγονότα. Στην ουσία, η επιτόπια έρευνα μαζί με την παρουσία των μαρτύρων κρίνονται ως πολύτιμες. Οι διαχρονικές αλλοιώσεις του τοπίου απαιτούν επιτόπιες επισκέψεις με τη συμμετοχή ερευνητών, εργατών και, εάν είναι δυνατόν, και των μαρτύρων. Αυτό συμβαίνει λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που έχει μεσολαβήσει από τα γεγονότα, αλλά και των ανθρώπινων παρεμβάσεων ανά τα χρόνια, κτιριακών, οδικών και άλλων.⁸⁷⁶ Από πολύ νωρίς αναδείχθηκε ως πολύτιμη διαδικασία εφόσον οι αρχαιολόγοι πρέπει να αξιολογήσουν και να αξιοποιήσουν τις πληροφορίες για να σχεδιάσουν μια ανασκαφή.⁸⁷⁷ Δύο Τουρκοκύπριοι και δύο Ελληνοκύπριοι αρχαιολόγοι και ένας χειριστής εκσκαφέα σχηματίζουν μια δικανική αρχαιολογική ομάδα, με τον αρχαιολόγο να ενεργεί ως αρχηγός της ομάδας. Όλοι οι επικεφαλής των ομάδων γνωστοποιούν την πρόοδο της ανασκαφής στον Ελληνοκύπριο και τον Τουρκοκύπριο συντονιστή εκταφών και μέσω αυτών τα νέα δεδομένα προωθούνται στους Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους Εκπροσώπους και στους Βοηθούς τους.⁸⁷⁸

Επειδή η Δ.Ε.Α. διερευνά όλες τις πληροφορίες που περιέρχονται στην αντίληψή της, οι εργασίες ανάκτησης διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) προσπάθειες εντοπισμού ενός χώρου ταφής με βάση τις πληροφορίες, και, β) έρευνα που προκύπτει από επισημάνσεις ή ανεύρεση σκελετικών λειψάνων από ευαισθητοποιημένους πολίτες.⁸⁷⁹ Οι δικανικές αρχαιολογικές ομάδες ξεκινούν με την αρχική τεκμηρίωση ενός χώρου: τον καθορισμό της περιμέτρου της περιοχής έρευνας, την καταγραφή των σταθερών σημείων αναφοράς και των αζιμούθιων τους, τη λήψη φωτογραφιών πριν από την ανασκαφή, τη φωτογράφιση με μη επανδρωμένο αεροσκάφος (Unmanned Aerial Vehicle-U.A.V.) και τη χρήση δορυφορικού συστήματος παγκόσμιας πλοήγησης (Global Navigation Satellite System-G.N.S.S.) για την παραγωγή φωτομωσαϊκών και ψηφιακών μοντέλων υψομέτρων.⁸⁸⁰ Αυτό συμβαίνει για να μπορούν οι ερευνητές να προσδιορίσουν τον επίμαχο χώρο ταφής μέσα από τη σύγκριση μεταξύ αεροφωτογραφιών της επίμαχης περιόδου (1963/64-1974) και των σύγχρονων παρεμβάσεων που μεσολάβησαν έκτοτε. Έπειτα, ακολουθεί η επιτόπια έρευνα της αρχαιολογικής ομάδας στη φερόμενη ως τοποθεσία ταφής, ενώ μόλις

⁸⁷⁶ Maria Ktori, *ό.π.*, p. 4.

⁸⁷⁷ Στο *ίδιο*.

⁸⁷⁸ Maria Ktori and Gulseren Baranhan, *ό.π.*, p.2018.

⁸⁷⁹ Στο *ίδιο*.

⁸⁸⁰ Maria Ktori, *ό.π.*, 2023, p.5.

συναντήσουν ανθρώπινα λείψανα, σταματά αμέσως η χρήση εκσκαφέα και οι αρχαιολόγοι ανασκάπτουν χειρωνακτικά τον χώρο ταφής. Αφαιρούν το χώμα σε στρώματα και καθαρίζουν τα λείψανα χρησιμοποιώντας αρχαιολογικά μυστριά και κασμαδάκια, μικρά οδοντιατρικά εργαλεία και βούρτσες. Μετά, κοσκινίζουν το χώμα που αφαιρέθηκε από την ταφή με λεπτό κόσκινο για να εντοπιστούν ακόμα και τα μικρότερα οστά.⁸⁸¹

Τα λείψανα και τυχόν αντικείμενα που εντοπίζονται μαζί της μεταφέρονται σε σφραγισμένες σακούλες στο Ανθρωπολογικό Εργαστήριο της Δ.Ε.Α., τηρώντας το πρωτόκολλο αλυσίδας αποδεικτικών στοιχείων (chain of custody protocol) της Δ.Ε.Α., για να υποβληθούν σε ανθρωπολογική ανάλυση και λήψη σκελετικών δειγμάτων για γενετική ανάλυση. Οι δικανικοί ανθρωπολόγοι συμμετέχουν όποτε παραστεί η ανάγκη σε περίπλοκες εκταφές, όπως αυτές μαζικών τάφων, καθώς οι δικανικές αρχαιολογικές ομάδες εργάζονται όλο τον χρόνο και διαθέτουν την απαραίτητη εμπειρία για να διενεργούν ανεξάρτητα απλούστερες δικανικές εκταφές.⁸⁸² Οι δικανικές ταυτοποιήσεις γίνονται μέσω DNA, αλλά ήδη από το 2009 η Δ.Ε.Α. υπέβαλλε σκελετικά δείγματα για ραδιοχρονολόγηση σε ξένα εργαστήρια, ως πρόσθετο μέτρο με σκοπό τη διασφάλιση της αξιοπιστίας στις περιπτώσεις που δεν ταυτίστηκαν δείγματα με τη γενετική βάση δεδομένων. Μέσω αυτής της εξέτασης μπορεί λοιπόν να αποκλειστεί τυχόν «δικανική σημασία» (forensic significance) στο πλαίσιο της διερεύνησης ενός εγκλήματος από την αστυνομία, ή να επιβεβαιωθεί η αρχαιολογική φύση λειψάνων για τα οποία υπήρχαν υποψίες και σχετικές ενδείξεις.⁸⁸³

Η Δ.Ε.Α. συνεργάζεται τώρα με ένα κέντρο δικανικής γενετικής στις Η.Π.Α. και αυτή η συνεργασία έχει στόχο την όσο το δυνατόν εξειδικευμένη ανάλυση των δειγμάτων.⁸⁸⁴ Τα σκελετικά δείγματα υποβάλλονται στο εργαστήριο για τη δημιουργία γενετικών προφίλ, τα οποία στη συνέχεια συγκρίνονται με τα γενετικά προφίλ των συγγενών των αγνοουμένων, σύμφωνα με την ήδη διαμορφωθείσα βάση δεδομένων με το γενετικό τους υλικό. Μια ταυτοποίηση D.N.A. θεωρείται επιτυχής μόνο όταν η ταύτιση φτάσει ή υπερβαίνει το στατιστικό όριο του 99,95%.⁸⁸⁵ Αφού επιτευχθεί

⁸⁸¹ Στο ίδιο.

⁸⁸² Στο ίδιο, 5-6.

⁸⁸³ Στο ίδιο, 6.

⁸⁸⁴ Πληροφορίες αντλήθηκαν από τον επίσημο ιστότοπο της Δ.Ε.Α..

⁸⁸⁵ Πληροφορίες αντλήθηκαν από τον επίσημο ιστότοπο της Δ.Ε.Α..

κάποια ταύτιση, τα αποτελέσματα αποστέλλονται πίσω στο Ανθρωπολογικό Εργαστήριο, όπου η δικοινοτική ομάδα γενετιστών της Δ.Ε.Α. μελετά, ερμηνεύει και επιβεβαιώνει την ταύτιση. Μέσα από αυτή τη διεργασία και τον επανέλεγχο επιδιώκεται η αποφυγή κάποιου λάθους και η διασφάλιση της επιτυχούς ταυτοποίησης. Η σημασία της διαδικασίας έγκειται και στην αποδοχή των ίδιων των συγγενών, ώστε να αισθανθούν ασφάλεια και εμπιστοσύνη για τα αποτελέσματα.

Η τελευταία φάση μετά την ταυτοποίηση του γενετικού υλικού της Δ.Ε.Α είναι η επιστροφή των λειψάνων. Για να επιτευχθεί αυτό, προηγείται μια διαδικασία ενημέρωσης και αποδοχής των πληροφοριών που έχουν να κάνουν με την προθανάτια συνθήκη. Αυτή γίνεται από τους λειτουργούς της Δ.Ε.Α. και αφορά στους συγγενείς. Μετά τη σύγκριση των πληροφοριών όσον αφορά την προθανάτια και τη μεταθανάτια συνθήκη και εφόσον αυτές συμπίπτουν, προκύπτει η τελική ταυτοποίηση του αγνοούμενου. Η Δ.Ε.Α. έχει μεριμνήσει και έχει ψυχολόγους και στις δυο κοινότητες, οι οποίοι βοηθούν τις οικογένειες σε αυτό το στάδιο.⁸⁸⁶ Η ψυχολογική υποστήριξη των συγγενών κρίνεται απαραίτητη για την αρχική ενημέρωση της ταυτοποίησης. Ύστερα δρομολογείται η ενημέρωση για τα οργανωτικά ζητήματα, όπως η συνάντηση με τους επιστήμονες για να παρουσιαστούν οι πληροφορίες που έχουν συμβάλει στην ταυτοποίηση. Ακολουθεί η παρουσίαση των λειψάνων στους συγγενείς (βλ. στο κεφ.6, τη σημαντικότητα αυτής της διαδικασίας για τους συγγενείς). Τέλος, οι ψυχολόγοι βοηθούν και στην προετοιμασία της τελετής, εφόσον όμως τους ζητηθεί, ενώ, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές οι επαφές με την οικογένεια ενός ταυτοποιημένου αγνοούμενου μπορεί να διαρκέσουν έως και 2 χρόνια μετά την τέλεση της κηδείας.⁸⁸⁷

Το έργο της Επιτροπής ανακουφίζει τον πόνο χιλιάδων οικογενειών στο νησί, που έχουν ζήσει δεκαετίες υπομένοντας την αβεβαιότητα σχετικά με την τύχη των αγαπημένων τους προσώπων. *«Αυτό το ζωτικής σημασίας έργο, συμβάλλει επίσης στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης και χτίζει τα θεμέλια για τη συμφιλίωση μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Κατά τα τελευταία 15 χρόνια, τα λείψανα περισσότερων από το ήμισυ των 2002 αγνοουμένων που εξαφανίστηκαν στην Κύπρο έχουν εντοπιστεί, εκταφεί, ταυτοποιηθεί και επιστραφεί».*⁸⁸⁸ Ωστόσο, 58 χρόνια μετά τα γεγονότα του 1963-1964

⁸⁸⁶ Στο ίδιο.

⁸⁸⁷ Στο ίδιο.

⁸⁸⁸ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στο ζήτημα της χρηματοδότησης την επίσημη ιστοσελίδα της επιτροπής: <https://www.cmp-cyprus.org/el/donors-2/>, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023).

και 47 χρόνια από τα γεγονότα του 1974, εξαντλείται ο χρόνος για τον εντοπισμό των αταυτοποίητων αγνοουμένων. Οι συνθήκες με το πέρας του χρόνου δυσχεραίνουν το έργο της Επιτροπής, καθώς εμπλεκόμενοι σε αυτή τη διαδικασία μπορεί να πεθάνουν λόγω γήρατος (συγγενείς, μάρτυρες, θύτες).

Το ζήτημα της χρηματοδότησης είναι ζωτικής σημασίας, καθώς αυτό μπορεί να προλάβει μέσω της ενίσχυσης των δραστηριοτήτων και την εντατικοποίηση των ερευνών τη φθορά του χρόνου. Το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη (U.N.D.P.) είναι ο φορέας διαχείρισης των κεφαλαίων που διατίθενται στη Δ.Ε.Α., σύμφωνα με διεθνή λογιστικά πρότυπα. Ανεξάρτητοι οικονομικοί έλεγχοι της Δ.Ε.Α. διενεργούνται σε ετήσια βάση.⁸⁸⁹ Το κύριο μέρος της χρηματοδότησης αναλαμβάνει η Ευρωπαϊκή Ένωση και δευτερευόντως άλλες πηγές. Χαρακτηριστικό της ζωτικής συνεισφοράς της Ε.Ε. είναι ότι ο προϋπολογισμός του 2023 για τις ενέργειες της Δ.Ε.Α. αγγίζει τα 2,6 εκατομμύρια ευρώ και τα 2,3 τα έχει ήδη προσφέρει η Ε.Ε..⁸⁹⁰ Δεύτερη πηγή χρηματοδότησης αποτελεί η Κυπριακή Κυβέρνηση και μετά η Τουρκία, ακολουθούν εν συνεχεία και άλλες χώρες και ιδρύματα που συμμετείχαν στη ενίσχυση του έργου της Δ.Ε.Α.. Μετά την επανενεργοποίηση της Επιτροπής το 2006 έως σήμερα, έχουν ταυτοποιηθεί από το σύνολο των 2002 ατόμων και στις δύο κοινότητες 1029, από τους 1.197 που έχουν εκταφεί.⁸⁹¹ Από το σύνολο των 2002 ατόμων που βρίσκονται στην επίσημη λίστα της επιτροπής οι 1.510 είναι Ελληνοκύπριοι και οι 492 Τουρκοκύπριοι.

7.2.2. Η Ομάδα Εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας, υπαγόμενη στο Γραφείο του Επιτρόπου Προεδρίας Ανθρωπιστικών Θεμάτων, Αγνοουμένων και Εγκλωβισμένων

Το πρόγραμμα που λειτουργεί υπό την αιγίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας, ονομάστηκε «Πρόγραμμα Εκταφών και Αναγνώρισης λειψάνων της Κυπριακής Δημοκρατίας στις Ελεύθερες Περιοχές».⁸⁹² Η φράση «ελεύθερες περιοχές» περιγράφει

⁸⁸⁹ Στο ίδιο.

⁸⁹⁰ Στο ίδιο.

⁸⁹¹ Βλ. για περισσότερα την επίσημη ιστοσελίδα: <https://www.cmp-cyprus.org/el/statistics/>, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023).

⁸⁹² Βλ. για περισσότερα την επίσημη ιστοσελίδα του Γραφείου Επιτρόπου της προεδρίας για ανθρωπιστικά ζητήματα: http://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/pc09_gr/pc09_gr?opendocument, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023).

και το πεδίο δράσης της που είναι το μέρος του νησιού το οποίο δεν καταλήφθηκε από την Τουρκία κατά το 1974. Το πρόγραμμα άρχισε το 1999 με πρωτοβουλία της Κυπριακής Δημοκρατίας και αφορούσε εκταφές λειψάνων αγνοουμένων και γνωστών και άγνωστων πεσόντων που τάφηκαν το 1974 πρόχειρα σε ομαδικούς τάφους στις ελεύθερες περιοχές και ειδικά στα κοιμητήρια Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και Λακατάμιας. Οι εκταφές πραγματοποιήθηκαν από επιστήμονες από διάφορες χώρες του κόσμου και μέλη της μη κυβερνητικής οργάνωσης Γιατροί για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα-Physicians For Human Rights (P.H.R.),⁸⁹³ υπό την αιγίδα του παγκόσμιας φήμης δικανικού ανθρωπολόγου Dr. William Haglund,⁸⁹⁴ ενώ οι αναλύσεις DNA πραγματοποιήθηκαν από το εργαστήριο Δικανικής Γενετικής του Ινστιτούτου Νευρολογίας και Γενετικής της Κύπρου.

Η συνεργασία σε ανθρωπιστικής φύσεως θέματα άρχισε το 1995 με την ανάθεση από την Κυπριακή Δημοκρατία στο Ινστιτούτο Νευρολογίας & Γενετικής Κύπρου δημιουργίας τράπεζας γενετικού υλικού από συγγενείς αγνοουμένων και πεσόντων της τουρκικής εισβολής του 1974, συμβάντων του πραξικοπήματος αλλά και της περιόδου 1963-64.⁸⁹⁵ Να σημειωθεί ότι το διάστημα που δημιουργήθηκε το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας και η δραστηριότητα της αναμόχλευσης του παρελθόντος, τη δεκαετία του 1990, η δικανική ανθρωπολογία και η δικανική αρχαιολογία καθιερώθηκαν ως επιστημονικοί κλάδοι, ενώ τα πορίσματα των ερευνών τους αναγνωρίζονταν όλο και περισσότερο από τα ποινικά δικαστήρια.⁸⁹⁶ Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο για την επάρκεια και των δύο επιτροπών που δρουν στην Κύπρο ότι συνεργάστηκαν με δυο από τις τέσσερις από τις πιο ενεργές οργανώσεις που συμμετείχαν σε διεθνείς έρευνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα τη δεκαετία του 1990, δηλαδή την E.A.A.F., τη F.A.F.G.⁸⁹⁷, τη P.H.R. και το I.C.T.Y.. Αυτοί οι τέσσερις οργανισμοί έστειλαν δικανικούς ανθρωπολόγους ή/και αρχαιολόγους σε τουλάχιστον

⁸⁹³ Βλ. περισσότερα για την πολύπλευρη παρουσία της μη κυβερνητικής οργάνωσης Γιατροί για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα-Physicians For Human Rights (P.H.R.), όσον αφορά ειδικότερα στην παρουσία του οργανισμού σε μετασυγκρουσιακές κοινωνίες και το έργο του στην επίσημη ιστοσελίδα: <https://phr.org/our-work/>, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023).

⁸⁹⁴ Στο ίδιο.

⁸⁹⁵ Βλ. περισσότερα για το εργαστήριο Δικανικής Γενετικής του Ινστιτούτου Νευρολογίας και Γενετικής Κύπρου-Department of CardiovascularGenetics and the Laboratory of ForensicGenetics, στην επίσημη ιστοσελίδα του Εργαστηρίου: https://www.cing.ac.cy/en/about-us/biomedical-sciences-/cvfg/newsletter-articles/dec22_art01, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023).

⁸⁹⁶ Dawnie Wolfe Steadman and William D. Haglund, “The scope of anthropological contributions to human rights investigations”, *Journal of Forensic Sciences*, vol.50 (1), (2005), p.23.

⁸⁹⁷ Ακρωνύμιο της ομάδας ανεύρεσης οστών της Γουατεμάλας-AnthropologyFoundation of Guatemala, μια χώρα που αντιμετώπισε επίσης παρόμοια ζητήματα: <https://fafg.org/about-us/>, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023).

1.283 τοποθεσίες για έρευνα, εκταφή ή ανάλυση σκελετών και ανέσκαψαν 179 μαζικούς τάφους σε 33 χώρες μεταξύ 1990 και 1999.⁸⁹⁸

Οι προσπάθειες για ταυτοποιήσεις από τη μεριά της Κυπριακής Δημοκρατίας ξεκίνησαν νωρίς, ήδη από την περίοδο 1979-1981, όταν μετά από εκταφές των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στάλθηκε σε συγγενείς τους στην Ελλάδα ένας αριθμός λειψάνων που θεωρούσαν ότι αφορούσαν θύματα ελληνικής υπηκοότητας. Οι συγκεκριμένες διαδικασίες όμως δεν έγιναν με τα επιστημονικά κριτήρια που απαιτούνταν, παρόλα αυτά τα λείψανα δόθηκαν σε οικογένειες στην Ελλάδα για να ταφούν. Όμως, επειδή διαπιστώθηκε ότι στα δείγματα δεν ακολουθήθηκε η ενδεδειγμένη διαδικασία, κρίθηκε αναγκαίο τα λείψανα να μεταφερθούν εκ νέου στην Κύπρο, γιατί είχε διαπιστωθεί επιστημονικά ότι δόθηκαν σε λάθος οικογένειες.

Οι ανθρωπολογικές εξετάσεις και η παράδοση των λειψάνων στις οικογένειες πραγματοποιούνται από το ανθρωπολογικό εργαστήριο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Να σημειωθεί ότι μετά τις πρώτες εκταφές που έγιναν αποκλειστικά από ξένους επιστήμονες, στις εκταφές που ακολούθησαν, αξιοποιήθηκαν οι υπηρεσίες Κυπρίων επιστημόνων, αρχαιολόγων και ανθρωπολόγων.

Το πρόγραμμα συνεχίζεται και χρηματοδοτείται όλα τα χρόνια λειτουργίας του από την Κυπριακή Δημοκρατία. Υπολείπεται η εκταφή και επιστροφή από την Ελλάδα λειψάνων που κατέχουν επτά οικογένειες. Επίσης, συνεχίζονται οι επιστημονικές προσπάθειες σε Κύπρο και εξωτερικό για επίλυση των επιστημονικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα λείψανα του οστεοφυλακίου του Τύμβου της Μακεδονίτισσας, τα οποία στο παρελθόν τύγγαναν χημικού ψεκασμού και μέχρι τώρα δεν έχει καταστεί δυνατή η ταυτοποίησή τους. Παράλληλα, το πρόγραμμα αντιμετωπίζει ζητήματα εκταφών, όσον αφορά σε μέλη οικογενειών Τουρκοκυπρίων, οι οποίες αιτούνται τη μεταφορά των οικείων τους νεκρών στη βόρεια πλευρά του νησιού (βλ. κεφ.6). Σε αρκετά σημεία υπάρχει ανάμεσα στις δυο επιτροπές σημείο επαφής. Μέσα από τη συνεννόηση και την ανταλλαγή πληροφοριών οι δύο επιτροπές συνεχίζουν την προσπάθειά τους για διαλεύκανση του τραυματικού παρελθόντος, αλλά και της παθογένειας σχετικά με τη διαχείριση του ζητήματος των αγνοουμένων και των πεσόντων. Οι εκταφές και οι ανθρωπολογικές εξετάσεις πραγματοποιήθηκαν εσχάτως μέσα στο 2022 από ομάδα επιστημόνων του Πανεπιστημίου Liverpool John Moores

⁸⁹⁸ Στο ίδιο, p.26.

του Ην. Βασιλείου με επικεφαλής τον Δρ.Κωνσταντίνο Ηλιόπουλο.⁸⁹⁹ Βασικοί εκφραστές για τη συνέχιση των ερευνών του παρόντος προγράμματος σήμερα είναι ο Ξενοφών Καλλής,⁹⁰⁰ σύμβουλος του επιτρόπου προεδρίας και για πολλά χρόνια σύμβουλος του Ελληνοκύπριου αντιπροσώπου της Δ.Ε.Α.(1988-2018), και ο Δρ. Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος, ο οποίος συμμετείχε από την έναρξη του προγράμματος των εκταφών ως ανθρωπολόγος μαζί με την ομάδα του Dr. William Haglund.

Αναφέρονται παρακάτω κάποιες από τις περιπτώσεις εκταφών του προγράμματος της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Εκταφές από το στρατιωτικό κοιμητήριο Λακατάμιας και το κοιμητήριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Εκταφές από το κοιμητήριο Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, των αντιστασιακών και πεσόντων του πραξικοπήματος. ΝΟΡΑΤΛΑΣ, Τύμβος Μακεδονίτισσας. Ακταιωρού ΦΑΕΘΩΝ. Πεσόντες νοσοκομείου Αθαλάσσας. Εκταφές λειψάνων στην Ελλάδα. Εκταφές από διάφορα κοιμητήρια στις ελεύθερες περιοχές. Εκταφή λειψάνων από το πρόχειρο νοσοκομείο της Εθνικής Φρουράς στο χωριό Παχάμμος Τηλλυρίας. Εκταφή λειψάνων 7χρονου Δημητράκη Δημητριάδη.⁹⁰¹

Επί της ουσίας το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας ήρθε να καλύψει πλευρές που δεν εμπίπτουν στις εντολές της Δ.Ε.Α., όπως π.χ. να ερευνησει το ζήτημα των πεσόντων που είναι είτε αγνώστου τοποθεσίας ταφής, είτε γνωστής τοποθεσίας και επιθυμούν οι οικείοι τους τη μεταφορά των λειψάνων τους.

7.2.3. Το πρόσφατο παράδειγμα δημιουργίας μονο-κοινοτικού προγράμματος της τουρκοκυπριακής κοινότητας στα χνάρια του προγράμματος της Κυπριακής Δημοκρατίας

Η τουρκοκυπριακή κεντρική διοίκηση μόλις το 2015 δημιούργησε το μονο-κοινοτικό πρόγραμμα που συναντήσαμε στην πορεία της έρευνας με τον ακόλουθο τίτλο: Turkish

⁸⁹⁹ Βλ. https://www.cing.ac.cy/en/about-us/biomedical-sciences/cvfg/newsletter-articles/dec22_art01, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023). Ο Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος είναι επίκουρος καθηγητής στο Research Centre in Evolutionary Anthropology and Palaeoecology, School of Natural Sciences and Psychology, LiverpoolJohnMooreUniversity, UK.

⁹⁰⁰ Ο Ξενοφών Καλλής παρέμεινε ενεργός σε θέματα εντοπισμού αγνοουμένων και πεσόντων μέχρι και το θάνατό του, στις 24 Σεπτεμβρίου 2023.

⁹⁰¹ Ο.π., http://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/pc09_gr/pc09_gr?opendocument, (ανακτήθηκε στις 17/3/2023).

Cypriots Mono-Communal Project at the Martyrs' Cemeteries.⁹⁰² Οι πεσόντες που αρχικά είχαν βρεθεί στο χωριό του Άγιου Βασιλείου, το οποίο βρίσκεται τώρα στο κατεχόμενο μέρος της Κύπρου, μεταφέρθηκαν στο Tekke Bahçesi, ένα στρατιωτικό νεκροταφείο που βρίσκεται στη βόρεια Λευκωσία. Αυτή η διαδικασία εκταφής αποτέλεσε την αφετηρία έναρξης του προγράμματος. Το πρόγραμμα της τουρκοκυπριακής κοινότητας εκκίνησε κατόπιν εντολής του Mustafa Akinçi, αμέσως μετά την εκλογή του στην εξουσία και την έντονη πίεση των οικογενειών που έψαχναν τους οικείους τους, που αν και γνώριζαν πως είναι νεκροί, δεν ήξεραν τον χώρο ταφής τους.⁹⁰³

Οι αιτίες/λόγοι που αντίστοιχα ώθησαν την τουρκοκυπριακή κοινότητα ήταν παρόμοιες με την αφετηριακή αρχή του προγράμματος εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Μέρος του τίτλου μαρτυρά το πεδίο έρευνας του προγράμματος, που δεν είναι άλλο από τα κοιμητήρια, όπου και σε αυτή την περίπτωση ενταφιάστηκαν μαζικά Τουρκοκύπριοι πολίτες χωρίς κάποια ταυτοποίηση, και μετά από δεκαετίες προσπαθειών μπόρεσαν να ξεκινήσουν οι διαδικασίες εκταφής και ταυτοποίησης με επιστημονικά κριτήρια.

Το πρόγραμμα ξεκίνησε τις εκταφές στο κοιμητήριο το 2016 και χρειάστηκε προετοιμασία μέσω συλλογής παλιών και σύγχρονων τοπογραφικών σχεδίων του κοιμητηρίου για να εντοπιστούν οι διαφοροποιήσεις και να διεξαχθεί ο ενδεδειγμένος προέλεγχος.⁹⁰⁴ Και σε αυτήν την περίπτωση οι τάφοι στο κοιμητήριο ανέγραφαν γενικές εκφράσεις, όπως «άγνωστος» ή «παιδί».⁹⁰⁵ Η υποστήριξη έναρξης του προγράμματος από πλευράς χρηματοδότησης, αλλά και σε εξειδικευμένο προσωπικό, έγινε από το γραφείο του Τουρκοκυπριακού Εκπροσώπου της Δ.Ε.Α., όπου οι συμμετέχοντες εργάζονταν στο πρόγραμμα εθελοντικά. Η Εκπρόσωπος της Τ/κ κοινότητας, παρότι συμμετείχε στη δημιουργία του νεοσύστατου προγράμματος στο προπαρασκευαστικό στάδιο, δεν συμπεριλήφθηκε επίσημα στους ανθρώπους που προΐσταντο λόγω της θεσμικής της θέσης στη Δ.Ε.Α., γεγονός το οποίο παραδέχεται

⁹⁰² Βλ. περισσότερα για τη δράση του μονο-κοινοτικού προγράμματος της τουρκοκυπριακής κοινότητας, Gülden Plümer, *They Weren't The Only Ones That Disappeared: Fifteen Years in the Committee on Missing Persons in Cyprus*, Okman Printing LTD, Nicosia 2022, p.169-171.

⁹⁰³ Gülden Plümer, *ό.π.*, p.169.

⁹⁰⁴ Στο ίδιο.

⁹⁰⁵ Στο ίδιο.

και η ίδια στο βιβλίο της. Γι' αυτό τον λόγο τοποθετήθηκε ως Επικεφαλής του μονο-κοινοτικού προγράμματος η Α' Σύμβουλος της Τ/Κ Εκπροσώπου στη Δ.Ε.Α.⁹⁰⁶

Η σύσταση του μονο-κοινοτικού προγράμματος μαρτυρά εμμέσως παρόμοια ζητήματα που εντοπίστηκαν στην έρευνα. Αρχικά εντοπίζουμε παρόμοια ζητήματα και στις δυο κοινότητες όσον αφορά στα κοιμητήρια και στις βεβιασμένες ταφές δίχως ταυτοποίηση, εν συνεχεία ομολογείται μέσω του προγράμματος η χαοτική συνθήκη στην οποία περιήλθε και η τουρκοκυπριακή κοινότητα μετά τις δικαιοδικές διαταραχές της περιόδου 1963-64 και του 1974 μη καταγράφοντας τους πεσόντες.

Το Τ/κυπριακό πρόγραμμα κλήθηκε να καλύψει το κενό που υπήρχε διερευνώντας τις περιπτώσεις που δεν μπορούσε να διερευνήσει το πρόγραμμα της Δ.Ε.Α., λόγω των όρων εντολής που έχει το δικαιοδικό πρόγραμμα. Κατά το διάστημα 2018-2020 έχουν σημειωθεί περιορισμένες εκταφές και έχουν ταυτοποιηθεί λιγότερα από δέκα άτομα σε τρία διαφορετικά κοιμητήρια «μαρτύρων».⁹⁰⁷

Το έργο του προγράμματος είναι περιορισμένο, καθώς και το πεδίο δράσης του, και δεν μπορεί να συγκριθεί με την παρουσία του προγράμματος εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας αποτέλεσε την απαρχή των εκταφών και έναν οδοδείκτη για να ακολουθήσει η Δ.Ε.Α., η οποία ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτό το δυσεπίλυτο ζήτημα. Παρόλα αυτά, η παρουσία του μονο-κοινοτικού προγράμματος μαρτυρά την ανάγκη για διερεύνηση της αλήθειας και απονομή ιστορικής δικαιοσύνης σε όλη την επικράτεια του νησιού.

7.3. Το ζήτημα του πεδίου διερεύνησης και των όρων εντολής των δυο Επιτροπών

Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε ν' αναδείξουμε μέσα από τις φωνές των αφηγητών, που εμπλέκονται επίσημα στις διαδικασίες ταυτοποίησης, το πεδίο έρευνας των δυο προγραμμάτων που λειτουργούν αυτή τη στιγμή στην Κύπρο για το ζήτημα

⁹⁰⁶ Στο ίδιο, p.170.

⁹⁰⁷ Στο ίδιο.

των αγνοουμένων και των πεσόντων. Το ιστορικό πλαίσιο δημιουργίας και δράσης τόσο των επιστημών ανάκτησης της αλήθειας όσο και των προγραμμάτων, είχε στόχο τη δημιουργία μιας αφηγηματικής επαρκούς κατανόησης των μηχανισμών ανεύρεσης και ταυτοποίησης των λειψάνων στην Κύπρο.

*«Ήμουν μέλος μιας τετραμελούς ομάδας που συστάθηκε από απόφαση του υπουργικού συμβουλίου για να πραγματοποιήσουμε για πρώτη φορά στην Κύπρο τις εκταφές και αναγνώρισεις λειψάνων, οι οποίες έγιναν το 1999. Επίσης, με αποφάσεις του υπουργικού συμβουλίου ήμουν υπεύθυνος για έναν μεγάλο αριθμό εκταφών που έγιναν στις ελεύθερες περιοχές και αυτό εξακολουθώ να πράττω. Διετέλεσα, επίσης, σύμβουλος τριών επιτρόπων προεδρίας, η κύρια όμως θέση μου ήταν αυτή του συμβούλου του Ελληνοκύπριου μέλους της Δ.Ε.Α. που συστάθηκε το 1981 και παρέμεινα για το διάστημα 1988-2018. Όσον αφορά στη διερεύνηση των Ελληνοκυπρίων διασταυρώνουμε πληροφορίες για το τι έγινε. Για τους Τουρκοκύπριους είναι διαφορετικό, γιατί ψάχνουμε τους τόπους ταφής και τι τύχη είχαν. Για τους Ελληνοκύπριους είναι διαφορετικό, καθώς οι έρευνες μας φτάνουν ως ένα σημείο, εκεί που τεκμαίρεται η εξαφάνιση. Αυτό συμβαίνει γιατί στις περιπτώσεις των αγνοουμένων έχουν συμβεί ως επί το πλείστον στις κατεχόμενες περιοχές, εκεί έγκειται στην ηθική υποχρέωση των Τουρκοκυπρίων και των δυνάμεων κατοχής, ό,τι συμβαίνει στις ελεύθερες περιοχές είναι δική μας ευθύνη. Εντωμεταξύ το 1995, όταν άρχισε η εξέλιξη του DNA, αρχίζουμε και σκεφτόμαστε εκταφές στις περιοχές που ελέγχει η Κυπριακή Δημοκρατία, τότε αναδείχθηκαν και οι επιστημονικές ανάγκες. Πολλές φορές για τους ανθρώπους που αγνοούνται εμείς ξέρουμε περισσότερα για τα παιδιά τους από τις ίδιες τις οικογένειες, καθώς γνωρίζουμε, όσα γνωρίζουν οι οικογένειες για το τι συνέβη πριν χαθεί, αλλά εμείς γνωρίζουμε και το μετά».*⁹⁰⁸

«Η επιτροπή ξεκίνησε το 1981 δειλά-δειλά, αλλά ουσιαστικά αυτό που κάνουμε σήμερα ξεκίνησε το 2005-2006 και αναφέρομαι συγκεκριμένα σε ανασκαφές. Προηγουμένως χρειάστηκαν πάρα πολλά χρόνια να αποφασίσουν τους όρους εντολής της επιτροπής, χρειάστηκαν πολλά χρόνια να αποφασίσουν τον κατάλογο των αγνοουμένων, διότι δεν δουλεύουμε στα τυφλά.Μας έχει δοθεί ένας κατάλογος αγνοουμένων περίπου 2000 ατόμων, το ¼ είναι Τουρκοκύπριοι και τα ¾ Ελληνοκύπριοι και ψάχνουμε αυτούς τους συγκεκριμένους ανθρώπους. Σε αυτή τη λίστα ανά τα χρόνια έχουν υπάρξει κάποιες

⁹⁰⁸ Προφορική μαρτυρία Ξ.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2022.

προσθαιρέσεις, δεν υπάρχει δογματισμός, αλλά ακολουθούμε πιστά τους όρους εντολής. Για αρκετά χρόνια γινόντουσαν συζητήσεις για πληροφορίες και η κάθε πλευρά έφερνε πληροφορίες για συγκεκριμένες περιπτώσεις, και εξαιτίας αυτού χάθηκε πολύτιμος χρόνος, γιατί τις οικογένειες δεν τις ικανοποιούσε αυτό. Εκείνες ήθελαν αποδεικτικά στοιχεία. Αποδεικτικά στοιχεία αποτελούσαν τα οστά, αυτά θα έλυναν απόλυτα το ζήτημα της διακρίβωσης της τύχης των αγνοουμένων. Είναι ζωντανοί οι οικείοι τους ή νεκροί; Κι έτσι ξεκίνησαν οι εκταφές το 2006. Οι ανασκαφές γίνονται από επτά συνεργεία και είναι μεικτό προσωπικό, Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι».⁹⁰⁹

«Μια από τις αρχικές υποθέσεις, το κοιμητήριο της Λακατάμιας, είχε ονόματα πεσόντων και ανθρώπων που αγνοούνταν, απλοί πολίτες, οπότε δεν γινόταν να γίνει διαχωρισμός, έπρεπε να ανοίξουμε και να δούμε ακριβώς τι υπήρχε από κάτω. Ήταν η απαρχή μιας προσπάθειας να ξεκαθαρίσουν τα πράγματα από αυτό το πρόγραμμα που ξεκίνησε το 1999».⁹¹⁰

Παραθέτοντας τα παραπάνω αποσπάσματα από τους συγκεκριμένους αφηγητές, οι οποίοι αποτελούν εν ενεργεία μέλη των δύο προγραμμάτων, κατανοούμε τα σημεία σύγκλισης και διαφοροποίησής τους. Αρχικά, η πρώτη χρονικά συμφωνία διερεύνησης του παρελθόντος ήταν μέσω της Δ.Ε.Α, η οποία λόγω της διστακτικότητας και της αδυναμίας ανεύρεσης συναίνεσης έμεινε ανενεργή για δεκαετίες μέχρι το 2006. Εντωμεταξύ, στην πορεία των ετών τα αιτήματα των οικογενειών άρχιζαν να επηρεάζουν τις αποφάσεις της Κυπριακής Δημοκρατίας μαζί και με τις εξελίξεις όσον αφορά στις τεχνολογίες και στους θεσμούς της αλήθειας. Τη δεκαετία του 1990 και με τις «επιστημονικές ανάγκες», όπως αναφέρει και ο αφηγητής, να εξελίσσονται, δημιουργείται στην κοινωνία και στις οικογένειες των θυμάτων η πεποίθηση πως διαμορφώθηκε το πλαίσιο από το οποίο μπορούν να μάθουν τι συνέβη στον οικείο τους αγνοούμενο.

Αυτή η αναγκαιότητα δημιούργησε το υπόβαθρο στην Κυπριακή Δημοκρατία για να εκκινήσει τις διαδικασίες για το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας στις περιοχές που ελέγχει. Η αρμοδιότητα του προγράμματος αφορά σε όλο το εύρος των ζητημάτων στην επικράτεια της Κυπριακής Δημοκρατίας και για τις δύο κοινότητες. Σχετικά με τα ζητήματα αγνοουμένων ή πεσόντων που έχουν χαθεί ή

⁹⁰⁹ Προφορική μαρτυρία Α.Π., μέσω WhatsApp, Κύπρος, 5/10/2022.

⁹¹⁰ Προφορική μαρτυρία Κ.Η., Κύπρος, 15/9/2022.

πεθάνει στη βόρεια πλευρά του νησιού, δεν έχει δικαιοδοσία, ενημερώνει όμως τις οικογένειες για τις πληροφορίες που υπάρχουν. Επίσης, δεν κάνει κάποιον διαχωρισμό όσον αφορά πεσόντες ή αγνοουμένους αλλά διερευνά όλες τις υποθέσεις εξίσου. Επί της ουσίας, η Κυπριακή Δημοκρατία μέσω του προγράμματος αυτού επιχείρησε να καλύψει αρμοδιότητες που δεν είχαν δοθεί στη Δ.Ε.Α. εξ αρχής, κι αυτό γιατί η Δ.Ε.Α. ήταν ανενεργή και εν συνεχεία είχε περιορισμένη δράση.

Η Δ.Ε.Α. μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στείρων πληροφοριών και διαπραγματεύσεων επανεκκίνησε το 2006, ενώ λειτουργεί μέσα από τους μηχανισμούς του Ο.Η.Ε. και χρηματοδοτείται στο μεγαλύτερο κομμάτι του προϋπολογισμού της από την Ε.Ε.. Η διεθνής υπόστασή της και η συνύπαρξη των δυο κοινοτήτων την καθιστά σε μια μόνιμη συνθήκη διατήρησης ισορροπιών. Αυτό συμβαίνει για να μπορέσει το πρόγραμμα να είναι πιστό στους αρχικούς όρους εντολής και ν' ακολουθεί πιστά τη διερεύνηση των ατόμων που βρίσκονται στη λίστα ατόμων που αγνοούνται. Η Δ.Ε.Α. δεν έχει τη δυνατότητα να παρεκκλίνει από την καταστατική εντολή της, αλλά οφείλει να διεκπεραιώσει το καθήκον της. Αν κατά τη διάρκεια ανασκαφών για ανεύρεση αγνοουμένου που υπάρχει στη λίστα βρει και άλλα λείψανα, που ανήκουν σε πεσόντα, τα ταυτοποιεί και ενημερώνει τους εκάστοτε θεσμικούς φορείς. Επίσης, μπορεί και δρα στο έδαφος και των δυο κοινοτήτων, ενώ είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι ενδεχομένως αν αλλάξουν οι όροι εντολής, μπορεί και να διαμορφωθεί ανάλογα και το πεδίο των ερευνών της.

Η συνύπαρξη των δυο επιτροπών της Δ.Ε.Α. και της Κυπριακής Δημοκρατίας, κρίνεται σημαντική στην προσπάθεια διερεύνησης του παρελθόντος, όπως και στη δημιουργία υποβάθρου για την «αναζήτηση νοήματος»⁹¹¹ για τις οικογένειες και την κοινωνία του νησιού συνολικά. Τα μέλη των επιτροπών επιτελούν ένα έργο σημαντικό για την κατανόηση του παρελθόντος και το αντιλαμβάνονται ως τέτοιο, κατανοώντας τον αντίκτυπο που έχει στις ίδιες τις οικογένειες. Λόγω της ιδιομορφίας όσον αφορά στα πεδία διερεύνησης κρίνονται απαραίτητες και οι δυο, γιατί μέσω αυτών των προγραμμάτων αλληλοκαλύπτονται αδυναμίες που φέρει μεμονωμένα η καθεμία.

⁹¹¹ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στη σημασία ανεύρεσης νοήματος μέσα από την απώλεια που προκαλεί η εξαφάνιση οικείου προσώπου, καθώς και το τραύμα που αυτή δημιουργεί στο βιβλίο της Pauline Boss, *Loss, Trauma, And Resilience: Therapeutic Work with Ambiguous Loss*, WWNorton & Co, NewYork 2006. Οι οικογένειες για χρόνια «ζουν σε εκκρεμότητα» με ένα εύαλοτο συναισθηματικό ψυχισμό που μεταβάλλεται ως απάντηση στη συνεχιζόμενη "κατάσταση εξαφάνισης" και την αμφίσημη απώλεια που τους προκάλεσε το τραυματικό γεγονός. Βλ. επίσης Hester Parr, Olivia Stevenson and Penny Woolnough, "Searching for missing people: Families living with ambiguous absence", *Emotion, Space and Society*, vol.19, (2016), p.66-75.

Σημαντική παράμετρος θεωρείται ότι και οι δύο επιτροπές λειτουργούν με βάση τη διερεύνηση του ζητήματος και για τις δυο κοινότητες δίχως εξαιρέσεις.

7.4. Η σημασία της διαδικασίας ταυτοποίησης

Οι συγγενείς έχουν το δικαίωμα φροντίδας και επιμέλειας του σώματος ή των λειψάνων του οικείου τους, μεταξύ θανάτου και ταφής.⁹¹² Στην περίπτωση μάλιστα των αγνοουμένων ή/και πεσόντων αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο. Για δεκαετίες μετά το πέρας του θανάτου, οι οικείοι τους αγνοούσαν το οτιδήποτε, πόσο δε μάλλον αδυνατούσαν να τιμήσουν το σώμα του αγαπημένου τους. Αυτή η ανισομερής συνθήκη δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστα και τα μέλη των προγραμμάτων διερεύνησης για την αλήθεια στην Κύπρο. Στα παρακάτω παραθέματα, γίνεται ευκρινής η σημαντικότητα του «κλεισίματος του κύκλου», όχι μόνο για τους συγγενείς, αλλά και τους ίδιους τους λειτουργούς και τους επιστήμονες που συμμετέχουν στα δύο προγράμματα του νησιού.

«Με είχε πειράζει πάρα πολύ που δεν ήμουν παρών, όταν ταυτοποιήθηκαν τα οστά από το αεροπλάνο Νοράτλας, γιατί αυτές τις οικογένειες τις είχα δει πόσες φορές, και τα συναισθήματα ήταν ανάμεικτα, χαρά που τους βρήκαμε και λύπη για το μαντάτο του θανάτου που τους φέρνει. Αλλά έκλεινε ένας μεγάλος κύκλος, γιατί πολλές από αυτές τις οικογένειες είχαν λάβει οστά πίσω και μας τα έδωσαν μετά την εκκίνηση του προγράμματος για τον λόγο ότι μπορεί να έχει γίνει λάθος, και όντως είχε γίνει λάθος και είχαν μείνει με τίποτα. Αυτοί μας βοήθησαν, εμείς πώς θα τους βοηθήσουμε; Αυτό σκεφτόμουν για να έχουν κάτι από τον δικό τους άνθρωπο, γι' αυτό ήταν πολύ σημαντική αυτή η προσπάθεια, σε κάποιον που σου φέρθηκε πολύ καλά και που δεν είχε καμία υποχρέωση να το κάνει, και τελικά καταφέραμε να τους δώσουμε πίσω αυτό που έπρεπε.

⁹¹² Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, επικαιροποιημένο σύνολο αρχών για την προστασία και προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω της δράσης για την καταπολέμηση της ατιμωρησίας (UN Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1) (2005) (εφεξής "Αρχές ατιμωρησίας"), Αρχή 34. Η παγκόσμια τάση επαναπατρισμού των λειψάνων από τη δεκαετία του 1990 θα πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ: στην περίπτωση των λειψάνων των αυτοχθόνων, η επιμέλεια ανήκει στους αυτόχθονες που μπορούν να αποδείξουν την πολιτιστική τους σχέση με τον αποθανόντα, και τα λείψανα των τελευταίων θα πρέπει να επιστραφούν σε αυτούς. Βλ. επίσης Διακήρυξη του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των αυτοχθόνων λαών, άρθρο 12, 2007.

*Γιατί κάποιες οικογένειες δεν θέλησαν να μας δώσουν πίσω τα λάθος οστά από τις ταφές του 1979-81».*⁹¹³

*«Για τις οικογένειες έχουμε ηθική υποχρέωση να συνεχίσουμε μέχρι να βρούμε τους δικούς τους να τερματίσουμε αυτή την συνεχή αγωνία και να κλείσει ο κύκλος, αυτή ήταν η πρώτη μου σκέψη από την αρχή που ανέλαβα αυτή τη θέση».*⁹¹⁴

*«Δεν είναι απλώς υποχρέωση, αυτή η διαδικασία γίνεται κομμάτι του εσωτερικού σου κόσμου. Τους ξέρεις με τα μικρά τους ονόματα, τις οικογένειές τους, τις συνθήκες εξαφάνισης και θανάτου τους, επομένως γίνεται μια προσωπική σχέση. Με κάθε ταυτοποίηση φεύγει και ένα κομμάτι του εαυτού σου, καθώς εμείς είμαστε οι αγγελιοφόροι του θανάτου. Μπορεί να είναι κάτι λυτρωτικό, αλλά είναι το μόνο επάγγελμα που έχει σχέση με τον θάνατο».*⁹¹⁵

Για τους αφηγητές είναι ξεκάθαρη η δέσμευση και η προσωπική εμπλοκή στην υπόθεση, ως επιστημόνων που έχουν στόχο να εκτελέσουν στο απόλυτο την εντολή που τους ανατέθηκε. Μέσα από την καθημερινή τριβή, την προσπάθεια για πληροφορίες, τη συλλογή μαρτυριών, εκταφών και ταυτοποιήσεων, οι άνθρωποι που έρχονται σε επαφή μαζί τους, αισθάνονται τον πόνο τους και ως απόλυτα ενεργά μέλη αυτής της διαδικασίας προσπαθούν για το καλύτερο αποτέλεσμα, που δεν είναι άλλο από την ταυτοποίηση.

Η προσπάθεια για ανεύρεση των αγνοούμενων και πεσόντων είναι κάτι που συμβαίνει και διεθνώς. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω διατύπωση από τη μη κυβερνητική οργάνωση F.A.F.G.:

*«Οι οικογένειες συχνά ζητούν να τοποθετήσουμε τα λείψανα σε νέα ρούχα, καθώς και άλλα σημαντικά αντικείμενα ως προσφορά. Βοηθάμε στον συντονισμό της επιστροφής των λειψάνων με την τοπική εισαγγελία, και συνοδεύουμε την οικογένεια και τα μέλη της κοινότητας σε μια αξιοπρεπή ταφή για το αγαπημένο πρόσωπο, σεβόμενοι τις παραδόσεις, τον πολιτισμό και τον χρόνο τους».*⁹¹⁶

⁹¹³ Προφορική μαρτυρία Κ.Η., Κύπρος, 15/9/2022.

⁹¹⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Π., μέσω WhatsApp, Κύπρος, 5/10/2022.

⁹¹⁵ Προφορική μαρτυρία Ξ.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2022.

⁹¹⁶ Βλ. για περισσότερα την επίσημη αναφορά του οργανισμού, ηλεκτρονικά διαθέσιμη: [FAFG-Annual-Report-2020-EN.pdf](#), (ανακτήθηκε στις 20/3/2023).

Η επαφή των αφηγητών σε θεσμικό επίπεδο συνδέεται με όλες τις αναγκαίες ενέργειες που χρειάζεται να γίνουν για να ανευρεθεί ο αγνοούμενος κάθε οικογένειας. Δημιουργεί δεσμούς ανεξίτηλους, καθώς μετά από μια μακρά περίοδο στην περίπτωση της Κύπρου, οι λειτουργοί των προγραμμάτων είναι οι μόνοι που ουσιαστικά έχουν να επιδείξουν απτά αποτελέσματα αυτής αναφορικά με την ταυτοποίηση. Οι πληροφορίες, οι γνώσεις ως προς το τι έγινε και από ποιόν αποτελούν στοιχεία που μπορεί να μην έχει ούτε ο ίδιος ο συγγενής για τον οικείο του. Αυτή ακριβώς η συνθήκη είναι που κάνει εντέλει προσωπική την εμπλοκή του ερευνητή και, παράλληλα, ιδιαίτερη κάθε περίπτωση ανακοίνωσης ταυτοποίησης στους συγγενείς.

Τα μέλη των επιτροπών συμβολίζουν πολλές φορές όχι μόνο αυτούς/ές που ενδιαφέρθηκαν, αλλά στο πρόσωπο τους αποτυπώνεται η χρόνια αναλγησία και οι παθογένειες των κυβερνήσεων. Κατά συνέπεια, είναι λογικό ακόμα και κάποιοι από τους εργαζόμενους σε μηχανισμούς αλήθειας να αισθάνονται ενοχή για τον χειρισμό υποθέσεων, παρότι οι ίδιοι δεν ευθύνονται, απλώς και μόνο εξαιτίας της παρουσίας τους σε μια τέτοια επιτροπή. Τα συναισθήματα των αφηγητών είναι αμφίσημα, καθώς μέσα από τη διαφορούμενη συνθήκη κατανοεί ο καθένας ότι η χαρά δεν μπορεί να επέλθει απόλυτα, όταν επιβεβαιώνεται ο θάνατος ενός αγνοούμενου/πεςόντα στους οικείους του.

7.5. Η σημασία των δυο προγραμμάτων στην εξακρίβωση των συνθηκών θανάτου και ενημέρωσης των οικογενειών

Οι οργανώσεις που έχουν ως στοχοθεσία την εξακρίβωση του παρελθόντος και την ανάδειξη του ανθρωπιστικού ζητήματος των αγνοουμένων μπορούν να διευκολύνουν τις διαδικασίες πένθους για τις κοινότητες μέσω της ενημέρωσης για τις συνθήκες θανάτου. Οι εκάστοτε οργανώσεις πρέπει να ενσωματώνουν τις τοπικές πρακτικές και να τις σέβονται σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τον θάνατο (π.χ. κατά τη μετάδοση πληροφοριών σχετικά με το θάνατο, την επιστροφή ανθρώπινων λειψάνων

ή προσωπικών αντικειμένων, την εκταφή ή την ταυτοποίηση ανθρώπινων λειψάνων, ή την ταφή των νεκρών, ακόμη και προσωρινά).⁹¹⁷

Παρόμοια με το παραπάνω απόσπασμα, που προέρχεται από το πρωτόκολλο της Διεθνούς Επιτροπής Ερυθρού Σταυρού (ICRC), ήταν και η προσέγγιση με βάση το πρωτόκολλο και των δύο προγραμμάτων που λειτουργούν στην Κύπρο. Η ενημέρωση των συνθηκών θανάτου, αποτέλεσε για τις οικογένειες ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα (βλ. κεφ.6).

*«Οι συνθήκες θανάτου είναι κάτι ξεχωριστό από το ποιος ευθύνεται για τον θάνατο. Το ότι κάποιος πέθανε από τραύμα στο κεφάλι δεν μπορείς να το αποκρύψεις, τώρα αν τον πυροβόλησε κάποιος συγκεκριμένα, δεν είναι θέμα που υπεισερχόμαστε εμείς. Εμείς σεβόμενοι τις οικογένειες το φτάνουμε μέχρι εκεί που μας επιτρέπεται να το φτάσουμε».*⁹¹⁸

«Για κάθε συγγενή αγνοουμένου, η ανάμνηση που έχει είναι ότι ήταν ζωντανός, γιατί έτσι τον είδε, ήταν η τελευταία εικόνα που είχε κάποιος στο μυαλό του και εκεί σταματάει ο χρόνος, μέχρι να έρθει μια νέα εικόνα που θα ανατρέψει την προηγούμενη. Ο θάνατος ανατρέπει τη ζωή, αλλά δεν μπορείς να πεις απλά ότι πέθανε ο πατέρας μου. Πρέπει να υπάρχει ένα πιστοποιητικό, ένα πλαίσιο από την κοινωνία, ένας ιατροδικαστής και μετά πώς θα γίνει η ταφή και να αρχίσει η επούλωση. Πρέπει να γίνει μια διαδικασία για να αναιρεθεί η ζωή και να πιστοποιηθεί ο θάνατος και ο θάνατος πρέπει να είναι τεκμηριωμένος. Γι' αυτό είναι ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα η καταστροφή των τόπων ταφής και η μετακίνηση των οστών, είναι μια πρακτική που γίνεται από την Τουρκία. Με την εύρεση των λειψάνων δίνουμε στην οικογένεια τη δυνατότητα να βιώσει αυτή τη διαδικασία, γιατί όσο πιο ολοκληρωμένος είναι ένας σκελετός, τόσο περισσότερες πληροφορίες μπορεί να σου δώσει. Μια οικογένεια μπορεί να αποδεχτεί τον θάνατο πιο εύκολα σε εισαγωγικά γνωρίζοντας περισσότερες πληροφορίες για τις συνθήκες θανάτου.

Τι συμβαίνει σήμερα στην Κύπρο; Σήμερα στην Κύπρο δεν αναζητούμε απαντήσεις για την τύχη των αγνοουμένων, δεν κάνουμε έρευνες για να εξακριβώσουμε την τύχη των

⁹¹⁷ Βλ. για περισσότερα στη διακήρυξη του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. International Committee of the Red Cross (I.C.R.C.). I.C.R.C. Report: *The Missing and Their Families: Conclusions Arising from Events Held Prior to the International Conference of Governmental and Non-Governmental Experts*, Geneva: I.C.R.C., (19–21 February 2003).

⁹¹⁸ Προφορική μαρτυρία Α.Π., μέσω WhatsApp, Κύπρος, 5/10/2022.

αγνοουμένων. Σήμερα στη Δ.Ε.Α. απλώς αναζητούν επιστημονική απόδειξη θανάτου και αυτή είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από τη διευκρίνιση της τύχης των αγνοουμένων. Οι οικογένειες έχουν δικαιώματα στην αλήθεια, στη διαφάνεια. Όπως είπα πριν, όσο περισσότερες πληροφορίες δίνονται στους συγγενείς, τόσο λιγότερα ερωτήματα υπάρχουν και μπορούν να προχωρήσουν στο κλείσιμο του κεφαλαίου. Γι' αυτό πιστεύω ότι πρέπει να δίνονται όσο πιο πολλές και τεκμηριωμένες πληροφορίες στις οικογένειες. Δυστυχώς, η επίδοση μικρών οστών στις οικογένειες, απόρροια μετακινήσεων, δεν μπορεί να ικανοποιήσει πλήρως τις οικογένειες, ούτε να επιτευχθεί με αυτόν τον τρόπο το κλείσιμο που δικαιούνται οι οικογένειες».⁹¹⁹

Η παρέλευση δεκαετιών μετά το τραυματικό γεγονός δημιούργησε μια δύσκολη συνθήκη σχετικά με την εξακρίβωση των συνθηκών θανάτου για τις οικογένειες των αγνοουμένων και δυσχέρεια στην προσπάθεια διερεύνησης του παρελθόντος και ανεύρεσης και ταυτοποίησης των λειψάνων. Στην περίπτωση της Κύπρου εντοπίζουμε, αρχικά, τη δυσκολία εύρεσης των λειψάνων, και εν συνεχεία τη μη δυνατότητα εύρεσης όλων των οστών, κάτι που, σύμφωνα με τον αφηγητή (Ξ.Κ.), προέρχεται από τη διαδικασία μετακίνησης ομαδικών τάφων. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι παρόμοια αιτιολογία έχει δοθεί και από αρκετές οικογένειες αγνοουμένων της ελληνοκυπριακής κοινότητας, αφού σε αυτό συντελεί και η διαφορετικότητα των περιπτώσεων ως προς τη φύση των συνθηκών εξαφάνισης ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Η παράδοση μικρού αριθμού οστών δημιουργεί και ανασφάλεια ως προς την τελική ταυτοποίηση για τις οικογένειες, αλλά και δίλημμα για το αν πρέπει να δεχτούν τα οστά, αν ταυτοποιηθούν ή θα πρέπει να περιμένουν σε μεταγενέστερο χρόνο περισσότερα. Επιπροσθέτως, ρόλο παίζει και το περιβάλλον και η φθορά που προκύπτει λόγω των καιρικών φαινομένων.

Μέσα από τις μαρτυρίες γίνεται ξεκάθαρη η κατανόηση των αφηγητών ως προς τα δικαιώματα και την ανάγκη των οικογενειών να μάθουν την αλήθεια, παράλληλα όμως δίχως θεσμοθετημένη λύση ούτε συμφωνία για μηχανισμό επίλυσης και διερεύνησης των εγκλημάτων του παρελθόντος γενικά, το ζήτημα των αγνοουμένων διερευνάται κάτω από ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, το οποίο είναι καθαρά ανθρωπιστικό, δίχως να υπάρχει προετοιμασία για την εξακρίβωση του ποιοι είναι οι αίτιοι αυτών των εγκλημάτων. Το πρόγραμμα της Δ.Ε.Α. έχει ένα αυστηρό πρωτόκολλο που πρέπει ν'

⁹¹⁹Προφορική μαρτυρία Ξ.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2022.

ακολουθήσει και δεν μπορεί να παρεκκλίνει από αυτό για ευνόητους λόγους. Το πρόγραμμα όμως της Κυπριακής Δημοκρατίας έχει μια ευχέρεια παραπάνω, καθώς είναι μονοκοινοτική Επιτροπή, μπορεί να ακολουθήσει μια εναλλακτική πολιτική, δηλαδή να διαφέρει σε κάποιες λεπτομέρειες όσον αφορά στη διευκρίνιση των συνθηκών θανάτου ή τη διαδικασία που ακολουθείται για τους ανευρεθέντες.

*«Η Κυπριακή Δημοκρατία έχει κάνει σύμβαση με το Πανεπιστήμιο Αθηνών και έρχεται ιατροδικαστής, που πραγματοποιεί ιατροδικαστική έκθεση για τα λείψανα και του δικού μας προγράμματος, αλλά και της Δ.Ε.Α. όσον αφορά τουλάχιστον στην ελληνοκυπριακή κοινότητα και τους Έλληνες αγνοούμενους και πεσόντες, αφορά μόνο στη μια πλευρά γιατί είναι κάτι που το έχει αναλάβει η Κυπριακή Δημοκρατία. Φαντάζομαι ότι μπορεί και η τουρκοκυπριακή κοινότητα να έχει κάτι ανάλογο».*⁹²⁰

Στην προσπάθειά της η εκάστοτε κοινότητα να ικανοποιήσει τις ανάγκες των οικογενειών, προσπαθούσε και προσπαθεί -έστω με μεμονωμένες ενέργειες- να ενημερωθούν πληρέστερα οι συγγενείς. Αυτό επήλθε και ως απότοκο από τις διαμαρτυρίες των ίδιων των συγγενών (βλ. κεφ.6). Η ελληνοκυπριακή κοινότητα στην προσπάθεια αυτή σύναψε σύμβαση το 2018 με το ΕΚΠΑ για τη διενέργεια ιατροδικαστικών εκθέσεων όσον αφορά μέλη της ελληνοκυπριακής κοινότητας και Ελλήνων από τους καταλόγους και των δύο προγραμμάτων που αγνοούνταν.⁹²¹ Σύμφωνα με μαρτυρίες συγγενών αγνοουμένων της τουρκοκυπριακής κοινότητας και μέλη της κοινωνίας των πολιτών, δεν έχει πραγματοποιηθεί κάτι ανάλογο ως προς τη διενέργεια περαιτέρω ιατροδικαστικών ελέγχων προς τους ανευρεθέντες Τουρκοκύπριους αγνοούμενους.

«Το θέμα της απώλειας είναι ένα ανθρωπιστικό ζήτημα και οι προσδοκίες και οι ελπίδες των οικογενειών των χαμένων μαρτύρων για να φτάσουν στους αγαπημένους τους, αυξάνονται με το επιτυχημένο έργο της Δ.Ε.Α.. Ενώ η Επιτροπή Αγνοουμένων επιτάχυνε το πρόγραμμά της για ν' ανταποκριθεί σε αυτές τις προσδοκίες, τήρησε τις αρχές των επιστημονικών μεθόδων, των διεθνών πρωτοκόλλων και των προτύπων, τα οποία δεν έχουν τεθεί σε κίνδυνο από την ίδρυσή της. Η Δ.Ε.Α. έχει κάνει πολύ καλή δουλειά. Οι οικογένειες με τις απώλειες έχουν ηρεμήσει. Αυτό είναι ένα θετικό γεγονός και η συμβολή

⁹²⁰ Προφορική μαρτυρία Κ.Η., Κύπρος, 15/9/2022.

⁹²¹ Συμφωνία συνεργασίας μεταξύ της Κυπριακής Δημοκρατίας και του ΕΚΠΑ για τη διενέργεια ανθρωπολογικών-ιατροδικαστικών εξετάσεων σε λείψανα αγνοουμένων και πεσόντων Ελληνοκυπρίων και Ελλήνων, βλ. για περισσότερα την ιστοσελίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών: <https://hub.uoa.gr/cooperation-agreement-between-the-republic-of-cyprus-and-nku/>, (ανακτήθηκε στις 22/3/2023).

στην επίλυση του κυπριακού προβλήματος επίσης. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, όταν οι οικογένειες παραλαμβάνουν τα οστά των αγαπημένων τους μπορούν να καταλάβουν καλύτερα τι έκανε η άλλη πλευρά».⁹²²

Και στις δυο κοινότητες το ζήτημα της διευκρίνισης των οστών και η διεκδίκηση του δικαιώματος στην αλήθεια, είναι κάτι που αποτέλεσε πυρήνα προβληματισμού ως προς την διατήρηση των ισορροπιών μέσα στη Δ.Ε.Α. και την απρόσκοπτη συνέχιση του έργου της. Οι συνθήκες θανάτου και η λεπτομερής καταγραφή τους αποτέλεσαν για τις οικογένειες μια μεγάλη ανάγκη που σε αρκετές περιπτώσεις δεν καλύφθηκε. Βασικό ρόλο ως προς αυτό διαδραμάτισε ο καθαρά ανθρωπιστικός ρόλος της Δικαιοδικής Επιτροπής και η μη ύπαρξη θεσμικού πλαισίου συμφωνημένου ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Τα στοιχεία ταυτοποιήσεων και ευρημάτων καταγράφονται, ωστόσο, και στα δυο προγράμματα διατηρώντας την πιθανότητα στο μέλλον για μια διαφοροποιημένη προσέγγιση, όπως ανέφερε και ο Εκπρόσωπος της ελληνοκυπριακής πλευράς στη Δ.Ε.Α.: «Όλα έχουν να κάνουν με τους όρους εντολής».⁹²³ Ένα ακόμα ζήτημα που προκύπτει ως προς τη μη δυνατότητα να μάθουν οι συγγενείς την αλήθεια είναι και το ζήτημα της ταυτοποίησης μικρού μέρους των οστών. Καθώς τα χρόνια περνάνε και η φυσική φθορά καταστρέφει τα λείψανα, μαζί με τις προσπάθειες συγκάλυψης, η δυνατότητα για ανεύρεση περισσότερων οστών μαζί με περισσότερες πληροφορίες που θα οδηγήσουν σε πληρέστερη καταγραφή των συνθηκών θανάτου, μειώνονται. Αυτό το γεγονός κρίνει ξεκάθαρα το περιορισμένο χρονικό πλαίσιο ως προς τη συνέχιση των ερευνών, τουλάχιστον ως προς την εξακρίβωση των συνθηκών θανάτου. Δικλείδα ασφαλείας, όμως, αποτελούν τα «δεδομένα αποθήκευσης» των δυο προγραμμάτων όσον αφορά στα ευρήματα, αφού παράλληλα αποτελούν και «αποθετήριο αλήθειας», εάν χρησιμοποιηθούν σωστά από τους αρμόδιους φορείς .

⁹²²Βλ. για περισσότερα Hasibe Şahoğlu, *Disappearances on Both Sides Is a Grim Reality: Missing Persons of Cyprus Conflict*, αναφέρεται στην προφορική μαρτυρία του Ertan Ersan, πρώην προέδρου των Οικογενειών Μαρτύρων και Σύνδεσμου Βετεράνων- former chairman of the Martyrs' Families and Veterans Association, TULPARS Publisher, Ankara 2021, p.115-116.

⁹²³Προφορική μαρτυρία Α.Π., μέσω WhatsApp, Κύπρος, 5/10/2022.

7.6. Συλλογή πληροφοριών και αντικειμένων από τις οικογένειες για τη διερεύνηση της τύχης του αγνοούμενου μέλους

Σε αυτή τη διαδικασία βαρύνουσα σημασία έχει η συλλογή πληροφοριών από τις οικογένειες στην προσπάθεια συλλογής στοιχείων και προετοιμασίας για μια μελλοντική έρευνα σε τόπους ταφής. Ως προς αυτή τη διαδικασία βασικό ρόλο διαδραματίζουν οι δικανικοί ανθρωπολόγοι (Forensic Anthropology), καθώς και τα τεκμήρια που αυτοί συλλέγουν, όπως φωτογραφίες σκελετικών λειψάνων, σωμάτων σε διάφορα στάδια αποσύνθεσης και προσωπικά αντικείμενα, όπως ταυτοποίηση καρτών, ενδυμάτων και οικογενειακών φωτογραφιών. Αυτές οι εικόνες είναι πανταχού παρούσες σε όλα τα στάδια της διερεύνησης.⁹²⁴ Η έρευνα που επιχειρείται, σύμφωνα με τα πρωτόκολλα της διεπιστημονικής προσέγγισης, προβλέπει σε πρώτη φάση την επιτόπια έρευνα, η οποία αποσκοπεί στη συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων στοιχείων από τον χώρο έρευνας. Στην περιοχή όπου εντοπίζονται τα θύματα, εφαρμόζονται αρχαιολογικές μέθοδοι και τοπογραφική αποτύπωση του χώρου αλλά και εξατομικευμένη προσέγγιση ανάλογα με το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής, καθώς και εμπειριστατωμένη έρευνα για την παρουσία ανθρώπινων υπολειμμάτων. Στη συνέχεια πρέπει να υπάρξει φωτογράφιση των πειστηρίων και κατανομή σε προσχέδιο που θα παραπέμπει στον χώρο εύρεσής τους.

Μέσα από τη συλλογή πληροφοριών απλώνεται ο «οδοδείκτης», που μέσα από αυτόν και σε παράλληλη συνεργασία με τις διαδικασίες ταυτοποίησης μέσω DNA, ταυτοποιούνται τα ανθρώπινα λείψανα. Πολλές φορές για τους συγγενείς, όπως θα δούμε με παραδείγματα, η ανθρωπολογική προσέγγιση που βασίζεται στα προσωπικά αντικείμενα ή παρελθοντικά τραύματα ή σε ιδιομορφίες σωματικές των αγνοούμενων μελών των οικογενειών, λειτούργησαν καταλυτικά ώστε να αποδεχτούν οι συγγενείς την εύρεση του οικείου τους προσώπου. Βασική αιτία ως προς αυτό αποτέλεσε ότι η ανθρωπολογική προσέγγιση ανέδειξε στοιχεία του παρελθόντος, που ήταν εις γνώσιν των συγγενών. Πριν από τη χρήση των δοκιμών DNA, η ταυτοποίηση των ανθρώπινων λειψάνων επιτυγχανόταν κυρίως, όποτε ήταν δυνατόν, με διασταύρωση των μη γενετικών προθανάτιων και μεταθανάτιων δεδομένων, συμπεριλαμβανομένων των προσωπικών αντικειμένων και ιατρικών ενθεμάτων. Τα προσωπικά αντικείμενα και

⁹²⁴Roberto C. Parra and Douglas H. Ubelaker (eds.), *Anthropology Of Violent Death: Theoretical Foundations For Forensic Humanitarian Action*, JohnWiley & Sons Ltd, 2023. Επίσης, Hester Parr, Olivia Stevenson and Penny Woolnough, "Searching for missing people: Families living with ambiguous absence", *Emotion, Space and Society*, vol.19, (2016), p.66-75.

ιατρικά ενθέματα που βρέθηκαν με τα λείψανα κυμαίνονταν από οδοντοστοιχίες έως ρούχα και έγγραφα.

Ωστόσο, η γενετική ανάλυση παίζει σήμερα καθοριστικό ρόλο στη διεπιστημονική διαδικασία ταυτοποίησης των ανθρώπινων λειψάνων.⁹²⁵ Στα δύο προγράμματα που λειτουργούν με στόχο την ανεύρεση αγνοουμένων μελών και πεσόντων αγνώστου τοποθεσίας ταφής ακολουθείται αυτή η διεπιστημονική μέθοδος, με απώτερο στόχο την αποφυγή λάθους σε ένα πλαίσιο διεπιστημονικής διερεύνησης του παρελθόντος με βάση τα λείψανα και τα αντικείμενα και στο οποίο όλα τα ανακτηθέντα αντικείμενα συνήθως κατηγοριοποιούνται σύμφωνα με τη φύση ή τη χρήση τους. Μετά την ανάλυση όλων των ολοκληρωμένων υποθέσεων της Δ.Ε.Α., έχουν ανακτηθεί ανθρώπινα λείψανα μαζί με αντικείμενα σε όλες τις εκταφές μέχρι στιγμής.⁹²⁶ Τα ίδια τα τεχνουργήματα μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες: ρούχα, προσωπικά αντικείμενα, ιατρικά ενθέματα. Μια εκατοστιαία ανάλυση του συνολικού αριθμού αντικειμένων από τις κλειστές υποθέσεις μέχρι το 2016, έδειξε ότι μέχρι εκείνο το έτος το 48% του συνόλου των ανακτηθέντων αντικειμένων ήταν είδη ένδυσης, το 25% ήταν προσωπικά αντικείμενα και το 27% ήταν ιατρικά ενθέματα.⁹²⁷

Στη συνέχεια θα αναδειχθεί το πρωτόκολλο της δικαστικής ανθρωπολογίας και μέσα από παραδείγματα συγκεκριμένων περιπτώσεων, όπου τα προσωπικά αντικείμενα, τα ρούχα των αγνοουμένων ή διάφορες σωματικές ιδιομορφίες που προϋπήρχαν, καθόρισαν σημαντικά τη διαδικασία ταυτοποίησης.

«Ρωτούσαμε αν έχουν αδέρφια, γιατί αν υπήρχαν αδέρφια και ήταν και δίδυμοι, θα ήταν το δείγμα ακριβές και θα χρειαζόμασταν και ένα δείγμα μόνο από τις οικογένειες, αν ήταν παντρεμένοι, γιατί αν ήταν παντρεμένοι θα βρίσκαμε βέρα και θα ανέγραφε το όνομα της συζύγου. Λοιπόν, επάγγελμα, γιατί πολλές φορές αν είναι χειρωνακτική η εργασία θα άφηνε σημάδια στο σκελετό, ακόμα και οι προσφύσεις στον σκελετό μπορεί να ήταν πιο ανεπτυγμένες. Πότε τον είδαν τελευταία φορά; Τι φορούσε; Αυτό αφορούσε τις οικογένειες που ήταν στην Κύπρο. Είχαμε μια περίπτωση που μας είπαν ότι είχε φύγει

⁹²⁵ Michele Harvey and Mary-Claire King, “The Use of DNA in the Identification of Postmortem Remains”, in William D. Haglund & Marcella H. Sorg (eds.), *Advances In Forensic Taphonomy: Method, Theory And Archaeological Perspectives*, CRC Press, Florida 2002, 473-486.

⁹²⁶ Noly Moussi, Maria Ktori and Uyum Vehit, “Forensic Management of Artifacts in Human Identification: The Experience of the Committee on Missing Persons in Cyprus”, *Journal of Forensic Identification*, vol.66 (3), (2016), p.212.

⁹²⁷ Στο ίδιο.

με το κόκκινο μαγιό, ήταν μεσημέρι και ήταν έφεδρος και έφυγε ξαφνικά και βρήκαμε το μαγιό μαζί με τα λείψανα. Μετά αναφερόμαστε σε διάφορα άλλα ζητήματα, αν κάπνιζε, μήπως βρούμε διάφορα προσωπικά αντικείμενα, όπως αναπτήρες, χρυσαφικά, κοσμήματα, όπως κομπολόι, διάφορα αντικείμενα που είναι χαρακτηριστικά, τα οποία μπορεί να είναι μετακινούμενα αντικείμενα και μπορεί να τα δώσει ο ένας στον άλλον, αλλά μπορεί να βοηθήσουν ως ένδειξη τουλάχιστον. Κατάγματα σε νετη ηλικία, άλλες παθολογίες που μπορεί να έχει κάποιος, οι οποίες μπορεί να είναι δυσκοπάθεια ή αρθρίτιδα και μπορεί να είναι εμφανή στον σκελετό, τα οποία μπορεί να ήταν κατόπιν νοσηλείας είτε κατόπιν παραπόνων στους οικείους του για πόνους στη μέση, κάτι που θα μπορούσαμε να δούμε μετά και να μας δώσει μια ένδειξη, αν αυτό το άτομο μπορεί να έχει κάποιο πόνο.

Γενικά τους δίναμε ένα έγγραφο συμπλήρωσης στοιχείων όπου ανέγραφε στοιχεία για τον συγγενή που αγνοούνταν και θέλαμε να ερευνήσουμε, όπως επάγγελμα, πότε τον είδαν τελευταία φορά, αν έχει κάποια φωτογραφία που να φαίνεται να χαμογελάει ή κάποια προσωπικά αντικείμενα όπως ένα ρολόι, αν είχε γυαλιά, ιατρικό παρελθόν, ύψος, και οδοντικά στοιχεία, όπως σφραγίσματα. Δίναμε στους συγγενείς τη φόρμα αυτή με τις ερωτήσεις και δίπλα υπήρχαν ενδεικτικές εικόνες για να είναι κατανοητή η ερώτηση, αλλά και η περιγραφή από τους συγγενείς».⁹²⁸

«Να πω κάτι χαρακτηριστικά, ότι όταν πήγαμε στο ανθρωπολογικό εργαστήριο... Εγώ θυμάμαι ότι όταν ήμουν μικρός ο μπαμπάς μου ήταν ένας χαρούμενος άνθρωπος, ένας άνθρωπος έξω καρδιά και όταν χαμογελούσε φαινόταν ένα χρυσό επικάλυμμα στα δόντια του. Όταν πηγαίναμε στο ανθρωπολογικό, είχα στην έγνοια μου αν πράγματι υπήρχε αυτό το χρυσό επικάλυμμα και όταν μας είπαν διάφορα, μας ρώτησαν αν θυμάται κάποιος αν είχε χρυσό επικάλυμμα στην οδοντοστοιχία του; Τους απάντησα ότι θυμάμαι, ότι το θυμάμαι εγώ».⁹²⁹

Τα αντικείμενα αντικατοπτρίζουν τις συνήθειες ενός αγνοούμενου, τις οποίες η οικογένεια μπορεί να θυμάται και κατ' επέκταση να είναι η τελευταία εικόνα που μπορεί να είχε για τον δικό της άνθρωπο, γεγονός που καθιστά λογική και την αναγκαιότητα των συγγενών να συνδέσουν τα αντικείμενα με τα λείψανα, καθώς αυτά παραμένουν αναλλοίωτα στον χρόνο και μπορούν να ταυτοποιηθούν σύμφωνα με τις

⁹²⁸ Προφορική μαρτυρία Κ.Η., Κύπρος, 15/9/2022.

⁹²⁹ Προφορική μαρτυρία Κ.Α., Κύπρος, 30/6/2022.

μνήμες. Επί της ουσίας τα αντικείμενα και οι προσωπικές πληροφορίες για τον αγνοούμενο καλύπτουν τη διασφάλιση της προγενέστερης εικόνας με την τωρινή.

«Για να πάρουμε τα λεγόμενα ανθρωπολογικά στοιχεία, το ύψος, τα προσωπικά στοιχεία και τις παθολογίες, το έγγραφο που δίνουμε στους συγγενείς είναι 30-40 σελίδες και είναι χρήσιμο και για τους ανθρωπολόγους, αλλά και τους αρχαιολόγους, για να γίνονται οι εκταφές και βοηθούν αυτά τα στοιχεία στην ταυτοποίηση. Και το πιο σημαντικό είναι ότι βοηθούν αυτά τα στοιχεία για τον λόγο ότι οι ταυτοποιήσεις με το DNA έχουν να κάνουν με αριθμούς και όταν λες στους συγγενείς: Ταυτοποιήσαμε το δικό σου και τους δείχνεις μια έκθεση, γι' αυτόν τον συγγενή δεν σημαίνει τίποτα. Από την άλλη, όλα τα λείψανα είναι ίδια μεταξύ τους φαινομενικά, τα προσωπικά αντικείμενα και τα προσωπικά στοιχεία, αν μπορούμε και τα εντοπίσουμε, είναι τα πιο σημαντικά για τον συγγενή γιατί συνδέουν όλες αυτές τις επιστημονικές μεθόδους με τον σκελετό και καταστούν την ταυτοποίηση κατανοητή στην οικογένεια. Λόγου χάριν, θυμάμαι αυτό το ρολόι, εγώ του το είχα αγοράσει-λέει ο πατέρας ενός αγνοουμένου- ή ναι όντως είχε αυτό το κάταγμα. Επομένως, όλα αυτά τα στοιχεία είναι σημαντικά για τους επιστήμονες μα πιο σημαντικά για τους συγγενείς».⁹³⁰

Η διαδικασία ταυτοποίησης δεν είναι μια απλή πορεία, η όλη διαδικασία διαρκεί εύλογο χρονικό διάστημα και χρειάζεται μια σωστή προεργασία που βασίζεται σε διεθνή πρωτόκολλα και έχει γίνει χρήση τους σε πολλές περιοχές του κόσμου. Οι επιστήμονες οφείλουν να προσεγγίσουν τη διαδικασία της ταυτοποίησης πολύπλευρα, καθώς και διεπιστημονικά, με απώτερο στόχο να εξασφαλίσουν τη φερεγγυότητα των αποτελεσμάτων, αλλά και την εμπιστοσύνη των συγγενών. Γιατί πυρήνα όλης αυτής της προσπάθειας αποτελούν οι συγγενείς, οι οποίοι απαιτούν να μάθουν πού βρίσκεται ο δικός τους άνθρωπος μαζί με λεπτομέρειες για το πώς, ώστε εν συνεχεία να μπορέσουν να τελέσουν την ταφή, σύμφωνα με τα έθιμα της εκάστοτε οικογένειας. Αν οι οικείοι δεν πειστούν ότι όντως ο δικός τους άνθρωπος είναι αυτός που ταυτοποιήθηκε, τότε αποδομείται όλη η προσπάθεια που καταβάλλουν οι μηχανισμοί αλήθειας. Γι' αυτό ακριβώς κρίνεται άκρως σημαντική η ενδεδειγμένη διερεύνηση του τόπου ταφής και του περιβάλλοντος χώρου, καθώς και η απαρέγκλιτη τήρηση των πρωτοκόλλων, ώστε να διασφαλιστεί η όσο το δυνατόν καλύτερη προσέγγιση κατά τη διαδικασία της ταυτοποίησης και ενημέρωσης των συγγενών.

⁹³⁰ Προφορική μαρτυρία Ξ.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2022.

Η προβολή των ταυτοποιημένων ανθρώπινων λειψάνων και αντικειμένων είναι το τελικό στάδιο, πριν από την επιστροφή στους οικείους τους. Ο δικανικός ανθρωπολόγος που έχει αναλύσει την υπόθεση, ο Ελληνοκύπριος ή Τουρκοκύπριος συντονιστής εκταφών και συντονιστής του ανθρωπολογικού εργαστηρίου, ο δικανικός αρχαιολόγος, ένας ψυχολόγος και ένας γενετιστής, είναι η ομάδα που διενεργεί την εξέταση. Κάθε επιστήμονας παρέχει μια παρουσίαση στις οικογένειες, με στόχο να εξηγήσει τις επιστημονικές προσέγγισεις της Δ.Ε.Α. κατά την ταυτοποίηση των αγνοούμενων. Στη συνέχεια, οι οικογένειες μπορούν να δουν τα λείψανα και τα αντικείμενα των αγαπημένων τους προσώπων, ενώ οι ψυχολόγοι της Δ.Ε.Α. παρέχουν συναισθηματική υποστήριξη στα επηρεαζόμενα μέλη της οικογένειας. Η προβολή των μη συσχετιζόμενων αντικειμένων είναι ένα άλλο σημαντικό μέρος αυτού του σταδίου, επειδή η οικογένεια έχει την ευκαιρία να δει όλα τα μη συσχετισμένα αντικείμενα και μπορεί ακόμη και να αναγνωρίσει κάποια από αυτά, τα οποία στη συνέχεια τους επιστρέφονται.⁹³¹ Παρόμοια είναι και η διαδικασία ενημέρωσης όσον αφορά στις ταυτοποιήσεις για το Πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας.

7.7. Ο ρόλος της μαρτυρίας στην περίπτωση της Κύπρου και παραδείγματα από μάρτυρες που υπέδειξαν τόπους ταφής

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα η μαρτυρία έγινε η πιο άμεση λύση για να αντιμετωπιστεί η πολιτική της φρικαλεότητας και των θηριωδιών.⁹³² Η μαρτυρία εκτός από την ουσία, που δεν ήταν άλλη από την προώθηση της εξακρίβωσης του τι έγινε, προσέδιδε συγχρόνως ένα περίβλημα συναισθηματικής ηθικής και πολιτικής δύναμης.⁹³³ Αυτή η πολύπλευρη διάσταση της μαρτυρίας δεν την καθιστά όμως ένα μέσο που οδηγεί στην αδιαμφισβήτητη αλήθεια.⁹³⁴ Αντίθετα, διαμορφώνει μια δυναμική που ξεπερνά την απλή κατάθεση-παράθεση γεγονότων, δημιουργώντας μια αύρα ηθικής αποκατάστασης για τα θύματα αλλά και μια πολιτική θέση για το τι πρέπει

⁹³¹Noly Moussi, Maria Ktori and Uyum Vehit, *ό.π.*, p. 223.

⁹³²Annette Wieviorka, *Το Άουσβιτς, όπως το εξήγησα στην κόρη μου*, μετάφραση Κορίνα Δευτεραίου, Πόλις, Αθήνα 2013.

⁹³³Michal Givoni, "The Ethics of Witnessing and the Politics of the Governed", *Theory, Culture & Society*, vol.31 (1), (2013), p.123-142.

⁹³⁴Eyal Weizman, *Forensic Architecture, ό.π.*, σ.122.

να συμβεί για να υπάρξει δικαίωση για τους ανθρώπους, που υπέστησαν την αδικία. Αναδεικνύοντας τους πολλαπλούς κινδύνους και πλευρές της μαρτυρίας, οφείλουμε να μην αγνοούμε ότι βρισκόμαστε στη λεγόμενη «εποχή του μάρτυρα».⁹³⁵

Στην περίπτωση της Κύπρου οι δύο κοινότητες μέσα από τη μακρά διαμάχη και το μεγάλο διάστημα παγίωσης των εχθροπραξιών και θηριωδιών της μίας έναντι της άλλης, δημιούργησαν έναν φαύλο κύκλο συσκότισης και ανομίας. Μέσα από την έρευνα προέκυψε και η επαναλαμβανόμενη διαπίστωση των αφηγητών, αλλά και των ανθρώπων που βοήθησαν στην έρευνα και δεν συμμετείχαν ως αφηγητές πως: *«Το μέρος είναι μικρό και όλοι ξέρουμε ποιος έκανε τα εγκλήματα»*. Το κάθε μικρό ανθρώπινο «γρανάζι» στην περίπτωση της Κύπρου μπορούσε εξιστορώντας την μαρτυρία του να βοηθήσει τις έρευνες για την εξακρίβωση των εγκλημάτων του παρελθόντος. Τα προγράμματα που αποσκοπούσαν στην εξακρίβωση και ταυτοποίηση των αγνοουμένων, και όχι μόνο, έθεταν ως βασικότερη παράμετρο τη συλλογή μαρτυριών, όπως προβλέπουν άλλωστε και τα διεθνή πρωτόκολλα που αναφέραμε παραπάνω. Η μαρτυρία παρέχει τη δυνατότητα ν' ανατραπούν οι «θεσμικές αλήθειες» και ν' ακουστούν τα γεγονότα, όπως τα είδαν οι μάρτυρες ή όπως μεταφέρθηκαν στους μάρτυρες από τρίτους.

Ο τρόπος μαρτυρίας δεν διαφέρει από την έρευνα που είναι σχετική με μια αστυνομική προανάκριση. Διασταυρώνεται με άλλες επιμέρους πηγές αλλά και άλλες μαρτυρίες που κρίνονται αξιόπιστες. Σημαντική παράμετρο αποτελεί η μαρτυρία να είναι αξιόπιστη, συγκεκριμένη και δίχως γενικόλογες διατυπώσεις. Σύμφωνα με τον Stanley Cohen: *ως μάρτυρας μπορεί να χαρακτηριστεί ο μάρτυρας γεγονότων, αυτός που υπήρξε αυτόπτης, αυτόκοος, εξ ακοής, γνώστης γεγονότων, παρατηρητής γεγονότων, ή παριστάμενος*.⁹³⁶ Σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να υπάρχουν μάρτυρες που ανήκουν σε παραπάνω από μία κατηγορίες.

«Εμείς πάμε με βάση την αξία της πληροφορίας, δεν λειτουργούμε με βάση την προτεραιότητα ενός σημείου που αφορά παραπάνω αγνοουμένους σε σχέση με μεμονωμένα σημεία ταφής, εμείς βασιζόμαστε στην αξία της πληροφορίας για να πούμε

⁹³⁵ Annette Wieviorka, *ό.π.*

⁹³⁶ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στην κατηγοριοποίηση των μαρτύρων ανάλογα με τη διαφοροποίησή τους Stanley Cohen, *Καταστάσεις Άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα, Τόπος, Αθήνα 2021, σ.62-77. Βλ. επίσης το πόσο σημαντική είναι η μαρτυρία για τους συγγενείς αγνοουμένων αναφορικά με τη διαδικασία της ανεύρεσης Παύλος Κ. Παύλου, *«Μνήμη και τιμή. Πεσόντες και αγνοούμενοι του Λυθροδόντα»*, Λευκωσία, Λευκωσία 2016 και Hasibe Sahoglu, *Disappearances On Both Side Is A Grim Reality Missing Persons Of Cyprus Conflict*, TulparsYayinlari, Ankara 2021.

ότι προχωράμε, αν η μαρτυρία-πληροφορία θέλει περισσότερη διερεύνηση συνεχίζουμε μέχρι να έχουμε την αξιόπιστη πληροφορία. Είναι όμως και ζήτημα χρόνου, έχουν περάσει πολλές δεκαετίες από το 1974 και από το 1963-64 ακόμα περισσότερο, δεν γίνονται επιλογές, τα ερευνούμε όλα εξίσου, αλλά όσο περνούν τα χρόνια χάνουμε και μάρτυρες, οι πληροφορίες μειώνονται, αλλοιώνεται η μνήμη, χάνουμε τους συγγενείς, αλλάζει το περιβάλλον και εκεί που ήταν αμπελώνας τώρα έγινε δρόμος ή πολυκατοικία ή και δύο πολυκατοικίες, δυσχεραίνοντας την προσπάθεια».⁹³⁷

«Εδώ βρήκαμε τρεις Ελληνοκύπριους σε ένα πηγάδι μετά από την πληροφορία που μου έδωσε ο φίλος μου τουρκοκύπριος, μετά σκάσαμε μετά από άλλη πληροφορία και δεν βρήκαμε κάτι στα άλλα πηγάδια (δείχνει τους ενδεχόμενους τόπους ταφής), αλλά πρέπει να υπάρχουν σε αυτή την τοποθεσία άλλοι οκτώ, από το 1963-1964».⁹³⁸

«Γύρω στο '85 ο θείος μου. ο οποίος στο μεταξύ ήταν ογδόντα χρονών και ήδη έχει αποβιώσει, μου είπε ότι: «Κοίταξε εγγονέ -τέλος πάντων αυτό του είπε, στο τάδε σημείο το '74, είδα πέντε δικούς μας σκοτωμένους» και δεν ξέρω πώς θα εξελιχθούν τα πράγματα, δεν ξέρουμε εν πάση περιπτώσει να το έχετε υπόψιν σας και αν τα πράγματα έρθουν βολικά που να μπορεί να γίνει καμιά έρευνα να το έχετε υπόψιν σας». Συζητώντας πριν δεκαπέντε μέρες τυχαίως με αυτόν τον άνθρωπο και έτυχε να γίνει αναφορά στο θέμα των αγνοουμένων και ξέρω 'γω, και του είπα ότι ασχολούμαι. Την άλλη την ημέρα μου τηλεφώνησε και μου λέει: «Έχω μίαν πληροφορία να σου πω: ο αδερφός του, είναι εκείνος που άκουσε την κουβέντα από τον θεϊόν του και σου μεταφέρω ότι αυτός εδώ ήταν στο τάδε σημείο». Για να μην τα πολυλογώ, εμείς την Παρασκευή θα πάμε στο σημείο που μας υποδείχθηκε, να δούμε την περιγραφή και τα λοιπά και να διασταυρώσουμε την μαρτυρία».⁹³⁹

Οι μαρτυρίες είναι η απαρχή της ενεργοποίησης ενός μηχανισμού με τελική κατάληξη την ανεύρεση και την ταυτοποίηση. Εκτός από τα δύο προγράμματα και τους εργαζόμενους σε αυτά, παράλληλα δραστηριοποιούνται και μεμονωμένοι πολίτες, οι οποίοι μπορεί να είναι και συγγενείς αγνοουμένων οι ίδιοι, βοηθώντας σε αυτή τη διαδικασία. Ο ρόλος τους κρίνεται σημαντικός, καθώς αποτελούν τη σύνδεση μεταξύ των προγραμμάτων και της κοινωνίας των πολιτών. Παρότι άτυπος ο χαρακτήρας της

⁹³⁷ Προφορική μαρτυρία Α.Π., μέσω WhatsApp, Κύπρος, 5/10/2022.

⁹³⁸ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., οδοιπορικό στην Τουρκοκυπριακή πλευρά, 2^η συνέντευξη με σκοπό την επιτόπια έρευνα για πιθανούς τόπους ταφής, Κύπρος, 15/9/2022.

⁹³⁹ Προφορική μαρτυρία Χ.Σ., Κύπρος, 21/9/2022.

παρέμβασής τους, καλλιεργεί το αίσθημα της εμπιστοσύνης. Στη συνέχεια, οι άνθρωποι αυτοί μεταφέρουν τις πληροφορίες στο προσωπικό των προγραμμάτων εκταφών και εκείνες με τη σειρά τους διασταυρώνουν τις πληροφορίες με στόχο την κατηγοριοποίηση των πληροφοριών, ταξινομώντας τις με βάση την προτεραιότητα όσον αφορά στην εγκυρότητά τους.

*«Τα πρώτα χρόνια, πριν 25 χρόνια που κάναμε συνεντεύξεις για να συλλέξουμε στοιχεία, υπήρχαν πολλές περιπτώσεις που ήταν γονείς. Για να υπάρχει ένα minimum και standard υπήρχε μια φόρμα, όπως προανέφερα, ακολουθώντας τα διεθνή πρωτόκολλα. Τα πρώτα χρόνια τα έδινα σε κάτι ερευνητές, πρώην αστυνομικούς κ.ά., και πηγαίναν στα χωριά για να πάρουν τις πληροφορίες και μετά έπρεπε να πάρω τις φόρμες εγώ για να τις μεταφράσω στ' αγγλικά και να τα περάσω στη βάση δεδομένων και να καταλάβω σε πολλές περιπτώσεις τι έγραφαν, λόγω γραφικού χαρακτήρα, ή δεν καταλάβαινα τι έγραφαν λόγω της διαλέκτου. Σε αυτό η βοήθεια της αστυνομίας που είχαμε για την ασφάλειά μας ήταν πολύτιμη, γιατί έπαιρνα τη φόρμα και πήγαινα και ταυτοποιούσα τα λεγόμενα όσον αφορά στα αντικείμενα και άλλα. Οπότε κάνοντας και οι ίδιοι συνεντεύξεις και στην Ελλάδα για να πάρουμε και δείγμα γενετικού υλικού, πηγαίναμε και κάναμε με τις οικογένειες τις συνεντεύξεις με τη φόρμα, αλλά και περαιτέρω λεπτομέρειες που θα συνέβαλλαν στην προσπάθεια αυτή».*⁹⁴⁰

«Εδώ είναι το γενικό νοσοκομείο της τουρκοκυπριακής κοινότητας, δύο φορές μπήκα σε αυτό το νοσοκομείο και τις δύο με μάρτυρες Ελληνοκύπριους που έφερνα για να μου υποδείξουν χώρο ταφής ή μια πληροφορία που ήξεραν, και πάθαιναν καρδιακό επεισόδιο και τους έφερνα στο νοσοκομείο εδώ. Μου έτυχε δύο φορές, μάλιστα ο ένας πέθανε δυστυχώς. Ζήτησε και μεταφέρθηκε στην ελληνοκυπριακή κοινότητα και πέθανε στο δικό μας νοσοκομείο. Και στις δυο κοινότητες βρέθηκαν άνθρωποι που είναι εντάξει και με βοηθούν για τον σκοπό αυτό και οι Τουρκοκύπριοι είναι καλοί και βοήθησαν και αν δεν το κάνουν, είναι αρκετές φορές από φόβο που δεν μιλάνε. Ήρθε ένας Τουρκοκύπριος, ο οποίος -μέσω ενός γνωστού- μου είπε: «Ήρθαν και έσκαψαν στο χωράφι και δεν βρήκαν τίποτα γιατί δεν βρίσκεται εκεί ο τόπος ταφής κάτω από την ελιά που έσκαψαν, ο τόπος ταφής βρίσκεται στο χωράφι αλλά κοντά στην άκρη». Του λέω: «γιατί δε μίλησες»; Και μου απάντησε «γιατί φοβόμουν επειδή είχε και άλλους Τουρκοκύπριους μπροστά». Αυτός ο μάρτυρας ήταν κάτοικος της περιοχής από χρόνια. Εγώ την έδωσα την πληροφορία, ότι

⁹⁴⁰ Προφορική μαρτυρία Κ.Η., Κύπρος, 15/9/2022.

ναι μεν σκάψαμε, αλλά βρίσκεται σε άλλο σημείο στο ίδιο χωράφι και δεν τον βρήκαμε εκεί που έλεγαν οι πληροφορίες γιατί μεταφέρθηκε από τον ιδιοκτήτη του χωραφιού στην άκρη του χωραφιού. Και θα έρθουν σύντομα σε ένα-δυο μήνες να βρουν τον άνθρωπο που είναι θαμμένος εκεί. Αυτό τώρα γίνεται, η πληροφόρηση και η εμπιστοσύνη από φίλους Τουρκοκύπριους που με εμπιστεύονται και με έφεραν σε επαφή με αυτόν τον άνθρωπο και του λένε: «Να μιλήσεις στον Μιχάλη και δεν θα πει τίποτα» και στο σημείωμα που ετοίμασα δεν ανέφερα τίποτα για το ποιος μου έδωσε την πληροφορία, απλώς παρέθεσα τα γεγονότα. Και ο ίδιος άνθρωπος με πήρε τρομαγμένος σε άλλη περιοχή στο Βόρειο Τμήμα του νησιού και μου είπε: «Κάτω από αυτήν την πολυκατοικία βρίσκεται μαζικός τάφος 45 Ελληνοκυπρίων τους φέραμε εδώ και τους εκτελέσαμε». Τώρα εκεί υπάρχει η πολυκατοικία και οι άνθρωποι αυτοί βρίσκονται εκεί, αν ισχύει η πληροφορία».⁹⁴¹

Η συλλογή μαρτυριών είναι μια πολύπλευρη διαδικασία και γίνεται πολλές φορές παράλληλα είτε από τους συμμετέχοντες στα προγράμματα εκταφών είτε από ερευνητές συνεργαζόμενους με αυτά, ή και από μεμονωμένους ερευνητές που εν συνεχεία μεταφέρουν τις πληροφορίες στους υπεύθυνους. Η λήψη πολλών μαρτυριών καθιστά τη διαδικασία της ταυτοποίησης των πληροφοριών αναγκαία, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Κύπρου, όπου με την πάροδο δεκαετιών μπορεί να έχει αλλάξει το φυσικό περιβάλλον, είτε να έχουν μεταφερθεί τα λείψανα σε άλλη τοποθεσία. Επομένως, η επικαιροποίηση των πληροφοριών καθώς και η λήψη μαρτυριών από πολλές πηγές είναι επιβεβλημένη.

«Εάν λέει η πληροφορία για παράδειγμα ότι βρίσκεται σε ένα πηγάδι και εμείς πάμε και βρίσκουμε δέκα-δεκαπέντε πηγάδια και πρέπει να βρεθεί ο άνθρωπος, καταλαβαίνει κανείς ότι θέλει προεργασία και όπως σας είπα δουλεύουμε με τον πιο γρήγορο ανθρωπίνως ρυθμό, αλλά βεβαίως δικαιολογημένα οι οικογένειες πιέζουν για τους δικούς τους και έρχονται και εδώ στη Δ.Ε.Α. για να μάθουν σχεδόν κάθε μέρα. Δεν κάνουμε διάκριση, ανάλογα με τις μεμονωμένες περιπτώσεις, εμείς πάμε ανάλογα με την πληροφορία, αν η πληροφορία είναι καλή προχωράμε. Αυτό είναι το κριτήριο, αν θέλει περισσότερη διερεύνηση το πάμε πιο πίσω χρονικά, γιατί έχει περιπτώσεις που πάμε και σκάβουμε σε ένα σημείο 6-7 φορές και δεν βρίσκουμε τίποτα. Και αυτό δημιουργεί προβλήματα, γιατί αν εσύ μας έχεις δώσει άδεια να σκάψουμε στον κήπο του σπιτιού σου

⁹⁴¹ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., οδοιπορικό στην Τουρκοκυπριακή πλευρά, 2^η συνέντευξη με σκοπό την επιτόπια έρευνα για πιθανούς τόπους ταφής, Κύπρος, 15/9/2022.

και έχουμε σκάψει τρεις φορές, και έρθουμε τέταρτη, μπορεί να μην μας αφήσεις να ξανασκάσουμε. Πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί».⁹⁴²

«Ξεκίνησε μια εκταφή πιο κάτω από εδώ που βρισκόμαστε, 100 μέτρα, και έρχεται ο Τουρκοκύπριος φίλος μου και μου λέει: «Είναι λάθος εκεί που σκάβουν, δεν βρίσκεται εκεί ο τάφος», αυτή η εκταφή ήταν με μια άλλη πληροφορία που είχε έρθει στη Δ.Ε.Α. και του λέω: «Πάμε, να το πούμε», φοβόταν, είχε δίκιο που φοβόταν! Μπήκαμε μέσα στο στρατόπεδο που είχαν βγάλει ειδική άδεια για εκταφή εγώ και εκείνος, ο στρατός βρισκόταν δίπλα μας, πεζοναύτες, και μας πήγαν εκεί που έσκαβαν. Και τους λέει: «Όχι εδώ που σκάβετε, ελάτε πιο πάνω-πιο πάνω, εδώ είναι το σωστό σημείο». Μετά από τρεις μέρες που έσκαβαν κάτω και δεν βρήκαν τίποτα, ανέβηκαν πάνω και βρήκαν τον μαζικό τάφο. Ο ίδιος μετά ήθελε να μου δείξει και έναν άλλο τάφο, αλλά τον προπηλάκισαν εκεί και φοβήθηκε. Αργότερα μου έδειξε και ένα άλλο σημείο ταφής που βρίσκονται επτά άτομα και ήξερε μάλιστα και τους εκτελεστές γιατί το είδε με τα μάτια του. Το σημαντικό είναι ότι εκείνη τη μέρα βοήθησε και υπέδειξε το σωστό σημείο ταφής».⁹⁴³

«Πριν τους εκτελέσουν, τούς είχαν φέρει δίπλα μου και ένας που γνώριζα, Ελληνοκύπριος μού ζήτησε τσιγάρα και εγώ του έδωσα, και τότε μού φώναζαν οι στρατιώτες που τους είχαν φέρει εκεί. Δεν μπορούσα να κάνω τίποτα, φοβόμουν και για τη ζωή μου. Τους πυροβόλησαν και τους εκτέλεσαν. Μετά τους πήραν ταυτότητες, ρολόγια και παπούτσια και τους έθαψαν. Θυμόμουν μάλιστα ότι από τους επτά, αυτός που ήταν τελευταίος και θα αναγνωριζόταν πρώτος, όταν τους εύρισκαν, θα ήταν ο στρατιώτης, γιατί ήταν αυτός που προσπάθησε να φύγει και να αντισταθεί και τον έθαψαν τελευταίο. Και έτσι έγινε, έτσι τους βρήκαν. Ο αξιωματικός ο ένας μάλιστα με χτύπησε μετά, επειδή τους έδωσα τα τσιγάρα που μου είπαν».⁹⁴⁴

Η μαρτυρία, όπως αναφέραμε, και παραπάνω μπορεί να είναι είτε από αυτόπτη μάρτυρα, είτε από θύτη, είτε από κάποιον που του μεταφέρουν την πληροφορία. Η γλαφυρότητα, όμως, της μαρτυρίας του αυτόπτη μάρτυρα είναι η πιο υποστηρικτική για τα δυο προγράμματα εκταφής, καθώς η μαρτυρία γίνεται συγκεκριμένη και λεπτομερής, γεγονός που μπορεί να βοηθήσει και στην ανθρωπολογική φάση της ταυτοποίησης δίνοντας απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: πόσοι ήταν μέσα στον μαζικό

⁹⁴² Προφορική μαρτυρία Α.Π., WhatsApp, Κύπρος, 5/10/2022.

⁹⁴³ Προφορική μαρτυρία Μ.Γ. οδοιπορικό στην τουρκοκυπριακή πλευρά, 2^η συνέντευξη με σκοπό την επιτόπια έρευνα για πιθανούς τόπους ταφής, Κύπρος, 15/9/2022.

⁹⁴⁴ Προφορική μαρτυρία Α., αυτόπτης μάρτυρας, Κύπρος, 15/9/2022.

τάφο, ποιοι ήταν, αν τους γνώριζε, τι φορούσαν και τι προσωπικά αντικείμενα τους αφαίρεσαν. Οι δυσκολίες για έναν αυτόπτη μάρτυρα είναι πολλές, γιατί σε αρκετές περιπτώσεις γνωρίζει τους δράστες και φοβάται για την ζωή του, οπότε σε αυτή την περίπτωση ο ρόλος του ερευνητή κρίνεται αναγκαίος, αφού είναι αυτός που διαμεσολαβεί και μεταφέρει τις κρίσιμες λεπτομέρειες για τους ενδεχόμενους τόπους ταφής. Επίσης, είναι σημαντική η παρουσία των μαρτύρων στον ενδεχόμενο τόπο ταφής μαζί με τα συνεργεία για να τους βοηθήσει στην κατανόηση του χώρου και της εύρεσης της σωστής τοποθεσίας. Η παρουσία του μάρτυρα μπορεί να αποσοβήσει μια χρονική καθυστέρηση στην προσπάθεια ανεύρεσης των λειψάνων.

Αυτή η προσπάθεια για ταυτοποίηση των μαρτυριών με στόχο τη μη περαιτέρω καθυστέρηση, είχε εκκινήσει από το 1997. Σε μια προσπάθεια να επιλυθεί το θέμα και να δοθούν απαντήσεις στις οικογένειες, ο Γλαύκος Κληρίδης, πρόεδρος της Δημοκρατίας Κύπρου, και ο Ραούφ Ντενκτάς, ηγέτης των Τουρκοκυπρίων, συναντήθηκαν τον Ιούλιο του 1997 υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών. Κατέληξαν σε συμφωνία για να ανταλλάξουν όλες τις πληροφορίες που είχαν στη διάθεσή τους σχετικά με τις θέσεις τόπων ταφής των αγνοουμένων και να επισπεύσουν την επιστροφή των λειψάνων.⁹⁴⁵ Δυστυχώς, αυτή η προσπάθεια δεν ολοκληρώθηκε τότε. Άρα, γίνεται κατανοητό ότι αυτή η προσπάθεια συλλογής πληροφοριών μέσω μαρτυριών έχει ουσιαστικά ξεκινήσει από τα τέλη του 20ου αιώνα. Σίγουρα το άνοιγμα των οδοφραγμάτων και οι σχέσεις των δυο κοινοτήτων έχουν διευκολύνει τις επαφές και την κατάθεση μαρτυριών, όπως και η λειτουργία των δύο προγραμμάτων αναζήτησης και ταυτοποίησης. Οι μαρτυρίες, όμως, στην περίπτωση της Κύπρου, αποτέλεσαν και αποτελούν τον θεμέλιο λίθο, όχι μόνο της ανεύρεσης των αγνοουμένων, αλλά και της δημιουργίας ενός κλίματος ασφάλειας και εμπιστοσύνης ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Η προσπάθεια για την αλήθεια, όσον αφορά στα εγκλήματα των δυο κοινοτήτων, είναι αυτή που έχει φέρει κοντά ανθρώπους και στις δυο κοινότητες που αγωνίζονται για την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Ο ηθικός μάρτυρας (moral witness) αναζητά τη γνώση που είναι βέβαιη και που αρνούνται οι ισχυροί.⁹⁴⁶ Ο ρόλος των μαρτύρων στην προσπάθεια διερεύνησης της Κύπρου, όπως του τουρκοκύπριου μάρτυρα (Α.), δείχνει την πολυσημία του ρόλου

⁹⁴⁵ Carol Migdalovitz, Cyprus: Status of U.N. Negotiations (CRS Issue Brief for Congress), Congressional Research Service-The Library of Congress, United States 2001.

⁹⁴⁶ Stanley Cohen, *ό.π.*, σ.343.

τους. Αρχικά, είναι η πρώτη βαθμίδα καταγραφής αποδεικτικών στοιχείων για την επίτευξη αναγνώρισης των γεγονότων και ηθικής λογοδοσίας. Μια σειρά σιωπηλών ή περιθωριοποιημένων μαρτύρων-με ή χωρίς μηχανές λήψης στιγμιότυπων ανά χείρας-που γίνοντες καταγραφείς εγκλημάτων συχνά θέτοντας τον εαυτό τους σε κίνδυνο, είναι μια ισχυρή και συμβολικά εμβληματική εικόνα.⁹⁴⁷ Οι ενεργοί μάρτυρες γεγονότων, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του εγκλήματος δεν μπόρεσαν να παρέμβουν, υπενθυμίζουν με την ίδια τους την ύπαρξη στους δράστες ότι δεν εγκρίνουν ούτε συνεργούν μαζί τους στη συγκάλυψη των εγκληματικών ενεργειών του παρελθόντος. Η σημασία της μαρτυρίας είναι θεμελιώδης για την ανεύρεση των τόπων ταφής, παράλληλα όμως είναι και το πειστήριο για την ανάγκη αφύπνισης της κοινωνίας μέσω της ενεργοποίησης των πολιτών των δυο κοινοτήτων.

7.8. Το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας ως έμμεση αναγνώριση των παθογενειών του παρελθόντος

«Θέλω να τονίσω ότι η έναρξη του προγράμματος εκταφών στις ελεύθερες περιοχές από την Κυπριακή Δημοκρατία σε δύσκολες εποχές αποτελούσε το καλύτερο παράδειγμα της ανθρωπιστικής βούλησης από πλευράς πολιτείας για να δοθούν απαντήσεις σε οικογένειες των ηρώων μας και για να επανορθωθούν τα όποια λάθη είχαν γίνει, τα οποία προκάλεσαν και προκαλούν ακόμα, ανείπωτο πόνο στις οικογένειες. Οι ενέργειες και πράξεις της Κυπριακής Δημοκρατίας δεν αποτελούν ούτε αποτελούσαν βάλσαμο στον πόνο και στην αγωνία των δοκιμαζόμενων οικογενειών. Ήταν και παραμένει μια ειλικρινής προσπάθεια της πολιτείας να δώσει απαντήσεις. Από δικής μας πλευράς, ανεξάρτητα από την αρνητική στάση και πολιτική της Τουρκίας, καταβάλαμε και καταβάλλουμε κάθε δυνατή προσπάθεια και το επαναλαμβάνω αυτό, εκεί που με δικές μας ενέργειες και πρωτοβουλίες μπορούμε να δώσουμε απαντήσεις σε οικογένειες αγνοουμένων και πεσόντων, ακόμα και σε οικογένειες Τουρκοκυπρίων των οποίων οι υποθέσεις δεν είναι καταχωρημένες στη Δ.Ε.Α.»⁹⁴⁸

⁹⁴⁷ Στο ίδιο.

⁹⁴⁸ Βλ. για περισσότερα, την ομιλία του Επιτρόπου Προεδρίας κ. Φώτη Φωτίου στο φιλολογικό μνημόσυνο του ήρωα της τουρκικής εισβολής του 1974 Χριστοφή Βασιλή Πασιά, διαδικτυακά διαθέσιμη: <https://www.pio.gov.cy/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF>

Το πρόγραμμα εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας αποτέλεσε την απαρχή της διαδικασίας εκταφών στην Κύπρο, ακολούθησε χρονικά τη συμφωνία των ηγετών των δύο κοινοτήτων, Γλαύκου Κληρίδη και Ραούφ Ντενκτάς, η οποία τελικώς δεν καρποφόρησε και μετέπειτα προκρίθηκε η δημιουργία ενός προγράμματος που θα δρούσε στην επικράτεια της Κυπριακής Δημοκρατίας, διερευνώντας αρχικά τα ζητήματα αγνοουμένων και πεσόντων που υπήρχαν πληροφορίες ότι βρίσκονται εντός της επικράτειάς της. Ως αρχή του προγράμματος προκρίθηκε η αντιμετώπιση των παθογενειών στο ζήτημα των αγνοουμένων και πεσόντων, καθώς και η διερεύνηση των πρώτων εκταφών της περιόδου 1979-1981. Ένα σημαντικό μέρος του έργου αυτού ήταν η ανάκτηση των λειψάνων που είχαν εκταφεί και επιστραφεί στις οικογένειες των Ελλήνων στρατιωτών από τον ελληνικό στρατό κατά την περίοδο μεταξύ 1979 και 1981. Οι εκταφές που διεξήχθησαν το 1999 αποκάλυψαν ότι αυτοί οι επαναπατρισμοί από τον ελληνικό στρατό, αν και είχαν γίνει με καλή πρόθεση, δεν ήταν επιστημονικά ορθές και στις περισσότερες οικογένειες δόθηκαν λάθος λείψανα. Ο κύριος λόγος ήταν ότι οι εκταφές έγιναν από άτομα που δεν είχαν τις απαραίτητες γνώσεις ή την απαραίτητη εκπαίδευση.⁹⁴⁹ Επί της ουσίας, η έναρξη αυτού του προγράμματος ήταν η πρώτη αντίδραση και η έμμεση αναγνώριση των λαθών που έκανε το κράτος στον χειρισμό των καταγραφών και ταυτοποιήσεων.

Η Κυπριακή Δημοκρατία ήρθε σε επαφή με τη μη κυβερνητική οργάνωση Physicians for Human Rights (P.H.R.), της οποίας η δράση αφορά στην ταυτοποίηση ανθρώπων στην Κύπρο, τη Γουατεμάλα, την Κολομβία και, πιο πρόσφατα, στο Αφγανιστάν και τη Λιβύη και ανέλαβαν τις ανασκαφές.

Στο πλαίσιο της έρευνας επαναλήφθηκε πολλές φορές η φράση: *«αυτό το πρόγραμμα έρχεται ως απάντηση στην αιτιολογία της τουρκοκυπριακής πλευράς που προέτρεπε να δείτε τα δικά σας και μετά να δούμε το ζήτημα των αγνοουμένων»*. Επίσης, όμως, η ανάληψη δράσης δηλώνει και την ουσιαστική επιθυμία για αναγνώριση και εξακρίβωση των γεγονότων του παρελθόντος εκ μέρους της Κυπριακής Δημοκρατίας.

«Μετά τη συμφωνία του 1997 –Γλαύκου Κληρίδη-Ραούφ Ντενκτάς-, ετοίμασα περίπου 62% για τα σημεία που πιθανόν βρίσκονται από το σύνολο των περιπτώσεων των

%89%CE%B8%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B1-%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF.html?id=23400#flat, (ανακτήθηκε στις 31/3/2023).

⁹⁴⁹ Konstantinos Moraitis and Constantine Eliopoulos, “Forensic Archaeology in Greece”, in W. J. Mike Groen, Nicholas Márquez-Grant and Robert C. Janaway (eds.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, Wiley Blackwell, New York 2015, p.78.

Τουρκοκυπρίων τόπων ταφής και σε όλους όσους σκάψαμε μέχρι στιγμής, βρήκαμε. Μετά έπρεπε και η άλλη πλευρά να μας δώσει στοιχεία. Έγινε μια συνάντηση δίχως όμως να παραδώσουν ουσιαστικά στοιχεία για τόπους ταφής και στη δεύτερη που ακολούθησε μας έδωσαν έναν άλλο φάκελο, μετά από διάβημα του υπουργού εξωτερικών κ.Κασουλίδη, και στη δεύτερη συνάντησή μας έδωσαν επίσης έναν φάκελο δίχως ουσιαστικές πληροφορίες. Τελικώς, η τρίτη συνάντηση δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Έγιναν μόνον αυτές οι δύο συναντήσεις. Αυτό ήταν το διάστημα 1997-1998 και τότε δίχως την προοπτική της Δ.Ε.Α. και καμία προοπτική συνεργασίας στα πλαίσια της συμφωνίας Κληρίδη-Ντενκτάς. Μας έμεινε η τρίτη επιλογή και πήραμε απόφαση, με ουσιαστική συμβολή του νυν υπουργού εξωτερικών κ.Κασουλίδη, να κάνουμε ως Κυπριακή Δημοκρατία οτιδήποτε ήταν δυνατόν και ήταν στα χέρια μας, λαμβάνοντας υπόψιν ότι είχαμε έτοιμη και τη βάση δεδομένων για τόπους ταφής. Πριν θεσπιστεί επίσημα το πρόγραμμα, μού δόθηκαν εντολές και πήγα στη Γενεύη, στα Ηνωμένα Έθνη, για να τους ζητήσουμε βοήθεια πώς θα κάνουμε εκταφές γιατί εμείς δεν είχαμε την τεχνογνωσία για όλα αυτά και τα Ηνωμένα Έθνη. Μου απάντησαν ότι δεν είχαν την τεχνογνωσία και μου πρότειναν δυο οργανώσεις που θα μπορούσαν να βοηθήσουν. Το δεύτερο που έκανα ήταν να πάω στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης και να μιλήσω με έναν καθηγητή Γενετικής, ώστε να επιβεβαιώσω ότι πράγματι αυτή η μέθοδος θα μας δώσει απαντήσεις, δηλαδή αυτή η νέα εξέλιξη στον τομέα της γενετικής και αφού επιβεβαιώθηκε, επέστρεψα πίσω με συγκεκριμένες εισηγήσεις.

Μετά απευθυνθήκαμε σε μια ομάδα της Λατινικής Αμερικής, οι οποίοι για κάποιους λόγους δεν δεχθήκαν και μετά επικοινωνήσαμε με τους *Physicians for Human Rights (P.H.R.)*, με επικεφαλής τον *William D. Haglund*, όπου τελικά ήταν και αυτοί που ανέλαβαν το πρόγραμμα. Η Κύπρος τότε ήταν ναρκοπέδιο και όλοι πίστευαν σε θεωρίες συνωμοσίας. Ο *William D. Haglund* ήταν αυτός που αφήφησε όλους τους ανασταλτικούς παράγοντες και καθόρισε τις μετέπειτα εξελίξεις στο ζήτημα των αγνοουμένων. Είχαμε επαφές μαζί τους και δέχθηκαν, και όσον αφορά τις γενετικές εξετάσεις θα τις έκανε το Ινστιτούτο Γενετικής και Νευρολογίας της Κύπρου. Έπειτα ξεκινήσαμε εκταφές. Αρχικά, πραγματοποιήθηκαν στα δυο κοιμητήρια Κωνσταντίνου και Ελένης και Λακατάμιας για τον λόγο ότι υπήρχαν δεκάδες σταυροί που ανέγραφαν πάνω άγνωστος και από τη στιγμή που υπήρχαν άγνωστοι στα κοιμητήρια, ήταν φυσικό να αξιοποιήσουμε την τεχνολογία του DNA για να τους ταυτοποιήσουμε. Και ο *Haglund* συγκρότησε μια ομάδα από ξένους

επιστήμονες και το 1999 ξεκινήσαμε τις πρώτες εκταφές όπου έγιναν με επιστημονικό τρόπο στην Κύπρο, τα επόμενα αποτελούν ιστορία.

Επίσης, τότε αποφασίσαμε και αναφέρθηκε και στην εφημερίδα κυβερνήσεως δέσμη μέτρων και για τους Τουρκοκύπριους. Θα κάναμε ανασκαφές και για τις δύο κοινότητες. Κάναμε ανασκαφές σε δυο χώρους αρχικά στον Αλαμινό και στην Αλάμπρα και εντοπίσαμε λείψανα και υπάρχουν δημοσιεύματα της εποχής που το αναφέρουν. Τότε είπαμε στους Τουρκοκύπριους να μας δώσουν δείγμα γενετικού υλικού, δεν μετακινήσαμε τα λείψανα γι' αυτό το λόγο, και από την άλλη πλευρά δεν τους αφήσαν και το θεώρησαν ότι γίνεται για πολιτικούς λόγους. Τότε για να μην πειράζουμε τους τόπους ταφής, τους σκεπάσαμε, ώστε να μην αλλοιωθούν, αφού δεν είχαμε δείγμα DNA. Αντιμετωπίσαμε με τον ίδιο τρόπο και τις δυο κοινότητες και όταν άνοιξαν τα οδοφράγματα, αυτές οι προσπάθειες εκτιμηθήκαν δεόντως από τις τουρκοκυπριακές οικογένειες. Μετά το άνοιγμα ήρθαν εκατοντάδες οικογένειες να δουν τους φακέλους και μας έδωσαν δείγμα, κάνοντας μια βάση δεδομένων για τους Τουρκοκύπριους το 2003. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Haglund και οι P.H.R. έκαναν δύο συναντήσεις με τους Τουρκοκύπριους, ώστε να γίνουν εκταφές και στην τουρκοκυπριακή πλευρά, και επίσης εκπαιδύσαμε και Τουρκοκύπριους στο εργαστήριο της Κυπριακής Δημοκρατίας για το πώς θα λαμβάνουν μεταθανάτια στοιχεία».⁹⁵⁰

Το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας ουσιαστικά άνοιξε τον δρόμο σε μια χρονική περίοδο που υπήρξε τέλμα στις δικαιοδικές διαπραγματεύσεις, αποτελώντας έναν οδοδείκτη όσον αφορά στη δυνατότητα εκταφών με επιστημονικό τρόπο μέσω της τεχνογνωσίας των P.H.R. Σημαντικό ρόλο ως προς αυτό διαδραμάτισε και το γεγονός της αναγνώρισης των λανθασμένων χειρισμών του παρελθόντος, όπως και η διάθεση για εξακρίβωση της τύχης ατόμων και στις δυο κοινότητες. Μέσα από το παραπάνω παράθεμα γίνεται ξεκάθαρο το ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας του προγράμματος εκταφών, όπως και οι σωστοί χειρισμοί με σκοπό την βέλτιστη επιστημονική προσέγγιση του θέματος. Οι λάθος ταυτοποιήσεις του διαστήματος 1979-1981, καθώς και οι ταφές δίχως καταγραφή στα κοιμητήρια Λακατάμιας και Κωνσταντίνου και Ελένης, αλλά και η καταστροφή λειψάνων μέσω χημικών λόγω άγνοιας του στρατού, είναι ενδεικτική της κατάστασης άγνοιας και αβεβαιότητας που προϋπήρχε πριν την έναρξη των προγραμμάτων. Οι οικογένειες μέχρι τότε δεν

⁹⁵⁰ Προφορική μαρτυρία Ξ.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2022.

γνώριζαν ουσιαστικά τίποτα, ακούγοντας μόνο μαρτυρίες δίχως τεκμηρίωση. Η δημιουργία του προγράμματος της Κυπριακής Δημοκρατίας τούς έδωσε τη δυνατότητα κατανόησης των γεγονότων, αλλά και της ανεύρεσης του οικείου τους. Η καχυποψία ανάμεσα στις δυο κοινότητες ήταν αυτή που για χρόνια αποτέλεσε ανάχωμα στην εξακρίβωση των γεγονότων και εξακολουθούσε και στην αρχή του προγράμματος ν' αποτελεί τροχοπέδη. Όμως αυτό άλλαξε με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, όταν μπόρεσαν μεμονωμένα αρκετές οικογένειες να έχουν πρόσβαση και επαφή με τους αρμόδιους λειτουργούς του προγράμματος αλλά και υπήρχε η δυνατότητα να δώσουν γενετικό υλικό. Η συνεργασία επιτεύχθηκε και θεσμικά με την επανενεργοποίηση της Δ.Ε.Α..

«Εμείς στην αρχή υπαγόμασταν κάτω από τη σκέπη του Υπουργείου Εξωτερικών και μετά υπαχθήκαμε κάτω από τον Επίτροπο Προεδρίας. Από την πλευρά της Ελλάδας είχαμε την τύχη να συνεργαστούμε με έναν ταξίαρχο που ήξερε πώς να συμπεριφερθεί στις οικογένειες που είχαν δώσει τα λείψανα που δεν είχαν ταυτοποιηθεί. Δεν ήταν καν ταυτοποιήσεις αυτό, ήταν απλή επιστροφή λειψάνων στην Ελλάδα, από τις 45 περιπτώσεις οι 7 δεν δέχτηκαν να επιστραφούν τα λείψανα για να τα ταυτοποιήσουμε. Ο ταξίαρχος αυτός αναγνώρισε τα λάθη που είχαν γίνει και τι έπρεπε να γίνει από εδώ και πέρα. Όταν υπήρχε αντίδραση από την οικογένεια στο αίτημα επιστροφής λειψάνων, που ήταν λογικό, έλεγε την αφοπλιστική φράση: «Έχετε απόλυτο δίκιο, εμείς κάνουμε αυτό γι' αυτόν τον λόγο, μπορείτε να μας βοηθήσετε;» και στις περισσότερες περιπτώσεις οι άνθρωποι μας άνοιγαν τα σπίτια τους και την καρδιά τους. Και μας έλεγαν πράγματα που δεν είχαν πει ούτε στη γυναίκα τους. Ήταν συγκλονιστική εμπειρία!

*Εδώ έχουμε και τα οστά που έχουν ραντιστεί με χημικά από τον τύμβο της Μακεδονίτισσας, ακόμα και σήμερα ήρθαν γενετιστές και προσπαθούμε να βρούμε τρόπο, ώστε να καταστεί δυνατή η ταυτοποίησή τους. Ακόμα και τώρα όταν εισέρχεσαι στον χώρο, έρχεται μια οσμή από τα χημικά, ειδικά τους καλοκαιρινούς μήνες».*⁹⁵¹

«Υπήρχαν οι Έλληνες της ΕΛΔΥΚ, υπήρχαν οι Έλληνες του Νοράτλας και της εθνικής φρουράς, όλα τα θύματα θάφτηκαν στα κοιμητήρια Κων/νου και Ελένης και Λακατάμιας, όπως και σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις συνέβη και σε άλλα κοιμητήρια, παραδείγματος χάριν στην Αμμόχωστο και στη Λάρνακα κ.α.. Οι οικογένειες, έφυγαν τα

⁹⁵¹ Προφορική μαρτυρία Κ.Η., Κύπρος, 15/9/2022.

παιδιά τους, και τους είδαν για τελευταία φορά ζωντανούς, ανεξάρτητα αν ήταν νεκροί ή αγνοούμενοι, ήταν για όλους αγνοούμενοι γιατί την τελευταία φορά που τους είδαν, ήταν ζωντανοί και έφευγαν για την Κύπρο. Επομένως, μετά την πάροδο 5-6 χρόνων έγιναν και πάρα πολλά λάθη που δεν μας τιμούν και κάποιες άλλες καταστροφές. Ως αποτέλεσμα επικράτησε ένα χάος και μετά από αυτό χάος, όταν έγιναν οι εκταφές υπήρξε αυτή η ωραιοποίηση του κοιμητηρίου. Εκεί έκαναν τάφους με ονόματα άγνωστος ΕΛΔΥΚ, άγνωστος Έλληνας και όλα αυτά.

Οι οικογένειες πίεζαν για να μάθουν για τους δικούς τους και πίεζαν να έχουν τα λείψανά τους στη γενέτειρά τους και εδώ ήρθε η απόφαση της Ελληνικής κυβέρνησης να γίνουν εκταφές μόνο των Ελλήνων και όχι μόνο το 1974, όπου υπήρχε τάφος Έλληνα που έχασε τη ζωή του στην Κύπρο το 1963-64 ή το 1974 να γίνεται εκταφή. Έτσι έκαναν εκταφές Ελλήνων και του 1963-64 που ήταν θαμμένοι κανονικά και τάφηκαν ως ήρωες με τιμές. Σε κάποιες περιπτώσεις έφεραν και τις οικογένειες εδώ και τους έδειχναν τους τάφους όπου έγραφε ένα όνομα, δίχως όμως να είναι αυτό που έγραφε ταυτοποιημένο, οπότε οι οικογένειες έβλεπαν το όνομα και έπαιρναν τα οστά που τους τα έδιναν. Εκεί που έγιναν οι τάφοι ήταν μαζικές ταφές, οπότε μετά όταν έγιναν οι τάφοι, δεν υπήρχε αντιστοιχία με τα ονόματα και μπορεί σε ένα τάφο να υπήρχαν λείψανα και πέντε ανθρώπων, και τα έδιναν σε κασελάκι στις οικογένειες. Σε κάποια φάση κάποιες οικογένειες αρνούνταν να πάρουν τα λείψανα γιατί δεν μπορούσαν να σιγουρευτούν ότι είναι οι δικοί τους. Αυτά τα οστά τα έβαλαν στον Τύμβο της Μακεδονίτισσας σε ένα οστεοφυλάκιο που είχαν κάνει, τώρα δεν υπάρχει πια, και κάθε χρόνο τα ψέκαζαν και είναι αυτά που τώρα έχουμε πρόβλημα και δεν ταυτοποιούνται, τα λείψανα με τα χημικά. Τα άλλα που τα πήραν οι οικογένειες, περίπου 45, πήγαμε στην Ελλάδα με τον κ. Ηλιόπουλο και τον Haglund και τα φέραμε πίσω, μόνο 7 οικογένειες δεν δέχτηκαν. Σε κάθε κασελάκι από αυτά που φέραμε είχε λείψανα από 4 άτομα περίπου. Αυτά τα εξακριβώσαμε και ταυτοποιήσαμε τα λείψανα.

Τώρα έχουμε το ζήτημα των 7 οικογενειών, που δεν δέχτηκαν να επιστραφούν τα λείψανα και αυτά που είναι ραντισμένα με χημικά και θα τα λύσουμε και αυτά και θα λύσει το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας και αυτή την πτυχή στην ολότητά της. Αυτή όμως ήταν απόφαση της Ελληνικής πλευράς, οι εκταφές έγιναν ανορθόδοξα από στρατιώτες και σε κάποιες φορές παρουσία των οικογενειών, δεν έγιναν με επιστημονικό τρόπο και σχεδόν επιλύσαμε αυτά τα λάθη που έχουν γίνει με τεράστιο κόστος για τις οικογένειες. Φαντάσου ότι έχασαν τον δικό τους στην Κύπρο, μετά τους επεστράφησαν οστά και μετά

από 30 χρόνια πάμε πίσω και τους λέμε ότι δεν είναι αυτά τα οστά δικά σας, δίνοντάς τους πίσω κάποια άλλα οστά που τελικώς ανήκαν στον δικό τους άνθρωπο. Και εγώ θα ήθελα να ευχαριστήσω για τη μεγαλοψυχία και την ανθρωπιά αυτών των οικογενειών. Αυτή η κατάσταση που δημιουργήθηκε, ήταν κάτι ντροπιαστικό για την μεταχείριση που είχαν τύχει λόγω αυτών των συνθηκών αυτές οι οικογένειες».⁹⁵²

Στην περίπτωση της Κύπρου το πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας ήταν αυτό που αποτέλεσε την απαρχή των εκταφών και της δυνατότητας για τις οικογένειες να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για αλήθεια. Σε ατομικό επίπεδο, τα επιζώντα μέλη της οικογένειας θέλουν να μάθουν τι συνέβη και να αναπαύσουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα, σύμφωνα με τα πολιτιστικά ή/και θρησκευτικά τους πρότυπα. Σε κοινωνικό επίπεδο, υπάρχει επίσης πλέον ευρεία αναγνώριση της σημασίας της καταστρατήγησης των ανθρώπινων δικαιωμάτων στο πρόσφατο παρελθόν προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψή τους.⁹⁵³ Το δικαίωμα στην αλήθεια αναδύθηκε ως απάντηση σε αυτές τις ανάγκες. Για τις κοινωνίες που βρίσκονται σε μετάβαση από μια περίοδο συγκρούσεων ή βαρύτατων παραβιάσεων των ανθρώπινων δικαιωμάτων, οι επιστήμες που συμβάλλουν στην ανεύρεση και ταυτοποίηση των λειψάνων αποτελούν σημαντικά εργαλεία στην προώπιση του δικαιώματος στην αλήθεια.⁹⁵⁴

Μέσα από τις μαρτυρίες γίνεται ξεκάθαρη η χαοτική συνθήκη που δημιουργήθηκε στο ζήτημα των αγνοουμένων και των πεσόντων αλλά και πώς το πρόγραμμα επιχείρησε ν' αντιμετωπίσει τα λάθη του παρελθόντος, πρώτα μέσω της παραδοχής των λαθών και έπειτα δια της έμμεσης συγγνώμης προς τις οικογένειες. Με βάση τις μαρτυρίες γίνεται ξεκάθαρη η μη υπεύθυνη στάση της Ελλάδας και των θεσμικών εκπροσώπων της στην ανάδειξη του ζητήματος, τόσο σε ατομικό επίπεδο, όσο και σε συλλογικό.

⁹⁵² Προφορική μαρτυρία Ε.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2022.

⁹⁵³ Stefan Schmitt, Amanda Sozer, Gillian Fowler and Dallas Mazoori, *Physicians for human rights: the role of forensic archaeology in transitional justice contexts*, in W. J. Mike Groen, Nicholas Márquez-Grant and Robert C. Janaway (eds.), *Forensic archaeology: A Global Perspective*, John Wiley & Sons, Ltd, New York 2015, p.472.

⁹⁵⁴ Στο ίδιο.

8^ο Κεφάλαιο: Ο ρόλος της δημοσιογραφίας της ειρήνης στην πορεία ανάδειξης του ζητήματος των αγνοουμένων μέσα από αφηγήσεις των πρωταγωνιστών

8.1. Η δημοσιογραφία της Ειρήνης: Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε ν' αναδείξουμε μια άλλη πτυχή που διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην ενεργοποίηση της κοινωνίας του νησιού για το ζήτημα της διαλεύκανσης της τύχης των αγνοουμένων. Εστιάζοντας στην εν εξελίξει ειρηνευτική διαδικασία στην Κύπρο, η δημοσιογραφία της ειρήνης μελετά τις επιρροές που έχουν και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι δημοσιογράφοι στην πορεία ανάδειξης του ζητήματος των αγνοουμένων και γενικώς των «φωνών» των θυμάτων. Η προσπάθεια αυτή συνεχίζεται ακόμη και σήμερα. Στο πλαίσιο αυτό προσεγγίσαμε emblematicές περιπτώσεις δημοσιογράφων και από τις δυο κοινότητες που συνέβαλαν στην ανάδειξη του ζητήματος και τόλμησαν ν' αναδείξουν εγκλήματα που διαπράχθηκαν και στις δυο κοινότητες του νησιού. Στην πορεία της έρευνας έγινε σχεδόν εξ αρχής κατανοητό πόσο σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι δημοσιογράφοι που «μίλησαν» για τα δεινά που υπέστησαν και που διέπραξαν μέλη των κοινοτήτων που ανήκουν και οι ίδιοι.

Μέσα από τις ενότητες του παρόντος κεφαλαίου και τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων των πρωταγωνιστών, επιχειρούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο δράσης των δημοσιογράφων σε συνθήκες παγωμένης σύγκρουσης οπότε καλούνται να διαχειριστούν ένα δισεπίλυτο ζήτημα, να μιλήσουμε για τη δημόσια σφαίρα των δυο κοινοτήτων, για τις προσπάθειες επαναπροσέγγισης, για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η έρευνα, τους κινδύνους και την αλήθεια που λειτουργεί ως ανάχωμα στη λήθη.

Παρόλο που η δημοσιογραφία θεωρείται σημαντικός παράγοντας στις κοινωνίες που βρίσκονται είτε σε σύγκρουση αλλά και μετά από σύγκρουση, η σχέση της με την ειρήνη δεν είναι τόσο καλή όσο με τις συγκρούσεις. Για τους δημοσιογράφους, ενώ οι συγκρούσεις και οι πόλεμοι αφορούν γεγονότα που μπορούν να παρατηρηθούν και να αναφερθούν, η ειρήνη είναι μια διαδικασία, η οποία είναι πιο δύσκολο να οριστεί, να

παρατηρηθεί και να αναφερθεί.⁹⁵⁵ Αυτό ακριβώς το κενό που εντοπίζεται σε πάρα πολλά παραδείγματα σε περιοχές που εξέρχονται μιας σύγκρουσης ή υφίστανται μια μόνιμη σύγκρουση «Frozen Conflict» θελήσαμε να αναδειχθεί και στη μελέτη περίπτωσης της Κύπρου, καθώς μέσα από τη διερεύνηση του ζητήματος των αγνοουμένων της Κύπρου, κατανοήσαμε και τη σημασία της δημοσιογραφίας της ειρήνης ως ενός εργαλείου του μηχανισμού απονομής ιστορικής δικαιοσύνης στις οικογένειες των θυμάτων, στα ίδια τα θύματα και συνολικά στις κοινωνίες.

Η εξέταση αυτής της αλληλεπίδρασης έχει πάρει μορφή μέσω ενός μικρού, αλλά σημαντικού όγκου εργασίας που εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο μια έκφανση της δημοσιογραφίας με προσανατολισμό την ειρήνη μπορεί ν' αναπτυχθεί, καθώς και να διερευνηθεί και τι θα μπορούσε να προσφέρει στην κατανόηση του κοινού όσον αφορά στα αίτια των συγκρούσεων, τις διαφορετικές προσεγγίσεις για την ερμηνεία των συγκρούσεων, και τη διατύπωση ενός διαλόγου που προτείνει επικοινωνιακές λύσεις στη διαίρεση.⁹⁵⁶ Σκοπός του κεφαλαίου είναι -εκτός της ανάδειξης των δημοσιογράφων που υποστηρίζουν αυτού του είδους τη δημοσιογραφία και αποτέλεσαν έναν φορέα κατανόησης για τις οικογένειες, καθώς και για τους μάρτυρες ακόμα και τους θύτες, οι οποίοι μέσω αυτών μπόρεσαν και μίλησαν ανώνυμα και επώνυμα στα προγράμματα «αλήθειας» που υπάρχουν στην Κύπρο, ικανοποιώντας εμμέσως και τις ανάγκες των οικογενειών των θυμάτων-, να υποστηρίξει συστάσεις για μια τάξη επικοινωνίας που θα είναι προσαρμοστική και αντανεκλαστική. Με αυτόν τον τρόπο θα ανταποκρίνεται στην ανάγκη για «περισσότερη δικαιοσύνη», περισσότερη ισότητα, περισσότερη αμοιβαιότητα στην ανταλλαγή πληροφοριών, λιγότερη εξάρτηση στις επικοινωνιακές ροές, περισσότερη διάχυση των μηνυμάτων προς τα κάτω, περισσότερη αυτοδυναμία και πολιτιστική ταυτότητα, περισσότερα οφέλη για όλη την ανθρωπότητα.⁹⁵⁷ Απόρροια αυτού θα είναι η βελτίωση της πολύπλευρης ενημέρωσης, η οποία θα αποφεύγει τα στερεότυπα που δημιουργούν τα

⁹⁵⁵ Βλ. για περισσότερα, Virgil Hawkins, "Media selectivity and the other side of the CNN effect: the consequences of not paying attention to conflict", *Media, War & Conflict*, vol.4 (1), (2011), p.55-68. Επίσης βλ. Graham Spencer, *The Media And Peace: From Vietnam To The War On Terror*, Palgrave Macmillan, London 2005.

⁹⁵⁶ Graham Spencer, *ό.π.*, p.165.

⁹⁵⁷ Μία από τις παλαιότερες μελέτες που αναγνωρίζει τις ελλείψεις της δημοσιογραφίας από αυτή την άποψη είναι η χρηματοδοτούμενη από την UNESCO έκθεση MacBride "πολλές φωνές, ένας κόσμος", *Communication and Society Today and Tomorrow, Many Voices One World: Towards a new more just and more efficient world information and communication order*, Report by the International Commission for the Study of Communication Problems, Unesco, 1980, p.18.

συγκρουσιακά αφηγήματα και θα κατανοεί τα λάθη και τα εγκλήματα που έκαναν μέλη και των δυο κοινοτήτων.

Μέσα σε αυτό το κεφάλαιο προσπαθούμε ν' αναδείξουμε τη σημασία και την ευθύνη που έχουν αυτοί οι ενεργοί πολίτες, οι δημοσιογράφοι που προωθούν την αλήθεια και στις δυο κοινότητες αποτελώντας μέσω αυτής της οδού κομμάτια ενός θετικού αγωγού επικοινωνίας που προωθούν μεθοδικά τη μελλοντική επανένωση του νησιού. Η έμφαση προς την ειρήνη είναι σαφής στην Έκθεση που έγινε υπό την αιγίδα της UNESCO και αναφέραμε παραπάνω, η οποία υποστηρίζει ότι, παρόλο που τα ενοχλητικά ή δυσάρεστα γεγονότα πρέπει να γίνονται γνωστά, το ίδιο πρέπει να γίνονται γνωστές και οι θέσεις που προσφέρουν την «υπενθύμιση ότι υπάρχουν ειρηνικές λύσεις».⁹⁵⁸ Στο παρόν κεφάλαιο όμως, θα δοθεί έμφαση σε αυτή την υπενθύμιση μέσω της ανάδειξης της σημασίας είτε της μαρτυρίας είτε της πληροφορίας που συμβάλλει στη διερεύνηση ενός τραυματικού γεγονότος που, όμως, ταυτόχρονα προωθεί και την ειρήνη μέσα από τη διάθεση ανεύρεσης της αλήθειας, παροχής υποστήριξης στα θύματα και στις οικογένειες τους και αναγνώριση των δεινών που υπέστησαν. Μέσα από την προβολή της σημασίας της προσπάθειας στήριξης και ενεργούς συμμετοχής στην ανεύρεση ανθρώπων που αγνοείται ο τόπος ταφής τους, οι πολίτες και οι δημοσιογράφοι, που αναδεικνύουν το ζήτημα, προωθούν εκ των πραγμάτων και την ειρήνευση στην περιοχή.

Επιχειρήσαμε να βρούμε αφηγητές με κριτήριο όχι μόνο από την ενεργή παρουσία τους στην ενημέρωση και στη δημόσια σφαίρα, αλλά και πληροφορίες από τους συγγενείς των αγνοουμένων, δεδομένου ότι οι τελευταίοι τους ανέφεραν σε αρκετές περιπτώσεις ως το μοναδικό έρεισμα που υπήρχε για να βρεθεί ο δικός τους άνθρωπος, παρέχοντάς τους πληροφορίες και ηθική υποστήριξη. Η ανάδειξη της σημασίας αυτών των δημοσιογράφων και των εμπειριών τους είναι που θα αναδείξει και τη σημασία της δημοσιογραφίας της ειρήνης στην περίπτωση της Κύπρου.

⁹⁵⁸Ο.π., p.140.

8.1.1. Η δημοσιογραφία της ειρήνης ως ανάχωμα της διχοτόμησης και της εδραίωσης της σύγκρουσης στην Κύπρο

Τα ειδησεογραφικά μέσα ενημέρωσης στην Κύπρο και οι δημοσιογράφοι που τα στελεχώνουν, έχουν αναπτυχθεί χωριστά στις δυο κοινότητες. Οι διαφορές μεταξύ των πολιτικών, πολιτιστικών και οικονομικών συνθηκών των κοινοτήτων έχουν διαμορφώσει την ειδησεογραφία και τα μέσα ενημέρωσης με διαφορετικό τρόπο.⁹⁵⁹ Ωστόσο, όταν μελετώνται και τα δύο συστήματα των μέσων ενημέρωσης στην Κύπρο, διαπιστώνεται ότι έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά, τα οποία μοιάζουν με το μεσογειακό μοντέλο των μέσων ενημέρωσης, όπως υψηλός πολιτικός παραλληλισμός,⁹⁶⁰ χαμηλός επαγγελματισμός, ισχυρή κρατική παρέμβαση και προσανατολισμός στην ελίτ.⁹⁶¹ Τα χαρακτηριστικά αυτά, όμως, δεν είναι σταθερά. Με την πάροδο των ετών, διαφορετικές δυνάμεις και διαδικασίες, όπως ο εκδημοκρατισμός, η ιδιωτικοποίηση και η εμπορευματοποίηση, έχουν δημιουργήσει υβριδικά πρότυπα συστημάτων ενημέρωσης στην Κύπρο.⁹⁶² Καταδεικνύουν τα χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου μοντέλου και σε αυτό το πλαίσιο του μωσαϊκού διαφορετικών φωνών εντοπίζουμε και τις φωνές των ανθρώπων που θέλουν να αναδείξουν τις «άβολες αλήθειες» της κάθε κοινότητας μιλώντας με έναν διττό τρόπο. Αρχικά, γνωστοποιούν τα εγκλήματα της κάθε κοινότητας και παράλληλα μεταφέρουν, ερευνούν και λειτουργούν υποστηρικτικά στο να δημιουργήσουν νέες μαρτυρίες, οι οποίες μπορούν να βοηθήσουν τις οικογένειες ν' αποκαλύψουν την αλήθεια για την εξέλιξη του αγνοούμενου οικείου τους.

Στην Κύπρο, ο επίσημος και ανεπίσημος διάλογος μεταξύ των πλευρών αποτελεί βασικό μέρος της προσπάθειας για ειρηνική διευθέτηση και ανοίγει τον δρόμο για τους ηγέτες των κοινοτήτων να συμμετάσχουν σε διαπραγματεύσεις προκειμένου να συζητήσουν τις θέσεις και τις προσδοκίες τους ο ένας από τον άλλο για τη διευθέτηση

⁹⁵⁹ Βλ. για περισσότερα, Sanem Şahin and Christiana Karayianni, "Journalism matters: reporting peace in Cyprus", *Media, Culture & Society*, vol.42 (7-8), (2020), p.1-17.

⁹⁶⁰ «Πολιτικός παραλληλισμός» θεωρείται ότι στη δημοσιογραφία ότι κάνουν τα έντυπα που εστιάζουν στη πολιτική και διατηρούσαν στενές σχέσεις με την κεντρική εξουσία (πολιτικά κόμματα). Ο «εξωτερικός πλουραλισμός» ήταν προφανής: η δημοσιογραφία γίνεται ερμηνευτική και ο δημοσιογραφικός επαγγελματισμός περιορίζεται σε σχέση με πιο ελεύθερα περιβάλλοντα όπου υπάρχει σεβασμός στη διαφορετική άποψη και σεβασμός στην ελευθεροτυπία.

⁹⁶¹ Βλ. για περισσότερα, Daniel C. Hallin & Paolo Mancini, *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

⁹⁶² Ο.π..

του προβλήματος.⁹⁶³ Παρόλα αυτά, είναι οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των ηγετών των κοινοτήτων που τα μέσα ενημέρωσης προωθούν περισσότερο. Ωστόσο, αυτές οι διαπραγματεύσεις διεξάγονται συνήθως από έναν διαμεσολαβητή που έχει οριστεί από τον Ο.Η.Ε. και πίσω από κλειστές πόρτες με περιορισμένη κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης. Πρόκειται για τη διπλωματία των κλειστών θυρών.⁹⁶⁴ Αυτή ακριβώς η κρυφή διπλωματία και οι διαπραγματεύσεις έφεραν την κοινωνία, τους απλούς πολίτες, μέρος της οποίας αποτελούσαν και οι οικογένειες, μακριά από την ουσιαστική γνώση των γεγονότων, κάτι που οδηγούσε στην περιθωριοποίησή τους (προκύπτει από τις μαρτυρίες των οικογενειών- βλ. κεφ.6) και σίγουρα τους διαμόρφωνε την εντύπωση ότι δεν συμπεριλαμβάνεται στις διαπραγματεύσεις η ουσιαστική επιθυμία για κατανόηση και επίλυση του ζητήματος που τους αφορούσε. Η συζήτηση για τις ανάγκες τους σίγουρα ήταν κάτι επουσιώδες για τα συστημικά Μ.Μ.Ε.. Αυτό, ακριβώς, το κενό άρχισε να καλύπτεται μεμονωμένα από δημοσιογράφους που επέλεξαν να συμβάλουν στη διαφορετική οπτική των γεγονότων, παράλληλα με την ουσιαστική βοήθεια στις οικογένειες.

Για αρκετές από τις οικογένειες, οι δημοσιογράφοι που ανέλαβαν αυτό τον ρόλο, αποτέλεσαν και την πιο ουσιαστική πηγή πληροφόρησης, με όποιους κινδύνους υπήρχε σ' αυτό, λόγω της έλλειψης θεσμικού πλαισίου προστασίας και για τις οικογένειες, αλλά και για τους ίδιους τους δημοσιογράφους. Για τις οικογένειες, η έλλειψη πλαισίου και πολλές φορές η μεμονωμένη πορεία, δημιουργούσε δυσκολίες και αναχώματα στην προσπάθεια κατανόησης των γεγονότων, λόγω των μαρτυριών και της συσσωρευμένης ψυχικής επιβάρυνσης, ταυτόχρονα όμως αποτελούσε και τη μόνη ενεργή προσπάθεια που συμμετείχαν και οι ίδιοι, γεγονός που τους δημιουργούσε την ελπίδα για την εύρεση της αλήθειας στο τέλος αυτού του «δύσβατου» δρόμου.

Δεδομένου ότι υπάρχει ήδη πολύ μικρή επικοινωνία, εμπιστοσύνη και ανοχή μεταξύ των δύο πλευρών όσον αφορά στα Μ.Μ.Ε., λόγω της αναπαραγωγής της επίσημης φωνής των ηγεσιών στην πλειονότητά τους αλλά και γιατί ένας τέτοιος διαχωρισμός αυξάνει τις υπάρχουσες διαιρέσεις αντί να ενθαρρύνει τη συμφιλίωση και

⁹⁶³ Βλ. για περισσότερα, Eleftherios A. Michael, *Peacemaking Strategies In Cyprus: In Search Of Lasting Peace*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2015.

⁹⁶⁴ Βλ. για περισσότερα, Eytan Gilboa, "Media Coverage of International Negotiation: A Taxonomy of Levels and Effects", *International Negotiation*, vol.5, (2000), p.543–568.

την κατανόηση.⁹⁶⁵ Η γλώσσα είναι ένας από τους λόγους αυτής της έλλειψης επικοινωνίας μεταξύ των πλευρών.⁹⁶⁶ Είναι δε αξιοσημείωτο ότι αυτή είναι μια διαπίστωση που πολλές από τις οικογένειες με δικοινοτικές σχέσεις αναφέρουν ως το σημαντικότερο ανάχωμα στην προσέγγιση των δυο κοινοτήτων. Πολύ λίγοι δημοσιογράφοι έχουν έρθει σε επαφή με τους δημοσιογράφους και τις πηγές πέρα από την κοινότητά τους, καθώς πολλοί δεν μπορούν να μιλήσουν τη γλώσσα της άλλης κοινότητας, η οποία είναι η ελληνική ή η τουρκική. Μόνο οι αγγλόφωνοι δημοσιογράφοι και λίγοι, που γνωρίζουν τη γλώσσα της άλλης κοινότητας, μπορούν να έχουν πρόσβαση και ν' ανταλλάσσουν πληροφορίες με τους δημοσιογράφους και τα μέλη της άλλης κοινότητας.⁹⁶⁷ Άξιο αναφοράς είναι ότι μερικοί εκ των αφηγητών μας (δημοσιογράφοι) κάλυψαν το χάσμα που δημιουργείται λόγω γλώσσας με εβδομαδιαία αρθρογραφία σε έντυπα της άλλης κοινότητας στη γλώσσα της, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο κοινωνούς -για τα θέματα που πραγματεύονται και τις πληροφορίες που γνωστοποιούν-, τα μέλη και των δυο κοινοτήτων. Ως προς την περιορισμένη πρόσβαση που αναφέρθηκε παραπάνω, λόγω της πλειοψηφίας των Μ.Μ.Ε., τα οποία προωθούν θέματα που επιθυμούν οι ηγεσίες, είναι ότι τα μέσα που χρησιμοποιούν αυτή την τακτική είναι λίγα και έχουν δικοινοτικό στίγμα.

Ένας άλλος λόγος γι' αυτό το χαμηλό επίπεδο επικοινωνίας, είναι ότι κάθε πλευρά έχει αναπτύξει το ιδεολογικό της πλαίσιο και την αφήγησή της για να εξηγήσει την αιτία και τη συνέχιση της σύγκρουσης.⁹⁶⁸ Και οι δύο κοινότητες αρνούνται τη νομιμότητα του «άλλου» και αρνούνται να αναγνωρίσουν τη διοίκηση και τους εκπροσώπους της. Τα περισσότερα μέσα ενημέρωσης συμμορφώνονται με αυτή τη στρατηγική επιλογή. Επίσημως ακολουθούν τη συγκεκριμένη πολιτική επιλογή, η οποία βασίζεται στη μη αναγνώριση της νομιμότητας του «άλλου κατεστημένου» και χρησιμοποιούν φράσεις όπως «ψευδοκράτος» (αντί της Τ.Δ.Β.Κ.), «λεγόμενος ηγέτης» ή «η ελληνοκυπριακή διοίκηση» (αντί για την Κ.Δ.) για ν' αναφερθούν ο ένας στον άλλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πορεία της έρευνας συναντήσαμε περισσότερες από μία φορές και από διαφορετικούς αφηγητές δημοσιογράφους την παραπάνω αιτιολογία. Αναφέροντας παράλληλα και παρόμοια παραδείγματα για να χλευάσουν

⁹⁶⁵ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο των Sanem Şahin and Christiana Karayianni, "Journalism matters: reporting peace in Cyprus", *Media, Culture and Society*, vol. 42 (7/8), (2020), p. 1-17.

⁹⁶⁶ Στο ίδιο.

⁹⁶⁷ Στο ίδιο.

⁹⁶⁸ Στο ίδιο.

αυτή τη συνθήκη, λέγοντάς μας πως όταν πηγαίνουν στην άλλη κοινότητα, δεν λένε πίνω «νερό», αλλά «ψευδο-νερό» ή όταν πρέπει να μεταφερθεί μια είδηση της τ/κ κοινότητας και γίνεται λόγος για τα δικαστήρια, τα προσφωνούν «ψευδο-δικαστήρια». Παρόμοια είναι η προσέγγιση και στις δυο κοινότητες, γεγονός που αποδεικνύει την προσπάθεια απονομιμοποίησης της κοινότητας, στην οποία δεν ανήκουν. Αυτά τα ιδεολογικά πλαίσια επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο οι δημοσιογράφοι προσεγγίζουν την κοινότητα σε όλη τη διαχωριστική γραμμή. Αναφέρουν σε άρθρο τους οι Sanem Şahin & Christiana Karayianni:

«Οι συνεντεύξεις με τους δημοσιογράφους της Ε/Κ έδειξαν ότι είναι πιο πιθανό να συμμορφωθούν με επίσημες πολιτικές και διστάζουν να μιλήσουν με Τουρκοκύπριους πολιτικούς παράγοντες. Ακόμη και αν πάρουν συνέντευξη από έναν Τουρκοκύπριο κυβερνητικό εκπρόσωπο, δεν θα αναφέρονταν σε αυτόν με τον επίσημο τίτλο του, καθώς αυτό θα μπορούσε να σημαίνει την αναγνώριση της νομιμότητας της κυβέρνησής τους, η οποία περιγράφεται επίσημα ως «ψευδεπίγραφη» από τη δική τους. Από την άλλη πλευρά, οι Τουρκοκύπριοι δημοσιογράφοι ισχυρίζονται ότι οι προσπάθειές τους να πάρουν συνέντευξη από τα πολιτικά πρόσωπα των Ε/κ συχνά απορρίπτονται. Με την πάροδο των ετών, οι Τουρκοκύπριοι δημοσιογράφοι έχουν αναπτύξει μια πιο χαλαρή στάση απέναντι στους επίσημους περιορισμούς. Ορισμένοι δημοσιογράφοι αναγνωρίζουν την Κ.Δ. ως το επίσημο κράτος της Κύπρου και χρησιμοποιούν το όνομά της στις ειδήσεις τους, παρά το γεγονός ότι γνωρίζουν ότι θα λογοκριθεί. Ένας Τουρκοκύπριος δημοσιογράφος, ο οποίος σπούδασε την ελληνική γλώσσα στο πανεπιστήμιο για να μπορέσει να γίνει δίγλωσσος δημοσιογράφος, θεώρησε ότι ήταν λάθος που έπρεπε να αλλάξει τους επίσημους τίτλους όταν μετέφραζε τις ειδήσεις από τα ε/κ μέσα ενημέρωσης: «Αντί να λέμε Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας, λέμε ηγέτης της διοίκησης των Ε/Κ. Αυτό με ενοχλεί. Θα έπρεπε να το μεταφράζετε, όπως το λέει, αλλά υπάρχουν κάποιοι πολιτικοί κανόνες και πρέπει να τους ακολουθήσουμε».⁹⁶⁹

Παρόμοιες αντιδράσεις αντιμετωπίσαμε και εμείς στο πλαίσιο της έρευνας, δηλαδή την τάση πλέον προς μια πιο φιλελεύθερη προσέγγιση, η οποία έχει μετατοπίσει το βάρος σε μια πιο ανεκτή προσέγγιση και αναφορά των ειδήσεων της άλλης κοινότητας. Ένας από τους αφηγητές-δημοσιογράφους ελληνοκυπριακής καταγωγής εργαζόταν σε Πανεπιστήμιο της τουρκοκυπριακής κοινότητας διδάσκοντας και

⁹⁶⁹Ο.π., π.8-9, αναφέρεται στο άρθρο και σε συνέντευξη που έδωσε Τ/κ δημοσιογράφος.

μένοντας στην τουρκοκυπριακή κοινότητα. Αυτά τα παραδείγματα, αν και μεμονωμένα, έχουν αρχίσει να δείχνουν μια τάση διαφοροποίησης σε σχέση με το παρελθόν.

Κατά συνέπεια, δουλεύοντας μέσα σε αυτό το πολιτικό περιβάλλον, είναι δύσκολο για τους δημοσιογράφους να παρουσιάσουν ένα ισορροπημένο ρεπορτάζ που να αντικατοπτρίζει τις απόψεις και των δύο κοινοτήτων. Τα κίνητρα των δημοσιογράφων, οι οποίοι απευθύνονται για να πάρουν πληροφορίες για την κοινότητα του «άλλου», συχνά αμφισβητούνται. Μέλη των δυο κοινοτήτων και πολιτικοί παράγοντες είναι καχύποπτοι με τους δημοσιογράφους που ελέγχουν πληροφορίες που προέρχονται από την πλευρά της άλλης κοινότητας, αντιμετωπίζοντας πολλές φορές και απειλές, οι οποίες παρεμποδίζουν το έργο τους. Μια τέτοια μεταχείριση αποθαρρύνει άλλους δημοσιογράφους να κάνουν το ίδιο και έχει ως αποτέλεσμα μια δημοσιογραφία που παρέχει μόνο τις οπτικές γωνίες της μιας πλευράς. Αναπόφευκτα, αυτή η συνθήκη βοηθά τους πολιτικούς ηγέτες, οι οποίοι ανταγωνίζονται για να ελέγχουν τις πληροφορίες που κοινοποιούνται στο κοινό τους.

Οι δημοσιογράφοι που συνέβαλαν στην ανάδειξη της αλήθειας, την υποστήριξη της οικογένειάς τους μέσω της έρευνας, καθώς και την προσπάθεια απονομής ιστορικής δικαιοσύνης, ήταν αυτοί που αποτέλεσαν το εφαλτήριο για μια πιο μαζική γνώση των αποσιωπημένων περιστατικών, αλλά και της πραγματικότητας που βίωναν και συνεχίζουν να βιώνουν οι οικογένειες. Η συμπερίληψη πληροφοριών από την «άλλη» πλευρά σημαίνει να παρουσιάζονται εναλλακτικές και αντικρουόμενες πληροφορίες στο κοινό, γεγονός που θα μπορούσε να υπονομεύσει τις προσπάθειες των ηγετών να προωθήσουν τις θέσεις τους και να επηρεάσουν την κοινή γνώμη. Η συμπερίληψη των πληροφοριών για τις οικογένειες των αγνοουμένων και στις δυο κοινότητες συμβάλλει στη συμπερίληψη της οδύνης, καθώς και στην κατανόηση των δεινών που υπέστησαν μέλη και των δυο κοινοτήτων.

8.1.2. Οι λόγοι διαφορετικότητας της προφορικής ιστορίας ως παραλληλισμός των ποιοτικών στοιχείων της δημοσιογραφίας της ειρήνης, καθώς και η αναγκαιότητα ύπαρξης και των δυο σε περιοχές με τραυματικά παρελθόντα

Η δημοσιογραφία της ειρήνης, ως εναλλακτική της παραδοσιακής δημοσιογραφίας που είναι προσανατολισμένη στις συγκρούσεις, όχι μόνο προσπαθεί να συμβάλει σε πρωτοβουλίες ειρήνης, αλλά και καλεί τους δημοσιογράφους να διερευνήσουν τα λάθη όλων των συμμετεχόντων στη σύγκρουση. Στο διάσημο διάγραμμα που δημιούργησε ο Johan Galtung (2006), αντιπαραβάλλοντας τη δημοσιογραφία της ειρήνης στην πολεμική δημοσιογραφία, αναφέρεται ότι η δημοσιογραφία που προάγει την ειρήνη, εξανθρωπίζει όλες τις πλευρές, εστιάζει στις αόρατες επιπτώσεις της βίας, εκθέτει τις αναλήθειες όλων των πλευρών, αποκαλύπτει τις συγκαλύψεις, εστιάζει στον πόνο όλων, δίνει όνομα –ταυτοποιεί κατά το δυνατόν- όλους τους θύτες ή αυτούς που τους υποκρύπτουν.⁹⁷⁰ Η αποκαθήλωση των ηγεμονικών ομάδων και η δυνατότητα πρόσβασης σε μη ηγεμονικές ομάδες που συμμετείχαν στη σύγκρουση ως θύματα και στις δυο πλευρές της διαμάχης, στην περίπτωση της Κύπρου, όχι μόνο διευρύνει τον ορίζοντα σπάζοντας το απόστημα που δημοσιοποιεί μόνο τα εγκλήματα της μίας πλευράς, απανθρωποποιώντας την άλλη, αλλά βοηθάει στο να κατανοήσουν και μέλη της ίδιας κοινότητας το μέγεθος των εγκλημάτων, που οι περιχαρακωμένες αφηγήσεις αποσιωπούσαν.⁹⁷¹

Η προφορική ιστορία, από την άλλη, που είναι και το μεθοδολογικό εργαλείο της παρούσας έρευνας, διαφοροποιείται από τους άλλους μηχανισμούς κατανόησης της αλήθειας γιατί νοηματοδοτεί το πλαίσιο που ερευνά,⁹⁷² μέσα από τις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας των αφηγητών. Οι συνεντευξιαζόμενοι ανήκουν σε όλο το φάσμα των κοινωνικών τάξεων, γεγονός που βοηθάει να αποκαλυφθούν άγνωστα γεγονότα ή άγνωστες διαστάσεις γνωστών γεγονότων.⁹⁷³ Επίσης, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η προφορική ιστορία αναδεικνύει όσο καμία άλλη μέθοδος την υποκειμενικότητα του ομιλητή στον ερευνητή.⁹⁷⁴ Στοιχεία, όπως η προφορικότητα και η αμεσότητα, παρέχουν τη δυνατότητα όχι μόνο να μάθουμε γεγονότα, αλλά παράλληλα να γνωρίσουμε τι σκέφτηκαν οι δρώντες, τι έπραξαν, τι αισθάνθηκαν, τι πιστεύουν, πώς σκέφτηκαν και αισθάνθηκαν.⁹⁷⁵

⁹⁷⁰ Βλ. για περισσότερα, Johan Galtung, "Peace journalism as an ethical challenge" *Global Media Journal: Mediterranean Edition*, vol.1 (2), (2006), p.1-4.

⁹⁷¹ Στο ίδιο.

⁹⁷² Alessandro Portelli, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική: Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση*, μετάφραση Βάσια Λέκκα, Πλέθρον, Αθήνα 2020, σ.22.

⁹⁷³ Ο.π..

⁹⁷⁴ Ο.π..

⁹⁷⁵ Ο.π..

Μέσα από τα παραπάνω προκύπτει και το ζήτημα της εγκυρότητας των συνεντευξιαζόμενων για το περιεχόμενο των λεγομένων τους. Σε αυτήν την περίπτωση η εξακρίβωση και διασταύρωση του περιεχομένου των συνεντεύξεων επιχειρείται να γίνει μέσω της σύγκρισης και συσχέτισης της προφορικής μαρτυρίας με τα άλλα ιστορικά αρχεία και μαρτυρίες.⁹⁷⁶ Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι στις προφορικές συνεντεύξεις δεν αναδύονται μόνο τα γεγονότα, αλλά και αυτά που αποσιωπά ο αφηγητής είτε γιατί δεν θέλει να τα αποκαλύψει είτε γιατί φοβάται.⁹⁷⁷ Σε αυτό το πλαίσιο η έρευνα καλείται ν' αποκαλύψει ζητήματα κρίσιμης σημασίας για την ανάδειξη αθέατων και «δυσνόητων» νοημάτων, δυσνόητων διότι τόσα χρόνια κυριαρχούσαν αφηγήματα που είχαν περιθωριοποιήσει τις άλλες οπτικές και τις «φωνές» των θυμάτων.

Η βασική προϋπόθεση της δημοσιογραφίας της ειρήνης είναι ότι τα μέσα ενημέρωσης μπορούν και πρέπει να διαδραματίσουν θετικό ρόλο στην προώθηση της ειρήνης.⁹⁷⁸ Σύμφωνα με τον Johan Galtung που επινόησε τον όρο, η δημοσιογραφία της ειρήνης είναι μια ηθική εναλλακτική λύση στη δημοσιογραφία του πολέμου, η οποία είναι το κυρίαρχο στυλ στην παγκόσμια αγορά των μέσων ενημέρωσης. Η δημοσιογραφία της ειρήνης είναι προσανατολισμένη στην καταλλαγή των παθών και την επίτευξη ειρήνευσης σε περιοχές με μακροχρόνιες διαμάχες, όπως η Κύπρος. Βασικοί στόχοι της είναι οι εξής:

- ❖ Δίνει φωνή σε όλα τα μέρη, δείχνει ενσυναίσθηση και κατανόηση.
- ❖ Εξανθρωπίζει όλες τις πλευρές.
- ❖ Είναι προσανατολισμένη στην αλήθεια.
- ❖ Αποκαλύπτει τις αναλήθειες όλων των πλευρών και τις συγκαλύψεις.
- ❖ Η δημοσιογραφία της ειρήνης είναι προσανατολισμένη στον άνθρωπο και το θύμα.
- ❖ Επικεντρώνεται στα βασικά από όλες τις πλευρές, δίνει φωνή στους περιθωριοποιημένους.
- ❖ Η δημοσιογραφία της ειρήνης είναι προσανατολισμένη στη λύση και την επιδιώκει.

⁹⁷⁶Alice Hoffman, "Reliability and validity in oral history", *Today's Speech*, vol.22 (1), (1974), p.25.

⁹⁷⁷Alessandro Portelli, *ό.π.*, σ.28.

⁹⁷⁸Βλ. για περισσότερα, Graham Spencer, *ό.π.*. Βλ. επίσης Suleyman Irvan, "Peace Journalism as a Normative Theory: Premises and Obstacles", *Global Media Journal: Mediterranean Edition*, vol.1 (2), (2006), p.34-39.

❖ Αναδεικνύει τις πρωτοβουλίες για την ειρήνη.⁹⁷⁹

Με βάση τα παραπάνω, κατανοεί κάποιος ότι υπάρχει μια βαθύτερη σύνδεση στον πυρήνα των δυο πεδίων, όσον αφορά στις επιδιώξεις και όχι τη μεθοδολογία. Η σύνδεση που επιχειρείται σε αυτή την ενότητα, δεν επιδιώκει να ταυτίσει τα δυο πεδία, αλλά μέσω της σύγκρισης να τα κατανοήσει ουσιαστικά και ξεχωριστά το ένα με το άλλο. Αφετηριακός λόγος ήταν τα κοινά στοιχεία που εντοπίσαμε μέσα από την έρευνα. Οι δημοσιογράφοι που προώθησαν την ειρήνη και προσπαθούν για την ανεύρεση της αλήθειας στο ζήτημα των αγνοουμένων και της ανάδειξης των εγκλημάτων, έδωσαν φωνή στα θύματα και σε περιθωριοποιημένα αφηγήματα, ανέδειξαν άβολες αλήθειες και στις δυο κοινότητες, υποστήριξαν τα θύματα στην προσπάθεια διερεύνησης της κάθε μιας ξεχωριστής περίπτωσης και επιχειρήσαν να παρουσιάσουν την άλλη κοινότητα ως την άλλη πλευρά του καθρέφτη της σύγκρουσης απορρίπτοντας τόσο τη δαιμονοποίηση όσο και την εξιδανίκευση. Συγχρόνως, έδωσαν βήμα μέσω της προφορικότητας των συνεντεύξεων στις οικογένειες των θυμάτων και τους μάρτυρες, ακούστηκε η υποκειμενική άποψή τους.

Η δημοσιογραφία της ειρήνης είναι ένας εναλλακτικός «δρόμος» της δημοσιογραφίας, όπως και η προφορική ιστορία στην επιστημονική ανάδειξη ενός θέματος. Κανένα από τα δυο δεν αποτελεί πανάκεια, αλλά πάντως δείχνουν μια διαφορετική διαδρομή στην ανάλυση ενός ζητήματος μετά από μια σύγκρουση, όπως η μαζική καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η ανάγκη ακρόασης των φωνών των θυμάτων και των οικογενειών τους. Η δημοσιογραφία της ειρήνης δημοσιεύει και κοινοποιεί ιστορίες, όπως κάνουν οι αφηγητές του παρόντος κεφαλαίου και οι ερευνητές προφορικής ιστορίας δημιουργούν τεκμήρια μέσω των ηχογραφημένων συνεντεύξεων και της βάσης δεδομένων που δημιουργούν.⁹⁸⁰ Οι ερευνητές της προφορικής ιστορίας επιχειρούν να νοηματοδοτήσουν γνωστά και άγνωστα γεγονότα μέσω της προφορικότητας, και κρίνονται από την εφαρμογή αυτού του μεθοδολογικού εργαλείου, όπως και οι δημοσιογράφοι από τον τρόπο που χειρίζονται τις ιστορίες που δημοσιοποιούν.

⁹⁷⁹Johan Galtung, *ό.π.*, p.1-4.

⁹⁸⁰Alessandro Portelli, *ό.π.*, σ.13.

8.2. Πώς ξεκίνησες;

Η δημοσιογραφία της ειρήνης αποτέλεσε τον διαφορετικό δρόμο που ακολούθησαν μέλη του ευρύτερου επαγγέλματος στην προσπάθεια για την ανάδειξη δικαιοδικών θεμάτων την επαναπροσέγγιση των δύο κοινοτήτων. Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε ν' αναδείξουμε μέσα από τις αφηγήσεις δημοσιογράφων και των δύο κοινοτήτων το εφελτήριο αυτών των διαδρομών, την αφετηριακή τους στιγμή σε αυτή τη «δύσβατη» πορεία.

Οι πολεμικές ιστορίες, που καλύπτουν οι δημοσιογράφοι, υποφέρουν από εντυπωσιασμό, ταύτιση με τη μία και μόνο πλευρά και υπερβολική έμφαση στις υλικές ζημιές αλλά και στις ανθρώπινες απώλειες.⁹⁸¹ Αυτός ο τύπος ρεπορτάζ έχει χαρακτηριστεί ως πολεμική δημοσιογραφία, κατά τον οποίο οι δημοσιογράφοι χρησιμοποιούν τη γλώσσα του στρατιωτικού θριάμβου ή/και της θυματοποίησης της εκάστοτε πλευράς όσον αφορά στις απώλειες, και έχουν έναν προσανατολισμό στη δράση που προτρέπει στη βία ως μέσο για την επίλυση του προβλήματος, το οποίο μερικές φορές προκαλεί ακόμη περισσότερες συγκρούσεις.⁹⁸² Η επιλογή, λοιπόν, της μεμονωμένης διαφοροποίησης λειτουργιών της δημοσιογραφίας κρίνεται κομβική στην περίπτωση της Κύπρου, καθώς ανοίγει μια εναλλακτική διαδρομή όσον αφορά στην επαφή ανθρώπων των δύο κοινοτήτων με τα τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος σε επίπεδο ενημέρωσης.

«Ονομάζομαι S.U. και εργάζομαι ως ακτιβίστρια δημοσιογράφος τα τελευταία 42 χρόνια και είμαι από τη Λευκωσία, ξεκίνησα τη δημοσιογραφία τυχαία. Αρχικά ασχολήθηκα με την επιμέλεια των κειμένων στην εφημερίδα και μετά από την παραίτηση ενός συναδέλφου, ανέλαβα και δημοσιογραφικό ρόλο κάνοντας ρεπορτάζ, τα άρθρα μου είχαν αποδοχή και συνέχισα σε αυτό τον ρόλο. Όσον αφορά το ζήτημα των αγνοουμένων, έγινε πάλι τυχαία η ενασχόλησή μου διαβάζοντας κάτι σχετικό 22 χρόνια πριν και γνωρίζοντας έναν φίλο, περί του οποίου αγνοούσα ότι είχε πατέρα που αγνοείται, δεν μας το είχε αναφέρει ποτέ, σε κανέναν δεν είχε αναφέρει τίποτα. Έδωσε μια συνέντευξη σε ξένο δημοσιογραφικό κανάλι και σοκαρίστηκα γιατί δεν γνωρίζαμε εμείς κάτι σχετικό. Επειδή

⁹⁸¹ Βλ. για περισσότερα, Alvin Toffler and Heidi Toffler, *War And Anti-War: Survival At The Dawn Of The 21st Century*, Little Brown & Co, New York 1998. Επίσης, βλ. Jean Seaton and Tim Allen (eds.), *The Media of Conflict: War Reporting And Representations Of Ethnic Violence*, Zed Books, London 1999.

⁹⁸² Βλ. για περισσότερα, Seow Ting Lee and Crispin C. Maslog, "War or Peace Journalism? Asian Newspaper Coverage of Conflicts", *Journal of Communication*, vol.55 (2), (2005), p.311-329.

είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι το ζήτημα των αγνοουμένων δεν υπήρχε στην πραγματικότητα για τους Τουρκοκύπριους, το κατέστελλαν, οι άνθρωποι ήταν σιωπηλοί σχετικά με αυτό το θέμα. Έτσι ξεκίνησα να δημοσιεύω τα πρώτα άρθρα μου σχετικά με αυτό το ζήτημα, γιατί συνειδητοποίησα ότι αν κάποιος λείπει από μια οικογένεια, αφήνει ένα δυσαναπλήρωτο κενό, ότι και αν έγινε, ότι και αν γίνει, η απουσία είναι εκεί και αυτή ήταν η αρχή».⁹⁸³

«Ονομάζομαι Α.Π. και είμαι δημοσιογράφος και έχω ασχοληθεί με το ζήτημα των αγνοουμένων σε μια αρκετά μεγάλη χρονική κλίμακα. Το εφελτήριο να ασχοληθώ με το ζήτημα των αγνοουμένων αποτέλεσε αρχικά ένα τυχαίο γεγονός, όταν ένας φίλος μου είχε πάει στο κοιμητήριο της Λακατάμιας και επιστρέφοντας, έμενε στο διπλανό διαμέρισμα από εμένα αυτός, μου είπε: «Ξέρεις συμβαίνει κάτι περίεργο στη Λακατάμια, είδα ταφόπλακες να γράφουν πάνω άγνωστος στρατιώτης, πεσών 22 Ιουλίου του 1974 ή άγνωστος πολίτης πεσών 25 Ιουλίου του 1974». Του λέω: «δεν γίνεται, τι άγνωστος;». Είναι αγνοούμενοι δηλαδή! Και μου λέει: «Ναι και εγώ αυτό σκέφτηκα» και επειδή ήταν βράδυ, ξημέρωσε και είχα ένα μηχανάκι το πήρα και πήγα στο κοιμητήριο, έβγαλα καμία εβδομάδα στο κοιμητήριο γιατί ανακάλυψα ότι ήταν περίπου 140 οι τάφοι του 1974 και από εκεί ξεκίνησα να διερευνώ αυτή την ιστορία. Η επόμενη κίνησή μου ήταν να πάω στην επιτροπή συγγενών αγνοουμένων, όπου την ημέρα που είχα πάει εκεί ήταν και το ελληνοκύπριο μέλος της Δ.Ε.Α. εκεί και είπα: «Κύριοι θέλω τον κατάλογο των αγνοουμένων». Με κοίταζαν σαν να ήμουν εξωγήινος και μου είπαν ότι ο κατάλογος των αγνοουμένων είναι άκρως απόρρητος. Στη βάση της κοινής λογικής, σκέφτηκα ότι ήταν πολύ περίεργο αυτό το πράγμα.

Έφυγα και προσπάθησα να δω τη διεθνή πρακτική, η οποία αναφέρει ότι μετά από έναν πόλεμο οι αγνοούμενοι καταγράφονται και την εποχή εκείνη που δεν είχαμε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τα ονόματά τους θυροκολλούνταν ή κοινώς όπου υπήρχε πόρτα και τοίχος και κολώνα της Δ.Ε.Η. βρίσκεις τα ονόματα πάνω και αυτό διότι όσοι επέζησαν του πολέμου και είχαν συμπολεμιστές που σκοτώθηκαν, έπρεπε να έχουν πάει και να δηλώσουν ότι ο τάδε σκοτώθηκε τότε και βρισκόμασταν μαζί σε αυτή την περιοχή και τον είδαμε να είναι νεκρός ή τον θάψαμε περίπου εκεί. Αυτό συνέβαινε, έτσι ώστε οι κρατικές υπηρεσίες αφού το διασταυρώσουν, να ειδοποιήσουν την οικογένεια ότι ο γιός σας είναι πεσών και βρίσκεται σε αυτή την περιοχή και το μαρτυρούν αυτοί οι

⁹⁸³ Προφορική μαρτυρία S.U., Κύπρος, 20/9/2022.

*συμπολεμιστές. Αυτό που έβλεπα προχωρώντας ήταν ότι κρατούσαν τον κατάλογο των αγνοουμένων για έναν περίεργο λόγο απόρρητο, ζήτησα από το μέλος της Δ.Ε.Α. που ήταν εκεί να μου δώσει τον κατάλογο και μου απάντησε να απευθυνθείς στην κυβέρνηση και αυτός ήταν ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης στην Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων. Δεν ήξερα όλο αυτό που ανακάλυψα εκ των υστέρων».*⁹⁸⁴

Με βάση και τα παραπάνω αποσπάσματα συνεντεύξεων που μας παραχωρήθηκαν για την έρευνά μας γίνεται κατανοητή η αποσιώπηση που υπήρχε ανάμεσα στις δυο κοινότητες για το ζήτημα τόσο των αγνοουμένων, αλλά και το ποιο συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν τον κατάλογο. Και στις δυο περιπτώσεις αφηγητών, οι οποίοι αποτελούν εμβληματικές μορφές στην προσπάθεια ανάδειξης του ζητήματος των αγνοουμένων και στις δυο κοινότητες, η ταύτιση των ιστοριών ως προς τα τυχαία γεγονότα που αποτέλεσαν το εφαλτήριο για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος είναι ενδεικτικά ως προς την καθοδηγούμενη αποσιώπηση, η οποία υπήρχε γι' αυτά τα ζητήματα, καθώς και την ανάγκη πλέον της κοινωνίας των πολιτών να αντιμετωπιστούν επιτέλους ζητήματα που για χρόνια έμεναν στο σκοτάδι.

Δίνοντας έμφαση στις διαφορές μέσω της παρουσίασης των ειδήσεων και στην ενίσχυση της εθνικής μνήμης, οι δυο κοινότητες όχι μόνο ενδυνάμωσαν τον διαχωρισμό της κάθε κοινότητας, αλλά υποδαύλισαν φόβους και ανησυχίες που θα διαιώνιζαν τη σύγκρουση.⁹⁸⁵ Μέσα στην παραπάνω διαμορφωθείσα ατμόσφαιρα, οι φωνές που διαφοροποιούνταν ήταν εξαίρεση και είχαν ν' αντιμετωπίσουν μια παγιωμένη συνθήκη θεσμικά όσο και δημοσιογραφικά. Από τις μαρτυρίες προκύπτει η έντονη προσπάθεια για χειραγώγηση του ζητήματος με βάση και τα αφηγήματα που είχαν ήδη ακολουθηθεί για χρόνια και στις δυο κοινότητες.

Στην τουρκοκυπριακή κοινότητα, το ζήτημα της ύπαρξης αγνοουμένων ήταν κάτι που αποτελούσε ταμπού. Αγνοούσαν ακόμα και την ύπαρξή του ακόμα και φιλικά προσκείμενα μέλη συγγενών ανθρώπων που αγνοούνταν. Στην ελληνοκυπριακή κοινότητα η ύπαρξη αγνοουμένων προσώπων ήταν εις γνώσιν της κοινωνίας, αλλά κάτω από ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, το οποίο ήταν αυστηρά περιορισμένο, και καθοδηγούνταν από την κεντρική διοίκηση και τον συστημικό τύπο. Η αναφορά του αφηγητή στην αυστηρά απόρρητη λίστα ήταν ενδεικτική του χειρισμού της υπόθεσης

⁹⁸⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Π., Κύπρος, 1/7/2022.

⁹⁸⁵ Graham Spencer, *ό.π.*, p.94.

θεσμικά. Αυτό είναι ένα ζήτημα το οποίο έχουν θίξει και οι περισσότεροι εκ των συγγενών στην πορεία της έρευνας, ως ένα ακόμα λόγο αποσιώπησης και συσκότισης του ζητήματος μέχρι και την επίσημη δημοσιοποίηση της λίστας.

Η αποσιώπηση και η αβεβαιότητα δημιουργούσαν ένα είδος φόβου στην κυπριακή κοινωνία, δεδομένου ότι η παγωμένη σύγκρουση και η χρόνια διαμάχη των δύο πλευρών, η οποία κατέληξε στην εισβολή της Τουρκίας το 1974, είχε δημιουργήσει τετελεσμένα. Ο φόβος γεννά μίσος και ταυτόχρονα καλλιεργεί την εξάρτηση από πρόσωπα εξουσίας, η λατρεία των οποίων εξυμνείται και περιφρουρείται από τα ίδια τα μέσα ενημέρωσης.⁹⁸⁶ Οι διαφορετικές φωνές, παρότι αρχικά ήταν περιθωριοποιημένες από το υπόλοιπο κομμάτι του συστημικού τύπου, αποτέλεσαν την απαρχή διερεύνησης και αφύπνισης της κοινωνίας για ένα ζήτημα για το οποίο μέχρι τότε στις δυο κοινότητες η πλειοψηφία γνώριζε ελάχιστα.

8.3. Η σημασία της δημοσιογραφίας στην ανάδειξη του παρελθόντος της Κύπρου στη δημόσια σφαίρα και στην επαναπροσέγγιση

Η δημοσιογραφία της ειρήνης επικεντρώθηκε στη διαφοροποίηση των ειδήσεων, καθώς και στη δυνατότητα επαναπροσέγγισης ανάμεσα στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα σε χώρες που βίωσαν ή συνεχίζουν ακόμα να βιώνουν τις συνέπειες του πολέμου.⁹⁸⁷ Η Κύπρος, ακόμα και μετά το τέλος των εχθροπραξιών, για χρόνια βίωσε και βιώνει μια παρατεταμένη παγωμένη σύγκρουση (Frozen Conflict). Στη διαμόρφωση αυτού του κλίματος συμμετείχε ενεργά και η δημοσιογραφία στις δυο κοινότητες, η οποία συνέβαλλε σε αυτό με τον τρόπο μετάδοσης και τον έλεγχο των ειδήσεων. Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τον τρόπο λειτουργίας της δημοσιογραφίας, ως επικρατούσα έκφανση σήμερα, καθώς και τη σημασία της αντίδρασης της δημοσιογραφικής κοινότητας, όταν μέλη της διαφοροποιούνται και επιχειρούν ν' αναδείξουν θέματα που μέχρι σήμερα αποσιωπούσαν. Ο μηχανισμός της αναπαραγωγής των ειδήσεων κρίνεται σημαντικό να κατανοηθεί, ώστε να αναδειχθεί

⁹⁸⁶ Marc Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina*, University of Luton Press, Luton 1999, p. 297.

⁹⁸⁷ Seow Ting Lee and Crispin C. Maslog, *ό.π.*, p.312-313.

και η σημασία της διαφοροποίησης τόσο στην ανάδειξη του παρελθόντος, όσο και στη διαδικασία επαναπροσέγγισης.

*«Το πρόβλημα είναι ότι στην Κύπρο δεν υπάρχει έρευνα, ένα μέσο ενημέρωσης δεν ενδιαφέρεται να κάνει έρευνα, ενδιαφέρεται να γίνει delivery δηλώσεων, ο πρόεδρος είπε αυτό σήμερα, ο τάδε αρχηγός κόμματος είπε αυτό και άλλα παρόμοια, στέκονται μόνο στην αναπαραγωγή ειδήσεων. Για να γίνει έρευνα, θα πρέπει να είναι σε ένα θέμα που κρίνουν ότι θα είναι συμφέρουσα για αυτούς. Για παράδειγμα τον κρατικό ύμνο της Κυπριακής Δημοκρατίας, όπου ήταν κρυμμένος για χρόνια, μετά από κάμποσα βάζα τον ανακάλυψα, τον έβγαλα στο διαδίκτυο, το ηχητικό απόσπασμα και έγγραφα από κάτω τρεις-τέσσερις γραμμές εκείνο που κατάφερα να μάθω, πώς και γιατί και τα λοιπά. Λοιπόν, τα τελευταία 2-3 χρόνια, την πρώτη Οκτωβρίου, κάνουν κάποια αφιερώματα κάποιοι σταθμοί, παίρνουν τον ύμνο από το διαδίκτυο, ενώνουν 2-3 πράγματα παραπάνω από εκείνα που είχα βάλει εγώ και προχώρησαν την έρευνα με λίγες περισσότερες λεπτομέρειες και μένουν ως εκεί. Δεν θα δεις, ας πούμε, εκτός από ελάχιστους, έναν κεντρικό τηλεοπτικό ή ραδιοφωνικό σταθμό να κάνει έρευνα για τα αρνητικά της κοινότητάς του, όπως η Ε.Ο.Κ.Α. ή για το τι έγινε την περίοδο 1963-1964, αυτή είναι η αθέατη ιστορία, όμως έχω παρατηρήσει πως αν βγάλεις κάτι που να είναι αντίθετο στο επίσημο αφήγημα, υπάρχουν δυο ειδών αντιδράσεις, η κατακραυγή και τα μπράβο, από τον απλό κόσμο, όχι από τις επίσημες αρχές, οι οποίες σιωπούν».*⁹⁸⁸

«Τι θα πούμε στα παιδιά μας; Για τις σφαγές; Για τις θηριωδίες; Τι θα πούμε; Πρέπει να βρούμε πώς θα διηγηθούμε την ιστορία, που έχει ήδη διηγηθεί ο καθένας την ιστορία με τον δικό του τρόπο. Ο Ελληνοκύπριος είδε μόνο τον Σύσκληπο,⁹⁸⁹ Κερόνεια και αλλού, όπου υπήρχαν εγκλήματα των Τούρκων, αλλά δεν είδε ποτέ τα εγκλήματα τα δικά μας, όπως στις περιοχές Αλόα, Μάραθα και Σανταλάρη και ταυτόχρονα ο άλλος (ενν. τουρκοκυπριακή κοινότητα) τα αντίθετα. Δηλαδή, η κάθε πλευρά είχε ένα δικό της αφήγημα και για να «χτίσεις» την ειρήνη και να πας μπροστά έπρεπε να μπουν και τα δυο μαζί, για να υπάρχει ισορροπία. Αν το αποφεύγεις αυτό, την ισορροπία και τα εγκλήματα που διέπραξαν και οι δυο πώς θα ζήσουμε μαζί; Δίχως τη γνώση θα έρθεις σε αυτό τον τόπο (Αλόα), θα δεις αυτό το σημείο και δεν θα ξέρεις τι έγινε, μπορεί και να νομίζεις ότι

⁹⁸⁸ Προφορική μαρτυρία Μ.Μ., Κύπρος, 17/9/2022.

⁹⁸⁹ Χωριό που διαδραματίστηκαν βιαιότητες, σφαγές και βιασμοί εναντίον Ελληνοκυπρίων κατά τη διάρκεια της εισβολής του 1974. Υπάρχουν άρθρα με περιγραφές διαδικτυακά διαθέσιμα. Βλ. για περισσότερα: <https://www.mixanitouxronou.com.cy/featured/syglonistiki-martyria-tis-kyprias-poy-viastike-12-eton-apo-toys-eisvoles-toy-attila-eida-ton-adelfo-moy-me-kommeno-kefali/>, (ανακτήθηκε στις 25/4/2023).

είναι Ελληνοκύπριοι σκοτωμένοι και όχι Τουρκοκύπριοι. Εγώ έκανα το ντοκιμαντέρ που αφορούσε τα εγκλήματα στην Αλόα, Μάραθα και Σανταλάρη για την ανάγκη της κοινότητας να δει την αλήθεια. Είναι η μισή αλήθεια, αν δεν έχεις το αφήγημα του άλλου. Ξαφνικά και λόγω της άγνοιας, επειδή είχα άγνοια και όταν ήμουν παιδί ήμουν εθνικιστής, συνειδητοποίησα όταν έμαθα την αλήθεια, ότι αυτοί που θαύμαζα ήταν δολοφόνοι, και αισθάνθηκα συνένοχος λόγω της άγνοιάς μου και αισθάνθηκα μια ηθική υποχρέωση για αυτό με αυτόν τον τρόπο έδωσα και εγώ το «συγγνώμη» μου».⁹⁹⁰

Τα Μ.Μ.Ε. στην περίπτωση της Κύπρου λειτούργησαν με έναν τρόπο που διατηρούσε την ήδη διαμορφωθείσα συνθήκη, δημοσιοποιώντας ειδήσεις που προωθούσαν και υποστήριζαν τα επίσημα αφηγήματα των δυο κοινοτήτων. Δηλαδή, υπήρχε μια μονοκοινοτική προσέγγιση, η οποία μεγάλωνε το χάσμα ανάμεσα στις δυο πλευρές. Η επιθυμία μεμονωμένων δημοσιογράφων για διαφοροποίηση δεν ήταν εύκολη, ούτε είχε απήχηση σε σύγκριση με τα κεντρικά Μ.Μ.Ε.. Οι δημοσιογράφοι που προωθούσαν ειδήσεις και από τις δυο κοινότητες, καθώς, επίσης, γνωστοποιούσαν στο κοινό εγκλήματα και των δυο πλευρών, είχαν ως επιδίωξη τους τα μέσα μαζικής ενημέρωσης να στρέψουν την προσοχή τους στις συγκρούσεις με τρόπους που ν' ασκούν πίεση στα δύο αντιμαχόμενα μέρη να επιλύσουν τις διαφορές τους και να οδηγήσουν τη διεθνή κοινότητα να παρέμβει προς αυτή την κατεύθυνση.⁹⁹¹ Σήμερα, μόνο λίγοι δημοσιογράφοι χρησιμοποιούν συνειδητά μια προσέγγιση της Δημοσιογραφίας της Ειρήνης, ενώ πολλοί άλλοι διασταυρώνονται μεταξύ αυτού που μπορεί να χαρακτηριστεί ως δημοσιογραφία με προσανατολισμό τον «πόλεμο» και την «ειρήνη» χωρίς να έχουν, όμως, συνειδητή επίγνωση αυτής της αντίφασης.⁹⁹² Όπως προκύπτει και από το παράδειγμα που αφορά στον εθνικό ύμνο της Κ.Δ. και μας αναφέρει ο αφηγητής, είναι ενδεικτικό ότι οι δημοσιογράφοι πρέπει να εστιάζουν στις ορατές και αόρατες επιπτώσεις της βίας και των συγκρούσεων.⁹⁹³ Παράλληλα, γίνεται φανερό ότι η δημοσιογραφία της ειρήνης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για κάθε είδους

⁹⁹⁰ Προφορική μαρτυρία Α.Α., Κύπρος, 17/9/2022.

⁹⁹¹ Βλ. για περισσότερα Robert Karl Manoff, "The Media's Role in Preventing and Moderating Conflict". Το άρθρο αυτό εκπονήθηκε με στόχο την παρουσίαση του στο συνέδριο Εικονικής Διπλωματίας (Virtual Diplomacy) που διοργανώθηκε από το Ινστιτούτο Ειρήνης των Ηνωμένων Πολιτειών- United States Institute of Peace, 1997.

⁹⁹² Metin Ersoy, "Obstacles to Peace Journalism in North Cyprus", *Global Media Journal: Mediterranean Edition*, vol.1 (2), (2006), p.75.

⁹⁹³ Johan Galtung and Richard C. Vincent, *Global Glasnost: Toward A New World And Communication Order?*, Hampton Press, New York 1992, p.5.

είδηση και όχι μόνο για ιστορίες που σχετίζονται με συγκρούσεις, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο το πλαίσιο κατανόησης και αποδοχής των δυο κοινοτήτων.

Όπως φαίνεται, όμως, και από τις μαρτυρίες, η χρόνια μονόπλευρη ενημέρωση δημιούργησε δυο παράλληλες και μη εφραπτόμενες οπτικές ανάλογα με την κοινότητα που απευθυνόταν η καθεμία, γεγονός που δημιούργησε αναχώματα στις προσπάθειες επαναπροσέγγισης. Οι μεμονωμένοι δημοσιογράφοι, καθώς και τα ελάχιστα μέσα που φιλοξενούν τα άρθρα τους και την άποψή τους, κατέστησαν αναγκαία τη διαδικασία της επαναπροσέγγισης μέσω της γνωστοποίησης των ειδήσεων, αλλά και του τεράστιου ελλείμματος που υπήρχε και δυσχεραίνοντας τα μέλη των δυο κοινοτήτων να κατανοήσουν σφαιρικά τα γεγονότα. Οι ειδήσεις και οι δημοσιογραφικές έρευνες που αφορούσαν στα εγκλήματα των δυο κοινοτήτων, παρουσιάζοντας προσωπικές ιστορίες συγγενών οικογενειών αγνοουμένων και πεσόντων, αλλά και θυμάτων ευρύτερα των εχθροπραξιών, έφεραν στην επιφάνεια τις «άβολες αλήθειες» που για χρόνια έμειναν στο περιθώριο, καθώς και το κοινό αίσθημα του πόνου στις οικογένειες των θυμάτων, όπου και αν ανήκαν. Μέσα από αυτό αναδεικνυόταν και το έλλειμμα απονομής ιστορικής δικαιοσύνης όσον αφορά στις οικογένειες των αγνοουμένων, αλλά και τα θύματα άλλων εγκλημάτων.

«Εγώ έγραφα και στον Ακιντζί (Πρώην Πρόεδρο της μη αναγνωρισμένης διεθνώς Βόρειας Κύπρου-τουρκοκυπριακή κοινότητα), που ήταν φίλος μου και στον Αναστασιάδη (Πρώην Πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας-ελληνοκυπριακή κοινότητα), ότι κύριοι οφείλετε να δείτε και να ακούσετε τους συγγενείς των αγνοουμένων. Ο Ακιντζί με παρέπεμψε στο γραφείο της τουρκοκυπριακής κοινότητας στη Δ.Ε.Α. να δώσω τις πληροφορίες. Και όταν ήρθαν οι Αμερικάνοι για να βρουν την τύχη των πολιτών των δικών τους που αγνοούνταν, μόνο εμένα άφησαν να παρευρίσκομαι στις εκταφές, γιατί ήμουν ο μόνος που ασχολούνταν με το ζήτημα των αγνοουμένων και το αναγνώρισαν, καθώς και μοιράστηκα μαζί τους πληροφορίες που γνώριζα. Σε όλο αυτό το συνονθύλευμα έμειναν ατιμώρητοι φονιάδες, και εγώ δεν μιλώ ούτε για Ελληνοκύπριους ούτε για Τουρκοκύπριους. Μιλώ σαν Κ.Δ., το συντεταγμένο κράτος, οφείλω αν ο τάδε σκότωσε τον Μεχμέτ (λόγου χάριν), να τον οδηγήσω ενώπιον της δικαιοσύνης και να απονείμω δικαιοσύνη, οφείλω αν στο πραξικόπημα ο Κωστής (λόγου χάριν) σκότωσε τον Ιωάννη (λόγου χάριν) να το δηλώσω, να το μαρτυρήσω και να οδηγηθεί στη δικαιοσύνη. Οφείλω αν δω ένα έγκλημα πολέμου, όπως αυτό της Αλόας-Μαράθα- Σανταλάρη, ή όπως ήταν η Άσσια, λοιπόν να τους καταδιώξω, να τους συλλάβω και να τους καταδικάσω.

Στην Κύπρο κανείς δεν λογοδότησε, και δεν απονεμήθηκε δικαιοσύνη σε κανέναν. Και αυτοί οι οποίοι μαρτύρησαν από αυτή την κατάσταση, είναι οι συγγενείς των αγνοουμένων, αυτοί που είναι αγνοούμενοι είναι νεκροί και τα βάσανά τους ήταν κατά τη διάρκεια του θανάτου τους. Οι μανάδες που έμειναν για 30-40-50 χρόνια χωρίς να ξέρουν, ενώ μπορούσαν να μάθουν είναι οι μάρτυρες στην τραγωδία της Κύπρου με τους αγνοουμένους και δεν είναι μόνο οι μανάδες, είναι και οι σύζυγοι και τα παιδιά. Είναι τραύματα τα οποία δεν μπορείς να προσμετρήσεις, γιατί έχουν παραστάσεις τις οποίες ο ανθρώπινος νους δυσκολεύεται να καταλάβει. Δηλαδή να σου λέει ένα κοριτσάκι «ότι άκουγα ένα θόρυβο από την αυλή, που μπορεί να ήταν ο γάτος, και έτρεχα στο κρεβάτι της μάνας μου και της έλεγα μήπως ήρθε ο πατέρας;». Όλο αυτό το πράγμα είναι το έγκλημα το οποίο έχουν διαπράξει άνθρωποι συνειδητά, οι οποίοι ακόμα και σήμερα δηλώνουν ότι αγωνίστηκαν για την εξακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων.

Τώρα όπου πάω, μου αναγνωρίζεται ότι εγώ συνεισέφερα στο ζήτημα των αγνοουμένων, κανείς δεν ξέρει πώς και πόσο και κανέναν δεν ενδιαφέρει. Εγώ αυτό το γεγονός δεν το αξιοποιώ, απλώς γράφω αυτά που γράφω, όποτε τα ανακαλύπτω και κάνω αυτές τις συνεντεύξεις με ανθρώπους που ασχολούνται ακαδημαϊκά με το ζήτημα και θα πάρουν την υπόθεση των αγνοουμένων αλλά 50 χρόνια πιο κάτω, καταγράφοντας την ιστορία. Αν στην ιστορία αυτή καταγράφεται και ένας Α.Π., ε δεν γίνεται να μην είμαι, αφού τα μισά τα έγγραφα εγώ δημόσια». ⁹⁹⁴

«Από το 1968 υπάρχουν διαπραγματεύσεις στην Κύπρο, από τότε δεν υπάρχει κάτι που δεν συζήτησαν, όπως ζητήματα ιδιοκτησίας, ασφάλειας, εγγυήσεων, το μόνο ζήτημα που δεν έχουν αναλύσει επαρκώς είναι η ανθρωπιστική πτυχή. Τα ανθρωπιστικά ζητήματα όπως οι αγνοούμενοι, οι μάρτυρες-πεσόντες, οι άνθρωποι που τραυματίστηκαν και σωματικά και ψυχικά, αυτοί που υπέφεραν και οι συγγενείς των αγνοουμένων. Αυτοί δεν βρίσκονται στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, μόνο υλικά ζητήματα και καθόλου η ανθρωπιστική πτυχή, επειδή είναι ένα παιχνίδι ισχύος. Δεν βλέπω τον τρόπο που τέτοιου είδους διαπραγματεύσεις θα οδηγήσουν στην ειρήνη, μπορεί να οδηγήσουν σε συμφωνία όχι όμως στην ειρήνη. Για να κατακτηθεί η ειρήνη χρειάζεται υποδομή και γι' αυτό χρειάζεσαι κατάλληλη εκπαίδευση και στις δυο κοινότητες, γνώση των λαθών που έχουν γίνει, απολογία για τα δεινά, καθώς και υποδομή για να υποστηριχθούν οι φωνές που επιδιώκουν την ειρήνη. Και στις δυο κοινότητες επικρατεί το ίδιο κλίμα αβεβαιότητας

⁹⁹⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Π., Κύπρος, 1/7/2022.

και αυτή η λέξη είναι που κυριαρχεί στην Κύπρο, αβεβαιότητα. Άνθρωποι που επιδιώκουν να υποστηρίξουν την αλήθεια δέχονται τις συνέπειες, όπως ο Τ.Α.⁹⁹⁵ Δεν ξέρεις αν αύριο θα κλείσουν τα οδοφράγματα, αν υπάρξει συμφωνία, αν υπάρξουν εκ νέου διαμάχες. Συνεχίζεις και κάνεις ότι μπορείς με στόχο να αποτρέψεις τα πράγματα και να μην χειροτερέψουν. Εγώ ανέβαζα μια ιστορία μετά την άλλη, τη μία φορά Ελληνοκυπρίου και την άλλη Τουρκοκυπρίου. Μια φορά θα ήταν η Χ. και μετά κάποιος άλλος. Η μία διαδεχόταν την άλλη, τη μια φορά η κάθε κοινότητα που αφορούσε στο θύμα του οποίου την ιστορία δημοσίευα, ήταν ήρεμη και την άλλη που αφορούσε στην άλλη κοινότητα, συγχυζόταν. Ήθελα να κατανοήσουν και να καταλάβουν ότι το θέμα ήταν ο ανθρώπινος πόνος. Προσπαθούσα να σπάσω το αφήγημα της θυματοποίησης που είχε οικειοποιηθεί η κάθε πλευρά και προσπαθούσα να δείξω ότι όλοι υπέφεραν σε αυτό το νησί και ότι οι μόνοι που κερδίζουν είναι οι ελίτ. Τον πόνο δεν τον θέλει κανείς και στον πόλεμο κανείς δεν κερδίζει και πληγώνονται όλοι, δεν κάνει διαχωρισμούς η σύγκρουση σε νέους ή γέροντες».⁹⁹⁶

Οι δημοσιογράφοι που είχαν και έχουν εγγενώς τη διάθεση ν' αναδείξουν όχι μόνο ειδήσεις και στις δυο κοινότητες, αλλά και να λειτουργήσουν ως θετικός πόλος στην επαναπροσέγγιση των δυο κοινοτήτων είναι προφανώς η μειοψηφία και δεν είναι εύκολος ο δρόμος που έχουν ακολουθήσει. Στα παραπάνω παραθέματα γίνεται ξεκάθαρη η μοναχική πορεία και η μεμονωμένη προσπάθεια ν' αναδείξουν ζητήματα με μια κοινή οπτική και στις δυο κοινότητες. Μέσα από τις μαρτυρίες γίνεται κατανοητό ότι η βασική επιδίωξή τους είναι να μεριμνήσουν για τον εντοπισμό και την ταυτοποίηση των θυμάτων και των δυο κοινοτήτων, να αναδειχθεί ότι οδύνη υπήρξε και στις δυο πλευρές και ήταν κοινή, ενώ τα επίσημα αφηγήματα και η συμβολή του τύπου στη διαίωσή τους δημιούργησε πολλές περιχαράκωσεις στις δυο κοινότητες. Η μέχρι τώρα ευρύτερη ειδησεογραφική κάλυψη στην Κύπρο δεν συμβάλλει στην οικοδόμηση της ειρήνης, υπάρχει μια επικρατούσα αντίληψη μεταξύ των δημοσιογράφων ότι καθώς «εγώ γράφω το ρεπορτάζ, εγώ δεν νοιάζομαι για τα υπόλοιπα» ή «Η δουλειά μου είναι η ειδησεογραφία, μην επιβαρύνετε με πρόσθετα βάρη τους ώμους μου».⁹⁹⁷ Είναι ενδεικτική και η διατύπωση ως προς αυτό ενός από

⁹⁹⁵ Αρθρογράφος σε δημοσιογραφικά έντυπα και ιστότοπους των δύο κοινοτήτων (ε/κ και ε/κ), κινηματογραφιστής και δημιουργός δυο ντοκιμαντέρ για το κυπριακό ζήτημα. Μέσα από τη δράση του επεδίωξε την ανάδειξη ακανθωδών ζητημάτων και για τις δυο κοινότητες.

⁹⁹⁶ Προφορική μαρτυρία S.U., Κύπρος, 20/9/2022.

⁹⁹⁷ Metin Ersoy, "Obstacles to Peace Journalism in North Cyprus," *Global Media Journal: Mediterranean Edition*, vol.1 (2), (2006), p.78.

τους αφηγητές παραπάνω, ο οποίος περιγράφει τον συμβατικό ρόλο της κυπριακής δημοσιογραφίας ως «delivery ειδήσεων».

Από την άλλη, οι μεμονωμένοι δημοσιογράφοι οι οποίοι δεν λειτούργησαν απομονωμένοι από την υπόλοιπη κοινωνία, αλλά ως μέλη των δυο κοινοτήτων, επιδίωξαν ως υπεύθυνοι πολίτες και δημοσιογράφοι να αναλάβουν τις ευθύνες τους και για να δανειστούμε φράσεις που χρησιμοποίησαν στις συνεντεύξεις τους και παρατίθενται παραπάνω, «να κάνουν ό,τι μπορούν, ώστε να κατανοηθεί ότι ο πόνος είναι ανθρώπινος και κοινός», «να επέλθει ισορροπία» μέσα από την ανάδειξη των φρικαλεοτήτων και των δυο κοινοτήτων σπάζοντας με αυτό τον τρόπο τη μονόπλευρη αφήγηση, να συνεισφέρουν με πολύπλευρους τρόπους, ώστε ν' αναδειχθεί το ζήτημα των αγνοουμένων.

«Να μην προσπαθείς ενεργά να επιτύχεις την ειρήνη ή να μην προσπαθείς να αποτρέψεις τον πόλεμο», θέτει σημαντικά ηθικά ζητήματα για τη δημοσιογραφία, τα οποία η συζήτηση για αντικειμενικότητα δεν απαντά.⁹⁹⁸ Επιπλέον, εάν τα μέσα ενημέρωσης έδιναν μεγαλύτερη προσοχή στις φωνές που αναδεικνύουν εγκλήματα και των δυο κοινοτήτων, και ενώ η δημοσιογραφία της ειρήνης κινείται σε αντιδιαστολή μεταξύ των ακραίων θέσεων, θα μπορούσαν ν' αυξήσουν τις πιθανότητες ο «ενωτικός λόγος» να λειτουργήσει ως γέφυρα μεταξύ των άκρων, και έτσι να προσφέρει βελτιωμένες δυνατότητες συντελώντας στην υπέρβαση προβλημάτων.⁹⁹⁹ Η προσπάθεια της δημοσιογραφίας της ειρήνης ν' αναδείξει τα ζητήματα όλων των πλευρών, δίχως να λειτουργεί με ιδιοτέλεια, αλλά με εγγενή σκοπό την ειρήνευση μιας περιοχής, μπορεί να δημιουργήσει μια μεταστροφή σε μέρος της κοινωνίας, και αυτό με τη σειρά του να είναι ένας επιπλέον παράγοντας επαναπροσέγγισης και κατανόησης των δεινών όλων των εμπλεκομένων. Κατανοώντας τα δεινά της άλλης κοινότητας στην περίπτωση της Κύπρου, αναγνωρίζει κάποιος/α τη χειραγώγηση των επίσημων αφηγημάτων και μέσω της διαπίστωσης αυτής επιτυγχάνεται το πιο σταθερό βήμα για επαφή των ανθρώπων και στις δυο κοινότητες. Εμβληματικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζουν οι δημοσιογράφοι που επέλεξαν ν' αναλάβουν τις ευθύνες τους και να μιλήσουν για αποσιωπημένες πλευρές μιας τραυματικής περιόδου.

⁹⁹⁸Graham Spencer, *ό.π.*, p.172.

⁹⁹⁹*Ο.π.*

8.4. Η σημασία του ανοίγματος των οδοφραγμάτων στην ανάδειξη της επαναπροσέγγισης μέσα από τη δημοσιογραφία της ειρήνης

Η άμεση επαφή μεταξύ μελών εθνοτικών ομάδων αποδεδειγμένα μειώνει τις προκαταλήψεις μεταξύ των ομάδων.¹⁰⁰⁰ Όπως αναφέραμε και σε άλλα σημεία της παρούσας εργασίας, το άνοιγμα των οδοφραγμάτων αποτέλεσε μια εμβληματική στιγμή πολυεπίπεδη για τους πολίτες σε όλη την επικράτεια του νησιού. Ένας από τις σημαντικότερους τομείς που συνέδραμε θετικά ήταν και η ουσιαστική απαρχή της πρόσβασης των δημοσιογράφων της μιας κοινότητας στην άλλη και μέσα από την πρόθεσή τους ν' αναδείξουν τα δεινά που υπέστησαν και οι δυο κοινότητες ν' αποκαθηλώσουν τα επίσημα αφηγήματα και να βοηθήσουν με πολυεστιακό τρόπο στη δημιουργία της κουλτούρας της». ¹⁰⁰¹ Σε αυτή την ενότητα, θα παραθέσουμε μαρτυρίες των πρωταγωνιστών-δημοσιογράφων και το πώς συνέβαλε το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003 στην προσπάθειά τους για μια διαφορετική προσέγγιση και επαφή με το «δύσκολο» παρελθόν αλλά και πώς αυτό με τη σειρά του θα λειτουργούσε ως εφαλτήριο μιας εκ νέου επαφής των δυο πλευρών.

«Το 2001 επίσης ήρθα σε επαφή με Ελληνοκύπριους, γιατί συγχρόνως με την επαγγελματική μου δραστηριότητα εργαζόμουν με γυναίκες και των δυο κοινοτήτων, τις έφερνα κοντά, όπως και με νεότερες κοινωνικές ομάδες, προωθούσα την επαναπροσέγγιση και ήμουν υπεύθυνη για την καθοδήγηση και την επίλυση των διαφορών, ώστε να καταστεί πιο εύκολη η επαφή. Συμμετείχα μαζί με τη φίλη μου την Κ.Ο.. Συμμετείχα στον πρώτο γυναικείο οργανισμό και έγινα μέλος αυτής. Όχι ομάδα, πραγματική οργάνωση που ονομαζόταν «Hands Across the Divine»,¹⁰⁰² και σε αυτόν τον οργανισμό υπήρχε μια γυναίκα, η οποία λεγόταν Μ. και της ξαδέρφης της ο πατέρας αγνοούνταν και με βοήθησε να έρθουμε σε επαφή και να της κάνω συνέντευξη,

¹⁰⁰⁰Βλ. για περισσότερα, Iris L. Zezelj, Maria Ioannou, Renata Franc, Charis Psaltis and Borja Martinovic, “The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus”, *Computers in Human Behavior*, vol.76, (2017), p.386-395.

¹⁰⁰¹Jake Lynch, “Reporting the World: The Ethical Challenge to International News”, in Chris Paterson and Annabelle Sreberny (eds.), *International News In The Twenty-First Century*, University of Luton Press, Luton 2004, p.261-274.

¹⁰⁰²*Hands Across the Divine* - Χέρια πέρα από τον διαχωρισμό: είναι μια αυτόνομη γυναικεία ομάδα που δεν συνδέεται με κανένα πολιτικό κόμμα ή άλλη ομάδα συμφερόντων. Περιλαμβάνει γυναίκες και από τις δύο κοινότητες της Κύπρου που έχουν δεσμευτεί να εργαστούν για την ειρήνη στο νησί. Διαδικτυακός διαθέσιμος ιστότοπος του οργανισμού: <http://www.peace-cyprus.org/womenbridges/>, (ανακτήθηκε στις 28/4/2023).

βοηθώντας να βρούμε στοιχεία. Στο τέλος καταφέραμε και εντοπίσαμε τα λείψανά του και παρευρέθηκα στην κηδεία του. Μετά το 2003 έκανα προσπάθειες να γράψω και σε ελληνοκυπριακές εφημερίδες, έγγραφα και γράφω σε τουρκοκυπριακή εφημερίδα και ήθελα τα άρθρα μου να δημοσιεύονται και στις δυο κοινότητες, γιατί θα ήταν σαν να μείωνα την προσπάθειά μου και να έλειπε ένα κομμάτι από το κοινό που ήθελα να διαβάσει τα άρθρα μου. Ξεκίνησα να γράφω στην εφημερίδα «Αλήθεια» το 2004, μετά έγγραφα στον «Φιλελεύθερο» για μικρό διάστημα γιατί δεν τους άρεσαν αυτά που έγγραφα και μετά στον «Πολίτη», όπου από τότε γράφω εκεί κάθε βδομάδα. Αυτό ήταν πολύ καλό, επειδή οι Ελληνοκύπριοι μπορούσαν να δουν ότι όλοι οι Τουρκοκύπριοι δεν είναι ίδιοι και ότι υπάρχουν άνθρωποι που θέλουν να θεραπεύσουν τις πληγές, υπάρχουν άνθρωποι που θέλουν να εξαλείψουν τον πόνο και να βρουν λύση. Είχα και έχω πολύ καλό διάλογο ανάμεσα στους Ελληνοκύπριους αναγνώστες μου».¹⁰⁰³

«Όταν άνοιξαν τα οδοφράγματα και αρκετοί δημοσιογράφοι (Ελληνοκύπριοι), ήρθαν τα είδαν και τα γνώριζαν δεν ανέφεραν τίποτα για τις θηριωδίες και της δικής μας κοινότητας. Έπρεπε να έρθω εγώ μετά από 6-7 χρόνια για να τα πω. Δεν τόλμησαν να τα βγάλουν προς τα έξω νωρίτερα. Μετράει πολύ και ότι δεν είχε έρθει ήδη η κατάλληλη στιγμή. Γιατί αν εγώ πέρασα αυτά που πέρασα, ενώ ήδη είχαν ανοίξει τα οδοφράγματα, φαντάσου τι θα έλεγαν το 1997; Υπήρχε μια αριστερή οργάνωση που τα είχε αναφέρει, αλλά ανώνυμα, γιατί μου είχαν αναφέρει ότι είχαν υποφέρει από απειλές και παρακολουθήσεις. Το έκαναν ανώνυμα και υπέστησαν τόσα; Φαντάσου να το έκαναν και επώνυμα, για να καταλάβεις την τρομοκρατία που επικρατούσε. Γι' αυτό το λόγο έκανα το ντοκιμαντέρ, με επώνυμο, εικόνες, στοιχεία, δεν μπορούσε να μου πει κανένας τίποτα και τελικά έγινε αποδεκτό στην κοινωνία. Πιστεύω ότι αν δεν έκανα το ντοκιμαντέρ, πιστεύω ότι ίσως τώρα θα έβγαιναν αυτά στη δημοσιότητα. Όταν αργότερα ήρθα να δουλέψω στην Βόρεια πλευρά του νησιού και έγγραφα σε μια αριστερή τουρκοκυπριακή εφημερίδα, την «Afrika», άρχισα να γράφω για τα τουρκοκυπριακά εγκλήματα πολέμου που έγιναν στο Παλαίκυθρο, την Άσσια-Ασκεία, ομαδικούς τάφους και άρχισα να μιλάω για αυτά. Έγραφα και για τους δύο, γιατί αυτό είχε ανάγκη η κοινότητα που έμενα. Συνολικά έμεινα τρία χρόνια στην τουρκοκυπριακή κοινότητα και δούλεψα στο πανεπιστήμιο σαν καθηγητής με αντικείμενο τη δημοσιογραφία της ειρήνης και

¹⁰⁰³ Προφορική μαρτυρία S.U., Κύπρος, 20/9/2022.

*πραγματοποίηση ντοκιμαντέρ. Ήταν κάτι πολύ καινούργιο σαν πεδίο τότε και πολύ ενδιαφέρον γιατί με τους φοιτητές μου παρακολουθούσαμε τον καθημερινό τύπο πώς λειτουργούσε τις περισσότερες φορές αρνητικά στην καλλιέργεια κλίματος ειρήνης, και σε λιγότερες περιπτώσεις θετικά. Οπότε έβλεπαν τις ανακοινώσεις-ειδήσεις στη μια πλευρά και τους έλεγα τι ειπώθηκε στην άλλη πλευρά και πώς παρουσιάστηκε».*¹⁰⁰⁴

Μετά από μαζικές φρικαλεότητες, προκύπτει το ερώτημα: τι μπορεί και τι πρέπει ν' αντιμετωπιστεί σχετικά με το παρελθόν; Οι παγκόσμιες συγκλονιστικές εμπειρίες αψηφούν την περιγραφή και ίσως και τη μνήμη. Ακόμη και το να θυμηθούμε μπορεί να προσβάλει τα θύματα και να αφήσει την οργή να φουντώσει. Η χάραξη ενός δρόμου ανάμεσα στην εκδίκηση και τη συγχώρεση ισοδυναμεί με την αναζήτηση μιας διαδρομής μεταξύ της υπερβολικής μνήμης και της υπερβολικής λήθης.¹⁰⁰⁵ Η Κύπρος για δεκαετίες βίωσε αυτή τη συνθήκη των άκρων στη δημόσια σφαίρα, και όπως αυτή εκφραζόταν μέσα από το πεδίο της δημοσιογραφικής κάλυψης. Όπως προκύπτει και από τα παραπάνω αποσπάσματα, διακρίνεται ξεκάθαρα η κομβική στιγμή του ανοίγματος των οδοφραγμάτων το 2003.

Η κάθε κοινότητα είχε τη δυνατότητα της υπερβολικής ενθύμησης των γεγονότων που θύματά τους ήταν μέλη της, αλλά ταυτόχρονα είχε παντελή άγνοια και οδηγούνταν στην επιβεβλημένη λήθη για γεγονότα που αφορούν στην άλλη κοινότητα. Η επαφή των δυο κοινοτήτων έδωσε τη δυνατότητα όχι μόνο στους πολίτες τους να αντικρύσουν τι συμβαίνει στην άλλη κοινότητα, αλλά και στους δημοσιογράφους να μπορέσουν ν' αποκτήσουν πρόσβαση τόσο σε ειδήσεις και ιστορίες που αφορούν στην άλλη κοινότητα, και παράλληλα να εργαστούν σε Μ.Μ.Ε. της άλλης κοινότητας. Αναντίρρητα, αυτό δεν ήταν η επικρατούσα πρακτική της δημοσιογραφικής κοινότητας και των δυο μερών, αλλά δείχνει την εναλλακτική οδό που δημιουργούνταν.

Στην πρώτη συνέντευξη γίνεται ευδιάκριτη η σημασία των οργανισμών ως η μόνη οδός επαφής με την άλλη κοινότητα πριν το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, καθώς και ο ρόλος της δικοινοτικής επαφής στην προσπάθεια συλλογής στοιχείων και μαρτυριών για την εύρεση αγνοουμένων, και ιδιαίτερα ο τρόπος που αυτή η διαδικασία μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στην καλλιέργεια της κουλτούρας της ειρήνης. Παράλληλα, η

¹⁰⁰⁴ Προφορική μαρτυρία Α.Α., Κύπρος, 17/9/2022.

¹⁰⁰⁵ Martha Minow, *Between Vengeance And Forgiveness: Facing History After Genocide And Mass Violence*, Beacon Press, Boston 1998, p.111.

χρόνια συνήθεια της παρουσίας δημοσιογράφων της μίας κοινότητας σε δημοσιογραφικό μέσο της άλλης βοήθησε στη δόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης, γεγονός που επίσης συντέλεσε στην άρση του πέπλου της σιωπής εκατέρωθεν.

Αυτό φαίνεται και στο δεύτερο απόσπασμα, όπου έγινε περιγραφή της δύσκολης περιόδου πριν το άνοιγμα των οδοφραγμάτων: αυτοί που επέλεξαν να μιλήσουν για τα εγκλήματα της δικής τους κοινότητας, έθεταν σε κίνδυνο τον εαυτό τους. Συγχρόνως, γίνεται ευδιάκριτη η μη άμεση αλλαγή της πρωτότερης πραγματικότητας με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων, αλλά και η αναγκαιότητα παρέλευσης ενός εύλογου χρονικού διαστήματος, ώστε να μπορέσει κάποιος να μιλήσει για τις θηριωδίες του παρελθόντος. Οι άνθρωποι που επέλεξαν αυτό τον ρόλο δεν ήταν η πλειοψηφία, ήταν η μειοψηφία, αυτοί που άνοιξαν δρόμους που πριν δεν υπήρχαν ήταν λίγοι.

Η δημοσιογράφος Tina Rosenberg κατέληξε -μετά από έρευνες στην Ανατολική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική- στο συμπέρασμα ότι τα έθνη, όπως και τα άτομα, πρέπει ν' αντιμετωπίσουν και να κατανοήσουν τα τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος πριν να μπορέσουν να τα αφήσουν στην άκρη και να προχωρήσουν στην κανονική ζωή.¹⁰⁰⁶ Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι το άνοιγμα των οδοφραγμάτων για τα μέλη των δυο κοινοτήτων, αλλά και για τους εκφραστές της δημοσιογραφίας της ειρήνης, ήταν η απαρχή ενός μακρύ δρόμου αντιμετώπισης «δύσκολων» γεγονότων, που είχαν επιλέξει ν' αγνοούν. Για τους εκφραστές αυτής της δημοσιογραφίας και της κουλτούρας της ειρήνης, δόθηκε η δυνατότητα δημιουργίας ενός μηχανισμού για να γίνει αυτό πράξη, μέσα από την πρόσβαση της μίας κοινότητας στην άλλη και, ειδικότερα με την εργασία στα δημοσιογραφικά μέσα της άλλης

¹⁰⁰⁶Tina Rosenberg, *The Haunted Land: Facing Europe's Ghosts after Communism*, Vintage books, New York 1995.

8.5. Οι κίνδυνοι της επιλογής ανάδειξης της αλήθειας ως αναχώματος στη λήθη

Μέσα σε ένα σχεδόν ανελαστικό πλαίσιο όπου η δημοσιογραφία σε ικανό μέρος της έχει μετατραπεί σε «delivery» ειδήσεων και σε «Fastfood»,¹⁰⁰⁷ όπως χαρακτηρίζει τις ειδήσεις και την τηλεοπτική δημοσιογραφία ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu, υπάρχουν κάποιοι μεμονωμένοι ερευνητές-δημοσιογράφοι, οι οποίοι επέλεξαν μια «διαφορετική» διαδρομή με στόχο να μιλήσουν για ακανθώδη ζητήματα και στις δυο κοινότητες και να μπουν στο στόχαστρο τόσο των κεντρικών διοικήσεων όσο και της πλειοψηφικής μάζας των πολιτών.

Σε αυτή την ενότητα θα παραθέσουμε αποσπάσματα από τις αφηγήσεις των πληροφορητών μας που έχουν σχέση με τους κινδύνους που αντιμετώπισαν επιλέγοντας ν' αναδείξουν τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος και μια «διαφορετική» αλήθεια, από αυτή που επικρατούσε στις δυο κοινότητες για πολλές δεκαετίες μέχρι να ακουστεί και μια διαφορετική φωνή.

*«Η δημοσιογραφία είναι ένα νυστέρι, που δημιουργήθηκε για να σπάει τα αποστήματα και να καθαρίζει την κοινωνία όσο μπορεί, γιατί υπάρχουν και πολύ σκοτεινά ζητήματα, τα οποία σε σπρώχνουν να πεις τέλος, πάω σπίτι μου. Όπως έκανα εγώ τον περασμένο Ιανουάριο. Για όλα αυτά υπάρχει ο κίνδυνος, με έχουν προειδοποιήσει αρκετές φορές».*¹⁰⁰⁸

«Η αίσθηση που υπήρχε, δεν άλλαξε ούτε το 1964, ούτε το 1974, ούτε καν το 2004, πάντα έπρεπε να υπάρχει η παραδοχή ότι δεν μπορούμε να συνυπάρξουμε με τους Ελληνοκύπριους, πρέπει να ζούμε χωριστά και δεν τους εμπιστευόμαστε. Αν πεις αυτό, μπορείς να αποκτήσεις σπίτι και να έχεις μια καλή δουλειά, γενικότερα ό,τι θες. Αλλά αν πεις ναι, υπάρχει η δυνατότητα να ζήσουμε μαζί και οι δυο κοινότητες, τότε πληρώνεις το τίμημα. Με κινήγησαν, όταν έγινα δημοσιογράφος τις δεκαετίες του '80 και '90, δεχόμουν απειλές, με αποκαλούσαν με διάφορους χαρακτηρισμούς, ήθελαν να μου σπάσουν τα πόδια και τα χέρια, ήθελαν να με κάνουν να σωπάσω, ακόμα και να με σκοτώσουν. Υπήρχαν πολλές απειλές θανάτου. Ξέρεις, όταν λες την αλήθεια έχει τίμημα και αυτό είναι η ζωή σου. Όπως σου είπα, αν επιλέγεις την αλήθεια πληρώνεις τίμημα, αλλά δεν περιμένω όλοι να πληρώσουν το ίδιο τίμημα. Η απλή και συστηματική

¹⁰⁰⁷ Pierre Bourdieu, *On Television and Journalism*, Pluto Press, London 1998, 29.

¹⁰⁰⁸ Προφορική μαρτυρία Α.Π., Κύπρος, 1/7/2022.

δημοσιογραφία είναι πιο βαθιά και έχει περισσότερη επισκεψιμότητα, σε αντιδιαστολή με την έρευνα και τη δημοσιογραφία που επέλεξα εγώ, αναδεικνύοντας ιστορίες θυμάτων. Αλλά αν δώσεις στους αναγνώστες κάτι με ποιότητα, αδιαμφισβήτητα θα το αναγνωρίσουν και θα το εκτιμήσουν, ειδικότερα σε περιοχές που έχει προϋπάρξει διαμάχη, όπως η Κύπρος. Σε αυτές τις περιοχές θα πρέπει να υπάρχουν και στις δυο πλευρές δομές και συνεργασία, κάτι που δυστυχώς δεν υπάρχει. Είμαι μέλος της δημοσιογραφικής κοινότητας και στις δυο πλευρές, έχω τηλέφωνο και στις δυο πλευρές και ασφάλιση, αλλά αυτό είναι κάτι σπάνιο, δεν συμβαίνει. Πρέπει να υπάρχει η υποδομή και να ενθαρρύνουμε τον κόσμο να ακολουθήσει αυτό το μονοπάτι, να νιώθουν ενσυναίσθηση και να σκεφτείς δυο φορές πριν γράψεις κάτι, αυτό είναι το σημείο για να επέλθει αλλαγή. Εγώ το έκανα για τα παιδιά μας γιατί ήθελα να έχουν μια καλύτερη ζωή από αυτή που είχα εγώ. Δεν πρέπει να ζουν χωριστά και υπό καθεστώς φόβου, θεωρώ ότι αυτό όμως είναι δύσκολο στη βάση που μέχρι σήμερα καθοδηγούν οι ελίτ και στις δυο κοινότητες, οι οποίες παίζουν με τη φωτιά».¹⁰⁰⁹

«Όταν έκανα το ντοκιμαντέρ έγινα εχθρός του κράτους, επειδή τόλμησα να πω ότι κάναμε, μπροστά στα μεγάλα εγκλήματα των Τούρκων, και εμείς εγκλήματα. Στην αρχή παρουσιάστηκε ότι έκαναν πέντε τρελοί αυτά που κατέγραψα και εσύ έρχεσαι ξαφνικά και υποστηρίζεις τους Τούρκους; Αυτό μου έλεγαν. Τι κάνεις εδώ ας πούμε; Όταν μίλησα για τα εγκλήματα που έκαναν μέλη της ελληνοκυπριακής κοινότητας δικαιολογούσα την εισβολή σύμφωνα με τις φωνές που με κατηγορούσαν. Πώς μπορεί να υπάρξει συμφιλίωση για τις δυο κοινότητες, χωρίς οι συγγενείς των θυμάτων, αλλά συνολικά και η κοινωνία να ξέρουν τι συνέβη και στις δυο πλευρές, είναι αδύνατον να συμβεί επίλυση χωρίς την αλήθεια. Αυτό είναι κάτι που επιζητά και ο Ελληνοκύπριος, γιατί αν συνέβη στο χωριό του έγκλημα πόλεμου, είναι φυσικό να νιώθει έχθρα, μίσος.

Το σημαντικό, επομένως, είναι να ακούσουμε και το άλλο αφήγημα, δηλαδή έγιναν όλα αυτά που λέτε, αλλά έγινε και κάτι άλλο και αυτό το άλλο αν δεν το γνωρίζεις, πώς θα αντιληφθείς το παρελθόν με γνώση μόνο του ενός αφηγήματος. Όταν, όμως, το έπραξα αυτό εγώ, πλέον ήμουν υπό δίωξη, παρακολούθησες, απειλές για τη ζωή μου, μερικές υπάρχουν ακόμα και σήμερα. Με έλεγαν προδότη, γιατί θεωρείται προδοσία να πεις την αλήθεια του άλλου στην Κύπρο ακόμα και μετά από περισσότερα από 50 χρόνια από τα γεγονότα. Πώς όμως μπορώ να καταλάβω την ιστορία του τόπου μου μισή; Δεν υπάρχει

¹⁰⁰⁹ Προφορική μαρτυρία S.U., Κύπρος, 20/9/2022.

βοήθεια από κανέναν, όταν επιλέξεις αυτό το δρόμο είσαι μόνος σου, ό,τι και αν συνεπάγεται αυτό για την οικογένειά σου. Το ίδιο συνέβαινε όταν πήγα να εργαστώ και στην τουρκοκυπριακή κοινότητα, γιατί εκεί δοκίμασαν να με εκμεταλλευτούν πολιτικά σαν τον ήρωα Ελληνοκύπριο, ξαφνικά άρχισα να γράφω σε τουρκοκυπριακή εφημερίδα και να μιλάω για τα τουρκοκυπριακά εγκλήματα. Ξαφνικά από ήρωα με χαρακτήρισαν δούρειο ίππο, αυτός ήταν ο χαρακτηρισμός που λέχθηκε για εμένα. Οπότε σε αυτό το κλίμα δοκίμασαν μια μέρα στον αυτοκινητόδρομο στη βόρεια πλευρά, κάποιοι Τουρκοκύπριοι να με σκοτώσουν εμβολίζοντας το αυτοκίνητο που είχα μέσα τη γυναίκα μου και τα παιδιά μου. Τότε σκέφτηκα ότι είναι ακριβώς το ίδιο χαρακτηριστικό αυτών των ανθρώπων που έκαναν αυτό το έγκλημα με τους ακραίους και των δυο κοινοτήτων».¹⁰¹⁰

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω αποσπάσματα, στο σύνολο τους οι αφηγητές βίωσαν ένα κλίμα τρομοκρατίας και απειλών κατά της ζωής τους. Είναι ενδεικτικό ότι σε όλες τις μαρτυρίες θεωρείται ως δεδομένη αυτή η αντίδραση και στις δυο κοινότητες λόγω της διαφοροποίησης της θέσης των αφηγητών από αυτή των συστημικών Μ.Μ.Ε.. Μάλιστα, σε ένα απόσπασμα ο αφηγητής αναφέρει ότι ο άνθρωπος που θα αποφασίσει να ακολουθήσει αυτό το μονοπάτι είναι μόνος του, γεγονός που προκύπτει ως συμπέρασμα και στα άλλα αποσπάσματα. Οι άνθρωποι που επέλεξαν να παρουσιάσουν αποκλίνοσες, αλλά και τα θύματα και τις οικογένειές τους της άλλης πλευράς, αντιμετωπίστηκαν ως προδότες. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η μαρτυρία του κύριου Α., ο οποίος βίωσε το ίδιο κλίμα τρομοκρατίας και στις δυο κοινότητες για τους ίδιους λόγους. Το υπόβαθρο των δυο διαφορετικών αφηγημάτων και η διάθεση να αποκαλυφθούν γεγονότα για τα οποία ευθύνονταν και μέλη της ίδιας της κοινότητας, όπου ζούσαν οι δημοσιογράφοι και όσοι/ες έκαναν τις αποκαλύψεις, επιδείωνε το εχθρικό κλίμα. Παράλληλα, η μη στήριξη από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, λόγω των γεγονότων που φανέρωναν μια «άβολη αλήθεια» άφηνε τους ανθρώπους αυτούς εκτεθειμένους στη διάθεση του καθενός. Η κινητήριος δύναμή τους ήταν η ανάγκη τους να μιλήσουν για το παρελθόν, έχοντας στον πυρήνα του ενδιαφέροντός τους την κατανόηση των θυμάτων και όχι την προσκόλληση σε στείρα αφηγήματα που «έχτιζαν» τείχη. Ενδεικτικό ως προς αυτό αποτελεί και η αιτιολόγηση της κυρίας Υ. για τον λόγο που επέλεξε αυτό τον δρόμο: «Εγώ το έκανα για τα παιδιά μας γιατί ήθελα

¹⁰¹⁰ Προφορική μαρτυρία Α.Α., Κύπρος, 17/9/2022.

να έχουν μια καλύτερη ζωή από αυτή που είχα εγώ». Το αίσθημα ευθύνης είναι κοινό σε όλα τα αποσπάσματα που παραθέσαμε παραπάνω.

Αυτό που φέρνει η έννοια της ειρηνευτικής δημοσιογραφίας σε αυτή τη συζήτηση είναι η θεμελιώδης αναγνώριση ότι όσο τα ειδησεογραφικά μέσα ενημέρωσης ασχολούνται με τα κέντρα εξουσίας και την επιρροή των ελίτ, είναι απίθανο να λάβουν υπόψη τους λόγους που λειτουργούν έξω από αυτό το στενό πεδίο της εξουσίας. Η ιδέα της δημοσιογραφίας να επαναπροσδιορίσει την άποψή της για τις συγκρούσεις με την εφαρμογή ενός μοντέλου ανάλυσης συγκρούσεων, σηματοδοτεί την ανάγκη για ενημέρωση με σκοπό να επανεξεταστεί η σχέση της με την εξουσία και να δρομολογηθούν αλλαγές που αμφισβητούν ριζικά τις καθιερωμένες συμβάσεις του ίδιου του επαγγέλματος.¹⁰¹¹

Μέσα από την έρευνα προέκυψε η ανάγκη των οικογενειών των αγνοουμένων να βρουν ένα έρεισμα και αυτό αρκετοί από τους συγγενείς το βρήκαν σε κάποιους από τους δημοσιογράφους που τους βοήθησαν σε αυτή τη «δύσβατη» πορεία. Αυτός ο ρόλος ενείχε, όμως, κινδύνους γι' αυτούς που τον επέλεξαν, μερικοί από τους οποίους αποτυπώθηκαν στα αποσπάσματα παραπάνω.

8.6. Σύνοψη

Η δημοσιογραφία της ειρήνης, αν και δεν λειτούργησε στην Κύπρο ως η επικρατούσα άποψη στο πεδίο των Μ.Μ.Ε. και στις δυο πλευρές του νησιού, είναι ωστόσο πλέον γεγονός, όπως προκύπτει στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας και μέσα από τις συνεντεύξεις των αφηγητών που παραθέσαμε. Οι δημοσιογράφοι που ασχολήθηκαν με το ζήτημα ήταν αυτοί που επιχείρησαν να κατανοήσουν ουσιαστικά τις ανάγκες των συγγενών των θυμάτων και των αγνοουμένων και προσπάθησαν ν'α αναδείξουν το ζήτημα πριν ακόμη λειτουργήσει στη μορφή που έχει σήμερα ο μηχανισμός ταυτοποιήσεων των λειψάνων μέσω των ειδικών επιτροπών.

¹⁰¹¹Graham Spencer, *ό.π.*, p.182.

Η «παγωμένη σύγκρουση» (Frozen Conflict) της Κύπρου μπορεί να μας δώσει μια θεωρητικά κατατοπιστική ιστορία για τη στασιμότητα και τα παρατεταμένα αδιέξοδα σε βαθιά διαιρεμένες κοινωνίες. Σ' αυτό το κεφάλαιο συγκρίθηκαν οι επιλογές της συνολικής και της σταδιακής προσέγγισης της ειρήνευσης στην Κύπρο μέσα από τις αφηγήσεις των ερευνητών-δημοσιογράφων, δημιουργώντας για τους συγγενείς αγνοουμένων, τα θύματα, αλλά και τις δυο κοινότητες συνολικά ένα εναλλακτικό εννοιολογικό πλαίσιο για τη διαπραγμάτευση της ειρήνης στη διαιρεμένη κυπριακή κοινωνία.¹⁰¹²

Παρόλο που η δημοσιογραφία θεωρείται σημαντικός παράγοντας στην Κύπρο, η σχέση της με την ειρήνη δεν είναι τόσο καλή όσο με τη διατήρηση του status quo και τη συντήρηση των αφηγημάτων στις δυο κοινότητες τα οποία συνέβαλαν στη σύγκρουση. Αυτή ακριβώς η συνθήκη δημιούργησε τη μεμονωμένη παρουσία ανθρώπων που διαφοροποιήθηκαν και θέλησαν μέσω της δύναμης του επαγγέλματός τους ν' αντιστρέψουν το κλίμα και ν' αναφερθούν σε ζητήματα που μέχρι πρότινος θεωρούνταν ταμπού.

Οι αντιδράσεις που προκάλεσε και οι επιπτώσεις που είχε η στήριξη αυτών των επιλογών συγκεκριμένων δημοσιογράφων ήταν πολλές και επικίνδυνες γι' αυτούς, ταυτόχρονα όμως ήταν αναμενόμενες στην πορεία προώθησης της δημοσιογραφίας της ειρήνης. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι και η αναφορά του δημοσιογράφου Μ.Μ., ο οποίος ανέφερε: «Ξέρω ότι αν φύγω από το μέσο που εργάζομαι, δεν θα βρω δουλειά σε άλλο δημοσιογραφικό μέσο λόγω της μέχρι τώρα δραστηριότητάς μου και οπτικής των γεγονότων».¹⁰¹³

Οι άνθρωποι, που επέλεξαν τον δρόμο της δημοσιογραφίας της ειρήνης, ακολούθησαν τον δρόμο του «τι πρέπει να είναι το υπάρχον» και το τήρησαν με κάθε κόστος βοηθώντας τις οικογένειες των αγνοουμένων να μάθουν την αλήθεια και να βρουν τον δικό τους άνθρωπο. Μια δυνατότητα που υπήρχε λόγω αυτών των ανθρώπων και στις δυο κοινότητες του νησιού, αλλά η μη στήριξη τους από τα κυρίαρχα Μ.Μ.Ε. έκανε την πρόσβαση στα άρθρα και τα ντοκιμαντέρ ή τη διαδικτυακή παρουσία τους περιορισμένη στο ευρύ κοινό. Συγχρόνως, όμως, παρόλες τις δυσκολίες η εργασία τους δημιούργησε τη δυνατότητα στην υπόλοιπη κοινωνία να δει τη συνολική εικόνα μέσω

¹⁰¹²Βλ. για περισσότερα, Neophytos Loizides, *Designing Peace: Cyprus and Institutional Innovations in Divided Societies*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania 2016.

¹⁰¹³Προφορική μαρτυρία Μ.Μ., Κύπρος, 17/9/2022.

της σύγκρισης των διαφορετικών αφηγημάτων και της υπέρβασης των αποσπασματικών εικόνων που διαχέονταν στον τύπο.

9^ο Κεφάλαιο: Το ζήτημα των αγνοουμένων της Κύπρου μέσα από προφορικές μαρτυρίες λογοτεχνών

9.1. Η σημασία και συμβολή της λογοτεχνίας

Το τραύμα δεσμεύει συναισθηματικά τον ψυχικό μηχανισμό του ανθρώπου και μάλιστα με τρόπο αμετάκλητο ως προς την επίδρασή του στο άτομο που το φέρει, εκείνος/η, όμως, προκειμένου να το διαχειριστεί και να το αφηγηθεί, μπορεί να αποδεσμεύσει τις δημιουργικές δυνατότητες που του προσφέρει η γλώσσα, η τέχνη και η φαντασία.¹⁰¹⁴ Έτσι, οι οριακές ιστορικές εμπειρίες και οι τραυματικές μεταβολίζονται γρήγορα στη λογοτεχνία (τον κατεξοχήν χώρο της φαντασίας) και μεταφέρονται στον γραπτό λόγο ως τρόπος έκφρασης είτε του συλλογικού είτε του προσωπικού τραύματος. Ενδεικτικό παράδειγμα ως προς τη δεύτερη κατηγορία, αποτελεί το αριστούργημα της παγκόσμιας λογοτεχνίας *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*; του

¹⁰¹⁴Βασιλική Δ. Σελιώτη, *Το Τραύμα του 1974 στην Ελλαδική και Κυπριακή Λογοτεχνία – Έμφυλες Προσεγγίσεις*, εκπόνηση Διδακτορικής Διατριβής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης- Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2019, σ.142.

PrimoLevi.¹⁰¹⁵ Η εποχή που ακολούθησε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βρήκε διαφυγή στο πεδίο της λογοτεχνίας, ώστε να εκφράσει το *έσχατο παράλογο που πήρε σάρκα και οστά στα καταστροφικά οράματα των δραστών της ναζιστικής γενοκτονίας*.¹⁰¹⁶ Η λογοτεχνία έχει, επίσης, διαδραματίσει ιστορικά έναν κρίσιμο ρόλο ως μάρτυρας-φορέας σφαγών και περιστατικών μαζικής βίας, ιδίως όταν άλλες μορφές τεκμηρίωσης απουσιάζουν.¹⁰¹⁷

Μέσα από τη λογοτεχνία, οι συγγραφείς διαλέγονται με την κοινωνική πραγματικότητα που βιώνουν -ως (μυθο)πλασία-και τις αντανάκλασεις της στην ανθρώπινη ψυχή. Το ζήτημα της αναπαράστασης είναι ένα από τα βασικά πεδία ενδιαφέροντος της επιστήμης της λογοτεχνίας, ιδιαίτερα δε για το πώς σε αυτή εγγράφονται ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος.¹⁰¹⁸ Η ιδέα αυτή παραπέμπει στη θεωρία της βάσης (παραγωγή και αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής) και του εποικοδομήματος.

«Το πρόβλημα είναι πως η πραγματικότητα κατανοείται έτσι ως αντικείμενο που μπορεί να παρασταθεί και, κατά συνέπεια, η «πραγματικότητα», «ο αληθινός κόσμος», τα «ιστορικά γεγονότα» κατανοούνται με τα κριτήρια της επιστημονικής αλήθειας, ενώ οι αναπαραστάσεις τους στην τέχνη κρίνονται ανάλογα με την αντιστοιχία ή την αναντιστοιχία που έχουν με την πραγματικότητα. Για να απαλυνθεί αυτός ο προβληματικός δυισμός, επινοήθηκε η έννοια της μεσολάβησης: η μεσολάβηση νοείται ως μια ενεργητική διαδικασία κατά την οποία οι αναπαριστώμενες «κοινωνικές πραγματικότητες» έχουν αλλάξει το αρχικό τους περιεχόμενο. Έννοιες, όπως η ιδεολογία, αλλά και ψυχαναλυτικές έννοιες, όπως η απόθεση ή η υπεραναπλήρωση, επιδιώκουν να εξειδικεύσουν τους μηχανισμούς αυτής της μεσολάβησης. Η μεσολάβηση προσπαθεί να αποδώσει μια πιο περίπλοκη διαδικασία, σε σχέση με την παθητική αναπαράσταση, αλλά διαιωνίζει τον αρχικό δυισμό: η πραγματικότητα και ο λόγος για την πραγματικότητα

¹⁰¹⁵Βλ. για περισσότερα, Primo Levi, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, SE QUESTO E UN UOMO (Ξενόγλωσσος Τίτλος), μετάφραση Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 2009.

¹⁰¹⁶Βλ. για περισσότερα, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (επιμ.), *Η Λογοτεχνία ως Μαρτυρία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995. Η φράση που χρησιμοποιείται στο κείμενο βρίσκεται στην περίληψη του συλλογικού έργου.

¹⁰¹⁷Βλ. για περισσότερα, Anissa Daoudi, “Untranslatability of Algeria in ‘The Black Decade’, *Boundary 2*, vol.1 (3), (2018), p.48-83, και Karima Bennoune, *Your Fatwa Does Not Apply Here: Untold Stories From The Fight Against Muslim Fundamentalism*, W.W. Norton & Company, New York, 2013.

¹⁰¹⁸Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στο ζήτημα της αναφορικότητας της λογοτεχνίας και τη σχέση της με τον κόσμο, Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση*, στο http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literaturehistory.pdf, (ανακτήθηκε στις 1/8/2023).

θεωρούνται κατηγορικά έννοιες ευδιάκριτες. Νομίζω πως στο σημείο αυτό έχουν βοηθήσει πολύ οι πολιτισμικές σπουδές που μας έχουν δείξει ότι η γλώσσα και η σημασιοδότηση είναι αζεδιάλυτα στοιχεία της ίδιας της υλικής κοινωνικής διαδικασίας και συνεχώς παρόντα τόσο στην παραγωγή όσο και στην αναπαραγωγή». ¹⁰¹⁹

Με βάση τα παραπάνω δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνεται χρήση της λέξης «αναπαράσταση/μαρτυρία», αλλά θεωρούμε ότι είναι προαπαιτούμενο να υπάρξει παραδοχή ως προς τα εξής: η τέχνη και η ιστορική πραγματικότητα δεν είναι δύο ξεχωριστά πράγματα, ώστε να θεωρούμε ότι πρώτα γνωρίζουμε ποια είναι η ιστορική πραγματικότητα, και μετά θα προσπαθήσουμε να ερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η τέχνη αναπαράστησε αυτήν την ιστορική πραγματικότητα. Αντίθετα, είναι δυο παράλληλα σύμπαντα με επίκοινες ζώνες. «Επομένως, δεν μπορούμε να γνωρίσουμε μια εποχή αρκετά, παρά μόνο στον βαθμό στον οποίο μελετούμε και την τέχνη της· την τέχνη που δημιουργήθηκε στην εποχή που μας ενδιαφέρει, καθώς και την τέχνη που δημιουργήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο, αλλά αναφέρεται στην εποχή που μας ενδιαφέρει». ¹⁰²⁰

Η λογοτεχνία δεν αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη πηγή τεκμηρίωσης και συγκρότησης αρχείου για έναν ιστορικό, παρόλα αυτά αποτελεί έναν οδοδείκτη κατανόησης των νοημάτων όσον αφορά τα γεγονότα στην κοινωνία από τη σκοπιά του δημιουργού. Η λογοτεχνία υπακούει στους δικούς της κανόνες σε όλες τις εκφάνσεις της (ποίηση, μυθιστόρημα, μικροδιήγημα κ.ά.) και έχει το ελεύθερο να επινοεί πρόσωπα και γεγονότα τα οποία μπορεί να φαίνονται αληθοφανή, αλλά είναι φανταστικά. ¹⁰²¹ Εκείνο που χρειάζεται εδώ να τονιστεί, είναι πως δεν πρέπει να διαβάζουμε τη λογοτεχνία, η οποία μιλά για ιστορικά γεγονότα, ανυποψίαστοι και έτοιμοι να πιστέψουμε στην αλήθεια των εξιστορουμένων, ακόμη και αν αυτά προέρχονται από καταξιωμένους συγγραφείς, οι οποίοι έχουν επαινεθεί για την ιστορική τους εγρήγορση και έρευνα. Τα συνηθέστερα «ολισθήματα» μιας λογοτεχνικής αφήγησης είναι η αποσιώπηση γεγονότων ή πλευρών της ιστορικής πραγματικότητας, οι ηθικοδιδασκτικοί σχολιασμοί του αφηγητή, η μεταφορά γεγονότων από έναν τόπο σε άλλον –ακόμη και ανύπαρκτο–, η φανταστική διαδρομή ζωής ενός

¹⁰¹⁹ Όλα αυτά τα ζητήματα συζητούνται, υπό το πρίσμα της πολιτισμικής θεωρίας. Βλ. για περισσότερα, Raymond Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, μετάφραση Βενετία Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994.

¹⁰²⁰ Στο ίδιο.

¹⁰²¹ Στο ίδιο.

κατά τα άλλα ιστορικού προσώπου, η απόκρυψη ανίερων συμμαχιών, ο τονισμός της βίας του αντιπάλου, η αποσιώπηση της βίας που άσκησε η συμπαθής στον αφηγητή πλευρά και πολλά άλλα.

Ειδικά το ζήτημα της βίας, το οποίο βρίσκει ο συγγραφέας μπροστά του συνεχώς, αφού μιλούμε για ιστορία, προκαλεί ιδεολογικές εμπλοκές, αυτολογοκρισία και συναισθηματική δυσανεξία, που με τη σειρά τους οδηγούν σε περίεργες, και καμιά φορά ενδιαφέρουσες, αφηγηματικές επιλογές.¹⁰²² Συνήθως, τα πιο «αληθινά» ιστορικά στοιχεία σε μια λογοτεχνική αφήγηση είναι οι λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, οι ανώδυνες πληροφορίες, όλα εκείνα που είναι απαραίτητα για ν' ανασυσταθεί η ατμόσφαιρα και τα συναισθήματα μιας εποχής και σε τούτο είναι βεβαίως απaráμιλλη η δύναμη της λογοτεχνίας. Τα ιστορικά γεγονότα γίνονται ένα λογοτεχνικό σκηνικό για τους συγγραφείς, όπου πάνω του «υφαίνονται» αληθινές ιστορίες απλών ανθρώπων είτε ως άμεση μαρτυρία είτε ως γνώση γεγονότων μέσα από τη μεταβίβαση εμπειριών άλλων ατόμων.

Σε μια εποχή που οι τελευταίοι μάρτυρες των τραγικών γεγονότων του 20^{ου} αιώνα αποβιώνουν, τα θύματα του Ολοκαυτώματος γίνονται χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφορικά με τη διαμεσολάβηση της λογοτεχνίας και την κατάθεση μαρτυρίας. Για τον λόγο αυτό, καθίσταται σημαντικό να καταγραφούν τόσο οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις όσο και οι μαρτυρίες ως άξια λόγου τεκμήρια, καθώς οι μάρτυρες θα φύγουν σύντομα από τη ζωή. Υπό ένα τέτοιο πρίσμα η ενότητα αυτή μέσα από το πεδίο της λογοτεχνίας προσπαθεί ν' απαντήσει στο ερώτημα πώς οι εικόνες μπορούν να δώσουν μαρτυρία, εξετάζοντάς τες ως πολύπλευρες οντότητες που παράγονται, αναπαράγονται και επανατοποθετούνται σε συγκρουσιακές πολιτικές και ιστορικές καταστάσεις.¹⁰²³ Επίσης, θα εξεταστεί πώς το λογοτεχνικό έργο συμβάλλει στην κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος και στη σύγκλιση των δυο κοινοτήτων στην Κύπρο. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας με λογοτέχνες της Κύπρου θα επιχειρηθεί ν' αναδειχθεί το πεδίο της λογοτεχνίας ως ένα μέσο ανάδειξης «άβολου γεγονότων», ιδιαίτερα όσον αφορά στο ζήτημα των αγνοουμένων και των συγγενών τους.

¹⁰²²Βλ. την εξαιρετική ανάλυση που αφορά το έργο της Πηνελόπης Δέλτα, Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και Παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.

¹⁰²³Βλ. για περισσότερα, Rebecka Katz Thor, *Beyond The Witness: Holocaust Representations And The Testimony Of Images*, Art and Theory Stockholm AB, Stockholm 2018.

Η σκοπιά παρουσίασης αυτού του επιστημονικού πεδίου είναι τόσο η γενιά των συγγραφέων που έζησαν τα γεγονότα ως δρώντες σε αυτά και τα κατέγραψαν εκ των υστέρων όσο και της πλευράς του/της συγγραφέα της επόμενης γενιάς μετά την εισβολή, η οποία άρχισε να συγκροτεί το έργο της μετά το 2003 και το άνοιγμα των οδοφραγμάτων.

Όπως μέσω της προφορικής ιστορίας μεταβλήθηκε η γραφή της ιστορίας, ομοίως το νεωτερικό μυθιστόρημα μετασχημάτισε τη γραφή της μυθοπλασίας στη λογοτεχνία: η πιο σημαντική μεταβολή συνίσταται στο ότι ο αφηγητής προβάλλεται πλέον μέσα στην αφήγηση και καθίσταται μέρος της ιστορίας.¹⁰²⁴ Αυτή ακριβώς η πρακτική ακολουθήθηκε σε αυτή την ενότητα, αφού εντάξαμε ως μέρος της αφήγησης τους λογοτέχνες που έγιναν αφηγητές, σχολιάζοντας την οπτική τους σχετικά με το ζήτημα των αγνοουμένων, αλλά και συνολικά της έννοιας του θύματος στο κυπριακό ζήτημα. Η πρωτοτυπία όσον αφορά στη σύγκριση ιστορίας και λογοτεχνίας έγκειται ότι σε αυτή την ενότητα θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν με διττό ρόλο (λογοτέχνες-πληροφορητές) που συνέδραμαν στην ανάδειξη του ζητήματος των αγνοουμένων ευρύτερα στην κυπριακή κοινωνία.

Η σχέση μεταξύ δικαιοσύνης, μαρτυρίας και λογοτεχνίας -αυτή η «σκηνοθεσία της ανθρώπινης συνομιλίας», όπου άνδρες και γυναίκες κινούνται δικαστικά, απολογούνται, καταθέτουν και δικάζουν- πηγαίνει πίσω στην αρχαιότητα του δυτικού κόσμου.¹⁰²⁵ Από τις απαρχές της ρητορικής, η αφήγηση (*narratio*) ήταν το κύριο στοιχείο της δικαστικής ρητορικής, η λειτουργία της οποίας ήταν να τεκμηριώσει γεγονότα και να παράσχει αποδείξεις προκειμένου να απαντηθεί το διακύβευμα, να μάθουμε δηλαδή τι είχε συμβεί. Σημαντικές σκέψεις έχουν γίνει για την κατανόηση των δεσμών μεταξύ λογοτεχνίας και γραφής γενικότερα αλλά και του αυταρχισμού με βάση την έρευνα για τις συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης στην Ευρώπη, τη Λατινική Αμερική και τη Νότια Αφρική ειδικότερα.¹⁰²⁶ Στις περιπτώσεις στις οποίες μια κοινωνία βγαίνει από την αυταρχική και τυραννική εξουσία, οποιαδήποτε μορφή σύγκρουσης ή οποιαδήποτε εθνοτική διαμάχη αντιβαίνει στο μονοπώλιο και στις

¹⁰²⁴ Alessandro Portelli, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική: Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση*, μετάφραση Βάσια Λέκκα, Πλέθρον, Αθήνα 2020, σ.37.

¹⁰²⁵ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στη σχέση μεταβατικής δικαιοσύνης, λογοτεχνίας και δημοκρατίας, Mohamed-Salah Omri and Philippe Roussin (eds.), *Literature, Democracy And Transitional Justice: Comparative World Perspectives*, Legenda Books, Oxford, 2022.

¹⁰²⁶ Στο ίδιο, βλ. για περισσότερα στην εισαγωγή του βιβλίου.

αξιώσεις αλήθειας, ο καθένας αισθάνεται ότι δικαιούται τη δική του αλήθεια, πόσο δε μάλλον τα άτομα που εκτέθηκαν στη βία άμεσα ή έμμεσα. Η γραφή-η αναγκαιότητα και η επιθυμία για γραφή- καθίστανται ουσιαστικές ως μορφές αναπαράστασης των δικαιωμάτων, για την προβολή της δικαιοσύνης, για την προβολή των αξιώσεων αλήθειας ή για την προβολή των αντεπιχειρημάτων. Η γραφή θεωρείται ως συμβολή στην προσπάθεια αποτροπής μιας επιστροφής στο τραυματικό παρελθόν και στην καθοδηγούμενη ενημέρωση μέσω του μονοπωλίου της εξουσίας, ενώ καταθέτει, επίσης, μαρτυρίες για καταχρήσεις βίας.

Οι συγγραφείς επιδιώκουν τη δικαιοσύνη με την έννοια του προσανατολισμού της συλλογικής μνήμης, συμβάλλοντας στην οικοδόμηση μιας νέας συλλογικής μνήμης, ενώ παράλληλα αντιστέκονται στην αμνησία. Οι μαρτυρίες και οι αφηγήσεις έχουν βρεθεί στο επίκεντρο των διαφόρων δράσεων για την αλήθεια και τη συμφιλίωση σε πολλά και διαφορετικά πεδία. Η λογοτεχνία αποτέλεσε ένα πεδίο, όπου οι διαφορετικές φωνές μπορούσαν ν' ακουστούν στην Κύπρο, ιδιαίτερα στα εγχειρήματα του 21^{ου} αιώνα. Οι αφηγήσεις και η αφηγηματική ανασύνθεση των εγκλημάτων, του αποτυπώματος του τραύματος και της ανάδειξης ομάδων πολιτών που υπέστησαν το τραύμα, προορίζονταν να τεκμηριώσουν τα γεγονότα, να συμβάλουν στην αποκατάσταση της αλήθειας, καθώς και να αποδώσουν ιστορική δικαιοσύνη για τα βάσανα των θυμάτων. Είχαν, επίσης, ως στόχο να μετασχηματιστεί το πλαίσιο που παρακινούσε σε μια αφήγηση του παρελθόντος αρθρώνοντας νέες αναπαραστάσεις της βίας του παρελθόντος στον δημόσιο χώρο. Μέσα από αυτή τη διάσταση επιχειρούνταν η σύνδεση του λόγου και της μαρτυρίας.

Επιπρόσθετα, η λογοτεχνία κρίνεται σημαντική ως προς την ανάδειξη απλών καθημερινών στιγμών σε συνδυασμό με την κατανόηση τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος. Η οπτική που θα αναλυθεί είναι διττή: αρχικά ως ένα πεδίο το οποίο ανέδειξε το ζήτημα των αγνοουμένων σε μια εποχή που θεσμικά οι αρχές δεν είχαν πετύχει μια ουσιαστικότερη επίλυση του «δύσκολου παρελθόντος» και στη συνέχεια σε αυτό της φθοράς που επιφέρει ο χρόνος, η οποία ενέχει την αναγκαιότητα επαναθέσης μαρτυριών και κειμένων, λόγω της έλλειψης μαρτυριών και του κινδύνου μη συνέχισης των δράσεων ανεύρεσης των αγνοουμένων. Στα έργα των λογοτεχνών της Κύπρου διαφαίνονται τα ίχνη της σύγκρουσης πολιτισμού και βίας, ιστορικά

συμβάντα που αναφέρονται σε μια Κύπρο βαθιά δυστοπική,¹⁰²⁷ τα οποία είναι αποτυπωμένα στη γραφή, δηλαδή στις συμβολικές μορφές της γλώσσας που αποτελούν έκφραση των αξιών του πολιτισμού. Ο/Η λογοτέχνης/ίδα είτε υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της καταστροφής, είτε ανήκε στην επόμενη γενιά κατά την οποία μέσα από την καλλιτεχνική δημιουργία, γίνεται μάρτυρας της σχέσης των εκφραστικών μέσων του/της με το ιστορικό γεγονός, της αντοχής του λόγου μπροστά στην απουσία Λόγου. Επομένως, η πολυτροπική θέαση της λογοτεχνίας με πυρήνα το ζήτημα των αγνοουμένων μέσω των συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας που συνελέγησαν, βοηθά στην όσο το δυνατόν περισσότερο σφαιρική προσέγγιση της διερεύνησης και κατανόησης του ζητήματος της απονομής ιστορικής δικαιοσύνης στην περίπτωση της Κύπρου, που είναι άλλωστε και το κύριο ζήτημα που πραγματεύεται η παρούσα διατριβή.

9.1. Η λογοτεχνία όσον αφορά στο ζήτημα των αγνοουμένων μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων

Το 2003 αποτέλεσε την απαρχή της δικοινοτικής επαφής σε εκτεταμένο βαθμό, μετά τη συμφωνία ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Πολίτες των δυο κοινοτήτων άρχισαν να έρχονται κοντά μέσα από τη διομαδική επαφή, εφόσον μέσω αυτής μπορεί να μειωθεί η προκατάληψη που υπήρχε.¹⁰²⁸ Το ξαφνικό άνοιγμα των οδοφραγμάτων στις 22 Απριλίου του 2003 με απόφαση του Ραούφ Ντενκτάς αποτελεί μια απροσδόκητη αλλά συνάμα καταλυτική κίνηση. Αίροντας την απαγόρευση διακίνησης από και προς τις ελεύθερες περιοχές, ανοίγει τις εξόδους των μέχρι πρότινος διαχωρισμένων εδαφών. Μέχρι το 2003, οι δύο κοινότητες είχαν λίγες ευκαιρίες για επαφές, καθώς μόνο περιορισμένες αλληλεπιδράσεις επιτρέπονταν πέρα από τη διαχωριστική γραμμή. Το άνοιγμα των σημείων ελέγχου το 2003 δημιούργησε ευκαιρίες για επαφές και βελτίωση

¹⁰²⁷Νιαζί Κιζίλγιουρεκ, *Ιστορίες από την δυστοπική Κύπρο*, επίμετρο στο Χρίστος Ζάνος, *Ιστορίες εν μέσω πυροβολισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023, σ.167-170.

¹⁰²⁸Βλ. για περισσότερα, Jasper Van Assche, Hermann Swart, Katharina Schmid, Kristof Dhont, Ananthi Al Ramiah, Oliver Christ, Mathias Kauff, Sebastiaan Rothmann, Michael Savelkoul, Nicole Tausch, Ralf Wölfer, Sarah Zahreddine, Muniba Saleem and Miles Hewstone, Intergroup contact is reliably associated with reduced prejudice, even in the face of group threat and discrimination, *American Psychologist Advance*, online publication, vol.78(6), (2023), p.761–774.

των σχέσεων μεταξύ των ομάδων. Από τότε, υπολογίζεται ότι έχουν γίνει εκατομμύρια διελεύσεις. Υπάρχει πλέον τακτική μη δομημένη επαφή: οι άνθρωποι περνούν για να ψωνίσουν, να εμπορευτούν, να πάνε σχολείο, να δουν τα αξιοθέατα και να επισκεφθούν φίλους. Αυτό που καθιστά τη διαδραστική επίλυση προβλημάτων κατεξοχήν κοινωνικοψυχολογική στον προσανατολισμό της, είναι ο στόχος της να προάγει την αλλαγή στα άτομα-μέσω της πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπίδρασης σε μικρές ομάδες-ως όχημα για την αλλαγή σε ευρύτερα κοινωνικά συστήματα: στην εθνική πολιτική, στην πολιτική κουλτούρα, στις συγκρούσεις και στον τρόπο λειτουργίας του συστήματος εν γένει.¹⁰²⁹

Ο πυρήνας του έργου της διαδραστικής επίλυσης προβλημάτων είναι μια συγκεκριμένη μικροδιαδικασία, μέσω της οποίας έχει ως στόχο να παράγει αλλαγές στη μακροδιαδικασία, στην ευρύτερη διαδικασία επίλυσης των συγκρούσεων, συμπεριλαμβανομένης της επίσημης διαπραγμάτευσης, σε αυτό που σήμερα συνήθως ονομάζεται ειρηνευτική διαδικασία. Τα ευεργετικά αποτελέσματα των επαφών επιτυγχάνονται στα δρόντα υποκείμενα είτε άμεσα,¹⁰³⁰ είτε έμμεσα μέσω εκτεταμένων διασταυρούμενων φιλικών σχέσεων,¹⁰³¹ ή/και με φιλίες στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης που έχουν ως συνέπεια την βελτίωση των στάσεων και τη μείωση των προκαταλήψεων.¹⁰³² Ένα από τα πιο ενθαρρυντικά επιστημονικά ευρήματα είναι ότι οι διασταυρούμενες ομαδικές φιλίες μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων πολλαπλασιάστηκαν μεταξύ 2007 και 2017.¹⁰³³ Παρόλα αυτά, ένα σημαντικό τμήμα και των δύο κοινοτήτων δεν διασχίζει τα οδοφράγματα τακτικά: μέχρι σήμερα, περίπου το ένα τρίτο της ελληνοκυπριακής κοινότητας και το 40-50% της κοινότητας των Τουρκοκυπρίων έχουν τακτική επαφή με μέλη της άλλης κοινότητας διασχίζοντας τα check-points συχνά, ενώ επίσης μέχρι σήμερα,¹⁰³⁴ 20 χρόνια από το άνοιγμα των

¹⁰²⁹Βλ. για περισσότερα, Herbert C. Kelman, Werner Wintersteiner and Wilfried Graf, *Resolving Deep-Rooted Conflicts: Essays on the theory and practice of interactive problem-solving*, Routledge, Oxfordshire, 2017.

¹⁰³⁰Βλ. για περισσότερα, Shelley McKeown and Charis Psaltis, "Intergroup contact and the mediating role of intergroup trust on outgroup evaluation and future contact intentions in Cyprus and Northern Ireland". *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, vol.23 (4), (2017), p.392-404.

¹⁰³¹Βλ. για περισσότερα, Deniz Yucel and Charis Psaltis, "Intergroup contact and willingness for renewed cohabitation in Cyprus: Exploring the mediating and moderating mechanisms", *Group Processes & Intergroup Relations*, vol.23 (4), (2020), p.578-597.

¹⁰³²Βλ. για περισσότερα, Iris Žeželj, Maria Ioannou, Renata Franc, Charis Psaltis Borja Martinovic, "The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus", *Computers in Human Behavior*, vol.76, (2017), p.386-395.

¹⁰³³Shelley McKeown and Charis Psaltis, *ό.π.*, 2017.

¹⁰³⁴Στο ίδιο.

σημείων ελέγχου, περίπου το ένα τρίτο των Ελληνοκυπρίων δεν έχει περάσει ποτέ προς τα βόρεια.

Οι άνθρωποι βρίσκονται μέσα σε ένα πολιτιστικό πεδίο που τους παρέχει τα συμβολικά μέσα τόσο για να κατανοήσουν αυτό που συμβαίνει όσο και για την καλύτερη/αποτελεσματικότερη διαχείριση των αλληλεπιδράσεών τους με τους άλλους. Η ομαλότητα των περισσότερων αλληλεπιδράσεων χρησιμεύει γενικά για να εξασφαλίσει ότι τα νοήματα μπορούν να δράσουν «αυτονόητα», ενώ ταυτόχρονα νομιμοποιεί και τις διαδικασίες που τα παράγουν. Από καιρό σε καιρό, ωστόσο, οι άνθρωποι διαπιστώνουν ότι έρχονται αντιμέτωποι με κάποιου είδους ασυνέχεια, ρήξη ή ρήγμα στη συνηθισμένη τους εμπειρία, και σε αυτές τις περιστάσεις καταφεύγουν σε συμβολικές δράσεις που είναι διαθέσιμες στο περιβάλλον τους ή στην «προσωπική κουλτούρα»,¹⁰³⁵ που τους επιτρέπουν να κάνουν μια νέα προσαρμογή στην κατάσταση ή να «επιλύσουν» το πρόβλημα. Αυτή η ρήξη δημιουργήθηκε για τις δυο κοινότητες με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων το 2003, επηρεάζοντας συνολικά όλους τους τομείς των κοινωνιών των δυο κοινοτήτων αναπόσπαστο κομμάτι των οποίων αποτελεί και η λογοτεχνία, η οποία διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικής κουλτούρας και κατ' επέκταση μπορεί να είναι πολύ χρήσιμη για τη διαμόρφωση μιας νέας προσέγγισης και σε πιο εκτεταμένο βαθμό, εφόσον μελετάται ή εφαρμόζεται με θετικό τρόπο. Η λογοτεχνία, όπως προαναφέρθηκε, δεν είναι απλώς μια απεικόνιση της πραγματικότητας, αλλά προσδίδει μάλλον μια προστιθέμενη αξία σε αυτήν. Τα λογοτεχνικά έργα είναι απεικονίσεις των προτύπων σκέψης και των κοινωνικών κανόνων που επικρατούν στην κοινωνία.¹⁰³⁶ Επομένως, μέσα από αυτήν μπορούμε να εντοπίσουμε στοιχεία που την επηρέασαν και τη διαμόρφωσαν ως αποτέλεσμα και του ανοίγματος των σημείων ελέγχου.

«Ο χρόνος που πέρασε βοήθησε να καταλαγιάσει το μίσος και το πάθος και να καθαρίσει το μυαλό. Μπόρεσα να γράψω πιο αντικειμενικά για τις εμπειρίες μου εξαιτίας του χρόνου που πέρασε από τα γεγονότα. Το άνοιγμα των οδοφραγμάτων ήταν πολύ σημαντικό, καταρχάς είχα μια πολύ μεγάλη αναστάτωση και επιθυμία να βρεθώ στο χωριό μου, να δω τα μονοπάτια που περνούσαμε μικροί. Ξαναζείς την παιδική σου

¹⁰³⁵Βλ. για περισσότερα, Jaan Valsiner, *The Guided Mind: A Sociogenetic Approach To Personality*, Harvard University Press, Harvard 1998.

¹⁰³⁶Βλ. για περισσότερα, Jaysinh B. Zala, "Literature and Society", *International Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol.1 (5), (2013), p.1-6.

ηλικία, ήθελα να πάω οπωσδήποτε. Αν και τα συναισθήματα συγκρούονται μεταξύ τους, το άνοιγμα των οδοφραγμάτων έπαιξε μεγάλο ρόλο στην λογοτεχνική μου πορεία, και αποτέλεσε την αφορμή για τη συγγραφή του δεύτερου βιβλίου μου. Τα συναισθήματα καταγράφηκαν στο δεύτερο βιβλίο μου με τίτλο «Τα συναισθήματα με βίζα μιας ημέρας». Τα συναισθήματα που καταγράφονται εκεί, σχετίζονται με αυτά που ένιωσα όταν πήγα στα κατεχόμενα και στους τόπους που έγιναν οι μάχες επίσης. Στο γήπεδο Πράξανδρος πήγα και βρήκα την ελιά που με έσωσε από τις σφαίρες. Βρήκα τη σφαίρα που δεν με βρήκε τότε».¹⁰³⁷

Για τους Ελληνοκύπριους προϋπόθεση της -αρχικά μονοήμερης μόνο- επίσκεψης ήταν η επίδειξη διαβατηρίου στις εισόδους διέλευσης προς τα κατεχόμενα, σαν να επισκέπτονταν ένα ξεχωριστό κράτος (καθώς και εξασφάλιση ασφάλειας του αυτοκινήτου από τις κατοχικές αρχές). Το μέτρο συμπληρώνεται λίγες μέρες μετά από την απαίτηση για έκδοση «βίζας».¹⁰³⁸ Σε αυτό το γεγονός αναφέρεται και ο αφηγητής, το οποίο αποτέλεσε και εφελτήριο συγγραφής του δεύτερου βιβλίου του. Η λογοτεχνία, όπως και τα υπόλοιπα πλαίσια, αλληλεπιδρούν με την κοινωνία και δεν θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστα από μια τέτοια ρήξη με τη ζωή που διήγαν μέχρι και πριν το 2003. Αυτή η χρονική στιγμή αποτελεί τομή για τη λογοτεχνία, αλλά και συλλήβδην για τις δυο κοινότητες, γιατί πλέον μπορούσε ο ένας να πάει στα μέρη από τα οποία βιαίως απομακρύνθηκε εξαιτίας των τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος.

Παράλληλα, αποτέλεσε και πηγή έμπνευσης λόγω της δημιουργίας συναισθημάτων από αυτή την «επίσκεψη», αλλά και αποστασιοποίησης λόγω του χρονικού διαστήματος, το οποίο είχε παρέλθει από τα γεγονότα. Μέσω της δύναμης της γλώσσας και εκφράζοντας έντονα συναισθήματα, ο αφηγητής συνέβαλε στην εξέλιξη του λογοτεχνικού έργου του μέσω μιας «διαφορετικής» μαρτυρίας αυτών που βίωσε. Με άλλα λόγια, το αντικείμενο της λογοτεχνίας είναι η κοινωνία με τη μία ή την άλλη μορφή. Η λογοτεχνία αποτέλεσε μέσο καταγραφής της κοινωνικής πραγματικότητας που βίωναν οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των τραυματικών γεγονότων και στις δυο πλευρές του νησιού. Ενδεικτική είναι η αναφορά του αφηγητή για τις μνήμες των τραυματικών γεγονότων.

¹⁰³⁷ Προφορική μαρτυρία, Γ.Χ., λογοτέχνης, μέσω Messenger, 3/7/2023.

¹⁰³⁸ Βλ. ενδεικτικά τις αναταραχές που προκάλεσε η απόφαση για έκδοση βίζας όσον αφορά στην πρόσβαση στην κατεχόμενη πλευρά του νησιού, <https://www.in.gr/2003/05/14/greece/dysareskeia-sti-leykwsia-apo-tis-synexizomenes-syllipseis-ellinokyprwn-sta-katexomena/> (ανακτήθηκε στις 10/8/2023).

«Βρήκα τη σφαίρα που δεν με βρήκε τότε.

Πάντα φύλαγα, είχα στα συρτάρια μου, μικρές ιστορίες με το Κυπριακό ζήτημα που με είχαν ιντριγκάρει. Όταν ανοίζανε τα οδοφράγματα, είχα μια πολύ συγκεκριμένη ιστορία που μου είχε κάνει πολύ μεγάλη εντύπωση. Μιας γυναίκας που ενώ ήταν Τουρκοκύπρια, ο γιος της δεν βρίσκει τα αρχεία με το όνομα του. Ξέρετε, όταν ανοίζανε τα οδοφράγματα, η Κύπρος μόλις είχε γίνει μέλος της Ε.Ε. και αρκετοί Τουρκοκύπριοι ερχόντουσαν στην Κ.Δ. για να βγάλουν ευρωπαϊκά διαβατήρια. Ήταν αυτή η ιστορία ότι έρχεται ο γιος και λέει στη μητέρα του ότι δεν βρίσκει τα αρχεία. Τότε εκείνη αναγκάζεται να του πει ότι δεν είναι Τουρκοκύπρια, αλλά Ελληνοκύπρια και λόγω του ότι ερωτεύτηκε τον πατέρα του έγινε μουσουλμάνο δηλαδή Τουρκοκύπρια. Έτσι βρήκα αυτή την ιστορία και άρχισα να τη γράφω και αυτό ήταν το πρώτο μου βιβλίο με τίτλο «η Αϊσέ πάει διακοπές». Ήθελα να πω έτσι τι έγινε, όταν ανοίζανε τα οδοφράγματα πια και πώς κοιτάζει την ιστορία μια γυναίκα. Εδώ να πω ότι δεν ήθελα να γράψω σύμφωνα με το στερεότυπο που έχει κάποιος στο μυαλό του για το κυπριακό, δηλαδή τον θρήνο των Ελληνοκυπρίων που ήρθε η Τουρκία και έχασαν τα πράγματά τους. Εμένα με ενδιέφερε πολύ και τι γίνεται στην άλλη κοινότητα, με ενδιέφεραν οι Τουρκοκύπριοι γιατί γνωρίζω πράγματα. Το κυπριακό δεν έγινε σε μία νύχτα, αλλά πηγαίνει πολλά χρόνια πίσω».¹⁰³⁹

Όπως είδαμε και στην προηγούμενη μαρτυρία, αλλά και σε αυτή, το άνοιγμα των οδοφραγμάτων αποτέλεσε το εφαλτήριο και «γέννησε» πολλά νέα λογοτεχνικά έργα. Η προσέγγιση είχε να κάνει με την ιδιοσυγκρασία του/της εκάστοτε συγγραφέα και το υπόβαθρο του/της. Από τη μία πλευρά, έχουμε αυτόν που έχει μνήμες και τις μεταφέρει μέσα από τις λογοτεχνικές λεπτομέρειες στη μαρτυρία του και, από την άλλη, την επόμενη γενιά, η οποία μέσα από την ανάδειξη αποσιωπημένων και περιθωριοποιημένων ιστοριών συντελεί, ώστε ν' αναδυθεί μια αθέατη πλευρά του ιστορικού γεγονότος. Μέσα από το πλούσιο λογοτεχνικό υλικό που δημιουργήθηκε μπόρεσαν ν' ακουστούν πολλές και διαφορετικές απόψεις και οπτικές. Είναι χαρακτηριστική ως προς αυτό η αναφορά της αφηγήτριας ότι με το άνοιγμα των οδοφραγμάτων επέλεξε αυτή την ιστορία να διηγηθεί. Αυτό το γεγονός μαρτυρά εμμέσως ότι ένα κομμάτι του πληθυσμού περίμενε να του δοθεί η δυνατότητα, προκειμένου να μπορέσει να εκφράσει την επιθυμία να γίνουν τα πράγματα

¹⁰³⁹ Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνηδα, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

διαφορετικά όσον αφορά στην προσέγγιση του κυπριακού ζητήματος και των προσπαθειών για επίλυσή του σε πολιτικό επίπεδο.

Το άνοιγμα των οδοφραγμάτων μπόρεσε να προσφέρει αυτή τη δυνατότητα, καθώς μέσα από την επαφή αλλά και τον διάλογο, κατάφεραν να κατανοήσουν καλύτερα κάποια πράγματα που μέχρι πρότινος εξαντλούνταν στις μονόπλευρες αφηγήσεις. Επιπροσθέτως, μέσα από το συγκεκριμένο απόσπασμα τεκμαίρεται η σημαντικότητα του ανοίγματος των οδοφραγμάτων όσον αφορά στην επαφή της μιας κοινότητας με την άλλη, αλλά και τη συνεργασία και την αναγνώριση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προσπάθεια Τουρκοκυπρίων να βγάλουν ευρωπαϊκά διαβατήρια με την προσφυγή τους στην Κ.Δ.. Τα οφέλη, όπως είδαμε και σε άλλα μέρη της διατριβής, ήταν πολλαπλά και πολυεπίπεδα. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση της παρούσας έρευνας, ότι μετά το 2003 ήταν σε θέση αρκετοί συγγενείς να συλλέξουν στοιχεία συνομιλώντας με ανθρώπους της άλλης κοινότητας και μαθαίνοντας με αυτόν τον τρόπο τι συνέβη στο αγνοούμενο μέλος της οικογένειάς τους.

*«Εγώ είχα μια έγνοια, ότι θέλω να εκφράσω λογοτεχνικά τους Τουρκοκύπριους μέσα από τα βιβλία μου. Θέλω να έχω ήρωες Τουρκοκύπριους, θέλω να δείξω ότι αυτό το τραύμα και αυτός ο πόνος αφορά και τις δυο κοινότητες. Η έγνοια μου ήταν να μην παρουσιάσω μια Τουρκοκύπρια που δεν υπάρχει αλλά να είμαι ρεαλιστική στην ηρωίδα μου και αληθινή. Δύσκολα κάποιος εντοπίζει τον εαυτό του από τις μαρτυρίες που συλλέγω, η μυθοπλασία γίνεται για λογοτεχνικούς σκοπούς και όχι για να αλλοιώσω αυτά που άκουσα».*¹⁰⁴⁰

Μέσα από τη μικροδιαδικασία μπορεί ο καθένας να συνεισφέρει στη διαμόρφωση ευρύτερης εικόνας που οπωσδήποτε όμως συνδέεται με την εικόνα που έχει ο καθένας για την άλλη κοινότητα, αποτελώντας εμμέσως κομμάτι της διαπραγμάτευσης για την ειρήνη. Η αφηγήτρια εκφράζει την αγωνία που είχε να παρουσιάσει ρεαλιστικά τους ήρωες της άλλης κοινότητας για να είναι αληθινή η υπόσταση που έχουν αυτοί στην αντίληψη των Ελληνοκυπρίων για το πώς είναι οι άνθρωποι στην Τουρκοκυπριακή κοινότητα. Η λογοτεχνία αντιπροσωπεύει μια γλώσσα ή έναν λαό και ειδικότερα τον πολιτισμό και την παράδοση,¹⁰⁴¹ όπως επίσης εισάγει σε νέους κόσμους εμπειριών και η αφηγήτρια κατανοεί την ευθύνη της θέλοντας παράλληλα να παρουσιάσει με τον πιο

¹⁰⁴⁰ Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνηδα, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

¹⁰⁴¹ Jaysinh B. Zala, *ό.π.*, 2013.

ρεαλιστικό τρόπο την Τουρκοκυπριακή κοινότητα. Με λίγα λόγια, η ιστορική μυθοπλασία διεκδικεί καθεστώς ισοτιμίας με την ιστορική πραγματολογία.¹⁰⁴²

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι το άνοιγμα των οδοφραγμάτων έδωσε τη δυνατότητα στη λογοτεχνία να «συστήσει» την άλλη κοινότητα, ακόμα και σε αυτούς που δεν επέλεξαν να επισκεφτούν την άλλη πλευρά περνώντας τα οδοφράγματα. Μέσα από τον πλουραλισμό και τις διαφορετικές οπτικές των εκπροσώπων της, η λογοτεχνία επιτρέπει στους ανθρώπους να βλέπουν μέσα από τους φακούς των άλλων -και μερικές φορές ακόμη και άψυχων αντικειμένων. Ως εκ τούτου, γίνεται ένα «παράθυρο» στον κόσμο, ένα κάτοπτρο, όπως το βλέπουν οι άλλοι. Είναι ένα ταξίδι που εγγράφεται σε σελίδες και τροφοδοτείται από τη φαντασία του αναγνώστη.¹⁰⁴³

Ο αντίκτυπος που δημιούργησε το άνοιγμα των οδοφραγμάτων στη λογοτεχνία ήταν τόσο μεγάλος που δεν περιορίζεται μόνο στην Ελληνοκυπριακή κοινότητα, αλλά απλώνεται και στη λογοτεχνική παραγωγή της Ελλάδας. Ενδεικτικά, είναι τα πεζογραφήματα του Θανάση Βαλτινού «*Ιωάννης Σίδηρης*» (2003) και το μυθιστόρημα του Βασίλη Γκουρογιάννη «*Κόκκινο στην Πράσινη γραμμή*» (2009) που θεματοποιούν το '74 αμέσως μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων.¹⁰⁴⁴

Το άνοιγμα των οδοφραγμάτων αποτέλεσε μια ρήξη αυτού που υπήρχε πριν και οδήγησε σε μια νέα συνθήκη καλύπτοντας όλες τις εκφάνσεις της ζωής των δυο κοινοτήτων. Εξάιρεση δεν θα μπορούσε ν' αποτελέσει το πεδίο της λογοτεχνίας. Σίγουρα, δεν μιλάμε για μια καθολική μεταστροφή της λογοτεχνίας προς μια διαφορετική προσέγγιση, όμως σύμφωνα και με τις προφορικές μαρτυρίες που παρατέθηκαν παραπάνω, η συναφής λογοτεχνία δημιούργησε «θετικές ρωγμές» στον τρόπο που διηγήθηκαν είτε αυτά που βίωσαν, είτε αυτά που ήθελαν ν' αφηγηθούν, τουλάχιστον για ένα κομμάτι των εκπροσώπων της. Μέσα από τον ενεργητικό ρόλο της λογοτεχνίας, οι συγγραφείς συνέβαλαν στον αναστοχασμό για την παρουσίαση της εικόνας του άλλου και εν δυνάμει του συνόλου της κυπριακής κοινωνίας, λειτουργώντας έμμεσα ως ένας παράλληλος και άτυπος μηχανισμός διαμόρφωσης μιας μελλοντικής ειρηνικής διευθέτησης του ζητήματος.

¹⁰⁴²Πραγματολογία σημαίνει η ικανότητα μέσω της μελέτης να επικοινωνήσουμε περισσότερα από όσα λέμε. Η πραγματολογία συμβάλλει στη γλωσσική κατανόηση του ενός με τον άλλο. Βλ. για περισσότερα George Yule, *Pragmatics*, Oxford University Press, Oxford 1996.

¹⁰⁴³Jaysinh B. Zala, *ό.π.*, 2013.

¹⁰⁴⁴Βλ. για περισσότερα, Θανάσης Βαλτινός, *Εθισμός στη νικοτίνη*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003 και Βασίλης Γκουρογιάννης, *Κόκκινο στην Πράσινη Γραμμή*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.

9.2. Η λογοτεχνία ως μέσο για την επίτευξη της συμφιλίωσης μέσα από τη μαρτυρία

Ο ρόλος της λογοτεχνίας στην κοινωνία είναι προφανώς πολυδιάστατος, αλλά σε αυτή την υποενοότητα θα αναλυθεί υπό το πρίσμα της σύγκλισης και της ανάγνωσης του παρελθόντος, αλλά και των δεινών που το συνοδεύουν, με στόχο τη συμφιλίωση και όχι τη διαιώνιση της εχθρότητας και του διαχωρισμού. Ο επιζών του Ολοκαυτώματος Elie Wiesel παρατήρησε χαρακτηριστικά ότι «αν οι Έλληνες εφήραν την τραγωδία, οι Ρωμαίοι την επιστολή και η Αναγέννηση το σονέτο», τότε «η δική μας γενιά εφήρε τη μαρτυρία».¹⁰⁴⁵ Μια νέα λογοτεχνία, αυτή της μαρτυρίας, αναδύεται μετά την καταστροφή που προκάλεσε ο τραυματικός 20^{ος} αιώνας. Αν και ιστορικά συνδέεται με νομικές διαδικασίες, οι μελετητές σε πολυάριθμους τομείς ορίζουν πλέον τη μαρτυρία ως μια εμβληματική λογοτεχνική αφηγηματική τεχνική και διαλεκτική, η οποία έχει εδραιωθεί στη λογοτεχνία κατά το χρονικό διάστημα των τελευταίων πενήντα και πλέον ετών.¹⁰⁴⁶ Αλλά σε τι ακριβώς αναφέρεται ο όρος «μαρτυρία» σε σχέση με τη λογοτεχνία ως μέσο συμφιλίωσης; Και πώς θα μπορούσαν αυτοί οι ορισμοί ν' αμφισβητηθούν ή/και να διαταραχθούν στο πλαίσιο της μαρτυρίας που αποκαλύπτει τραυματικά γεγονότα και εμπειρίες;

Η εποχή των μαρτυριών προέκυψε ως αποτέλεσμα ενός αιώνα παγκόσμιων συγκρούσεων, στις οποίες οι αυτόπτες μάρτυρες σε πραγματικό χρόνο και σε αρχειακό υλικό, συμπεριλαμβανομένων επιστολών, ημερολογίων και φωτογραφιών, αποτελούν ζωτικά δομικά στοιχεία για τη συγγραφή της ιστορίας και των εξιστορήσεων των δεινών που υπέστησαν. Τέτοιο υλικό, όταν διαβάζεται μαζί με δημόσια έγγραφα, όπως δικαστικά αρχεία, νόμους, διατάγματα, χάρτες, αρχεία γεννήσεων, θανάτων, γάμων και

¹⁰⁴⁵ Elie Wiesel, *Dimensions of the Holocaust: Lectures at Northwestern University*, Northwestern University Press, 1990, 9. Αποτελεί 2^η έκδοση με επιμέλεια της έκδοσης του Elliot Lefkowitz, Northwestern University (Evanston, Ill.), Department of History.

¹⁰⁴⁶ Βλ. για περισσότερα, Shoshana Felman and Dori Laub, *Testimony: Crises Of Witnessing In Literature, Psychoanalysis And History*, Taylor & Francis, Routledge, Oxfordshire, 1992. See also, Annette Wieviorka, *The Era Of The Witness*, Cornell University Press, New York 2006.

φυλακών, επιτρέπουν στους ιστορικούς ν' αναπτύξουν μια αληθοφανή αφήγηση ενός ιστορικού γεγονότος ή μιας εποχής.

Το επίκοινο στοιχείο μεταξύ λογοτεχνίας και ιστορίας είναι η αφήγηση. Για να αποκτήσει, όμως, αυτή η αφήγηση το καθεστώς της ιστορικής ακρίβειας, οι μαρτυρίες στις οποίες στηρίζεται πρέπει να γίνουν αποδεκτές ως αληθείς και έγκυρες: η φωνή του μάρτυρα πρέπει να γίνει πιστευτή για να τεκμηριωθεί. Εάν, ωστόσο, τα γεγονότα που αφηγούνται αμφισβητούν τις κυρίαρχες κοινωνικές, πολιτισμικές ή πολιτικές αφηγήσεις, παρουσιάζοντας λεπτομέρειες αντίθετες ή αθέατες μέχρι πρότινος οπτικές με εκείνες που κυκλοφορούν από τις ομάδες εξουσίας, έχοντας καταγραφεί στο εθνικό αφήγημα και στον ιστορικό κανόνα, τότε ακόμη και η ένορκη μαρτυρία μπορεί ν' αποτύχει ν' αποκτήσει το κύρος της αξιοπιστίας.¹⁰⁴⁷ Η λογοτεχνία μέσα από τη μαρτυρία μπόρεσε ν' αποτελέσει μια έκφανση διαφοροποίησης των κυρίαρχων αφηγημάτων υπό τη σκέπη της τέχνης του γραπτού λόγου.

*«Είναι πολύ σημαντική η μαρτυρία, καθώς από τη μια έχεις το επίσημο αφήγημα που διδάσκεται στα σχολεία...Είναι αυτό που περιγράφω στο πρώτο μου βιβλίο, ότι η ιστορία είναι γένους θηλυκού, αλλά η αφήγηση είναι γένους αρσενικού. Είναι οι άντρες νικητές που λένε την ιστορία, για μένα ήταν σημαντικό μέσα από τη δουλειά μου να μιλήσω με ανθρώπους, κυρίως, όμως, να μιλήσω με γυναίκες. Γιατί ένιωθα πολύ έντονα ότι δεν ακούγεται η μαρτυρία της απλής γυναίκας, της μάνας μου, των γειτονισσών, των θειάδων μου, των απλών γυναικών οι οποίες συνέχισαν μετά τον πόλεμο τη ζωή. Έχω πολύ έντονες αναμνήσεις το καλοκαίρι στο Καϊμακλή, κάτω από την κληματαριά, να καθαρίζουν φασολάκια, ή καρπούζι για γλυκό και να μιλάνε για τον πόλεμο και να λένε εξωφρενικά πράγματα. Δηλαδή, η μητέρα μου έχει μια μαρτυρία, όπου αναφέρει ότι προχωρούσε και ένιωθε τις σφαίρες πάνω από το κεφάλι της. Έκαναν αυτές τις αναφορές και συνέχιζαν να καθαρίζουν τα φασολάκια και σκεφτόμουν πόσο αξιοθαύμαστες είναι, διότι δεν πήραν όπλο στα χέρια τους, αλλά διατήρησαν τη ζωή και τη συνεχίζουν σε εμάς. Σκεφτόμουν πάντα ότι αυτή η μαρτυρία η προφορική πρέπει να καταγράφεται και αυτή, η ίδια μαρτυρία, είναι πολύ διαφορετική από αυτή που αναφέρεται στα διάφορα αφηγήματα».*¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁷ Βλ. για περισσότερα, Meg Jensen, *Testimony*, in Colin Davis and Hanna Meretoja (eds.), *The Routledge Companion To Literature And Trauma*, Taylor and Frances/Routledge, Oxfordshire 2020, p.66-79.

¹⁰⁴⁸ Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνιδας, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

Η μαρτυρία αποτέλεσε από τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα διέξοδο για τα θύματα. Χαρακτηριστικά αναφέρει η ιστορικός Annette Wieviorka ότι η τηλεοπτική μετάδοση το 1961 της δίκης του Αδόλφου Άιχμαν για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, στο πλαίσιο της οποίας έγινε η κατάθεση επιζώντων από τις ναζιστικές θηριωδίες, δημιούργησε μια «γεύση για μαρτυρίες» που συνεχίζεται έως και σήμερα.¹⁰⁴⁹ Από τη δεκαετία του 1970, για παράδειγμα, μια μορφή ιστορικά φορτισμένης μετατραυματικής μαρτυρίας έχει αναπτυχθεί στη Λατινική Αμερική που ονομάζεται μαρτυρική λογοτεχνία ή *testimonio* και η οποία χρησιμοποιεί δύναμη της μαρτυρίας με σκοπό ν' αμφισβητήσει τις παραδοσιακές αφηγήσεις για την αποικιοκρατία και τα επακόλουθά της. Σε αντίθεση με τη συμβατική γραφή για την αποικιοκρατία, που γίνεται αποδεκτή ως επίσημο ιστορικό αφήγημα από εκείνους που κατέχουν θέσεις εξουσίας ή προνόμια, το *testimonio* «παράγεται από τους υποτελείς».¹⁰⁵⁰ Τέτοια κείμενα, όπως αυτά που περιγράφει η αφηγήτρια στο παραπάνω απόσπασμα, αντλούν από τον «λαϊκό προφορικό λόγο», μέσω του οποίου «ο μάρτυρας απεικονίζει τη δική του εμπειρία ως μια διαφορετική εκδοχή του επίσημου αφηγήματος».

Στη λογοτεχνία της Κύπρου, υπήρχαν αναφορές στη συμφιλίωση, έστω κι αν αρχικά ήταν ελάχιστες, οι οποίες έκαναν έκκληση για τη συμφιλίωση των δύο κοινοτήτων και έλαβαν χώρα μόνο μετά το πέρας των πρώτων χρόνων της τραγωδίας. Ιδιαίτερο παράδειγμα, ωστόσο, αποτελεί το ποίημα του Κώστα Κλεάνθους «*Αδελφέ μου Οσμάν*» που εκδόθηκε το 1975. Στο ποίημα υπάρχει ένας στίχος που αναφέρει: «*Κι όσο να 'ναι Οσμάν οι πληγές ανοιχτές μα κι αν ζούμε ακόμα τ' απέραντο δράμα να ξεχάσουμε πρέπει τα πάθη του χτες και να ζήσουμε αντάμα*».¹⁰⁵¹ Η λογοτεχνία δίνει φωνή εκτός από τους αναγνωρισμένους πρωταγωνιστές στους αθέατους μέχρι πρότινος ανθρώπους, οι οποίοι βίωσαν τα γεγονότα και δεν είχαν την ευκαιρία να ακουστούν. Με μια έννοια αναλαμβάνει τον ρόλο της ιστορίας από τα κάτω. Η μαρτυρία είναι ένας άλλος τρόπος πρόσβασης σε επώδυνες αλήθειες,¹⁰⁵² οι οποίες, όμως, μέσα από την λογοτεχνία και τη μυθοπλασία αποκτούν μια άλλη υπόσταση-μετουσιώνονται δίνοντας

¹⁰⁴⁹ Βλ. για περισσότερα, Annette Wieviorka, *ό.π.*, 2006.

¹⁰⁵⁰ Georg Gugelberger and Michael Kearney, "Voices for the Voiceless: Testimonial Literature in Latin America", *Latin American Perspectives*, vol.18 (3), (1991), p.4.

¹⁰⁵¹ Βλ. για περισσότερα, Βασιλική Σελιώτη, 2019, 191-192. Αναφέρεται, Κώστας Κλεάνθους, *Αδελφέ μου Οσμάν*, Λευκωσία, Λευκωσία, 1975, σ.5-20.

¹⁰⁵² Βλ. για περισσότερα, Shoshana Felman and Dori Laub, *ό.π.*, 1992, p.16.

παράλληλα έμφαση στις καθημερινές δραστηριότητες μαζί με τις άβολες αλήθειες. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η περιγραφή της προετοιμασίας του φαγητού που συνοδεύεται από την κατάθεση μαρτυριών για το τραυματικό παρελθόν, όπως μας ανέφερε η αφηγήτρια παραπάνω.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, η μαρτυρία στη λογοτεχνία ξεκίνησε μέσω της προτίμησης που δόθηκε στις πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις των δεινών έναντι των αντικειμενικών, ελεγχόμενων από γεγονότα αντανάκλασεων. Οι καταγραφές των γεγονότων από αυτούς που τις βίωσαν, όχι μόνο «απελευθέρωσε τα θύματα να μιλήσουν» αλλά και «δημιούργησε μια κοινωνική ζήτηση για μαρτυρίες» και επέτρεψε την ευρεία αναγνώριση μέσω μιας «νέας μορφής ταυτότητας»: «ο επιζών», του οποίου η λειτουργία ήταν «να είναι ο φορέας της ιστορίας».¹⁰⁵³ Κατά τη διάρκεια του τέλους του εικοστού αιώνα, όλο και περισσότεροι τέτοιοι επιζώντες δημοσίευσαν τις αφηγήσεις τους για τα δεινά τους. Ενώ τα κείμενα αυτά αφηγούνταν ενίοτε ζωντανές και μερικές φορές αποσπασματικές αναμνήσεις των εμπειριών ενός ατόμου από τραυματικά γεγονότα, τα υλικά πλαίσια στα οποία κατασκευάστηκαν και παρουσιάστηκαν αυτές οι μαρτυρικές αφηγήσεις ήταν εκείνα της παραβίασης των δικαιωμάτων. Αυτά τα μαρτυρικά πλαίσια είχαν άμεσο αντίκτυπο όχι μόνο στο περιεχόμενο των θραυσμάτων μνήμης που δημιουργούνται σε αυτά, αλλά και στη μορφή με την οποία αρθρώθηκαν αυτές οι αφηγήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους αποτύπωναν με ένα διαφορετικό τρόπο το τι έζησαν γνωστοποιώντας το ευρύτερα στο κοινό.

«Το βιβλίο το έγραψα με πρόθεση μαρτυρίας, ντοκουμέντου ας πούμε και προέκυψε λογοτεχνικό από κάτι λεπτομέρειες που γράφω μέσα. Όπως εκείνη την ώρα που μας έπαιρναν αιχμάλωτους στην Τουρκία και έκλεινε η μπουκαπόρτα του οχηματαγωγού και έβλεπα τον ουρανό της Κερύνειας και ανέβαινε, ανέβαινε η πόρτα και στένευε η γραμμή και ξαφνικά έκλεισε. Εκείνη την ώρα που έκλεισε σκέφτηκα πως είναι η τελευταία φορά που το βλέπω και είπα: Αντίο Κύπρος. Αυτές οι λεπτομέρειες το έκαναν λογοτεχνικό. Όπως η λεπτομέρεια με τον Ökten, έναν Τούρκο στρατιώτη όταν μας έπαιρναν στο λεωφορείο στην Τουρκία. Το λεωφορείο είχε ίσους σε αριθμό στρατιώτες και αιχμαλώτους και ο κάθε ένας είχε τον φρουρό του. Μάλιστα καθόταν δίπλα μου ο Ökten και με τις ώρες τις πολλές πιάσαμε κουβέντα. Λίγες τούρκικες λέξεις που ήξερα εγώ, λίγες

¹⁰⁵³ Annette Wieviorka, *ό.π.*, 2006, p.87-88.

λέξεις που ήξερε αυτός και τα νοήματα, συνεννοούμασταν. Με ρώτησε τι θα κάνεις, όταν ελευθερωθείς από εδώ, και μου έλεγε για το τι θα κάνει και εκείνος και το σημαντικό ήταν η ενσυναίσθηση αυτού του ανθρώπου. Έχει αξία, όταν είσαι στην πλευρά του νικητή και συμπονάς, μάλιστα μου ανέφερε ότι η μητέρα σου θα κλαίει τώρα που είσαι αιχμάλωτος. Για φαντάσου. Είχαν και πολλά μαρτύρια οι διαδρομές με το λεωφορείο, περιπετειώδη και με πολλά απρόοπτα. Αναφέρω αυτά που έγιναν, όπως τα παραπάνω παραδείγματα γιατί πιστεύω στη συμφιλίωση και στη σημασία του να δίνονται αντιπολεμικά μηνύματα, όσοι περάσαν πόλεμο δεν μπορούν να διανοηθούν να ξαναπεράσουν ξανά πόλεμο και στα κείμενα μου θέλω να καταλαβαίνει κάποιος αυτό το πράγμα».¹⁰⁵⁴

Εντός του κυπριακού πλαισίου η τραγωδία του '74 πεζογραφικά καταγράφηκε αρχικά σε ημερολόγια, χρονικά και μαρτυρίες, οι οποίες γράφτηκαν είτε κατά τη διάρκεια των γεγονότων αυτών είτε αμέσως μετά τη διχοτόμηση του νησιού. Οι προσωπικές μαρτυρίες ήταν οι αρχικές περιγραφές των γεγονότων λογοτεχνικά.¹⁰⁵⁵ Επίσης, υπήρξαν και περιπτώσεις, όπως του αφηγητή που παραθέτουμε παραπάνω, ο οποίος ξεκίνησε το λογοτεχνικό του έργο μετά το 2003 και σε αυτό το πλαίσιο οι μαρτυρίες, όπως γίνεται κατανοητό, έγιναν αρχικά στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός ιστορικού ντοκουμέντου, μέσω του οποίου θα «διασωζόταν» το παρελθόν και η προσωπική εμπειρία του λογοτέχνη. Η αλήθεια επιστρατεύεται για να καταγγεληθεί μια παρούσα κατάσταση εκμετάλλευσης και καταπίεσης ή για να εξορκιστεί και να διορθωθεί η επίσημη ιστορία.¹⁰⁵⁶

Ο αφηγητής, μέσα από τις βιωμένες εμπειρίες του, προσπαθεί να περιγράψει το τι έζησε στην ολότητα του, με τα θετικά και τα αρνητικά που αυτό συμπεριλάμβανε. Η επιδίωξή του δεν είναι να εξωραΐσει το παρελθόν και τα δεινά που υπέστη, αλλά μέσω της λεπτομερούς αφήγησης επιδιώκει ν' αναφέρει και περιστατικά που λείπουν από την επίσημη αφήγηση και αφορούν γεγονότα ενσυναίσθησης, κατανόησης για τα δεινά από τον «εχθρό-άλλο» και πράξεις αλτρουισμού. Τα περιστατικά αυτά συνέβησαν σε ένα πλαίσιο βίας και φόβου και για τον λόγο αυτό ακριβώς ο αφηγητής επιθυμεί να τα υπερτονίσει, θεωρώντας τα ουσιαστικά αντιπολεμικά μηνύματα. Μέσω της αφήγησής

¹⁰⁵⁴ Προφορική μαρτυρία, Γ.Χ., Λογοτέχνης, μέσω Messenger, 3/7/2023.

¹⁰⁵⁵ Βλ. για περισσότερα, Βασιλική Δ. Σελιώτη, *Το τραύμα του 74 στην Κυπριακή και Ελλαδική λογοτεχνία- Έμφυλες προσεγγίσεις*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης- Παιδαγωγική Σχολή- Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2019.

¹⁰⁵⁶ Georg Gugelberger and Michael Kearney, *ό.π.*, p.4.

του, επιθυμεί να συνεισφέρει στη σύγκλιση και τον διάλογο με απώτερο στόχο τη συμφιλίωση, όχι «ξεχνώντας», αλλά περιγράφοντας το τι βίωσε συμπεριληπτικά και όχι αποσπασματικά.

Ο Michael Pollak εξετάζει πώς οι ιστορικές μαρτυρίες, οι δικαστικές καταθέσεις και οι βιογραφικές αφηγήσεις συγκροτούνται με βάση αφηγηματικές μορφές που ανιχνεύουν διαφορετικούς τόπους ακρόασης και παραγωγής: κάθε μία είναι το αποτέλεσμα μιας συνάντησης μεταξύ της προθυμίας του επιζώντος/θύματος να μιλήσει και των απαιτήσεων της ακρόασης (αιτήματα) αλλά και της δυνατότητας να είναι κανείς ακροατής. Αυτή η συνάντηση επηρεάζει σημαντικά την ίδια τη δυνατότητα του ομιλούντος: Μεταξύ του ατόμου που είναι πρόθυμο να ανακατασκευάσει τη βιογραφική του εμπειρία και εκείνων που του το ζητούν ή είναι πρόθυμοι/ες να ενδιαφερθούν για την ιστορία του, εγκαθιδρύεται μια κοινωνική σχέση που καθορίζει τα όρια του τι είναι ουσιαστικά αυτό που έχει γίνει στο παρελθόν.¹⁰⁵⁷ Επί της ουσίας ο πόνος του άλλου κινείται προς την οικοδόμηση μιας γνώσης,¹⁰⁵⁸ ο οποίος λειτουργεί ως έρεισμα για την εμβάθυνση στις συνθήκες παραγωγής των αφηγήσεων του πόνου, έχοντας κατά νου ότι ο λόγος των πασχόντων δεν έχει σφυρηλατηθεί απλώς και μόνο χάρη σε ορισμένες ατομικές συνθήκες που τους επιτρέπουν να «επεξεργαστούν» αυτό που συνέβη, αλλά και δυνάμει της κοινωνικής προθυμίας να ακούσουμε αυτή τη φωνή, ακόμη και με τρόπους που δεν συμμορφώνονται κατ' ανάγκη με τις αφηγηματικές δομές οι οποίες νομιμοποιούνται από τα λεγόμενα πειθαρχικά επιστημονικά πεδία. Η δυνατότητα ν' ακουστούν οι μαρτυρίες μέσα από πολλά πεδία, ανάμεσα σε αυτά και η λογοτεχνία, δίνει την ώθηση σε περιθωριοποιημένες φωνές να μιλήσουν και, ειδικότερα, στην περίπτωση της Κύπρου δύνανται να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο συνδιαμόρφωσης και διεργασίας του παρελθόντος μέσα από τις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών.

¹⁰⁵⁷Michael Pollak, *Memoria, Olvido, Silencio: La Producción Social De Identidades Frente A Situaciones Límite*, Al Margen, S. C. de Bariloche, Bilbao 2006, p.55.

¹⁰⁵⁸Μια γνώση βέβαια, η οποία δεν προδικάζει ότι η διαδικασία αυτή θα είναι θετική σαν εμπειρία για τα θύματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς αυτό αποτελούν οι αναφορές θυμάτων στην Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης της Νότιας Αφρικής, όπου διατύπωσαν τις ενστάσεις τους για το γεγονός ότι δεν αισθάνθηκαν ότι έγιναν πράξη όλες οι υποσχέσεις των αρμοδίων προς αυτούς μετά την κατάθεσή τους. Σε σημείο μάλιστα ώστε αισθάνθηκαν ότι επανατραυματίζονται. Βλ. για περισσότερα, Rebecca Saunders, "Lost in Translation: Expressions of Human Suffering, the Language of Human Rights, and the South African Truth and Reconciliation Commission", *Sur International Journal on Human Rights*, vol.9, (2008), p.50–69.

«Αυτό μου έχει μείνει μετά την θεατρική παράσταση του έργου,¹⁰⁵⁹ όπου ο πόνος και το τραύμα είναι δεδομένα, αλλά ο θυμός, ο θυμός, αυτό το αδικαίωτο των ανθρώπων και αυτό το ότι είχαν ανάγκη να ακουστεί η φωνή τους και να πουν τη δική τους εκδοχή των πραγμάτων. Να πουν σε προσωπικό επίπεδο λόγου χάριν: Είμαι ο Α. και ο πατέρας μου είναι αγνοούμενος και μεγάλωσα με αυτόν τον πόνο και είμαι θυμωμένος με το κράτος και την πολιτεία για αυτό που έζησα. Αυτό το βρίσκω πολύ σημαντικό, είμαστε σε μια εποχή όπου μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όλοι έχουν ένα βήμα για να μιλήσουν και να εκφραστούν. Επομένως, είναι πολύ σημαντικό να βγαίνουν αυτοί οι άνθρωποι και να εκφράζουν τον θυμό τους γι' αυτά που έχουν ζήσει».¹⁰⁶⁰

Οι ορισμοί της μαρτυρίας περιστρέφονται γύρω από δύο βασικά χαρακτηριστικά: την απόδειξη και τη βεβαίωση. Η μαρτυρική συνθήκη στο λογοτεχνικό κείμενο, που διοχετεύεται στο θεατρικό σανίδι, είναι, επιπρόσθετα, μια πράξη, μια διαδραστική, σχεσιακή, συγκεκριμένη παράσταση. Πρόκειται για μυθοπλασία στην οποία το αποπλαισιωμένο άτομο στέκεται ξεχωριστά από τις ιστορίες καταπίεσης για να διεκδικήσει το δικαίωμα να μιλάει και να διεκδικεί πολιτικές και προσωπικές ελευθερίες.¹⁰⁶¹ Σε αυτό ακριβώς το σημείο είναι που η λογοτεχνία και οι προεκτάσεις που αυτή έχει, όπως η μετατροπή του λογοτεχνικού κειμένου σε θεατρική παράσταση, αποτελεί μια «γέφυρα», η οποία συνενώνει τη μαρτυρία για όσα συνέβησαν με τη μυθοπλασία, δίνοντας ένα επιπλέον κίνητρο στα θύματα και τους συγγενείς τους για να εκφραστούν και να κοινοποιηθούν οι ανάγκες τους.

Επίσης, ένας ακόμη τομέας στον οποίο μπορεί να συμβάλει καίρια η λογοτεχνία, είναι η συγκέντρωση περισσότερων μαρτυριών, ακόμα και από θύματα που αμφισβητούν την ικανότητα των αρχών να τα κατανοήσουν. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η περίπτωση της Αλγερίας και των τραυματικών γεγονότων, που έλαβαν χώρα εκεί. Η συγγραφή και η τεκμηρίωση της ιστορίας της Αλγερίας μέσω μυθοπλαστικών και μη μυθοπλαστικών αφηγήσεων αποτέλεσαν έναν εναλλακτικό δρόμο ανάδειξης ζητημάτων λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης στις επίσημες

¹⁰⁵⁹Η αφηγήτρια αναφέρει την εμπειρία της μετά τη μεταφορά του βιβλίου της *Πικρία Χώρα* σε θεατρική παράσταση. Η πρεμιέρα έλαβε χώρα μέσα στο 2022. Βλ. για περισσότερα, <https://parathyro.politis.com.cy/526558/article>, (ανακτήθηκε στις 6/8/2022).

¹⁰⁶⁰Προφορική μαρτυρία Κ..Σ., λογοτέχνιδα, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

¹⁰⁶¹Leigh Gilmore, *Tainted Witness: Why We Doubt What Women Say About Their Lives*, Columbia University Press, New York 2017, p.9.

αφηγήσεις και τις εμπειρίες που έχουν βιώσει οι Αλγερινοί, όπου βεβαίως η ιστορία έχει διαστρεβλωθεί και παραποιηθεί.¹⁰⁶²

Ενδεικτικά παραθέτουμε ένα απόσπασμα με σκοπό την ανάδειξη της σημασίας της μαρτυρίας μέσα από τη λογοτεχνία. Είναι η μαρτυρία μιας γυναίκας στα τέλη της δεκαετίας του '80 που επέζησε από τον εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα, η οποία υπογραμμίζει την ανάγκη να καταγραφούν αυτές οι ιστορίες. «Είμαι εδώ για να πω την ιστορία μου για να τη γράψετε εσείς και αυτό είναι που θα με βοηθήσει να πεθάνω εν ειρήνη, καθώς ξέρω ότι θα φροντίσετε να ακουστεί η φωνή μου».¹⁰⁶³ Το απόσπασμα υπογραμμίζει τη σημασία του να κάνει κανείς τη φωνή του ν' ακουστεί και, κυρίως, σε γραπτή μορφή, ως τρόπο διεκδίκησης των δικαιωμάτων και της αλήθειας για τα θύματα και τους οικείους τους, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις, που μπορεί ν' αποτελεί και τη μόνη μορφή δικαίωσης.

Μέσα στο πλαίσιο της απονομής δικαιοσύνης (ποινικής, ιστορικής και άλλων μορφών) περιλαμβάνονται διάφορες μεταβατικές διαστάσεις, όπως ο εκδημοκρατισμός και η κοινωνικο-πολιτική ειρήνευση, δηλαδή το πεδίο της Μεταβατικής Δικαιοσύνης (Transitional Justice) το οποίο είναι το σύνολο των θεσμών, των πολιτικών και των πρακτικών που έχουν σχεδιαστεί για την αντιμετώπιση θηριωδιών και των μειζόνων πολιτικών υποκινούμενων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη διαδικασία, πρόβλεψη ή μετά την αλλαγή καθεστώτος ή τη βίαιη σύγκρουση.¹⁰⁶⁴ Τις τελευταίες δεκαετίες, οι χώρες έχουν υιοθετήσει διάφορες στρατηγικές για την αντιμετώπιση των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του παρελθόντος. Οι στρατηγικές αυτές περιλαμβάνουν γενικά τα εξής: τιμωρία των παραβατών, αποζημιώσεις στα θύματα, προώθηση της αλήθειας και επίτευξη ειρήνης ή σταθερότητας του καθεστώτος.¹⁰⁶⁵

Συνεπώς, μέσα από τη λογοτεχνία και τη μαρτυρία, συνεπικουρικά, μπορεί να συνομολογηθεί ένα πλαίσιο κατάλληλο, όπου είναι εφικτό να προωθηθεί η αλήθεια, και αυτό με τη σειρά του θα οδηγήσει στην επίτευξη και διατήρηση της ειρήνης μέσα

¹⁰⁶² Anissa Daoudi, 'Testimonies and literature as alternative transitional justice in Algeria', *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, vol.22 (8), (2020), p.1049-1050.

¹⁰⁶³ Ο.π., συνέντευξη που συλλέχθηκε στο πλαίσιο του άρθρου, (AD, 01/11/2017).

¹⁰⁶⁴ Leslie Vinjamuri and Jack L. Snyder, "Law and Politics in Transitional Justice", *Annual Review of Political Science*, vol.18, (2015), p. 305.

¹⁰⁶⁵ Nam Kyu Kim and Mi Hwa Hong, "Politics of Pursuing Justice in the Aftermath of Civil Conflict", *Journal of Conflict Resolution*, vol.63 (5), (2019), p.1165-1192.

από τη συμφιλίωση. Η συνεισφορά της, δε, σε αυτό δεν προϋποθέτει θεσμική λύση, αλλά μπορεί να λειτουργεί παράλληλα. Ο στόχος που επιδιώκει να επιτύχει μια επιτροπή αλήθειας είναι μια ευρεία κοινωνική ευαισθητοποίηση και αναγνώριση για τον πόνο του «Άλλου»,¹⁰⁶⁶ επιδίωξη που προσδοκά να επιτύχει και η λογοτεχνία μέσα από τη μαρτυρία των δεινών του παρελθόντος, όπως στην Κύπρο.

*«Σε αυτό το πλαίσιο, θα έπρεπε να υπήρχε μια πιο συγκεκριμένη στοχευμένη πολιτική μετάφρασης των βιβλίων και Ελληνοκύπριων και Τουρκοκύπριων λογοτεχνών. Να υπάρχει μια ουσιαστική πολιτική αναγνώρισης του έργου του άλλου. Στο πλαίσιο επίλυσης του κυπριακού υπάρχουν τεχνικές επιτροπές που ασχολούνται με επιμέρους ζητήματα. Με έχουν καλέσει στην πολιτιστική επιτροπή, όπου θα συναντηθούμε με έξι Τουρκοκύπριους συγγραφείς, ποιητές, λογοτέχνες, για να μιλήσουμε για όλα αυτά τα ζητήματα. Ένα από τα θέματα που θέλω να θέσω, είναι αυτό, η μετάφραση, να γνωρίζει ο ένας το έργο του άλλου».*¹⁰⁶⁷

Μέσα από την παραπάνω μαρτυρία γίνεται κατανοητή η συνεισφορά της λογοτεχνίας όσον αφορά στην προσπάθεια δημιουργίας κλίματος συμφιλίωσης. Ταυτόχρονα, με την προσπάθεια για λύση σε πολιτικό επίπεδο στην Κύπρο, γίνονται ενέργειες με στόχο τη βελτίωση και των επιμέρους ζητημάτων, όπως αυτότης κοινοποίησης και κατανόησης του λογοτεχνικού έργου του «Άλλου» και στις δυο κοινότητες. Η προσπάθεια για συμφιλίωση, προϋποθέτει κατανόηση των δεινών που συνέβησαν σε οποιοδήποτε μέρος της διαμάχης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στην έκθεση της Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης στη Νότια Αφρική: αν θέλουμε να υπερβούμε το παρελθόν και να οικοδομήσουμε την εθνική ενότητα και συμφιλίωση, πρέπει να διασφαλίσουμε ότι εκείνοι των οποίων τα δικαιώματα έχουν παραβιαστεί, αναγνωρίζονται μέσω της πρόσβασης σεαποζημίωση και αποκατάσταση. *«Αν και τα μέτρα αυτά δεν μπορούν ποτέ να φέρουν πίσω τους νεκρούς, ούτε να αποζημιώσουν επαρκώς τον πόνο και την ταλαιπωρία, μπορούν και πρέπει να βελτιώσουν την ποιότητα ζωής των θυμάτων των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή/και των εξαρτώμενων μελών τους [...]».*¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁶Franka Winter, “Giving Voice to the Voiceless? Second Thoughts on Testimony in Transitional Justice”, *A Contra Corriente, A Journal on Social History and Literature in Latin America*, vol.6 (3), (2009), p.93.

¹⁰⁶⁷Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνιδα, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

¹⁰⁶⁸Βλ. για περισσότερα στην επίσημη έκθεση της Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης στην Νότια Αφρική- TRC Report, 1998, p.174-5.

Όπως προκύπτει και από την έκθεση της επιτροπής, δίχως μέτρα επανόρθωσης και αποκατάστασης, δεν μπορεί να υπάρξει επούλωση και συμφιλίωση. Επομένως, η παραπάνω μαρτυρία, καθιστά σαφή την αναγκαιότητα της διαδικασίας επούλωσης και μέσα από την λογοτεχνία, η οποία θα αποτελέσει ένα πολύ σημαντικό παράγοντα κατανόησης του παρελθόντος και προώθησης της αλήθειας. Μέσα από την κατανόηση του λογοτεχνικού έργου του «άλλου», όπως αναφέρει η αφηγήτρια, μπορεί να κατανοηθεί πολυπρισματικά το αφήγημα, η μαρτυρία, τα δεινά του άλλου. Η όποια συμφιλίωση προϋποθέτει ότι στον πυρήνα της πρέπει να υπάρχει η κατανόηση των αναγκών των θυμάτων, αλλά και των δεινών που έλαβαν χώρα.

9.3. Το ζήτημα των αγνοουμένων μέσα από τις φωνές των λογοτεχνών-αφηγητών

*«Συνειδητοποίησα ότι πέραν της ανθρωπιστικής διάστασης και του ότι συνιστά έγκλημα πολέμου, το θέμα των αγνοουμένων είναι σύνθετο και δεν αφορά κυρίως αυτούς που χάθηκαν, αλλά το πώς επηρεάζει τους ανθρώπους σήμερα».*¹⁰⁶⁹

Ένα από τα ζητήματα που απασχόλησαν έντονα τη λογοτεχνία της Κύπρου είναι το ζήτημα των αγνοουμένων, το οποίο αποτέλεσε ένα «οριακό ζήτημα για την κυπριακή λογοτεχνία»¹⁰⁷⁰ και διαμόρφωσε μια «πραγματικότητα, η οποία ξεπερνά τη λογοτεχνία».¹⁰⁷¹ Οι μαρτυρίες, είτε γραπτές είτε προφορικές, αποτελούν βασικά στοιχεία της διάχυτης συνθήκης καταχρήσεων που έχουν μείνει σε μεγάλο βαθμό ατιμώρητες στην Κύπρο, και κατά συνέπεια δεν θα μπορούσε να μην αποτελέσει πηγή λογοτεχνικών κειμένων. Ο λόγος γίνεται ένα ανατρεπτικό μέσο χρήσιμο εν δυνάμει για ν' ανατρέψει τις παθογένειες των δομών των δύο κοινοτήτων. Καταδεικνύει, επίσης,

¹⁰⁶⁹ Απόσπασμα από συνέντευξη της λογοτέχνη Χάρη Ν. Σπανού με αφορμή την ειδική μνεία που έλαβε από την πανευρωπαϊκή επιτροπή του Ευρωπαϊκού Βραβείου Λογοτεχνίας για το μυθιστόρημα της με τίτλο: *Φυλάκιο*, <https://www.philenews.com/politismos/article/1310671/ch-spanou-oriako-zitima-gia-ti-logotechnia-mas-i-agnoumeni/>, (ανακτήθηκε στις 7/8/2023).

¹⁰⁷⁰ Στο ίδιο.

¹⁰⁷¹ Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνης, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

ότι η συγγραφή και η μαρτυρία γίνονται ένας τρόπος να «περπατάς πάνω στη λήθη»,¹⁰⁷² επανενεργοποίησης «αυτής της παθολογικής μνήμης», μετακίνησης προς μια σκέψη ελευθερίας, αναδεικνύοντας στην ολότητά του το ζήτημα μέσα από τη λογοτεχνία, τη μυθοπλασία και τις φωνές των θυμάτων. Οι συγγραφείς σε αρκετές περιπτώσεις, όπως σε αυταρχικά καθεστώτα, έχουν αξιοποιήσει η λογοτεχνία ως μέσο αμφισβήτησης των επίσημων αφηγήσεων¹⁰⁷³ και δύσκολων κοινωνικών ζητημάτων, τα οποία αποτελούν ακόμη «ανοιχτή πληγή» για την κοινωνία, θα συμπληρώναμε εμείς.

Η λογοτεχνία και οι λογοτέχνες πάντα ασχολούνταν με την πραγματικότητα, με θετικό ή αρνητικό αποτύπωμα, και αναμετρούνταν αυτοί που «γράφουν την ιστορία» με αυτούς που «γράφουν την λογοτεχνία».¹⁰⁷⁴ Σε αυτή την υποενοότητα θα αναδείξουμε το ζήτημα των αγνοουμένων στη λογοτεχνία μέσα από τις «φωνές» των λογοτεχνών και χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας που μας παραχώρησαν.

*«Όπως είπα και πριν δεν είναι μόνο το κυπριακό ζήτημα (θέμα για λογοτεχνικό κείμενο), αλλά έλα που υπάρχει αυτό και είναι κυρίαρχο σε όλη τη ζωή μας, είναι διάχυτο σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής μας και είναι διαφορετικό το αποτύπωμα στον καθένα. Θυμάμαι τον πατέρα μου, ο οποίος πολέμησε στον πόλεμο, εμείς δεν είχαμε αγνοούμενο στο σπίτι, αλλά είχαμε πεσόντα, ο μικρός αδερφός του πατέρα μου. Άρα το τραυματικό παρελθόν είναι διάχυτο σε όλες τις εκφάνσεις. Βλέποντας και το παράδειγμα του δημόσιου σχολείου, είναι λες και είμαστε επηρεασμένοι από τα τραυματικά γεγονότα και πρέπει όλοι να είμαστε με συγκεκριμένο τρόπο ακολουθώντας μια σειρά γεγονότων, πρέπει όλοι να ακολουθούμε το εθνικό αφήγημα. Εμένα και οι σπουδές μου και η δημοσιογραφική μου εμπειρία με έχουν μάθει πάντα να αμφισβητώ και να ρωτώ και αυτό κάνω ως λογοτέχνης. Θέλω όλες αυτές τις απορίες και αγωνίες που έχω εγώ να τις περάσω λογοτεχνικά μέσα από αυτά που γράφω. Γι' αυτό, αν τα προηγούμενα βιβλία μου μιλούσαν για το πώς οι γυναίκες βίωσαν τον πόλεμο, το νέο βιβλίο μου μιλάει για το τραύμα και πώς είναι να μεγαλώνεις με αυτό στην Κύπρο».*¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷²Βλ. για περισσότερα, Tahar Bekri, *Le Livre Du Souvenir - Dans La Beauté Du Monde Et Sa Fureur*, Introduction, ELYZAD, Tunis, 2016.

¹⁰⁷³Βλ. για περισσότερα, Anissa Daoudi, *ό.π.*, 2020.

¹⁰⁷⁴Roberto Bolano, *Νυχτωδία της Χιλής*, μετάφραση Κρίτων Ηλιόπουλος, Αγρα, Αθήνα 2023, σ.179.

¹⁰⁷⁵Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνιδα, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

Το ν' ασχοληθούν οι λογοτέχνες στην Κύπρο με το ζήτημα των αγνοουμένων δεν προϋπέθετε το να έχει στο σπίτι του ο/η λογοτέχνης/ίδα αγνοούμενο, καθώς, όπως είδαμε και σε άλλες ενότητες, μεγάλη μερίδα του πληθυσμού ήταν εκτεθειμένη σε συνθήκες έμμεσης και άμεσης βίας. Συνεπώς, το να αποτυπωθούν γραπτώς αυτές οι παραστάσεις ήταν αναμενόμενο, διότι η κοινωνική συνθήκη που ήταν «ιδιαιτέρη» και «ευαίσθητη», και ακόμα είναι γι' αυτά τα ζητήματα, έδινε πολλές αφορμές.

«Ήθελα να μιλήσω για πιο σύγχρονη εποχή και σκεφτόμουν ότι πάντα ήθελα να μιλήσω για τις γυναίκες των αγνοουμένων, τις μονάδες και τις συζύγους, αλλά το έβρισκα δύσκολο αυτό το θέμα, μπορώ να πω για να καταπιαστώ. Αφορμή αποτέλεσε ότι ένας ξάδερφος της μητέρας μου που ήταν αγνοούμενος, είχαν βρεθεί τα οστά του και είχαμε πάει μαζί στην κηδεία και μου είχε κάνει πάρα πολύ μεγάλη εντύπωση η τελετή. Μου είχε κάνει εντύπωση το φέρετρο, ότι ήταν πάρα πολύ μικρό, οι συγγενείς, οι γυναίκες δηλαδή διαμαρτύρονταν ότι δεν τους είχαν δοθεί όλα τα οστά και ήταν μεγάλη πολιτιστική ύβρις αυτό, που ήταν τα υπόλοιπα οστά για να θαφτούν, και θυμάμαι την μητέρα μου να αναστατώνεται γι' αυτό το πράγμα. Θυμάμαι, επίσης, ότι ήταν πολύ μεγάλος ο θυμός των ανθρώπων, των συγγενών. Από τη μία ήταν η ανακούφιση ότι βρέθηκαν τα οστά, θα τον θάψουν και αυτή η ιστορία τελειώνει. Αλλά από την άλλη πλευρά, αυτή η ιστορία τελειώνει 50 χρονιά μετά, με τους γονείς του ανθρώπου που έχει πεθάνει να είναι νεκροί, ήταν οι αδερφές και ο αδερφός που είχαν πάει για να τον θάψουν. Επομένως, τέλειωσε με θυμό, ήταν θυμωμένος αντί θλιμμένος ο κόσμος, υπήρχε η αίσθηση: μήπως ήξεραν και δεν μας είπαν; Μήπως μας το έκρυβαν; Γιατί μας άφησαν στην γκρίζα ζώνη; Και αυτό το είδα στη συνέχεια σε συζύγους αγνοουμένων στο πλαίσιο της έρευνας για το βιβλίο μου».¹⁰⁷⁶

Μέσα από την παραπάνω μαρτυρία μπορούμε να εντοπίσουμε τον ευρύτερο μηχανισμό επιρροής του ζητήματος των αγνοουμένων στην κοινωνία και στη λογοτεχνία κατ' επέκταση. Οι συγγραφείς είναι ενεργά μέλη της κοινωνίας, οι οποίοι μέσα από τη γραφή εκφράζουν την οπτική τους. *Η λογοτεχνία ως τέχνη και ως κοινωνική πρακτική δημιουργείται, διαδίδεται και διαβάζεται μέσα σε ιστορικές εποχές, στις οποίες συνήθως αποδίδουμε γενικά ιστορικά χαρακτηριστικά.*¹⁰⁷⁷ Όπως είναι

¹⁰⁷⁶ Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνιδας, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

¹⁰⁷⁷ Βενετία Αποστολίδου, «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2016, 8. Το συγκεκριμένο άρθρο εκπονήθηκε στο πλαίσιο πρόσθετου ψηφιακού υλικού για τη διδασκαλία των Νέων Ελληνικών: *Εικονική περιήγηση της λογοτεχνίας στον γεωγραφικό χώρο και στον ιστορικό χρόνο.*

εύλογο, μέσα από την παραπάνω μαρτυρία γίνεται κατανοητή η επίδραση στην λογοτεχνική παραγωγή της Κύπρου των δράσεων των μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας και ταυτοποίησης των λειψάνων των αγνοούμενων μελών, καθώς και τα ηθικά διλήμματα που δημιουργούνται ως απόρροια αυτών (βλ. για περισσότερα κεφ.6 & 7).

Επίσης, η λογοτεχνία αποτελεί προνομιακό πεδίο μαρτύρων-επιζώντων των τραυματικών γεγονότων. Ο πιο σημαντικός στόχος τους ήταν να καταγράψουν τις φρικαλεότητες που έλαβαν χώρα. Οι επιζώντες/ώσες λογοτέχνες/ιδες υπήρξαν πολλοί/ές και στην πλειονότητά τους αρχικός στόχος τους ήταν η καταγραφή της μαρτυρίας τους ως ντοκουμέντου, εφόσον για πολλά στοιχεία από τις διαφοροποιημένες αφηγήσεις σε σχέση με το κεντρικό αφήγημα δεν υπήρχαν αποδείξεις. Επομένως, η μαρτυρία μέσα από τη λογοτεχνία, χρησιμοποιήθηκε στην περίπτωση της Κύπρου και ως πεδίο έρευνας, ακόμα και για τον εντοπισμό ή την ταυτοποίηση πληροφοριών από τη Δ.Ε.Α. με σκοπό την προσπάθεια ανεύρεσης μαζικών τάφων ή την καταγραφή λεπτομερειών, που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην ταυτοποίηση ανευρεθέντων οστών και λοιπών στοιχείων. Πολλοί μελετητές της μεταβατικής δικαιοσύνης βρίσκουν υποστήριξη για τις ποινικές δίκες στην βιβλιογραφία για τη θεραπεία των επιζώντων τραύματος, καθώς και σε άλλα ανεπίσημα στοιχεία.¹⁰⁷⁸ Οι πρώτες μαρτυρίες, όπως αναφέρει η Βασιλική Σελιώτη στη διατριβή της, έχουν: *«ημερολογιακή δομή αλλά συνιστούν επίσης με την ευθύγραμμη αφήγησή της χρονικά της της τραγωδίας -είναι δηλαδή κείμενα-υβρίδια, εμφανίζονται αμέσως μετά την εκδήλωση του πραξικοπήματος και της εισβολής και παρά τη φροντισμένη γραφή, προτεραιότητα έχει η καταγραφή των γεγονότων από τους συγγραφείς-μάρτυρες»*.¹⁰⁷⁹ Η σημασία της λογοτεχνίας στην περίπτωση της Κύπρου, όσον αφορά στο ζήτημα εντοπισμού αγνοούμενων αποκτά κομβικό ρόλο, καθώς μέσα από τις αναφορές των συγγραφέων και την ημερολογιακή αλλά και λεπτομερή καταγραφή ήταν σε θέση οι μετέπειτα ερευνητές να εντοπίσουν σημαντικά στοιχεία.

«Κάποια στιγμή, ακούστηκε μια φωνή του λοχαγού, αυτού που προηγουμένως μας είχε πει να λάβουμε θέσεις μάχης και μας έλεγε τώρα ο σώζων εαυτόν σωθήτω. Έπειτα

¹⁰⁷⁸Βλ. για περισσότερα, Judith Herman, *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence-from Domestic Abuse to Political*, Basic Books, New York 1997 και Ilene Cohn, "The Protection of Children in Peacemaking and Peacekeeping Processes", *Harvard Human Rights Journal*, vol.12, (1999), p.129-196.

¹⁰⁷⁹Βασιλική Σελιώτη, *ό.π.*, 2019, σ.230. Βλ. επίσης, Γιώργος Κεχαγιόγλου-Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της Νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, Λευκωσία, 2010, 649.

ξεκίνησε ή άτακτη φυγή. Εκεί είχαμε πολλούς νεκρούς και οι Τούρκοι είχαν, έγινε μάχη σώμα με σώμα. Είχαμε πάει στο βουνό και δεν ξέραμε πώς θα διαφύγουμε, τελικά καταλήξαμε στην Κυθρέα ένα χωριό που είχε κεφαλόβρυσο, επειδή είχαμε πάθει αφυδάτωση και μας έλκυε το νερό. Θυμάμαι εκείνη την ώρα έκατσα σε έναν κορμό και είχα παραισθήσεις ότι άκουγα το νερό να τρέχει. Έτσι καταλήξαμε στην Κυθρέα ψάχνοντας νερό. Στην Κυθρέα φτάνοντας στα πρώτα σπίτια δεν ξέραμε τι να κάνουμε, όπλα χωρίς σφαίρες είχαμε, εκεί μας έσωσε μια γυναίκα, η οποία είχε δει σκηνές, καθώς οι Τούρκοι είχαν μπει ήδη στο χωριό και έκαναν εκκαθαρίσεις. Μας λέει: «Θα σας πω εγώ τι θα κάνετε! Ελάτε γρήγορα γιατί όποιους πιάνουν με στρατιωτικά τους εκτελούν επί τόπου, είδα σκηνές, ελάτε σπίτι μου, κρύψτε τα όπλα σας και φορέστε γρήγορα πολιτικά!». Εμείς κάναμε ότι μας είπε, δεν είχαμε χρόνο να ρωτήσουμε ποια είναι και πώς τη λένε, αλλάξαμε και πήγαμε στην εκκλησία του χωριού. Πράγματι είχε δίκιο, είδα στα 50 μέτρα Τούρκους. Μερικοί τόλμησαν να φύγουν και να ανέβουν στο βουνό πάνω που ονομάζεται Χαλεύκα και είτε πέθαναν, είτε έγιναν αγνοούμενοι».¹⁰⁸⁰

Μέσα στην παραπάνω μαρτυρία συνοψίζονται όλες οι προαναφερθείσες αναφορές, καθώς μέσα από την παραστατική καταγραφή των βιωμένων τραυματικών γεγονότων, τα λογοτεχνικά κείμενα μπορούσαν να διευκολύνουν και να εξηγήσουν τα γεγονότα που συνέβησαν συμβάλλοντας στην προσπάθεια ανεύρεσης αγνοούμενων προσώπων. Είναι σημαντικό να σταθούμε στον πλουραλισμό του λογοτεχνικού λόγου, ο οποίος στο ζήτημα των αγνοουμένων προσφέρει πολλές διαφορετικές λειτουργίες. Όπως είδαμε και από τα προηγούμενα αποσπάσματα, οι συγγραφείς ανάλογα με το ύφος της γραφής τους, τις εμπειρίες τους και τη γενιά που ανήκουν, διηγούνται τα γεγονότα στο κοινό για το τι συνέβη μέσα από τις μαρτυρίες, πώς έγιναν τα γεγονότα και τι αντίκτυπο είχαν έως σήμερα.

«Εμείς που γεννηθήκαμε μετά το 1974 βλέπουμε πιο κριτικά τα πράγματα και θέτουμε περισσότερες ερωτήσεις. Αν οι άλλοι ήταν στον θρήνο, εμείς είμαστε στο μετα-θρήνο και χρειάζεται να γίνει αυτό και χρειάζονται και αυτοί που θα είναι μετά από εμάς, οι οποίοι θα ασχολούνται με άλλα ζητήματα. Βλέποντας πιο κριτικά τα πράγματα, αντιμετωπίζουμε και τους Τουρκοκύπριους διαφορετικά, όχι ότι δεν ασχολήθηκαν με αυτούς οι παλαιότερες γενιές λογοτεχνών, απλώς η χρονική απόσταση από τα γεγονότα μας επιτρέπει να το αντιμετωπίζουμε διαφορετικά. Το ζήτημα των αγνοουμένων έχει πάρα

¹⁰⁸⁰ Προφορική μαρτυρία Γ.Χ., λογοτέχνης, μέσω Messenger, 3/7/2023.

πολύ σημαντικό ρόλο στη λογοτεχνία της Κύπρου, είναι ανείπωτος ο πόνος και βρίσκεται στο σημείο όπου σου τελειώνουν οι λέξεις. Κοιτάζτε, πρόσφατα πέθανε μια θεία μου και βλέπαμε τις ελάχιστες φωτογραφίες που έχουν μείνει από το χωριό του πατέρα μου, ο οποίος ήταν από το Δίκωμο της Κερύνειας και ζούσαν μια ήρεμη αγροτική ζωή. Ο παππούς μου ήταν ένας γαιοκτήμονας, ο οποίος καλλιεργούσε τη γη, είχε ελιές, αμυγδαλιές, αγελάδες και έκανε χαλούμια και ζαφνικά μέσα σε λίγες μέρες χάθηκε αυτή η ζωή. Υπήρξε μια ρήξη σε αυτό που συνέβαινε πριν και αυτό που έγινε μετά. Μιλάμε για τον τρόπο ζωής που χάθηκε, πόσο μάλλον όταν χάνονται άνθρωποι. Δηλαδή η γιαγιά μου δεν έβγαλε ποτέ τα μαύρα όταν πέθανε ο γιός της 22 χρονών. Αλλά σκεφτόμουν πάντα ότι ήταν χίλιες φορές καλύτερα που ήταν ο γιός της πεθαμένος παρά αγνοούμενος.

Θεωρώ, ψάχνοντας και για το βιβλίο, ότι ήταν απάνθρωπο αυτό που έζησαν αυτοί οι άνθρωποι, υπολογίζοντας τον πληθυσμό της Κύπρου είναι πολύ μεγάλος ο αριθμός των ανθρώπων που είναι αγνοούμενοι. Ήταν πολύ δύσκολες οι συνθήκες ζωής αυτών των ανθρώπων, ήταν πολύ δύσκολο που έπρεπε να φοράνε μαύρα αυτές οι γυναίκες που στέκονταν με τεράστιες φωτογραφίες μπροστά από τα οδοφράγματα και τις πρεσβείες ζητώντας διερεύνηση της τύχης. Επίσης, είναι πολύ στενάχωρο, ότι όταν άνοιζαν τα οδοφράγματα, έρχονταν συνέχεια πληροφορίες και από Τουρκοκύπριους και φαίνεται να γνώριζαν αρκετοί τι συνέβη. Σκεφτόμουν πόσο σημαντικό θα ήταν για τις οικογένειες να μάθαιναν νωρίτερα τι συνέβη, πόσο θα τους βοηθούσε αν αυτό συνέβαινε 10-20 χρόνια μετά τον πόλεμο. Ήταν το πιο δύσκολο ζήτημα από αυτά που ασχολήθηκα, είχα εμπλακεί πολύ συναισθηματικά».¹⁰⁸¹

Το παραπάνω απόσπασμα είναι ενδεικτικό της κομβικής επίδρασης του ζητήματος των αγνοουμένων και των συγγενών τους, πολυπαραγοντικά στην κοινωνία της Κύπρου. Κάνοντας αυτόν τον παραλληλισμό, η αφηγήτρια με τις εμπειρίες της δικής της ζωής και της ρήξης που προκάλεσαν τα τραυματικά γεγονότα σε σύγκριση με το ανείπωτο γεγονός της εξαφάνισης των αγνοουμένων, καθιστά εμφανή την επίδραση που είχε στο σύνολο της κοινωνίας της Κύπρου, άμεσα ή έμμεσα. Παράλληλα, μας τόνισε την αναγκαιότητα ύπαρξης διαφορετικής οπτικής για το ζήτημα, όπως αυτό εκφράζεται από τις διαφορετικές γενιές λογοτεχνών. Τέλος, χαρακτηριστική κρίνεται και η παραδοχή πως ήταν το πιο δύσκολο ζήτημα που πραγματεύτηκε ως συγγραφέας. Αυτό αποτελεί μια επιπλέον έμμεση αναγνώριση της αναγκαιότητας διαλεύκανσης του

¹⁰⁸¹ Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνιδα, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

ζητήματος ταυτόχρονα με αυτό των διαπραγματεύσεων για την επίλυση του κυπριακού ζητήματος.

Οι αγνοούμενοι συνιστούν ένα πεδίο που ακόμα και σήμερα εγγράφονται διαμάχες όσον αφορά στη μη διευθέτησή του. Η λογοτεχνία σε όλη αυτή την πορεία αποτύπωνε το ζήτημα με πολλές και διαφορετικές οπτικές.

*«Η μαρτυρία μέσα από τη λογοτεχνία προβληματίζει αυτόν που τη διαβάζει, όχι τόσο καταγράφοντας τα εγκλήματα αυτά καθεαυτά, αλλά μέσα από τις λεπτομέρειες που τα συνοδεύουν. Όπως σας είπα κατά τύχη έγινα λογοτέχνης, μου άρεσε να παρατηρώ».*¹⁰⁸²

*«Καταγράφω μαρτυρίες, είναι πάρα πολύ σημαντικό αυτό για να ακουστεί ο απλός πολίτης. Δίνω δικαίωση στους πρωταγωνιστές των βιβλίων μου. Στο τρίτο μου βιβλίο που αφορά τους αγνοούμενους, στο τέλος έχει έναν καβγά στο βιβλίο. Μία από τις γυναίκες είναι μητέρα ενός παιδιού που είχε λάβει μέρος στο πραξικόπημα και οι άλλες γυναίκες την επικρίνουν, δεν είχαν πάει καν στην κηδεία του παιδιού της. Βάζω τις γυναίκες να συμφιλιώνονται και να βγαίνουν εκτός της πραγματικότητας, δηλαδή να είναι υπεράνω οποιουδήποτε τσακωμού και πολιτικής διαφωνίας και κλείνοντας λέω ότι αυτές ήταν οι μόνες αθώες».*¹⁰⁸³

Η λογοτεχνία αποτέλεσε μια διέξοδο για την προσπάθεια ανάδειξης του ζητήματος των αγνοουμένων. Ο ψυχαναλυτής, ατομικά, ο ιστορικός, ο λογοτέχνης και ο καλλιτέχνης, συλλογικά, αποτέλεσαν διαμεσολαβητές-γέφυρες της διεργασίας του συλλογικού τραύματος. Τα παραπάνω αποσπάσματα που παρατίθενται το ένα κάτω από το άλλο, φανερώνουν τις διαφορετικές προσεγγίσεις που υπάρχουν μέσα στο πλαίσιο του γραπτού λόγου, της μυθοπλασίας και της καταγραφής λεπτομερειών. Αρχικά, εντοπίζουμε την προσέγγιση μέσω της βιωμένης εμπειρίας, του/της συγγραφέα - επιζήσαντος/σασας, και εν συνεχεία τον/τη συγγραφέα που μεταφέρει το ζήτημα μέσα από τη μετατραυματική μαρτυρία.

¹⁰⁸²Προφορική μαρτυρία Γ.Χ., λογοτέχνης, μέσω Messenger, 3/7/2023.

¹⁰⁸³Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., λογοτέχνης, μέσω Skype, Κύπρος, 28/6/2023.

Σύνοψη

Η λογοτεχνία περιλαμβάνει μια ευρεία ποικιλία θεμάτων, αντιπροσωπεύοντας «γεγονότα», πρότυπα συμπεριφοράς και ιδέες στις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις τους.¹⁰⁸⁴ Μία υπόθεση η οποία επιβεβαιώνεται στο παρόν κεφάλαιο, είναι ότι η λογοτεχνία «αντανεκλά» την κοινωνία, ισχύοντας παράλληλα και η αντίστροφη εκδοχή της παραπάνω υπόθεσης, δηλαδή ότι η λογοτεχνία επηρεάζει ή/και «διαμορφώνει» την κοινωνία. Οι μυθοπλασίες, τόσο οι μυθιστορηματικές όσο και οι κινηματογραφικές, διαθέτουν τη δυνατότητα να δημιουργούν και να διαμορφώνουν εικόνες του παρελθόντος που θα διατηρηθούν από ολόκληρες γενιές. Η ιστορική ακρίβεια δεν είναι ένα από τα μέλημα αυτών των μυθιστορημάτων και ταινιών που "δημιουργούν μνήμη"- αντίθετα, εξυπηρετούν το κοινό με αυτό που ποικιλοτρόπως αποκαλείται "αυθεντικότητα" ή "αληθοφάνεια". Δημιουργούν εικόνες του παρελθόντος που βρίσκουν απήχηση στο ευρύ κοινό.¹⁰⁸⁵ Η κοινωνία αντιδρά στη λογοτεχνία με ζωντανό τρόπο και αυτό συμβαίνει πολύ περισσότερο σε μια περιοχή, όπως η Κύπρος, που βίωσε μια τόσο τραυματική συνθήκη, κάτω από το καθεστώς μιας παρατεταμένης «παγωμένης σύγκρουσης» (Frozen Conflict). Η παρούσα μελέτη ασχολείται με τη διαδικασία της μαρτυρίας και τη σημασία της δημιουργίας μαρτυριών σε διάφορα πλαίσια. Η ενδυνάμωση και η δράση που επιτυγχάνουν οι επιζώντες/ζώσες έγκειται στο ότι καθιστούν τη «μνημονική τους λογοτεχνία» έναν δυναμικό χώρο, ανοιχτό στην αμφισβήτηση ή την επιβεβαίωση, ο οποίος συμβάλλει σε αυτό που αποκαλούμε και στην προφορική ιστορία «εναλλακτικά αρχεία».

Μέσα από τις «φωνές» εκπροσώπων λογοτεχνών της Ελληνοκυπριακής κοινότητας μπορέσαμε να εντοπίσουμε τη σημασία των διαφορετικών τύπων μαρτυριών στη λογοτεχνία και πώς αυτή συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας κουλτούρας κατανόησης των δεινών που συνέβησαν στο παρελθόν μέσα από τις διηγήσεις τους. Η λογοτεχνία υπήρξε ένα φορέας συνεχούς καταγραφής των δεινών του κυπριακού ζητήματος, αναπόσπαστο κομμάτι του οποίου αποτελεί και το ακανθώδες θέμα των αγνοουμένων. Οι συγγραφείς μάς ενέταξαν στον μηχανισμό δημιουργίας λόγου και μυθοπλασίας μέσω της καταγραφής ιστορικών γεγονότων, μιλώντας για τα βιώματα

¹⁰⁸⁴Βλ. για περισσότερα, Milton C. Albrecht, "The Relationship of Literature and Society", *American Journal of Sociology*, vol.59 (5), (1954), p.425-436.

¹⁰⁸⁵Βλ. για περισσότερα, Astrid Erll, "Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory", in Astrid Erll and Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies: An International And Interdisciplinary Handbook*, De Gruyter, Berlin, New York 2010, p.389-398.

είτε των ίδιων είτε απλών καθημερινών ανθρώπων. Το ζήτημα των αγνοουμένων «προβλημάτισε» τους εκπροσώπους της λογοτεχνίας ως προς την προσέγγιση αλλά και την τελική παρουσίασή του.¹⁰⁸⁶ Παράλληλα, όμως, λειτούργησε ως έρεισμα για τους συγγενείς με πολυπαραγοντικό τρόπο, αρχικά ως μέσο ταυτοποίησης πληροφοριών, κοινοποίησης του ζητήματος ευρύτερα στην κοινωνία, αλλά και ως μέσο έκφρασης των συναισθημάτων τους και των αναγκών τους.

Η διερεύνηση με όχημα τη λογοτεχνία του ζητήματος απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο μέσα από το ζήτημα των αγνοουμένων, επιβεβαίωσε τη σημασία ανάδειξης της αλήθειας, τόσο για τους συγγενείς, όσο και για το σύνολο των ανθρώπων των δυο κοινοτήτων. Οι συγγραφείς ως πολίτες της Κύπρου βίωσαν τους προβληματισμούς, τα ίδια ερεθίσματα και επηρεάστηκαν με διαφορετικό τρόπο ο καθένας από τις μεταβολές που υπήρξαν ανά τα χρόνια κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, με εμβληματικότερη στιγμή αυτή του ανοίγματος των σημείων ελέγχου ανάμεσα στις δυο κοινότητες, επιτρέποντας με αυτό τον τρόπο την πρόσβαση του ενός στην κοινότητα του άλλου. Τέλος, μέσα από την προσπάθεια για μια διαφορετική προσέγγιση οι μαρτυρίες και οι αφηγήσεις επιβεβαίωσαν ότι βρίσκονται στο επίκεντρο των διαφόρων δράσεων με σκοπό την επίτευξη της αλήθειας και της συμφιλίωσης. Η αφηγηματική ανασύνθεση των εγκλημάτων, αλλά και των καθημερινών στιγμών προορίζονταν να τεκμηριώσουν τα γεγονότα, να συμβάλουν στην αποκατάσταση της αλήθειας, καθώς και να αποδώσουν δικαιοσύνη για τα βάσανα των θυμάτων.

¹⁰⁸⁶Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του συγγραφέα Χρίστου Ζανού, ο οποίος στο βιβλίο του αναφέρεται στο αποτύπωμα που άφησε το ζήτημα των αγνοουμένων στην κοινωνία της Κύπρου μέσα από ένα αγνοούμενο γαϊδούρι, το οποίο επέστρεψε μετά από κάποια χρόνια και το θανάτωσαν οι Ελληνοκυπριακές αρχές λόγω εντολής του αρμόδιου υπουργείου. Στο διήγημα καταγράφεται η αγωνία και η απορία των ανθρώπων μπροστά στη διαχείριση του αγνοούμενου ζώου, ένα συναίσθημα που καταγράφεται και συνδέεται και με το ανθρωπιστικό ζήτημα των αγνοουμένων της Κύπρου. Μια πτυχή που ακόμα ταλανίζει και τις δυο πολυπληθέστερες κοινότητες του νησιού. Βλ. για περισσότερα, Χρίστος Ζανός, *Ιστορίες εν μέσω πυροβολισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2023.

10^ο Κεφάλαιο: Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στην Κύπρο, μέσα από παραδείγματα οργανισμών με δικαιοκοινωνική παρουσία, ομάδων πολιτών και μεμονωμένων πολιτών

Εισαγωγή

Σύμφωνα με το άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, καθένας/καθεμία έχει το δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, που περιλαμβάνει την ελευθερία ν' αλλάζει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του, καθώς και την ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του είτε μόνος του είτε σε επικοινωνία με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την πρακτική, τη λατρεία και την τήρηση. Το άρθρο 27 της ίδιας Διακήρυξης προβλέπει ότι ο καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας, ν' απολαμβάνει τις τέχνες και την επιστημονική πρόοδο και τα οφέλη της.¹⁰⁸⁷ Η κοινωνία των πολιτών οφείλει να έχει στον πυρήνα της τις αξίες αυτές –της ελευθερίας, των πεποιθήσεων, αλλά και της πολιτιστικής συμμετοχής των πολιτών-, ιδιαίτερα σε μία κοινωνία που ζει σε μια παρατεταμένη μετασυγκρουσιακή συνθήκη, η οποία αφήνει δίχως συμπερίληψη στο θεσμικό της πλαίσιο θύματα και παραβιάσεις.

Σε αυτό το κεφάλαιο σκοπός είναι να εξάρει τη σημασία της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών στην περίπτωση της Κύπρου, ως μοχλός ανάδειξης της σημασίας του ζητήματος, αλλά και συμπερίληψής του στις προσπάθειες επίλυσης και ειρηνευτικής διαδικασίας. Το κεφάλαιο αυτό φιλοδοξεί να προβάλλει παραδείγματα Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, μεμονωμένων πολιτών και ομάδων, ουσιαστικούς εκφραστές της «κοινωνίας των πολιτών». Οι σημαντικότερες προσπάθειες ανάδειξης του ζητήματος στις δύο κοινότητες της Κύπρου, αλλά και κατανόησης των αναγκών των οικογενειών των θυμάτων, καθώς και ερμηνείας των γεγονότων συνολικά για το

¹⁰⁸⁷ Βλ. για περισσότερα, Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα- International Covenant on Civil and Political Rights, άρθρο 15. Υιοθετήθηκε 16 Δεκεμβρίου 1966, διαδικτυακά διαθέσιμος ιστότοπος για την ανάκτηση του αρχείου: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>, (ανακτήθηκε στις 1/6/2023).

ζήτημα των αγνοουμένων έγιναν από φορείς της κοινωνίας των πολιτών και όχι θεσμικά από τις διοικήσεις των δύο πλευρών.

Το ζήτημα των αγνοουμένων αποτέλεσε το ουσιαστικό πρίσμα θέασης αυτής της εργασίας, η οποία είχε πάντα στον πυρήνα της τα θύματα, τις οικογένειές τους και τις περιθωριοποιημένες φωνές. Η κοινωνία των πολιτών ήταν η μόνη που ανέδειξε ζητήματα στο ευρύ κοινό την ώρα που οι ηγεσίες και των δυο κοινοτήτων δεν υπεισέρχονταν σε ουσιαστική εξέταση των ζητημάτων, αλλά και επένδυσε στη διεργασία του τραύματος με σκοπό την ανακούφιση των θυμάτων.

10.1. Ενδεικτικά παραδείγματα πρωτοβουλιών δικαιοδικού χαρακτήρα με σκοπό τη διευθέτηση του ζητήματος των αγνοουμένων

Η Αντιπροσωπεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην Κύπρο έχει την εντολή να: *συνεργάζεται με τους πολίτες, την ακαδημαϊκή κοινότητα, την κοινωνία των πολιτών, τους κοινωνικούς εταίρους και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη, και διοργανώνει δραστηριότητες επικοινωνίας, διαλόγου και άλλες δραστηριότητες προβολής σχετικά με τις προτεραιότητες και τις πολιτικές της Ε.Ε., μεταξύ άλλων στο πλαίσιο της Διάσκεψης για το μέλλον της Ευρώπης.*¹⁰⁸⁸

Οι πολίτες δεν διαθέτουν μόνο την ψήφο ως τη μόνη ουσιαστική συμβολή τους στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνθήκης που βιώνουν, αλλά και φωνή, η οποία μπορεί να προκαλέσει κοινωνικές διεργασίες και ν' αναγκάσει τους θεσμούς να καταστούν πιο ανθρώπινοι, ευαίσθητοι και δίκαιοι. Οι πολίτες, λοιπόν, μέσα από τις δράσεις τους μπορούν να δώσουν ένα στίγμα της πρόθεσής τους για το μέλλον. Στην περίπτωση της Κύπρου αυτό το στίγμα δινόταν μέσα από τις δικαιοδικές δράσεις που σκοπό είχαν να διαμορφώσουν ένα κλίμα εμπιστοσύνης και μια προεργασία για μελλοντική διευθέτηση.

¹⁰⁸⁸ Βλ. για περισσότερα τον επίσημο ιστότοπο της Αντιπροσωπείας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Κύπρο: https://cyprus.representation.ec.europa.eu/about-us/our-role_el, (ανακτήθηκε στις 1/6/2023).

Οι δικοινοτικές συνομιλίες δεν ήταν πάντα εύκολο να πραγματοποιηθούν, όπως είδαμε και σε αναφορές σε προηγούμενα κεφάλαια, πριν το 2003 και το άνοιγμα των οδοφραγμάτων. Οι δικοινοτικές επαφές ήταν «προνόμιο» ελαχίστων, και αυτών στο πλαίσιο δράσεων εντός ουδέτερης ζώνης -και ως επί το πλείστον- στο Λήδρα Πάλας. Ειδικότερα, τις δεκαετίες 1970 και 1980 υπήρξαν πολύ λίγες συναντήσεις με δικοινοτικό χαρακτήρα, ενώ την περίοδο 1994-1997 που οι δικοινοτικές ομάδες συναντιόνταν συχνά, οι συναντήσεις σταμάτησαν τον Δεκέμβριο του 1997, και εφεξής ελαττώθηκαν αισθητά.¹⁰⁸⁹ Μέχρι τότε η δικοινοτική επαφή είχε φτάσει στο ζενίθ της με τη δικοινοτική παρουσία να φτάνει τα 2.000 άτομα και στις δυο κοινότητες. Από το 1998 έως το 2003 επαφές γίνονταν μόνο μέσα από το μεικτό χωριό της Πύλας, όπου μπορούσαν να περάσουν οι πολίτες και των δυο κοινοτήτων. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία για την πρώτη φορά που μίλησε με κορίτσι της άλλης κοινότητας στο χωριό της Πύλας μια Τουρκοκύπρια αφηγήτριά μας (βλ. για περισσότερα στο κεφάλαιο 6).

«Η πρώτη μου γνωριμία με Ελληνοκύπριο ήταν όταν ήμουν 7-8 χρονών και πήγαμε για φαγητό στο μεικτό χωριό Πύλα. Εκεί έπαιζα με ένα κορίτσι και με φώναζε ο πατέρας μου και μου είπε ότι είναι Ελληνοκύπρια, δεν το πίστευα, γιατί θεωρούσα ότι δεν είναι άνθρωποι, και εμείς παίζαμε μαζί, ανταλλάσσαμε παιχνίδια».

Κατανοεί κανείς ότι ιδιαίτερα το διάστημα 1994-1997, αλλά και οι λιγότερες συναντήσεις που έγιναν κατά το υπόλοιπο διάστημα, αποτέλεσαν τα θεμέλια της μετέπειτα επαφής των δικοινοτικών μονάδων, ομάδων και φορέων από το 2003 και ύστερα. Οι δικοινοτικές δραστηριότητες στη βάση της συμμετοχής μελών της κοινωνίας των πολιτών χωρίζονται στις εξής κατηγορίες: επαφές μελών με πολιτικές ηγεσίες ή θεσμικούς εκπροσώπους, επιχειρηματικές και ακαδημαϊκές συναντήσεις, συγκεντρώσεις και δράσεις μεταξύ πολιτών, δραστηριότητες με στόχο την επίλυση συγκρούσεων, καθώς και πρωτοποριακές ομάδες με εκπαιδευτικό, νομικό πρόσημο, και ειδικές εργασίες-εκθέσεις με παρόμοιους στόχους. Οι κατηγορίες των

¹⁰⁸⁹Τον Δεκέμβριο του 1997 η Ε.Ε. καθυστέρησε να ορίσει ημερομηνίες ενταξιακών διαπραγματεύσεων στην Τουρκία, αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Τουρκοκυπριακή ηγεσία να διακόψει κάθε συμμετοχή-επαφή Τουρκοκυπρίων σε αυτές τις δικοινοτικές συναντήσεις. Αργότερα οι Τουρκοκύπριοι όρισαν κανόνες στους οποίους μόνο αναγνωρισμένοι επίσημα πολίτες θα συμμετείχαν σε δικοινοτικές συγκεντρώσεις. Με αυτό τον κανόνα, όμως, επί της ουσίας επιτρεπόταν η συμμετοχή μόνο σε εκπροσώπους πολιτικών κομμάτων και επαγγελματικών ενώσεων. Αναφορές για τις συναντήσεις του 2000 ανάμεσα σε μέλη συντεχνιών έγιναν σε προηγούμενα κεφάλαια (6, 7 & 8) της διατριβής. Με αυτό τον τρόπο αποτρεπόταν η συμμετοχή απλών πολιτών σε αυτές τις δράσεις. Βλ. για περισσότερα Benjamin J. Broome, *Κτίζοντας Γέφυρες Επικοινωνίας στην Πράσινη Γραμμή: Οδηγός Διαπολιτισμικής Επικοινωνίας στην Κύπρο, Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Ηνωμένων Εθνών, 2005*, διαδικτυακά διαθέσιμο: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/Building_Bridges_Greek.pdf, (ανακτήθηκε στην 1/6/2023).

προαναφερόμενων δράσεων σκοπό έχουν την ενημέρωση των πολιτών στις δυο κοινότητες, καθώς και τη δημιουργία συνθηκών που θα μπορέσουν να καλλιεργήσουν την εμπιστοσύνη και τη συμφιλίωση.

10.1.1. Οι λειτουργίες της κοινωνίας των πολιτών στην αντιμετώπιση των συγκρούσεων μέσα από την καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης και δράσεων υπέρ της συμφιλίωσης

Είναι αξιοσημείωτο ότι πολλές από τις πιο δημιουργικές και αποτελεσματικές προσπάθειες για την αντιμετώπιση των αιτιών των συγκρούσεων με σκοπό να συμβάλουν στην ειρηνική επίλυσή τους αναλαμβάνονται από ανθρώπους οι οποίες ανήκουν στις ίδιες τις πληγείσες κοινότητες από τις συγκρούσεις.¹⁰⁹⁰ Η κοινωνία των πολιτών μπορεί να διαδραματίσει ρόλο σε κάθε σημείο της εξέλιξης της σύγκρουσης και της επίλυσής της: από το να φέρει στην επιφάνεια καταστάσεις αδικίας έως την πρόληψη της βίας, από τη δημιουργία συνθηκών οι οποίες να ευνοούν τις ειρηνευτικές συνομιλίες έως τη διαμεσολάβηση για τη διευθέτηση και από τον καθορισμό μιας πολιτικής ατζέντας έως την επούλωση των ψυχικών τραυμάτων των ανθρώπων που έχουν πληγεί από τον πόλεμο.

Οι ομάδες και οι φορείς που συμμετείχαν στη διανομή ρόλων της κοινωνίας των πολιτών με στόχο την ειρήνευση, την προσπάθεια πολιτικής επίλυσης και τη σύγκλιση των δυο κοινοτήτων, είχαν ως κύρια επιλογή τη συνεργασία με την άλλη κοινότητα. Μέσα από μεμονωμένες προσπάθειες ή σύνθετες μεταξύ πολλών φορέων η κοινωνία των πολιτών συμβάλλει στην ανάδειξη ευαίσθητων θεμάτων, όπως οι αγνοούμενοι. *Αυτή η διαδικασία μπορεί να προωθηθεί μέσα από ένα συνδυασμό αμοιβαία υποστηριζόμενων προσπαθειών και μέσα από ένα εύρος στρατηγικών, οι οποίες μαζί οδηγούν σε ένα παραγωγικό και ουσιαστικό διάλογο για το πώς μπορούμε να συμφιλιωθούμε με τη βαριά κληρονομιά ενός βίαιου παρελθόντος.*¹⁰⁹¹ Αυτή η

¹⁰⁹⁰ Catherine Barnes, “Civil Society and Peacebuilding: Mapping Functions in Working for Peace”, *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, vol.44 (1), (2009), p.131-147.

¹⁰⁹¹ Βλ. για περισσότερα ως προς αυτό το ζήτημα στο εκπαιδευτικό υλικό του Ομίλου Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας (A.H.D.R.) με έδρα τη Λευκωσία, το οποίο αποτελεί προϊόν συνεργασίας μεταξύ του ίδιου και του Ιδρύματος των Πρεσβυτέρων, καθώς και του Διεθνούς Κέντρου Μεταβατικής Δικαιοσύνης (I.C.T.J.). Αυτή η συνεργασία υπήρξε αποτέλεσμα της αφετηριακής προσπάθειας των Πρεσβυτέρων να προσελκύσουν το ενδιαφέρον γύρω από το σημαντικό έργο που επιτελεί η Διερευνητική Επιτροπή για τους Αγνοούμενους στην Κύπρο, μέσα από το ντοκιμαντέρ «Κύπρος: Ανασκαλίζοντας το παρελθόν, αναζητώντας το μέλλον». Διαδικτυακά διαθέσιμο: <https://www.ahdr.info/images/pdf/missing-persons/acknowledgments/MISSING%20PPL%20GR.pdf>, (ανακτήθηκε 5/6/2023).

διαπίστωση επιβεβαιώνει τη σημασία της ανάδειξης «δύσκολων» ζητημάτων, μέσα από την κοινωνία, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Κύπρου, καθώς από τη δικοινοτική προσέγγιση, η οποία είναι εμπειριστατωμένη από ακαδημαϊκά καταρτισμένους συμμετέχοντες, μπορεί να παράσχει στους πολίτες την ενημέρωση με ένα εναλλακτικό τρόπο και η πληροφόρηση αυτή να εμπεριέχει μια διαφορετική «φωνή» από τα επίσημα αφηγήματα.

Οι δράσεις αυτές δεν έχουν μια κατεύθυνση, είναι «πολύχρωμες» και πολυσυλλεκτικές, αρκετές εκ των οποίων μπορεί να είναι και απολιτικές.¹⁰⁹² Η συνδυασμένη επίδρασή τους, όμως, μπορεί να είναι το κλειδί για να αρχίσει ο μετασχηματισμός των βαθιά ριζωμένων συστημάτων σύγκρουσης.¹⁰⁹³

10.1.2. Το παράδειγμα του Ομίλου Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας -Association for Historical Dialogue and Research (A.H.D.R.)

Ο Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας είναι ένας διακοινοτικός, μη κερδοσκοπικός και μη κυβερνητικός οργανισμός που ιδρύθηκε το 2003 στη Λευκωσία της Κύπρου. Ο A.H.D.R. συμβάλλει ουσιαστικά στην προώθηση του διαλόγου, της κριτικής σκέψης και της διαπολιτισμικής κατανόησης μεταξύ των εκπαιδευτικών, των μαθητών και του ευρύτερου κοινού, παρέχοντας πρόσβαση σε διάφορες πόρους μάθησης για όλους. Πιο συγκεκριμένα, ο A.H.D.R. προωθεί τη μελέτη και την έρευνα της Ιστορίας της Κύπρου με κριτικό, σφαιρικό και ολοκληρωμένο τρόπο, αναπτύσσει συμπληρωματικό εκπαιδευτικό υλικό για εκπαιδευτικούς και μαθητές σε σχέση με την Ιστορία και την Ειρήνη/Αντιρατσιστική Εκπαίδευση, το οποίο θα διαμοιράζεται και θα χρησιμοποιείται εντός και εκτός των σχολικών τάξεων, αυξάνει την ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με τη σημασία του διαλόγου και της πολυπρισματικότητας, και προωθεί την κουλτούρα της Ειρήνης και της Μη Βίας μέσω της εκπαίδευσης σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το 2011 ο A.H.D.R. άνοιξε το Σπίτι της Συνεργασίας

¹⁰⁹²Catherine Barnes, *ό.π.*, p.133.

¹⁰⁹³Στο ίδιο.

(H4C), ένα μοναδικό ερευνητικό, εκπαιδευτικό, πολιτιστικό και κοινοτικό κέντρο στην καρδιά της Λευκωσίας, στη νεκρή ζώνη του Ο.Η.Ε..¹⁰⁹⁴

Η δημιουργία του Ομίλου βασίστηκε στην αρχή:

*«Καθένας έχει το δικαίωμα στην ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης. Το δικαίωμα της έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία της γνώμης χωρίς παρεμβάσεις και ν' αναζητά, να λαμβάνει και να μεταδίδει πληροφορίες και ιδέες μέσω οποιουδήποτε μέσου και ανεξαρτήτως συνόρων, είτε προφορικά, γραπτά ή έντυπα, είτε με τη μορφή τέχνης, ή μέσω οποιουδήποτε άλλου μέσου της επιλογής του».*¹⁰⁹⁵

Ο Όμιλος μέσω της πολυδαίδαλης δραστηριότητάς του αποσκοπεί στην ενημέρωση και την κατάρτιση των εκπαιδευτικών, όπως επίσης της νέας γενιάς και των γονιών τους. Μέσα από τα δικοινοτικά projectta μέλη του προσβλέπουν στην κατανόηση της ανάγκης διαμόρφωσης κουλτούρας της ειρήνης. Στο πλαίσιο αυτό ασχολήθηκαν και με το ζήτημα των αγνοουμένων.

Με ποιους τρόπους προσπαθούν οι κοινωνίες να αντιμετωπίσουν τη βαριά κληρονομιά του βίαιου παρελθόντος τους; Είτε η σύγκρουση συνέβη σε μια προηγούμενη περίοδο, όπως στην περίπτωση της Ισπανίας· είτε έληξε επίσημα (αν και οι επιπτώσεις της παραμένουν), όπως στην περίπτωση της Γουατεμάλας· είτε η σύγκρουση δεν έχει επιλυθεί ακόμη, όπως στην περίπτωση της Κύπρου· η κάθε κοινωνία έχει να επιδείξει διαφορετικές προσεγγίσεις που ποικίλλουν και που εξελίσσονται με το πέρασμα του χρόνου. Επειδή οι διαδικασίες που σχετίζονται με το συγκεκριμένο ερώτημα, είναι εξαιρετικά σύνθετες και αφορούν τόσο στο μέλλον όσο και στο παρελθόν, χρειάζεται να προσεγγίζονται με ένα σφαιρικό αλλά και ευαίσθητο τρόπο, που να συνεξετάζει τις διάφορες προοπτικές και εμπειρίες. Κάτι τέτοιο απαιτεί από τα άτομα να έχουν την ετοιμότητα να εμπλακούν σε ένα εποικοδομητικό, σοβαρό και υπεύθυνο διάλογο. Το παρόν πακέτο εκπαιδευτικού υλικού προσπαθεί να συμβάλει σε μια τέτοια διαδικασία εντός της Κύπρου, αλλά και σε άλλες κοινωνίες που έχουν βιώσει τη βαριά κληρονομιά της σύγκρουσης. Το πακέτο εστιάζει στο ζήτημα των αγνοουμένων, μια διάσταση κοινή

¹⁰⁹⁴Βλ. για περισσότερες πληροφορίες τον επίσημο ιστότοπο του Ομίλου: <https://www.ahdr.info/index.php>, και βλ. και τον ιστότοπο της EuroClio - European Association of History Educators <https://euroclio.eu/member/association-for-historical-dialogue-and-research-cyprus/>, (ανακτήθηκαν στις 7/6/2023).

¹⁰⁹⁵Βλ. για περισσότερα στο άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα-International Covenant on Civil and Political Rights, υιοθετήθηκε 16 Δεκεμβρίου 1966 και είναι διαδικτυακά διαθέσιμο στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>, (ανακτήθηκε στις 7/6/2023).

ανάμεσα στις περισσότερες συγκρούσεις ανά τον κόσμο, και ζητά από τους/τις εκπαιδευτικούς, τους μαθητές και τις μαθήτριες να εξετάσουν το ερώτημα του πώς οι κοινωνίες θα πρέπει να αντιμετωπίσουν το ζήτημα των αγνοουμένων.¹⁰⁹⁶

Μέσα από τη σφαιρική και πολυπρισματική θέαση του ζητήματος των αγνοουμένων και παρουσιάζοντάς το ως ένα διεθνές πρόβλημα, ο Οργανισμός προσπαθεί να απεμπλακεί από τα τοπικά και τα κοινοτικά αφηγήματα. Πρόκειται, δηλαδή, όπως υποστηρίζει ο Όμιλος, για ένα θέμα το οποίο μπορεί μέσα από την εμπειριστατωμένη και πολύπλευρη παρουσίαση ν' αποτελέσει μια γέφυρα επαφής και συμπερίληψης του πόνου ανάμεσα στις δυο κοινότητες.

Ο Crocker παρουσιάζει διαφορετικά μοντέλα της κοινωνίας των πολιτών: ένα αντικυβερνητικό μοντέλο που περιλαμβάνει ιδιωτικές εθελοντικές ενώσεις συγκροτώντας τον «τρίτο τομέα» μεταξύ της αγοράς και του κράτους- και ένα μοντέλο δημόσιας σφαίρας, το οποίο «εστιάζει στην επικοινωνιακή δραστηριότητα» που παράγεται από τις ομάδες της κοινωνίας των πολιτών και στις δυνατότητές της προκειμένου να ενισχύσει τη δημοκρατία.¹⁰⁹⁷ Υπό ένα τέτοιο θεωρητικό πρίσμα, ο Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας αποτελεί έναν κόμβο ενημέρωσης, κατάρτισης και δράσεων για τους πολίτες όλων των κοινοτήτων, με απώτερο στόχο να ενισχύσει τη δημοκρατία μέσα από τον διάλογο και την εκπαίδευση. Με αυτό ακριβώς το πνεύμα προσέγγισε και το ζήτημα των αγνοουμένων συμπεριλαμβάνοντάς το στις δράσεις του ως ένα ανθρωπιστικό ζήτημα, το οποίο έχει συμβεί και σε άλλες χώρες.

Η παιδαγωγική προσέγγιση των σχεδίων μαθημάτων και των δραστηριοτήτων σχεδιάστηκε με προσοχή, ώστε να δημιουργήσει ένα μαθησιακό ταξίδι, στο κάθε βήμα του οποίου οι μαθητές και μαθήτριες θα αποκτούν βαθύτερη γνώση των συνθηκών κάτω από τις οποίες άνθρωποι γίνονται αγνοούμενοι. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από διαδραστικές δραστηριότητες που επιτρέπουν στους μαθητές και τις μαθήτριες να συγκρίνουν και ν' αντιπαραβάλουν τους διάφορους τρόπους με τους οποίους οι διάφορες κοινωνίες έχουν ανταποκριθεί στο ζήτημα των αγνοουμένων. Η ακολουθία μαθημάτων εισάγει τους μαθητές και τις μαθήτριες σε ποικίλες πηγές, με στόχο να τους βοηθήσει να τις χρησιμοποιήσουν για να κατανοήσουν τα κίνητρα και τους στόχους των ανθρώπων

¹⁰⁹⁶ Απόσπασμα του εκπαιδευτικού υλικού του Ομίλου Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας με τίτλο: *Σκεφτόμαστε Ιστορικά για το Ζήτημα των Αγνοουμένων: Ένας Οδηγός για Εκπαιδευτικούς*, συγκεκριμένα αναφέρεται στην Εισαγωγή το απόσπασμα. Διαδικτυακή τοποθεσία του αποσπάσματος: <https://www.ahdr.info/images/pdf/missing-persons/acknowledgments/MISSING%20PPL%20GR.pdf>, (ανακτήθηκε στις 7/6/2023).

¹⁰⁹⁷ Στο ίδιο.

στο παρελθόν και να προετοιμάσουν τη δική τους ερευνητική ατζέντα, προκειμένου να καταλήξουν στα δικά τους συμπεράσματα σχετικά με το πώς μπορεί η Κύπρος να αντιμετωπίσει το ζήτημα των αγνοουμένων, αλλά και άλλα ερωτήματα που έρχονται στο προσκήνιο μέσα από το ζήτημα των αγνοουμένων γύρω από τη βαριά κληρονομιά της κοινωνικής σύγκρουσης.¹⁰⁹⁸

Τα θύματα της σύγκρουσης πρέπει να έχουν πρόσβαση στην κοινωνία, είτε μέσω πλατφόρμας, είτε μέσω μιας επιτροπής, όπως αυτής που δημιουργήθηκε στη Νότια Αφρική. Σε κάθε κοινωνία που αντιμετωπίζει την πρόκληση της μεταβατικής δικαιοσύνης, τα θύματα ή οι οικογένειές τους θα πρέπει να έχουν μια πλατφόρμα για ν' αφηγηθούν τις ιστορίες τους και ν' αναγνωρίζεται δημόσια η μαρτυρία τους. Όταν τα θύματα είναι σε θέση να δώσουν τις αφηγήσεις τους και να λαμβάνουν συμπάθεια για τα δεινά τους, γίνονται σεβαστά ως πρόσωπα με αξιοπρέπεια, και δεν αντιμετωπίζονται, όπως πρωτύτερα, με περιφρόνηση. Ο δημόσιος χαρακτήρας της πλατφόρμας είναι απαραίτητος, διότι η μυστικότητα σχετικά με τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που επιβάλλεται μέσω της βίας και του εκφοβισμού, ήταν μία από τις συνθήκες που κατέστησαν δυνατές τις εκτεταμένες εκστρατείες τρομοκρατίας.¹⁰⁹⁹

Επομένως, γίνεται κατανοητή η σημαντικότητα τέτοιων δράσεων, αντίστοιχων αυτής του Ομίλου, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπως αυτή της Κύπρου, όπου δεν υπάρχει κάποιος θεσμός, έστω μια Επιτροπή Αλήθειας. Αλλά ακόμα και να υπήρχε, αν δεν ήταν έτοιμη η κοινωνία μέσω της εκπαίδευσης και της κατανόησης του ζητήματος, τα θύματα δεν θα εύρισκαν το έρεισμα, τη στήριξη και την κατανόηση που δικαιούνται. Μέσα, λοιπόν, από τέτοιες δράσεις, όπως το εκπαιδευτικό υλικό για τους αγνοούμενους, αλλά και τις ευρύτερες δράσεις του, ο Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας διαμορφώνει ένα διαφορετικό πλαίσιο κατανόησης των τραυματικών συνθηκών και βιωμάτων.

¹⁰⁹⁸ Απόσπασμα του εκπαιδευτικού υλικού του Ομίλου Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας με τίτλο: *Σκεφτόμαστε Ιστορικά για το Ζήτημα των Αγνοουμένων: Ένας Οδηγός για Εκπαιδευτικούς*.

¹⁰⁹⁹ David A. Crocker, "Truth Commissions, "Transitional Justice and Civil Society", in Robert I. Rotberg and Dennis Thompson (eds.), *Truth v. Justice: The Moral Efficacy Of Truth Commissions: South Africa And Beyond*, Princeton University Press, Princeton 2000, p.104-105.

10.1.3. Το παράδειγμα της συγγραφής έκθεσης για το ζήτημα των αγνοουμένων με φορέα μια Διεθνή Μ.Κ.Ο. μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες των ίδιων των συγγραφέων της έκθεσης

Οι διεθνείς αναπτυξιακοί οργανισμοί δεν αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα. Κατ' αρχάς, η σχετική σημασία της οικοδόμησης της ειρήνης στα προγράμματα των διαφόρων οργανώσεων ποικίλλει.¹¹⁰⁰ Από το 1992, όταν ο Μπούτρος Μπούτρος-Γκάλι (Boutros Boutros-Ghali) εγκαινίασε την Ατζέντα των Ηνωμένων Εθνών για την Ειρήνη, οι παρεμβάσεις οικοδόμησης της ειρήνης έχουν πολλαπλασιαστεί, με ένα συνεχώς διευρυνόμενο φάσμα. Στους περιεκτικούς ορισμούς της οικοδόμησης της ειρήνης, ένας κεντρικός ρόλος αποδίδεται στην κοινωνία των πολιτών. Πολυάριθμες διεθνείς Μ.Κ.Ο., τα Ηνωμένα Έθνη και λοιπές οργανώσεις θεωρούν ότι η ενίσχυση της τοπικής κοινωνίας των πολιτών είναι ζωτικής σημασίας τόσο ως μέσο για την επίτευξη της ειρήνης όσο και ως προϋπόθεση για τη διατήρησή της. Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών έχουν γίνει ο «εκτελεστικός βραχίονας», καθώς και ο στόχος πολλών προγραμμάτων οικοδόμησης της ειρήνης.

Σε αυτό το πλαίσιο καταρτίστηκε και η ακόλουθη έκθεση για τους αγνοουμένους υπό την εποπτεία του Ινστιτούτου Ερευνών για την Ειρήνη του Όσλο (P.R.I.O.), το οποίο διεξάγει έρευνες σχετικά με τις προϋποθέσεις για ειρηνικές σχέσεις μεταξύ κρατών, ομάδων και ανθρώπων.¹¹⁰¹ Μία από αυτές τις δράσεις στην οποία αναφερθήκαμε, ήταν η καταγραφή μιας αναφοράς-report για το ζήτημα των αγνοουμένων. Στο πλαίσιο της έρευνας για την ανά χειράς διατριβή συνομιλήσαμε και πήραμε συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας με τους συγγραφείς αυτής της αναφοράς, η οποία διεξήχθη σε ένα πλαίσιο συντονισμένων στρατηγικών του Ινστιτούτου Ερευνών P.R.I.O. με στόχο να γίνουν κατανοητές οι διαδικασίες που φέρνουν κοντά ή χωρίζουν τις κοινότητες στην Κύπρο. Ο φορέας αυτός είναι ένα ανεξάρτητο ίδρυμα, με διεθνή προσανατολισμό, με ένα εκτεταμένο δίκτυο συνεργατών σε όλο τον κόσμο.

«Ο λόγος ενασχόλησής μου με την κοινωνία των πολιτών εκκινεί από το ότι είμαι Κύπρια, μεγαλώνει μέσα από τις σπουδές και την κατεύθυνση που πήρα μέσα από τα ανθρώπινα δικαιώματα, και κορυφώνεται μέσα από την εμπειρία μου και την εξάσκηση του επαγγέλματος της δικηγορίας μέσα από το δικηγορικό γραφείο που εργάζομαι του

¹¹⁰⁰ Βλ. για περισσότερα, Mathijs van Leeuwen, *Partners In Peace: Discourses And Practices Of Civil-Society Peacebuilding*, Routledge, London 2016.

¹¹⁰¹ Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στις δράσεις την επίσημη ιστοσελίδα του Οργανισμού: <https://www.prio.org/about>, (ανακτήθηκε στις 8/6/2023).

Α.Δ. μαζί με τον Α.Δ. με τον οποίο χειριστήκαμε υποθέσεις αγνοουμένων της Κύπρου τόσο σε κυπριακό δικαστήριο όσο και σε ευρωπαϊκά δικαστήρια για κάποιες ενδιαφέρουσες υποθέσεις. Οι πιο πρόσφατες είχαν να κάνουν με αξιώσεις Ελληνοκυπρίων συγγενών εναντίον της Κ.Δ. σε σχέση με την ενημέρωσή τους σχετικά με τους συγγενείς τους που θεωρούνταν αγνοούμενοι, δηλώθηκαν ως αγνοούμενοι και θα έπρεπε να γνωρίζουν ότι είχαν θαφτεί στις ελεύθερες περιοχές, συγκεκριμένα στο κοιμητήριο της Λακατάμιας».¹¹⁰²

«Είμαι νομικός και έχω εργαστεί σε διάφορους οργανισμούς στην Κύπρο που προωθούν τη δικαιοδική επαφή. Ασχολούμουν κυρίως με project, γιατί δεν υπάρχει νομικό πλαίσιο για τη δικαιοδική επαφή, ο ρόλος μου ήταν διοικητικός. Έκανα συντονισμό διάφορων εταιρών, βοήθεια για πληροφορίες, επίσης έχω συγγράψει με τη Ν.Ι. για το P.R.I.O. Κύπρου μια έρευνα, η οποία ήταν πιστεύω το πιο ακαδημαϊκό κομμάτι των όσων projects έχω συμμετάσχει. Ο στόχος μας ήταν να δούμε τι έχει γίνει θεσμικά και να κάνουμε μια ολοκληρωμένη έρευνα για το τι γενικά έχει γίνει για το θέμα των αγνοουμένων. Στην προσπάθεια αυτή είχαμε πάρει συνεντεύξεις και διερευνήσαμε παλαιότερες προσπάθειες ή ημι-προσπάθειες για επίτευξη λύσης στο θέμα των αγνοουμένων αμέσως μετά τον πόλεμο και ύστερα με πυρήνα τη συμφωνία για την δημιουργία της Δ.Ε.Α., η οποία είχε μείνει για τριάντα χρόνια άπρακτη. Έπειτα, επιχειρήσαμε να δούμε τι γίνεται με το κομμάτι της εκτελεστικής εξουσίας, όπως του θεσμού Επιτρόπου Προεδρίας. Και είχαμε δει κατά πόσον υπάρχουν πληροφορίες του γενικού εισαγγελέα ο οποίος, βάσει του συντάγματος, έχει τη δυνατότητα στη λήψη αποφάσεων και στο κατά πόσον θα προχωρήσει με ποινική δίωξη ή όχι για οποιοδήποτε έγκλημα, οπότε ο ρόλος του για τα εγκλήματα που έγιναν της περιόδου 1963-1974 στην Κύπρο, θα μπορούσε να είναι πάρα πολύ ισχυρός.

Αργότερα, απευθυνθήκαμε και στα αρχεία της αστυνομίας, χωρίς ουσιαστικά αποτελέσματα. Η τελευταία ενότητα αφορούσε στη Δ.Ε.Α. και τους όρους εντολής και πώς αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνται στην πράξη και την εμπειρία των συγγενών. Η εμπειρία των συγγενών διαφέρει από οικογένεια σε οικογένεια και έχει να κάνει με προσωπικές ελπίδες που έχει ο καθένας. Για άλλους, ήταν αρκετό να ξέρουν τι έχει συμβεί, και για άλλους, ήταν απαραίτητο να ξέρουν τι γράφει το πιστοποιητικό θανάτου. Θυμάμαι ότι σε μια οικογένεια το πιστοποιητικό έγραφε αιτία άγνωστη, ενώ υπήρχαν

¹¹⁰²Προφορική μαρτυρία Ν.Ι., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 1/8/2023.

στοιχεία για σφαίρα στο κρανίο. Εντούτοις, η Δ.Ε.Α. δεν μπορεί λόγω των όρων να υπεισέλθει σε τέτοια ζητήματα.

Τέλος, θέλαμε να προωθήσουμε την έννοια της μεταβατικής δικαιοσύνης, όπως έχει αναπτυχθεί ήδη σε τόσες πολλές χώρες, δίνοντας δείγματα άλλων περιοχών, όπως η Γουατεμάλα και η Αργεντινή. Μέσω αυτού θέλαμε να αναδείξουμε ότι είναι παγκόσμια φαινόμενα αυτά και επεξηγούσαμε και το νομικό πλαίσιο των εξαφανισθέντων, μέσω του ευρέος όρου αγνοούμενοι-missingpersons-umbrellaterm. Θέλαμε να δείξουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο συζητούνται οι αγνοούμενοι (ενν. στην Κύπρο)έχουν χτίσει αυτή την παράλληλη ιστορία, η οποία δεν έχει καμία σχέση με την πραγματικότητα και για το πώς αυτός ο μύθος που είχε δημιουργηθεί, επηρεάζει την κοινωνία. Αυτή η μορφή που δόθηκε σε αυτό το ζήτημα, διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στο να υποφέρει ο κόσμος και να προωθεί την παραπληροφόρηση και να ξενίσει τις νεότερες γενιές από το ζήτημα των αγνοουμένων και γενικά να δείξει μια παντελή έλλειψη σοβαρότητας όσον αφορά στο ζήτημα. Όταν το λέω αυτό, έχω υπόψιν μου και τις δύο πλευρές με τον τρόπο που το διαχειρίστηκαν, από τη μία έχουμε την ελληνοκυπριακή πλευρά που μιλάει για θύματα και από την άλλη έχουμε την τουρκοκυπριακή πλευρά που μιλά για μάρτυρες και ήρωες».¹¹⁰³

Η έκθεση αποτέλεσε μια γέφυρα ενημέρωσης της κοινωνίας των πολιτών για το ζήτημα των αγνοουμένων με μια ακαδημαϊκή έκφανση, η οποία, όμως, μπορούσε, παράλληλα, να γίνει κατανοητή από ένα ευρύ κοινό. Όπως βλέπουμε, και οι δυο συγγραφείς είναι νομικοί και ασχολήθηκαν με τη συγγραφή της έρευνας κατόπιν της ενεργούς συμμετοχής τους στην κοινωνία των πολιτών. Αυτή η ενασχόληση και η καθημερινή τριβή με νομικά ζητήματα, ακαδημαϊκά, αλλά και ανθρώπινα, λόγω της επαφής με συγγενείς αγνοουμένων, όπως συμβαίνει με την κυρία Ι., δημιούργησε το πλαίσιο περαιτέρω ενασχόλησής τους με το ζήτημα, όπως στο πεδίο συγγραφής της έκθεσης.

Το ζήτημα των αγνοουμένων προσεγγίζεται σε αυτή την έρευνα δικοινοτικά με στόχο την ανάδειξη του ζητήματος μέσα από τις ανάγκες των θυμάτων, αλλά και των θεσμικών επιλογών των δυο κοινοτήτων όσον αφορά στα μέτρα που ελήφθησαν για τους συγγενείς και από τις δυο κοινότητες. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο ότι γίνονται εκτενείς αναφορές των οργανώσεων των συγγενών, αλλά και του ρόλου της Δ.Ε.Α.,

¹¹⁰³Προφορική μαρτυρία Ν.Κ., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 25/7/2023.

όπως και των όρων εντολής της. Η έρευνα είναι πολύπλευρη και ολιστική όσον αφορά στην ανάδειξη του ζητήματος και είναι διαδικτυακά διαθέσιμη. Αξιοσημείωτο, επίσης, θεωρείται ότι αποτελεί έναν οδηγό κατανόησης του ζητήματος μέσα από την κατατοπιστική καταγραφή των γεγονότων, αλλά και των παθογενειών που βρίθουν στην αντιμετώπιση του ζητήματος.¹¹⁰⁴ Ως προς τη βασική επιδίωξη της έκθεσης είναι χαρακτηριστικός και ο τίτλος της: *Αγνοούμενοι στην Κύπρο: Παρατηρήσεις βασισμένες στο παρελθόν και συστάσεις για το μέλλον*. Η έκθεση καταγράφει την πορεία του ζητήματος, την τωρινή κατάσταση, όπως και τις παθογένειες που υπάρχουν, παράλληλα, όμως, προσβλέπει στο μέλλον και αναδεικνύει τη σημασία της μεταβατικής δικαιοσύνης, καθώς και των αναγκών των θυμάτων.

Με τη βοήθεια βιβλιογραφικής έρευνας και μίας σειράς ανώνυμων συνεντεύξεων, οι συγγραφείς έχουν αναγνωρίσει τις βασικές ανησυχίες που έχουν εμφανιστεί κατά τη διάρκεια των ετών, όσον αφορά όχι μόνο στους τρέχοντες εγχώριους εμπλεκόμενους φορείς αλλά και τους διεθνείς. Η έκθεση, επίσης, αναφέρεται στο υφιστάμενο εγχώριο και διεθνές νομικό πλαίσιο και στο έργο που έχουν αναλάβει οι αρμόδιες αρχές και η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων (Δ.Ε.Α.), πριν προβεί σε μία σύντομη εξέταση της δυναμικής εφαρμογής των μηχανισμών Μεταβατικής Δικαιοσύνης στην Κύπρο. Οι παρατηρήσεις που συζητώνται στην έκθεση καταλήγουν σε αρκετές συστάσεις για τη βελτίωση των διαθέσιμων μηχανισμών, όπως επίσης και για τη δυναμική σύσταση νέων, ώστε να αντιμετωπιστεί το ζήτημα των αγνοουμένων στην Κύπρο. Η έκθεση για τις συστάσεις στις οποίες προβαίνει, έχει επικεντρωθεί στις ανάγκες των επηρεαζόμενων, οι οποίοι στο εν λόγω συγκείμενο είναι οι συγγενείς των αγνοουμένων αλλά και η κοινωνία συνολικά, επιπρόσθετα προς τους πολιτικούς, θεσμικούς, πολιτιστικούς, οικονομικούς και άλλους παράγοντες, τα τυχόν μειονεκτήματα και κενά. Στο επίκεντρο αυτής της έκθεσης βρίσκεται η βασική αρχή ότι το ζήτημα των αγνοουμένων είναι ανθρωπιστικό και θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως τέτοιο από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη.¹¹⁰⁵

Συνεπώς, η έρευνα αυτή, αδιαμφισβήτητα συνέβαλε στον διάλογο του τι έγινε στο παρελθόν, τι γίνεται τώρα και στο τι θα έπρεπε να συμβεί στο μέλλον διορθώνοντας τις παθογένειες που δημιουργούν αναχώματα στην επίλυση του ζητήματος, αλλά και στη δικαίωση των συγγενών.

¹¹⁰⁴ Βλ. για περισσότερα στη διαδικτυακή μορφή της έκθεσης-report: <https://www.prio.org/publications/12401>, (ανακτήθηκε στις 8/6/2023).

¹¹⁰⁵ Ο.π., βλ., την παρουσίαση για την έρευνα στην ιστοσελίδα.

Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.) στην Κύπρο, αλλά και διεθνώς είναι σημαντικοί παράγοντες στις διαδικασίες εκδημοκρατισμού και οικοδόμησης της ειρήνης. Αντιπροσωπεύουν πολλαπλές φωνές των οποίων ο λόγος και οι πρακτικές τους μπορούν να έχουν μεγάλη σημασία για την οικοδόμηση μιας πλαισιωμένης και «εκ των κάτω προς τα άνω» προσέγγισης της μεταβατικής δικαιοσύνης.¹¹⁰⁶ Καθώς η έννοια της μεταβατικής δικαιοσύνης έχει εξελιχθεί, έχει επικεντρωθεί λιγότερο στον ρόλο των κρατών σε σύγκριση με τις πρώτες φάσεις της. Έχει γίνει πιο σύνθετη, ενσωματώνοντας διάφορα επίπεδα ανάλυσης (διεθνές, εθνικό και τοπικό) και διαφορετικούς δρώντες, συμπεριλαμβανομένων των κρατών, των Μ.Κ.Ο., των επιστημονικών κοινοτήτων και των παγκόσμιων δικτύων πολιτικής.¹¹⁰⁷

*Σίγουρα αν είχαμε κάποιο μηχανισμό μεταβατικής δικαιοσύνης, θα μπορούσε να προωθήσει στην κοινωνία έναν ευρύτερο διάλογο, ο οποίος μπορεί να μην αφορούσε την πάσα αλήθεια, αλλά θα ήταν πιο κοντά στο να γνωρίζουμε τι είχε συμβεί στην Κύπρο. Επειδή εγώ προσωπικά προέρχομαι από μια γενιά η οποία τη δεκαετία του 1990 μάθαινε κάτι άλλο από το οποίο να είχε ουσιαστική αξία, ήταν και μια περίοδος που, όπως ξέρετε και στην Ελλάδα, ήταν αρκετά τεταμένες οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας Τουρκίας συν του ότι ήταν μόνο 20 χρόνια μετά το 1974, οπότε ακόμα ήταν πολύ φρέσκο το ζήτημα. Η μεταβατική δικαιοσύνη, είναι και αυτό λέγαμε και στην έκθεσή μας ό,τι χρειάζεται μια έρευνα για το τι έχει ανάγκη η κοινωνία, η κοινότητα η οποία εμπλέκεται και πρέπει να γίνει μια εξατομικευμένη προσέγγιση. Για εμένα αυτή θα ήταν η πιο σωστή προσέγγιση για τη μεταβατική δικαιοσύνη.*¹¹⁰⁸

Όπως αναφέρει και η διεθνής βιβλιογραφία που παραθέσαμε παραπάνω, οι δράσεις και οι εκθέσεις της κοινωνίας των πολιτών μπορούν ν' αποτελέσουν το εφαλτήριο για μια σωστότερη μελλοντική διαχείριση. Επίσης, όπως προκύπτει και από το απόσπασμα της συνέντευξης, τα μέλη που συμμετέχουν στις δράσεις αποτελούν μέλη των κοινοτήτων και εκφράζουν-μέσα και από τη συμμετοχή τους σε αυτές- τις δικές τους αγωνίες, γεγονός πολύ σημαντικό στην πορεία κατανόησης τόσο «δύσκολων» ζητημάτων. Η μεταβατική δικαιοσύνη πλέον εκπροσωπείται και από τα

¹¹⁰⁶Eunice Castro Seixas, "How Activists See Civil Society and the Political Elite in Bosnia: Relevance to Prospects of Transitional Justice", in Olivera Simić & Zala Volčič (eds.), *Transitional Justice And Civil Society In the Balkans*, Springer, New York 2013, 69.

¹¹⁰⁷Βλ. για περισσότερα Katy A. Crossley-Frolick, "The European Union and Transitional Justice: Human Rights and Post-Conflict Reconciliation in Europe and Beyond," European Union Studies Association, Los Angeles, California, 23-25 April, 2009.

¹¹⁰⁸Προφορική μαρτυρία Ν.Κ., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 25/7/2023.

μέλη της κοινωνίας των πολιτών. Στην περίπτωση της Κύπρου βλέπουμε πως οι δράσεις της κοινωνίας αποτελούν τη μόνη απτή ελπίδα για τη δημιουργία ενός εναλλακτικού δρόμου που θα οδηγήσει στην αλήθεια και την κατανόηση των γεγονότων, τα οποία μέχρι πρότινος μπορεί να αγνοούνταν ή να υπήρχε περιορισμένη γνώση τους από την πλειονότητα των δυο κοινοτήτων.

*«Ισχύει για όλες τις έρευνες στην Κύπρο, αλλά ο οποιοσδήποτε μου κάνει αυτή την ερώτηση, πάντα για εμένα η δυσκολία θα είναι η ίδια. Είναι αυτή η ανάγκη να κρατούμε πάντα τις ισορροπίες στην Κύπρο και είναι τόσοι πολλοί οι παράγοντες που εμπλέκονται. Ας ξεκινήσουμε από τη γλώσσα που χρησιμοποιούμε, θα το πούμε κατοχή, θα το πούμε απόλυτο έλεγχο από την Τουρκία, θα το πούμε εισβολή, θα το πούμε επίθεση; Εντωμεταξύ το ίδιο κάνει στο Διεθνές Δίκαιο, στη νομική το ίδιο κάνει: Είναι παράνομο, όπως και να το πεις, εισβάλλεις σε άλλη χώρα. Οι λέξεις είναι για να δημιουργούμε αφηγήματα, είναι αυτό που σου είπα και πριν για τους αγνοουμένους. Για τους μεν, ήταν θύματα και για τους δε, ήταν ήρωες και μάρτυρες. Νομίζω ότι στο τέλος της ημέρας αυτή η ισορροπία είναι η πιο δύσκολη παράμετρος για οποιαδήποτε έρευνα στην Κύπρο. Για να μην προσβάλλεις την άλλη πλευρά να σκέφτεσαι να το πω κατεχόμενα, ή χώρα, αλλά αφού δεν είναι. Νομίζω αυτή ήταν και είναι η μεγαλύτερη δυσκολία».*¹¹⁰⁹

Μέσα από το παραπάνω απόσπασμα καταγράφεται η βασικότερη δυσκολία διαχείρισης του κυπριακού ζητήματος που είναι οι λεπτές ισορροπίες και οι μόνιμες σκέψεις για τον τρόπο διαχείρισης των ζητημάτων. Ωστόσο, η έρευνα που αναλύουμε, αποτέλεσε ένα εναλλακτικό πεδίο διατύπωσης του ζητήματος των αγνοουμένων, καθώς γνωστοποίησε το ζήτημα στην κοινωνία των πολιτών,. Μέσω αυτής της οδού δόθηκε η δυνατότητα κατανόησης του ζητήματος των αγνοουμένων από την κοινωνία που αρκετά μεγάλο μέρος της αγνοούσε κομμάτι ή και όλη την αλληλουχία των γεγονότων. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι συνεχίζει μεγάλο μέρος των δυο κοινοτήτων να αγνοεί τι συνέβη στις υποθέσεις των αγνοουμένων, γιατί δεν γνωρίζει την παρούσα έκθεση ή δεν επιθυμεί να τη διαβάσει.

¹¹⁰⁹ Στο ίδιο.

10.1.4. Το παράδειγμα λειτουργίας της M.K.O.TruthNow, η οποία έχει στον πυρήνα λειτουργίας της το ζήτημα των αγνοουμένων και τη μεταβατική δικαιοσύνη

Η M.K.O. TRUTH NOW είναι μια μη κυβερνητική οργάνωση που ιδρύθηκε το 2007 από μια ομάδα ενδιαφερόμενων δικηγόρων στην Κύπρο. Το αντικείμενό της είναι πολύπλευρο, επιδιώκει, δηλαδή, να εξακριβώσει με κάθε τρόπο την τύχη των αγνοουμένων ή των προσώπων που είτε απεβίωσαν ή τα ίχνη τους χάθηκαν είτε η τύχη τους είναι άγνωστη, κατά τη διάρκεια των διακοινοτικών ταραχών μεταξύ των δύο κοινοτήτων της Κύπρου και κατά τη διάρκεια της τουρκικής εισβολής του 1974. Επιπλέον, η συγκεκριμένη οργάνωση έχει στο καταστατικό της την επιθυμία να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να συμβάλει στην εξακρίβωση των γεγονότων όσον αφορά σε πιθανές παραβιάσεις των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά την προαναφερθείσα περίοδο. Σε σχέση με αυτό, η οργάνωση επιθυμεί να λειτουργήσει ως ομάδα πίεσης και εν δυνάμει οδοδείκτης προς τη διεθνή ή κυπριακή κοινή γνώμη, τις κυβερνήσεις, τα νομοθετικά σώματα, τις θρησκευτικές οργανώσεις ή εκκλησίες και, γενικά, προς οποιοσδήποτε οργανώσεις ή ομάδες πολιτών ή πολιτικές ομάδες θα μπορούσαν να συμβάλουν στην επίτευξη όλων ή οποιουδήποτε από τους σκοπούς της οργάνωσης.¹¹¹⁰

Σε αυτό το πλαίσιο η M.K.O. έχει συνάψει συνεργασίες με Διεθνείς φορείς που μοιράζονται τον ίδιο σκοπό. Πιο συγκεκριμένα είναι μέλος του Διεθνούς Συνασπισμού κατά των Αναγκαστικών Εξαφανίσεων -International Coalition Against Enforced Disappearances (I.C.A.E.D.) και της Ευρω-μεσογειακής Ομοσπονδίας κατά των Αναγκαστικών Εξαφανίσεων -Euro-Mediterranean Federation Against Enforced Disappearances (F.E.M.E.D.). Τάσσεται υπέρ της επικύρωσης της Διεθνούς Σύμβασης για την Προστασία όλων των Προσώπων από τις Αναγκαστικές Εξαφανίσεις από την Κυπριακή Δημοκρατία και παρακολουθεί στενά τις εργασίες της Επιτροπής για τις Αναγκαστικές Εξαφανίσεις-Committee on Enforced Disappearances (C.E.D.).¹¹¹¹ Πυρήνας της δράσης της επιτροπής είναι το ζήτημα των αγνοουμένων και πεσόντων στο κυπριακό ζήτημα με μια δικοινοτική ματιά. Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι οι άνθρωποι που τη δημιούργησαν, αλλά και αυτοί που βρίσκονται τώρα στον οργανισμό και είναι υπεύθυνοι για τις δράσεις του, είναι νομικοί επίσης. Η συγκεκριμένη

¹¹¹⁰ Βλ. για περισσότερα στον επίσημο ιστότοπο της M.K.O. TruthNow: <http://www.truthnowcyprus.org/index.php/en/>, (ανακτήθηκε στις 10/6/2023).

¹¹¹¹ Βλ. για περισσότερα το επίσημο δελτίο της M.K.O. TruthNow με τίτλο: Συνεισφορά επί του σχεδίου κατευθυντήριων αρχών για την αναζήτηση των εξαφανισθέντων, 25/1/2019.

οργάνωση λόγω και της ενασχόλησης των μελών της στα δικαστήρια υπέρ των οικογενειών των αγνοουμένων κατά της Κ.Δ. σε εγχώριο, αλλά και διεθνές επίπεδο, είναι η μόνη που σταθερά και επίμονα θέτει το ζήτημα δημιουργίας επιτροπής Αλήθειας για το ζήτημα των αγνοουμένων.

*«Ο Μ.Κ.Ο. ιδρύθηκε από το 2007 από άλλους δικηγόρους, δεν ήμουν εγώ στους ιδρυτές, εγώ συνεχίζω μαζί με άλλους τη δράση και είχε να κάνει με τις ελλείψεις του συστήματος και μέσα από τις εκκρεμούσες δικαστικές διαδικασίες [...]. Η δράση ξεκίνησε κυρίως, όχι μόνο, αλλά με τη διαπίστωση ότι όταν ιδρύθηκε η διεθνής σύμβαση κατά των εξαναγκαστικών εξαφανίσεων το 2006, οπότε το 2007 δημιουργείται η Μ.Κ.Ο. και ήταν μέσα στους στόχους του οργανισμού μας η προώθηση της κύρωσης της σύμβασης αυτής γιατί ενώ έχει υπογραφεί από την Κ.Δ., δεν έχει κυρωθεί έως σήμερα και η σύμβαση αυτή περιλαμβάνει το δικαίωμα στην αλήθεια και το όνομα του οργανισμού μας είναι TruthNow και αυτό είναι που προσπαθούμε να προωθήσουμε τα τελευταία χρόνια και με την πρόταση που κάνουμε ανοιχτά για τη δημιουργία μιας επιτροπής Αλήθειας».*¹¹¹²

Στο απόσπασμα η αφηγήτρια αναφέρθηκε στο πιο βασικό δικαίωμα των συγγενών, αυτό της αλήθειας, η οποία είναι και η βασική επιδίωξη του συγκεκριμένου οργανισμού. Τα δικαιώματα των συγγενών, όπως τα ορίζουν και οι διεθνείς συμβάσεις, είναι πολλά και είναι θεσμοθετημένα σε διεθνείς φορείς, αλλά όλα εγγενώς έχουν τον ίδιο πυρήνα την αλήθεια. Άλλα δικαιώματα των οικογενειών των αγνοουμένων περιλαμβάνουν:

- Να χρησιμοποιούν το δικαίωμά τους στη συμμετοχή και τη συνάθροιση για τη δημιουργία οργανώσεων και ενώσεων οικογενειών αγνοουμένων θέτοντας ως στόχο τη συγκέντρωση και την ανταλλαγή πληροφοριών με τις αρχές και με άλλες οικογένειες και οργανώσεις,
- Να κάνουν χρήση* του δικαιώματός τους στην ελευθερία της έκφρασης, ώστε να ευαισθητοποιηθούν σχετικά με το θέμα των αγνοουμένων και για να μνημονεύουν και να θυμούνται τους αγνοούμενους συγγενείς τους.¹¹¹³

¹¹¹²Προφορική μαρτυρία Ν.Ι., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 1/8/2023.

¹¹¹³Βλ. για περισσότερα στον οδηγό για τους αγνοούμενους στην περιοχή του Ιράκ- *Missing Persons in Iraq: A Short Guide for Families of the Missing, International Commission of Missing Persons (I.C.M.P.)- The Martyrs' Foundation, Mass Grave Affairs and Protection Directorate- The Medico Legal Directorate (MLD) of the Ministry of Health and Environment, 2011, 20.* Η αναφορά της παρούσας έκθεσης μέσω των Διεθνών Μ.Κ.Ο. και μέσω της συνεργασίας και τοπικών Μ.Κ.Ο. της περιοχής του Ιράκ στη δημοσίευσή της έχει στόχο να καλλιεργήσει το κλίμα συνεργασίας και κατανόησης των κινήσεων που πρέπει να γίνουν στην κοινωνία των πολιτών του Ιράκ για το ζήτημα των αγνοουμένων και πώς οι συγγενείς τους πρέπει να το χειριστούν.

Όπως γίνεται αναφορά και στο απόσπασμα της συνέντευξης, ένας από τους βασικούς λόγους δημιουργίας του παρόντος Οργανισμού, ήταν η κύρωση της σύμβασης από την Κ.Δ. κατά των εξαναγκαστικών εξαφανίσεων, γεγονός που μας ενημερώνει η αφηγήτρια, ότι για χρόνια δεν έχει πραγματοποιηθεί. Ακόμα, όμως και οι συνεργασίες και οι διεθνείς οργανισμοί που είναι μέλος η παρούσα Μ.Κ.Ο., έχουν τις ίδιες επιδιώξεις. Ο κύριος στόχος του Διεθνούς Συνασπισμού κατά των Αναγκαστικών Εξαφανίσεων -International Coalition Against Enforced Disappearances (I.C.A.E.D.) είναι η μεγιστοποίηση του αντίκτυπου των δραστηριοτήτων που διεξάγουν τα μέλη του υπέρ της έγκαιρης επικύρωσης και της αποτελεσματικής εφαρμογής της Σύμβασης για την προστασία όλων των προσώπων από τις εξαναγκαστικές εξαφανίσεις. Ο Συνασπισμός υπάρχει για να ενισχύει και να συντονίζει τις δραστηριότητες των μελών του υπέρ της Σύμβασης. Επιπρόσθετα, η συμμετοχή σε τέτοιους διεθνείς συνασπισμούς λειτουργεί υποστηρικτικά στα μέλη του με απώτερο στόχο να συγκεντρώνουν και να ανταλλάσσουν εμπειρίες και πληροφορίες, να συνδυάζουν τις διαφορετικές δεξιότητες και τεχνογνωσία, να συντονίζουν τα σχέδια, να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά τους πόρους, και να προσδιορίζουν προς εφαρμογή πιθανές κοινές δράσεις.¹¹¹⁴

Μέσω της συμμετοχής σε διεθνείς συνασπισμούς αλλά και μέσω των τοπικών δράσεών του, ο οργανισμός επιδιώκει ν' αναδείξει το ζήτημα δικαιοδικά ως ένα κοινό ζήτημα και των δυο κοινοτήτων. Η παρουσία του είναι αναγκαία, καθώς δεν αναλαμβάνει μόνο δράσεις, αλλά και λόγω της νομικής υπόστασης των ανθρώπων που τον εκπροσωπούν, αντιμετωπίζει κριτικά τις εξελίξεις για το ζήτημα, ενημερώνοντας την κοινωνία και εξηγώντας μέσω του γνωστικού υπόβαθρου και τη σημασία της τήρησης του δικαιώματος της αλήθειας των συγγενών στην ολότητά του.

«Τι έχει ανάγκη η κοινωνία; Η κοινωνία των πολιτών; Αν δεν απαντηθεί αυτό δεν ξέρεις και σε τι μοντέλο θα χτίσεις την επιτροπή αλήθειας. Στην περίπτωση της Κύπρου και της Δ.Ε.Α., όπου υπάρχουν τρία μέρη, χρειάζεται συμφωνία όλων των πλευρών για να προχωρήσουν σε διερεύνηση. Αυτό δείχνει διατήρηση ισορροπιών και πολιτική, δεν αντιμετωπίζεται ως ένα ανθρωπιστικό θέμα, αλλά σαν ένα πολιτικό. Υπάρχει πρόβλημα εμπιστοσύνης και γι' αυτό δεν υπάρχουν πληροφοριοδότες. Έχουμε πρόβλημα, γι' αυτό

¹¹¹⁴Βλ. για περισσότερα τον επίσημο ιστότοπο του μέλος Διεθνούς Συνασπισμού κατά των Αναγκαστικών Εξαφανίσεων-International Coalition Against Enforced Disappearances (I.C.A.E.D.), <https://www.icaed.org/the-coalition/>, (ανακτήθηκε στις 11/6/2023).

που αναφέραμε ως παθογένειες, είναι ότι δεν αποδίδεται η ευθύνη. Προωθείται ως δικοινοτικό πρόγραμμα αλλά στην εφαρμογή αντιμετωπίζεται μονοκοινοτικά, ανάλογα τι θα ανακοινωθεί και πού, πηγαίνουν οι αντίστοιχοι εκπρόσωποι. Σαν να δημιουργείται η αίσθηση του θύτη και του θύματος. Επίσης, οι ομάδες χωρίζονται σε Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους, δεν είναι σε μια ενιαία ομάδα. Όλα αυτά αποκαλύπτουν ότι δεν αντιμετωπίζεται το ζήτημα σαν ένα ανθρωπιστικό και κοινό ζήτημα των δυο πλευρών. Επομένως, δεν αποδίδεται η ευθύνη, δεν ενημερώνονται πλήρως οι συγγενείς, δεν ανταποκρίνεται η ενημέρωση στο δικαίωμα της αλήθειας των συγγενών. Δεν ενημερώνουν για τις συνθήκες εξαφάνισης, ούτε και για τους αυτουργούς. Άρα, δεν αποδίδεται δικαιοσύνη».¹¹¹⁵

Η κοινωνία των πολιτών οφείλει να είναι ο τοποτηρητής δράσεων που σκοπό έχουν την αντιμετώπιση ενός τόσο τραυματικού ζητήματος, όπως των θυμάτων αναγκαστικής εξαφάνισης. Μια βασική πρόταση της M.K.O. TruthNow είναι η σύσταση μιας Επιτροπής Αλήθειας. Τι μπορεί να συνεισφέρει μια Επιτροπή Αλήθειας σε έναν τόσο φιλόδοξο στόχο για την ανάκτηση της αλήθειας και την απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης; Πρώτον, στον βαθμό που η αναζήτησή της για την αλήθεια περιλαμβάνει την κατανόηση της πολύπλοκης συνθήκης αιτιών των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του παρελθόντος, μια Επιτροπή Αλήθειας είναι σε θέση να κάνει συστάσεις για θεσμική μεταρρύθμιση. Λόγω της δημόσιας προβολής της, μια επίσημη επιτροπή διερεύνησης είναι πιθανό να προκαλέσει δημόσιο διάλογο και να ενθαρρύνει την επιβολή δράσεων τοπικά και διεθνώς για τη διασφάλιση του «ποτέ ξανά-nunca mas».¹¹¹⁶ Δεύτερον, οι δράσεις μιας Επιτροπής Αλήθειας, όπως αυτή που προτείνεται από τον οργανισμό, μπορεί να συνδεθεί άμεσα με τη μείωση της ανισότητας και της έλλειψης εμπιστοσύνης ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Για παράδειγμα, οι δράστες που ομολόγησαν τις πράξεις τους ή οι μάρτυρες που γνωστοποίησαν τα περιστατικά που συνέβησαν ή κοινότητες μπορεί ν' «αποζημιώσουν» τα θύματά τους συνεισφέροντας χρόνο ή χρήματα για τη μεθοδική αντιμετώπιση των ανισοτήτων αλλά και την προάσπιση του δικαιώματος της αλήθειας σε ολόκληρη την κοινωνία.¹¹¹⁷

¹¹¹⁵ Προφορική μαρτυρία Ν.Ι. μέσω Googlemeet, Κύπρος, 1/8/2023.

¹¹¹⁶ Βλ. για περισσότερα, David A. Crocker, "Truth Commissions, Transitional Justice and Civil Society", in Robert I. Rotberg and Dennis Thompson (eds.), *Truth v. Justice: The Moral Efficacy Of Truth Commissions: South Africa And Beyond*, Princeton University Press, 2000.

¹¹¹⁷ Στο ίδιο.

«Δεν υπάρχει αποτελεσματικό ένδικο μέσο, μπορεί η καταδίκη να υπάρχει κυρίως για την Τουρκία και ότι η Τουρκία θα μπορούσε να κάνει μια επιτροπή αλήθειας, αλλά εμείς προτείνουμε να την κάνει η Κ.Δ. για να δώσει το καλό παράδειγμα γιατί έχει ευθύνη ακόμα και για τους τουρκοκύπριους. Επίσης, τώρα με την απόφαση για τον Πασιά, πάλι εμείς το προτείνουμε σαν Truthnow, πάλι στο πλαίσιο ευθύνης της Κ.Δ. Θα μπορούσε να γίνει μια μονοκοινοτική, δεν χρειάζεται να είναι σε δικαιοδοτικό επίπεδο για να γίνει. Δηλαδή, αν για μια ζωή αρνείται η Τουρκία να αντιμετωπίσει το ζήτημα των αγνοουμένων, η Κ.Δ. θα παραμείνει άπραγη; Επειδή μέχρι στιγμής αυτό συμβαίνει. Η δημιουργία μονοκοινοτικής επιτροπής θα είναι ένα βήμα, θα δημιουργήσει τη δομή, η οποία στο μέλλον μπορεί να αναβαθμιστεί ή θα αναθεωρηθεί ή οτιδήποτε, αλλά θα κάνει μια αρχή. Σε αυτό το ζήτημα χρειάζεται μια αρχή. Οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου δείχνουν τον δρόμο, οι έννομες κατευθύνσεις υπάρχουν για να ληφθούν υπόψιν. Εμείς δίνουμε το περιθώριο στο επίπεδο υποβολής της πρότασης να ακουστεί η κυπριακή κοινωνία και να πει τι θέλει, γιατί σίγουρα το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο θέλει να αποδοθεί και το επίπεδο νομικά της ευθύνης. Θα το δούμε, είναι θέμα διεργασίας».¹¹¹⁸

Ο οργανισμός λειτουργεί ως ένας φορέας με νομικό υπόβαθρο και κοινωνική παρεμβατικότητα έχοντας ως στόχο τη δημιουργία πλαισίου διερεύνησης για τα εγκλήματα που απορρέουν αρχικά από τις παραβιάσεις των εξαναγκαστικών εξαφανίσεων και με εφιαλτήριο αυτό, αποσκοπεί στην κατάρρευση των περικλειστων και αυτοαναφορικών αφηγημάτων των δύο κοινοτήτων, συγχρόνως με τη διεκδίκηση του δικαιώματος της αλήθειας. Ένας από τους ρόλους της κοινωνίας των πολιτών είναι ν' αποτελεί έναν ανεξάρτητο χώρο για να ελέγχει κατά πόσον τηρούνται οι υποσχέσεις και η ρητορική γίνεται πραγματικότητα. Μια τέτοια παρακολούθηση και αξιολόγηση αποτελεί μέρος αυτού που ο Sen αποκαλεί «δημόσια δράση» που αποβλέπει στην προώθηση του δημόσιου αγαθού.¹¹¹⁹ Ο οργανισμός όχι μόνο επέβλεπε και ασκούσε κριτική στα κακώς κείμενα, αλλά συμμετείχαν μέλη της Μ.Κ.Ο. σε δικαστικά περιβάλλοντα υπέρ συγγενών αγνοουμένων σε τοπικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Συνεπώς, η δημόσια παρέμβαση και η επιμονή στη δημιουργία Επιτροπής Αλήθειας (δικαιοδοτικής η μονοκοινοτικής) κρίνεται σημαντική.

¹¹¹⁸ Προφορική μαρτυρία Ν.Ι., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 1/8/2023.

¹¹¹⁹ Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι όποιος επιλέγει δημόσια δράση οφείλει να έχει αποφασιστικότητα και δέσμευση. Βλ. για περισσότερα, Amartya Sen & Jean Drèze, *Hunger And Public Action*, Oxford University Press, Oxford 1989, p.275–279.

*«Το μείζον του κυπριακού ζητήματος, θα μπορούσε να αντιμετωπίσει πολλές πτυχές μια Επιτροπή Αλήθειας και για διάφορες περιόδους του κυπριακού, πιάνοντας πραξικόπημα κ.ά. Όμως, εμείς το συζητάμε για να γίνει πάλι μια αρχή με το να πιάσουμε ένα μέρος του κυπριακού αρχικά. Τους αγνοούμενους για να γίνει πιο εύκολο και πάλι αυτό δε γίνεται. Οπότε το κατεξοχήν εργαλείο είναι μια Επιτροπή Αλήθειας, και εκτός των άλλων μια Επιτροπή Αλήθειας θα μπορούσε να αποτελέσει μια βάση δεδομένων, όπου θα ακουστεί η ιστορία για να καταγραφεί η εμπειρία. Είναι σημαντικό να ακουστεί η προσωπική ιστορία του καθενός. Γιατί αυτό που λέμε είναι ότι είναι καιρός να ακουστούν οι δυο πλευρές για να βρούμε την κοινή αλήθεια. Ο καθένας έχει τη δική του εμπειρία, μόνο όμως όταν ακούσουμε πολλές φωνές θα μπορέσουμε να εντοπίσουμε την κοινή αλήθεια».*¹¹²⁰

Οι Μ.Κ.Ο. στις μεταβατικές κοινωνίες επιδιώκουν ν' αντικαταστήσουν την κουλτούρα ατιμωρησίας με μια «κουλτούρα ευθύνης» ή μια «κουλτούρα των δικαιωμάτων» στην οποία οι πολίτες είναι υπεύθυνοι για τον σεβασμό των ανθρωπίνων και νομικών δικαιωμάτων και διαμαρτύρονται δημόσια για τη παραβίασή τους.¹¹²¹

*«Σαν οργανισμός κάναμε δράσεις, αλλά και σαν μέλη της I.C.A.E.D. και F.E.M.E. κάναμε κάποιες ημερίδες για τη μεταβατική δικαιοσύνη με θέμα το ζήτημα των αγνοουμένων στο Μαρόκο και την Κύπρο. Όταν το κάναμε αυτό, λειτουργήσαμε ως διαμεσολαβητές για να φέρουμε σε επαφή τα άτομα του εξωτερικού με όλους τους οργανισμούς και τα κυβερνητικά τμήματα της Κύπρου. Τότε η Κ.Δ. έδειξε μια στοιχειώδη συνεργασία, ο επίτροπος προεδρίας της περιόδου κ.Φωτίου είχε δείξει ενδιαφέρον και είχαμε μια συνομιλία, αλλά δεν ήταν στο χέρι του. Αλλά σε περιόδους προεκλογικής περιόδου θέλαμε να οργανώσουμε συζήτηση με υποψήφιους προέδρους για το θέμα των αγνοουμένων και ποτέ δεν υπήρξε ιδιαίτερη ανταπόκριση και δεν το καταφέραμε να το οργανώσουμε. Αυτό σας το λέω για να κατανοήσετε ότι και σε δράσεις που επιθυμεί να αναλάβει μια Μ.Κ.Ο., όπως εμείς, δεν μας δίνουν σημασία και αυτό δεν έχει αλλάξει και τώρα προφανώς».*¹¹²²

Η κοινωνία των πολιτών οφείλει να ενώνει τις δυνάμεις της και ν' αποτελεί κόμβο ενημέρωσης και δράσης, ιδιαίτερα σε περιοχές που υπέστησαν στο παρελθόν

¹¹²⁰ Προφορική μαρτυρία Ν.Ι., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 1/8/2023.

¹¹²¹ David A. Crocker, *ό.π.*, p.112-113.

¹¹²² Προφορική μαρτυρία Ν.Ι., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 1/8/2023.

εκτεταμένη βία, όπως η Κύπρος. Μέρος της δράσης της οφείλει να είναι και η διεκδίκηση δικαιωμάτων για τα θύματα των δυο κοινοτήτων και των οικογενειών τους. Όμως, για να έχει απτά αποτελέσματα αυτή η δημόσια δράση, απαιτείται ενίσχυση της δημοκρατικής κουλτούρας και της κουλτούρας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προκειμένου να σταματήσει η «επιδημία» ανισότητας, αδικίας και η «έλλειψη ιδιαίτερου ενδιαφέροντος» από τη μεριά των θεσμικών εκπροσώπων και των δυο κοινοτήτων.

10.1.5. Το παράδειγμα λειτουργίας της δικοινοτικής M.K.O. Cyprus Peace and Dialogue Center (C.D.P.C.), η οποία έχει στον πυρήνα λειτουργίας της την επίτευξη λύσης στο κυπριακό ζήτημα μέσα από την ειρηνική συνύπαρξη των δύο κοινοτήτων

Η M.K.O. Cyprus Peace and Dialogue Center (C.D.P.C.) έχει ως στόχο τη συνεργασία σε ένα ευρύ φάσμα πεδίων της κυπριακής κοινωνίας. Οι αρχές που διέπουν τον Οργανισμό είναι:

- συνεργασία και ανταλλαγή απόψεων,
- διαμόρφωση κουλτούρα της ειρήνης,
- ανάπτυξη της κοινότητας,
- σεβασμός στην ισότητα, μεταξύ άλλων, της ισότητας των φύλων της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής ισότητας,
- σεβασμός και τήρηση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων,
- ελευθερία λόγου και της διαφορετικής άποψης,
- διαφάνεια στη διακυβέρνηση-ακεραιότητα και ηθική.¹¹²³

Η M.K.O. στελεχώνεται τόσο από Ελληνοκύπριους, όσο και Τουρκοκύπριους, καθώς πολίτες των δυο κοινοτήτων τη δημιούργησαν από κοινού. Η δικοινοτική της υπόσταση αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους που επελέγη ως ενδεικτικό παράδειγμα σε αυτό το κεφάλαιο της διατριβής. Η βασική στόχευση αυτού του οργανισμού είναι η ανάδειξη του ρόλου που διαδραματίζει η κοινωνία των πολιτών στις προσπάθειες επίλυσης, αλλά και στη δημιουργία μηχανισμών απονομής

¹¹²³ Βλ. για περισσότερα την επίσημη ιστοσελίδα του οργανισμού, όπου αναφέρονται όλες οι καταστατικές επιδιώξεις του: <https://www.cypdc.org>.

δικαιοσύνης ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Παράλληλα με την αναγκαιότητα της συνεισφοράς στα κοινά προσβλέπει και στην επιδίωξη πολιτικής συμφωνίας. Αρκετά από τα μέλη που συμμετέχουν σε αυτόν τον φορέα αποτελούν και μέλη των επίσημων διαπραγματευτικών ομάδων των δυο κοινοτήτων.

*«Όσοι συμμετέχουν στις διαπραγματεύσεις, αισθάνονται την ευθύνη να προσέχουν αυτές τις λεπτομέρειες που μπορεί να δημιουργούν ζητήματα στην άλλη πλευρά και το γεγονός το οποίο μπορεί να λείπει από τη μέχρι τώρα διαδικασία και δεν έχει επιτευχθεί λύση, δεν είναι η ανάλυση όλης αυτής της εμπειρίας. Ας πούμε, όλοι αυτοί που συμμετείχαμε στις διαπραγματεύσεις, οι ακτιβιστές- προωθητές της ειρήνης-και οι ομάδες συμφιλίωσης, τι συνεισφορά έχουν στην πράξη; Εκτός από την προσπάθεια βελτίωσης της κατάστασης, αλλά σε τι βαθμό ευρύτερα στην κοινωνία; Έχουν περάσει 20 χρόνια από το 2003 και ακόμα βρισκόμαστε σε παρόμοιο σημείο. Από τη μια πλευρά αν το δεις, βέβαια υπάρχει βελτίωση, αλλά από την άλλη πλευρά διανύεται αρκετός δρόμος, φτάνουμε σε ένα σημείο (επίτευξη επικείμενης συμφωνίας) και επιστρέφουμε πάλι στην αρχή. Γι' αυτό πρέπει να είμαστε κριτικοί απέναντι στον εαυτό μας και στα ζητήματα που λείπουν, ώστε να επιτευχθεί αίσιο αποτέλεσμα στις διαπραγματεύσεις με σκοπό την επίτευξη της ειρήνης».*¹¹²⁴

Η προσπάθεια για επίλυση και επίτευξη συμφωνίας τα τελευταία χρόνια, ειδικότερα μετά τη ματαίωση της συμφωνίας των διαπραγματεύσεων το 2017, έχει φέρει σε ένα τέλμα τις συνομιλίες και σε μια αμηχανία για το μέλλον όλους τους πολίτες των δυο κοινοτήτων, ακόμα περισσότερο αυτούς που συμμετείχαν ενεργά σε αυτές. Το 2003 δημιούργησε μια ελπίδα για επίλυση και το γεγονός ότι ακόμα και σήμερα, 20 χρόνια μετά, δεν έχει επιτευχθεί κάτι τέτοιο δημιουργεί μια απαισιοδοξία. Στους ανθρώπους, όμως, που προσπαθούν για τη σύγκλιση και τη συμφιλίωση των δυο κοινοτήτων, δόθηκε η δυνατότητα για περαιτέρω ενδοσκοπήση και αυτοκριτική με ουσιαστική επιδίωξη τη βελτίωση των παραμέτρων που θα συμβάλλουν στη λύση. Το αδιέξοδο του κυπριακού προβλήματος έχει προκαλέσει διάφορες επικρίσεις όσον αφορά στη διαπραγματευτική διαδικασία, που υπό την ηγεσία ολιγομελών ομάδων και στις δυο κοινότητες, δεν έχουν εμπλέξει στις συζητήσεις τον ίδιο τον πληθυσμό.¹¹²⁵ Σε

¹¹²⁴ Προφορική μαρτυρία Μ.Ο.Σ., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 12/8/2022.

¹¹²⁵ Nicolas Jarraud, Christopher Louise and Giorgos Filippou, "The Cypriot Civil Society Movement: a legitimate player in the peace process?", *Journal of Peacebuilding & Development*, vol.8 (1), (2013), p.46. Επίσης, βλ. Lordos, Alexandros, "From Secret Diplomacy to Public Diplomacy: How the Annan Plan Referendum Failure Earned the

αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκε και η ανάγκη για νέες πρωτοβουλίες με σκοπό τη γεφύρωση της απόστασης ανάμεσα στους συμμετέχοντες στις διαπραγματευτικές ομάδες και τις δύο κοινότητες. Αυτό το κενό θέλησε να καλύψει η δημιουργία της M.K.O. Cyprus Peace and Dialogue Center (C.D.P.C.), μια οργάνωση η οποία δίνει εξίσου προτεραιότητα στην τοπική αλλά και τη διεθνή δράση. Συγχρόνως, προσβλέπει στη δημιουργία νέων διαδικασιών έναντι των παρελθοντικών μηχανισμών, που οδήγησαν σε αποτυχημένα μέχρι σήμερα αποτελέσματα.

«Το 2015 διετέλεσα ειδική σύμβουλος του κ.Ακιντζί (Τουρκοκύπριος Πρόεδρος) για ζητήματα πολιτικών υποθέσεων και ιστορίας. Ήμουν υπεύθυνη και συμμετείχα στις περισσότερες τεχνικές επιτροπές, εκτός από τη Δ.Ε.Α.. Η επιτροπή για τους αγνοουμένους έχει δικό της καταστατικό και της παρέχεται αυτονομία, συνεργαζόμεσταν, όμως, ευρύτερα για τις άδειες που χρειαζόντουσαν για τη διενέργεια ανασκαφών και άλλα επιμέρους ζητήματα. Οπότε, παράλληλα, με αυτές τις διαδικασίες αποκόμισα επιπλέον εμπειρία σε αυτά τα πεδία που με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι δίχως επίτευξη πολιτικής διευθέτησης, δίχως συμφωνία, είναι πολύ περιορισμένο το τι μπορείς να κάνεις στο πεδίο της μεταβατικής δικαιοσύνης ή εδραίωσης της αλήθειας και της συμφιλίωσης. Γενικά, είναι πολύ δύσκολο να υπάρξει ευρύτερο κλίμα συμφωνίας, γιατί το πολιτικό πρόβλημα είναι εκεί και επιβεβαιώνει-νομιμοποιεί αυτούς που υπερασπίζονται πιο συντηρητικές θέσεις, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να αναδείξουν πόσο σωστή είναι η δική τους πλευρά, έναντι της άλλης πλευράς που επιδιώκει τη συνύπαρξη και τον διάλογο. Το αντιμετώπισα αυτό και μέσα από τις ενέργειες των τεχνικών επιτροπών, όπου υπήρχε σε κάποια σημεία δυσχέρεια ως προς την αντιμετώπιση της μία κοινότητας έναντι της άλλης, καταρχάς υπήρχε το ζήτημα της μη αναγνώρισης, είμαστε ψευδο-κράτος ή όχι, όλο αυτό το κλίμα αποτελεί ανάχωμα στην επίτευξη λύσης. Γι' αυτό χρειάζεται η πολιτική συμφωνία».¹¹²⁶

Οργανώσεις, όπως η C.D.P.C., έχουν σκοπό ν' αποτελέσουν γεφύρα ανάμεσα στους πολίτες και τις ομάδες που διαπραγματεύονται την πολιτική συμφωνία. Μέσα από την εμπειρία ανθρώπων που συμμετέχουν στα υψηλότερα επίπεδα διαλόγου και διαπραγμάτευσης, πολίτες με υψηλές θέσεις, προσπαθούν να συμπλεύσουν με αυτό το διττό ρόλο, αποτελώντας έναν θετικό πόλο. Η διαπίστωση της αφηγήτριας ότι αποτελεί αναγκαιότητα η συμφωνία σε πολιτικό επίπεδο, ώστε να υπάρξει ακόμα πιο έντονη η

Cypriot Public a Seat at the Negotiating Table”, in Faustmann, in Andrekos Varnava and Hubert Faustmann (eds.), *Reunifying Cyprus: The Annan Plan And Beyond*, I.B. Tauris, London, 2009, p.163-179.

¹¹²⁶Προφορική μαρτυρία Μ.Ο..S. μέσω Googlemeet, Κύπρος, 12/8/2022.

αποδοχή στην κοινωνία, έχει ως αφετηρία την παρουσία της και στα δυο πλαίσια (κοινωνίας των πολιτών και ολιγομελών διαπραγματευτικών ομάδων). Αυτή η παραπάνω διαπίστωση, άλλωστε, αποτελεί και έναν από τους εγγενείς λόγους δημιουργίας μιας Μ.Κ.Ο., δηλαδή της αξιολόγησης των διαδικασιών και του αντίκτυπου που έχει αυτή στην κοινωνία. Οι φορείς αυτοί επιχειρούν να αξιολογήσουν τις μέχρι τώρα διαδικασίες, αν αυτές έχουν εφαρμογή και πώς αυτοί θα διοχετεύσουν τα ζητήματα και τις πληροφορίες ευρύτερα στην κοινωνία.¹¹²⁷

«Την εποχή της ευρείας αποδοχής του σχεδίου Ανάν από την τουρκοκυπριακή κοινότητα, ήμασταν στους δρόμους, η πολιτική, ακαδημαϊκή και δημοσιογραφική ελίτ. Όλοι ήμασταν έξω και πηγαίναμε από χωριό σε χωριό και εξηγούσαμε τα ζητήματα, ώστε να τα καταλάβει ο απλός πολίτης. Όταν, όμως, ήρθε η απόρριψη από την ελληνοκυπριακή κοινότητα, η μη ευόδωση της λύσης δημιούργησε απογοήτευση και ένα είδους τραύματος. Η δεύτερη μεγάλη απογοήτευση ήταν στο ΚράνςΜοντανά το 2017, ήμουν, επίσης, στις διαπραγματεύσεις στη Γενεύη και το ΚράνςΜοντανά, όπου δυστυχώς είχαν το ίδιο αποτέλεσμα. Οπότε αυτές οι απογοητεύσεις οδήγησαν στην επαναφορά της άποψης για τα δύο κράτη. Οπότε ξεκίνησαν να συζητάνε έντονα στην Τ/κ κοινότητα ότι στην άλλη πλευρά δεν θέλουν επίλυση, καταλήγοντας έτσι, εμμέσως, στην αποδοχή του να έχουμε δυο κράτη.

Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, όπου τέθηκε το ζήτημα των δυο κρατών, υπήρχε μια προσπάθεια να κατηγορήσει η μία κοινότητα την άλλη και να το θέσει επίσημα ως ζήτημα η εκάστοτε άλλη πλευρά, ώστε να κατηγορηθεί εκείνη. Αν μια κοινότητα δεν θέλει ομοσπονδία πρέπει να το σεβαστείς, αλλά με το «παιχνίδι» επίρριψης ευθυνών ο ένας στον άλλο τα πράγματα οδεύουν προς το χειρότερο. Αυτή η εξάντληση στο θεσμικό πεδίο των συζητήσεων οδήγησε στο να πάμε πάλι από την αρχή το μονοπάτι της επαναπροσέγγισης. Η στείρα συνέχιση των συνομιλιών δυσχεραίνει τη θέση της τουρκοκυπριακής κοινότητας, εφόσον παραμένει απομονωμένη από τον υπόλοιπο κόσμο. Γι' αυτό βλέποντας αυτό το κλίμα, τις στείρες εναλλακτικές, κατανοήσαμε την αναγκαιότητα τόνωσης των επιχειρημάτων υπέρ της Διζωνικής Δικονομικής Ομοσπονδίας και έτσι προβήκαμε στο εγχείρημα δημιουργίας αυτού του φορέα».¹¹²⁸

¹¹²⁷ Βλ. για περισσότερα την αναφορά του Διεθνούς Κέντρου Μεταβατικής Δικαιοσύνης (International Center for Transitional Justice) με τίτλο: *Truth Commissions and NGOs: The Essential Relationship: The "Fratr Guidelines" For NGOs Engaging With Truth Commissions*, 2004: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-TRC-Guidelines-2004-English.pdf>, (ανακτήθηκε στις 21/9/2023).

¹¹²⁸ Προφορική μαρτυρία Μ.Ο.Σ., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 12/8/2022.

Το παραπάνω απόσπασμα φανερώνει την αλληλεπίδραση που υπάρχει κάθε φορά ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και τις διαπραγματεύσεις στο υψηλότερο επίπεδο. Οι οργανώσεις στην κοινωνία των πολιτών έχουν ως ένα από τους καταστατικούς τους στόχους την κοινοποίηση και την ορθή ενημέρωση. Μέσω αυτών των παρεμβάσεων προσπαθούν οι ενεργοί πολίτες να δημιουργήσουν μια κουλτούρα ορθής, υπεύθυνης και τεκμηριωμένης πληροφόρησης, που θα έχει ως στόχο την αποφυγή επικράτησης της προπαγάνδας και των ακραίων φωνών ειδικότερα, σε περιοχές, όπως η Κύπρος, που βιώνουν μια μετασυγκρουσιακή συνθήκη.

Παράλληλα, η πληροφορήτρια αναφέρθηκε στο αποτύπωμα που άφησε η απόρριψη από την άλλη κοινότητα στη δική της, καθώς επίσης στο θέμα της επαναλαμβανόμενης αρνητικής κατάληξης και στις επόμενες προσπάθειες ανά τα χρόνια. Η κοινωνία των πολιτών και στις δυο κοινότητες της Κύπρου δεν είναι μόνο καθρέπτης της εποχής που αντικατοπτρίζει κάθε φορά τι συμβαίνει, αλλά συνάμα είναι και παλίμψηστο, όπου εγγράφονται και όλες οι παρελθοντικές ενέργειες. Μέσα από αυτές, η αφηγήτρια περιέγραψε και τη συνθήκη που επικρατεί σήμερα, παρουσιάζοντας μια εικόνα που χρήζει ανασυγκρότησης, καθώς οι συνεχείς απογοητεύσεις έχουν οδηγήσει στην αναζήτηση εναλλακτικών «δρόμων», οι οποίοι απέχουν από τις συμφωνίες που έχουν υπάρξει έως σήμερα και αναφέρουν ρητά τη Διζωνική Δικοινοτική Ομοσπονδία ως μόνη επιλογή.

«Επομένως, με την υπάρχουσα κατάσταση που σας περιέγραψα, τι μπορούσαμε να κάνουμε; Αποφασίσαμε, εγώ μαζί με κάποιους συναδέλφους, μέλη της πολιτικής ελίτ και απλούς πολίτες, να δημιουργήσουμε αυτόν τον φορέα. Γιατί, σύμφωνα με την εμπειρία μου, διαπίστωσα ότι μόνο οι απλοί πολίτες δεν θα μπορούσαν να πετύχουν πολλά πράγματα, όπως και μόνο μέλη της πολιτικής ελίτ των δυο κοινοτήτων επίσης. Οπότε προσπαθήσαμε να συνενώσουμε τις φωνές και των δυο πλευρών και από τις δυο κοινότητες. Αν επιθυμείς την επίλυση μέσω της μορφής της Διζωνικής Δικοινοτικής Ομοσπονδίας, πρέπει να το απαιτήσεις και ως απλοί πολίτες, αλλά και ως διαμορφωτές γνώμης μέσω και των ανθρώπων που απαρτίζουν τον Οργανισμό. Επομένως, αυτές τις ημέρες αυτός είναι ο στόχος και αυτό είναι που προσπαθούμε να κάνουμε. Γιατί χρειάζονται και τα δυο. Δίχως την φωνή του τοπικού παράγοντα κανείς δεν θα κινήσει το δάχτυλό του, αλλά και με όμως στείρες συνομιλίες δίχως διακύβευμα δεν θα υπάρξει από αποτέλεσμα.»

Γι' αυτό, όμως, λες οι πλευρές πρέπει να σκεφτούν ότι η επίλυση θα όμως και προς το συμφέρον όλων, διεθνούς και τοπικού παράγοντα. Οι Κύπριοι, λέμε, θέλουμε ειρήνη και διευθέτηση, αλλά ποια ειρήνη και ποια διευθέτηση; Δεν λέμε λεπτομέρειες, αλλά το κυριότερο κενό που διαπιστώνω είναι η πολιτική έλλειψη διάθεσης ουσιαστικής σύγκλισης. Εμείς, όμως από τη μεριά μας οφείλουμε να δράσουμε και μετά να αποτιμήσουμε το αποτέλεσμα. Το βασικό, όμως, διακύβευμα είναι ότι δεν πρέπει να χάσουμε την ελπίδα μας. Γιατί όποια και αν είναι η διευθέτηση, χρειάζεται η διαμόρφωση ισχυρής κουλτούρας ειρήνης και όχι εδραίωση της κουλτούρας της βίας. Γι' αυτό το λόγο η παιδεία, ο διάλογος, η συνεργασία και η επαφή ανάμεσα στις δυο κοινότητες είναι σημαντικά, ιδιαίτερα ανάμεσα στις νεότερες γενιές. Αυτό είναι ο πυρήνας της σκέψης μας για τον φορέα αυτό. Όλοι μπορούν να συνεισφέρουν στη διατήρηση του διαλόγου και της ειρήνης και μέσα από αυτό ακόμα και πολίτες εκτός Κύπρου που ασχολούνται με ακαδημαϊκά συναφή θέματα μπορούν να συνεισφέρουν και να κοινοποιήσουν πράγματα που μπορούν να εφαρμοστούν και εδώ. Αυτή είναι η επιδίωξή μας». ¹¹²⁹

Τα κοινωνικά κινήματα ευρύτερα, αλλά και αυτό που περιγράφει η αφηγήτρια, αποτελούν συλλογικές προσπάθειες και προκλήσεις από ανθρώπους με κοινούς σκοπούς και αλληλεγγύη, οι οποίοι έρχονται σε διαρκή αλληλεπίδραση με ελίτ, αντιπάλους και αρχές. ¹¹³⁰ Μέσω αυτών των προσπαθειών επιδιώκεται η ανάδειξη φωνών και ζητημάτων που είναι περιθωριοποιημένα από τις θεσμικές εξουσίες.

10.2. Η απουσία θεσμικών πρωτοβουλιών επαναπροσέγγισης

10.2.1. Οι θεσμικές πρωτοβουλίες σύγκλισης των δυο κοινοτήτων στο πλαίσιο των δικαιοδικών Τεχνικών Επιτροπών

Οι προσπάθειες διευθέτησης της δυσεπίλυτης διένεξης στην Κύπρο έχουν απογοητεύσει τη διεθνή κοινότητα για σχεδόν πενήντα χρόνια. Μία από τις αιτίες αυτής της έλλειψης προόδου είναι ένα θεμελιώδες «δημοκρατικό έλλειμμα» στις

¹¹²⁹ Προφορική μαρτυρία Μ.Ο.Σ., μέσω Googlemeet, Κύπρος, 12/8/2022.

¹¹³⁰ Sidney Tarrow, *Power In Movement: Social Movements And Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, 4.

προηγούμενες προσπάθειες για την οικοδόμηση της ειρήνης.¹¹³¹ Σε απάντηση σε αυτό το έλλειμμα, ένα κίνημα της κοινωνίας των πολιτών για την ειρήνη έχει αναδυθεί αργά αλλά με σταθερές κινήσεις τις τελευταίες δεκαετίες, συμμετέχοντας σε ένα ευρύ φάσμα προσπαθειών συμφιλίωσης. Υπό το πρίσμα ενός συνεχώς εξελισσόμενου ευνοϊκού περιβάλλοντος στην κοινωνία των πολιτών, η παρούσα ενότητα διερωτάται αν αυτό το κομμάτι της κοινωνίας των πολιτών έχει αποκτήσει την ικανότητα να θέσει τους προβληματισμούς της στις θεσμικές εξουσίες των δύο κοινοτήτων, καθιερώνοντας τις δυο διοικήσεις ως νόμιμο συνομιλητή και εκπρόσωπο στο πλαίσιο μιας διευρυμένης ειρηνευτικής διαδικασίας. Κατά συνέπεια, θα παραθέσουμε σε αυτήν την υποενότητα τις δράσεις που συμμετείχαν επίσημα οι δυο κοινότητες και έχουν δικοινοτικό χαρακτήρα, έχοντας ως υπόβαθρο την επίτευξη σύγκλισης και επίλυσης των διαφορών των δυο κοινοτήτων.

Η επιδίωξη για τη δικοινοτική συνεργασία σε επίπεδο ηγεσιών ήταν στην αρχή η μόνη οδός συνεργασίας εξαιτίας της διαμορφωθείσας κατάστασης μετά το 1974 και την παντελή απουσία επαφής ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Η βασική αιτία για την αρχική επιδίωξη συνεργασίας ήταν η αποτροπή εκ νέου εχθροπραξιών και η απόπειρα παύσης του φαύλου κύκλου βίας μέσω της επίτευξης συνεργασίας.

Σύμφωνα με την παράγραφο 5 της απόφασης 383 (1975) του Συμβουλίου Ασφαλείας, η δύναμη των Ηνωμένων Εθνών στην Κύπρο συνέχισε να τονίζει και στις δύο πλευρές την ουσιαστική απαίτηση της πλήρους συνεργασίας σε όλα τα επίπεδα για να μπορέσει να επιτελέσει αποτελεσματικά τον ρόλο της, τόσο σε στις περιοχές μεταξύ των FDL όσο και στις περιοχές, όπου εξακολουθούν να υπάρχουν διακοινοτικά προβλήματα. Οι προσπάθειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα τη στενότερη συνεργασία με τις δύο πλευρές. Μια αποτελεσματική σχέση συνεργασίας πρέπει να είναι λειτουργική για να υπάρχουν σαφείς διάλογοι επικοινωνίας. Έτσι, η UN.F.I.CYP. έχει καταφέρει να εισαγάγει μια σειρά προληπτικών μέτρων που συμβάλλουν στη μείωση της έντασης μεταξύ των δύο πλευρών σε ευαίσθητες περιοχές, καθώς και ν' αποτρέψει σοβαρά περιστατικά και περαιτέρω

¹¹³¹Βλ. για περισσότερα, Nicolas Jarraud, Christopher Louise & Giorgos Filippou, "The Cypriot Civil Society Movement: A Legitimate Player In The Peace Process?", *Journal of Peacebuilding & Development*, vol. 8(1), (2013), 45-59.

κλιμάκωση. Οι ρυθμίσεις σύνδεσης σε ανώτατο επίπεδο που καθιερώθηκαν με την Εθνική Φρουρά και τις τουρκικές δυνάμεις συνέχισαν να λειτουργούν καλά.¹¹³²

Γίνεται κατανοητό ότι οι συμφωνίες για την οποιαδήποτε μορφή δικαιοδικής συνεργασίας έγιναν από την αρχή κατόπιν πιέσεων εκπροσώπων διεθνών οργανισμών και κρατών. Παρόλα αυτά, ακόμα και οι συμφωνίες δεν βρήκαν ευρύτερη απήχηση στην κοινωνία, αντιθέτως η μη λύση του Κυπριακού προβλήματος έχει προκαλέσει διάφορες επικρίσεις της παραδοσιακά περιορισμένης φύσης μιας διαπραγματευτικής διαδικασίας που, υπό την ηγεσία μικρών ελίτ και στις δύο κοινότητες, δεν έχει ποτέ εμπλέξει ουσιαστικά το ευρύτερο κοινό.¹¹³³

Οι επικριτές των προηγούμενων ειρηνευτικών προσπαθειών επισημαίνουν ένα εγγενές δημοκρατικό έλλειμμα, σύμφωνα με την οποία οι προσπάθειες για διευθετήσεις με διαπραγμάτευση δεν απέκτησαν δημόσια νομιμοποίηση,¹¹³⁴ ούτε αντανακλούσαν τις μεταβαλλόμενες προτιμήσεις των ψηφοφόρων, παρά τις δημοσκοπήσεις που αποκαλύπτουν ισχυρά αιτήματα του κοινού για μεγαλύτερη ενσωμάτωση (βλ. κεφ.9).¹¹³⁵ Ωστόσο, παρά την ευρεία επίγνωση αυτών των προκλήσεων στη διαδικασία, οι διαπραγματευτές στην Κύπρο έχουν επανειλημμένα λειτουργήσει με την παραδοχή ότι η υπογραφή μιας συμφωνίας είναι συνώνυμη με την επίλυση μιας σύγκρουσης, αποτυγχάνοντας να εμπλέξουν άμεσα το ευρύτερο κοινό.¹¹³⁶ Οι πολιτικές ελίτ στην Κύπρο έχουν συχνά δικαιολογήσει αυτό το αποκλειστικό στυλ διαπραγμάτευσης με το γεγονός ότι η προσέγγιση κεκλεισμένων των θυρών επιτρέπει «μεγαλύτερη ευελιξία και άνοιγμα σε συμβιβασμούς».¹¹³⁷

¹¹³²Βλ. για περισσότερα στην έκθεση του Γενικού Γραμματέα για τα Ηνωμένα Έθνη με θέμα τις επιχειρήσεις στην Κύπρο- REPORT BY THE SECRETARY-GENERAL ON THE UNITED NATIONS OPERATION IN CYPRUS για το διάστημα 9/12/1975 -5/6/1976 και αριθμό S/12093.

¹¹³³Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στη μη συμμετοχικότητα στις διαπραγματεύσεις, Alexandros Lordos, "From Secret Diplomacy to Public Diplomacy: How the Annan Plan Referendum Failure Earned the Cypriot Public a Seat at the Negotiating Table", in Faustmann, in Andrekos Varnava and Hubert Faustmann (eds.), *Reunifying Cyprus: The Annan Plan And Beyond*, I.B. Tauris, London, 2009, p.163-179. Βλ. επίσης, Erol Kaymak, Alexandros Lordos and Nathalie Tocci, *Building Confidence In Peace — Public Opinion And The Cyprus Peace Process*, Centre for European Peace Studies, 2008.

¹¹³⁴Βλ. για περισσότερα, Alexandros Lordos, "From Secret Diplomacy to Public Diplomacy: How the Annan Plan Referendum Failure Earned the Cypriot Public a Seat at the Negotiating Table" in Faustmann, 2009.

¹¹³⁵Βλ. περισσότερα για τη τάση της κοινωνίας για επίλυση και δράση με σκοπό την επίλυση στα αποτελέσματα που παραθέτουμε στο κεφάλαιο 10, την ενότητα με τη δευτερογενή ανάλυση της δικαιοδικής έρευνας.

¹¹³⁶Alexandros Lordos, 2009, *ό.π.*

¹¹³⁷Erol Kaymak, Alexandros Lordos and Nathalie Tocci, *Building Confidence In Peace — Public Opinion And The Cyprus Peace Process*, Centre for European Peace Studies, 2008, p.3.

Η μόνη διέξοδος στη δημιουργία εναλλακτικού δρόμου μέσω της προσπάθειας επαναπροσέγγισης γινόταν μέσω του Ο.Η.Ε., καθ' όλη τη διάρκεια της παρουσίας τους στην Κύπρο, τα Ηνωμένα Έθνη παρείχαν τη βοήθειά τους στις δύο κύριες κοινότητες στις προσπάθειές τους να γεφυρώσουν τις διαφορές τους, είτε μέσω δικαιοδικών δράσεων με στόχο την εδραίωση της κουλτούρας της επαναπροσέγγισης, είτε μέσω των Τεχνικών Επιτροπών- Technical Committees, όπου δημιουργήθηκαν στην Κύπρο με στόχο την πολύπλευρη και ολιστική επαναπροσέγγιση σε βασικούς τομείς της καθημερινότητας. Έως και σήμερα, τα Ηνωμένα Έθνη διευκολύνουν και πάλι τις συγκεκριμένες προσπάθειες για την επίτευξη μιας αμοιβαία αποδεκτής λύσης του Κυπριακού προβλήματος.

*Ο Οργανισμός εκείνη την περίοδο (2008) έχει εντείνει την εμπλοκή του στην Κύπρο ως αποτέλεσμα της θετικής κίνησης επί του εδάφους. Στις 21 Μαρτίου 2008, ο τότε Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας και ηγέτης της ελληνοκυπριακής κοινότητας, Δημήτρης Χριστόφιας, και ο Τουρκοκύπριος ηγέτης Μεχμέτ Αλί Ταλάτ, συμφώνησαν να ξεκινήσουν εκ νέου πλήρεις διαπραγματεύσεις υπό την αιγίδα του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών. Μέσα από αυτή την προσπάθεια επαναπροσέγγισης και ειρηνευτικών συνομιλιών συμφωνήθηκε και η δημιουργία δικαιοδικών τεχνικών επιτροπών που στόχο είχαν τη σύγκλιση σε βασικούς τομείς της ζωής των δυο κοινοτήτων.*¹¹³⁸

*«Υπήρχαν κάποιες συναντήσεις, όπου συμμετείχα στο Λήδρα Πάλας, οι πρωτοβουλίες ανήκαν στα Ηνωμένα Έθνη και γίνονταν κάποιες συναντήσεις δικαιοδικές πριν το άνοιγμα των οδοφραγμάτων».*¹¹³⁹

Τα Ηνωμένα Έθνη μέσα από τις πολυεπίπεδες δράσεις τους επιχειρούσαν να δημιουργήσουν έναν αγωγό επικοινωνίας που θα μετασχηματιζόταν σε ένα γόνιμο έδαφος για σύγκλιση και όχι διαχωρισμό. Επιπροσθέτως, οι Τεχνικές Επιτροπές δημιουργήθηκαν για ν' αποτελέσουν κόμβους διαλόγου και όχι διαχωρισμού. Ενδεικτική ως προς αυτό, αποτελεί και η δήλωση της Τεχνικής Επιτροπής για την Πολιτιστική Κληρονομιά της Κύπρου στην επίσημη ιστοσελίδα της.

¹¹³⁸ Βλ. για περισσότερα τον ιστότοπο των Ηνωμένων Εθνών: <https://uncyprustalks.unmissions.org/about-peace-talks>, (ανακτήθηκε στις 19/6/2023).

¹¹³⁹ Προφορική μαρτυρία Κ.Σ., Λογοτέχνης, μέσω Skype, Λευκωσία, 28/6/2023.

*«Η Τεχνική Επιτροπή Πολιτιστικής Κληρονομιάς πιστεύει ότι είναι πρωταρχική ευθύνη των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων να προστατεύσουν την απειλούμενη πολιτιστική κληρονομιά του νησιού και ότι είναι σημαντικό να διατηρηθούν αυτά τα μνημεία, όχι μόνο επειδή αποτελούν σημαντικά σύμβολα τόσο για τους Τουρκοκύπριους και τους Ελληνοκύπριους όσο και για την ανθρωπότητα, αλλά και επειδή έχουν μια δική τους εγγενή αξία».*¹¹⁴⁰

Οι Τεχνικές Επιτροπές αγγίζουν όλα τα σημαντικά ζητήματα που χρήζουν επαφής και επικοινωνίας ανάμεσα στις δυο κοινότητες, αλλά και όλες τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες του νησιού. Το έργο από το 2012 χρηματοδοτείται αμιγώς από την Ε.Ε.μεστόχο την αποφυγή αδιεξόδων. Η υποστήριξη και η παροχή δυνατότητας προώθησης των έργων των Τεχνικών Επιτροπών αποσκοπούν στο να υιοθετηθούν λύσεις σε επίπεδο νησιού για θέματα κοινού ενδιαφέροντος και να εφαρμοστούν με στρατηγικό τρόπο. Γι' αυτό ακριβώς τον λόγο η λειτουργία τους έχει μια δυναμική, η οποία χρήζει ενίσχυσης από την κοινωνία των πολιτών των δύο πλευρών, ώστε να ενδυναμώσει την ικανότητα των Τεχνικών Επιτροπών ως αποτελεσματικών μηχανισμών για τον εντοπισμό, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση έργων/πρωτοβουλιών που προάγουν την αμοιβαία κατανόηση και συνεργασία. Η προσπάθεια για υποστήριξη ερεισμάτων στο ευρύ κοινό του νησιού γίνεται με την ενίσχυση της προβολής του αντίκτυπου του έργου και των επιτυχιών των Τεχνικών Επιτροπών μέσω εκστρατειών ενημέρωσης του κοινού, συμπεριλαμβανομένων των δελτίων τύπου, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, της ευαισθητοποίησης και άλλων προϊόντων οπτικοακουστικής και γραπτής επικοινωνίας.¹¹⁴¹

Οι Επιτροπές έχουν ως διακύβευμα τη συνεργασία και ασχολούνται με ζητήματα ανθρωπιστικά, εκπαίδευσης, πολιτισμού, διατήρησης πολιτιστικής κληρονομιάς, περιβάλλοντος, ισότητας των φύλων, οικονομίας και εμπορίου, υγείας, οδοφραγμάτων και διαχείρισης κρίσεων.¹¹⁴² Όλες αυτές οι επιτροπές προϋποθέτουν, προς εκπλήρωση των στόχων για τους οποίους δημιουργήθηκαν, στενή συνεργασία και συνεχείς

¹¹⁴⁰ Δήλωση Τύπου της Τεχνικής Επιτροπής για την Πολιτιστική Κληρονομιά, (06 Μαΐου 2009). Διαδικτυακά διαθέσιμη: <https://tchcyprus.com>, (ανακτήθηκε στις 29/6/2023).

¹¹⁴¹ Βλ. για περισσότερα στον επίσημο ιστότοπο των Ηνωμένων Εθνών για τις Τεχνικές Επιτροπές, <https://www.undp.org/cyprus/projects/support-facility-technical-committees>, (ανακτήθηκε στις 29/6/2023).

¹¹⁴² Βλ. για περισσότερα, <https://uncyprustalks.unmissions.org/technical-committees-0>, (ανακτήθηκε στις 29/6/2023).

συναντήσεις, ώστε ν' αναδείξουν μέσω αυτής της επιλογής τη σημασία της συνεργασίας.

Η χρηματοδότηση της Ε.Ε. και η υποστήριξη των Ηνωμένων Εθνών δείχνει την σημασία που δίνουν και οι Διεθνείς φορείς στην ύπαρξη θεσμικών πρωτοβουλιών με σκοπό τη δικοινοτική επαφή και τον διάλογο. Μέχρι σήμερα, οι δράσεις αυτές περιορίζονται μόνο σε πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών και σε υποστήριξη ή/και «ανοχή» εκ μέρους των εγχώριων διοικήσεων και στις δυο κοινότητες. Η μη ανάληψη πρωτοβουλίας σε αυτά τα ζητήματα διαφαίνεται και από τις προσωπικές μαρτυρίες ανθρώπων που συμμετείχαν σε παρόμοιες πρωτοβουλίες, αλλά και στην επιτόπια έρευνα και τις συνομιλίες που είχαμε και στις δυο κοινότητες. Αυτή ακριβώς η παράμετρος είναι που αναδεικνύει τη σημασία των πρωτοβουλιών της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και των μεμονωμένων ομάδων και περιπτώσεων, καθώς μέσα από αυτές επιχειρείται η άμεση επαφή δίχως επίβλεψη και μπορεί, άμεσα και έμμεσα, να παρακινήσει να συμμετάσχουν όλο και περισσότεροι σκεπτόμενοι πολίτες.

10.2.2. Οι ευρύτερες δικοινοτικές δράσεις που έχουν ως πυρήνα την ανάδειξη της σημασίας των θυμάτων στην προσπάθεια για επαναπροσέγγιση και συμφιλίωση

Στην παρούσα υποενότητα εξετάζεται ο βαθμός στον οποίο οι κοινότητες της Κύπρου μοιράζονται ορισμένες αξίες και προσδοκίες που θα μπορούσαν να καταστήσουν μια διευθέτηση εφικτή, έχοντας ως βάση την ανάδειξη της σημασίας των θυμάτων και στις δύο πλευρές του νησιού. Οι εκφάνσεις αυτών των στόχων εκφράζονται μέσα από τις δράσεις της κοινωνίας των πολιτών. Οι δικοινοτικές δράσεις δεν είναι μονοδιάστατες, αντίθετα εδράζονται σε πολλά πεδία, αφού οι περισσότερες οργανώσεις που συμμετέχουν σε αυτή την προσπάθεια προσέγγισης έχουν αναδείξει τη σημασία διερεύνησης της τύχης των αγνοουμένων και την ανάγκη κατανόησης των θυμάτων και των οικογενειών τους. Η αναγκαιότητα αναζήτησης πρωτοβουλιών, όπου κοινότητες προχωρούν ένα βήμα παραπέρα και περιλαμβάνουν δραστηριότητες εξιστόρησης της αλήθειας κατά τη διαδικασία της μνημόνευσης και καταγραφής των γεγονότων, είναι παγκόσμια διαπίστωση και συμβαίνει και σε άλλες περιοχές ανά τον

κόσμο, όπως η Κολομβία, η Σρι Λάνκα και η Γκάμπια.¹¹⁴³ Η κινητοποίηση των θυμάτων αλληλεπιδρά με το ιδιαίτερα πολιτικοποιημένο ευρύτερο περιβάλλον στο οποίο εκτυλίσσεται η μεταβατική δικαιοσύνη¹¹⁴⁴ ή με μια διαδικασία επαναπροσέγγισης των μέχρι πρότινος αντιμαχόμενων πλευρών.

Στην περίπτωση της Κύπρου, η οποία διαθέτει μια σειρά από θετικές ιστορίες στην ειρηνευτική διαμεσολάβηση που αποδεικνύουν πώς οι κοινωνίες μπορούν να επιλέξουν να μετριάσουν ακόμη και τις πιο δύσκολες πτυχές της εδαφικής τους διαίρεσης,¹¹⁴⁵ τα θύματα διαδραμάτισαν εμβληματικό ρόλο σε αυτές τις θετικές ιστορίες επαναπροσέγγισης, ειδικότερα μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων. Ομολογουμένως, οι πλήρεις ανατροπές των αμφισβητούμενων διχοτομήσεων ήταν σπάνιες, δύσκολες και πλημμυρισμένες με πολύπλευρες εκούσιες και ακούσιες συνέπειες.¹¹⁴⁶ Ωστόσο, η αντιμετώπιση της διαμορφωθείσας συνθήκης στην Κύπρο, οι προοδευτικοί ειρηνευτικοί φορείς στο νησί, οι οποίοι έχουν αναλάβει γενναία βήματα προς τον μετασχηματισμό των συγκρούσεων τις τελευταίες δεκαετίες, λειτουργούν ως ένας μηχανισμός προώθησης της συλλογικής αυτογνωσίας και στο μέτρο που μπορούν, και της διαμορφωθείσας συνθήκης της παρατεταμένης σύγκρουσης (Frozen Conflict).

Οι οργανισμοί που λειτουργούν με δικοινοτική λογική και στόχο την επαναπροσέγγιση, έχει ο καθένας τη δική του αποστολή και μέσω και της διαδικτυακής υπόστασής τους και τη δικής τους κουλτούρας που πηγάζει εγγενώς από τους σκοπούς ίδρυσής τους.¹¹⁴⁷ Επομένως, κατανοεί κανείς το ότι υπάρχει ένα κοινό σημείο, δικοινοτική προσέγγιση, δεν σημαίνει ότι έχουν όλες το ίδιο πεδίο εργασίας, ούτε αποτελούν μέρος μιας συνεχούς κοινής δράσης και σίγουρα υπάρχουν σημεία σύγκλισης. Παρόλα αυτά, μέσα στην πορεία της έρευνάς μας παρακολουθώντας τις εξελίξεις με φυσική παρουσία αλλά και μέσω της διαδικτυακής σφαίρας, εντοπίσαμε

¹¹⁴³Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στις πολιτικές επανόρθωσης που ακολουθήθηκαν στις παραπάνω χώρες, Simon Robins (eds.), *Pathways Of Innovation: Civil Society Advancing Transitional Justice*, International Coalition of Sites of Conscience, 2020.

¹¹⁴⁴Simon Robins and Houcine Bouchiba, "Victim participation in a politicised process: The Karama victims' association and the search for justice in transitional Tunisia", in Simon Robins and Paul Gready (eds.), *Transitional Justice In Tunisia Innovations, Continuities, Challenges*, Routledge, London 2023, p.57.

¹¹⁴⁵Neophytos Loizides, *Designing Peace: Cyprus And Institutional Innovations In Divided Societies*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania 2016, p.152-153.

¹¹⁴⁶Βλ.για περισσότερα, Rosemary O'Leary and Lisa Blomgren Bingham, "Conclusion: Conflict and Collaboration in Networks", *International Public Management Journal*, vol.10, (2007),103-109. Βλ. επίσης Ian S. Lustick, "The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political "Backwardness" in Historical Perspective", *International Organization*, vol.51 (4), (1997), p.653-683.

¹¹⁴⁷O' Leary Rosemary and Lisa Blomgren Bingham, *ό.π.*, p. 103-109.

τη σημασία που δίνουν όλες οι οργανώσεις με δικοινοτική παρουσία στην ανάδειξη του ζητήματος των θυμάτων και των δύο κοινοτήτων. Το πεδίο των θυμάτων είναι αποδεκτό ως ένα σημείο ανάληψης κοινής δράσης και διεκδίκησης ιστορικής δικαιοσύνης από τους περισσότερους οργανισμούς με δικοινοτική παρουσία. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η δράση με σκοπό τη βράβευση θυμάτων και των δυο κοινοτήτων με τίτλο: *Yaralarimizi iyileştirenlerionore ediyorumz/Τιμούμε αυτούς που επουλώνουν τις πληγές μας/We honour those that heal our wounds*. Αυτή η δράση αποδεικνύει έμπρακτα τη στήριξη στα θύματα από οργανώσεις με δικοινοτικό χαρακτήρα που έχουν την έδρα τους ενδεχομένως και εκτός Κύπρου με βασική επιδίωξη την επίτευξη λύσης μέσω του διαλόγου στην κοινωνία. Στην ανακοίνωση της δράσης αυτής αναφέρεται:

Εμείς, οι απλοί άνθρωποι αυτού του νησιού, προερχόμενοι από όλα τα κοινωνικά στρώματα, άνθρωποι που έχουν υποφέρει όλα αυτά τα χρόνια, είτε με την απώλεια αγαπημένων προσώπων, είτε μέσα από τις ταλαιπωρίες στη διάρκεια των συγκρούσεων και του πολέμου, είτε μέσα από το ξεριζωμό ή την απώλεια περιουσίας, μοιραζόμαστε ένα κοινό όραμα: αυτό της επανενωμένης, ειρηνικής και κοινής πατρίδας. Στεκόμαστε ενωμένοι και τιμούμε τη μνήμη των αθώων θυμάτων και από τις δύο πλευρές και δίνουμε υπόσχεση ότι θα πράξουμε κάθε τι το δυνατό για να επανενωθεί ο τόπος μας και να αποκατασταθεί η ειρήνη.¹¹⁴⁸

Ο ρόλος που διαδραματίζει για τους/ις συμμετέχοντες/ουσες -παραπάνω από 60 δικοινοτικές οργανώσεις- η ανάδειξη των θυμάτων και των οικογενειών τους αποτυπώνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

Κατά τη σύγχρονη ιστορία μας, έχουν διαπραχθεί φρικτά εγκλήματα από τη μια πλευρά εις βάρος της άλλης, αλλά και εντός των κοινοτήτων, με αθώους ανθρώπους να είναι τα θύματα. Αυτή η βία βρίσκεται στη ρίζα του κυπριακού προβλήματος. Οι οικογένειες αυτών που χάθηκαν συνεχίζουν ακόμα να ψάχνουν πληροφορίες καθώς και να περιμένουν έστω τα οστά των αγαπημένων τους και κάποιες απαντήσεις για τα αίτια του χαμού τους.

¹¹⁴⁸Βλ. για περισσότερα, [https://www.ktoeos.org/yaralarimizi-iyilestirenleri-onore-ediyorumz-%cf%84%ce%b9%ce%bc%ce%bf%cf%8d%ce%bc%ce%b5-%ce%b1%cf%85%cf%84%ce%bf%cf%8d%cf%82-%cf%80%ce%bf%cf%85-%ce%b5%cf%80%ce%bf%cf%85-%ce%bb%cf%8e%ce%bd%ce%bf%cf%85.html?fbclid=IwAR3t0dx3r9FYOPd0wSEEmHGIHP2OutChiURp5NrvYT7yDNEEdt3S6loM8Vs](https://www.ktoeos.org/yaralarimizi-iyilestirenleri-onore-ediyorumz-%cf%84%ce%b9%ce%bc%ce%bf%cf%8d%ce%bc%ce%b5-%ce%b1%cf%85%cf%84%ce%bf%cf%8d%cf%82-%cf%80%ce%bf%cf%85-%ce%b5%cf%80%ce%bf%cf%85%ce%bb%cf%8e%ce%bd%ce%bf%cf%85.html?fbclid=IwAR3t0dx3r9FYOPd0wSEEmHGIHP2OutChiURp5NrvYT7yDNEEdt3S6loM8Vs), (ανακτήθηκε στις 10/7/2023)

Η προσπάθεια για εξεύρεση πληροφοριών και εντοπισμό χώρων ταφής των αγνοουμένων είναι δύσκολος και απαιτητικός και προχωρεί πολύ αργά. Το σκοτεινό πέπλο γύρω από τα γεγονότα που οδήγησαν στα εγκλήματα συνεχίζει να υπάρχει και γι' αυτό όσοι αγωνίζονται και συμβάλλουν για να βρεθούν πληροφορίες, στις δύσκολες αυτές συνθήκες αξίζουν της δικής μας αναγνώρισης.¹¹⁴⁹

Δεν μπορεί να δημιουργηθεί κουλτούρα συμφιλίωσης, δίχως την συμπερίληψη των θυμάτων και το γεγονός του συνασπισμού τόσων διαφορετικών οργανώσεων με σκοπό τη βράβευση θυμάτων, αποδεικνύει το ισχυρό αποτύπωμα που έχουν αυτά τα θέματα στην κοινωνία των πολιτών του νησιού. Μέσω της ουσιαστικής κατανόησης της τραυματικής εμπειρίας των θυμάτων και των δυο κοινοτήτων μπορεί να επιτευχθεί η επαναπροσέγγιση και η απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στους πληγέντες της σύγκρουσης. Είναι ζωτικής σημασίας, επομένως, να υποστηριχθούν οι δικαιοδικές οργανώσεις διότι μπορούν να κάνουν τη διαφορά επιλύοντας τις προστριβές χωρίς εκ νέου έξαρση της βίας, εντάσσοντας στο προσκήνιο επιπλέον τα θύματα. Οι προσπάθειες μέρους της κοινωνίας των πολιτών που επικεντρώνονται στην ανασυγκρότηση της κοινωνίας, μπορούν να βοηθήσουν στην αναζωογόνηση της προσπάθειας για οικοδόμηση της ειρήνης.

¹¹⁴⁹ Στο ίδιο, βλ. επίσης: <https://politis.com.cy/654390?webview=true&fbclid=IwAR1RN38RPU34H4uGpDpk10qDtkKXzra8uoJiXrxk4LnYkyhjVLbBIHRMWVQ>, (ανακτήθηκε στις 10/7/2023).

11^ο Κεφάλαιο: Μια διαφορετική οπτική με βάση την έρευνα των Charis Psaltis, Huseyin Cakal, Neophytos Loizides, Djordje Stefanovic, Miles Hewstoneme με τίτλο: The Internally Displaced in Cyprus and Return Intentions: Social, Psychological, Sociological and Political Determinants, για τη δικαιοδική προσέγγιση και το ζήτημα των αγνοουμένων

Εισαγωγή

Οι ειρηνευτικές διαδικασίες σπάνια διευκολύνουν τη θεσμοθετημένη συμμετοχή των εσωτερικά εκτοπισμένων¹¹⁵⁰ ούτε ενθαρρύνουν τη συλλογή πληροφοριών μέσω ερευνών κοινής γνώμης σχετικά με τις προτιμήσεις τους,¹¹⁵¹ το ίδιο προκύπτει και για άλλους πληγέντες και θύματα, όπως οι συγγενείς των αγνοουμένων (βλ. περισσότερα στο κεφ.2).

Οι κύριοι στόχοι της συγκεκριμένης ενότητας είναι τρεις. Πρώτον, η παράθεση των απόψεων και των δύο κοινοτήτων ως τα κύρια ενδιαφερόμενα μέρη στην ειρηνευτική διαδικασία για την Κύπρο. Αν και θεωρείται ότι στη μελέτη που αναλύεται, οι Ελληνοκύπριοι εκτοπισμένοι θα μπορούσαν να είναι δυνητικοί δικαιούχοι μιας διευθέτησης με τη μορφή μιας Διζωνικής Δικαιοδικής Ομοσπονδίας (Δ.Δ.Ο.), ελάχιστη προσοχή έχει δοθεί στη στάση τους. Μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των δύο πλευρών είναι ότι οι Ελληνοκύπριοι διατηρούν το «δικαίωμα της επιστροφής», ενώ οι Τουρκοκύπριοι δίνουν προτεραιότητα στο σημερινό status quo. Ρωτούνται πώς αυτή η σκέψη επηρεάζει τις αντιδράσεις τους σε μια πιθανή διευθέτηση.¹¹⁵² Το γεγονός αυτό μπορεί να συγκριθεί και με τα διαφορετικά επίσημα αφηγήματα, όπως αυτό για τους αγνοουμένους. Δεύτερον, επισημαίνεται ένα ευρύτερο ερώτημα σχετικά με τον ρόλο της έρευνας ειδικά για τους εσωτερικά εκτοπισμένους στις συγκρούσεις, αλλά και άλλης μορφής θυμάτων. Καθώς η Κύπρος απολαμβάνει τώρα σταθερότητα και αυξημένη επικοινωνία μεταξύ των δύο κύριων κοινοτήτων,

¹¹⁵⁰ Ο όρος αυτός περιγράφει τους πολίτες που μεταφέρθηκαν σε άλλο μέρος της Κύπρου εξαιτίας των τραυματικών γεγονότων του 1963-43/1974.

¹¹⁵¹ Charis Psaltis, Huseyin Cakal, Neophytos Loizides and Işık Kuşçu Bonnenfant, “Internally displaced persons and the Cyprus peace process”, *International Political Science Review*, vol.41 (1), (2020), p.139.

¹¹⁵² Στο ίδιο.

διερευνάται αν τα πορίσματα που εξάγονται από το συγκεκριμένη έρευνα θα μπορούσαν να εφαρμοστούν σε όλο το φάσμα των δυο κοινοτήτων. Τρίτον, η έρευνα ενσωματώνει στην ανάλυσή της τα πρότερα κοινωνικο-ψυχολογικά στοιχεία που θα υποστηρίζουν μια ενδεχόμενη λύση στο μέλλον.

Η ακαδημαϊκή έρευνα αποτέλεσε ένα από τα ελάχιστα πεδία που υπήρξαν μέρος της όποιας προσπάθειας συμφιλίωσης μετά τη σύγκρουση σε διαιρεμένες κοινωνίες, οι οποίες θα απαιτήσουν αναγκαστικά «επανορθωτικά» μέτρα για την αποκατάσταση αυτών των ψυχοκοινωνικών διαιρέσεων παράλληλα με τις πιο παραδοσιακές προσπάθειες δομικής και υλικής ανασυγκρότησης. Οι ιδέες αυτές εφαρμόζονται στη συνέχεια στον αναδυόμενο τομέα της μεταβατικής δικαιοσύνης,¹¹⁵³ ενώ από αυτή τη διεθνή τάση δεν θα μπορούσε ν' αποτελεί εξαίρεση και η ακαδημαϊκή κοινωνία της Κύπρου και στις δυο κοινότητές της.

Στο παρόν κεφάλαιο, λοιπόν, θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα μιας δικαιοδικής έρευνας που στον πυρήνα της έχει το ζήτημα των εκτοπισθέντων και πώς αυτοί απαντούν στα ερωτήματα για πιθανή επίλυση του κυπριακού ζητήματος, μέσα από μια διαφορετική οπτική, όπως αυτή διατυπώνεται στον τίτλο αυτής της διατριβής και αφορά στο ακανθώδες ζήτημα των αγνοουμένων.

11.1. Λόγοι επιλογής της παρούσας ακαδημαϊκής έρευνας

Η αντιπροσωπευτική δειγματοληπτική έρευνα στις δύο κοινότητες της Κύπρου (Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους) είχε ως στόχο να διερευνήσει πώς τα θύματα εθνοκάθαρσης επιλέγουν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους υπό συνθήκες που φαίνονται απαγορευτικές και χωρίς να αναζωπυρώσουν τις προηγούμενες συγκρούσεις στο μετα-συγκρουσιακό περιβάλλον της Κύπρου. Το πλαίσιο που διενεργήθηκε η έρευνα κατά τη συλλογή των ερωτηματολογίων διερευνά πολυτροπικά τους παράγοντες που σχετίζονται με την ασφάλεια, οι οποίοι συνήθως εντοπίζονται στη βιβλιογραφία, το προτεινόμενο διεπιστημονικό έργο το οποίο διερεύνησε τόσο το ρόλο

¹¹⁵³Nevin T. Aiken, "Post-Conflict Peacebuilding and the Politics of Identity: Insights for Restoration and Reconciliation in Transitional Justice", *Peace Research*, vol.40 (2), (2008), p.9-38.

του πολιτικού θεσμικού σχεδιασμού, του κοινωνικού κεφαλαίου και των κοινωνικο-ψυχολογικών παραγόντων στην υποστήριξη της εθελοντικής επιστροφής και της οικοδόμησης νέων πολυπολιτισμικών κοινοτήτων κατά την περίοδο μετά την εγκατάστασή τους στην Κύπρο στην αποτυχία μετά το Κραν Μοντάνα.

Το δείγμα είναι 811 πολίτες της Ελληνοκυπριακής κοινότητας και 801 της τουρκοκυπριακής κοινότητας.¹¹⁵⁴ Η περίοδος συλλογής δεδομένων υπήρξε το διάστημα: 23 Νοεμβρίου 2017-20 Δεκεμβρίου 2017. Το περιθώριο σφάλματος ορίστηκε στο 3% με επίπεδο εμπιστοσύνης το 95%.¹¹⁵⁵ Το ερωτηματολόγιο διαρκούσε περίπου 45 λεπτά και αποτελούνταν από οχτώ διαφορετικά μέρη: δημογραφικά στοιχεία, εμπειρία εκτοπισμού, αποδοχή λύσης με βάση το πλαίσιο Γκουτιέρες, συγκεκριμένα στοιχεία συμβιβασμού σχετικά με την εκ περιτροπής προεδρία, ελπίδες και φόβους για μια ομοσπονδιακή λύση, συμβολικές απειλές και στάση απέναντι στο άνοιγμα των σημείων ελέγχου και την εμπιστοσύνη μεταξύ των ομάδων.¹¹⁵⁶

Επιπροσθέτως, μέσα από τη βάση της έρευνας που πηγάζει από το επιστημονικό πεδίο της Γενετικής Κοινωνικής Ψυχολογίας, μπορεί να εντοπιστούν τόσο η δομή της αναπαράστασης, όσο και της αλλαγής και ιδιαίτερα μέσα από την κατανόηση των διαδικασιών μέσω των οποίων οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αλλάζουν στα επίπεδα του ατόμου και της κοινωνίας ευρύτερα.¹¹⁵⁷ Συνεπώς, αυτή η έρευνα μάς δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε αυτές τις αλλαγές στην κοινωνία της Κύπρου σε δικοινοτικό επίπεδο και μέσα από τη δευτερογενή ανάλυση να επικεντρωθούμε στα θύματα άμεσης και έμμεσης βίας.

11.1.1. Η δευτερογενής ανάλυση της έρευνας και των ποιοτικών δεδομένων ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάδειξης ζητημάτων που προέκυψαν από την παρούσα διατριβή

¹¹⁵⁴Βλ. για περισσότερα όσον αφορά στα στοιχεία και την διαδικασία που ακολουθήθηκε για την έρευνα στον διαθέσιμο διαδικτυακό ιστότοπο: https://osf.io/5rj3u/wiki/home/?view_only=ad10a5b95ff9424dad22e4d311dddfc8, (ανακτήθηκε στις 29/5/2023).

¹¹⁵⁵Στο ίδιο.

¹¹⁵⁶Στο ίδιο.

¹¹⁵⁷Βλ. Guy Elcherth, Willem Doise and Stephen Reicher, "On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us rethink the subject of political psychology", *Political Psychology*, vol.35 (23), (2011), p.729-758.

Η δευτερογενής ανάλυση (Conducting Secondary Analysis-S.D.A.) περιλαμβάνει έρευνες στις οποίες αναλύονται δεδομένα τα οποία έχουν συλλεχθεί για μια προηγούμενη μελέτη -είτε από τον/τους ίδιο/ους ερευνητή/ές είτε από διαφορετικό/ούς ερευνητή/ές για να διερευνηθούν νέα ερωτήματα ή να χρησιμοποιηθούν διαφορετικές στρατηγικές ανάλυσης που δεν αποτελούσαν μέρος της πρωτογενούς ανάλυσης.¹¹⁵⁸

Σύμφωνα με το εν λόγω πρότυπο, η τεκμηρίωση πρέπει να παρέχει μια γενική επισκόπηση των σημαντικότερων παραμέτρων της έρευνας, όπως το ερευνητικό πλαίσιο, ο σχεδιασμός, οι μέθοδοι συλλογής των δεδομένων, οι διαδικασίες επεξεργασίας των δεδομένων και η έκθεση των αποτελεσμάτων. Κατά τη διάρκεια αυτής της ανάλυσης πρέπει να υπάρχει ξεκάθαρη αναφορά στην πρωτογενή έρευνα και αναφορά στον τρόπο συλλογής των δεδομένων της, ώστε να γίνεται κατανοητή η διαφοροποίηση, αλλά και η ουσιαστική συμβολή της δευτερογενούς ανάλυσης. Μέσω της δευτερογενούς ανάλυσης σύνολα ποιοτικών δεδομένων, που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο προηγούμενων ερευνών, μπορούν να αναλυθούν εκ νέου υπό το πρίσμα νέων ερωτημάτων ή νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Διευρύνεται έτσι το φάσμα των δυνατών ερμηνειών τους. Προάγεται, επίσης, ο επιστημονικός διάλογος, αφού τα δεδομένα που αξιοποιούνται δευτερογενώς μπορούν ν' αποτελέσουν μια κοινή βάση για αναλυτικούς πειραματισμούς υπό το πρίσμα διαφορετικών θεωρητικών οπτικών ή με τη χρήση διαφορετικών μεθόδων ανάλυσης καθώς και για τη μεταξύ τους αντιπαράθεση.¹¹⁵⁹ Η δυνατότητα πρόσβασης και επεξεργασίας δεδομένων, που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο προηγούμενων ερευνών, μπορεί να λειτουργήσει ως οδηγός για τον σχεδιασμό νέων πρωτογενών ερευνών, παρέχοντας σημαντικές ιδέες τόσο ως προς την εξεταζόμενη θεματική όσο και για δυσκολίες που μπορούν ν' ανακύψουν κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας.

Επομένως, γίνεται σαφές ότι η δευτερογενής ανάλυση είναι μια γόνιμη διαδικασία που μπορεί να προχωρήσει την ερευνητική διαδικασία και όχι να την αφήσει στάσιμη, και τούτο κρίνεται πολύ σημαντικό σε έρευνες που γίνονται πράξη και έχουν στον πυρήνα τους την ειρηνευτική διαδικασία, καθώς και τη δυνατότητα κατανόησης των θυμάτων σε μια μετα-συγκρουσιακή κοινωνία.

¹¹⁵⁸ Βλ. Nicole Ruggiano & Tam E. Perry, "Conducting secondary analysis of qualitative data: Should we, can we, and how?", *Qualitative Social Work*, vol.18 (1), (2019), p.81-97. Βλ. επίσης Vivian Szabo and Vicki R. Strang, "Secondary analysis of qualitative data", *Advances in Nursing Science*, vol.20 (2), (1997), p.66-74.

¹¹⁵⁹ Στο ίδιο.

11.2. Συσχετισμοί και συμπεράσματα

Τακτικότητα επισκέψεων στην άλλη πλευρά- Ποιότητα επαφής: Η συσχέτιση των δύο μεταβλητών αυτών θα υποδείξει το κατά πόσο, η τακτικότητα των επισκέψεων και η επαφή με τον «άλλο», μεταβάλλει σταδιακά την ποιότητα της επαφής, προς το θετικότερο. Με τη χρήση του συντελεστή Pearson λαμβάνουμε το εξής αποτέλεσμα:

Μέγεθος Δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.876298

Βλέπουμε ότι $r = 0.88$, γεγονός που υποδηλώνει ισχυρή, θετική γραμμική συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών. Αυτό σημαίνει ότι η τακτικότητα των επισκέψεων, στην άλλη πλευρά, συσχετίζεται στενά και ισχυρά, με τη διαμόρφωση θετικών συναισθημάτων για τον «άλλο».

Η συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών σε όλο το δείγμα ήταν θετική και στατιστικά σημαντική ($r=0.28$, $p<0.001$). Στην Ε/Κ κοινότητα η αντίστοιχη συσχέτιση ήταν ($r=0.16$, $p<0.001$) και στην Τ/Κ ($r=0.43$, $p<0.001$). Συνεπώς όσο περισσότερο κάποιος επισκέπτεται την άλλη πλευρά του οδοφράγματος τόσο περισσότερο θετική βρίσκει και την ποιότητα επαφής με μέλη της άλλης κοινότητας.

Τακτικότητα επισκέψεων στην άλλη πλευρά- Συναισθήματα για τους άλλους (Τουρκοκύπριους/Ελληνοκύπριους):

Ανάλογα ευρήματα εντοπίστηκαν και για τη συσχέτιση της τακτικότητας των επισκέψεων με τη θετικότητα των συναισθημάτων προς την άλλη κοινότητα. Η συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών σε όλο το δείγμα ήταν θετική και στατιστικά σημαντική ($r=0.17$, $p<0.001$). Στην Ε/Κ κοινότητα η αντίστοιχη συσχέτιση ήταν ($r=0.12$, $p<0.001$) και στην Τ/Κ ($r=0.37$, $p<0.001$). Συνεπώς όσο περισσότερο κάποιος επισκέπτεται την άλλη πλευρά του οδοφράγματος τόσο περισσότερο θετικά συναισθήματα νιώθει για τα μέλη της άλλης κοινότητας επιβεβαιώνοντας την υπόθεση του Gordon Allport της επαφής.

Η συσχέτιση των δύο μεταβλητών αυτών θα αναδείξει το κατά πόσο, η τακτικότητα των επισκέψεων στην άλλη πλευρά/κοινότητα, επιτείνει τα θετικά συναισθήματα για τους «άλλους», είτε πρόκειται για Ελληνοκύπριους προς Τουρκοκύπριους, είτε το αντίστροφο. Με τη χρήση του συντελεστή Pearson λαμβάνουμε το εξής αποτέλεσμα:

Μέγεθος Δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.904076

Βλέπουμε ότι $r = 0.90$, γεγονός που υποδηλώνει ισχυρή, θετική γραμμική συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών. Το εύρημα αυτό σημαίνει ότι η τακτικότητα των επισκέψεων συνδέεται όντως ισχυρά με τα θετικά συναισθήματα για τους «άλλους».

Παρά τη θετική επίδραση της επαφής δυστυχώς η ποσότητα των επισκέψεων βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα. Συγκεκριμένα 29.8% του δείγματος δεν πέρασε ποτέ στην άλλη πλευρά. Στους Ε/Κ το ποσοστό αυτό είναι 37.1% ενώ στους Τ/Κ 22.6%. Οι διελεύσεις στην Τ/Κ κοινότητα είναι σημαντικά περισσότερες. Η γενική εικόνα είναι στην Ε/Κ κοινότητα ότι περίπου το 1/3 δεν πέρασε ποτέ, 1/3 πέρασε μόνο 1-2 φορές και το υπόλοιπο 1/3 περνά συχνά τα οδοφράγματα. Στην Τ/Κ κοινότητα αν εξαιρέσουμε το 22.6% που δεν πέρασε ποτέ οι υπόλοιποι περνάνε συχνά τα οδοφράγματα.

Τακτικότητα επισκέψεων στην άλλη πλευρά- Συχνότητα επαφών με τους «άλλους» πριν το 1974: Η συσχέτιση αυτή θα επιχειρήσει να μας δώσει μια εικόνα σχετικά με τη διατηρησιμότητα των σχέσεων, πριν και μετά τις δικαιοδικές διαμάχες και την εισβολή του 1974. Με απλούστερους όρους θα διερευνήσει το κατά πόσο, οι άνθρωποι που επισκέπτονται την «άλλη» πλευρά διατηρούν σχέσεις και επαφές που προϋπήρχαν του 1974 ή/και το κατά πόσο η εμπειρία του «άλλου» ενισχύει στο σήμερα, την τάση επίσκεψης στην «άλλη» πλευρά.

Μέγεθος Δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.024345

Στην περίπτωση της συσχέτισης των δύο αυτών μεταβλητών παρατηρούμε ότι ο συντελεστής r βρίσκεται κοντά στο 0. Τούτο σηματοδοτεί ότι οι μεταβλητές που εξετάζονται δεν εμφανίζουν στατιστικά σημαντικό βαθμό αλληλοσυσχέτισης. Σε ποιοτικούς όρους, φαίνεται ότι οι σύγχρονες επισκέψεις στην πλευρά των «άλλων» δεν σχετίζονται με τη συχνότητα των επαφών που υπήρξαν πριν το 1974 ή τουλάχιστον κινητοποιούνται από διαφορετικά αίτια.

Στην περίπτωση της συσχέτισης των δύο αυτών μεταβλητών βλέπουμε ότι η τακτικότητα των επισκέψεων συνδέεται όντως ισχυρά με τα θετικά συναισθήματα για τους «άλλους». Ωστόσο, αναδεικνύεται ως ζήτημα προβληματισμού και ανάγκης βελτίωσης αυτής της παραμέτρου ότι οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι στην πλειοψηφία τους δεν επισκέπτονται τακτικά την άλλη πλευρά (Το 1/3 του δείγματος δεν πέρασε ποτέ). Οι άνθρωποι που δεν πραγματοποιούν τακτικά τέτοιες επισκέψεις δηλώνουν πως δεν νιώθουν ευχάριστα με την επαφή, ενώ κατά κανόνα, η αύξηση του αριθμού των επισκέψεων συνοδεύεται με περισσότερο ευχάριστα συναισθήματα, από την επαφή. Ενδεικτικό της βελτίωσης των διακοινοτικών σχέσεων είναι ότι το 2007 το 66% των Τουρκοκυπρίων δήλωνε πως έχει αρνητικά συναισθήματα για την ελληνοκυπριακή κοινότητα και το 2020 αυτό το ποσοστό μειώθηκε στο 37%. Αντιστοίχως μειώθηκαν και τα ποσοστά στην ελληνοκυπριακή κοινότητα από 34% το 2007 σε 20% το 2020.¹¹⁶⁰ Τα άτομα που δεν έχουν την επιθυμία να πραγματοποιήσουν επισκέψεις στην άλλη πλευρά καθοδηγούνται από το διομαδικό άγχος και τον φόβο μέσω των προκαταλήψεων διαμόρφωσης αρνητικής εμπειρίας εξαιτίας του τραυματικού παρελθόντος.

Αντιθέτως, στα άτομα που έχουν συχνή επαφή, έχει διαπιστωθεί ότι μειώνονται οι προκαταλήψεις σε βάρος «άλλης» κοινότητας.¹¹⁶¹ Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, κρίνεται ως αναγκαιότητα η διαμόρφωση μιας κουλτούρας διαλόγου και επισκεψιμότητας της μίας κοινότητας στην άλλη. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας εντοπίσαμε πολλές περιπτώσεις, στις οποίες τα άτομα δεν επισκέφτηκαν ποτέ την άλλη κοινότητα ή το έκαναν μόνο μια φορά. Σε αυτές τις περιπτώσεις κυριαρχούσε η προκατάληψη και η καχυποψία. Σε πλήρη αντίθεση με αυτά τα δεδομένα, στην περίπτωση των συγγενών αγνοουμένων εντοπίσαμε, την καλύτερευση των συνθηκών μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων για τις έρευνες εξακρίβωσης των γεγονότων στη διάρκεια των οποίων «χάθηκαν» οι οικείοι τους και για τη μετέπειτα προσπάθεια ανεύρεσής τους.

¹¹⁶⁰ Αποτελέσματα των δικαιοδικών ερευνών του εργαστηρίου Γενετικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου. Αυτά τα αποτελέσματα είναι από έρευνες δικαιοδικού χαρακτήρα που εκκίνησαν από το 2007 και γίνονται συστηματικά ανά 1-2 χρόνια. Μέσω αυτών των ερευνών είναι δυνατόν να εντοπιστούν κάποιες τάσεις ανάμεσα στις δυο κοινότητες όσον αφορά στη διάθεση για διευθέτηση του κυπριακού ζητήματος.

¹¹⁶¹ Βλ. για περισσότερα, John F. Dovidio, Peter Glick and Laurie. A. Rudman (eds.), *On The Nature Of Prejudice: Fifty Years After Allport*, Blackwell Publishing Ltd, New Jersey 2005, p.262-277.

Ενδεικτικά παραδείγματα είναι οι περιπτώσεις αφηγητών που συναντάμε κυρίως στο κεφ.6 της παρούσας διατριβής, οι οποίοι εκκίνησαν τις ατομικές έρευνες, που οδήγησαν σε στοιχεία που τελικώς ταυτοποιήθηκαν, ώστε να ανευρεθούν τα λείψανα των οικείων τους (βλ. περισσότερα στα κεφ. 6,7,8). Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση ενός αφηγητή: «εκκίνησα τις έρευνες για τον αδερφό μου το 2003 μετά το άνοιγμα των οδοφραγμάτων».¹¹⁶² Όπως επίσης και στις δικοινοτικές προσπάθειες συγγενών θυμάτων, χαρακτηριστική είναι η οργάνωση «Together We Can». Αυτά τα παραδείγματα μαρτυρούν την ανάγκη ευρύτερης προσπάθειας για τη διαμόρφωση τέτοιων συνθηκών που θα ενθαρρύνουν τις μεταβάσεις της μιας κοινότητας στην άλλη. Επιπλέον, μέσα από τα παραδείγματα των συγγενών των θυμάτων, υποστηρίζεται η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης από άτομα που υπέφεραν και επέλεξαν την προσπάθεια του διαλόγου αντί της απομόνωσης και της προκατάληψης, καθώς μέσα από τον διάλογο μπόρεσαν να μάθουν την αλήθεια και ν' αναδείξουν εγκλήματα που συνέβησαν και στις δυο πλευρές του νησιού.

Συχνότητα επαφών με τους «άλλους» πριν το 1974 (Τουρκοκύπριος/Ελληνοκύπριος) – Ταυτότητα του εαυτού – Ορισμός του εαυτού – Συναισθήματα για τους «άλλους»: Η συσχέτιση αυτή θα επιχειρήσει να μας δείξει το κατά πόσο η επαφή με την κοινότητα των «άλλων», συνθέτει μια συμπεριληπτική ή μη συμπεριληπτική ταυτότητα για τον εαυτό, και καθορίζει τα συναισθήματα που τα άτομα νιώθουν για τους «άλλους». Με τη χρήση του συντελεστή Pearson λαμβάνουμε το εξής αποτέλεσμα:

Μέγεθος δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.719842

Από τα παραπάνω βλέπουμε ότι κάθε δείγμα δεδομένων συσχετίζεται σημαντικά με τα υπόλοιπα, καθώς: $r = 0.72$. Αναλύοντας παράλληλα τα τέσσερα δειγματικά σύνολα εντοπίζουμε και το ποιοτικό δεδομένο, ότι οι μικρές διακοινοτικές επαφές πριν το 1974, συσχετίζονται με μια περισσότερο εθνοκεντρική ταυτότητα των ατόμων

¹¹⁶² Προφορική μαρτυρία Μ.Γ., οδοιπορικό στην Τουρκοκυπριακή πλευρά, 2η συνέντευξη με σκοπό την επιτόπια έρευνα για πιθανούς τόπους ταφής, Κύπρος, 15/9/2022.

(Ελληνας/Τούρκος, Ελληνοκύπριος/Τουρκοκύπριος), μέσω της οποίας αποκτά μικρότερη σημασία η κοινοτική και ενιαία, περισσότερο συμπεριληπτική ταυτότητα του Κυπρίου. Παράλληλα, εντοπίζουμε ότι οι μικρές διακοινοτικές επαφές και οι εθνοκεντρικές ταυτότητες συσχετίζονται με περισσότερο επιφυλακτικά συναισθήματα, για τον «άλλο» και περισσότερο αυτο-επιβεβαιωτικά συναισθήματα για την εθνική καταγωγή, όπως και το αντίστροφο.

Οι συχετίσεις επαφής πριν το 1974 και ταυτότητας δείχνουν ότι δεν υπάρχει μεταξύ τους στατιστικά σημαντική σχέση. Ωστόσο η επαφή σήμερα έχει μια μικρή θετική συσχέτιση με πιο κυπροκεντρική αντίληψη της ταυτότητας τους και στις δύο κοινότητες ($r=0.13$, $p<0.05$) για τους Ε/Κ και ($r=0.18$, $p<0.05$) για τους Τ/Κ.

Η συσχέτιση επαφής πριν το 1974 και συναισθημάτων για την άλλη κοινότητα ήταν σημαντική μόνο για την Ε/Κ κοινότητα ($r=0.20$, $p<0.05$). Αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται και με το θέμα συλλογικής μνήμης όπου στους Ε/Κ βρίσκουμε συχνά την αφήγηση ότι οι σχέσεις τους με τους Τ/Κ ήταν πολύ καλές στο παρελθόν σε αντίθεση με τους Τ/Κ που συχνά τονίζουν αρνητικές εμπειρίες συμβίωσης με Ε/Κ στο παρελθόν (βλ. Psaltis, 2016).

Ορισμός του εαυτού – Σκέψεις για την περίπτωση της ομοσπονδιακής λύσης του Κυπριακού ζητήματος:

Η συσχέτιση αυτή θα επιχειρήσει να αποτυπώσει το κατά πόσο η ταυτότητα που τα άτομα αποδίδουν στον εαυτό τους, σχετίζεται σημαντικά με προβληματισμούς και σκέψεις που έχουν συνάφεια με το ενδεχόμενο μιας ομοσπονδιακής λύσης για το Κυπριακό ζήτημα. Τα αποτελέσματα της στατιστικής συσχέτισης Pearson έδειξαν ότι σε πέντε από τις ερωτήσεις πιο κάτω υπήρχε περισσότερη πιθανότητα σε άτομα με πιο κυπροκεντρική ταυτότητα να μειώνουν τα προβλήματα που ενδεχομένως να παρουσιάσουν σε ενδεχόμενο λύσης στη βάση Διζωνικής Δικοινοτικής Ομοσπονδίας.

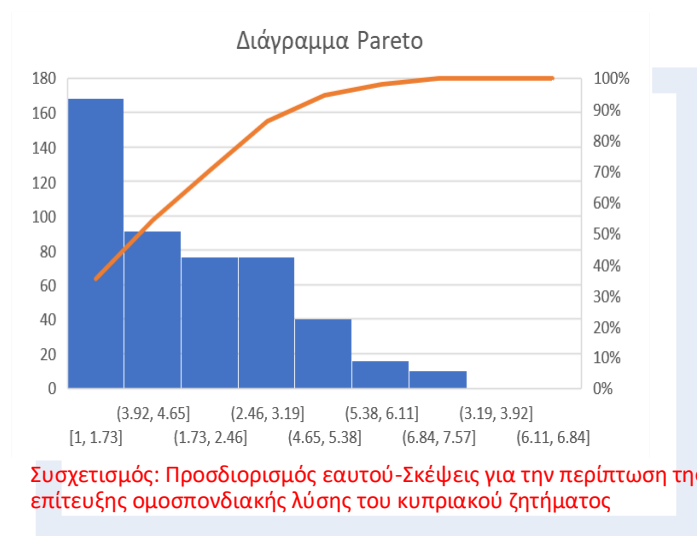
Πίνακας 1 Συχνότητες απαντήσεων στις δύο κοινότητες της Κύπρου σε σχέση με προσδοκίες και φόβους στο ενδεχόμεν λύσης ομοσπονδίας.

	1	2	3	4	5	6	7
	Αυτό σίγουρα						Αυτό σίγουρα

	δεν θα συμβεί						θα συμβεί
Οι νέοι όροι μιας μελλοντικής επίλυσης θα εφαρμοστούν ομαλά, σύμφωνα με τα συμφωνηθέντα χρονοδιαγράμματα.							
Ελληνοκύπριοι	27.8%	15.8%	15.3%	23.5%	11.9%	3.3%	2.5%
Τουρκοκύπριοι	21.2%	18.2%	15.5%	21.1%	10.7%	9.9%	3.5%
Θα υπάρξουν εντάσεις κατά τους πρώτους μήνες ή χρόνια, οι οποίες θα οδηγήσουν στην κατάρρευση της συμφωνίας.							
Ελληνοκύπριοι	12%	11.5%	12.2%	16.8%	14%	12.2%	21.4%
Τουρκοκύπριοι	8.9%	11.4%	12.6%	23.1%	20.4%	15.2%	8.3%

Μέγεθος δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.109632

Στην περίπτωση αυτή εντοπίζουμε ότι: $r = 0.11$, οπότε και διαπιστώνουμε ότι οι δύο μεταβλητές δεν συνδέονται σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας. Προκειμένου να ερμηνεύσουμε το εύρημα, προχωρούμε, επίσης, σε διαμόρφωση διαγράμματος Pareto, του δείγματος, για το ερώτημα Γ17:

Από το παραπάνω διάγραμμα εντοπίζουμε ότι οι περισσότεροι ερωτηθέντες πολίτες τείνουν να διαφωνούν με προτάσεις που σχετίζονται με τις θετικές εκβάσεις

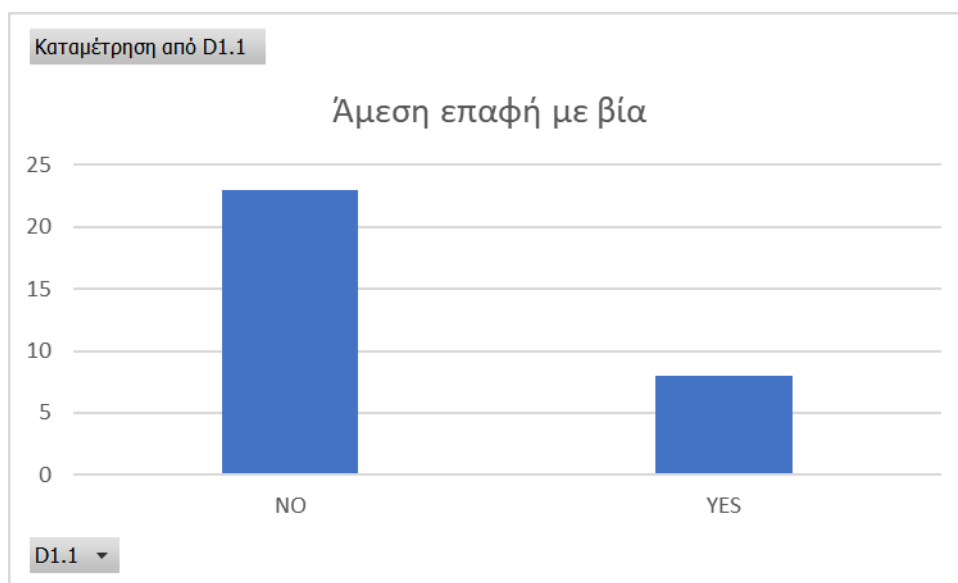
των σεναρίων που τους παρουσιάζονται, ειδικά αναφορικά με το σενάριο ενός ομοσπονδιακού κράτους ή λαμβάνουν ενδιάμεσες θέσεις. Αυτό εκφράζει μια γενικευμένη δυσπιστία σχετικά με τη δυνατότητα εξεύρεσης λύσης, βασισμένης σε ένα ομοσπονδιακό κράτος της Κύπρου, ανεξάρτητα από το πώς τα άτομα προσδιορίζουν τη δική τους εθνική ταυτότητα. Η ως τώρα αποτυχία διεθνών πολιτικών για εξεύρεση λύσης, ενδέχεται να επιδρά σημαντικά σε αυτά τα συναισθήματα. Παράλληλα, εντοπίζουμε ότι οι μικρές δικοινοτικές επαφές και οι εθνοκεντρικές ταυτότητες συσχετίζονται με περισσότερο επιφυλακτικά συναισθήματα, για τον «άλλο» και περισσότερο αυτο-επιβεβαιωτικά συναισθήματα για την εθνική καταγωγή, και το αντίστροφο.

Το συμπέρασμα αυτό είναι παρεπόμενο του εθνικισμού που επικράτησε εκείνο το διάστημα σε ευρεία κλίμακα, παρόλα αυτά όμως, κατά τη διάρκεια της έρευνας υπήρχαν και αρκετές αναφορές συγγενών οι οποίοι περιέγραφαν τις προσωπικές τους σχέσεις με την άλλη κοινότητα θετικά, ανέφεραν χαρακτηριστικά γεγονότα όπου Τουρκοκύπριοι ή Ελληνοκύπριοι τούς είχαν βοηθήσει κατά την περίοδο που ήταν εγκλωβισμένοι στα χωριά τους μετά την εισβολή. Ενδεικτικό παράδειγμα ως προς αυτό αποτελεί η μαρτυρία της Χ.Π., η οποία αναφέρει: *«Όταν μας είχαν μαζέψει στο χωριό και πήγαν να μας χωρίσουν από τον πατέρα μου, είδε η μητέρα μου έναν Τουρκοκύπριο που μεγάλωσε μαζί μας, Αλή τον φώναζαν, και όταν πήγαν να μας χωρίσουν, του λέει: «πού πηγαίνεις τον Παυλή;» και εκείνος της απάντησε: «αφού μου είπαν να τον πάω από εκεί». Τελικά τον άφησε μαζί μας, μεγάλωσα με αρκετούς Τουρκοκύπριους μαζί και καταλάβαινα λίγα τουρκικά, οπότε καταλάβαινα περίπου τι λέγανε».*¹¹⁶³ Με αυτό το παράδειγμα δεν προσπαθούμε να επισημάνουμε ότι αυτές ήταν οι σχέσεις οι οποίες επικρατούσαν τότε, αλλά σύμφωνα και με τα αποτελέσματα των συσχετισμών συνδράμουμε στην ενίσχυση του επιχειρήματος της ανάγκης που υπάρχει να αναδειχθούν και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, ώστε να γίνει κατανοητό το παρελθόν πολυπρισματικά και όχι δυϊστικά ή διαχωριστικά.

Αίτια πρόκλησης του Κυπριακού Προβλήματος – Άμεση επαφή με τη βία: Η συσχέτιση επιχειρεί να αποδώσει τον τρόπο με τον οποίο οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι πολίτες ερμηνεύουν τους λόγους για τους οποίους δημιουργήθηκε το

¹¹⁶³ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

Κυπριακό ζήτημα, σε σχέση με το κατά πόσο υπήρξε άμεση επαφή των ερωτηθέντων με βίαια περιστατικά της εποχής. Αρχικά, η παρακάτω καταγραφή δείχνει ότι ένα ποσοστό 8% των ερωτηθέντων ήρθε σε επαφή με βίαια περιστατικά με άμεσο τρόπο.

Εξετάζοντας κατόπιν τον βαθμό αλληλεξάρτησης, μέσω του συντελεστή Pearson των δύο μεταβλητών, εντοπίζουμε τα εξής δεδομένα:

Μέγεθος δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.852902

Από τα παραπάνω εντοπίζουμε ότι οι δύο μεταβλητές βρίσκονται σε αρκετά ισχυρή εξάρτηση μεταξύ τους, ενώ και μια ποιοτική επισκόπηση των δεδομένων δείχνει ότι άτομα που έχουν υποστεί βία με άμεσο τρόπο τείνουν να αποδίδουν στον «αντίπαλο» τα αίτια για την εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο και τη διχοτόμηση του νησιού. Το εύρημα αυτό αναδεικνύει το τραύμα της επαφής με την άμεση βία, το οποίο εξακολουθεί να ενυπάρχει στη γενιά των ανθρώπων εκείνων, που βίωσαν τα επίμαχα και τραυματικά γεγονότα της κυπριακής διχοτόμησης. Παράλληλα, όμως, μέσα από την επαφή με θύματα της άλλης κοινότητας και με βάση τη μελέτη περίπτωσης που εντοπίσαμε εμείς, δεν διαπιστώσαμε μεταστροφή στο ότι δεν φταίει η άλλη κοινότητα, αλλά στο να δούμε και τα δικά μας εγκλήματα και στο πώς τα θύματα πρέπει να δικαιωθούν, απ' όπου και αν προέρχονται. Παρόλα αυτά, μετά το άνοιγμα των

οδοφραγμάτων και μέσω της ανάγκης για έρευνα για να εντοπιστεί ο δικός τους άνθρωπος, οι συγγενείς ανέπτυξαν μια κουλτούρα συμπερίληψης ή ανοχής στα θύματα της άλλης κοινότητας.

Αίτια πρόκλησης του Κυπριακού Προβλήματος – Έμμεση επαφή με τη βία: Η συσχέτιση επιχειρεί να αποδώσει τον τρόπο με τον οποίο οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι ερμηνεύουν τους λόγους για τους οποίους δημιουργήθηκε το Κυπριακό ζήτημα, σε σχέση με το κατά πόσο υπήρξε έμμεση επαφή των ερωτηθέντων με βίαια περιστατικά της εποχής. Ξεκινώντας από μια καταγραφή των απαντήσεων που δίδονται στο δείγμα εντοπίζουμε, ότι ένα 29,19% των ερωτηθέντων πολιτών έχει έρθει σε επαφή με τη βία της εισβολής του «Αττίλα», με έμμεσο τρόπο. Ο βαθμός αλληλεξάρτησης των δύο μεταβλητών καταγράφεται, μέσω t-test ως εξής:

Έλεγχος t του μέσου δύο δειγμάτων συσχετισμένων ζευγών		
	Μεταβλητή 1	Μεταβλητή 2
Μέσος	1.944444444	2.611111111
Διακύμανση	1.349673203	3.075163399
Μέγεθος δείγματος	1613	1613
Συσχέτιση Pearson	0.048866781	
Υποτιθέμενη διαφορά	0	
βαθμοί ελευθερίας	17	
t	-2.12916259	
P(T<=t) μονόπλευρη	0.024078139	
t κρίσιμο, μονόπλευρο	1.739606726	
P(T<=t) δίπλευρη	0.048156279	
t κρίσιμο, δίπλευρο	2.109815578	

Από τα παραπάνω εντοπίζουμε ότι οι δύο μεταβλητές βρίσκονται σε μια κάποια εξάρτηση μεταξύ τους, ωστόσο όχι ιδιαίτερα ισχυρή, όσο αυτή που καταγράφηκε για τα περιστατικά της άμεσης βίας ($p\text{-value}\approx 0,05$). Και εδώ, μια ποιοτική επισκόπηση των δεδομένων δείχνει ότι άτομα που έχουν δεχθεί βία με έμμεσο τρόπο τείνουν ν' αποδίδουν στον «αντίπαλο» τα αίτια για την εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο, όχι, όμως, σε τόσο μεγάλη συχνότητα, όσο αυτή που εντοπίστηκε παραπάνω. Στην περίπτωση αυτή τεκμηριώνεται ότι η αμεσότερη επαφή με τη βία αφήνει προφανώς

ισχυρότερα «ίχνη» στην ερμηνεία των γεγονότων, από ότι η έμμεση επαφή με τραυματικά και επίμαχα γεγονότα.

Σημαντικό στοιχείο για τη θυματοκεντρική προσέγγιση με απώτερο σκοπό τις προϋποθέσεις για την απόδοση της ιστορικής δικαιοσύνης που αποτελεί τον ορίζοντα αυτής της διατριβής, συνιστά και το ποσοστό του 29,19% του δείγματος, το οποίο αποτέλεσε αποδέκτη βίας με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Αυτό το στοιχείο δείχνει το ευρύ αποτύπωμα που διαμορφώνουν άμεσα και έμμεσα οι συγγενείς των αγνοουμένων ως προς τη σημασία ανάδειξης των διεκδικήσεων τους και των αναγκών τους στην προσπάθεια εξεύρεσης δίκαιης λύσης στο Κυπριακό ζήτημα. Στην περίπτωση αυτή τεκμηριώνεται ότι η αμεσότερη επαφή με τη βία αφήνει προφανώς ισχυρότερα «ίχνη» στην ερμηνεία των γεγονότων, από ότι η έμμεση επαφή με τραυματικά και επίμαχα γεγονότα. Όσοι ήρθαν σε άμεση επαφή με τη βία διαθέτουν «αυτοβιογραφική, πραγματολογική μνήμη»¹¹⁶⁴ του τραυματογενούς γεγονότος, μια εμπειρικά βιωμένη δηλαδή τραυματική μνήμη. Η αίσθηση της αδικίας για τα δεινά που υπέστησαν, όμως, δεν ολοκληρώνεται με το κλείσιμο του βιολογικού κύκλου της δικής τους ζωής. Κληροδοτείται ως τραυματική μνήμη και στις επόμενες γενιές που δεν έχουν άμεση σχέση με το βίωμα της θυματοποίησης(εκτεθειμένοι σε έμμεση βία), ωστόσο ακούσια σημαδεύεται και ο δικός τους ψυχισμός, ή αλλιώς τούς δημιουργούνται ίχνη εγγραφής του τραύματος.¹¹⁶⁵

Αίτια πρόκλησης του Κυπριακού Προβλήματος – Απόψεις σε σχέση με την αντιμετώπιση των θυτών: Η συσχέτιση αυτή επιχειρεί να συνδέσει τις καταγεγραμμένες αντιλήψεις σε σχέση με τα αίτια που προκάλεσαν το Κυπριακό Πρόβλημα και τις αντίστοιχες καταγεγραμμένες απόψεις για την αντιμετώπιση των θυτών. Η συσχέτιση των δύο μεταβλητών, με τη χρήση του συντελεστή Pearson καταγράφεται ως εξής:

¹¹⁶⁴Βλ. για περισσότερα Alexander C. Jeffrey and Shai Dromi, «Κατασκευή τραύματος και ηθικός περιορισμός: η ασάφεια του Ολοκαυτώματος για το Ισραήλ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 28 (2011-2012), σ.21-50.

¹¹⁶⁵Νίκος Δεμερτζής, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος, Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ.27.

Μέγεθος δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.056187

Η παραπάνω καταγραφή δείχνει ότι δεν υφίσταται ισχυρή στατιστική αλληλεξάρτηση των δύο μεταβλητών. Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί από την επίδραση και άλλων παραγόντων στη διαμόρφωση των απόψεων των ερωτηθέντων, ως προς τις πολιτικές που πρέπει να διαμορφωθούν για τους θύτες της κυπριακής σύγκρουσης. Τέτοιοι παράγοντες θα μπορούσαν να αποτελούν και οι δράσεις και πολιτικές που διαμόρφωσε διαχρονικά η Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων στην Κύπρο και οι ευρύτερες προσπάθειες ανεύρεσης των αγνοουμένων. *Υπάρχουν προφανώς πολλές περιπτώσεις στις οποίες τα άτομα, οι οργανισμοί ή οι κυβερνήσεις δικαιολογούνται πλήρως να ισχυρίζονται ότι ένα γεγονός δεν συνέβη ποτέ ή δεν συνέβη με τον τρόπο με τον οποίο εικάζεται πως έχει συμβεί ή ότι μπορεί να συνέβη, αλλά χωρίς να το γνωρίζουν.*¹¹⁶⁶ Αυτό συνέβαινε για δεκαετίες στις δυο κοινότητες της Κύπρου όσον αφορά στα δεινά της άλλης κοινότητας ή δεινά που αφορούσαν την ίδια κοινότητα και συνέβησαν με διαφορετικό τρόπο από ότι ήταν γνωστό. Μέσα από αυτή την ομιχλώδη συνθήκη δεν υπήρξε ποτέ ξεκάθαρη καταγραφή και καταλογισμός ευθυνών στους θύτες.

Ένας, επίσης, λόγος γι' αυτό είναι και η έλλειψη εύλωτης διατύπωσης των εγκλημάτων, χαρακτηριστική περίπτωση ως προς αυτό αποτελεί και το έγκλημα του βιασμού, το οποίο και από τις δυο κοινότητες ακόμα και σήμερα αντιμετωπίζεται ως ένα ζήτημα ταμπού σε συνδυασμό με την έμφυλη ταυτότητα των περισσότερων θυμάτων (βλ. κεφ.6). Ως επακόλουθο αυτής της διαμορφωθείσας συνθήκης δεν υπήρχε ταύτιση που να συσχετίζει τις αιτίες πρόκλησης του Κυπριακού ζητήματος με την αντιμετώπιση των θυτών. Η ενδεδειγμένη αντιμετώπιση των θυτών είναι αδύνατον να γίνει πράξη, δίχως να έχει «ακουστεί» η φωνή των θυμάτων και των συγγενών τους, οι οποίοι ήταν και οι άμεσοι αποδέκτες του εγκλήματος και των επιπτώσεών του. Αυτός ο συσχετισμός αναδεικνύει ένα ακόμη ακανθώδες ζήτημα στην προσπάθεια ειρήνευσης της περιοχής, που δεν είναι άλλο, από τη διεργασία του τραύματος, το οποίο με τη σειρά του θα φέρει και ένα στέρεο πλαίσιο για την αντιμετώπιση των θυτών. Οι θύτες ήταν αυτοί που διέπραξαν τα εγκλήματα, και εάν δεν διατυπωθούν

¹¹⁶⁶ Stanley Cohen, *Καταστάσεις Άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα, Τόπος, Αθήνα 2021, σ.38.

ευκρινώς τα εγκλήματα, δεν θα καταστεί δυνατό να εντοπιστούν ούτε υπό ποιο πρίσμα θα αντιμετωπιστούν. Γι' αυτό, ακριβώς, τον λόγο, διαπιστώνουμε τη μη στατιστική εξάρτηση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές.

Απόψεις για την ποιότητα της ατομικής ζωής - Άμεση επαφή με τη βία - Έμμεση επαφή με τη βία: Η συσχέτιση αυτή θα προσπαθήσει να αποδώσει τα ψυχικά και συναισθηματικά αποτελέσματα του πρωτογενούς τραύματος και του διαγενεακού τραύματος στη μετά τον πόλεμο εποχή, και ν' αναδείξει το κατά πόσο, τα θύματα της άμεσης και έμμεσης βίας νιώθουν ότι έχουν ψυχικά ανακάμψει και διαμορφώσει ποιοτικές προσωπικές και άλλες κοινωνικές σχέσεις. Διενεργώντας μια ανάλυση Pearson εξάγεται το παρακάτω αποτέλεσμα:

Μέγεθος δείγματος
1613
Συντελεστής Pearson - r
0.703761

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο τρόπος που οι ερωτηθέντες αποτυπώνουν τις διαστάσεις της προσωπικής και κοινωνικής τους ζωής σχετίζεται θετικά και αρκετά ισχυρά με την εμπειρία του άμεσου και έμμεσου τραύματος. Εξετάζοντας τα δεδομένα στο ποιοτικό τους επίπεδο, διαπιστώνεται μια ευρύτερη τάση εξομάλυνσης του άμεσου και έμμεσου τραύματος, μέσα από τη διαμόρφωση σχετικά ποιοτικών παραμέτρων της προσωπικής και κοινωνικής ζωής. Προσοχή, ωστόσο, εδώ πρέπει να δοθεί στο εξής: Σε τέτοιου είδους ερωτήματα η Στατιστική αναγνωρίζει την πιθανότητα παροχής αναληθών στοιχείων, βελτιωτικών της αυτο-εικόνας του ερωτώμενου, προκειμένου να μην αποκαλυφθούν δυσάρεστες και επίπονες διαστάσεις της προσωπικής και κοινωνικής ζωής.¹¹⁶⁷ Η εξομάλυνση των απαντήσεων λοιπόν, ενδέχεται να παρουσιάζεται και λόγω αυτού του στοιχείου. Παράλληλα, αποτελεί γεγονός ότι η εμπειρία του τραύματος συνδέεται με το στοιχείο του ανείπωτου, του ανέκφραστου και του συναισθηματικά δυσπρόσιτου, οπότε και ο παράγοντας αυτός μπορεί να συνδέεται με το παραπάνω εύρημα. Αρκετοί από τους αποδέκτες της βίας μπορεί μέσω της μη

¹¹⁶⁷ Αθανάσιος Κουρεμένος, *Έρευνα Μάρκετινγκ*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008, σ.181-182.

εφικτής αντιμετώπισης να κρατούν κρυφή και από τον ίδιο τον εαυτό τους την αλήθεια που δεν μπορούν ν' αντιμετωπίσουν.¹¹⁶⁸

Σύμφωνα και με την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Κύπρο και είχε να κάνει με θύματα άμεσης και έμμεσης επαφής με τη βία, οι συγγενείς συνέχισαν τη ζωή τους, φέροντας, όμως, παράλληλα και το τραύμα μαζί τους. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του κύριου Κ., ο οποίος αναφέρει ότι οι αγνοούμενοι αιωρούνται ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και των νεκρών.¹¹⁶⁹ «Είναι σαν ο χρόνος να λειτουργεί με δύο τρόπους για τους συγγενείς των αγνοουμένων: ο χρόνος κατά τον οποίο συνεχίζουν την κανονική τους ζωή και ένα παράλληλο χρονικό σημείο που είναι πιο επώδυνο και γεμάτο ασάφεια καθώς περιμένουν τους αγνοούμενους αγαπημένους τους».¹¹⁷⁰ Η διαφορά με τον γενικό πληθυσμό, ήταν ότι η αντίφαση της συνέχισης της ζωής ως κανονικότητας και του αποτυπώματος του οδυνηρού παρελθόντος υπήρχε ισχυρά μέσα τους.

Αυτό, βέβαια, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν τους απέτρεψε από τη συνέχιση της ζωής, όμως με την ανάκληση αναμνήσεων της τραυματικής περιόδου «διαφαινόταν» μια εμφανής αλλαγή στην όψη και στον τρόπο έκφρασης, κατά τη διάρκεια των προφορικών συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν. Αυτό δείχνει ένα πολυπαραγοντικό πρόβλημα με κυριότερη αιτία του, ότι τα θύματα και οι οικείοι τους δεν μπόρεσαν ποτέ ουσιαστικά να εκφραστούν και να επεξεργαστούν το πώς ακριβώς έγιναν τα γεγονότα, πού βρέθηκε ο οικείος τους, αν δεν έχει βρεθεί, και αν υπέφερε. Η συνολική αυτή, τραυματική συνθήκη και η ασάφεια που προκαλεί το έγκλημα της εξαφάνισης, αφήνει μια απόσταση από το συναίσθημα μέχρι να ανευρεθεί ο οικείος τους. Επιπροσθέτως για χρόνια οι συγγενείς αγνοουμένων υπέφεραν περιμένοντας και μερικώς, έστω, «ζώντας στο παρελθόν», το οποίο παρεμπόδιζε μερικώς τη φυσιολογική κοινωνική ζωή. Επομένως, η μη διεργασία του τραύματος του παρελθόντος «υποχρεώνει» τα θύματα να συνεχίζουν κανονικά τη ζωή τους, φέροντας ο καθένας το αποτύπωμα του παρελθόντος παράλληλα με τη συνέχιση της ζωής.

¹¹⁶⁸ Stanley Cohen, *ό.π.*, 2021, σ.41.

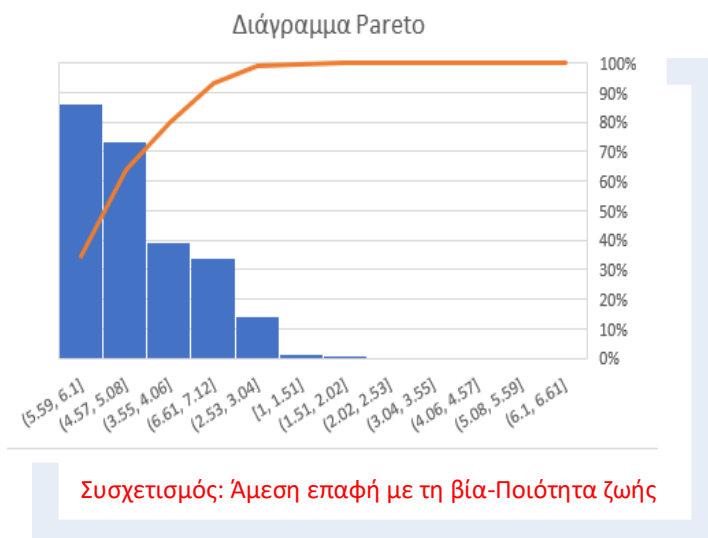
¹¹⁶⁹ Προφορική μαρτυρία Ξ.Κ., μέσω Zoom, Κύπρος, 18/10/2023.

¹¹⁷⁰ Βλ. για περισσότερα στο άρθρο του Ali Baturay στον δικαιοτικό ιστότοπο: <https://penna.cydialogue.org/>, το άρθρο παρατίθεται σε τρεις γλώσσες: Ελληνικά, Τουρκικά, Αγγλικά, όπως όλα τα άρθρα στο συγκεκριμένο ιστότοπο για να έχουν πρόσβαση όλοι οι πολίτες της Κύπρου και όχι μόνο. Το άρθρο παρατίθεται διαδικτυακά: <https://penna.cydialogue.org/o-kathenas-prepei-na-kanei-oti-mporei/?lang=el&fbclid=IwAR1xv9XuOz9jAp7AaUBRQ435XgPUKM1baqI7yf3t2S8-iMO3CDnG2panC38>, (ανακτήθηκε στις 22/7/2023).

Άμεση επαφή με τη βία – Ποιότητα ζωής: Η συσχέτιση αυτή θα επιχειρήσει να μας δείξει τις επιπτώσεις του άμεσου τραύματος που δέχθηκαν οι ερωτώμενοι, σε σχέση με την ποιότητα ζωής τους, όπως και να διερευνήσει τυχόν αποκλίσεις μεταξύ αυτών και όσων δεν είχαν τέτοια τραυματική εμπειρία, στο επίπεδο της ποιότητας ζωής τους. Τα αποτελέσματα της διερεύνησης της στατιστικής εξάρτησης των δύο μεταβλητών είναι τα εξής:

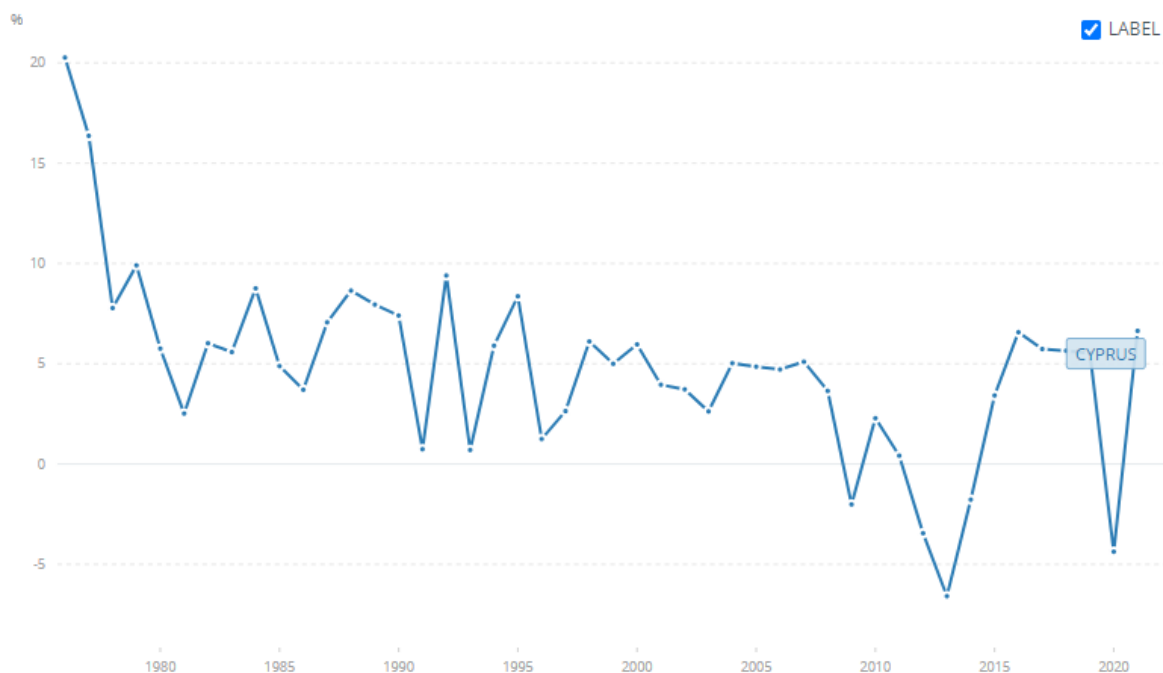
Έλεγχος t του μέσου δύο δειγμάτων συσχετισμένων ζευγών		
	Μεταβλητή 1	Μεταβλητή 2
Μέσος	1.196017424	4.674548849
Διακύμανση	0.157692722	1.238349345
Μέγεθος δείγματος	1613	1613
Συσχέτιση Pearson	1.267231912	
Υποτιθέμενη διαφορά μέσων	0	
βαθμοί ελευθερίας	1606	
t	0.3654787	
P(T<=t) μονόπλευρη	1.2465203	
t κρίσιμο, μονόπλευρο	0.1475895	
P(T<=t) δίπλευρη	-1.2476589	
t κρίσιμο, δίπλευρο	0.01479652	

Το παραπάνω αποτέλεσμα δείχνει ότι οι δύο μεταβλητές δεν σχετίζονται σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, έχουμε ότι $p\text{-value} \gg 0.05$, οπότε και ο καθορισμός των δύο μεταβλητών είναι μάλλον τελείως ανεξάρτητος. Παρατηρούμε, επίσης, ότι κατά μέσο όρο οι ερωτηθέντες θεωρούν ότι η ποιότητα ζωής τους είναι αρκετά καλή ($\mu = 4.674$) ανερχόμενη κοντά στη δεξιά μεριά της κλίμακας, για την εν λόγω ερώτηση.

Στο παραπάνω διάγραμμα Pareto βλέπουμε, επίσης, ότι ο μέσος όρος δεν δέχεται σημαντικές επιδράσεις των μεγάλων αριθμών από το δείγμα (απάντηση: 7), αλλά ότι στην πλειοψηφία τους, οι ερωτηθέντες πολίτες απαντούν στην εν λόγω κλίμακα, μεταξύ 5,59 και 6,1, σε ποσοστό περίπου 85%. Η ερμηνεία των παραπάνω ευρημάτων μπορεί να προέλθει από το γεγονός ότι τόσο η ελληνοκυπριακή κοινότητα, όσο και η τουρκοκυπριακή εμφανίζουν ως οικονομικές περιοχές σημαντικούς αναπτυξιακούς δείκτες. Επιπλέον, για να υποστηρίξουμε αυτό το εύρημα χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση της δικοινοτικής έρευνας, η οποία αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Παρόλο που υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα στις οικονομικές και τις άλλες πτυχές της διευθέτησης του κυπριακού προβλήματος, το «οικονομικό κεφάλαιο» είναι αυτό στο οποίο υπάρχουν λιγότερες τριβές στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων σε σύγκριση με άλλα πιο πολιτικά ευαίσθητα κεφάλαια. Η αυξημένη συνεργασία μεταξύ των δύο κοινοτήτων σε οικονομικά ζητήματα προσφέρει μία ευκαιρία να προετοιμαστούν για διευθέτηση, χωρίς την ανάγκη για συμβιβασμούς σε κρίσιμα ζητήματα που θα μπορούσαν δυνητικά να επιφέρουν πολιτικό κόστος σε έναν από τους δύο ή και στους δύο ηγέτες που συμμετέχουν στη διαδικασία*». ¹¹⁷¹Επομένως, μέσα από τη συνεργασία και τη μη ένταξη του οικονομικού ζητήματος στον πυρήνα των διενέξεων, προκύπτει και ο οδοδείκτης για μια περαιτέρω σύγκλιση, αν ακολουθηθούν παρόμοιοι δρόμοι και στα άλλα ζητήματα.

¹¹⁷¹Fiona Mullen, Mustafa Besim και Μιχάλης Φλωρεντιάδης, *Επιτυγχάνοντας το Μέρισμα της Ειρήνης στην Κύπρο*, Διεθνές Ερευνητικό Ινστιτούτο του Όσλο για την Ειρήνη (PRIO), ΕΚΘΕΣΗ 1/2020, σ.46.

Διαχρονική κίνηση κυπριακού Α.Ε.Π.. Πηγή: [WorldBank, Cyprus-GDP](https://data.worldbank.org/ny/gdp-cy).

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, το Α.Ε.Π. της Κύπρου κινείται σε σταθερά υψηλά επίπεδα, από το 1980 έως σήμερα, ενώ οι κρίσεις του 2010-2015 και του 2020 (πανδημία COVID-19) φαίνεται ότι οδήγησαν μεν σε μια μείωση του Α.Ε.Π., από την οποία, ωστόσο, η κυπριακή οικονομία ανέκαμψε σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Ανάλογες θετικές επιδόσεις σημειώνει και η τουρκοκυπριακή πλευρά.¹¹⁷²

Συμπερασματικά, στο ερώτημα της ποιότητας ζωής φαίνεται ότι οι απαντήσεις που δίδονται σχετίζονται με τους υψηλούς αναπτυξιακούς δείκτες των δύο οικονομιών και την ευρωστία της οικονομίας του νησιού, και όχι με την εμπειρία του τραύματος. Με απλούστερους όρους, οι απαντήσεις που έχουν δοθεί φαίνεται ότι αφορούν περισσότερο στο υλικό επίπεδο ζωής και όχι στις συναισθηματικές-ψυχικές επιδράσεις του τραύματος.

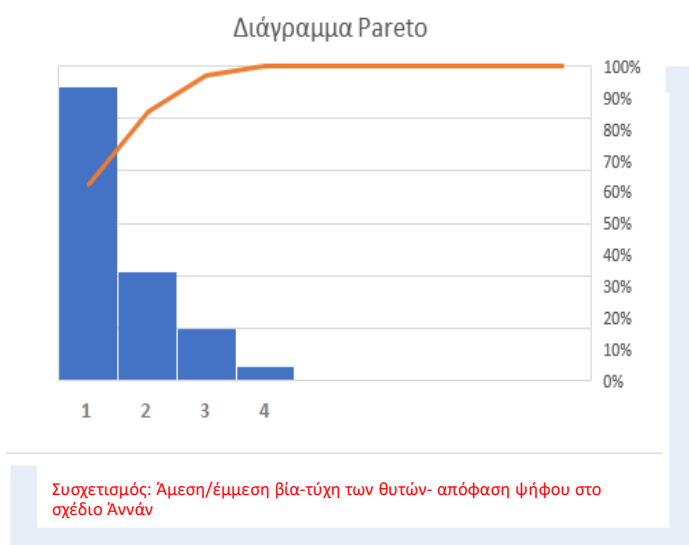
Δημοψήφισμα για το σχέδιο Ανάν- Άμεση επαφή με τη βία - Έμμεση επαφή με τη βία – Απόψεις σε σχέση με την αντιμετώπιση των θυτών: Η συσχέτιση των

¹¹⁷² http://www.kktcmerkezbankasi.org/sites/default/files/yayinlar/bulten/bulten-2014-4_0.pdf

τεσσάρων μεταβλητών επιχειρεί να εξετάσει το κατά πόσο, η άμεση και έμμεση επαφή με τη βία του «Αττίλα», αλλά και οι απόψεις σχετικά με την τύχη των θυτών επιδρούν σημαντικά στην επιλογή ψήφου των ερωτηθέντων, στο δημοψήφισμα που διενεργήθηκε το 2004, σχετικά με το σχέδιο Ανάν. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιούμε το independent samples t-test. Το αποτέλεσμα της ανάλυσης είναι το ακόλουθο:

Έλεγχος t του μέσου δύο δειγμάτων συσχετισμένων ζευγών		
	Μεταβλητή 1	Μεταβλητή 2
Μέσος	1.149523805	3.079542404
Διακύμανση	0.157692722	1.379045216
Μέγεθος δείγματος	1613	1613
Συσχέτιση Pearson	0.037419672	
Υποτιθέμενη διαφορά μέσων	0	
βαθμοί ελευθερίας	1606	
t	0.246975218	
P(T<=t) μονόπλευρη	1.2589771	
t κρίσιμο, μονόπλευρο	0.3248952	
P(T<=t) δίπλευρη	-1.1140578	
t κρίσιμο, δίπλευρο	0.2789643	

Από τα παραπάνω φαίνεται πώς και οι τρεις παράγοντες (άμεση και έμμεση βία, τύχη των θυτών) συσχετίζονται στενά με την απόφαση ψήφου στο σχέδιο Ανάν. Με τη χρήση διαγράμματος Pareto για το σύνολο των απαντήσεων σχετικά με την ψήφο στο σχέδιο Ανάν λαμβάνουμε τον παρακάτω πίνακα:

Επιλογή	Ελληνοκύπριοι		Τουρκοκύπριοι		Συνολικά	
	Ψήφοι	Ποσοστό	Ψήφοι	Ποσοστό	Ψήφοι	Ποσοστό
Υπέρ	99.976	24,17%	77.646	64,91%	177.622	33,30%
Κατά	313.704	75,83%	41.973	35,09%	355.677	66,70%
Άκυρο/Λευκό	14.907	3,48%	5.344	4,28%	20.251	3,66%
Συνολικά	428.587	100	124.963	100	553.550	100
Συμμετοχή	480.564	89,18%	143.636	87,00%	624.200	88,68%

Αποτελέσματα δημοψηφίσματος 2004. Πηγή: [Σχέδιο Ανάν](#)

Καταρχάς, βλέπουμε ότι ένα πολύ σημαντικό ποσοστό των ερωτηθέντων πολιτών υπήρξε ή/και παραμένει αρνητικό σε σχέση με το σχέδιο Ανάν για την Κύπρο, το οποίο, ως γνωστόν, απέρριψε σε ένα ποσοστό 75,83%, η ελληνοκυπριακή πλευρά. Σε κάποιο βαθμό, η παραπάνω καταγραφή αντικατοπτρίζει τα αποτελέσματα και του εν λόγω δημοψηφίσματος. Άλλο ένα ενδιαφέρον εύρημα εντοπίζεται στο γεγονός ότι η συσχέτιση της αρνητικής ψήφου είναι ιδιαίτερα ισχυρή με τη μεταβλητή της στήλης 2, δηλαδή την έκθεση σε έμμεση βία, κάτι που πιθανώς «απηχεί» την ευρύτερη επίδραση των γεγονότων του 1963-64 και 1974 στην ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή κοινωνία του σήμερα. Σε πολλές συζητήσεις με αφηγητές, οι οποίοι ήταν εκτεθειμένοι σε άμεση βία, συζητούσαν για τις επιπτώσεις που έχει ή θα έχει αυτό στους οικείους τους. Αυτό συνέβαινε, διότι κατανοούσαν και οι ίδιοι ότι δεν είναι απαραίτητο να έχουν όλοι οι φορείς του άμεση εμπλοκή με το τραύμα· ορισμένα από τα μέλη της θυματοποιημένης κοινότητας το συμερίζονται έμμεσα.¹¹⁷³

Η μεταβίβαση του εν λόγω τραύματος από αυτούς που το βίωσαν στους απογόνους συντελείται τόσο άμεσα, μέσω της «βασανιστικής κοινοποίησης της τραυματικής εμπειρίας», όσο και μέσω της μεταμνήμης και ασφαλώς του καθήκοντος της μνήμης: την υποχρέωση να συντηρούν και να υπενθυμίζουν την ιστορική μοναδικότητα του γονεϊκού τραύματος ως φυσικοί φορείς της διαίωνισής του και αναζητώντας

¹¹⁷³ Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου*, μετάφραση Σπύρος Κακουριώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ.21-22.

δικαίωση.¹¹⁷⁴ Το αποτύπωμα στους ανθρώπους που ήρθαν σε επαφή με τη βία εμμέσως ήταν ισχυρό και χρήζει προσοχής και περαιτέρω έρευνας επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι δεν ελήφθη επί της ουσίας καμία μέριμνα και γι' αυτή τη μερίδα των ανθρώπων.

Επίσης, βλέπουμε ότι η επίδραση της άποψης για την τύχη των θυτών, δεν σχετίζεται στατιστικά σημαντικά, με την ψήφο στο σχέδιο Ανάν (στήλη 3), ενώ η επαφή με την άμεση βία ασκεί σταθερή επίδραση σε όλες τις άλλες μεταβλητές. *Εν γένει, τα παραπάνω δεδομένα δείχνουν ότι οι δύο κοινότητες ψήφισαν στο σχέδιο Ανάν δεχόμενες τις διαχρονικές και διαγενεακές επιδράσεις του τραύματος, δίχως διεργασία, παράγοντας που παραμένει καθοριστικός στις προσπάθειες εξεύρεσης κοινώς αποδεκτής λύσης, μέχρι και σήμερα.*

Ανταπόκριση σε μελλοντικές ρυθμίσεις για την επίλυση του Κυπριακού ζητήματος- Άμεση επαφή με τη βία - Έμμεση επαφή με τη βία – Απόψεις σε σχέση με την αντιμετώπιση των θυτών: Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιούμε ξανά το independent samples t-test. Το αποτέλεσμα της ανάλυσης είναι το ακόλουθο:

Έλεγχος t του μέσου δύο δειγμάτων συσχετισμένων ζευγών		
	Μεταβλητή 1	Μεταβλητή 2
Μέσος	1.397566504	3.987601425
Διακύμανση	0.279645301	1.3796324
Μέγεθος δείγματος	1613	1613
Συσχέτιση Pearson	0.037045574	
Υποτιθέμενη διαφορά μέσων	0	
βαθμοί ελευθερίας	1606	
t	0.17964287	
P(T<=t) μονόπλευρη	1.02796156	
t κρίσιμο, μονόπλευρο	0.24796551	
P(T<=t) δίπλευρη	1.02992485	
t κρίσιμο, δίπλευρο	0.38745681	

Από τα ευρήματα φαίνεται ότι η άμεση και έμμεση επαφή με τη βία των περιόδων 1963/64-1974, όπως και οι απόψεις σε σχέση με την τύχη των θυτών, επιδρούν σημαντικά στις απόψεις των ερωτηθέντων πολιτών σε σχέση με τις μελλοντικές ρυθμίσεις, που αφορούν σε μια δυνητική επίλυση του Κυπριακού ζητήματος. Ωστόσο,

¹¹⁷⁴Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – Θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ.188-189.

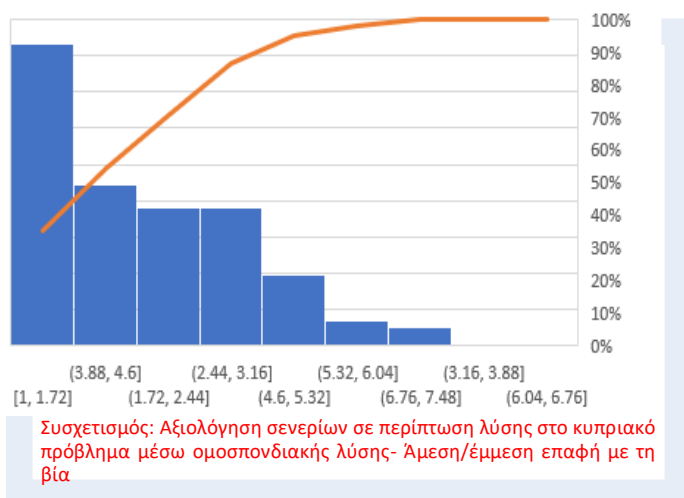
διαφοροποιήσεις παρατηρούνται σε σχέση με τους ανθρώπους που ήρθαν σε άμεση επαφή με τη βία. Η κατηγορία των ανθρώπων αυτών δεν φαίνεται να σχετίζεται με τις απόψεις των ερωτωμένων σχετικά με τη διατήρηση ή μη της κατάστασης στην παρούσα μορφή της, όπως και οι απαντήσεις που δίδονται στο ερώτημα της παρούσας κατάστασης στην Κύπρο, δεν φαίνεται να σχετίζονται με τις αντίστοιχες απαντήσεις που δίδονται για το κατά πόσο, η μετάβαση πρέπει να αφορά σε δύο ξεχωριστά κράτη. Τα παραπάνω διαφορούμενα αποτελέσματα έρχονται ως λογικό επακόλουθο του τραυματικού παρελθόντος, το οποίο δημιουργεί ένα τρίγωνο της θηριωδίας: στην πρώτη γωνία, τα θύματα, τα οποία έχουν υποστεί το τραύμα, στη δεύτερη γωνία, οι θύτες, αυτοί που διέπραξαν τα εγκλήματα, στην τρίτη γωνία οι παρατηρητές-μάρτυρες, αυτοί που βλέπουν και γνωρίζουν τι συνέβη.¹¹⁷⁵ Αυτές οι τρεις ακμές του νοητού σχήματος είναι που πρέπει να «συνομιλήσουν» με στόχο τη μελλοντική διευθέτηση, γεγονός που αναδεικνύει τη σημαντικότητα της θυματοκεντρικής προσέγγισης.

Το παραπάνω εύρημα αποδεικνύει ότι δεν έχει γίνει κατανοητή η συνθήκη του θύματος καθώς και οι ανάγκες που αυτό έχει, επομένως και οι ερωτώμενοι οι οποίοι είναι εκτεθειμένοι σε περιστατικά άμεσης βίας, ερμηνεύεται πως δεν απαντούν υπό αυτό το πρίσμα, αφού δεν έχει γίνει η απαιτούμενη διεργασία. Ομοίως ισχύει, και για τις απαντήσεις που δίδονται στο ερώτημα της παρούσας κατάστασης στην Κύπρο και οι οποίες δεν φαίνεται να σχετίζονται με τις αντίστοιχες απαντήσεις για το κατά πόσο η μετάβαση πρέπει να αφορά σε δύο ξεχωριστά κράτη. Αυτή η διαφοροποίηση μαρτυρά ότι για την πλειονότητα η παρούσα κατάσταση είναι μια προσωρινή συνθήκη, γεγονός που φανερώνει την ανάγκη για ουσιαστική ανάληψη δράσεων για την επίλυση του κυπριακού ζητήματος.

Αξιολόγηση σεναρίων σε περίπτωση λύσης στο Κυπριακό πρόβλημα μέσω ομοσπονδιακού κράτους - Άμεση επαφή με τη βία - Έμμεση επαφή με τη βία: Στο πρώτο υπο-ερώτημα του ερωτήματος Γ17, οι ερωτώμενοι πολίτες απάντησαν ως προς την ομαλότητα της εφαρμογής των επιλεχθέντων πολιτικών και λύσεων που θα διαμορφώσουν ένα ομοσπονδιακό κράτος. Οι απαντήσεις στο ακόλουθο ερώτημα, όπως αποτυπώνεται στο διάγραμμα διαμορφώνονται ως εξής:

¹¹⁷⁵ Stanley Cohen, *ό.π.*, 2021, σ.49.

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.1

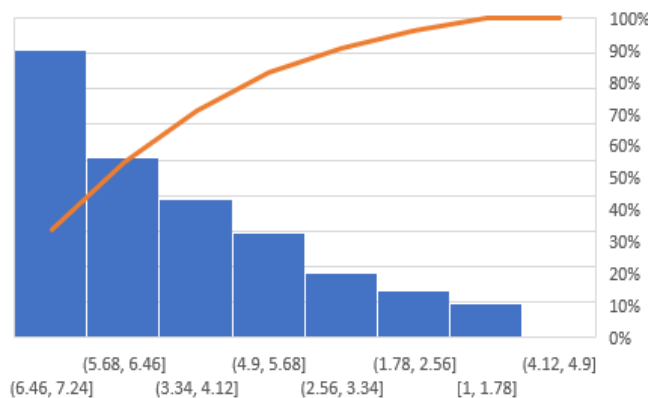

Η παραπάνω καταγραφή αποτυπώνει την έντονη ανησυχία των ερωτώμενων σχετικά με την ομαλότητα εφαρμογής των πολιτικών και λύσεων, στην περίπτωση επίλυσης του Κυπριακού προβλήματος μέσω της επιλογής ενός ομόσπονδου κράτους. Αυτό οφείλεται στην πιθανή διαπίστωση των ερωτώμενων ότι τα πρώτα στάδια της επανένωσης αναμφίβολα θα είναι περίοδος στην οποία θα δοκιμαστούν οι καινούργιοι ομοσπονδιακοί θεσμοί,¹¹⁷⁶ συγχρόνως με την τραυματική συνθήκη και την ανασφάλεια έναντι της «άλλης» κοινότητας.

Στο δεύτερο ερώτημα του ερωτήματος Γ17, οι ερωτώμενοι απάντησαν ως προς την πιθανότητα δημιουργίας εντάσεων που ενδέχεται να οδηγήσουν στην κατάρρευση ενός ομόσπονδου κράτους και της συναφούς συμφωνίας. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν ως εξής:

¹¹⁷⁶Fiona Mullen, MustafaBesim και Μιχάλης Φλωρεντιάδης, *Επιτυγχάνοντας το Μέρισμα της Ειρήνης στην Κύπρο*, Διεθνές Ερευνητικό Ινστιτούτο του Όσλο για την Ειρήνη (PRIO), ΕΚΘΕΣΗ 1/2020, σ.46.

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.2

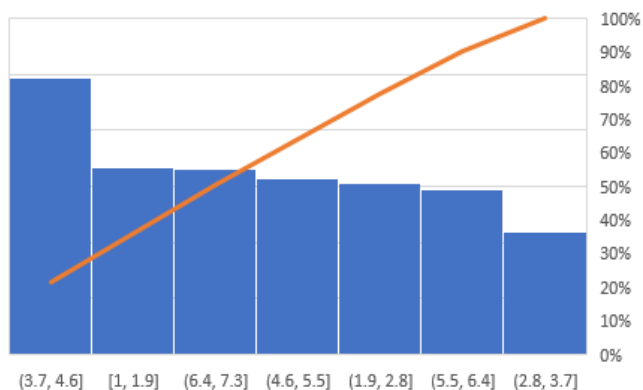

Υπάρχει η πιθανότητα δημιουργίας εντάσεων που ενδέχεται να οδηγήσουν στην κατάρρευση ενός ομόσπονδου κράτους ή μιας συναφούς συμφωνίας;

Και σε αυτό, εντοπίζεται η έντονη ανησυχία για την παραβίαση της συμφωνίας και το ξέσπασμα εντάσεων και αναταραχών μεταξύ των δύο κοινοτήτων που θα οδηγήσουν, σχεδόν με απόλυτη βεβαιότητα, στην κατάρρευση του ομόσπονδου κράτους. Τα ευρήματα στο ερώτημα αυτό εναρμονίζονται πλήρως με το προηγούμενο ερώτημα.

Στο τρίτο ερώτημα της ενότητας 17, τα μέλη του δείγματος ρωτήθηκαν σχετικά με το επίπεδο οικονομικής ευημερίας, που η κοινωνία του ομόσπονδου κράτους πρόκειται να απολαύσει μελλοντικά, και μετά την ενοποίηση των δύο κοινοτήτων. Οι απαντήσεις που δόθηκαν είναι οι εξής:

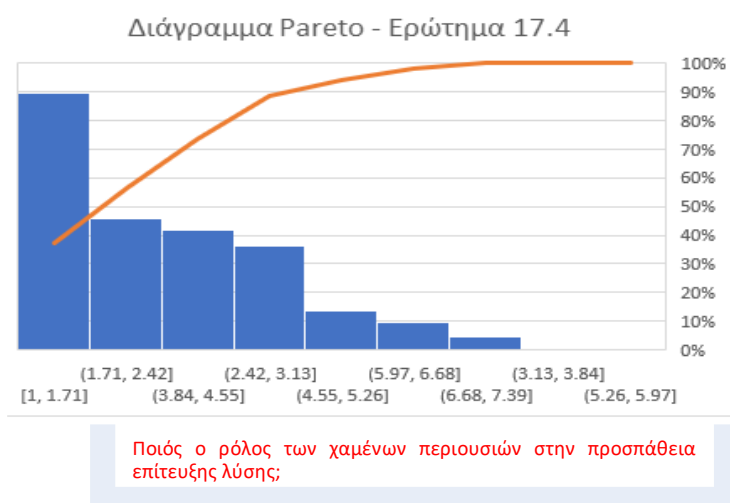
Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.3

Ποιά η δυνατότητα συμβολής ενός ομόσπονδου κράτους στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας;

Στα ευρήματα του εν λόγω ερωτήματος εντοπίζουμε μια περισσότερο θετικά μετριοπαθή στάση των ερωτωμένων πολιτών, οι οποίοι φαίνεται πως κατά μέσο όρο αναγνωρίζουν τη δυνατότητα συμβολής ενός ομοσπονδιακού κράτους στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι και η παραπάνω διαπίστωση της έρευνας των Fiona Mullen, Mustafa Besim και Μιχάλη Φλωρεντιάδη, η οποία διατυπώνεται στη σύνοψη: *Η λύση του κυπριακού προβλήματος θα δημιουργούσε νέες αγορές για όλη την Κύπρο. Θα άνοιγε μία νέα αγορά αξίας 650 δισεκατομμυρίων Ευρώ της Τουρκίας στους Ελληνοκύπριους, ειδικότερα σε σχέση με τομείς όπως ο τουρισμός και οι επαγγελματικές υπηρεσίες και θα παρείχε στους Τουρκοκύπριους άμεση πρόσβαση στην αγορά της Ε.Ε. αξίας 16 τρις Ευρώ. Κάτι τέτοιο θα αποτελούσε σημαντική ενίσχυση όλου του νησιού στους τομείς του τουρισμού, των επαγγελματικών υπηρεσιών, της ναυτιλίας και, μακροπρόθεσμα, της ανώτερης εκπαίδευσης. Η αλλαγή που θα επέλθει στους τομείς αυτούς θα αντανακλάται επίσης και στο λιανικό και το χονδρικό εμπόριο ενισχύοντας σημαντικά αυτούς τους τομείς.*¹¹⁷⁷

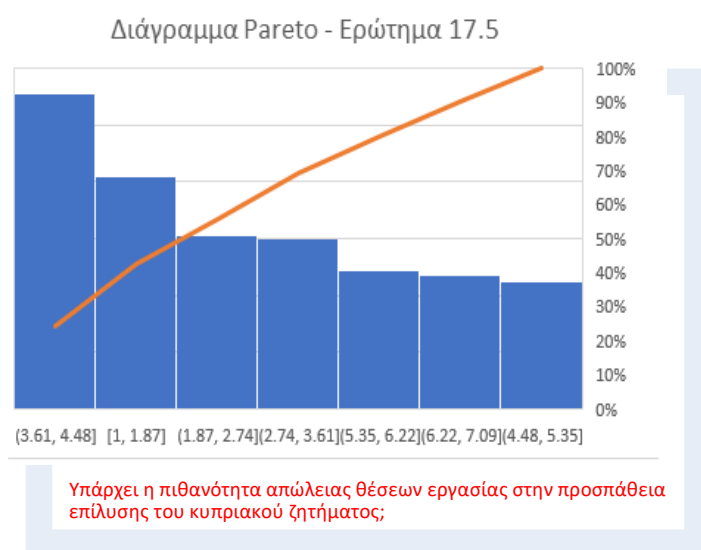
Στο τέταρτο ερώτημα, οι συνεντευξιαζόμενοι ρωτήθηκαν σχετικά με το κατά πόσο, μετά την εφαρμογή της λύσης ενός ομοσπονδιακού κράτους, θα επιλυθεί και το ζήτημα της επιστροφής των περιουσιών. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν όπως παρακάτω:

¹¹⁷⁷ Στο ίδιο.

Από τα παραπάνω ευρήματα αναδεικνύεται η αντίληψη ότι το ζήτημα των χαμένων περιουσιών νοείται ως ζήτημα, το οποίο δεν μπορεί να επιλυθεί ούτε στην περίπτωση ενός ομοσπονδιακού κράτους. Πρόκειται για ένα ζήτημα το οποίο στη σκέψη των ερωτηθέντων αποτελεί μάλλον μια υπόθεση οποία ολοκληρωτικά ανήκει στο παρελθόν και δεν μπορεί να διευθετηθεί αποτελεσματικά. Αυτή η διαπίστωση, έρχεται ως επακόλουθο της μη πολύπλευρης επεξεργασίας του παρελθόντος με απόρροια αυτό το αδιέξοδο. Η αναγκαιότητα διευθέτησης των επίμαχων/τραυματικών ζητημάτων, απαιτεί ειλικρίνεια και αποδοχή των δεινών και των δυο κοινοτήτων, η οποία θα οδηγήσει στο να συμπεριληφθούν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και αυτά τα ακανθώδη ζητήματα.

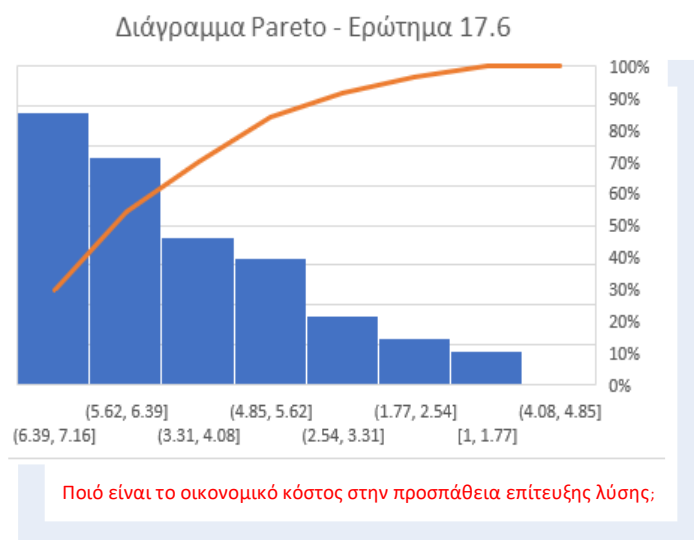
Στο ερώτημα 17.5, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν ν' απαντήσουν σχετικά με το κατά πόσο θεωρούν ότι η ομοσπονδιακή λύση πρόκειται να επιφέρει αύξηση της ανεργίας. Στο ερώτημα αυτό, οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν ως εξής:

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η απώλεια θέσεων εργασίας δεν προβάλλει ως ιδιαίτερα πιθανό σενάριο στη σκέψη των ερωτώμενων ή ζήτημα που να συνδέεται στενά, με τη διαμόρφωση ενός ομοσπονδιακού κράτους στην Κύπρο. Το γεγονός αυτό πηγάζει από τη θετική εντύπωση των ερωτώμενων στην ενδεχόμενη λύση όσον αφορά στο οικονομικό ζήτημα. Αυτό είναι κάτι που πηγάζει και από σχετικές έρευνες. Ο κύριος λόγος για τον οποίο η οικονομία θα ωφεληθεί από τη διευθέτηση, είναι ο

θετικός αντίκτυπος της συνολικής βελτίωσης της οικονομίας. Παραθέτουμε ως στοιχείο επαλήθευσης των λεγομένων το ενδεικτικό παράδειγμα του χονδρικού και λιανικού εμπορίου: «πρόσθετοι τουρίστες θα δημιουργήσουν νέα ζήτηση για ξενοδοχειακές προμήθειες, τρόφιμα και ποτά, ρούχα και παπούτσια, και δώρα, ενώ οι πρόσθετοι φοιτητές θα δημιουργήσουν ζήτηση για τρόφιμα και ρούχα (όπως επίσης και για τη διαμονή τους). Το άνοιγμα της τουρκικής αγοράς στους Ελληνοκύπριους και της αγοράς της Ε.Ε. στους Τουρκοκύπριους θα διευρύνει τις επιλογές για τις χονδρικές πωλήσεις, ενώ η αναπτυσσόμενη οικονομία θα δημιουργήσει περισσότερη ζήτηση γενικά για τον τομέα μέσω της αυξημένης απασχόλησης».¹¹⁷⁸

Στο ερώτημα 17.6, οι συνεντευξιαζόμενοι απάντησαν στο κατά πόσο, το κόστος μιας ομοσπονδιακής λύσης θα ήταν υπερβολικά υψηλό, οδηγώντας σε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Οι απαντήσεις που δόθηκαν είναι οι εξής:

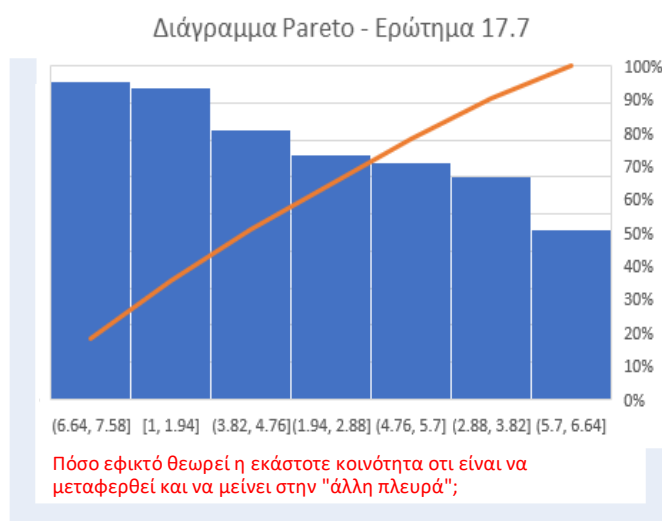

Τα παραπάνω δεδομένα δείχνουν ότι υφίσταται σοβαρή ανησυχία ως προς το κόστος μιας ομοσπονδιακής λύσης και την επίδρασή του στην κυπριακή οικονομία. Σε αυτό το σημείο εντοπίζουμε μια διαφοροποίηση, η οποία μπορεί να προέρχεται από πολλούς παράγοντες και όχι αυστηρά από τα οικονομικά κριτήρια, αλλά από ζητήματα ευρύτερης ανησυχίας σε περίπτωση λύσης, και συγκεκριμένα μιας ομοσπονδιακής λύσης.

Στο ερώτημα 17.7, οι συνεντευξιαζόμενοι απάντησαν στο κατά πόσο η ελληνοκυπριακή μερίδα του πληθυσμού πιστεύεται ότι θα μπορεί να μετακινηθεί και

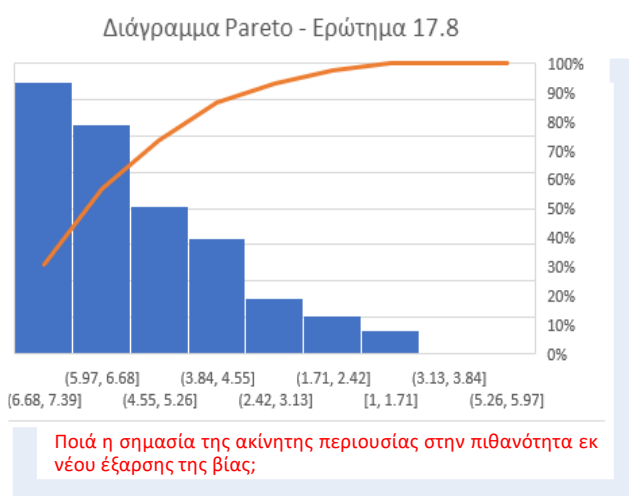
¹¹⁷⁸Fiona Mullen, Mustafa Besim και Μιχάλης Φλωρεντιάδης, *ό.π.*, 2020, 26.

να διαμείνει στην τουρκοκυπριακή πλευρά, και το αντίστροφο. Οι απαντήσεις που δόθηκαν είναι οι εξής:

Στο ερώτημα αυτό τα δεδομένα δείχνουν μια έντονη διχογνωμία των ερωτώμενων. Σχεδόν σε ίδιο ποσοστό οι ερωτώμενοι πολίτες απαντούν ότι κάτι τέτοιο αποκλείεται να συμβεί ή θα συμβεί με απόλυτη βεβαιότητα. Ο «διχασμός» αυτός μπορεί να ερμηνευθεί τόσο από την αβεβαιότητα για τις προθέσεις της «άλλης» κοινότητας, όσο και από το επίπεδο σχετικής εμπιστοσύνης στην επίδραση των διεθνών θεσμών, που θα λειτουργήσουν ως εγγυητές, τέτοιων πληθυσμιακών ανταλλαγών.

Στο ερώτημα 17.8, ζητήθηκε η έκφραση άποψης σχετικά με το κατά πόσο διαφωνίες σχετικά με την κτήση και ιδιοκτησία γης και ακινήτων αξιών στο νησί, μπορούν να οδηγήσουν σε νέες εντάσεις, ακόμα και σε χρήση βίας. Οι απαντήσεις στο εν λόγω ερώτημα είναι οι εξής:

Σύμφωνα με το παραπάνω διάγραμμα, το ζήτημα της ιδιοκτησίας γης και ακινήτων αναμένεται με βεβαιότητα να οδηγήσει σε εντάσεις και βία, γεγονός που διαπιστώνεται και από τις δύο κοινότητες ερωτώμενων. Το εύρημα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί τόσο από τις διαχρονικές πολιτικές εποικισμού που εφαρμόστηκαν και στις δύο κοινότητες, αλλά και από τη μνήμη της ίδιας της φύσης της εισβολής και των δικαιοδικών διαμαχών του 1963-64, που οδήγησε στην εδαφική κατάκτηση τμήματος της Κύπρου, και βέβαια σε μια γεωγραφική και εδαφική κατάτμηση του νησιού. Ειδικότερα, το ζήτημα της ιδιοκτησίας γης και ακινήτων παραμένει έως και σήμερα ακανθώδες. Για ν' αντιληφθεί κανείς το περιουσιακό ζήτημα, πρέπει να το χωρίσει σε δυο μέρη και να δει τα πλαίσια που επικρατούν και στις δύο κοινότητες του νησιού. Το ένα πλαίσιο αφορά στο τι γίνεται στις ελεύθερες περιοχές, όπου εφαρμόζεται ο νόμος της Κυπριακής Δημοκρατίας χωρίς κανένα εμπόδιο.

Το δεύτερο είναι το τι γίνεται στα κατεχόμενα, όπου επιπρόσθετα εφαρμόζεται ο «νόμος» της υποτελούς στην Τουρκία τοπικής διοίκησης, για τον οποίο ευθύνη έχει η Τουρκία που εμμέσως έχει την κατοχή και τον έλεγχο των εκεί περιουσιών. Στην Κυπριακή Δημοκρατία υπάρχει το Κτηματολόγιο, το οποίο για τα κατεχόμενα στην Κερύνεια και την Αμμόχωστο δίνει πιστοποιητικά ιδιοκτησίας τα οποία εκδίδονται μετά το 1974, αφού οι Τούρκοι πήραν τα μητρώα των Κτηματολογίων. Τώρα, η τουρκοκυπριακή διοίκηση με το άρθρο 159 του «Συντάγματος» λέει πως όλες οι εγκαταλειφθείσες περιουσίες των Ε/Κ (κατά τη δική τους εκδοχή) περιέρχονται στην κυριότητα της διοίκησης. Κατά το δικό τους δίκαιο, αυτές οι περιουσίες ανήκουν στη διοίκηση η οποία και διαχειρίζεται τις περιουσίες αυτές. Ο μόνος νόμιμος τρόπος για να σταματήσει τη διαχείριση από τη διοίκηση είναι η προσφυγή στην Επιτροπή Ακίνητης Ιδιοκτησίας της Τουρκίας, στην κατεχόμενη Λευκωσία (Ε.Α.Ι.).¹¹⁷⁹

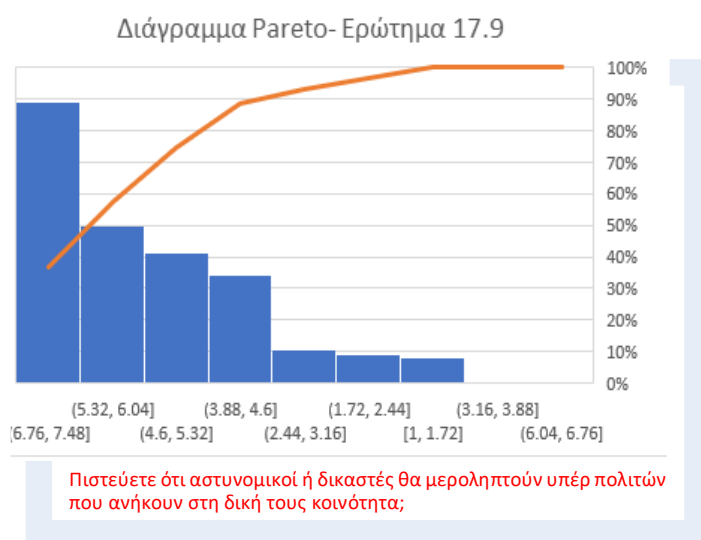
Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Ε.Δ.Α.Δ.) υποστηρίζει στη φηνομολογία του για την Κύπρο ότι το καθεστώς των συνεχιζόμενων διαπραγματεύσεων δεν δικαιολογεί τη μη-εξεύρεση λύσεων για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹¹⁸⁰ Όλα τα θύματα παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχουν δικαίωμα αποζημίωσης. Διαφορετικά θύματα έχουν διαφορετικές

¹¹⁷⁹ <https://politis.com.cy/politis-news/cyprus/657051/achilleas-dimitriadis-ston-p-parenergiees-sto-perioysiako-apo-ti-mi-lysi-toy-kypriakoy?fbclid=IwAR3r1EVkkI9MRphCHoSM69a0meP8y1DQoED7usAy1bxIPwIcImplTIdbfak>, (ανακτήθηκε στις 21/7/2023).

¹¹⁸⁰ Στο ίδιο.

ανάγκες και οι ανάγκες αυτές μπορεί ν' αλλάξουν με την πάροδο του χρόνου. Το είδος της απαιτούμενης αποζημίωσης μπορεί, επίσης, να διαφέρει ανάλογα με την οικονομική τάξη, το φύλο, την ηλικία και την κοινωνική ταυτότητα του θύματος. Οι γυναίκες, για παράδειγμα, βιώνουν τις παραβιάσεις με σημαντικά διαφορετικούς τρόπους από τους άνδρες και οι εμπειρίες τους δεν πρέπει να περιορίζονται στη σεξουαλική ή έμφυλη βία και τις συνέπειές της. Επομένως, γίνεται κατανοητή η ανάγκη πολύπλευρης αντιμετώπισης των τετελεσμένων που δημιούργησε το τραυματικό παρελθόν και στις δυο κοινότητες, προσβλέποντας σε ένα πιο ευοίωνο μέλλον.

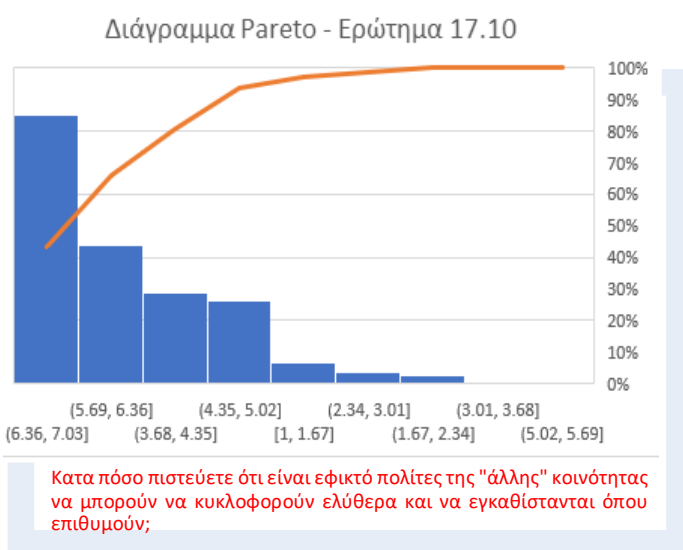
Στο επόμενο ερώτημα, οι συνεντευξιαζόμενοι πολίτες ερωτήθηκαν σχετικά με το κατά πόσο αστυνομικοί και δικαστές θα μεροληπτούν υπέρ των ανθρώπων από την δική τους κοινότητα. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν ως εξής:

Οι απαντήσεις δείχνουν ότι και αυτό το σενάριο θεωρείται ως μάλλον βέβαιο στη σκέψη και των δύο κοινοτήτων. Τούτο μπορεί να ερμηνευθεί τόσο από την εδραιωμένη καχυποψία σε σχέση με την «άλλη» κοινότητα κατά την πάροδο των ετών, όσο και από το γεγονός της κρίσης των θεσμών αστυνόμευσης και δημόσιας τάξης, στη συνείδηση των πολιτών, το οποίο παρατηρείται και διεθνώς. Παρόμοια ζητήματα προέκυψαν και μέσα από την έρευνα. Ενδεικτική και διαφωτιστική του κλίματος καχυποψίας ανάμεσα στις δυο κοινότητες είναι η διατύπωση ενός αφηγητή: «Υπήρχαν πολλά ζητήματα, εκφοβισμός. Οι Ελληνοκύπριοι αστυνομικοί, ας πούμε μάς έκαναν έλεγχο ακόμα και στις πατάτες, αν έχουμε όπλα μέσα και τις έβγαζαν μία-μία. Οι Τουρκοκύπριοι αστυνομικοί

δεν μπορούσαν να φύγουν έξω από το χωριό».¹¹⁸¹ Τα τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος φανερώνουν την αναγκαιότητα δημιουργίας δράσεων συλλογικής συμμετοχής των δυο κοινοτήτων, καθώς σε μια ενδεχόμενη λύση δεν θα έχει εύρυθμη εφαρμογή με τα επίπεδα καχυποψίας τόσο ισχυρά και με τα τραυματικά γεγονότα που βίωσε ο κάθε πολίτης να παραμένουν δίχως διεργασία.

Στο ερώτημα 17.10, οι ερωτηθέντες πολίτες κλήθηκαν ν' απαντήσουν σχετικά με το κατά πόσο, πολίτες της «άλλης» κοινότητας θα μπορούν να κυκλοφορούν και να εγκατασταθούν ελεύθερα στη δική τους. Οι απαντήσεις διαμορφώνονται και εδώ ως εξής:

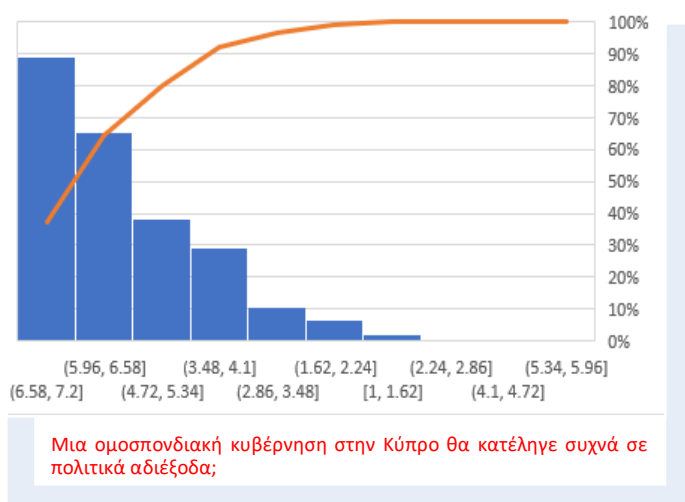

Τα ευρήματα σε αυτό το υπο-ερώτημα εκφράζουν ξανά τα έντονα εδαφικά ζητήματα που προέκυψαν μετά τη διχοτόμηση του νησιού και εμφανίζονται και σε προηγούμενα ερωτήματα, όπως και την ευρύτερη διστακτικότητα, απέναντι στην κοινότητα των «άλλων».

Στο ερώτημα 17.11, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να διατυπώσουν τις απόψεις τους σχετικά με το κατά πόσο μια ομοσπονδιακή κυβέρνηση στην Κύπρο θα κατέληγε συχνά σε πολιτικά αδιέξοδα. Οι απαντήσεις που δόθηκαν οργανώνονται ως εξής:

¹¹⁸¹ Προφορική μαρτυρία S.M., Κύπρος, 26/10/2022.

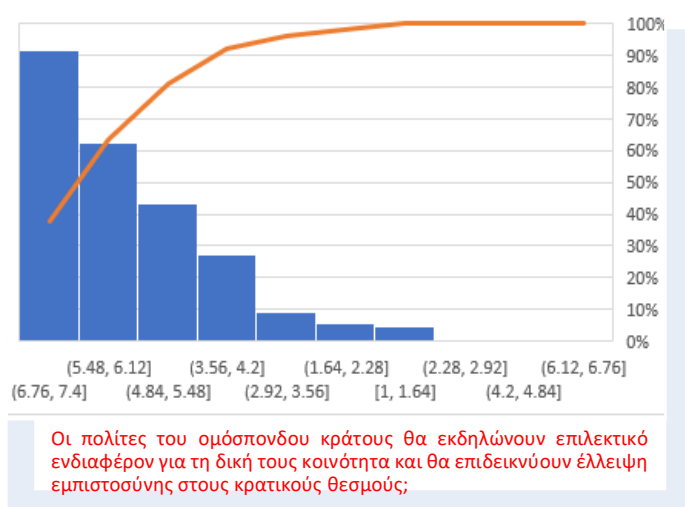
Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.11

Τα δεδομένα του ερωτήματος αυτού παρουσιάζουν, θα λέγαμε, μια ενότητα με τους προβληματισμούς που αποτυπώνονται και σε προηγούμενα ερωτήματα, καθώς η μεγαλύτερη πλειοψηφία των ερωτώμενων θεωρεί ότι μια ομοσπονδιακή κυβέρνηση θα αντιμετώπιζε, με μεγάλη βεβαιότητα, σοβαρά αδιέξοδα και προβλήματα διακυβέρνησης.

Στο 17.12, οι συνεντευξιαζόμενοι απαντούν σχετικά με το κατά πόσο, οι πολίτες του ομόσπονδου κράτους θα εκδηλώνουν επιλεκτικό ενδιαφέρον για τη δική τους κοινότητα και θα επιδεικνύουν έλλειψη εμπιστοσύνη στους κρατικούς θεσμούς. Τα αποτελέσματα του ερωτήματος, οργανώνονται όπως παρακάτω:

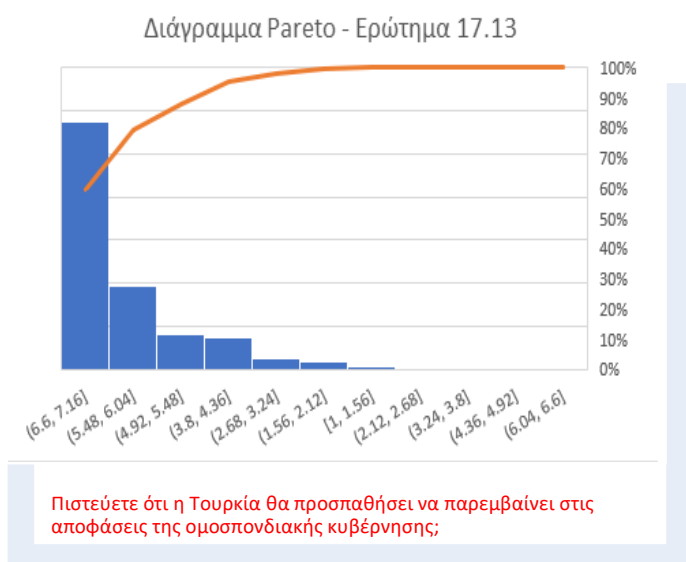
Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.12

Από τα παραπάνω, βλέπουμε ότι και στην περίπτωση αυτή, οι ερωτώμενοι επιδεικνύουν χαμηλή εμπιστοσύνη στους θεσμούς και ευρύτερα, στη λύση ενός

ομόσπονδου κράτους για την Κύπρο, θεωρώντας ότι αυτό και οι θεσμοί του δεν θα κατορθώσουν να επιλύσουν το ζήτημα της εστίασης ενδιαφέροντος των πολιτών στη δική τους κοινότητα. Μέσα από την ύπαρξη ευρημάτων που ομολογούν την ύπαρξη ανησυχίας και ανασφάλειας ως μια ενδεχόμενη λύση επιβεβαιώνεται η αναγκαιότητα δημιουργίας κλίματος εμπιστοσύνης και διαλόγου με απώτερο σκοπό τη μελλοντική ειρηνική συμβίωση των δυο κοινοτήτων. Η χαμηλή εμπιστοσύνη στους θεσμούς μαρτυρά εμμέσως και την χαμηλή εμπιστοσύνη σε μια βιώσιμη λύση, δείγμα της αναγκαιότητας δημιουργίας εναλλακτικών δρόμων για την καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης.

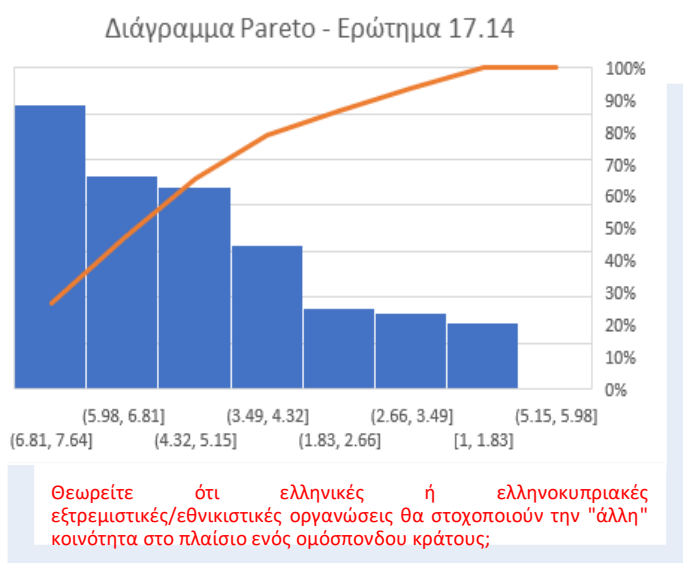
Στη συνέχεια, τέθηκε το ερώτημα κατά πόσο η Τουρκία θα προσπαθεί να παρεμβαίνει στις αποφάσεις της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Οι απαντήσεις αναπτύχθηκαν ως εξής:

Στο ερώτημα αυτό εκφράζεται σχεδόν απόλυτη βεβαιότητα για την παρέμβαση της Τουρκίας στα εσωτερικά ζητήματα ενός ομοσπονδιακού κυπριακού κράτους. Το εύρημα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί, τόσο σε σχέση με την ευρύτερη καχυποψία προς την τουρκοκυπριακή πλευρά, όσο και με την έντονα επιθετική πολιτική που η Τουρκία ασκεί διαχρονικά στο Αιγαίο, στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, επιχειρώντας ν' αποτελέσει γεωστρατηγικό παράγοντα διαμόρφωσης της διεθνούς κατάστασης, στον άξονα Μεσόγειος-Μέση Ανατολή. Άλλωστε, στις πρόσφατες εξελίξεις, η άποψη αυτή ενισχύεται από την μεθόδευση της Τουρκίας για την ένταξη του τουρκοκυπριακού «ψευδοκράτους» στον Οργανισμό Τουρκογενών Κρατών, με την ιδιότητα του

παρατηρητή, αποδίδοντας κύρος, σε μια μη διεθνώς αναγνωρισμένη, οιονεί κρατική οντότητα.¹¹⁸²

Στο ερώτημα 17.14, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν σχετικά με το κατά πόσο θεωρούν ότι ελληνικές ή ελληνοκυπριακές εξτρεμιστικές και εθνικιστικές οργανώσεις της κάθε πλευράς, θα στοχοποιήσουν τον «αντίπαλο», στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού κράτους. Οι απαντήσεις διαμορφώνονται όπως παρακάτω:

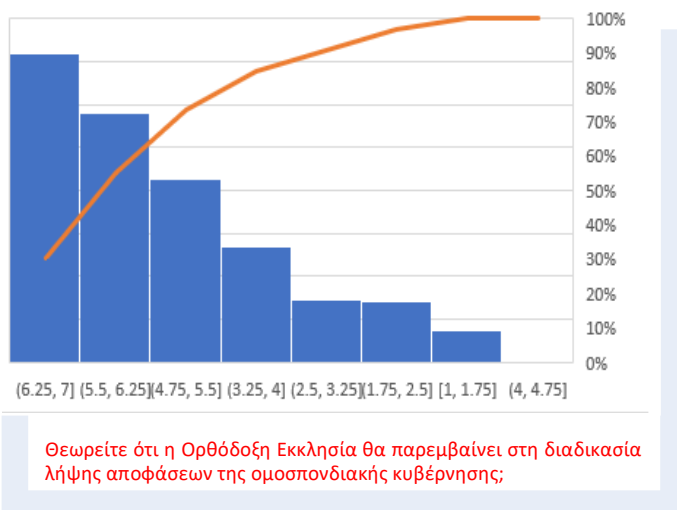

Από τα παραπάνω βλέπουμε ότι ενώ η απάντηση διαμορφώνεται ως θετική, εν γένει η ισχύς των συγκεκριμένων παρακρατικών, εξτρεμιστικών και εθνικιστικών οργανώσεων δεν προσμετράται ως ιδιαίτερα σημαντική, τουλάχιστον όχι σε σχέση με την επίδραση της Τουρκίας, στα εσωτερικά ενός δυνητικά ομόσπονδου κράτους, στην Κύπρο.

Στο επόμενο ερώτημα, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν ως προς το κατά πόσο η Ορθόδοξη Εκκλησία θα προσπαθεί να παρεμβαίνει στη διαδικασία λήψης αποφάσεων της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Οι απαντήσεις στο υπο-ερώτημα 17.15 αναπτύχθηκαν ως εξής:

¹¹⁸² Καθημερινή, 12/11/2022, στον [σύνδεσμο](#) (ανακτήθηκε στις 28/06/2023).

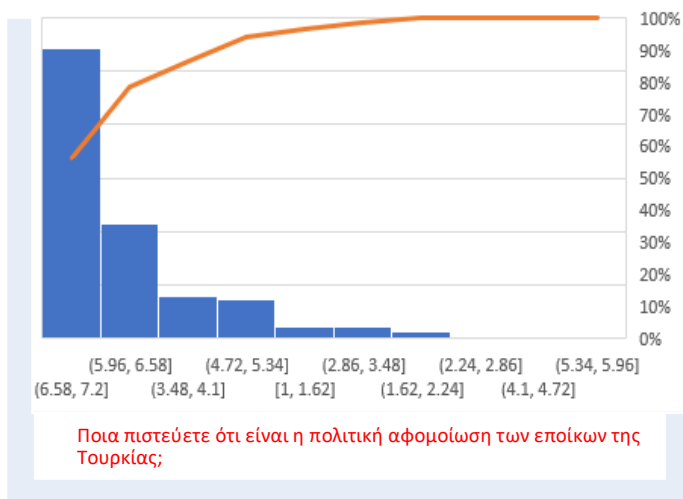
Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.15

Και σε αυτό το ερώτημα, οι ερωτώμενοι απαντούν θετικά, θεωρώντας ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία αποτελεί παράγοντα επίδρασης, σε ένα σενάριο ομόσπονδου κράτους. Το εύρημα ερμηνεύεται τόσο σε σχέση με το γεγονός της υπάρχουσας καχυποψίας των δύο κοινοτήτων, ως προς τους θεσμούς της «άλλης» κοινότητας και τον ρόλο τους, αλλά και με το γεγονός ότι στη σύγχρονη ιστορία του νησιού η Ορθόδοξη Εκκλησία διαδραμάτισε κομβικό πολιτικό (εθναρχικό) ρόλο.

Στο ερώτημα 17.16 οι ερωτώμενοι απαντούν σχετικά με τον κίνδυνο αφομοίωσης των εποίκων της τουρκοκυπριακής πλευράς. Οι απαντήσεις διαμορφώνονται ως εξής:

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.16

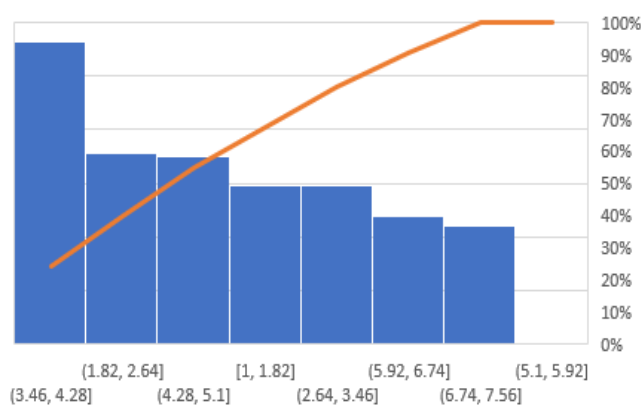
Από τα παραπάνω, οι ερωτώμενοι φαίνονται σχεδόν απολύτως βέβαιοι ότι οι έποικοι διατηρούν ισχυρή προσήλωση στην Τουρκία και αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως Τούρκους. Σημαντικό στη συμπερίληψη των παραμέτρων είναι ότι

και κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της παρούσας έρευνας υπήρχε αυτή η διαπίστωση και στις δυο κοινότητες για τους εποίκους. Γεγονός που μπορούσε να νοηθεί ως στερεότυπο, καθώς μέσα από την έρευνα εντοπίσαμε εποίκους που μας είπαν ότι «εγώ έκανα οικογένεια εδώ και τα παιδιά μου γεννήθηκαν εδώ και γνωρίζουν σαν πατρίδα την Κύπρο. Τι πρέπει να θεωρούμαι;».¹¹⁸³ Αυτό το αναφέρει με την πρόθεση ν' αναδειχθεί ένα σημαντικό ζήτημα, δηλαδή της αφομοίωσης και του αυτοπροσδιορισμού αρκετών εξ αυτών ως Κυπρίων μετά από τόσα χρόνια διαμονής στο νησί. Εδώ προκύπτουν ζητήματα που χρήζουν επιπλέον διερεύνησης, όπως το τι αισθάνονται οι έποικοι από την Τουρκία έχοντας ως παράμετρο τη χρονική περίοδο εγκατάστασής τους. Συνεπώς, χωρίς να μπορούμε ν' απαντήσουμε με βεβαιότητα σχετικά με την πολιτική και εθνική συνείδηση των εποίκων, τα παραπάνω ευρήματα μπορούν να ερμηνευθούν από την πολιτική εργαλειοποίηση των εποικισμών από την Τουρκία, αλλά και την ισχυρή «πρόσδεση» του τουρκοκυπριακού κράτους στην πολιτική ατζέντα και τις διεθνείς επιδιώξεις της Τουρκίας, γεγονός που δημιουργεί σε ορισμένα σημεία και δυσπιστία ανάμεσα στους Τουρκοκύπριους και τους Τούρκους έποικους.

Στο ερώτημα 17.17, ζητήθηκε η έκφραση άποψης σχετικά με το κατά πόσο, τουρκικές ή τουρκοκυπριακές εξτρεμιστικές ομάδες θα στοχοποιήσουν τους Ελληνοκύπριους, στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού κράτους. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν όπως παρακάτω:

¹¹⁸³ Προφορική μαρτυρία, επιθυμεί να διατηρήσει την ανωνυμία του, Κύπρος, 2/9/2022.

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.17

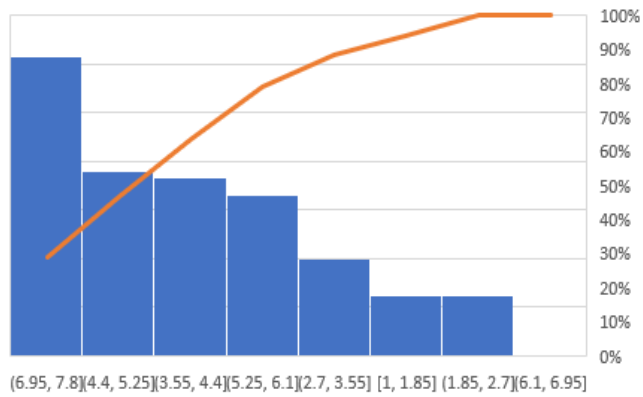

Πιστεύετε ότι τουρκικές ή τουρκοκυπριακές εξτρεμιστικές ομάδες θα στοχοποιήσουν τους ελληνοκύπριους στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού κράτους;

Το σενάριο αυτό φαίνεται ως μέτρια πιθανό για τους ερωτηθέντες, όπως περίπου διαμορφώνεται και η ανάλογη ερώτηση, για τις ελληνικές ή/και ελληνοκυπριακές παρακρατικές, εξτρεμιστικές και εθνικιστικές ομάδες. Συνολικά, λοιπόν, φαίνεται ότι οι ερωτώμενοι πολίτες και των δύο κοινοτήτων, θεωρούν ως καταλυτικότερη την επίδραση άλλων παραγόντων, εντός ενός δυνητικού ομοσπονδιακού κράτους της Κύπρου, όπως η Ορθόδοξη Εκκλησία και το τουρκικό κράτος, γεγονός που φανερώνει μια χρόνια παθογένεια και δυσπιστία ως προς το μέλλον. Μέσα από την παραδοχή αυτή αναδεικνύεται το έλλειμμα διεργασίας των τραυματικών γεγονότων και η αναζήτηση υπευθύνων άκριτα, όχι γιατί δεν ισχύει η επίδραση αυτών των παραγόντων, αλλά γιατί η συνεχής επίκλησή τους μαρτυρά μια ένδεια επιχειρημάτων και αδυναμία ανεύρεσης εναλλακτικού πλαισίου, καθώς και εμμέσως τη συμβολή στη διατήρηση της ανασφάλειας και καχυποψίας της μίας κοινότητας στην άλλη. Επιπροσθέτως, πρέπει να συμπεριληφθεί ως αιτία και η μη εξεύρεση λύσης μέχρι και το διάστημα που διεξήχθη η πρωτογενής έρευνα. Το γεγονός ότι ακόμα δεν επετεύχθη λύση ενδεχομένως μεγεθύνει στις συνειδήσεις των πολιτών την επίδραση των πόλων που φανέρωναν διαφοροποιήσεις και όχι συγκλίσεις.

Στο ερώτημα 17.18, οι συνεντευξιαζόμενοι απαντούν σχετικά με το εάν οι Ελληνοκύπριοι θα προσπαθήσουν να περιθωριοποιήσουν ή ακόμα και να εκδιώξουν τους Τουρκοκύπριους από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση. Οι απαντήσεις δομούνται ως εξής:

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.18

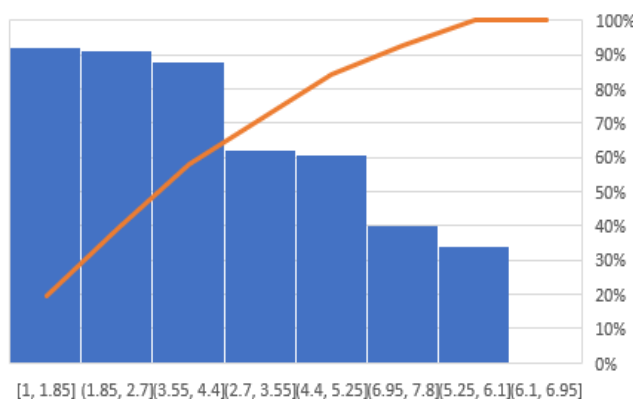

Πιστεύετε ότι οι Ελληνοκύπριοι θα προσπαθήσουν να περιθωριοποιήσουν ή ακόμα και να εκδιώξουν τους Τουρκοκύπριους από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση;

Στο ερώτημα αυτό αποτυπώνεται η άποψη ότι η εκδίωξη των Τουρκοκυπρίων από μια ομοσπονδιακή κυβέρνηση αποτελεί ιδιαίτερα πιθανό σενάριο, εκφράζοντας τις ανησυχίες για τη σταθερότητα ενός τέτοιου κυβερνητικού σχήματος, με γνώμονα τις οδυνηρές εμπειρίες του παρελθόντος της Κύπρου.

Στο ερώτημα 17.19, οι ερωτηθέντες απαντούν ως προς το εάν, εντός ενός ομοσπονδιακού κράτους στην Κύπρο, η τουρκοκυπριακή «συνιστώσα πολιτεία» θα προσπαθήσει να αποσχιστεί και να γίνει ανεξάρτητο κράτος. Οι απαντήσεις οργανώνονται ως εξής:

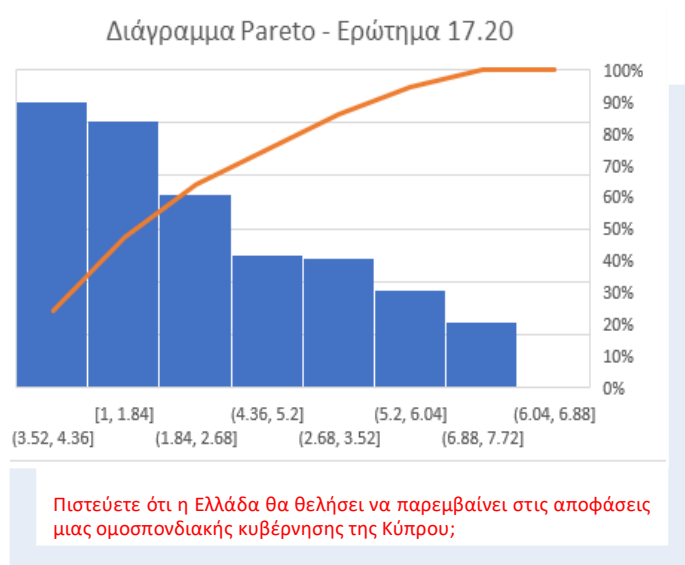
Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.19

Πόσο εφικτό είναι, εντός ενός ομοσπονδιακού κράτους, η τουρκοκυπριακή κοινότητα να αποσχιστεί και να γίνει ανεξάρτητο κράτος;

Όπως φαίνεται από το παραπάνω διάγραμμα, κυρίαρχη απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι το σενάριο αυτό δεν είναι καθόλου ή είναι ελάχιστα πιθανό. Το παραπάνω εύρημα ερμηνεύεται πιθανώς από το γεγονός της επίγνωσης ότι ένα δυνητικό ομοσπονδιακό κράτος, θα διαθέτει διεθνή επικύρωση και έγκριση, και προφανώς διεθνείς θεσμοί, όπως τα Ηνωμένα Έθνη και η Ευρωπαϊκή Ένωση, δεν θα επέτρεπαν μια τέτοια προσπάθεια απόσχισης.

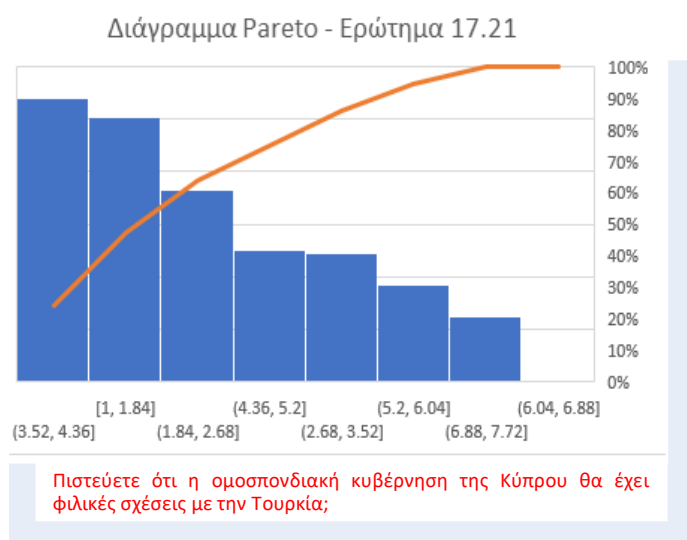
Στο υπο-ερώτημα 17.20, τα μέλη του δείγματος ερωτήθηκαν σχετικά με το κατά πόσο, εντός ενός ομοσπονδιακού κράτους στην Κύπρο, η Ελλάδα θα προσπαθεί να παρεμβαίνει στις αποφάσεις της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Οι απαντήσεις έχουν ως εξής:

Από τα παραπάνω δεδομένα, φαίνεται ότι το σενάριο παρέμβασης της Ελλάδας, εντός των εσωτερικών ζητημάτων ενός ομοσπονδιακού κυπριακού κράτους, νοείται ως μέτρια έως ελάχιστα πιθανό. Το παραπάνω μπορεί να ερμηνευθεί ενδεχομένως από δύο παράγοντες: Καταρχάς, από το γεγονός ότι η Ελλάδα ασκεί διαχρονικά ηπιότερη πολιτική, σχετικά με το κυπριακό ζήτημα και καταφεύγει διεθνώς σε περισσότερο μετριοπαθείς επιλογές, αλλά και από το γεγονός ότι η Τουρκία βρίσκεται σε ισχυρότερη θέση έναντι της Ελλάδας, στη «λεκάνη» της Μεσογείου, παράγοντας που μειώνει μια τέτοια δυνατότητα, για την Ελλάδα. Τα δύο παραπάνω ερωτήματα οδηγούν στην κατανόηση ότι ένα κομμάτι από τα αφηγήματα του παρελθόντος, για τις «Μεγάλες Πατρίδες» εκλείπει, και οι ερωτώμενοι απαντούν στη βάση κατανόησης του πλαισίου ως δικοινοτικού. Αυτό προκύπτει από τη μικρή πιθανότητα που δίνουν στην

εμπλοκή των εγγυητριών δυνάμεων σε περίπτωση λύσης με τη μορφή ομοσπονδιακού κυπριακού κράτους, ένα σημαντικό στοιχείο που δίνει θετικά μηνύματα για τη μετά τη λύση εποχή.

Στο υπο-ερώτημα 17.21 ζητήθηκε η έκφραση άποψης σχετικά με το κατά πόσο, η Ομοσπονδιακή Κύπρος θα είχε καλές και φιλικές σχέσεις με την Τουρκία. Οι απαντήσεις που καταγράφονται είναι οι ακόλουθες:

Και σε αυτό το υπο-ερώτημα, η πλειοψηφία των ερωτωμένων φαίνεται πως υιοθετεί την άποψη ότι η Τουρκία θα έχει μέτριες προς καλές σχέσεις με την Ομοσπονδιακή Κύπρο, και αυτό, καθώς πιθανότατα σταθμίζει την επίδραση του διεθνούς παράγοντα ως καταλυτική για τη διαμόρφωση του κυπριακού ομοσπονδιακού κράτους.

Στο προτελευταίο ερώτημα, οι ερωτώμενοι καλούνται ν'αποκριθούν σχετικά με το κατά πόσο η Τουρκία θα παρεμβαίνει στον τρόπο που η Ομοσπονδιακή Κύπρος θα αποφασίζει να διερευνά και να επωφελείται από τους φυσικούς της πόρους. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν, όπως παρουσιάζονται στο παρακάτω διάγραμμα:

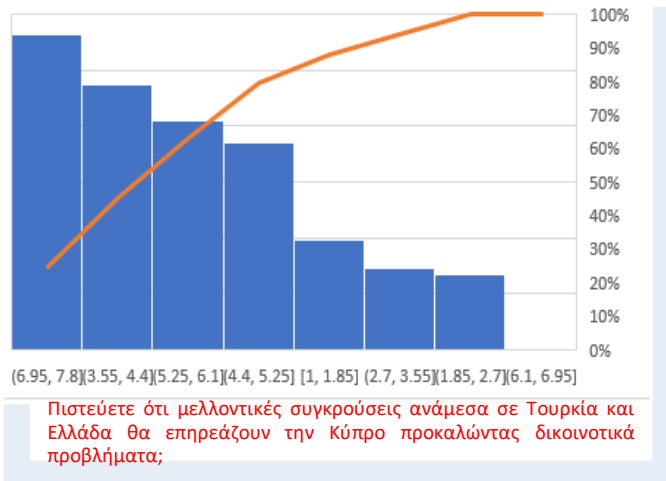
Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.22

Στο ερώτημα αυτό, οι ερωτώμενοι απαντούν σχεδόν με απόλυτη βεβαιότητα ότι η Τουρκία θα παρεμβαίνει στον τρόπο με τον οποίο το κυπριακό ομόσπονδο κράτος διαχειρίζεται τους φυσικούς του πόρους. Το εύρημα αυτό ασφαλώς δεν εκπλήσσει, καθώς στη σύγχρονη επικαιρότητα, η Τουρκία διεκδικεί την αποκλειστικότητα του «ρυθμιστή» στην περιοχή του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου, σχετικά με την υπόθεση της διαχείρισης των πετρελαϊκών κοιτασμάτων και των κοιτασμάτων φυσικού αερίου. Επίσης, αναδεικνύει και την αναγκαιότητα μαζί με την όποια πολιτική λύση επιτευχθεί να υπάρχει και μια ευρεία δικοινοτική προσέγγιση, καθώς μέσα από την καχυποψία, και την έλλειψη εμπιστοσύνης, η συμφωνηθείσα λύση δεν θα έχει έρεισμα ως προς την εφαρμογή της. Σε αυτό κρίνεται σημαντική η κατανόηση των τραυματικών γεγονότων και των δεινών που υπέστη η κάθε κοινότητα στην προσπάθεια διεργασίας τους παρελθόντος. Αυτό θα συμβεί όχι αποκρύπτοντας γεγονότα, αλλά αντιθέτως μιλώντας για το παρελθόν και τα δεινά του. Επιπλέον, η εκ διαμέτρου διαφορετική προσέγγιση σε αυτή την ερώτηση σε σχέση με την προηγούμενη ερώτηση, μαρτυρά και το πώς αναπαράγονται οι στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι οποίες υποσκιάζουν τις προσπάθειες σύγκλισης.

Στο ερώτημα 17.23, οι ερωτηθέντες καλούνται ν' απαντήσουν σχετικά με το κατά πόσο στο μέλλον, συγκρούσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία θα μεταφερθούν στην Κύπρο και θα προκαλέσουν δια-κοινοτικά προβλήματα. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν ως εξής:

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 17.23

Και στο ερώτημα αυτό, οι ερωτώμενοι φαίνονται αρκετά σίγουροι ότι στρατιωτικές διενέξεις μεταξύ των δύο χωρών θα μεταφερθούν εντός του νησιού και θα προκαλέσουν σοβαρά δικοινοτικά προβλήματα. Το εύρημα, βεβαίως, αυτό, συμπληρώνει την εικόνα για την παρεμβατικότητα και επιθετικότητα της Τουρκίας, αλλά και τη γενικευμένη τάση δυσπιστίας για την γειτονική κοινότητα.

Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιούμε ξανά το independent samples t-test. Το αποτέλεσμα της ανάλυσης είναι το ακόλουθο:

Έλεγχος t του μέσου δύο δειγμάτων συσχετισμένων ζευγών		
	Μεταβλητή 1	Μεταβλητή 2
Μέσος	0.028964571	3.48961799
Διακύμανση	1.39842785	0.279645301
Μέγεθος δείγματος	1613	1613
Συσχέτιση Pearson	0.28964557	
Υποτιθέμενη διαφορά μέσων	0	
βαθμοί ελευθερίας	1606	
t	0.17994535	
P(T<=t) μονόπλευρη	1.36970565	
t κρίσιμο, μονόπλευρο	0.32485574	
P(T<=t) δίπλευρη	1.2479657	
t κρίσιμο, δίπλευρο	0.24792227	

Καθώς $p\text{-value} < 0.05$ εντοπίζουμε, επίσης, την ισχυρή αλληλεξάρτηση των παραπάνω μεταβλητών. Το συμπέρασμα δείχνει ότι η ευρύτερη επιφυλακτικότητα έναντι της κοινότητας των «άλλων», η ενισχυμένη ανησυχία για τη στάση της Τουρκίας στο ενδεχόμενο μιας ομοσπονδιακής λύσης στο Κυπριακό, η αντίληψη για τις διάφορες

εξωτερικές επιδράσεις στα εσωτερικά ενός τέτοιου κράτους και εν γένει, η δυσπιστία απέναντι στο ενδεχόμενο ενός ομοσπονδιακού κράτους, σχετίζονται σχετικά ισχυρά με το βίωμα της άμεσης και έμμεσης βίας, και αυτό των τραυματικών και επίμαχων γεγονότων, καθώς και του μεσοδιαστήματος που μεσολάβησε, γεγονός το οποίο σε ένα ακόμα επίπεδο αναδεικνύει την ανάγκη ν'ακουστούν τα θύματα και ν'αποτελέσουν εμβληματικές φιγούρες αυτής της προσπάθειας αντιστροφής του κλίματος.

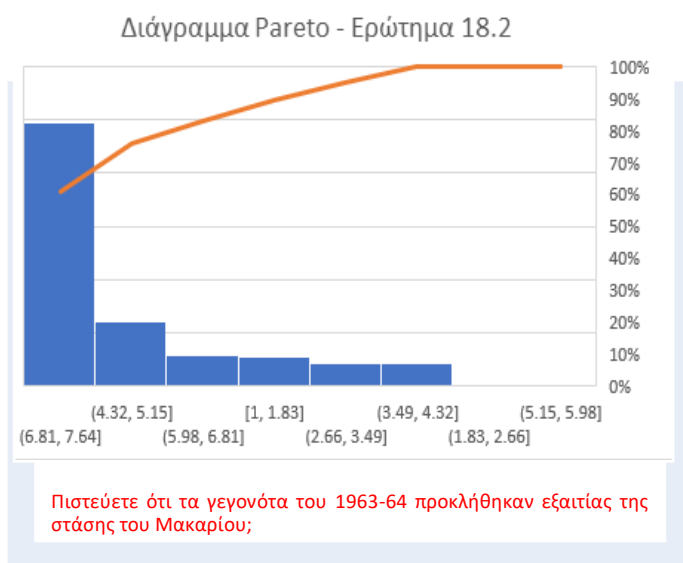
Αξιολόγηση απόψεων για την ιστορία της Κύπρου - Άμεση επαφή με τη βία - Έμμεση επαφή με τη βία: Στο ερώτημα 18.1, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν σχετικά με το κατά πόσο τα γεγονότα του 1963-64 έγιναν εξαιτίας της ανταρσίας των Τουρκοκυπρίων έναντι της Κυπριακής Δημοκρατίας. Με τη χρήση t-test τα εξαγόμενα αποτελέσματα είναι τα ακόλουθα:

Έλεγχος t του μέσου δύο δειγμάτων συσχετισμένων ζευγών		
	Μεταβλητή 1	Μεταβλητή 2
Μέσος	1.146225	0.578941
Διακύμανση	0.147965	1.792254
Μέγεθος δείγματος	1613	1613
Συσχέτιση Pearson	0.025896	
Υποτιθέμενη διαφορά μέσων	0	
βαθμοί ελευθερίας	1606	
t	0.6479547	
P(T<=t) μονόπλευρη	1.9657785	
t κρίσιμο, μονόπλευρο	0.3697544	
P(T<=t) δίπλευρη	1.0795405	
t κρίσιμο, δίπλευρο	0.9846117	

Καθώς $p < 0.05$ στο παραπάνω t-test, διαπιστώνεται ότι οι μεταβλητές βρίσκονται μεταξύ τους σε στατιστικά σημαντική, θετική αλληλοσυσχέτιση. Με βάση τα παραπάνω φαίνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος απαντά θετικά στην παραπάνω ερώτηση θεωρώντας ότι η τουρκοκυπριακή ανταρσία οδήγησε στα γεγονότα του 1963-64. Αυτή η απάντηση φανερώνει την ανάγκη για κοινή πολιτική στην ιστορική εκπαίδευση όσον αφορά στο διχαστικό παρελθόν που θα μπορούσε να βασιστεί στην κριτική παράθεση των αφηγημάτων και των δυο πλευρών, ώστε να

δημιουργηθεί μια κουλτούρα πολυπρισματικής θέασης του παρελθόντος. Στις μετασυγκρουσιακές κοινωνίες (post-conflict societies), αλλά και σε αυτές που βιώνουν μια παρατεταμένη ανενεργή διαμάχη -θα συμπληρώναμε εμείς (Frozen Conflicts), μπορεί να υπάρχει μικρή αποδοχή της σημασίας που έχει η αναγνώριση των αδικιών του παρελθόντος. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε διάφορους λόγους, όπως η κυνική άρνηση της ενοχής αλλά και η στρατηγική άποψη και η ιδεολογική προτίμηση για μια μονόπλευρη θέαση του παρελθόντος.¹¹⁸⁴ Η εκπαίδευση είναι ο μόνος μηχανισμός, που μπορεί να συμβάλει μακροπρόθεσμα στην κριτική ανα-νοηματοδότηση των επίμαχων και τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος.

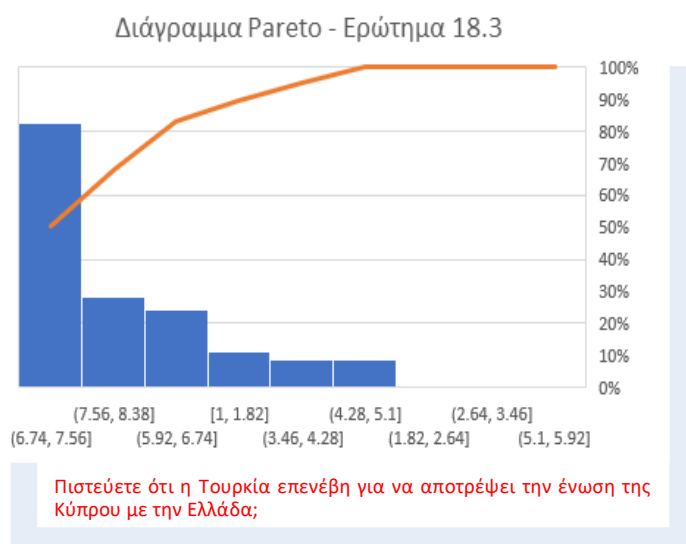
Στο επόμενο ερώτημα, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να αποκριθούν σχετικά με το κατά πόσο τα γεγονότα του 1963-64 έγιναν εξαιτίας της στάσης του Μακαρίου που ήθελε ν' αλλάξει το σύνταγμα μονομερώς. Οι απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα διαμορφώνονται ως εξής:

Τα ευρήματα στο ερώτημα αυτό δείχνουν ότι αποδίδεται και στον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο, και όχι αποκλειστικά τους Τουρκοκύπριους, σημαντικό μερίδιο ευθύνης για τα γεγονότα του 1963-64. Η παραπάνω διαπίστωση αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης που μαρτυρά ότι αν αλλάξει το πλαίσιο, μπορούν να διαφοροποιηθούν απόψεις που αρχικά είχαν ισχυρό έρεισμα και στις δύο κοινότητες.

¹¹⁸⁴Lynn Davies, “The Power of a Transitional Justice Approach to Education: Post-conflict Education Reconstruction and Transitional Justice”, *International Center for Transitional Justice-ICTJ*, New York 2017, p.18. (ανακτήθηκε στις 15/3/2021) <https://www.ictj.org/publication/power-transitional-justice-approach-education>.

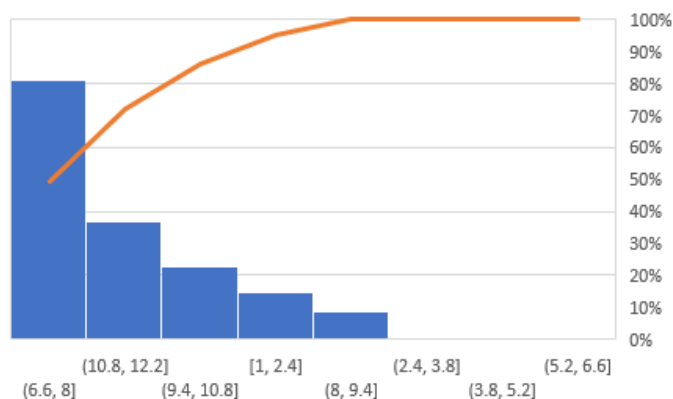
Στο ερώτημα 18.3, οι συνεντευξιαζόμενοι καλούνται να διατυπώσουν την άποψή τους, σχετικά με το εάν το 1974 η Τουρκία επενέβη για να αποτρέψει την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Οι απαντήσεις τους διαμορφώνονται ακολούθως:

Στην ερώτηση αυτή, οι απαντήσεις φαίνεται πως λαμβάνουν στην πλειονότητά τους μετριοπαθέστερη μορφή, καθώς η συμφωνία με την πρόταση που δίδεται είναι πλειοψηφικά μέτρια. Το εύρημα αυτό ερμηνεύεται πιθανώς από την αντίληψη ότι το κυπριακό πρόβλημα είναι πολυπαραγοντικό, και πιθανώς σε αυτό συντέλεσε και η στάση και πολιτική της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, αλλά και οι ευρύτερες βρετανικές και τουρκικές επιδιώξεις για την Κύπρο. Επίσης, και σε αυτό το ερώτημα διαφαίνεται η αναγκαιότητα προσέγγισης με ένα δικοινοτικό και συμπεριληπτικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, καθώς μέσα από αυτό θα μπορέσει να κατανοηθεί το παρελθόν πολυπρισματικά.

Στο επόμενο ερώτημα, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν ν'απαντήσουν σχετικά με το κατά πόσο το κυπριακό πρόβλημα προέκυψε ως αποτέλεσμα της επεμβατικής πολιτικής του NATO στην Κύπρο. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν όπως παρακάτω:

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 18.7

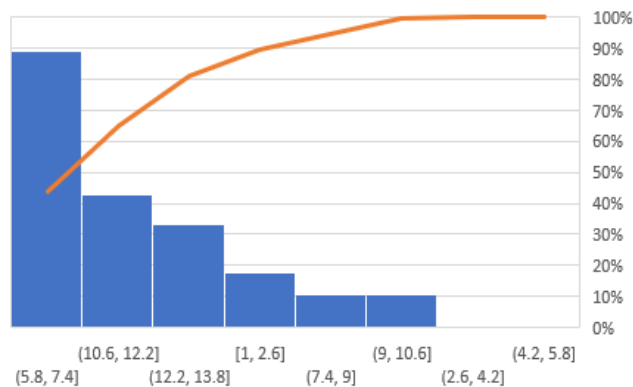

Πιστεύετε ότι το κυπριακό πρόβλημα προέκυψε ως αποτέλεσμα της επεμβατικής πολιτικής του NATO στην Κύπρο;

Από τα παραπάνω, φαίνεται ότι ο παράγοντας των συμφερόντων του NATO ευθύνεται, στις συνειδήσεις της πλειοψηφίας των ερωτώμενων πολιτών, σε σημαντικό βαθμό για τη διχοτόμηση της Κύπρου και το κυπριακό ζήτημα.

Στο επόμενο υπο-ερώτημα οι συνεντευξιαζόμενοι ρωτήθηκαν σχετικά με το κατά πόσο, το κυπριακό πρόβλημα εδράζεται στη σύγκρουση ανάμεσα στον τουρκικό και ελληνικό εθνικισμό στην Κύπρο. Η ερώτηση απαντήθηκε ως εξής:

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 18.8

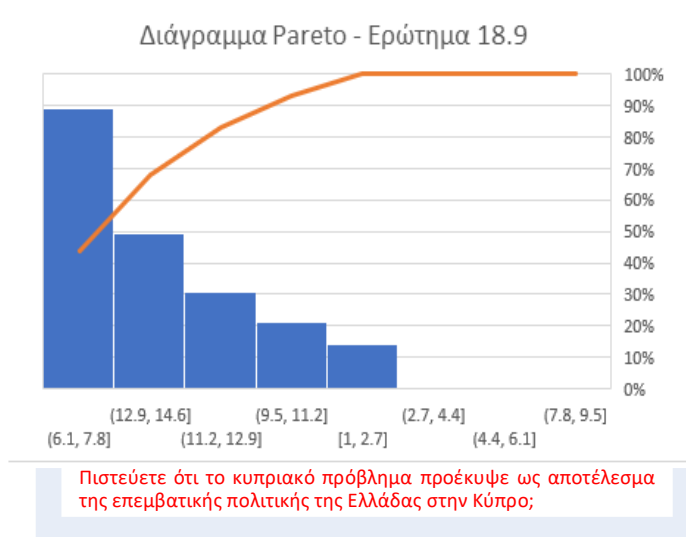

Πιστεύετε ότι το κυπριακό πρόβλημα εδράζεται στη σύγκρουση ανάμεσα στον τουρκικό και ελληνικό εθνικισμό στην Κύπρο;

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο εκατέρωθεν εθνικισμός αποτελεί, στη σκέψη των ερωτωμένων, παράγοντα δημιουργίας του διχασμού της Κύπρου και ευρύτερα του Κυπριακού προβλήματος. Αυτό είναι κάτι που εντοπίζεται και στην παρούσα έρευνα, καθώς εξάγεται από τις συνεντεύξεις των συγγενών. Χαρακτηριστικά παραθέτω μερικά παραδείγματα: «Τους έπιαναν από μικρούς και τους φανάτιζαν και οι εθνικιστές

Τουρκοκύπριοι, όπως φανατίζουν και φανατίζαν και εμάς». ¹¹⁸⁵ «Φταίνε, οι μητέρες πατρίδες και οι εθνικισμοί». ¹¹⁸⁶

Στο επόμενο ερώτημα, οι ερωτώμενοι καλούνται ν' απαντήσουν για το κατά πόσο το κυπριακό πρόβλημα προέκυψε ως αποτέλεσμα της επεμβατικής πολιτικής της Ελλάδας στην Κύπρο. Οι απαντήσεις διαμορφώνονται όπως παρακάτω:

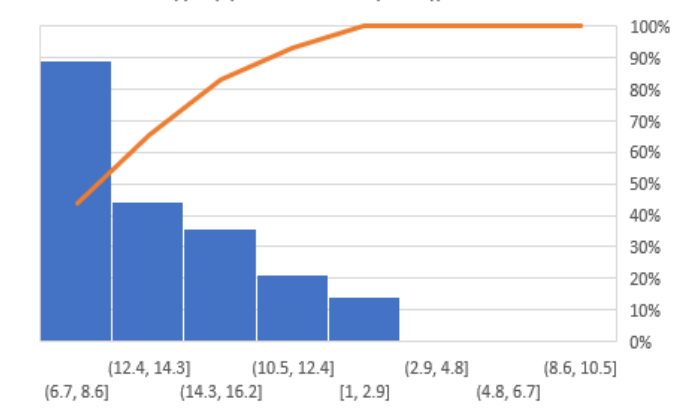
Και σε αυτή την περίπτωση, οι ακραία θετικές ανταποκρίσεις στο ερώτημα μπορούν ν' αποδοθούν στην τουρκοκυπριακή μερίδα του δείγματος, κανονικοποιούνται ωστόσο σχετικά, καθώς σε αυτές επιδρά και η ελληνοκυπριακή πλευρά με τις δικές της, περισσότερο μετριοπαθείς απαντήσεις.

Στο ερώτημα 18.10, οι ερωτώμενοι απαντούν σχετικά με το κατά πόσο το κυπριακό πρόβλημα προέκυψε ως αποτέλεσμα της επεμβατικής πολιτικής της Τουρκίας στην Κύπρο:

¹¹⁸⁵ Προφορική μαρτυρία Χ.Π., μέσω Viber, Κύπρος, 19/9/2022.

¹¹⁸⁶ Προφορική μαρτυρία Υ.Σ.Ι., Κύπρος, 18/9/2022.

Διάγραμμα Pareto - Ερώτημα 18.10

Πιστεύετε ότι το κυπριακό πρόβλημα προέκυψε ως αποτέλεσμα της επεμβατικής πολιτικής της Τουρκίας στην Κύπρο;

Και σε αυτή την περίπτωση, οι ακραία θετικές ανταποκρίσεις στο ερώτημα μπορούν ν' αποδοθούν στην ελληνοκυπριακή μερίδα του δείγματος, κανονικοποιούνται ωστόσο σχετικά, καθώς σε αυτές επιδρά και η τουρκοκυπριακή πλευρά, με τις δικές της, περισσότερο μετριοπαθείς απαντήσεις.

Συνδυάζοντας όλα τα παραπάνω δεδομένα του ερωτήματος 17, μαζί με τα ερωτήματα σχετικά με την άμεση και έμμεση επαφή με τη βία, κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε συσχετίσεις σχετικά με τις παραπάνω θέσεις, απόψεις και αντιλήψεις, και την άμεση ή έμμεση έκθεση των ερωτωμένων στη βία. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιούμε ξανά το independent samples t-test. Το αποτέλεσμα της ανάλυσης είναι το ακόλουθο:

Έλεγχος t του μέσου δύο δειγμάτων συσχετισμένων ζευγών		
	Μεταβλητή 1	Μεταβλητή 2
Μέσος	0.028964571	3.48961799
Διακύμανση	1.39842785	0.279645301
Μέγεθος δείγματος	1613	1613
Συσχέτιση Pearson	0.28964557	
Υποτιθέμενη διαφορά μέσων	0	
βαθμοί ελευθερίας	1606	
t	0.17994535	
P(T<=t) μονόπλευρη	1.36970565	
t κρίσιμο, μονόπλευρο	0.32485574	
P(T<=t) δίπλευρη	1.2479657	
t κρίσιμο, δίπλευρο	0.24792227	

Καθώς $p\text{-value} < 0.05$ εντοπίζουμε, επίσης, την ισχυρή αλληλεξάρτηση των παραπάνω μεταβλητών. Το συμπέρασμα δείχνει ότι η ευρύτερη επιφυλακτικότητα έναντι της κοινότητας των «άλλων», η ενισχυμένη ανησυχία για τη στάση της Τουρκίας στο ενδεχόμενο μιας ομοσπονδιακής λύσης στο Κυπριακό, η αντίληψη για τις διάφορες εξωτερικές επιδράσεις στα εσωτερικά ενός τέτοιου κράτους και εν γένει και η επιφυλακτικότητα απέναντι στο ενδεχόμενο ενός ομοσπονδιακού κράτους σχετίζονται σχετικά ισχυρά με το βίωμα της άμεσης και έμμεσης βίας, και αυτό των τραυματικών και επίμαχων γεγονότων. Το συμπέρασμα δείχνει ότι ευρύτερα, η ιστορία της Κύπρου και ο τρόπος που αυτή γίνεται αντιληπτή στο σήμερα, σχετίζεται αρκετά στενά, με την έκθεση, άμεσα ή έμμεσα, των ερωτωμένων, στη βία, όπως αυτή εκφράστηκε το διάστημα 1963-1974.

Φαίνεται, επίσης, ότι το βίωμα του τραύματος και των επίμαχων γεγονότων της εποχής καθοδηγεί τις ακραίες θέσεις και τις διχαστικές απαντήσεις, σχετικά με τα διάφορα ιστορικά γεγονότα, πριν και κατά την τουρκική εισβολή του 1974. Εξάλλου, καμιά εμπειρία δεν εμφανίζεται ποτέ αδρανής ή ολοκληρωμένη. Όλες φέρουν μέσα τους τη δυναμική της διαρκούς εξέλιξης,¹¹⁸⁷ πολύ περισσότερο το ζήτημα των αγνοουμένων, που ακόμα οι οικείοι τους και οι επόμενες γενιές περιμένουν απαντήσεις και διεκδικούν την αλήθεια ως ένα «καθήκον μνήμης».

11.2.1. Ο απόηχος των συσχετισμών και των συμπερασμάτων: η αναγκαιότητα σύγκρισης του δείγματος ως προς την επαφή του στη βία, τη συνύπαρξη και τη δυνατότητα εφαρμογής μιας ενδεχόμενης επίλυσης

¹¹⁸⁷ Άννα Μαντόγλου, *Μνήμες. Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ.62.

Πίνακας 2. Επαφές πριν από το 1974 ανάμεσα στις δυο κοινότητες

	1 Καθόλου	2	3	4	5	6	7 Πολύ
<i>Πριν από το 1974 στην περιοχή όπου μεγαλώσατε (όταν ήσασταν παιδί και έφηβος) πόσοι από τους γείτονές σας ήταν της άλλης κοινότητας;</i>							
Ελληνοκύπριοι	78.2%	4.9%	5.6%	6.5%	2.1%	2.1%	0.5%
Τουρκοκύπριοι	47.7%	15.1%	13%	12.1%	8.4%	2.5%	1.3%
<i>Συνολικά, πόσο συχνά είχατε επαφή με μέλη της άλλης κοινότητας πριν από το 1974 όταν μεγαλώνατε (όταν ήσασταν παιδί και έφηβος);</i>							
Ελληνοκύπριοι	65.3%	6.7%	3.9%	5.8%	4.4%	4.7%	9.3%
Τουρκοκύπριοι	45.8%	16%	11.3%	13%	7.1%	4.2%	2.5%

Φαίνεται από τα παραπάνω στοιχεία ότι για την ισχυρή πλειοψηφία του δείγματος (88.7% Ε/Κ και 75.8% Τ/Κ) δεν είχαν καθόλου έως ελάχιστες επαφές με την άλλη κοινότητα πριν από το 1974. Αυτό το στοιχείο αποτυπώνει και τον διαχωρισμό που υπήρξε μετά τις δικοινοτικές διαμάχες 1963-64, όπου οι πολίτες των δυο κοινοτήτων διαχωρίστηκαν και δημιουργήθηκαν οι θύλακες για τους Τουρκοκύπριους (βλ. περισσότερο στο κεφ.7). Επίσης, υπάρχει ένα ποσοστό 5% των Ελληνοκυπρίων που είχαν γείτονες της άλλης κοινότητας και το αντίστοιχο 12.2% των Τουρκοκυπρίων. Παρόμοια είναι τα ποσοστά και για την ερώτηση: *πόσο συχνά είχατε επαφή με μέλη της άλλης κοινότητας πριν από το 1974*; Πιο συγκεκριμένα, το 75.9% των Ελληνοκυπρίων δηλώνουν πως είχαν λίγες έως καθόλου συναναστροφές με την άλλη κοινότητα και το 73.1% των Τουρκοκυπρίων το ίδιο. Παρά τη θετική επίδραση της επαφής, δυστυχώς, η πλειοψηφία λόγω και των τραυματικών συνθηκών δεν είχε την ευκαιρία να έχει μνήμες συνύπαρξης με την άλλη κοινότητα, κάτι που αντικατοπτρίζεται και στο σήμερα. Συγκεκριμένα 29.8% του δείγματος δεν πέρασε ποτέ στην άλλη πλευρά. Στους Ε/Κ το ποσοστό αυτό είναι 37.1%, ενώ στους Τ/Κ 22.6%. Οι διελεύσεις στην Τ/Κ κοινότητα είναι σημαντικά περισσότερες. Η γενική εικόνα για την Ε/Κ κοινότητα είναι ότι περίπου το 1/3 δεν πέρασε ποτέ, 1/3 πέρασε μόνο 1-2 φορές και το υπόλοιπο 1/3 περνά συχνά τα οδοφράγματα. Στην Τ/Κ κοινότητα, αν εξαιρέσουμε το 22.6% που δεν πέρασε ποτέ, οι υπόλοιποι περνούν συχνά τα οδοφράγματα.

Αυτά τα στοιχεία αναδεικνύουν το έλλειμμα επαφής που υπήρξε στο παρελθόν, καθώς και την αναγκαιότητα θέσπισης πολιτικών που θα συμβάλουν στην επαφή ανάμεσα στις δυο κοινότητες 50 χρόνια μετά την εισβολή και τη διχοτόμηση του νησιού. Μια διχοτόμηση, βέβαια, που είχε ξεκινήσει νωρίτερα σύμφωνα και με τα παραπάνω ποσοστά της έρευνας.

Πίνακας 3. Απόψεις σχετικά με τη δυνατότητα εδραίωσης μιας ενδεχόμενης συμφωνίας

	1 Καθόλου	2	3	4	5	6	7 Πολύ πιθανό
<i>Θα υπάρξουν εντάσεις κατά τους πρώτους μήνες ή χρόνια, οι οποίες θα οδηγήσουν στην κατάρρευση της συμφωνίας;</i>							
Ελληνοκύπριοι	12%	11.5%	12.2%	16.8%	14%	12.2%	21.4%
Τουρκοκύπριοι	8.9%	11.4%	12.6%	23.1%	20.4%	15.2%	8.3%
<i>Οι νέοι όροι μιας ενδεχόμενης λύσης θα εφαρμοστούν ομαλά, σύμφωνα με τα συμφωνηθέντα χρονοδιαγράμματα.</i>							
Ελληνοκύπριοι	27.8%	15.8%	15.3%	23.5%	11.9%	3.3%	2.5%
Τουρκοκύπριοι	21.2%	18.2%	15.5%	21.1%	10.7%	9.9%	3.5%

Ανιχνεύεται από τα παραπάνω στοιχεία ότι τόσο οι Ελληνοκύπριοι όσο και οι Τουρκοκύπριοι έχουν υποστεί αναγκαστική εκτόπιση στο πρόσφατο παρελθόν τους, όπως και άλλα δεινά. Ως επί το πλείστον, οι Ελληνοκύπριοι έχουν δώσει έμφαση στο δικαίωμα της επιστροφής, ενώ οι Τουρκοκύπριοι θέλουν να διατηρήσουν τις νέες πολιτικές πραγματικότητες του νησιού. Ενδεικτικά το 64.4% των Ε/Κ δηλώνει μέτρια έως πολύ πιθανό να υπάρξουν εντάσεις κατά τους πρώτους μήνες μιας μελλοντικής συμφωνίας και οι Τ/Κ 67%. Σημαντική διαφοροποίηση εντοπίζεται στην κατηγορία πολύ πιθανό να συμβεί, όπου οι Ε/Κ δηλώνουν ΝΑΙ σε 21.4% και οι Τ/Κ 8.3%. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μέσα από αυτή την εικόνα των ποσοστών διαφαίνεται και η διαφορά στην αντίληψη για το τι σημαίνει ασφάλεια στις δυο κοινότητες. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση είναι που επιβεβαιώνει και τα συμπεράσματα αυτής της εργασίας ως προς την αναγκαιότητα δημιουργίας πολιτικών επανόρθωσης και

συμφιλίωσης. Η δυσπιστία φαίνεται και στα ποσοστά της πρότασης: *Οι νέοι όροι μιας ενδεχόμενης λύσης θα εφαρμοστούν ομαλά, σύμφωνα με τα συμφωνηθέντα χρονοδιαγράμματα.* Πιο συγκεκριμένα, το 82.4% των Ε/Κ δηλώνει από μέτρια έως λίγο στην πιθανότητα τήρησης των συμφωνηθέντων, ενώ θετικά αποφαίνεται το υπόλοιπο 17.6%. Για τους Τ/Κ το 76% απαντά μέτρια έως λίγο, ενώ το υπόλοιπο 24% αποκρίνεται θετικά. Παρά τις μικρές διαφορές που υπάρχουν, οι οποίες πάντως δεν είναι αμελητέες και δείχνουν μια θετική αλλαγή τα τελευταία χρόνια, αποτιμάται έως πολύ σημαντικό το γεγονός ότι το μεγάλο μέρος του δείγματος εκφράζει μια απαισιοδοξία ως προς την εφαρμογή και τήρηση των συμφωνηθέντων.

Η διαφοροποίηση στις αφηγήσεις έχει ως πυρήνα ότι οι Τουρκοκύπριοι εστιάζουν στη θέση τους ως αριθμητικής μειονότητας κατά τη διάρκεια των δικοινοτικών συγκρούσεων του 1963-1964, όταν και αναγκάστηκαν να εγκατασταθούν σε θύλακες διάσπαρτους σε ένα νησί που κυριαρχούνταν από Ελληνοκύπριους, ενώ οι Ελληνοκύπριοι δίνουν έμφαση στα γεγονότα του 1974, όταν τα τουρκικά στρατεύματα διχοτόμησαν την Κύπρο, αναγκάζοντας περίπου 160.000 Ελληνοκύπριους να εγκαταλείψουν την Κύπρο.

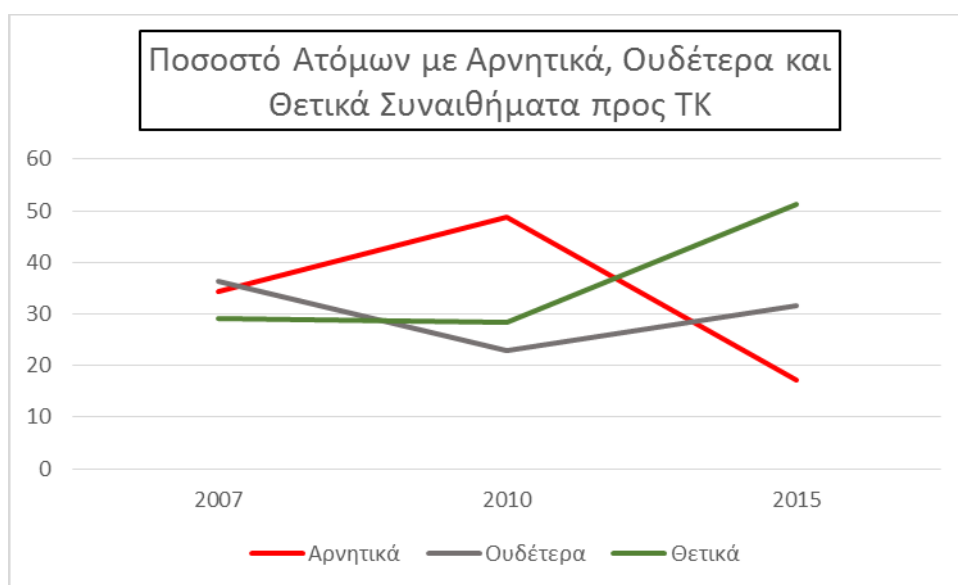
Πίνακας 4. Αποτελέσματα σχετικά με την εμπλοκή του δείγματος σε προσωπικά τραυματικά γεγονότα

	ΝΑΙ	ΟΧΙ
<i>Έχει χαθεί το σπίτι σας (γίνατε πρόσφυγας);</i>		
Ελληνοκύπριοι	26.5%	73.5%
Τουρκοκύπριοι	13.2%	86.8%
<i>Έχετε τραυματιστεί ποτέ εξαιτίας αυτών των γεγονότων</i>		
Ελληνοκύπριοι	3.7%	96.3%
Τουρκοκύπριοι	2.5%	97.5%

Στον παραπάνω πίνακα αποτυπώνονται τα ποσοστά του δείγματος που αφορούν όσους έγιναν πρόσφυγες (Ε/Κ 26.5%, Τ/Κ 13.2%) και τα ποσοστά αυτών που τραυματίστηκαν κατά την εξέλιξη αυτών των γεγονότων (Ε/Κ 3.7%, Τ/Κ 2.5%). Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα αυτά με τους προηγούμενους πίνακες, εντοπίζουμε ότι το ευρύ φάσμα, που δηλώνει απαισιοδοξία ως προς την εφαρμογή και διατήρηση μιας

ενδεχόμενης λύσης, δεν βίωσε τραυματικά γεγονότα, αλλά πιθανότατα εκπορεύεται αυτή η άποψη του στερεοτυπικά. Στην πρωτογενή έρευνα οι κοινωνικοί ψυχολόγοι εξετάζουν το αποτύπωμα των αναπαραστάσεων και των συναισθημάτων που έχουν τα μέλη μιας ομάδας για μια άλλη ομάδα τα φαινόμενα της προκατάληψης, των αρνητικών στερεοτύπων, καθώς και την ύπαρξη ή την απουσία εμπιστοσύνης και μια σειρά άλλων παραγόντων που επηρεάζουν την ποιότητα των δυο κοινοτήτων. Επομένως, κρίνεται σημαντική η διερεύνηση της απονομής ιστορικής δικαιοσύνης στις δυο κοινότητες μέσα από τα ίδια τα θύματα, γιατί -παρόλο που αποτελούν μειοψηφία στο δείγμα- επηρεάζουν το ευρύ φάσμα του πληθυσμού, ενώ προβάλλεται επιτακτική η ανάγκη ενός μηχανισμού στο πλαίσιο του οποίου θα διατυπώνονται ευκρινώς τα δεινά των θυμάτων. Γεγονός που μόνο να συμβάλει μπορεί στη διαδικασία επίλυσης και επώλωσης των τραυμάτων του παρελθόντος.

Πίνακας 5. Τάσεις αλλαγής σε επίπεδα προκατάληψης προς Τ/Κ 2007, 2010, 2015.

¹Χάρης Ψάλτης, *Οι προοπτικές λύσης του Κυπριακού με τη ματιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας*, διάλεξη, Εργαστήριο Γενετικής Κοινωνικής Ψυχολογίας- Τμήμα Ψυχολογίας Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2016.

2007

Αρνητικά συναισθήματα: 34.4%

Ουδέτερα συναισθήματα: 36.4%

Θετικά συναισθήματα: 29.2%

2010

Αρνητικά συναισθήματα: 48.8%

Ουδέτερα συναισθήματα: 22.8%

Θετικά συναισθήματα: 28.4%

2015

Αρνητικά συναισθήματα: 17.3%

Ουδέτερα συναισθήματα: 31.5%

*Θετικά συναισθήματα: 51.2%*¹¹⁸⁸

Στον παραπάνω πίνακα όπου φαίνονται τα συναισθήματα της Ε/Κ κοινότητας προς την Τ/Κ βλέπουμε αρκετές διακυμάνσεις οι οποίες οφείλονται σε μεγάλο ποσοστό στις διαπραγματευτικές διεργασίες ανάμεσα στις δυο κοινότητες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα αρνητικά συναισθήματα αυξάνονται από 34.4% σε 48.8% μεταξύ 2007-2010, ενώ μειώνονται σε 17.3% το 2015. Και αυτό σε αντίθεση με τα θετικά συναισθήματα τα οποία αυξάνονται από 29.2% το 2007 σε 51.2% το 2015. Μάλιστα, πρέπει να τονιστεί ότι το 2015 οι δυο διοικήσεις βρέθηκαν κοντά στο ενδεχόμενο επίτευξης συμφωνίας.

Στη βάση της δημιουργίας ιδεατών συνθηκών για επαφή (Allport, 1954), η οποία παρέχει την ευκαιρία γνωριμίας και εξοικείωσης των ατόμων σε ανθρώπινο επίπεδο, γίνεται κάτω από συνθήκες ίσου στάτους/κύρους, στοχεύει σε κοινούς στόχους και στηρίζεται θεσμικά (από νόμους, την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, τις νόρμες κλπ),¹¹⁸⁹ πρέπει να υπάρξει η όποια προσπάθεια λύσης όχι μόνο μέσα από την διαδικασία επίτευξης θεσμικής λύσης, αλλά και «από τα κάτω». Το άνοιγμα των οδοφραγμάτων αποτέλεσε την αφετηρία για μια δυνατότητα επαφής της μιας κοινότητας με την άλλη. Παράλληλα με την αναγκαιότητα απονομής ιστορικής δικαιοσύνης για τα θύματα μέσα από την αναγνώριση των δεινών τους, μπορεί να διαμορφωθεί το αίσθημα δικαιοσύνης ευρύτερα στην κοινωνία. Τα θύματα μέσα από τις μαρτυρίες τους και τις επίσημες διαπραγματεύσεις μπορούν να μεταστρέψουν τα αρνητικά συναισθήματα σε θετικά στη βάση μιας δυνατότητας συνύπαρξης και συμφιλίωσης.

¹¹⁸⁸Στο ίδιο.

¹¹⁸⁹Στο ίδιο.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ: Η επόμενη μέρα στο ζήτημα των αγνοουμένων και της συνολικής διευθέτησης της διαμάχης μέσα από τα βασικά ευρήματα αυτής της διατριβής

Αυτή η έρευνα για την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής ξεκίνησε με την προϋπόθεση να κατανοήσω ένα απλά διατυπωμένο αλλά πολύπλοκο στην ουσία του ερώτημα, δηλαδή τι ρόλο διαδραματίζουν οι αγνοούμενοι στην περίπτωση της Κύπρου όσον αφορά στην επίλυση του ζητήματος και αν η περίπτωσή τους μπορεί ν' αποτελέσει παράδειγμα συνεργασίας, διεκδίκησης της αλήθειας και δικαιοσύνης για το υπόλοιπο νησί. Σε πρώτο πλάνο τέθηκε η διερεύνηση σημαντικών στιγμών των συγγενών αγνοουμένων σε όλη αυτή την πορεία, αλλά και των αναγκών τους, μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται το δικαίωμα στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη. Η διαχείριση του «δύσκολου» ζητήματος των αγνοουμένων αποτελεί ένα ουσιαστικό βήμα για την καλλιέργεια της κουλτούρας της ειρήνης στις επόμενες γενιές.

Η έρευνα προφορικής ιστορίας που ακολουθήσαμε ως βασική μεθοδολογική προσέγγιση μας έδωσε τη δυνατότητα να μην κάνουμε απλώς συλλογή πληροφοριών, αλλά ν' αναγνωρίσουμε τα συναισθήματα και τη δια-υποκειμενική υπόσταση στους διάλογους αυτών των συνεντεύξεων.¹¹⁹⁰ Επίσης, μέσα από τις συνεντεύξεις κατανοήσαμε αυτό που ο γνωστός προφορικός ιστορικός Alessandro Portelli υποστήριξε: «Ότι η μνήμη έχει περισσότερο να κάνει με τη «δημιουργία των νοημάτων» παρά με το τι ακριβώς συνέβη στο παρελθόν».¹¹⁹¹ Η ποικιλομορφία στην προφορική ιστορία έγκειται στο γεγονός ότι οι υποκειμενικές και μη επακριβώς τεκμηριωμένες αφηγήσεις του παρελθόντος εξακολουθούν να είναι ψυχολογικά «αληθινές» και ότι αυτή η «αλήθεια» μπορεί να είναι εξίσου σημαντική με τις πραγματικά αξιόπιστα

¹¹⁹⁰ Sean Field, "Beyond "Healing": Trauma, Oral History and Regeneration", *Oral History Society*, vol.34 (1), (2006), p.34.

¹¹⁹¹ Alessandro Portelli, *The Death Of Luigi Trastulli And Other Stories, Form And Meaning In Oral History*, State University of New York Press, 1991, p.51-52.

αφηγήσεις. Η σημασία της αφήγησης είναι πλέον τέτοια, σε διεθνές επίπεδο, ώστε έχουμε μερικές φορές την εντύπωση ότι το κύριο ενδιαφέρον σε όσα ζούμε έγκειται στο αν μπορούν να γίνουν αντικείμενο αφήγησης.¹¹⁹² Μια αφήγηση ή μια «ιστορία», είναι η γλώσσα που συλλαμβάνει το «πραγματικό» και το μορφοποιεί.¹¹⁹³

Η συγκεκριμένη προσέγγιση λειτούργησε θετικά και στην κατανόηση του ιστορικού υπόβαθρου των δυο κοινοτήτων. Οι 58 πληροφορητές που συμμετείχαν σε αυτή την έρευνα προσέφεραν μέσα από τον πλουραλισμό και τη διαφορετικότητα των εμπειριών τους ένα σώμα μαρτυριών, που ανέδειξε τα ζητήματα των αγνοουμένων και τις ανάγκες των οικογενειών τους.

Παρακάτω παρατίθενται τα κύρια συμπεράσματα της διατριβής με τη μορφή υποτίτλου και από κάτω ακολουθεί κείμενο επεξήγησης του βασικού συμπεράσματος.

➤ *Είναι αναγκαίο ν' αναδειχθεί η σημασία της κατανόησης του συγκρουσιακού πλαισίου του ζητήματος των αγνοουμένων και στις δυο κοινότητες (1963/64-1974), καθώς μέσα από αυτή θα μπορούσε να δρομολογηθεί η κριτική διεργασία του παρελθόντος συνολικά.*

Η διενέργεια της παρούσας έρευνας έγινε με διεπιστημονικό τρόπο και είχε αναστοχαστικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο του οποίου η έρευνα και η θεωρητικοποίηση συνδυάζεται με την εμπειρία και την πρακτική της καθημερινότητας-πραγματικότητας.¹¹⁹⁴ Κατά την πορεία της έρευνας έγινε εξαρχής κατανοητό ότι ούτε οι αγνοούμενοι ούτε οι οικογενειές τους είναι ένα ενιαίο σύνολο ανθρώπων. Οι συγγενείς των αγνοουμένων μοιράζονταν ως κοινό βίωμα αυτό της βίαιης εξαφάνισης, αλλά διαφοροποιούνταν αναφορικά με τις εξατομικευμένες βιωμένες εμπειρίες τους. Βασικό μεθοδολογικό γνώμονα αποτέλεσε η επιθυμία να είναι το δείγμα αντιπροσωπευτικό όσον αφορά στη συνολική παρουσίαση του ζητήματος, καθώς και ζητημάτων που προέκυψαν από συζητήσεις μέσα από την επιτόπια έρευνα.

¹¹⁹²Johann Charoutot, *Η μεγάλη αφήγηση: Εισαγωγή στην ιστορία του καιρού μας*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Πόλις, Αθήνα 2023, σ.15.

¹¹⁹³Στο ίδιο, σ.16.

¹¹⁹⁴Βλ. για περισσότερα, Jessica Senehi, Stephen Ryan and Sean Byrne, "Introduction to the Special Issues: Peacebuilding, reconciliation and transformation", *Peace and Conflict Studies*, vol.17 (1), (2010), p.1-42.

Μέσα από αυτή την προσέγγιση βασική ήταν η διαπίστωση της ανάγκης κατανόησης του συγκρουσιακού πλαισίου δημιουργίας του ζητήματος των αγνοουμένων τόσο στις δυο κοινότητες όσο και στα δυο χρονικά σημεία που έγινε η εντατικοποίηση της διαμάχης (1963/64-1974). Η έλλειψη διεργασίας του ζητήματος των αγνοουμένων είναι ενδεικτική από τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέχθηκαν, καθώς μέχρι το 2006, όπου δόθηκε επίσημη εντολή να σχηματιστούν οι φάκελοι και να δοθούν στη Δ.Ε.Α.,¹¹⁹⁵ δεν υπήρχε αναφορά στην ελληνοκυπριακή πλευρά για τους δικούς αγνοουμένους της τουρκοκυπριακής πλευράς. Η πλειοψηφία θεωρούσε ότι όλοι οι αγνοούμενοι προέκυψαν μετά την εισβολή της Τουρκίας το 1974. Η διαπίστωση αυτή υπήρχε και από συγγενείς αγνοουμένων από την περίοδο του 1974, αφού όλοι δήλωναν ότι υπήρχε ελλιπής ενημέρωση και γνώση για το ζήτημα των αγνοουμένων. Αυτό επιβεβαιωνόταν και από τις συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν με Τουρκοκύπριους συγγενείς, οικείοι των οποίων χάθηκαν κατά την περίοδο της δικοινοτικής διαμάχης (1963-64), οι οποίοι δήλωναν ότι εκείνο το χρονικό διάστημα ακολουθήθηκε η επιλογή της βίαιης εξαφάνισης μέσω των αρπαγών, η ίδια μέθοδος που εφαρμόστηκε και στους Ελληνοκύπριους αγνοουμένους, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και τις συνεντεύξεις.

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία μιας Τουρκοκύπριας αφηγήτριας για τα γεγονότα του 1963-1964, η οποία μας αφηγείται το πώς απήχθη ο πατέρας της και πώς τελικώς επέστρεψε σώος στην οικία του (βλ. για περισσότερα κεφ.6), ή πώς απήχθη ο πατέρας ενός αφηγητή από το ταξί, ενώ γυρνούσε μετά από μια δουλειά στην ελληνοκυπριακή κοινότητα μεταβαίνοντας στον τουρκοκυπριακό θύλακα, αλλά και πώς χάθηκε ένας Ελληνοκύπριος πηγαίνοντας μια παραγγελία από τη δουλειά του. Από την άλλη πλευρά, το 1974 υπάρχουν διαφορετικής φύσης συνθήκες, αφού οι περισσότεροι αγνοούμενοι είναι στρατιώτες-έφεδροι και χάνονται στις μάχες μη γνωρίζοντας την τοποθεσία, αλλά και άμαχοι, οι οποίοι θανατώνονται είτε μαζικά είτε μεμονωμένα και θάβονταν σε άγνωστη τοποθεσία.

Για τον διεθνή παράγοντα το ζήτημα της ανεύρεσης των αγνοουμένων έχει ανθρωπιστικό χαρακτήρα, ενώ οι δράσεις των μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας (πρόγραμμα Κυπριακής Δημοκρατίας, Δ.Ε.Α.) είναι ξεκάθαρο ότι δεν επέλυσαν αυτό το συγκεκριμένο πρόβλημα. Μια περαιτέρω ένδειξη ότι το ζήτημα των αγνοουμένων θα είναι πάντοτε ενσωματωμένο μέχρι ένα σημείο σε ευρύτερα ζητήματα σχετικά με τη μόνιμη αποίκηση στο νησί και τη μελλοντική διευθέτηση. Το δεύτερο συσχετισμένο

¹¹⁹⁵ Προφορική μαρτυρία Χ.Σ., Κύπρος, 21/9/2022.

πρόβλημα είναι ότι οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι ερμήνευαν τους λόγους για τη σύσταση και τον ρόλο της Δ.Ε.Α. διαφορετικά, ειδικότερα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Επίσης, σημαντικό κρίνεται να ειπωθεί ως προς την ελλιπή γνώση των γεγονότων ότι πολλοί Ελληνοκύπριοι αγνοούσαν την ύπαρξη του μονοκοινοτικού προγράμματος εκταφών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αυτό μπορεί να προσεγγιστεί ως τοπική αντιφατική ερμηνεία.¹¹⁹⁶ Για τους Ελληνοκυπρίους, ο ρόλος των προγραμμάτων έχει καταστεί ένα ζήτημα εκταφής και επιστροφής των οστών των αγνοουμένων. Για τους Τουρκοκυπρίους, είναι ζήτημα καθορισμού: ότι δηλαδή οι αγνοούμενοι είναι νεκροί, ώστε να αποτρέψουν τους Ελληνοκύπριους από το να τους κατηγορήσουν για την τύχη των αγνοουμένων αν δεν αναλάβουν αμοιβαία ευθύνη για τις εξαφανίσεις των Τουρκοκυπρίων ανάμεσα στο 1963 και 1964 και το 1974.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς αυτό είναι το παράπονο των συγγενών Ελληνοκύπριων αγνοουμένων της περιόδου 1963-64. Τα περισσότερα μέλη της δικής τους κοινότητας αγνοούσαν την ύπαρξή τους ή των αγνοουμένων στην Τουρκοκυπριακή κοινότητα για την πλειονότητα της οποίας ήταν μάρτυρες. Η πιο συχνή φράση που διατυπωνόταν ή εννοούνταν, ήταν: «*ότι κανείς δεν επιθυμεί να μάθει ουσιαστικά το τι συνέβη*», φράση η οποία λεγόταν ακόμα και για να υποστηριχθεί η άποψη ότι μέλη της μιας κοινότητας αγνοούσαν τα δεινά που συνέβησαν στην άλλη πλευρά. Το παρελθόν όμως πρέπει να κατανοηθεί στην ολότητά του, ώστε να οδηγηθούμε σε ερμηνείες σφαιρικότητας και συμπερίληψης.

- *Είναι αναγκαίο να γίνουν γνωστές οι ανάγκες των θυμάτων, καθώς και οι παθογένειες που βίωσαν μέχρι σήμερα, αλλά και τα ζητήματα που έχουν προκύψει μέσα από τις συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας τα οποία έχουν να κάνουν με την τωρινή λειτουργία των μηχανισμών και με τη μη ικανοποίηση των συγγενών.*

Πυρήνα της διατριβής αποτέλεσε η διερεύνηση των αναγκών των οικογενειών των αγνοουμένων, καθώς και πώς αυτή συνδέεται με το αίσθημα απονομής ιστορικής

¹¹⁹⁶Paul Sant Cassia, “Waiting For Ulysses: The Committee of Missing Persons”, in Oliver P. Richmond and James Ker-Lindsay (eds.), *The Work Of The UN In Cyprus: Promoting Peace And Development*, Palgrave MacMillan, London, 2001, 226.

δικαιοσύνης προς αυτές. Οι συγγενείς μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες εξέφρασαν την εμπειρία τους, αλλά και τις ανάγκες που ικανοποιήθηκαν ή θα έπρεπε να ικανοποιηθούν, προκειμένου να αισθανθούν ότι καλύπτεται θεσμικά το δικαίωμά τους για την ανάκτηση της αλήθειας του παρελθόντος.

Σε αυτή τη διατριβή τέθηκαν πολλά ζητήματα ως άμεσες ανάγκες από τους συγγενείς, παρόλο που αισίως έχουμε φτάσει στο 2023 και η Δ.Ε.Α. έχει ήδη πλήρη λειτουργία από το 2006-07, ενώ και η Κ.Δ. έχει εκκινήσει τον μηχανισμό ανάκτησης της αλήθειας από το 1999-2000. Αυτό από μόνο του μαρτυρά πως οι συγγενείς δεν αισθάνονται πλήρως ικανοποιημένοι και δεν έχουν το αίσθημα της απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης. Μέσω των διαδικασιών με τις οποίες παρέχεται στα θύματα φωνή ή έλεγχος της διαδικασίας, ενισχύεται η ικανοποίησή τους από τη δικαιοσύνη και αναπλάθεται το αίσθημα της δίκαιης μεταχείρισης.¹¹⁹⁷ Μέσω των συνεντεύξεων δήλωσαν ότι δεν αισθάνθηκαν θεσμικά ίση μεταχείριση, αλλά μπόρεσαν να εκφράσουν τι χρειάζεται για να την αισθανθούν.

Παράλληλα, μιλήσαμε και με άλλους αφηγητές και σε άλλα πλαίσια, με σκοπό να ταυτοποιηθούν οι ανάγκες των οικογενειών θυμάτων αλλά και οι χρόνιες παθολογίες που υπάρχουν. Ως βασική ανάγκη αναγνωρίστηκε το δικαίωμα στην αλήθεια, δηλαδή να μάθουν τι συνέβη, αφού δεν τους έφτανε μόνο η ταυτοποίηση, ενώ έθεταν ζητήματα που είχαν να κάνουν με την αναφορά στην έγγραφη έκθεση που συνοδεύεται με την ταυτοποίηση. Μάλιστα συχνά αναφερόταν η φράση: «Αφού βρεθήκαν στοιχεία, γιατί δεν αναγράφονται στην επίσημη ιατροδικαστική γνωμάτευση;».¹¹⁹⁸ Επιπρόσθετα, υπήρξαν αναφορές στις χρόνιες καθυστερήσεις, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη μετά το 2000 γνωστοποίηση των φακέλων των αγνοουμένων. Μόλις το 2003 δημοσιεύτηκε από την *Εφημερίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας* ο κατάλογος που αφορούσε στους Τουρκοκύπριους αγνοουμένους.¹¹⁹⁹ Αυτές οι καθυστερήσεις δημιούργησαν επιπρόσθετο βάρος στις οικογένειες, γεγονός που καμία διοίκηση δεν έλαβε υπόψη της. Δεν δόθηκε στους συγγενείς η δυνατότητα να ακουστούν, ούτε να τους απολογηθεί κάποιος, παρόλο που με την επανεκκίνηση των μηχανισμών

¹¹⁹⁷Edna Erez, “Who’s afraid of the big bad victim? Victim impact statements as victim empowerment and enhancement of justice”, *Criminal Law Review*, vol.20, (1999), p.551.

¹¹⁹⁸Αυτή η φράση διατυπώθηκε στις περισσότερες συνεντεύξεις συγγενών όταν γνωστοποιήθηκαν τα λείψανα του οικείου τους και στις δυο κοινότητες.

¹¹⁹⁹Ιωσήφ Κόβρας, *Ακτιβισμός και η Εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης: Οι οικογένειες των αγνοουμένων*, Επίκεντρο, Αθήνα 2021, σ.231.

ανάκτησης της αλήθειας δόθηκε μια ώθηση ως προς την συμπερίληψη των αναγκών των θυμάτων, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε. Οι συγγενείς σε αρκετά σημεία εξέφρασαν την ανάγκη βελτίωσης της διαδικασίας ταυτοποίησης.

Μέσα από την έρευνα έγινε ξεκάθαρη η ανάγκη των θυμάτων να ακουστούν και να αισθανθούν δικαίωση για τα δεινά που υπέστησαν όχι μόνο από το τραυματικό αρχικό γεγονός, αλλά και από τη μετέπειτα διαχείρισή του, καθώς δεν είχε λάβει χώρα καμία ουσιαστική διεργασία στις δυο κοινότητες. Η δικαιοδική προσέγγιση που ακολουθήθηκε, έδειξε ότι παρά τις διαφοροποιήσεις που μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στα δυο κοινοτικά πλαίσια, ο πόνος είναι κοινός και το ίδιο και οι ανάγκες. Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες αναδύθηκαν και άλλα ζητήματα, όπως τα σεξουαλικά εγκλήματα, η διαφορά πεσόντων-αγνοουμένων, οι εγκλωβισμένοι τον καιρό της εισβολής, αλλά και οι αιχμάλωτοι. Τα συγκεκριμένα θέματα αναδεικνύουν την ανάγκη κατανόησης των θυμάτων μέσα από την αφήγηση των ίδιων των εμπειριών τους.

- *Πρέπει να υπάρξουν αναφορές σε πλαίσια που χρήζουν ενδυνάμωσης, όπως η ψυχοκοινωνική στήριξη συγγενών, ο εντοπισμός και η ταφή των λειψάνων, η αποζημίωση των συγγενών των θυμάτων, η διατήρηση της ιστορικής μνήμης και η απονομή ιστορικής δικαιοσύνης.*

Τα ευρήματα εκτός των άλλων ζητημάτων ανέδειξαν ως βασικά ζητήματα και κάποια πεδία που δεν έλαβαν καμία μέριμνα όλα αυτά τα χρόνια. Οι αφηγητές εξέφρασαν στην ολότητά τους τη δυσαρέσκειά τους για το έλλειμμα που υπήρξε όσον αφορά στην ψυχοκοινωνική στήριξη συγγενών, τον εντοπισμό των αγνοουμένων, τη δυνατότητα διενέργειας ταφής των λειψάνων (αυτό αφορά συγγενείς που ακόμα δεν έχει υπάρξει ταυτοποίηση του οικείου τους), την αποζημίωση των συγγενών των θυμάτων, τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και γενικότερα την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης.

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που πραγματεύεται η μεταβατική δικαιοσύνη είναι οι ανάγκες των θυμάτων, ώστε ν' αισθανθούν την επανόρθωση σε θεσμικό επίπεδο. Μέσω της παρούσας έρευνας κατέστη δυνατή η παρουσίαση ενός φάσματος μέτρων που οι αφηγητές-συγγενείς θυμάτων θεώρησαν αναγκαία για να ικανοποιηθούν. Μέσα από την ψυχοκοινωνική στήριξη επιζητούν οι συγγενείς τρόπο

να αισθανθούν τη μέριμνα και την απουσία για χρόνια αναγνώριση. Ενδεικτική ως προς αυτό είναι η αντιμετώπιση που είχαν οι συγγενείς από το κράτος, όπως αυτό καταγράφηκε στο κεφ.9 και ειδικότερα στο παράρτημα της παρούσας διατριβής που περιλαμβάνει πρακτικά δικαστηρίων. Ο εντοπισμός των αγνοουμένων αποτελεί κλειδί για την άμβλυνση του μετα-συγκρουσιακού περιβάλλοντος και του ιστορικού τραύματος. Οι συγγενείς, εκτός από την ουσία της διαδικασίας (εντοπισμό, ταυτοποίηση λειψάνων και ταφή), εξέφρασαν την επιθυμία για μια πολυεπίπεδη αναγνώριση (αποζημίωση, διατήρηση ιστορικής μνήμης και απονομής ιστορικής δικαιοσύνης), ώστε ν' αισθανθούν την έμπρακτη αναγνώριση των δεινών τους, κάτι που ακόμα και σήμερα δεν αισθάνονται, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήσαμε. Η ανάγκη των οικογενειών για κατανόηση και για έμπρακτη αναγνώριση των δεινών τους αποτυπώνεται στα παρακάτω αποσπάσματα:

Ουσιαστικά, η επιτόπια έρευνα επιβεβαίωσε αυτά που αναφέρει η διεθνής βιβλιογραφία σχετικά με το ζήτημα των αγνοουμένων. Ο χρόνος δεν θεραπεύει τον πόνο, καθώς και το ότι η συνεχής ψυχολογική ταλαιπωρία οδηγεί ενίοτε και σε σοβαρή επιδείνωση της υγείας των συγγενών. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση είναι που καθιστά αναγκαία τη συνεχή στήριξη και κατανόηση των συγγενών μέσα από δράσεις κρατικής μέριμνας και όχι εξαγγελίες αναποτελεσματικών μέτρων.

- *Τα κυπριακά προγράμματα μηχανισμών αλήθειας (Πρόγραμμα Κυπριακής Δημοκρατίας και Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων-Δ.Ε.Α.) πρέπει να λειτουργήσουν ως σημείο αναφοράς για καλές πρακτικές (τεχνικές-επιστημονικές, μέθοδοι εργασίας).*

Η αυξανόμενη έρευνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την καθιέρωση συνεκτικών συστημάτων και προσπαθειών όσον αφορά στις οικογένειες των αγνοουμένων έχει συζητηθεί και καθιερωθεί σε διάφορες χώρες με μετασυγκρουσιακό παρελθόν, όπως η Κύπρος. Αυτή η αυξανόμενη τάση εντοπίστηκε και στην παρούσα έρευνα, μέσα από τα κυπριακά προγράμματα μηχανισμών αλήθειας (Πρόγραμμα Κυπριακής Δημοκρατίας και Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων-Δ.Ε.Α.), αλλά και των παθογενειών που υπάρχουν σε αυτά ως προς την υλοποίηση των αναγκών των συγγενών, σύμφωνα με τα ευρήματα των συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας που

πραγματοποιήσαμε. Η περίπτωση της Κύπρου επιβεβαιώνει ότι ένα από τα πιο ισχυρά εμπόδια για την επούλωση του συλλογικού και ατομικού τραύματος ή τη διευθέτηση και ανασυγκρότηση των κοινωνιών μετά από περιστατικά ακραίας βίας, είναι το συναισθηματικά φορτισμένο ζήτημα των αγνοουμένων. Οι οικογένειες εξακολουθούν να ελπίζουν να βρουν πληροφορίες για τα αγαπημένα τους πρόσωπα στην Κύπρο, μια ελπίδα που δημιουργήθηκε χάρη στην ενεργοποίηση μηχανισμών ανάκτησης της αλήθειας, όπως τα δυο παραπάνω προγράμματα. Αυτά έδωσαν το έναυσμα της ελπίδας στους συγγενείς για να μάθουν τι συνέβη και να μπορέσουν να θάψουν τον οικείο τους, όπως θα έπρεπε. Η λειτουργία αυτών των προγραμμάτων δεν βοηθά μόνο στην επιστημονική κατοχύρωση της ταυτοποίησης των λειψάνων, αλλά μπορεί να αποβεί σημείο αναφοράς για καλές πρακτικές (τεχνικές-επιστημονικές μέθοδοι εργασίας) που ακολουθήθηκαν έως σήμερα, αλλά και για τις παθογένειες που υπάρχουν και καταγράφηκαν.

Ο εντοπισμός των κακώς κειμένων (ελληνοκυπριακό γραφείο-τουρκοκυπριακό γραφείο), καθώς και η ανεπαρκής συνεργασία σε αρκετά ζητήματα ανάμεσα στα δυο προγράμματα, καθιστά αναγκαία τη μεταστροφή των μηχανισμών αυτών σε ένα πεδίο που στόχο θα έχει εκτός από το διαδικαστικό ζήτημα της ταυτοποίησης, και αυτό της κατανόησης των θυμάτων και ενδεχομένως τελικά της συμφιλίωσης. Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι μηχανισμοί σε αρκετά σημεία οφείλουν να αντιμετωπίσουν όχι μόνο το παρελθόν (εύρεση αγνοουμένων), αλλά και το μέλλον (ειρηνική συνύπαρξη των συγγενών των αγνοουμένων στις δυο κοινότητες). Μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορέσει το ζήτημα των αγνοουμένων να αποτελέσει εκτός από ένα ακανθώδες ζήτημα στις διαπραγματεύσεις όσον αφορά στην επίλυση της διαμάχηςσε ένα θετικό αγωγό διάχυσης της ειρήνης και συμπερίληψης του πόνου μέσω της δικαίωσης των θυμάτων.

- *Η παρουσίαση της Δ.Ε.Α. ως μοντέλου για τον ενδεδειγμένο τρόπο εργασίας-συνεργασίας δύο ή περισσότερων μερών και η ανάγκη για παρεμβάσεις με σκοπό να διορθωθούν οι όποιες παθογένειες έχουν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια της έρευνας.*

Η συνολική αντιμετώπιση των περιπτώσεων μπορεί, έστω και εμμέσως, να επηρεάσει πολύπλευρα τις δυο κοινότητες θετικά, καθώς η διεύρυνση εντολής θα έχει αντίκρυσμα και στην κοινωνία αλλά και στα μέλη που τα αφορά άμεσα. Ο κύριος Κ. αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «αν δεν επιλυθεί συνολικά το ζήτημα, θα αποτελέσει μια νάρκη σε οποιαδήποτε μελλοντική προσπάθεια», κάτι που μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους. Μέσα στα χρόνια η επιτροπή έχει εξελιχθεί σε ένα φωτεινό παράδειγμα και σε μια εξαίρεση στην Κύπρο, δεν πρέπει, όμως, να λείπει από τη συλλογιστική μας ότι αυτή η επιτροπή αποτέλεσε προϊόν σκληρής διαπραγμάτευσης και αμοιβαίας καχυποψίας ανάμεσα στις δύο πλευρές. Με την επιτυχημένη δράση της όμως απέδειξε τη δυνατότητα συνεργασίας ακόμα και σε τόσο «δύσκολα» ζητήματα, παράλληλα, ωστόσο, παραμένουν περιχαρακωμένα πεδία που χρήζουν αλλαγής και ανανέωσης. Η συνεργασία και κοινή δράση του προγράμματος της Κ.Δ. και της δικαιοδικής επιτροπής κρίνεται αναγκαία, ως ένα ακόμα πιο δυνατό μήνυμα συμπόρευσης και συνεργασίας για το κοινό καλό. Το νεοσύστατο τμήμα της τουρκοκυπριακής κοινότητας βασίστηκε σε εργαζόμενους και τεχνογνωσία της Δ.Ε.Α., γι' αυτό και το θεωρούμε ως συνέχεια της ήδη υπάρχουσας επιτροπής.

Η αξιοπρέπεια έχει ήδη καθιερωθεί ως δικαίωμα στο Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και στην ιατροδικαστική πρακτική ως μεταθανάτια ιδιότητα του ανθρώπου και ως κάτι που στηρίζει τη «σωστή μεταχείριση» των νεκρών. Σε συνέχεια αυτού, πρέπει να προωθήσουμε τη συζήτηση περαιτέρω διερευνώντας συγκεκριμένα ποια δικαιώματα μπορεί να «διεκδικήσουν» οι νεκροί, και αν οι νεκροί έχουν έγκυρη αξίωση από την κοινωνία να προστατεύσει τα δικαιώματά τους.¹²⁰⁰ Αυτά τα δικαιώματα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν με έναν εντελώς μεταθανάτιο και αποκαταστατικό τρόπο. Δηλαδή, θα μπορούσαν να κατανοηθούν ως αντιστάθμισμα για δικαιώματα που έχουν αφαιρεθεί, όπως τα δικαιώματα στη ζωή και την ασφάλεια, την ελευθερία από τα βασανιστήρια και την απάνθρωπη μεταχείριση, το δικαίωμα στην προσωπικότητα, και το δικαίωμα στην ίση προστασία από τον νόμο.¹²⁰¹ Αυτή η αντισταθμιστική αρχή θα μπορούσε ν' αποτελέσει τη βάση της αξίωσης των νεκρών από την κοινωνία για την προστασία αυτών των δικαιωμάτων και στην Κύπρο.¹²⁰²

¹²⁰⁰ Claire Moon, 'Human rights, human remains: Forensic humanitarianism and the human rights of the dead', *International Social Science Journal*, vol.65 (215-216), (2016), p. 55.

¹²⁰¹ Στο ίδιο.

¹²⁰² Στο ίδιο.

Επίσης, σε αυτό το σημείο προκύπτει το ζήτημα των συμφερόντων και των ωφελημάτων. Εάν οι νεκροί δεν έχουν συμφέροντα, πώς είναι δυνατόν να επωφεληθούν από τυχόν δικαιώματα που θα μπορούσαν να παραχωρηθούν; Φαίνεται προφανές ότι οι οικογένειες και η κοινωνία ευρύτερα έχουν τα περισσότερα συμφέροντα και θα μπορούσαν να είναι οι ωφελημένοι από τα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στους νεκρούς. Και οι δύο -νεκροί και συγγενείς- δυνητικά ωφελούνται από τις επιταγές αποκατάστασης, επανόρθωσης και κοινωνικής τάξης που συνεπάγεται η αναγνώριση δικαιωμάτων στους νεκρούς.

➤ *Η διευθέτηση των τραυματικών εμπειριών των οικογενειών των θυμάτων πρέπει να γίνει με γνώμονα τη δημιουργία ενός μηχανισμού ανεύρεσης της αλήθειας μέσα από το πεδίο της μεταβατικής δικαιοσύνης (επιτροπής αλήθειας).*

Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα αποτέλεσε η αντιμετώπιση του ζητήματος των αγνοουμένων σε συγκρούσεις και της μεταβατικής δικαιοσύνης γενικότερα, από μια οπτική γωνία, αυτή των αναγκών των θυμάτων, που παραμένει σχεδόν ανεξερεύνητη. Μέσα από την παράθεση αποσπασμάτων συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας, διεθνούς βιβλιογραφίας και άλλων αρχείων (πρακτικά δικαστηρίων, εκθέσεις του Ο.Η.Ε.) ακολουθήθηκε μια προσέγγιση με επίκεντρο το θύμα. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα θύματα και στις δυο κοινότητες του νησιού, παρόλο που βρίσκονταν εκτεθειμένα για χρόνια σε διαφορετικά αφηγήματα, εξέφρασαν παρόμοιες ανάγκες. Σίγουρα δεν διατυπώθηκαν πανομοιότυπα, ούτε ήταν όλες κοινές, αλλά όλα τα αιτήματα και οι ανάγκες εκκινούσαν από την ίδια αφετηρία, αυτή της αλήθειας και της δικαιοσύνης. Για όλους τους πληροφορητές-συμμετέχοντες σε αυτή την έρευνα αποτέλεσε θετικό αποτύπωμα ότι ακούγονταν οι αφηγήσεις και οι εμπειρίες τους.

Οι αγνοούμενοι στην περίπτωση της Κύπρου αντιπροσωπεύουν για τους συγγενείς την κραυγή διαμαρτυρίας για τις χρόνιες παθολογίες και καθυστερήσεις που υπέστησαν. Τα πιο πρόσφατα κύματα αργοπορημένης μεταβατικής δικαιοσύνης δημιουργούνται γύρω από τα ζήτσημα των εξαφανίσεων, ενδεικτικά παραδείγματα

αποτελούν οι περιπτώσεις της Βραζιλίας και της Ισπανίας.¹²⁰³ Οι αφηγήσεις των πληροφορητών σε αυτή τη διατριβή το πιστοποιούν άλλες φορές άμεσα και άλλες έμμεσα. Περιγράφοντας στα προηγούμενα κεφάλαια της διατριβής τους μηχανισμούς ανάδειξης της αλήθειας και ταυτοποίησης των λειψάνων, αναδύθηκε η μαρτυρία ως η βασική παράμετρος της δημιουργίας αποδείξεων που καταλήγουν στην ανεύρεση των ανθρώπων που αγνοούνταν. Την παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνει και το κεφάλαιο που πραγματεύεται τη δημοσιογραφία της ειρήνης. Η δημοσιογράφος S.U. επιβεβαιώνει σε αυτό τη δυναμική που απέκτησαν οι δημοσιεύσεις της μέσα από τις μαρτυρίες των αναγνωστών της.

Ένα από τα πιο βασικά ευρήματα της ανάλυσης στην περίπτωση της Κύπρου, αλλά και της διεθνούς βιβλιογραφίας είναι ότι σε κάθε περίπτωση η μορφή βίας που δημιουργεί εξαρχής τους αγνοουμένους, καθορίζει και τον τρόπο που θα αποκατασταθεί η αλήθεια κατά τη διαδικασία της μετάβασης. Στην Κύπρο μετά και από τη διενέργεια εκ μέρους μας συνεντεύξεων και στις δυο κοινότητες, έγινε αντιληπτό ότι βασικό στοιχείο κατανόησης του παρελθόντος και των τραυματικών εμπειριών των οικογενειών των θυμάτων και όχι μόνο, είναι η μαρτυρία, μια μαρτυρία που σε αυτή την εργασία την είδαμε πολυτροπικά.

Αξίζει να επισημανθεί ότι πολλές φορές στο πλαίσιο συνεντεύξεων ακούγονταν αιτήματα για τη διευθέτηση θεμάτων που είχαν να κάνουν με τις βασικές εγγυήτριες δυνάμεις. Χαρακτηριστικά οι Ελληνοκύπριοι αφηγητές μιλούσαν για τις ευθύνες που βαραίνουν την Ελλάδα, για το πραξικόπημα που δημιούργησε τις συνθήκες για να πραγματοποιηθεί εκ των υστέρων η εισβολή. Αντίθετα, από τους Τουρκοκύπριους προβάλλονται αιτιάσεις για τις πολιτικές της Τουρκίας όσον αφορά στον εποικισμό, την έλλειψη βούλησης για υποστήριξη στο ζήτημα των αγνοουμένων και σε τελική ανάλυση τη μη ουσιαστική επιθυμία για επίλυση και ειρήνευση στην περιοχή.

➤ *Η σημασία της συμμετοχής των θυμάτων στη λειτουργία αυτών των επιτροπών για να γνωστοποιηθεί το ζήτημα και οι ανάγκες τους ευρύτερα και στις δύο κοινότητες.*

¹²⁰³Ιωσήφ Κόβρας, *ό.π.*, 2021, σ.323.

Ως συμπέρασμα της παρούσας έρευνας προκύπτει η αξία της κατανόησης της σημασίας των αναγκών των θυμάτων για την ευρύτερη αποδοχή της επίλυσης της διαμάχης μέσα από τη συμμετοχή των θυμάτων με ουσιαστικό ρόλο στις επιτροπές αλήθειας ή διερεύνησης του παρελθόντος.

Καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας έγινε κατανοητό ότι στην περίπτωση της Κύπρου σε πολλά σημεία εμπλέκονται και αλληλο-εξουδετερώνονται αφενός οι επιδιώξεις για την τήρηση και προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αφετέρου η πραγματικότητα. Μια πραγματικότητα που ώθησε αρκετούς από τους αφηγητές ν' αντιμετωπίζουν τις οικουμενικές αξίες ως ιδεαλιστικές μεγαλοστομίες κενού περιεχομένου.

➤ *Προτάσεις μελλοντικής χρήσης του υλικού που συλλέχθηκε στη διατριβή με γνώμονα την επόμενη ημέρα και τη σημασία της αλήθειας και της συμπερίληψης στην περίπτωση της Κύπρου.*

Οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν έδωσαν τη δυνατότητα δημιουργίας μιας βάσης δεδομένων με στόχο την τεκμηρίωση της διαδικασίας ανάκτησης της αλήθειας (Προγράμματα της Κυπριακής Δημοκρατίας και της Δ.Ε.Α), των αναγκών των θυμάτων, αλλά και των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε όλες τις περιπτώσεις οι πρωτοβουλίες τεκμηρίωσης μπορούν να διαδραματίσουν κρίσιμο ρόλο διατηρώντας τα αποδεικτικά στοιχεία των παραβιάσεων, ενθαρρύνοντας την πολιτική βούληση να αποδοθεί δικαιοσύνη, βοηθώντας τους ανθρώπους να θυμούνται την ιστορία τους για την επίτευξη της συμφιλίωσης.¹²⁰⁴ Κατά τη διάρκεια της διενέργειας των συνεντεύξεων ειπώθηκαν πολλές φορές από τους συγγενείς αγνοουμένων οι ακόλουθες φράσεις: «είχαμε ανάγκη να τα πούμε, σε ευχαριστούμε που ασχολείσαι με αυτό το θέμα γιατί κανείς δεν ασχολήθηκε, εγώ τα είπα και ηρέμησα τώρα πώς θα τα χρησιμοποιήσεις είναι δικό σου θέμα, μέσω αυτής της έρευνας και άλλες παρόμοιου

¹²⁰⁴Louis Bickford, Patricia Karam, Hassan Mneimneh and Patrick Pierre, *Documenting Truth, International Center For Transitional Justice*, 2009, 4: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DAG-Global-Documenting-Truth-2009-English.pdf>, (ανακτήθηκε στις 28/10/2022).

περιεχομένου θα μπορέσει το ζήτημα των αγνοουμένων να υπάρχει και πενήντα χρόνια αργότερα».¹²⁰⁵

Επομένως, γίνεται κατανοητή η σημασία ενός σχεδίου μελλοντικής διερεύνησης της δυνατότητας αξιοποίησης αυτής της βάσης δεδομένων, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη σημαντικότητα των ίδιων των αφηγητών που συμμετείχαν στην ανάδειξη σημαντικών ζητημάτων.

Μέσω της ψηφιακής στροφής (digitalturn)¹²⁰⁶ η υπάρχουσα βάση δεδομένων θα μπορούσε να αποτελέσει μια «πολυτροπική γέφυρα» διάδοσης ιστοριών και των δύο κοινοτήτων με στόχο τη συμβολή στην προώθηση της συνεργασίας και της συμπερίληψης της οδύνης ως γνώμονα για μια ειρηνική επίλυση και συνύπαρξη των δύο κοινοτήτων. Μέσω της πρότασης μελλοντικής χρήσης της βάσης δεδομένων που παρουσιάζουμε επιχειρείται να μην μείνουν οι μαρτυρίες που συλλέξαμε μια «απολιθωμένη» ιστορική γνώση, αλλά να συμβάλουν στη δημιουργία μιας πολυπρισματικής, κριτικής και υπεύθυνης «συμμετοχικής ιστορικής κουλτούρας».¹²⁰⁷ Παράλληλα, τέτοιες ερευνητικές δράσεις ελπίζουμε ότι δημιουργούν ένα ανάχωμα στην αναζωπύρωση της βίας και οικοδομούν μια σταθερή και συνεχή ειρήνη.¹²⁰⁸

Βιβλιογραφία

¹²⁰⁵ Αυτές είναι φράσεις που ειπώθηκαν μετά το τέλος της συνέντευξης και όταν είχε ολοκληρωθεί η καταγραφή και προέρχονται από διαφορετικούς αφηγητές των δύο κοινοτήτων.

¹²⁰⁶ Η Ψηφιακή Στροφή (Digitalturn) έχει να κάνει με τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των νέων τεχνολογιών στο πεδίο της μεταβατικής δικαιοσύνης μέσω της επανάχρησης δεδομένων ή του συνδυασμού ερευνητικών μεθόδων, έχοντας ως πεδίο παρουσίασης την ψηφιακή σφαίρα (διαδίκτυο, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, παρουσίασης ερευνητικών δεδομένων). Βλ., για περισσότερα, Denisa Kostovicova, Rachel Kerr, Ivor Sokolic, Tiffany Fairey, Henry Redwood and Jelena Subotic, “The “Digital Turn” in Transitional Justice Research: Evaluating Image and Text as Data in the Western Balkans”, *Comparative Southeast European Studies*, vol.70 (1), (2022), p.24-46.

¹²⁰⁷ Meg Foster, “Online and Plugged In?: Public History and Historians in Digital Age”, *Public History Review*, vol.21 (2014), p.1-19.

¹²⁰⁸ J. Christopher Cohrs, Johanna R. Vollhardt and Shelley McKeown, «Διομαδική σύγκρουση, Ειρήνη και Συμφιλίωση, στο Christopher J. Hewer and Evanthia Lyons (επιμ.), *Πολιτική Ψυχολογία: Μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση*, μετάφραση Κατερίνα Γούλα, Πεδίο, Αθήνα 2023, σ.413. Βλ., για περισσότερα πως μια οπτική κριτικής ιστορίας συμβάλλει στη βελτίωση της κοινωνίας, Denise Bentrovato, Karina V. Korostelina and Martina Schulze (eds.), *History Can Bite: History Education in Divided and Postwar Societies*, V&R Unipress, Göttingen 2016.

Ελληνική & μεταφρασμένη στα ελληνικά

- Aguilar Fernandez, Paloma, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου*, μετάφραση Σπύρος Κακουριώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
- Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη (επιμ.), *Η Λογοτεχνία ως Μαρτυρία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995.
- Abrams, Lynn, *Θεωρία της Προφορικής Ιστορίας*, μετάφραση Λουκάς Ρινόπουλος, Πλέθρον, Αθήνα 2014.
- Αποστολίδου, Βενετία, «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2016, σ.1-23.
- Arendt, Hannah, *Οι απαρχές του Ολοκληρωτισμού*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Αθήνα 2017.
- Αρχείο Προφορικής Παράδοσης Κύπρου, α/α 2072, ημερομηνία συνέντευξης 4/9/1992 και 9/9/1992. Αρχείο προφορικών μαρτυριών Κύπρου. A/A539, Πληροφορητής: I.X., Ερευνητής: Κ. Μπαρρής, ημερομηνία καταγραφής της συνέντευξης 23/3/1991.
- Αυγερίδης, Μάνος, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015.
- Βαλτινός, Θανάσης, *Εθισμός στη νικοτίνη*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Van Der Kolk, Bessel A., *Το σώμα δεν ξεχνά: Εγκέφαλος, νους & σώμα στη θεραπεία του τραύματος*, μετάφραση Δέσποινα Παπαδοπούλου, Κλειδάριθμος, Αθήνα 2022.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία, Φωνές, εικόνες και τόποι, Φωνές από τα κάτω*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2020.
- Benjamin, Walter, *Για μια κριτική της Βίας*, μετάφραση Λεωνίδα Μαρσιανός, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2014.
- Βερβενιώτη, Τασούλα, *Οι Άμαχοι του Ελληνικού Εμφυλίου: Η δυναμική της μνήμης*, Κουκκίδα, Αθήνα 2021.
- Bolano, Roberto, *Νυχτωδία της Χιλής*, μετάφραση Κρίτων Ηλιόπουλος, Άγρα, Αθήνα 2023.
- Butler, Judith, *Η δύναμη της βίας*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

- Γαλάνης, Πέτρος, «Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα: Θεματική ανάλυση», *Archive of Hellenic Medicine*, vol.35 (3), (2018), σ.416-421.
- Γεωργιάδη, Ειρήνη και Μιχάλης Πέτρου, «Απώλεια και Ιστορία: Οι περιπέτειες ενός πένθους», στο Δημήτριος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Ψυχικό Τραύμα και Εφηβεία: Φαντασίωση, Πραγματικότητα και η Περίπτωση της Κύπρου*, συγκεκριμένα, Κυπριακή Εταιρεία Μελετών Ψυχανάλυτικής Ψυχοθεραπείας-Κ.Ε.Μ.Ψ.Ψ., 1998.
- Γκουρογιάννης, Βασίλης, *Κόκκινο στην Πράσινη Γραμμή*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.
- Charoutot, Johann, *Η μεγάλη αφήγηση: Εισαγωγή στην ιστορία του καιρού μας*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Πόλις, Αθήνα 2023.
- Cohen, Stanley, *Καταστάσεις Άρνησης: Μαθαίνοντας για τις θηριωδίες και τον πόνο*, μετάφραση Σοφία Σπυρέα, Τόπος, Αθήνα 2021.
- Cohrs, J. Christopher, Johanna R. Vollhardt and Shelley McKeown, «Διομαδική σύγκρουση, Ειρήνη και Συμφιλίωση, στο Christopher J. Hewer and Evanthia Lyons (επιμ.), *Πολιτική Ψυχολογία: Μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση*, μετάφραση Κατερίνα Γούλα, Πεδίο, Αθήνα 2023, σ.402-423.
- Δεμερτζής, Νίκος, «Το πολιτιστικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος, Πολιτιστικό τραύμα*, στο Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ.19-42.
- Δρουσιώτης, Μακάριος, *1619 ενοχές-τα λάθη, τα ψέματα και οι σκοπιμότητες*, Διαφάνεια/Αλφάδι, Λευκωσία, 2000.
- Ζανός, Χρίστος, *Ιστορίες εν μέσω πυροβολισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023.
- Ηρακλείδης, Αλέξης, *Κυπριακό: Σύγκρουση και Επίλυση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2002.
- Halbwachs, Maurice, *Η συλλογική μνήμη*, μετάφραση Τίνα Πλύτα, Παπαζήση, Αθήνα 2013.
- Ιακώβου, Νατάσα και Νάντια Κορνιώτη, *Αγνοούμενοι στην Κύπρο: Παρατηρήσεις βασισμένες στο παρελθόν και συστάσεις για το μέλλον*, Report 7/2019, TruthNow NGO (MKO) & Peace Research InstituteOslo (PRIO) Cyprus Center, 2019.
- Ίσαρη, Φίλια και Μάριος Πουρκός, *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα www.kallipos.gr, 2015.
- Ίσαρη Φίλια (επιμ.), *Η Ποιοτική Έρευνα στη Συμβουλευτική Ψυχολογία*, Πεδίο, Αθήνα 2018.

- Jeffrey, C. Alexander και Shai Dromi, «Κατασκευή τραύματος και ηθικός περιορισμός: η ασάφεια του Ολοκαυτώματος για το Ισραήλ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ.28 (2011-2012), σ.21-50.
- Καράβας, Σπύρος, *Μυστικά και Παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος-Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της Νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, Λευκωσία 2010.
- Κιζίλγιουρεκ, Νιαζί, *Ιστορίες από την δυστοπική Κύπρο*, επίμετρο στο Χρίστος Ζάνος, *Ιστορίες εν μέσω πυροβολισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2023, σ.167-170.
- Κλεάνθους, Κώστας, *Αδελφέ μου Οσμάν*, Λευκωσία, Λευκωσία, 1975, σ.5-20.
- Κόβρας, Ιωσήφ, *Ακτιβισμός και η Εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης: Οι οικογένειες των αγνοουμένων*, Επίκεντρο, Αθήνα 2021.
- Κόκκινος, Γιώργος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης-Θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015.
- Κόκκινος, Γιώργος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Εισαγωγή, Ασίνη, Αθήνα 2020.
- Κουρεμένος, Αθανάσιος, *Έρευνα Μάρκετινγκ*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008.
- Levi, Primo, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος;*, (*SE QUESTO E UN UOMO*), μετάφραση Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 2009.
- Λιάκος, Αντώνης, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία: Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2012.
- Loizos, Peter, *Χρονικό της Κυπριακής προσφυγιάς*, μετάφραση Σπύρος Μαρκέτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Lowe, Keith, *Όλεθρος: Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφραση Ιωάννης Χαλαζιάς, Ψυχογιός, Αθήνα 2018.
- Μαντόγλου, Άννα, *Μνήμες. Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- Maslow, Abraham H., *Κίνητρα και Προσωπικότητα*, μετάφραση Ρένα Καρακατσάνη, Αίωρα, Αθήνα 2011.
- Mason, Jennifer, *Η διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας*, μετάφραση Ελένη Δημητριάδου, Πεδίο, Αθήνα 2011.
- Μάστορα, Ευαγγελία, *Σύγκρουση, συλλογικό τραύμα και ανάπτυξη της ομάδας και της ομαδικότητας στη Δυτική Όχθη και το Ισραήλ*, Εθνικό και Καποδιστριακό

- Πανεπιστημίου Αθηνών – Τμήμα Επικοινωνιών και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Αθήνα 2015.
- Mishler, Elliot G., *Συνέντευξη Έρευνας*, μετάφραση Ντενίς Ρόντα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Moniot, Henri, *Η διδακτική της ιστορίας*, μετάφραση Έφη Κάννερ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
- Μπαίτελμαν, Ανδρεανή, Ανδρέας Χατζηχαμπής, Δήμητρα Παρασκευά - Χατζηχαμπή, Δημήτριος Μαμπούρας, *Βιολογία Α΄ Λυκείου: Βιβλίο Δραστηριοτήτων*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου-Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων, Λευκωσία 2018.
- Παπανδρέου, Ζέτα, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία Δίστομο 1944-2018*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2018.
- Παύλου, Παύλος Κ., «*Μνήμη και τιμή. Πεσόντες και αγνοούμενοι του Λυθροδόντα*», Λευκωσία, Λευκωσία 2016.
- Portelli, Alessandro, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική: Ομιλία, Γραφή και Ανάμνηση*, μετάφραση Βάσια Λέκκα, Πλέθρον, Αθήνα 2020.
- Sandel, Michael J., *Δικαιοσύνη, Τι είναι το σωστό;*, μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπλιόλης, Πόλις, Αθήνα 2011.
- Σελιώτη, Βασιλική Δ., *Το Τραύμα του 1974 στην Ελλαδική και Κυπριακή Λογοτεχνία – Έμφυλες Προσεγγίσεις*, εκπόνηση Διδακτορικής Διατριβής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης- Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2019.
- Σεργίδης, Νίκος, *Φάκελος «Αγνοούμενοι της Κύπρου»*, Λευκωσία, Λευκωσία 2016.
- Στυλιανούδη, Λίλυ, «*Η Θεραπευτική Διάσταση της Συνέντευξης*», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τομ.107, (2002), σ.83-94.
- Σφουντούρης, Αργύρης, διάλεξή του στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου της Ρόδου κατά την τελετή αναγόρευσής του σε επίτιμο διδάκτορα, *Το Ιστορικό Τραύμα και η Διεργασία του-Συλλογικό πένθος και Συμφιλίωση- Μεταμέλεια του θύτη, Συγγνώμη και Συγχώρηση*, Ρόδος 2016, αναρτημένο [στο:https://lab-history.pre.aegean.gr/wp-content/uploads/2016/07/%CE%91%CF%81%CE%B3%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%A3%CF%86%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-](https://lab-history.pre.aegean.gr/wp-content/uploads/2016/07/%CE%91%CF%81%CE%B3%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-%CE%A3%CF%86%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%B7%CF%82-)

[%CE%94%CE%99%CE%91%CE%9B%CE%95%CE%9E%CE%97-%CE%A1%CE%9F%CE%94%CE%9F%CE%A5-22-6-2016-3.pdf.](#)

- Σωτηρίου, Αγγελική, *Η Διαγενεακή Μετάδοση του τραύματος του Πολέμου της Κύπρου στους ενήλικες απογόνους των επιζήσαντων*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης-Διαπανεπιστημιακό, 2019.
- Thompson, Paul, *Φωνές από το παρελθόν*, μετάφραση Riki Van Boeschoten, Πλέθρον, Αθήνα 2002.
- Τσιάντης, Ιωάννης, «Το ψυχικό τραύμα εκ των υστέρων», στο Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949), σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στην φυλακή μαζί με τις μητέρες τους*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009, xxvi.
- Τσιώλης, Γεώργιος Κ., *Αποβιομηχανοποίηση και βιογραφικοί μετασχηματισμοί, Ιστορίες ζωής βιομηχανικών εργατών του Λαυρίου*, Διδακτορική διατριβή του Πανεπιστήμιο Κρήτης-Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2002.
- Τσιώλης, Γιώργος, «Ανάλυση Ποιοτικών δεδομένων: Διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες», στο Γιάννης Πυργιωτάκης & Χρήστος Θεοφιλίδης (επιμ.), *Ερευνητική Μεθοδολογία στις Κοινωνικές Επιστήμες και στην Εκπαίδευση*, Πεδίο, Αθήνα 2016, σ. 473-498,
- Weizman, Eyal, *Forensic Architecture: Η βία στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας*, μετάφραση Δανάη Καπράνου, Νήσος, Αθήνα 2021.
- Wieviorka, Annette, *Το Λουσβιτς, όπως το εξήγησα στην κόρη μου*, μετάφραση Κορίνα Δευτεραίου, Πόλις, Αθήνα 2013.
- Williams, Raymond, *Κουλτούρα και ιστορία*, μετάφραση Βενετία Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994.
- Χατζηδημητρίου, Τάκης, *Κυπριακή Δημοκρατία 1964-1967: Από τη στρατιωτικοποίηση στη στρατοκρατία*, Παπαζήση, Αθήνα 2023.
- Ψάλτης, Χάρης, «Οι προοπτικές λύσης του Κυπριακού με τη ματιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας», παρουσίαση για το Εργαστήριο Γενετικής Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2015.

- Ackermann, Tobias and Sebastian Wuschka (eds.), *Investments In Conflict Zones: The Role Of International Investment Law In Armed Conflicts, Disputed Territories And 'Frozen Conflicts'*, Brill NIJHOFF, 2021.
- Aguilar, Paloma, *Memory And Amnesia, The Role Of The Spanish Civil War In The Transition To Democracy*, Berghahn Books, New York and Oxford 2002.
- Aiken, Nevin T., "Post-Conflict Peacebuilding and the Politics of Identity: Insights for Restoration and Reconciliation in Transitional Justice", *Peace Research*, vol.40 (2), (2008), p.9-38.
- Albeck, Joseph H., "Intergenerational consequences of trauma: Reframing traps in treatment theory. A second-generation perspective", in John F.Sommer, Marybeth Williams (eds.), *Handbook of Post-Traumatic Therapy*, Bloomsbury Academic, London 1994, p.106-125.
- Albrecht, Milton C., "The Relationship of Literature and Society", *American Journal of Sociology*, vol.59 (5), (1954), p.425-436.
- Alexander, Jeffrey C., Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser and Piotr Sztompka (eds.), *Cultural Trauma And Collective Identity*, University of California Press, California 2004.
- Alfandary, Rony and Judith Tydor Baumel-Schwarz (eds.), *Psychoanalytic And Cultural Aspects Of Trauma And The Holocaust: Between Postmemory And Postmemorial Work*, Routledge, London 2022.
- Allwood, Maureen A., M.A., Debora Bell- Dolan and Syed Arshad Husain, "Children's Trauma and Adjustment Reactions to Violent and Nonviolent War Experiences", *American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, vol.41 (4), (2002), p.450-457.
- Altheide, David L. and John M. Johnson, *Reflections On Interpretive Adequacy In Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, California, 2011.
- Ambos, Kai, Judith Large and Marieke Wierda (eds.), *Building A Future On Peace And Justice, Studies On Transitional Justice, Peace And Development, The Nuremberg Declaration On Peace And Justice*, Springer, Berlin 2009.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections On The Origin And Spread Of Nationalism*, Verso Press, NewYork 2006.
- Assman, Aleida, *Memory, Individual And Collective*, Oxford University Press, Oxford 2006.

- Assmann, Jan, *Cultural Memory And Early Civilization: Writing, Remembrance And Political Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Athanasiou, Harry, *The Broken Olive Branch: Nationalism, Ethnic Conflict and The Quest For Peace In Cyprus, Volume one*, Authoshouse, Bloomington, Indiana 2008.
- Azar, Edward E., *The Management Of Protracted Social Conflict*, Dartmouth Publishing, Darmouth 1990.
- Azar, Edward E., “Protacted International Conflicts: Ten Propositions”, in Edward E. Azar and John W. Burton (eds.), *International Conflict Resolution: Theory And Practice*, Lynne Rienner Publishers, Boulder- Colorado 1986, p.28-40.
- Azevedo, Valerie Robin, “Restoring the dignity of the war’s disappeared? Exhumations of mass graves, restorative justice and compassion policies in Peru”, *Human Remains and Violence*, vol.2 (2), (2016), pp.39-55.
- Baranowska, Grażyna, “The Rights of the Families of Missing Persons: Going Beyond International Humanitarian Law”, *Israel Law Review*, vol.55 (1), (2022), p.25-49.
- Barel, Efrat, Marinus H. Van IJzendoorn, Abraham Sagi-Schwartz and Marian J. Bakermans-Kranenburg, “Surviving the Holocaust: A meta-analysis of the long-term sequelae of a genocide”, *Psychological Bulletin*, vol.136 (5), (2010), p.677-698.
- Bar-Gill, Oshri, “Never Forget-The Net Will Remember: Connective Memory as a Form of Postmemory in the Age of Digital Platforms”, in Rony Alfandary, Judith Tydor and Baumel-Schwarz (eds.), *Psychoanalytic And Cultural Aspects Of Trauma And The Holocaust: Between Postmemory And Postmemorial Work*, Routledge, London 2022, p.87-108.
- Barnes, Catherine, “Civil Society and Peacebuilding: Mapping Functions in Working for Peace”, *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, vol.44 (1), (2009), p.131-147.
- Bar-Tal, Daniel and Yona Teichman, *Stereotypes And Prejudice In Conflict: Pepresentations Of Arabs In Israeli Jewish Society*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Bauman, Zygmunt, *Modernity And The Holocaust*, Polity Press, Cambridge 1989.

- Baumgartner, Elisabeth, "Aspects of victim participation in the proceedings of the International Criminal Court", *International Review of the Red Cross*, vol.90 (870), (2008), p.409-440.
- Bekri, Tahar, *Le Livre Du Souvenir - Dans La Beauté Du Monde Et Sa Fureur*, Introduction, ELYZAD, Tunis, 2016.
- Bell, Christine, *Peace, Agreements And Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Bell, Christine, "Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the 'Field' or 'Non-Field'", *International Journal of Transitional Justice*, vol.3 (1), (2009), p.5–27.
- Bell, Philip, "Content Analysis of Visual Images", in Theo Van Leeuwen and Carey Jewitt (eds.), *The Handbook of Visual Analysis*, Sage Publishing, California 2001, p.10-34.
- Bender, William N., *Learning Disabilities, Characteristics, Identification And Teaching Strategies*, Pearson Education Inc., Boston 2004.
- Bennoune, Karima, *Your Fatwa Does Not Apply Here: Untold Stories From The Fight Against Muslim Fundamentalism*, WW Norton & Company, New York, 2013.
- Bentrovato, Denise, Karina V. Korostelina and Martina Schulze (eds.), *History Can Bite: History Education in Divided and Postwar Societies*, V&R Unipress, Göttingen 2016.
- Berkhoff, Karel, "Bykinvia: How Grave Robbers, Activists and Foreigners ended official silence about Stalin's mass graves near Kiev", in E. Anstett and M. Dreyfus (eds.), *Human Remains And Identification: Mass Violence, Genocide and The Forensic Turn*, Manchester University Press, 2015, p.72-73.
- Biro, Miklos, Dean Ajdukovic, Dinka Corkalo, Dino Djipa, Petar Milin, and Harvey M. Weinstein, "Attitudes toward justice and social reconstruction in Bosnia and Herzegovina and Croatia", in Eric Stover and Harvey M. Weinstein, *My Neighbor, My Enemy: Justice And Community In The Aftermath Of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, p.183-205.
- Bisset, Alisson, *Truth Commissions And Criminal Courts*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Blaauw, Margiet and Virpi Lahteenmaki, "Denial and silence or acknowledgement and disclosure", *Int Rev. Of the Red Cross*, vol. 84 (848), (2002), p.767-783.

- Bonta, James and D. A. Andrews (eds.), *The Psychology of Criminal Conduct*, Routledge, London and New York 2003.
- Boss, Pauline, *Ambiguous Loss: Learning To Live With Unsolved Grief*, Harvard University Press, Cambridge 2000.
- Boss, Pauline, *Loss, Trauma, And resilience: Therapeutic Work with Ambiguous Loss*, WWNorton & Co, NewYork 2006.
- Bourdieu, Pierre, *On Television And Journalism*, Pluto Press, London 1998.
- Bowd, Richard, *From Combatant to Civilian: The Social Reintegration of ex-Combatants in Rwanda and the Implications for Social Capital and Reconciliation*, PhD in Post-war Recovery Studies, University of York, Post-conflict Reconstruction and Development Unit (PRDU), Department of Politics, 2008.
- Bowman, James, *Honor: A History*, Encounter Books, New York 2006.
- Bowman, Jim, "Seeing What's Missing in Memories in Cyprus", *Peace Review: A Journal of Social Justice*, vol.18 (1), (2006), p.119-227.
- Bryson, Anna, "Victims, Violence and Voice: Transitional Justice, Oral History and Dealing with the Past", *Hastings International and Comparative Law Review*, vol.39 (2), (2016), p.299-353.
- Brouneus, Karen, "Truth-Telling as Taking Cure? Insecurity and Retraumatization in the Rwandan Garaca Courts", *Security Dialogue*, vol.39 (1), (2008), p.55-76.
- Brouneus, Karen, "Reconciliation and Development", in Kai Ambos, J. Large and Marieke Wierda (eds.), *Building A Future On Peace And Justice, Studies On Transitional Justice, Peace And Development The Nuremberg Declaration On Peace And Justice*, Springer, Berlin 2009, p.203-217.
- Burton, John W., *Conflict And Communication*, The Macmillan Press, New York 1969.
- Burton, John, *Conflict: Resolution And Provention*, St. Martin's Press, New York 1990.
- Burton, John and Frank Dukes (eds.), *Conflict: Readings In Management and Resolution*, Palgrave Macmillan, London 1990.
- Butler, Judith, "After Loss, What Then?", in David L. Eng and David Kazajian (eds.), *Loss*, University of California Press, California 2003, p.467-475.
- Camp, Glen D., "Island Impasse: Peacemaking on Cyprus, 1980-1994", in Vangelis Calotychos (eds.), *In Cyprus And Its People: Nation And Identity, nd Experience In An Unimaginable Community, 1955-1997*, Westview Press, New York 1998, p.135-156.

- Campbell, Jim, Vasilios Ioakimidis and Reima Ana Maglajlic, “Social work for critical peace: A comparative approach to understanding social work and political conflict”, *European Journal of Social Work*, vol.22 (3), (2018), p.1-12.
- Caruth, Cathy, *Unclaimed experience: Trauma, Narrative and History*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996.
- Cavalli, Alessandra, “Transgenerational transmission of indigestible facts: From trauma, deadly ghosts and mental voids to meaning-making interpretations”, *Journal of Analytical Psychology*, vol.57, (2012), p.597-614.
- Clark, Phil, *The Garaca courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda: Justice without Lawyers*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Clavandier, Gaëlle, “From technical measures to moral obligations: The management and fate of fragmented human remains following disasters. The case of a plane crash in France in 2015”, *Death Studies*, vol.47 (6), (2023), p.655-665.
- Cohen Salama, Mauricio, *Tumbas Anonimas: Informe Sobre La Identificación de Restos de Víctimas de la Represión*, Equipo Argentino de Antropología Forense, Catalogos Editora, Buenos Aires 1992.
- Cohn, Ilene, “The Protection of Children in Peacemaking and Peacekeeping Processes”, *Harvard Human Rights Journal*, vol.12, (1999), p.129-196.
- Colleen, Duggan, Claudia Paz y Paz Bailey and Julie Guillerot, “Reparations for Sexual and Reproductive Violence: Prospects For Achieving Gender Justice in Guatemala and Peru”, *The International Journal of Transitional Justice*, vol.2 (2), (2008), p.192-213.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Cornwall, Andrea and Celestine Nyamu–Musembi, “Putting the ‘Rights-Based Approach’ to Development into Perspective”, *Third World Quarterly*, vol.25 (8), (2004), p.1415-1437.
- Coufoudakis, Van, “Cyprus- The Referendum And Its Aftermath”, *Cyprus Review*, vol.16 (2), (2004), p.67-82.
- Cox, Flecher D. and Timothy D. Sisk (eds.), *Peacebuilding In Deeply Divided Societies. Rethinking Political Violence*, Palgrave Macmillan, Switzerland 2017, p.1-12.
- Crocker, David A., “Truth Commissions, “Transitional Justice and Civil Society”, in Robert I. Rotberg and Dennis Thompson (eds.), *Truth v. Justice: The Moral*

- Efficacy Of Truth Commissions: South Africa And Beyond*, Princeton University Press, Princeton 2000, p.104-105.
- Crossley-Frolick, Katy A., “The European Union and Transitional Justice: Human Rights and Post-Conflict Reconciliation in Europe and Beyond,” Eleventh Biennial International Conference, European Union Studies Association, Los Angeles, California, 23-25 April, 2009, p.1-35.
- Daly, Kathleen, “Restorative justice: The real story”, *Punishment & Society*, vol.4 (1), (2002), p.55-79.
- Danieli, Yael, *International Handbook Of Multigenerational Legacies Of Trauma*, Plenum Press, Berlin 1998.
- Daoudi, Anissa, “Untranslatability of Algeria in ‘The Black Decade’, *Boundary 2*, vol.1 (3), (2018), p.48-83.
- Daoudi, Anissa, “Testimonies and literature as alternative transitional justice in Algeria”, *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies*, vol.22 (8), (2020), p.1045-1064.
- David, Roman and Susanne Y. P. Choi, “Forgiveness and Transitional Justice in the Czech Republic”, *The Journal of Conflict Resolution*, vol.50 (3), (2006), p.339-367.
- David, Roman and Susanne Choi Yuk-Ping, “Victims on Transitional Justice: Lessons from the Reparation of Human Rights Abuses in the Czech Republic”, *Human Rights Quarterly*, vol.27 (2), (2005), p.392-435.
- Davies, Lynn, “The Power of a Transitional Justice Approach to Education: Post-conflict Education Reconstruction and Transitional Justice”, *International Center for Transitional Justice-ICTJ*, New York 2017. Retrieved 15 March 2021 from <https://www.ictj.org/publication/power-transitional-justice-approach-education>.
- De Baets, Antoon, “The posthumous dignity of dead persons”, in Roberto C. Parra & Douglas H. Ubelaker (eds.), *Anthropology of Violent Death*, American Academy of Forensic Sciences/AAFS-Wiley, USA, 2023, p.15-35.
- De Greiff, Pablo, “Introduction: Repairing the Past: Compensation for Victims of Human Rights Violations”, in Pablo de Greiff (eds.), *The Handbook of Reparations*, Oxford University Press, Oxford 2006, p.1-18.
- Denzin, Norman K. and Yvonna S. Lincoln, *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc., California 2017.

- Deutsch, Morton, "A Brief History of Social Psychological Theorizing About Conflict", in Morton Deutsch, Peter T. Coleman and Eric C. Marcus (eds.), *The Handbook Of Conflict Resolution*, Jossey-Bass, San Francisco 2006, p.1-21.
- Dixon, Penny, Graham Rehling and Raj Shiwach, "Peripheral victims of the Herald of free Enterprise disaster", *British Journal of Medical Psychology*, vol.66 (2), (1993), p.193-202.
- Douglas, Mary and Steven Ney, *Missing Persons: A Critique Of Personhood In The Social Sciences*, University Of California Press, California 1998.
- Dovidio, John F., Peter Glick and Laurie. A. Rudman (eds.), *On The Nature Of Prejudice: Fifty Years After Allport*, Blackwell Publishing Ltd, New Jersey 2005, p.262-277.
- Duran, Eduardo, Bonnie Duran, Maria Yellow, Horse Brave and Susan Yellow Horse-Davis, "Healing the American Indian Soul Wound", in Yael Danieli (eds.) *International Handbook Of Multigenerational Legacies Of Trauma*, Springer, New York 1998, p.341-354.
- Elcheroth, Guy, Willem Doise and Stephen Reicher, "On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us rethink the subject of political psychology", *Political Psychology*, vol.35 (23), (2011), p.729-758.
- Eppel, Shari, "Reburial ceremonies for health and healing after state terror in Zimbabwe", *The Lancet*, vol.360 (9336), (2002), p.869-70.
- Erez, Edna, "Who's afraid of the big bad victim? Victim impact statements as victim empowerment and enhancement of justice", *Criminal Law Review*, vol.20, (1999), p.545-556
- Ericson, Maria, *Reconciliation And The Search For Moral Landscape: An Exploration Based Upon A Study Of Northern Ireland And South Africa*, P. Lang, Lausanne 2001.
- Erikson, Kai, *Notes on Trauma and Community*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1995.
- Erll, Astrid, "Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory", in Astrid Erll and Ansgar Nünning (eds.), *Cultural Memory Studies: An International And Interdisciplinary Handbook*, De Gruyter, Berlin, New York 2010, p.389-398.
- Ersoy, Metin, "Obstacles to Peace Journalism in North Cyprus", *Global Media Journal: Mediterranean Edition*, vol.1 (2), (2006), p.68-75.

- Evriadiades, Euripides, *Cyprus in the European Union: Current Status and Future Prospects for Reunification*. Paper read 24th April at Columbia University, Columbia 2005. Available at: <https://jpia.princeton.edu/document/348>
- Fattah, Ezzat A., “Victimology: Past, Present and Future”, *Criminologie*, vol.33, (2000), p.17-46.
- Feldman, David, “The Nature and Effects of Constitutional Rights in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina”, in Alex Schwarz and Colin Harvey (eds.), *Rights In Divided Societies*, Oxford and Portland Oregon, Oxford 2012, p.151-169.
- Felman, Shoshana and Dori Laub, *Testimony: Crises Of Witnessing In Literature, Psychoanalysis And History*, Taylor & Frances, Routledge, Oxfordshire, 1992.
- Femenía, Nora Amalia and Carlos Ariel Gil, “Argentina's Mothers of Plaza de Mayo: The Mourning Process from Junta to Democracy”, *Feminist Studies*, vol.13 (1), (1987), p.9-18.
- Field, Sean, “Beyond “Healing”: Trauma, Oral History and Regeneration”, *Oral History Society*, vol.34 (1), (2006), p.31-42.
- Figley, Charles R. (eds.), *Encyclopedia Of Trauma: An Interdisciplinary Guide*, SAGE Publications, California 2012.
- Finn, Patrick, “The Impact of Social Media on Communication Sciences and Disorders: A Need for Examination and Research”, *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups*, vol.4 (2), (2019), p.1-4.
- Foessel, Michael, *Ο καιρός της παρηγοριάς, μετάφραση Μαριάννα Μαντά, Πόλις, Αθήνα 2018.*
- Foster, Meg, “Online and Plugged In? Public History and Historians in Digital Age”, *Public History Review*, vol.21, (2014), p.1-19.
- Freeman, Marc, *Truth Commissions And Procedural Fairness*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Friedman, Milton, *Economics In Theory And Practice*, University of Michigan Press, Michigan 1991.
- Frisch, Michael, *A Shared Authority: Essays On The Craft And Meaning Of Oral And Public History*, Suny Press, New York 1990.
- Garapon, Antoine, *Peut-on réparer l' Histoire? Colonisation, esclavage, Shoah*, Odile Jacob, Paris 2008.
- Gallant, Michelle, “Law and Legal processes in resolving international conflicts”, in Dennis J.D. Sandole, Sean Byrne, Ingrid Sandole-Staroste and Jessica Senehi

- (eds.), *The Handbook of Conflict Analysis and Resolution*, Routledge, New York 2009, p.396-407.
- Garland, Caroline, *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, Part of the Tavistock Clinic Series, Routledge, New York 1999.
- Galtung, Johan, "Peace journalism as an ethical challenge" *Global Media Journal: Mediterranean Edition*, vol.1 (2), (2006), p.1-4.
- Galtung, Johan and Richard C. Vincent, *Global Glasnost: Toward a New World and Communication Order?*, Hampton Press, New York 1992.
- Gersie, Alida and Nancy King, *Storymaking In Education And Therapy*, Jessica Kingsley Publishers and Stockholm Institute of Education Press, Stockholm 1990.
- Gibson, James, *Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile A Divided Nation?*, Russel Sage Foundation, New York 2004.
- Gibson, James L. and Amanda Gouws, "Truth and Reconciliation in South Africa: Attributions of Blame and the Struggle over Apartheid", *The American Political Science Review*, vol.93 (3), (1999), p.501-517.
- Gilboa, Eytan, "Media Coverage of International Negotiation: A Taxonomy of Levels and Effects", *International Negotiation*, vol.5, (2000), p.543–568.
- Gilmore, Leigh, *Tainted Witness: Why We Doubt What Women Say About Their Lives*, Columbia University Press, New York 2017.
- Givoni, Michal, "The Ethics of Witnessing and the Politics of the Governed", *Theory, Culture & Society*, vol.31 (1), (2013), p.123-142.
- Golafshani, Nahid, "Understanding Reliability and Validity in Qualitative Research", *Qualitative Report*, vol.8 (4), (2003), p.597-607.
- Goodin, Robert E. and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook Of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford 2008.
- Graziano, Frank, *Divine Violence: Spectacle, Psychosexuality And Radical Christianity In The Argentine Dirty War*, Westview Press, Boudler-Colorado 1992.
- Green, Anna, "Individual Remembering and Collective Memory: Theoretical Presuppositions and Contemporary Debates", *Oral History*, vol.32 (2), (2004), p.35-44.
- Grele, Ronald J., Studs Terkel Jan Vansina, Dennis Tedlock, Saul Benison and Alice Kessler Harris, (eds.), *Envelopes Of sound: The Art Of Oral History*, Greenwood Publishing Group, Inc, California 1991.

- Groen, W. J. Mike, Nicholas Marquez-Grant and Robert C. Janaway, *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, Wiley Blackwell, New Jersey 2015.
- Guest, Greg, Kathleen M. MacQueen and Emily E. Namey (eds.), *Applied Thematic Analysis*, Sage Publications, Inc, California 2011.
- Gugelberger, Georg and Michael Kearney, “Voices for the Voiceless: Testimonial Literature in Latin America”, *Latin American Perspectives*, vol.18 (3), (1991), p.3-14.
- Gurkan, Cemal, Damla Kanliada Demirdov and Huseyin Sevay, “Population genetics of Turkish Cypriots from Cyprus: forensic and anthropological implications”, *Forensic Science International: Genetics Supplement Series*, vol.5, (2015), p.384-386.
- Gurr, Roger and Jose Quiroga, “Approaches to torture rehabilitation. A desk study covering effects, cost-effectiveness, participation and sustainability”, *Torture: Quarterly Journal on Rehabilitation of Torture Victims and Prevention of Torture*, vol.11, (2001), p.1-35.
- Hadjigeorgiou, Nasia, “Remedying Displacement in Frozen Conflicts: Lessons from the Case of Cyprus”, *Cambridge Yearbook Of European Legal Studies*, Cambridge 2016.
- Hall, Ronald L., “Participation and Purpose in Committee Decision Making”, *American Political Science Review*, vol.81 (1), (1987), 105-127.
- Hall, Stuart, “Old and New Identities, Old and New Ethnicities”, in Anthony D. King, (eds.), *Culture, Globalization And the World-System: Contemporary Conditions For The Representation Of Identity*, University Of Minnesota Press, Minnesota 1997, p.41-68.
- Hall, Stuart, “Divided Cities”, in Richard Scholar (eds.), *Cosmopolitan Promises, Multicultural Realities*, Oxford University Press, Oxford 2006, p.20-51.
- Hallin, Daniel C. and Paolo Mancini, *Comparing Media Systems: Three Models Of Media And Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Hamber, Brandon *Transforming Societies After Political Violence: Truth, Reconciliation And Mental Health*, Springer, New York 2009.
- Hamber, Brandon, Dineo Nageng and Gabriel O’ Malley, “Telling it like it is survivors' perceptions of the Truth and Reconciliation Commission”, *Psychology in Society*, vol.26, (2000), p.18-42.

- Hamit, Meltem, *Turkish Cypriots And Their Others: An Analysis Of Narratives About Greek Cypriots And Turkiyeliler*, Master Degree- Middle East Technical University, 2008.
- Harvey, Michele & Mary-Claire King, “The Use of DNA in the Identification of Postmortem Remains”, in William D. Haglund and Marcella H. Sorg (eds.), *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory, and Archaeological Perspectives*, CRCPress, Florida 2002, p.473-486.
- Hawkins, Virgil, “Media selectivity and the other side of the CNN effect: the consequences of not paying attention to conflict”, *Media, War & Conflict*, vol.4 (1), (2011), 55–68.
- Hay, Roy, *The Use And Abuse Of Oral Evidence*, Hyperion Press, Connecticut 1986.
- Hayner, Priscilla B., *Unspeakable Truths: Transitional Justice And the Challenge Of Truth Commissions*, Routledge, London and New York 2010.
- Helmick, Raymond G. & Rodney Petersen (eds.), *Forgiveness & Reconciliation: Public Policy And Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, New Jersey 2001.
- Herbert, James D. and Marc Sageman, “First Do Not Harm: Emerging Guidelines For The Treatment Of Posttraumatic Reaction”, in Gelald M. Rosen (eds.), *Posttraumatic Stress Disorder: Issues And Controversies*, John Wiley & Sons, Ltd, West Sussex 2005, p.213-232.
- Herman, Judith, *Trauma And Recovery: The Aftermath Of Violence-from Domestic Abuse To Political*, Basic Books, New York 1997.
- Hirsch, Marianne, *The Generation Of Postmemory: Writing And Visual Culture After Tthe Holocaust*, Columbia University Press, New York 2012.
- Hirsch, Marianne, “Past lives: Postmemories in Exile”, *Poetics Today*, vol.17 (4), (1996), p.659-686.
- Hoffman, Alice, “Reliability and validity in oral history”, *Today's Speech*, vol.22 (1), (1974), p.23-27.
- Hoffman, Eva, *After Such Knowledge. Memory, History And the Legacy Of The Holocaust*, Vintage, New York 2005.
- Hughes, Caroline, Joakim Ojenda and Isabell Schierenbeck, “The struggle versus the song-the Local turn in peacebuilding: An introduction”, *Third World Quarterly*, vol.36 (5), (2015), p.817-824.

- Huffine, Charles, “Child and adolescent psychiatry: Current trends in the community treatment of seriously emotionally disturbed youths”, *Psychiatric Services*, vol.53 (7), (2002), p.809–811.
- Humphrey, Michael, *The Politics Of Atrocity And Reconciliation: From Terror To Trauma*, Routledge, London and New York 2002.
- Ignatieff, Michael, *The Narcissism Of Minor Difference, In The Warrior’s Honour: Ethic War And The Modern Conscience*, Chatto and Windus, London 1998.
- Ilic, Melanie, *Women In The Khrushchev Era: An Overview*, Palgrave MacMillan, London 2004.
- Immler, Nicole L., “Individual Desire or Social Duty? The role of Testimony in a Restitution Procedure: An Inquiry into Social Practice”, in Adler Nanci and Leydesdorff Selma (eds.), *Tapestry Of Memory: Evidence And Testimony In Life-Story Narratives*, Routledge, London and New York 2013, p.219-237.
- Innes, Judith E. and David E. Booher, “Consensus Building as Role Playing and Bricolage: Toward a Theory of Collaborative Planning”, in Patsy Healey & Jane Hiller (eds.), *Contemporary Movements In Planning Theory*, Routledge, London 2008, p.9-26.
- Innes, Judith E. and David E. Booher, “Collaborative rationality as a strategy for working with wicked problems”, *Landscape and Urban Planning*, vol.154, (2016), p.1-3.
- Ioakimidis, Vasilios, Gregory Neocleous, Agamemnonas Zachariadis, Ayse Ozada and Buse Erzeybek, “Educating for peace: Conflict, division and social work education in Cyprus”, *European Journal of Social Work*, vol.25 (6), (2021), p.1-12.
- Ioakimidis, Vasilios, Gregory Neocleous, Agamemnonas Zachariades, Ayse Ozada and Buse Erzeybek, “Educating for peace: conflict, division and work education in Cyprus”, *European Journal of Social Work*, vol.25 (4), (2021), p.696-707.
- Irvan, Suleyman, “Peace Journalism as a Normative Theory: Premises and Obstacles”, *Global Media Journal: Mediterranean Edition*, vol.1 (2), (2006), p.34-39.
- James, Alan, *Keeping The Peace In The Cyprus Crisisof, 1963-64*, Palgrave Macmillan, New York 2002.
- Jarraud, Nicolas, Christopher Louise and Giorgos Filippou, “The Cypriot Civil Society Movement: a legitimate player in the peace process?”, *Journal of Peacebuilding & Development*, vol.8 (1), (2013), p.45-49.

- Jauss, Hans R., "L'usage de la fiction en histoire", *Le Debat*, vol.54 (2), (1989), p.89-113.
- Jelin, Elizabeth, *State Repression And The Labors Of Memory*, University of Minnesota Press, Minnesota 2013.
- Jensen, Meg, *Testimony*, in Colin Davis and Hanna Meretoja (eds.), *The Routledge Companion To Literature And Trauma*, Taylor & Frances/Routledge, Oxfordshire 2020, p.66-79.
- Juhl, Kirsten, *The Contribution by (Forensic) Archaeologists to Human Rights Investigations of Mass Graves*, Arkeologisk Museumi Stavanger, Stavanger, 2005.
- Kammener Nina and Ruta Mazelis, *Trauma and Retraumatization, After the Crisis Initiative: Healing from Trauma after Disasters*, Presented at the After the Crisis: Healing from Trauma after Disasters Expert Panel Meeting, April 24 - 25, 2006, p.1-32.
- Kaplan Suzanne and Andreas Hamburger, "The developmental psychology of social trauma and violence: The case of the Rwandan genocide", in Dori Laub and Andreas Hamburger (eds.), *Psychoanalysis And Holocaust Testimony: Unwanted Memories Of Social Trauma*. Routledge/Taylor & Francis Group, London and New York 2017, p.105-106.
- Karam, Azza, "Women in War and Peace-building: The Roads Traversed, the Challenges Ahead", *International Feminist Journal of Politics*, vol.3 (1), (2000), p.2-25.
- Karayianni, Christiana and Charis Psaltis, "Tweet for peace: Twitter as a medium for developing a peace discourse in the hands of the Greek-Cypriot and Turkish-Cypriot Leaders", *Online Information Review*, vol.47 (4), (2022), p.1-41.
- Kaplan, E. Ann, *Looking For The Other Feminism, Film And The Imperial Gaze*, Routledge, New York 1997.
- Katz Thor, Rebecka, *Beyond The Witness: Holocaust Representations And The Testimony Of Images*, Art and Theory Stockholm AB, Stockholm 2018.
- Kaymak, Erol, Alexandros Lordos and Nathalie Tocci, *Building Confidence In Peace — Public Opinion And The Cyprus Peace Process*, Centre for European Peace Studies, 2008.

- Kellner, Douglas, "Popular Culture and the Construction of Postmodern Identities" in Scott Lash and Jonathan Friedman (eds.), *Modernity and Identity*, Wiley-Blackwell, New York 1992, p.141-177.
- Kelman, Herbert C., Werner Wintersteiner and Wilfried Graf, *Resolving Deep-Rooted Conflicts: Essays On The Theory And Practice Of Interactive Problem-Solving*, Routledge, Oxfordshire, 2017.
- Kennedy, David, 'The International Human Rights Movement: Part of the Problem?', *Harvard Human Rights Journal*, vol.15, (2002), p.101- 125.
- Kim, Nam Kyu and Mi Hwa Hong, "Politics of Pursuing Justice in the Aftermath of Civil Conflict", *Journal of Conflict Resolution*, vol.63 (5), (2019), p.1165-1192.
- Kimmerle, E. H. and J. P. Baraybar (eds.), *Skeletal Trauma: Identification Of Injuries Resulting From Human Rights Abuse And Armed Conflict*, CRC Press, Florida 2008.
- Kostovicova, Denisa, Rachel Kerr, Ivor Sokolic, Tiffany Fairey, Henry Redwood and Jelena Subotic, "The "Digital Turn" in Transitional Justice Research: Evaluating Image and Text as Data in the Western Balkans", *Comparative Southeast European Studies*, vol.70 (1), (2022), p.24-46.
- Kovras, Iosif, *Truth Recovery And Transitional Justice: Deferring human rights issues*, Routledge, London and New York 2014.
- Krystal, Henry, "Trauma and Aging", in Cathy Caruth (eds.), *Trauma: Explorations In Memory*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1995, p.76-99.
- Ktori, Maria, "Optimizing coastal exhumation strategies: the casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus", vol.63 (3), (2023), p.2-3.
- Ktori, Maria and Gülseren Baranhan, "Development and future perspectives of a humanitarian forensic programme: the committee on missing persons in Cyprus example", *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, vol.8 (25), 2018, p.1-12.
- La Capra, Dominique, *History And Memory After Auschwitz*, Cornell University Press, London 1998.
- Labbé, Xavier, *Condition Juridique Du Corps Humain: Avant La Naissance Et Après La Mort*, Les Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve 2012.
- Ladisch, Virginie, "Toward the Reunification of Cyprus: Defining and Integrating Reconciliation into the Peace Process", *Journal of Public and International Affairs*, vol.17, (2006), p.110-129.

- Laub, Dori, “Traumatic shutdown of narrative and symbolization: a death instinct derivative?”, *Contemporary Psychoanalysis*, vol.41 (2), (2005), p.307-326.
- Laub, Dori and Shoshana Felman, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Routledge, UK, 1992.
- Laub, Dori and Andreas Hamburger (eds.), *Psychoanalysis And Holocaust Testimony: Unwanted Memories Of Social Trauma*, Routledge, London 2017.
- Leatherman, Janie (eds.), *Breaking Cycles Of Violence: Conflict Prevention In Intrastate Crises*, Kumarian Press, Connecticut 1999.
- Lederach, John Paul, *The Journey Toward Reconciliation*, Herald Press, 1999.
- Legrand, Michel, “Le recit de vie: Un outil thérapeutique?”, colloque international (24-25 juin 1991), *L'histoire de vie risqué de la recherche, de la formation, de la thérapie*, Centre de Recherche Interdisciplinaire de Vaucresson, Vaucresson 1992.
- Llewellyn, Jennifer, *Truth commissions and restorative justice*, in Gerry Johnstone and Daniel Van Ness (eds.), *Handbook Of Restorative Justice*, Willian Publishibgm, Milton 2006, p.351-371.
- Leman-Langlois, Stéphane, “Mobilizing Victimization: The Construction of a Victim-Centred Approach in the South African Truth and Reconciliation Commission”, *Criminologie*, vol.33 (1), (2000), p.145–165.
- Lenferink, Lonneke I., Jos de Keijser, Ineke Wessel and Paul A. Boelen, “Cognitive-Behavioral Correlates of Psychological Symptoms Among Relatives of Missing Persons”, *International Journal of Cognitive Therapy*, vol.11(3), (2018), p.311–324.
- Lindley, Dan, “Assessing the Role of the UN Peacekeeping Force in Cyprus”, in Oliver P. Richmond and James Ker-Lindsay (eds.), *The Work of the UN in Cyprus*, Palgrave Macmillan, New York 2001, p.77-100.
- Loizides, Neophytos, *Designing Peace: Cyprus and Institutional Innovations in Divided Societies*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania 2016.
- Loizides, Neophytos, Charis Psaltis, Edward Morgan-Jones, Laura Sudulich, Raluca Popp and Tekin Baykiz, “Citizens and Peace Mediations in Divided Societies: Identifying Zones of Agreement through a Conjoint Survey Experiment”, *Journal of Conflict Resolution*, vol.66 (9), (2022), p.1-31.

- Long, Norman and Ann Long, *Battlefields of Knowledge: The Interlocking Of Theory And Practice In Social Research And Development*, Routledge, London & New York 1992.
- Lordos, Alexandos and Erol Kaymak, *Public Opinion And The Property Issue*, Interpeace-International Organization for Peacebuilding, 2020.
- Lordos, Alexandros, “From Secret Diplomacy to Public Diplomacy: How the Annan Plan Referendum Failure Earned the Cypriot Public a Seat at the Negotiating Table”, in Faustmann, in Andrekos Varnava and Hubert Faustmann (eds.), *Reunifying Cyprus: The Annan Plan And Beyond*, I.B. Tauris, London, 2009, p.163-179.
- Loyd, David, “Ruin: Partition and the Expectation of Violence (on Allan de Souza’s Irish Photography)”, *Social Identities*, vol.9, (2003), p.475-509.
- Lustick, Ian S., “The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political "Backwardness" in Historical Perspective”, *International Organization*, vol.51 (4), (1997), p.653-683.
- Lynch, Jake, “Reporting the World: The Ethical Challenge to International News”, in Chris Paterson & Annabelle Sreberny (eds.), *International News in the Twenty-First Century*, University of Luton Press, Luton 2004, p.261-274.
- Mac Ginty, Roger, “Hybrid Reconstruction: The Case of Waad in Lebanon”, in Oliver P. Richmond and Audra Mitchell (eds.), *Hybrid Forms of Peace: From Everyday Agency to Post-Liberalism*, Palgrave Macmillan, London 2012, p.210-211.
- MacGinty, Roger and Oliver, R. Richmond, “The Local Turn in Peace Building: a critical agenda for peace”, *Third World Quarterly*, vol.34 (5), (2013), p.763-783.
- Madlingozi, Tshepo, “On Transitional Justice Entrepreneurs and the Production of Victims”, *Journal of Human Rights Practice*, vol.2 (2), (2010), p.208–228.
- Maguire, Mike, “The needs and Rights of Victims of Crime”, *Crime and Justice*, vol.14, (1991), p.363-433.
- Malkki, Liisa Elena, *Purity And Exile: Violence, Memory And National Cosmology Among Hutu Refugees In Tanzania*, University Of Chicago Press, Chicago 1995.

- Manoff, Robert Karl, "The Media's Role in Preventing and Moderating Conflict". This paper was prepared for the Virtual Diplomacy conference hosted by United States Institute of Peace in Washington, D.C. on April 1 and 2, 1997.
- Maringira, Godfrey, *When ex-combatants became peaceful: Azania People's Liberation Army ex-combatants in post-apartheid South Africa*, *African Studies*, vol.77 (1), (2018), p.1-14.
- Maslow, Abraham H., *Motivation And Personality*, Harper & Row, Publishers, New York 1954.
- Mathews, Andrew and Colin Macleod, "Induced Processing Biases Have Causal Effect on Anxiety", *Cognition and Emotion*, vol.16 (3), (2002), p.331-354.
- McCubbin, Hamilton and Charles R. Figley (eds.), *Stress and the Family*, vol.II: *Coping the Catastrophe*, Routledge, New York 1983.
- McCully, Alan, "The contribution of History Teaching to PeaceBuilding", in Gavriel Salomon and Ed Cairns (eds.), *Handbook On Peace Education*, Psychology Press, 2009, p.213-222.
- McEvoy, Kieran, "Beyond Legalism: Towards a Thicker Understanding of Transitional Justice", *Journal of Law and Society*, vol.34 (4), (2007), p.411-440.
- McEvoy, Kieran and Lorna McGregor (eds.), *Transitional Justice From Below: Grassroots Activism And The Struggle For Change*, Oxford, Oxford 2008.
- McGarry, Ross and Sandra Walklate, *Victims, Trauma, Testimony And Justice*, Routledge, New York 2015.
- McKeown, Shelley and Charis Psaltis, "Intergroup contact and the mediating role of intergroup trust on outgroup evaluation and future contact intentions in Cyprus and Northern Ireland". *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, vol.23 (4), (2017), p.392-404.
- McMahon, Patrice C. and David P. Forsythe, "The ICTY's Impact on Serbia. Judicial Romanticism Meets Network Politics", *Human Rights Quarterly*, vol.30 (2), (2008), p.412-435.
- Mendes, Isa, "Inclusion and Political Representation in Peace Negotiations: The Case of the Colombian Victim's Delegations", *Journal of Politics in Latin America*, vol.11 (3), (2019), p.272-297.
- Michael, Eleftherios A., *Peacemaking Strategies In Cyprus: In Search Of Lasting Peace*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2015.

- Milion, Dian, *Therapeutic Nations: Healing In An Age Of Indigenous*, University of Arizona Press, Arizona 2013.
- Minow, Martha, *Between Vengeance And Forgiveness: Facing History After Genocide And Mass Violence*, Beacon Press, Boston 1998.
- Mitchell, Audra and Liam Kelly, “Peaceful Spaces? Walking” through the New Liminal Spaces of Peace Building and Development in North Belfast”, *Global, Local, Political*, vol.36 (4), (2011), p.307-325.
- Mitchell, Stephen A. and Margaret J. Black, *Freund And Beyond: A History Of Modern Psychiatric Thought*, Basic Books, New York 1995.
- Moon, Claire, “Human rights, human remains: Forensic humanitarianism and the human rights of the dead”, *International Social Science Journal*, vol.65 (215-216), (2016), p.49-63.
- Moraitis, Konstantinos and Constantine Eliopoulos, “Forensic Archaeology in Greece”, in W. J. Mike Groen, Nicholas Márquez-Grant and Robert C. Janaway (eds.), *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, Wiley Blackwell, New York 2015, p.77-82.
- Moussi, Noly, Maria Ktori and Uyum Vehit, “Forensic Management of Artifacts in Human Identification: The Experience of the Committee on Missing Persons in Cyprus”, *Journal of Forensic Identification*, vol.66 (3), (2016), p.209-231.
- Mozina, Katarina and Katarina KompanErzar, “Trauma and Community”, *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics*, vol.15 (1), (2021), p.109-129.
- Nance, John J., “Blind Trust”, in Vamik Volkan, *Rituals That Blind People Together*, William Morrow & Co, New York 1987, p.62-63.
- Neocleous, Gregory and Vasilios Ioakimidis, *Social Conditions And The Labour Movement In Cyprus*, University of Nicosia Press, Nicosia 2012.
- Nightingale David and John Cromby (eds.), *Social Constructionist Psychology: A critical analysis of theory & practice*, Open University Press, Maidenhead, Berkshire, United Kingdom 1999.
- O’ Connell, Brendan, *Solution-Focused Therapy*, Sage, New York 2005.
- O’ Leary, Rosemary and Lisa Blomgren Bingham, “Conclusion: Conflict and Collaboration in Networks”, *International Public Management Journal*, vol.10, (2007), 103-109.

- Omri, Mohamed-Salah and Philippe Roussin (eds.), *Literature, Democracy and Transitional Justice: Comparative World Perspectives*, Legenda Books, Oxford 2022.
- Papadakis, Yiannis, “The National Struggle Museums of a divided city”, *Ethnic and Racial Studies*, vol.17 (3), (1994), p.400-419.
- Parent, Genevieve, “Identifying factors or obstructing healing and reconciliation: Observations from an exploratory research field in ex-Yugoslavia”, *International Journal of Peace Studies*, vol.17, (1), (2012), p.25-45.
- Parfit, Derek, *Reasons And Persons*, Oxford University Press, Oxford 1986.
- Paris, Roland, “Understanding the “Coordination Problem” in Postwar Statebuilding”, in Roland Paris and Timothy D. Sisk (eds.), *The Dilemmas of Statebuilding: Confronting the Contradictions of Postwar Peace Operations*, London, Routledge, New York, 2009, p.53-78.
- Parlevliet, Michelle, ‘Human Rights and Peacebuilding: Complementary and Contradictory, Complex and Contingent’, *Journal of Human Rights Practice*, vol.9 (3), (2017), p.1–25.
- Parr, Hester, Olivia Stevenson, Nick Fyfe and Penny Woolnough, “Living Absence: The Strange Geographies of Missing People”, *Environment and Planning D: Society and Space*, vol.33, (2015), p.191 – 200.
- Parr, Hester, Olivia Stevenson and Penny Woolnough, “Searching for missing people: Families living with ambiguous absence”, *Emotion, Space and Society*, vol.19, (2016), p.66-75.
- Parra, Roberto C. and Douglas H. Ubelaker (eds.), *Anthropology Of Violent Death: Theoretical Foundations For Forensic Humanitarian Action*, John Wiley & Sons Ltd, 2023.
- Passerini, Luisa, *Storia E soggettività: Le Fonti Oralli, La Memoria*, La Nuova Italia, Firenze 1998.
- Patiniotis, Jackie and Clare Holdsworth, “Seize That Chance!’Leaving Home and Transitions to Higher Education”, *Journal of Youth Studies*, vol.8 (1), (2005), p.81-95.
- Pelletier, Marie A., “Finding Meaning in Oral History sources through storytelling and religion”, in Steven High (eds.) *Beyond Testimony And Trauma: Oral History In The Aftermath Of Mass Violence*, UBC Canada Press, Vancouver 2015, p.332-351.

- Pettigrew, Thomas F., "Future directions for intergroup contact theory and research", *International Journal of Intercultural Relations*, vol.32, (2008), p.187-199.
- Phamand, Phuong and Patrick Vinck, "Empirical Research and the Development and Assessment of Transitional Justice Mechanisms", *The International Journal of Transitional Justice*, vol.1 (2), (2007), 231-248.
- Picker, Ruth, *Victim's Perspectives about the Human Rights Violations Hearings*, Research Report, Johannesburg: Centre for the Study of Violence and Reconciliation, South Africa 2005.
- Piernas, Carlos Jimenez, "The protection of foreign workers and volunteers in situation of internal conflict, with special reference to the taking of hostages", *International Review of the Red Cross*, 1992.
- Plümer, Gülden, *They Weren't The Only Ones That Disappeared: Fifteen Years In The Committee On Missing Persons In Cyprus*, Okman Printing LTD, Nicosia 2022, p.169-171.
- Pollak, Michael, *Memoria, Olvido, Silencio: La Producción Social De Identidades Frente A Situaciones Límite*, Al Margen, S. C. de Bariloche, Bilbao 2006.
- Portelli, Alessandro *The Death Of Luigi Trastulli And Other Stories: Form And Meaning In Oral History*, State University Of New York Press, New York 1991.
- Portelli, Alessandro, *The Battle Of The Valle Giulia: Oral History And The Art Of The Dialogue*, University of Wisconsin Press, Wisconsin 1997.
- Potter, Michael and Hedley Abernethy, "What About the Women? Transitional Justice and Gender in Bosnia and Herzegovina and Northern Ireland", in Olivera Simic and Zala Volcic (eds.), *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans*, Springer, New York 2013, p.163-180.
- Psaltis, Charis, Mario Carretero and Sabina Cehajic-Clancy, "Conflict Transformation and History Teaching: Social Psychological Theory and Its Contributions", in Charis Psaltis, Mario Carretero and Sabina Cehajic-Clancy (eds.), *History Education And Conflict Transformation: Social Psychological Theories, History Teaching And Reconciliation*, Palgrave Macmillan, eBook (open access), 2017, p.1-32.
- Psaltis, Charis, Huseyin Cakal, Neophytos Loizides and Işık Kuşçu Bonnenfant, "Internally displaced persons and the Cyprus peace process", *International Political Science Review*, vol.41 (1), (2020), p.138-154.

- Pupavac, Vanessa, “Psychosocial Interventions and the Demoralization of Humanitarianism”, *Journal of Biosocial Science*, vol.36 (4), (2004), 491–504.
- Rajagopal, Balakrishnan, *International Law from Below: Development, Social Movements and Third World Resistance*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Ramirez-Barat, Clara and Martina Schulze (eds.), *Transitional Justice and Education: Engaging Young People in Peacebuilding and Reconciliation*, V&R Unipress, Göttingen 2018.
- Ramsbotham, Oliver, Tom Woodhouse and Hugh Miall, *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts*, Polity Press, Cambridge 2016.
- Randazzo, Elisa, “The paradoxes of the “everyday”: scrutinizing the local turn in peace building”, *Third World Quarterly*, vol.37 (8), (2016), p.1-21.
- Rauschenbach, Mina, Stef Scagliola, Stephan Parmentier and Franciska de Jong, “The Perfect Data- Marriage: Transitional Justice Research and Oral History Life Stories”, *Transitional Justice Review*, vol.1 (4), (2016), p.7-58.
- Richmond, Oliver P., *The Transformation Of Peace*, Palgrave Macmillan, London 2005.
- Ricoeur, Paul, “De la morale à l’ethique et aux ethiques”, *Un siecle de philosophie, Folio Essais*, vol.37 (369), (2000), p.103-120.
- Robben, Antonius C. G. M., “How Traumatized Societies Remember: The Aftermath of Argentina’s Dirty War”, *Cultural Critique*, vol.59, (2005), p.120-164.
- Robben, Antonius C. G., “Mourning violent deaths and disappearances”, in Roberto C. Parra and Douglas H. Ubelaker (eds.), *Anthropology Of Violent Death: Theoretical Foundations For Forensic Humanitarian Action*, John Wiley & Sons Ltd, New York 2023, p.133-151.
- Roberts, Kenneth, “Education to Work Transitions: How the Old Middle Went Missing and Why the New Middle Remains Elusive”, *Sociological Research Online*, vol.18 (1), (2013).
- Robins, Simon, *Addressing the Needs of Families of the Missing: A Test of Contemporary Approaches to Transitional Justice*, Philosophy Doctorate-PhD-Post War Recovery Studies, University Of York-Department of Politics, 2011.
- Robins, Simon, (eds.), *Pathways Of Innovation: Civil Society Advancing Transitional Justice*, International Coalition of Sites of Conscience, 2020.

- Robins, Simon and Houcine Bouchiba, “Victim participation in a politicised process: The Karama victims’ association and the search for justice in transitional Tunisia”, in Simon Robins and Paul Gready (eds.), *Transitional Justice In Tunisia Innovations, Continuities, Challenges*, Routledge, London 2023, p.43-62.
- Rogers, Kim Lacy, Selma Leydesdorff and Graham Dawson (eds.), *Trauma And Life Stories*, Routledge, London 2000.
- Rosenberg, Tina, *The Haunted Land: Facing Europe’s Ghosts After Communism*, Vintage books, New York 1995.
- Rosenblatt, Adam, *Digging For The Disappeared, Forensic Science After Atrocity*, Stanford Studies in Human Rights, University Press, Stanford 2015.
- Rosner, Elizabeth, *Survivor Café*, Counterpoint Press, California 2017.
- Rotberg, Robert I., *Cyprus After Annan: Next Steps Toward A Solution*, World Peace Foundation, WPF Reports, Number 37, Massachusetts 2003.
- Rotberg, Robert I. (eds.), “When States Fail”, in Christopher Clapham, *The Global-Local Politics of State Decay*, Princeton University Press, Princeton 2004.
- Roulston, Kathryn, “Data Analysis and ‘theorizing as ideology’”, *Qualitative Research*, vol.1 (3), (2001), p.279-302.
- Psaltis, Charis, Neophytos Loizides, Alicia LaPierre and Djordje Stefanovic, “Transitional justice and acceptance of cohabitation in Cyprus”, *Ethnic and Racial Studies*, vol.42 (11), (2019), p.42-61.
- Ruggiano, Nicole and Tam E. Perry, “Conducting secondary analysis of qualitative data: Should we, can we, and how?”, *Qualitative Social Work*, vol.18 (1), (2019), p.81–97.
- Russel, Paul L., “Trauma, Repetition and Affect”, *Contemporary Psychoanalysis*, vol.42 (4), (2006), p.601-620.
- Sagi-Schwarz, Abraham, “The well being of children living in chronic war zones: The Palestinian-Israeli case”, *International Journal of Behavioral Development*, vol.32 (4), (2018), p.322-336.
- Şahin, Sanem and Christiana Karayianni, “Journalism matters: reporting peace in Cyprus”, *Media, Culture & Society*, vol.42 (7/8), (2020), p.1-17.
- Şahoğlu, Hasibe, *Disappearances On Both Sides Is A Grim Reality: Missing Persons Of Cyprus Conflict*, TULPARS YAYINLARI Publisher, Ankara 2021.

- Sandole, Dennis J., Sean Byrne, Ingrid Sandole-Staroste and Jessica Senehi (eds.), *Handbook Of Conflict Analysis And Resolution*, Routledge, New York 2009.
- Sant Cassia, Paul, ‘Waiting for Ulysses’: the Committee for Missing Persons”, in Oliver P. Richmond and James Ker-Lindsay (eds.), *The Work Of The UN In Cyprus: Promoting Peace And Development*, Palgrave Macmillan, London and New York 2001, p.193-235.
- Sant Cassia, Paul, *Bodies Of Evidence: Burial, Memory And The Recovery Of Missing Persons In Cyprus*, Berghahn Books, New York 2005.
- Sarkin, Jeremy, “Why victimology should focus on all victims, including all missing and disappeared persons”, *International Review of Victimology*, vol.25, (2019), p.249-270.
- Saunders, Rebecca, “Lost in Translation: Expressions of Human Suffering, the Language of Human Rights, and the South African Truth and Reconciliation Commission”, *Sur International Journal on Human Rights*, vol.9, (2008), p.50–69.
- Schmitt, Stefan, Amanda Sozer, Gillian Fowler and Dallas Mazoori, *Physicians for human rights: the role of forensic archaeology in transitional justice contexts*, in W.J. Mike Groen, Nicholas Márquez-Grant and Robert C. Janaway (eds.), *Forensic archaeology: A global perspective*, John Wiley & Sons Ltd, New York 2015, p.471-478.
- Schwab, Gabriele, “Replacement Children: The Transgenerational Transmission of Traumatic Loss”, in Aleida Assmann and Linda Shortt (eds.), *Memory And Political Change*, Palgrave Macmillan, London 2012, p.17-34.
- Scott, Julie, “Mapping the past: Turkish Cypriot narratives of time and place in the Canbulat museum, northern Cyprus”, *History and Anthropology*, vol.13 (3), (2002), p.217-230.
- Seaton, Jean and Tim Allen (eds.), *The Media Of Conflict: War Reporting And Representations Of Ethnic Violence*, Zed Books, London 1999.
- Seixas, Eunice Castro, “How Activists See Civil Society and the Political Elite in Bosnia: Relevance to Prospects of Transitional Justice”, in Olivera Simić and Zala Volčič (eds.), *Transitional Justice And Civil Society In The Balkans*, Springer, New York 2013, p.69-86.
- Sen, Amartya and Jean Drèze, *Hunger And Public Action*, Oxford University Press, Oxford 1989, p.275–279.

- Senehi, Jessica, Stephen Ryan and Sean Byrne, "Introduction to the Special Issues: Peacebuilding, reconciliation and transformation", *Peace and Conflict Studies*, vol.17 (1), (2010), p.1-42.
- Shoham, Maia Jessica, "Traumatic Childhood and Growing Up in the Shadow of Trauma: When Post-Trauma Meets Postmemory: The Story of David, a Holocaust Survivor", in Rony Alfandary and Judith Tydor Baumel- Schwarz (eds.), *Psychoanalytic And Cultural Aspects Of Trauma And The Holocaust: Between Postmemory And Postmemorial Work*, Routledge, London 2022, p.60-71.
- Sikkink, Kathryn, *The Justice Cascade: How Human Rights Prosecutions Are Changing World Politics*, WWNorton & Company, New York 2011.
- Skjelsbaek, Inger, "Silence Breakers in War and Peace: Research on Gender and Violence with an Ethics of Engagement", *Social Politics*, vol.25 (4), (2018), p.496-520.
- Slim, Hugo, "Dithering over Darfur? A preliminary of the international response", *International Affairs*, vol.80 (5), (2004), p.811-828.
- Smyth, Lisa and McKnight, Martina, "Maternal situations: sectarianism and civility in a divided city", *The Sociological Review*, vol.61 (2013), 304-322.
- Smyth, Marie Breen, *Truth Recovery And Justice After Conflict*, Routledge Studies in Peace and Conflict Resolution, Routledge, London and New York 2007.
- Spencer, Graham, *The Media And Peace: From Vietnam To The War On Terror*, Palgrave Macmillan, London 2005.
- Sriram, Chadra Lekha, "Victim-centered justice and DDR in Sierra Leone", in Chadra Lekha Sriram, Jemima Garcia-Godos, Johanna Herman and Olga Martin-Ortega (eds.), *Transitional Justice And Peacebuilding On The Ground: Victims And Ex-combatants*, Routledge, New York 2013, 159-178.
- Staub, Ervin and Laurie Anne Pearlman, *Healing, Reconciliation And Forgiving After Genocide And Other Collective Violence*, Templeton Foundation Press, 2002.
- Stedman, Dawnie Wolfe and William D. Haglund, "The scope of anthropological contributions to human rights investigations", *J Forensic Sci*, vol.50 (1), (2005), p.23-30.
- Stedman, Stephen John (eds.), *Ending Civil Wars: The Implementation Of Peace Agreements*, Lynne Rienner Publishers, Boulder-Colorado, 2002.

- Sheikh, Shela “Forensic Theater: Grupa Spomenik’s Pythagorean Lecture—Mathemes of Re-association”, in Caroline Sturdy Colls (eds.), *Forensic: The Architecture Of Public Truth*, Sternberg Press, Berlin 2014, p.166-188.
- Stelgias, Niko, “What Went Wrong In The Cyprus Negotiations? The Three Elements That Led To Failure”, *Central And Eastern European Review*, vol.11, (2017), p.27-44.
- Stephan, Walter S. and Cookie White Stephan, “An Integrated Threat Theory of Prejudice”, in Stuart Oskamp (eds.), *In The Claremont Symposium On Applied Social Psychology: Reducing Prejudice And Discrimination*, Erlbaum Associates, New York and London 2000, p.23-46.
- Stoner, Eric and Gilles Peress, *The Graves: Srebrenica And Vukovar*, Scalo, 1998, p.104-107.
- Stover, Eric and Rachel Shigekane, “The missing in the aftermath of war: When do the needs of victims' families and international war crimes tribunals clash?”, *International Review of the Red Cross*, vol.84 (848), (2010).
- Stover, Eric and Harvey M.Weinstein (eds.), *My Neighbor, My Enemy: Justice And Community In The Aftermath Of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Strachey, James, *Sigmund Freud, Beyond The Pleasure Principle*, Hogarth Press, London 1955.
- Summerfield, Derek, “Raising the dead: War, reparation, and the politics of memory”, *British Medical Journal*, vol.311 (7003), (1995), p.495-497.
- Summerfield, Derek, “Cross-Cultural Perspectives on the Medicalization of Human Suffering”, in Gerald M. Rosen (eds.), *Posttraumatic Stress Disorder: Issues And Controversies*, Wiley, New York 2004, p.233-245.
- Szabo Vivian and Vicki R. Strang, “Secondary analysis of qualitative data”, *Advances in Nursing Science*, vol.20 (2), (1997), p.66–74.
- Tamayo, Alexandra Semma, “Missing persons and Unidentified Human Remains: The perspective from armed conflict victims exhumed in Granada”, *Forensic Science International*, vol.317, (2020), p.1-6.
- Tarrow, Sidney, *Power In Movement: Social Movements And Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.
- Teitel, Ruti G., *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000.

- Thomsen, Jørgen L., “Ethical considerations for forensic scientists participating in humanitarian action: A personal reflection”, *Forensic Science International*, vol.278, (2017), p.379-380.
- Thompson, Alistair, “Four Paradigm in Transformations in Oral History”, *The Oral History Review*, vol.34 (1), (2006), p.49-70.
- Thompson, Marc, *Forging War: The Media In Serbia, Croatia, Bosnia And Hercegovina*, University of Luton Press, Luton 1999.
- Thompson, Paul, *Trauma And The Long-term Life Story*, Routledge, London 2014.
- Thompson, Paul and Joanna Bornat, *The Voice Of The Past: Oral History*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Tidball-Binz, Morris, “Global Forensic science and the search of the dead and missing from armed conflict: the perspective of the International Committee of the Red Cross”, in Douglas H. Ubelaker (eds.), *Forensic Science: Current Issues”, Future Directions*, Wiley-Blackwell, New Jersey 2012, p.337-365.
- Ting Lee Seow and Crispin C. Maslog, “War or Peace Journalism? Asian Newspaper Coverage of Conflicts”, *Journal of Communication*, vol.55 (2), (2005), p.311-329.
- Toffler, Alvin and Heidi Toffler, *War And Anti-War: Survival At The Dawn Of The 21st Century*, Little Brown & Co, New York 1998.
- Trimokliniotis, Nicos, “Sociology: A sociological critique of Liberal peace”, in Oliver Richmond, Sandra Pogodda and Jasmin Ramovic (eds.), *The Palgrave Handbook of Disciplinary and Regional Approaches to Peace*, Palgrave Macmillan, New York 2016, p.95-110.
- Tutu, Desmond, *No Future Without Forgiveness*, Image, 2000.
- Ubelaker, Douglas H., Austin Shalhoub and Amanda E. Kunkle, “Forensic anthropology in the global investigation of humanitarian and human rights abuse: Perspective from the published record”, *Science & Justice*, vol.59 (2), (2019), p.203-209.
- Ulmer, Jeffery T. and Mindy S. Bradley, “Variation in trial penalties among serious violent offenders”, *Criminology: An Interdisciplinary Journal*, vol.44 (3), (2006), p.631–670.
- Uludag, Sevgul, *Oysters With The Missing Pearls*, IKME_BILBAN, Nicosia 2005.
- Unger, Thomas and Marieke Wierda, “Pursuing Justice in Ongoing Conflict: A Discussion of Current Practice”, in Kai Ambos, Judith Large and Marieke

- Wierda (eds.), *Building A Future On Peace And Justice*, Springer, Berlin 2009, p.263-302.
- Valsiner, Jaan, *The Guided Mind: A Sociogenetic Approach To Personality*, Harvard University Press, Harvard 1998.
- Van Assche, Jasper, Hermann Swart , Katharina Schmid , Kristof Dhont, Ananthi Al Ramiah, Oliver Christ, Mathias Kauff, Sebastiaan Rothmann, Michael Savelkoul, Nicole Tausch, Ralf Wölfer, Sarah Zahreddine, Muniba Saleem and Miles Hewstone, *American Psychologist Advance* online publication, vol.78 (6), (2023), p.761–774.
- Van der Kolk, Bessel A. and Rita Fisler, “Dissociation and the Fragmentary Nature of Traumatic Memories”, *Journal of Traumatic Stress*, vol.8 (4), (1995), p.505-525.
- Van Der Kolk, Bessel A., Alexander C. McFarlane and Lars Weisaeth, *Traumatic Stress: The Effects Of Overwhelming Experience On Mind, Body And Society*, Guilford Press, New York 1996.
- Van Ijzendoorn, Marinus H. and Marian J. Bakermans-Kranenburg, “Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adepted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization”, *Journal of Traumatic Stress*, vol.16 (5), (2003), p.459-469.
- Van der Merwe, Hugo, Victoria Baxter and Audrey R. Chapman (eds.), *Assessing The Impact Of Transitional Justice: Challenges For Empirical Research*, United States Institute of Peace Press, Washington 2009.
- Van Leeuwen, Mathijs, *Partners In Peace: Discourses And Practices Of Civil-Society Peacebuilding*, Routledge, London 2016.
- Vassiliou George, “Cyprus Accesion to the EU and the Solution of the Cyprus Problem”, *Global Dialogue*, vol.10 (1), (2003), p.213-221.
- Vinjamuri, Leslie and Jack L. Snyder, “Law and Politics in Transitional Justice”, *Annual Review of Political Science*, vol.18, (2015), p.303-327.
- Volkan, Vamik, “Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity”, *International Association of Group Psychotherapy- XIII International Congress*, 1998.
- Volkan, Vamik, “Transgenerational Transmission and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity”, *Group Analysis*, vol.34 (1), (2021), p.79-97.

- Volkan, Vamik D., Gabriele Ast and William F. Greer, *Transgenerational Transmission and its Consequences*, Brunner-Routledge, New York 2002.
- Walker, Margaret Urban, “Gender and Violence in Focus: A Background for Gender Justice in Reparations”, in Ruth Rubio Marin (eds.), *The Gender Of Reparations: Unsettling Sexual Hierarchies While Redressing Human Rights Violations*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p.18-62.
- Waterhouse, Carlton, “The Good, the Bad, and the Ugly: Moral Agency and the Role of Victims in Reparations Programs”, *SSRN Electronic Journal*, vol.31 (1), 2009, p.257-294.
- Weinstein, Harvey M. and Eric Stover, “Introduction: conflict, justice and reclamation”, in Eric Stover and Harvey M. Weinstein (eds.), *My Neighbor My Enemy: Justice And Community In The Aftermath Of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, 2004, p.1-26.
- White, Hayden, *The Content Of The Form: Narrative Discourse And Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1987.
- Whittemore, Robin, Susan K. Chase and Carol Lynn Mandle, “Validity in Qualitative Research”, *Sage Journals*, vol.11, (4), (2001), p.522-537.
- Wiesel, Elie, *Dimensions Of The Holocaust: Lectures At Northwestern University*, Northwestern University Press, 1990.
- Wieviorka, Annette, *Auschwitz Explained To My Child*, Da Capo Press, Massachusetts 2002.
- Wieviorka, Annette, *The Era Of The Witness*, Cornell University Press, New York 2006.
- Winter, Franka, “Giving Voice to the Voiceless? Second Thoughts on Testimony in Transitional Justice”, *A Contra Corriente, A Journal on Social History and Literature in Latin America*, vol.6 (3), (2009), p.90-107.
- Williams, Lynn Marie, *Acceptance and Commitment Therapy: An Example of Third-Wave Therapy as a Treatment for Australian Vietnam War Veterans with Posttraumatic Stress Disorder*, Master of Clinical Psychology in the Faculty of Arts, Charles Stuart University, Bathurst 2007.
- Williams, Wendy Ide, “Complex Trauma: Approaches of Theory and Treatment”, *Journal of Loss and Trauma*, vol.11 (4), (2006), p.321-335.
- Wilson, Richard Ashby, *The Politics Of Truth And Reconciliation In South Africa*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

- Wilson, Richard Ashby and John P. Mitchell, *Human Rights In Global Perspective: Anthropological Studies Of Rights, Claims And Entitlements*, Routledge, New York 2003.
- Wouters, Nico (eds.), *Transitional Justice And Memory In Europe (1945-2013)*, Interstria, Cambridge 2014.
- Wright, Beatrice A., “Labelling: The need for greater person-environment individuation”, in Charles R. Snyder and Donelson R. Forsyth (eds.), *Handbook Of Social And Clinical Psychology*, Pergamon Press, Oxford 1991, p.469-487.
- Yehuda, Rachel and Amy Lehrner, “Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms”, *World Psychiatry*, vol.17 (3), (2018), p.243–257.
- Yucel, Deniz and Charis Psaltis, “Intergroup contact and willingness for renewed cohabitation in Cyprus: Exploring the mediating and moderating mechanisms”, *Group Processes & Intergroup Relations*, vol.23 (4), (2020), p.578–597.
- Yucel, Deniz and Charis Psaltis, “The Effects of direct and indirect contact on prejudice: 2007 and 2017 results among Greek Cypriots and Turkish Cypriots”, *European Societies*, vol.22 (5), (2020), p.610-635.
- Yule, George, *Pragmatics*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Zala, Jaysinh B., “Literature and Society”, *International Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol.1 (5), (2013), p.1-6.
- Zervakis, Peter A., “Cyprus in Europe: Solving the Cyprus Problem by Europeanizing it?”, *Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies*, vol.3 (1), (2004), p.107-132.
- Zeželj, Iris L., Maria Ioannou, Renata Franc, Charis Psaltis and Borja Martinovic, “The role of inter-ethnic online friendships in prejudice reduction in post-conflict societies: Evidence from Serbia, Croatia and Cyprus”, *Computers in Human Behavior*, vol.76, (2017), p.386-395.

Ιστογραφία

Για προφορική ιστορία & λογοτεχνία

- www.epi.uth.gr

- <https://oralhistory.org>.
- http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literaturehistory.pdf
- <https://parathyro.politis.com.cy/526558/article>
- <https://www.philenews.com/politismos/article/1310671/ch-spanou-oriako-zitima-gia-ti-logotechnia-mas-i-agnooumeni/>
- <https://euroclio.eu/member/association-for-historical-dialogue-and-research-cyprus/>

Για ζητήματα που αφορούν στην Κύπρο

- www.ictj.org
- <http://65.18.216.88/ENGLISH/completiotstrat/S-2005-782e.pdf>
- https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_Annual_Report_2001-2002.pdf
- <http://www.cmp-cyprus.org/wp-content/uploads/2022/05/Cyprus-FNA-Public-Report-April-2019-EN-1.pdf>.
- www.cmp.com
- www.cmp-cyprus.org.
- www.missing-cy.org.
- <https://simerini.sigmalive.com/article/2016/10/20/photiou-tha-axiologethoun-marturies-gia-agnooumenous/>
- <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/disappearances>.
- <https://cmp-cyprus.org/press-release/mr-christopher-girod-takes-up-his-duties-as-the-third-member-of-cmp/>
- https://sevgululudag.blogspot.com/2014/07/from-maratha-to-voni-rapes-as-weapon-of.html?m=1&fbclid=IwAR1L9Ma1iGr44TgWmBOKbAG8_9q3bG_8pvyzrihTFzCL_W5LPqQZh1Nqfk.,
- <https://akel.org.cy/massacres-of-turkish-cypriots-committed-by-greek-cypriot-fascism/?lang=en>
- <https://dialogos.com.cy/sfages-t-k-apo-ton-ellinokypriako-fasismo-i-tragiki-istoria-ton-maratha-aloa-santalari/>
- <https://www.pogocy.com/>

- <https://fafg.org/home/>,
- <https://dnacenter.com/history-of-dna-testing/>
- https://www.icmp.int/?fbclid=IwAR2ariKoxEDpbakQklPp36KLPmIDBGEvp_e7zgTIwtA_agWC_MBENCRVepfA,
- <https://www.cmp-cyprus.org/press-release/agreement-reached-by-the-two-sides-on-the-term-of-reference-for-the-establishment-of-a-committee-on-missing-persons-in-cyprus>
- <https://www.cmp-cyprus.org/terms-of-reference-and-mandate/>,
- <https://www.cmp-cyprus.org/el/donors-2/>
- <https://www.cmp-cyprus.org/el/statistics/>
- http://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/pc09_gr/pc09_gr?opendocument,
- <https://phr.org/our-work/>
- https://www.cing.ac.cy/en/about-us/biomedical-sciences-/cvgfg/newsletter-articles/dec22_art01
- https://www.cing.ac.cy/en/about-us/biomedical-sciences-/cvgfg/newsletter-articles/dec22_art01
- [FAFG-Annual-Report-2020-EN.pdf](#)
- <https://www.mixanitouxronou.com.cy/featured/sygklonistiki-martyria-tis-kyprias-poy-viastike-12-eton-apo-toys-eisvoleis-toy-attila-eida-ton-adelfo-moy-me-kommeno-kefali/>
- <http://www.peace-cyprus.org/womenbridges/>
- <https://www.in.gr/2003/05/14/greece/dysareskeia-sti-leykwsia-apo-tis-synexizomenes-syllipseis-ellinokypriwn-sta-katexomena/>
- https://cyprus.representation.ec.europa.eu/about-us/our-role_el
- <https://www.ahdr.info/index.php>
- <https://www.ahdr.info/images/pdf/missing-persons/acknowledgments/MISSING%20PPL%20GR.pdf>
- <https://www.prio.org/about>
- <http://www.truthnowcyprus.org/index.php/en/>
- <https://www.cypdc.org>
- <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-TRC-Guidelines-2004-English.pdf>
- <https://tchcyprus.com>

- <https://www.undp.org/cyprus/projects/support-facility-technical-committees>
- <https://uncyprustalks.unmissions.org/technical-committees-0>
- <https://www.ktoeos.org/yaralarimizi-iyilestirenleri-onore-ediyoruz-%cf%84%ce%b9%ce%bc%ce%bf%cf%8d%ce%bc%ce%b5-%ce%b1%cf%85%cf%84%ce%bf%cf%8d%cf%82-%cf%80%ce%bf%cf%85-%ce%b5%cf%80%ce%bf%cf%85%ce%bb%cf%8e%ce%bd%ce%bf%cf%85.html?fbclid=IwAR3t0dx3r9FYOPd0wSEEmHGIHP2QutChIURp5NrvYT7yDNEEdt3S6loM8Vs>
- <https://politis.com.cy/654390?webview=true&fbclid=IwAR1RN38RPU34H4uGpDpk10qDtkKXzra8uoJiXrxk4LnYkynjVLbBIHRMWVQ>
- https://osf.io/5rj3u/wiki/home/?view_only=ad10a5b95ff9424dad22e4d311ddd8fc8
- <https://penna.cydialogue.org/>
- <https://penna.cydialogue.org/o-kathenas-prepei-na-kanei-oti-mporei/?lang=el&fbclid=IwAR1xv9XuOz9jAp7AaUBRQ435XgPUKM1baqI7yf3t2S8-iMO3CDnG2panC38>
- http://www.kktcmerkezbankasi.org/sites/default/files/yayinlar/bulten/bulten-2014-4_0.pdf
- <https://politis.com.cy/politis-news/cyprus/657051/achilleas-dimitriadis-ston-p-parenergeies-sto-perioysiako-apo-ti-mi-lysi-toy-kypriakoy?fbclid=IwAR3r1EVkkI9MRphCHoSM69a0meP8y1DQoED7usAy1bxIPwIcImplTIdbfak>
- <https://www.kathimerini.gr/politics/foreign-policy/562134991/e-e-katadikazei-ti-symmetochi-toy-pseydokratoys-ston-organismo-toyrkogenon-kraton/>

Για διεθνή ζητήματα

- <https://www.nhrcnepal.org/>
- <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2011/ProgressOfTheWorldsWomen-2011-en.pdf>
- <https://www.unhcr.org/what-we-do/how-we-work/tackling-sexual-exploitation-abuse-and-harassment/victim-centred-approach>
- <https://www.csvr.org.za/>

- <https://www.icj-cij.org/history>
- <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/disappearances/>.
- Kathimerini.gr/world/562073218/vosnia-erzegovini-ekloges-en-meso-ethnikon-trivon
- <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/disappearances/>.
- <https://syriaaccountability.org/the-women-left-behind/>
- <https://commission-europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/criminal-justice/protecting-vistims-rights/victims-rights-eu-en>
- <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.
- <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>
- <https://phr.org/our-work/>
- <https://hub.uoa.gr/cooperation-agreement-between-the-republic-of-cyprus-and-nkua/>
- <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
- https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/cy/Building_Bridges_Greek.pdf

Συνεντεύξεις & ντοκιμαντέρ

- Συνέντευξη στο διαδίκτυο του RaufDenktash -Τουρκοκύπριου ηγέτη- στον Ελληνοκύπριο δημοσιογράφο Σταύρο Σιδερά για τους αγνοούμενους. <https://youtu.be/ysWkiHVzoEU?si=IJNxqPRON2kNm7hQ>.
- Συνέντευξη του ισπανού σκηνοθέτη Πέδρο Αλμοδοβάρ: https://tvxs.gr/news/sinema/paralliles-miteres-pedro-almodobar-kai-penelope-kroyz-apotioyn-foro-timis-sta-thymata-to?fbclid=IwAR0YOWmSq-w6-rtkNnKGe6EylUoez-_6dH-wfC-wexFPwj_Om9lGcDeSDMQ,
- Ντοκιμαντέρ της Επιτροπής Αγνοουμένων στην Κύπρο, «Σκάβοντας για το μέλλον», διαθέσιμο: <http://www.cmp-cyprus.org/content/digging-future-cmp-documentary>.

- Ομιλία του Επιτρόπου Προεδρίας κ. Φώτη Φωτίου στο φιλολογικό μνημόσυνο του ήρωα της τουρκικής εισβολής του 1974 Χριστοφή Βασίλη Πασιά, διαδικτυακά διαθέσιμη:
<https://www.pio.gov.cy/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%B8%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B1-%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF.html?id=23400#flat>
- https://www.upr-info.org/sites/default/files/documents/2019-01/samgd_upr32_cyp_e_coverpage.pdf

Εκθέσεις & Αναφορές

- European Commission Democracy through Law, *Opinion on the Hungarian Bill N°. 5190 on the Rights of National Minorities, paragraph 4, Strasbourg, 9 February 1993.*
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-MIN\(1993\)004rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-MIN(1993)004rev-e)
- *Εκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπή* τελικό σχέδιο του Γενικού Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών, *Η Συνολική Διευθέτηση του Κυπριακού Ζητήματος*, διαθέσιμο στα Ελληνικά, ανοιχτά προσβάσιμο στο διαδίκτυο, 31 Μαρτίου 2004.
https://commission.europa.eu/law/law-making-process/adopting-eu-law/relations-national-parliaments/annual-reports-relations-national-parliaments_el
- Αναφορά (report), *Cyprus: Status of U.N. Negotiations and Related Issues, Specialist in Middle Eastern Affairs, Congressional Research Service-CRS Report For Congress-RL33497, April 2009, 5.*
<https://www.everycrsreport.com/reports/RL33497.html>
- Αναφορά του 2007, United Nations Human Rights: Office of the High Commissioner for Human Rights, Report of 2007, Activities and Results.
https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/OHCHR_Report_07_Full.pdf
- I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Review Of the Red Cross*, vol. 14 (164), “November 1974”. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge->

[core/content/view/10359C1759C4A47A86C6E7906F1785A2/S0020860400018490a.pdf/rce volume 14 issue 164 cover and front matter.pdf](https://www.icrc.org/core/content/view/10359C1759C4A47A86C6E7906F1785A2/S0020860400018490a.pdf/rce%20volume%2014%20issue%20164%20cover%20and%20front%20matter.pdf)

- I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Committee Of the Red Cross*, vol.15 (169), (April 1975). <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S0020860400018805a.pdf>
- International Review of the Red Cross, I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Review of the Red Cross*, vol.15 (169), (1975), 184-187. <https://international-review.icrc.org/articles/icrc-action-cyprus-1>
- International Review of the Red Cross, I.C.R.C. Action in Cyprus, *International Review of the Red Cross*, vol.4 (39), (1975), 299. <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S0020860400018556a.pdf>
- International Committee of the Red Cross (I.C.R.C.). I.C.R.C. Report: *The Missing and Their Families: Conclusions Arising from Events Held Prior to the International Conference of Governmental and Non-Governmental Experts*, Geneva: I.C.R.C., (19–21 February 2003). <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/report/5jahr8.htm>
- *Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Human Rights Council, Αναφορά του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, United Nations Human Rights, Report: Activities and Results*, 2008, 151. <https://www.ohchr.org/en/documents/reports/ahrc5131-report-working-group-enforced-or-involuntary-disappearances>
- Έκθεση που έγινε στη Γουατεμάλα για το ζήτημα, Minugua, Mision de Verificación de las Naciones Unidas en Guatemala. Procedimientos de Exhumación en Guatemala, (1997-2000). <https://www.un.org/ga/acabq/documents/all/636?order=title&sort=asc&language=es>
- *Bosnia and Herzegovina Post-Conflict Reconstruction and the Transition to a Market Economy*, επίσημη αναφορά της παγκόσμιας τράπεζας, The World Bank, Washington, D.C, 2004. <https://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/0-8213-5978-9>
- UNESCO έκθεση MacBride "πολλές φωνές, ένας κόσμος", *Communication and Society Today and Tomorrow, Many Voices One World: Towards a new more just and more efficient world information and communication order*, Report by the International Commission for the Study of Communication Problems, Unesco, 1980. <https://waccglobal.org/wp-content/uploads/2020/07/MacBride-Report-English.pdf>

- Fiona Mullen, Mustafa Besim και Μιχάλης Φλωρεντιάδης, *Επιτογγάνοντας το Μέρισμα της Ειρήνης στην Κύπρο*, Διεθνές Ερευνητικό Ινστιτούτο του Όσλο για την Ειρήνη (PRIO), ΕΚΘΕΣΗ 1/2020. <https://cdn.cloud.prio.org/files/80586cc2-cc5d-4002-ae7d-6ee0c7f902f1/Report%20G%20%20%20%20%20%20%20.pdf?inline=true>

Νόμοι

https://www.presidentialcommissioner.gov.cy/anthropos/anthropos.nsf/index_gr/index_gr?opendocument

- ŞehitveHadiseKurbanıAilelereveMalullereYardımlıYasası (Νόμος υπ' αριθμό 7/1974).
- *Ο περί Αγνοουμένων Νόμος (Προσωρινά Διατάξεις)*, Νόμος του 1979 (Νόμος αρ.77/1979).
- *Ο περί Ωφελιμάτων Αφυπηρητήσεων Αγνοούμενων Κρατικών Υπαλλήλων (Ειδικά Διατάξεις)*, Νόμος του 1980, (Νόμος αρ34/1980).
- *Ο περί Άμεσης Εποπτείας από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας των Θεμάτων των Αγνοουμένων, Εγκλωβισμένων και Παθόντων* (Προσωρινές Διατάξεις), Νόμος του 1993 (Νόμος αρ. 17(I)/1993).
- *Ο περί Ρυθμίσεως των Συνταξιοδοτικών Ωφελιμάτων των Αγνοουμένων Κρατικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων των Οργανισμών Δημόσιου Δικαίου* Νόμος του 1998 (Νόμος αρ. 24(I)/1998).
- *Ο περί Ρυθμίσεων Ορισμένων Θεμάτων σε σχέση με τις Περιουσίες των Αγνοουμένων* Νόμος του 2003 (Νόμος αρ.178(I)/2003).

Πρωτόκολλα, ψηφίσματα & συμβάσεις

- Πρόσθετο πρωτόκολλο, *Additional Protocol I to the Geneva Conventions*, n. 27, αρ.32, 1987. https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf

- Σύμβαση της Γενεύης IV-σχετικά με την προστασία του άμαχου πληθυσμού εν καιρώ πολέμου, Υπογράφηκε 21/10/1950-75 UNTS 287 (ΣΓ IV) αρ.4. <https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2018/01/04-symvasiprotokollo.pdf>
- Ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών με αριθμό 47/133, 2010. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/disappearance-convention.pdf>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος αφηγητών/πληροφορητών

Συνέντευξη προφ. ιστορίας α/α	Συμμετέχων/ούσα	Ημερομηνία συνέντευξης
1	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Κ.Κ	10 Ιουλίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
2	Ερευνητής και συγγενής αγνοουμένου, Ε/κ, Μ.Γ	21 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
3	Συγγενής Τ/κ πεσόνα, Α/Α	21 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
4	Συγγενής Ε/κ πεσόνα, Χ.Χ	14 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
5	Συγγενής Τ/κ αγνοουμένου, Υ.Σ.Ι	19 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
6	Συγγενής Τ/κ αγνοουμένου, Δ.Σ	26 Σεπτεμβρίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
7	Συγγενής Τ/κ αγνοουμένου, Β.Δ	26 Οκτωβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
8	Συγγενής ε/κ αγνοουμένου, Μ.Γ	19 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
9	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Κ.Α	4 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
10	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Χ.Π	19 Σεπτεμβρίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
11	Συγγενής Έλληνα αγνοουμένου, Χ.Τ	4 Μαΐου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
12	Συγγενής Έλληνα αγνοουμένου, Β.Α	5 Μαΐου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
13	Συγγενής Έλληνα αγνοουμένου, Π.Ζ	18 Μαΐου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
14	Συγγενής Έλληνα αγνοουμένου, Γ.Ρ	14 Μαΐου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
15	Συγγενής Έλληνα αγνοουμένου, Ο.Σ	25 Μαΐου 2022 (Φυσική παρουσία)
16	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Π.Ε	3 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
17	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Α.Α	30 Ιουνίου 2022 (Φυσική παρουσία)
18	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Κ.Α	30 Ιουνίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
19	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Μ.Π	15 Ιουνίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
20	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Λ.Ν	3 Αυγούστου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
21	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Κ.Χ	18 Ιουλίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
22	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Μ.Γ	18 Μαΐου 2022 (Φυσική παρουσία)
23	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Α.Σ	14 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)

24	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Λ.Π	4 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
25	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Χ.Ε	24 Μαΐου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
26	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Π. Ο	4 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
27	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Κ.Ο	9 Ιουλίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
28	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Ε.Κ	12 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
29	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Ν.Σ	1 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
30	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Α.Σ	16 Ιουνίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
31	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Α.Β	14 Ιουλίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
32	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Π.Σ	9 Αυγούστου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
33	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Χ.Σ	21 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
34	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Ε.Κ	30 Ιουνίου 2022 (Φυσική παρουσία)
35	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Μ.Δ	2 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
36	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Μ.Λ	1 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
37	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Σ.Τ	4 Αυγούστου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
38	Συγγενής Ε/κ αγνοουμένου, Ν.Τ	1 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
39	Συγγενής Τ/κ αγνοουμένου, Ο.Τ	2 Νοεμβρίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
40	Υπεύθυνος Ανθρωπολόγος της Ε/κ, Κ.Η	15 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
41	Θεσμικός παράγοντας και ενεργό μέλος της κοινωνίας των πολιτών, Τ/κ, Μ.Ο.Σ	8 Δεκεμβρίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
42	Θεσμικός παράγοντας μηχανισμών ανεύρεσης, Ε/κ, Ξ.Κ	18 Οκτωβρίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
43	Θεσμικός παράγοντας μηχανισμών ανεύρεσης, Ε/κ, Λ.Π	5 Οκτωβρίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
44	Θεσμικός παράγοντας μηχανισμών ανεύρεσης, Ε/κ, Ν.Ν	10 & 12 Οκτωβρίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
45	Λογοτέχνης, Ε/κ, Γ.Χ	3 Ιουλίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)

46	Λογοτέχνης, Ε/κ, Κ.Σ	28 Ιουνίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
47	Δημοσιογράφος, Τ/κ, S.U	20 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
48	Δημοσιογράφος, Ε/κ, Α.Π	1 Ιουλίου 2022 (Φυσική παρουσία)
49	Δημοσιογράφος, Ε/κ, Μ.Μ	17 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
50	Δημοσιογράφος- Κινηματογραφιστής, Ε/κ, Α.Α	17 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
51	Μάρτυρας γεγονότων, Ε/κ, Α/Α	26 Οκτωβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
52	Μάρτυρας γεγονότων, Τ/κ, Α/Α	26 Οκτωβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
53	Μάρτυρας γεγονότων, Τ/κ, Α/Α	26 Οκτωβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
54	Μάρτυρας γεγονότων, Τ/κ, S.M	26 Οκτωβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
55	Μάρτυρας γεγονότων, Ε/κ, Μ.Φ	28 Σεπτεμβρίου 2022 (Φυσική παρουσία)
56	Θεσμικός παράγοντας, πολιτικός, ενεργό μέλος της κοινωνίας των πολιτών, Ε/κ, Σ.Κ.Κ	27 Αυγούστου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
57	Νομικός και ενεργό μέλος της κοινωνίας των πολιτών, Ε/κ, Ν.Ι	1 Αυγούστου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)
58	Νομικός και ενεργό μέλος της κοινωνίας των πολιτών, Ε/κ, Ν.Κ	25 Ιουλίου 2022 (Διαδικτυακή συνέντευξη)

Προσωπικά στιγμιότυπα επιτόπιας έρευνας

Οδοιπορικό στην περιοχή της Μεσσαορίας της Κύπρου.

Μνημείο στην περιοχή που ανευρέθη ο μαζικός τάφος των Τουρκοκύπριων κατοίκων των χωριών Αλόας- Σανταλάρη. Τα χωριά αυτά τα επισκέφτηκα με Ελληνοκύπριους δημοσιογράφους.

Οδοιπορικό στην περικλειστη περιοχή της Αμμοχώστου.

Οδοιπορικό στην περικλειστή περιοχή της Αμμοχώστου, όπου μέσα από το στιγμιότυπο φαίνεται η σύγχρονη παρέμβαση και από πίσω η πόλη όπως έμεινε το 1974.

Οδοιπορικό στην περικλειστή περιοχή της Αμμοχώστου.

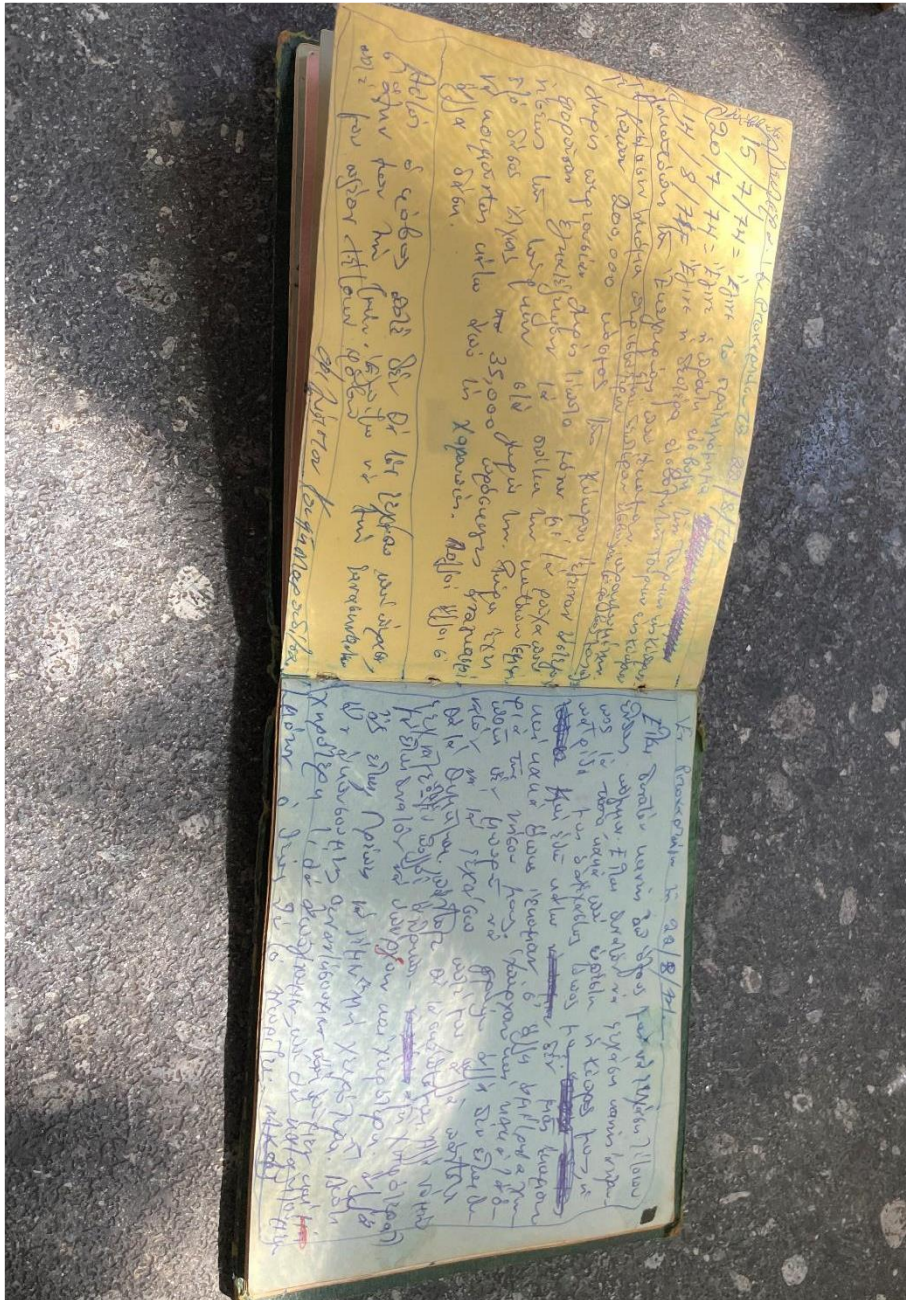
Οδοιπορικό στην περικλειστή περιοχή της Αμμοχώστου.

Οδοιπορικό στην περιοχή της Μόρφου, όπου σύμφωνα με μαρτυρίες υπάρχουν πληροφορίες για ενδεχόμενους τόπους ταφής.

Οδοιπορικό στην περιοχή της Μόρφου, όπου σύμφωνα με μαρτυρίες υπάρχουν πληροφορίες για ενδεχόμενους τόπους ταφής.

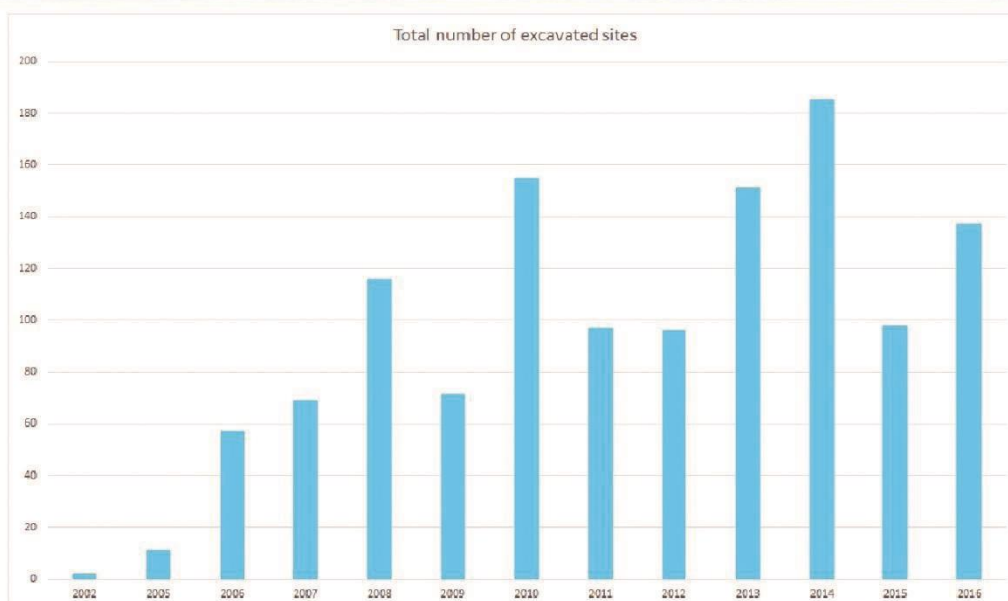
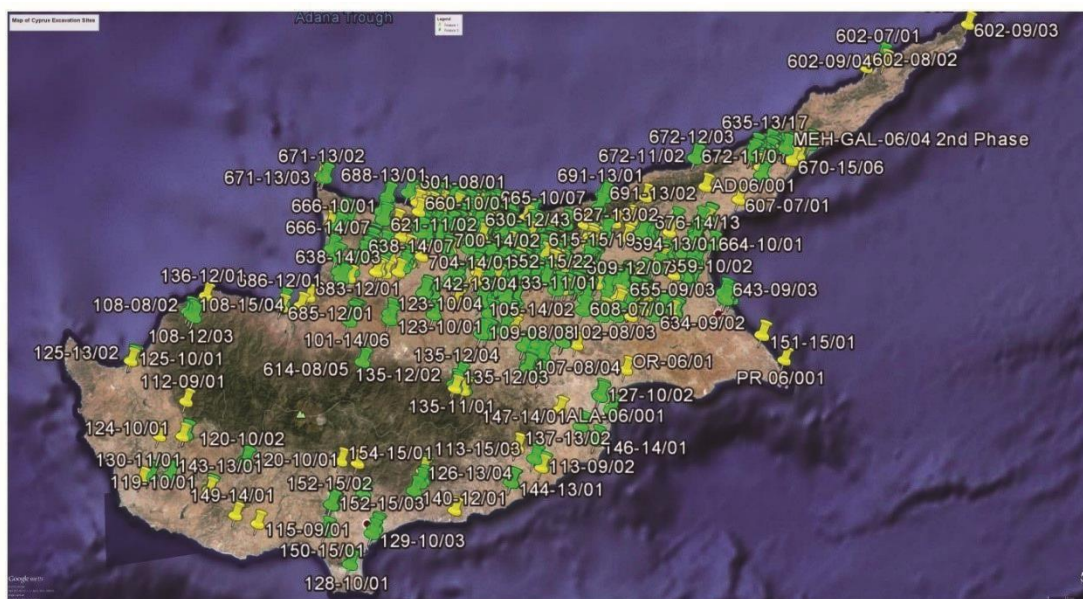
Ημερολόγιο αφηγήτριας, η οποία υπήρξε εγκλωβισμένη και κατέγραφε με αυτόν τον τρόπο το τι βίωνε.

Ημερολόγιο μιας άλλης αφηγήτριας, η οποία υπήρξε εγκλωβισμένη και κατέγραφε με αυτόν τον τρόπο το τι βίωνε.

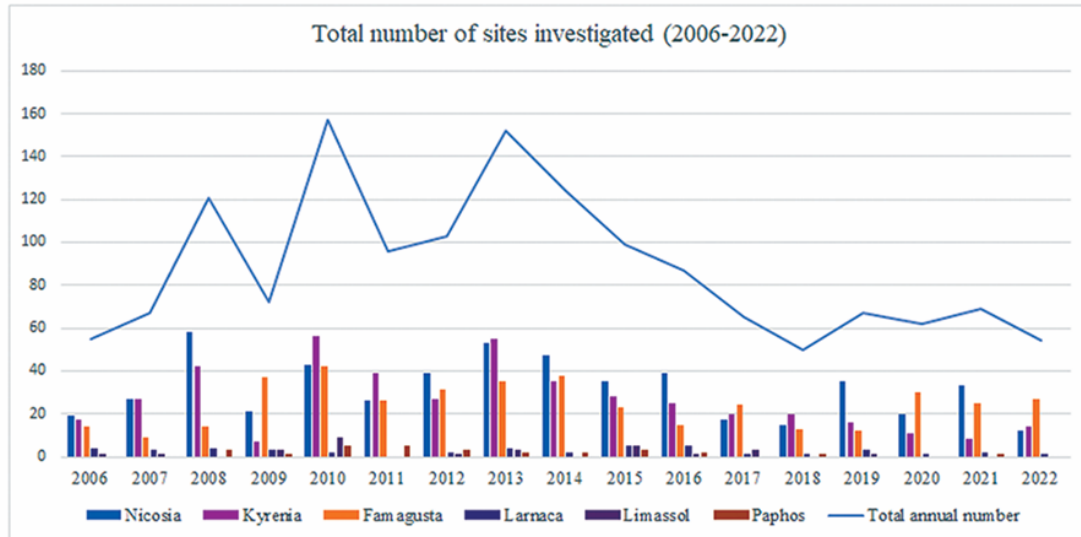
Τοπογραφικοί χάρτες

Τοπογραφικοί χάρτες που αποτυπώνουν τις εκταφές και ανευρέσεις αγνοουμένων στο νησί της Κύπρου. Επίσης μέσα από το δείγμα των αφηγητών που συλλέχθηκε στην παρούσα διατριβή δημιουργήσαμε και έναν επιπλέον χάρτη με σημεία που ανευρέθηκαν οι αγνοούμενοι συγγενείς μέρους του δείγματος.

(πηγή: Maria Ktori and Gülseren Baranhan, Development and future perspectives of a humanitarian forensic programme: the committee on missing persons in Cyprus example, *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, vol. 8 (25), (2018), p.1-12. Στο παραπάνω χάρτη αποτυπώνονται τα σημεία που έγιναν

εκταφές. Πιο συγκεκριμένα τα πράσινα σημεία δείχνουν τις τοποθεσίες που έγιναν εκταφές και δε βρέθηκαν οστά αγνοουμένων ή πεσόντων και στα κίτρινα ότι βρέθηκαν.)

(πηγή: Maria Ktori, Optimizing coastal exhumation strategies: the casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus (2006-2022), *Science & Justice*, vol. 63 (3), (2023), p.349-363. Σε αυτό το γράφημα αποτυπώνεται η εικόνα των εκταφών από το 2006-2022 ανά περιφέρεια. Επίσης γίνεται ευδιάκριτη η φθίνουσα πορεία που έχουν οι εκταφές με το πέρασμα του χρόνου.)

(πηγή: Maria Ktori, Optimizing coastal exhumation strategies: the casework of the Committee on Missing Persons in Cyprus (2006-2022), *Science & Justice*, vol. 63 (3), (2023), 349-363. Σε αυτόν τον

χάρτη αποτυπώνονται τα σημεία που έγιναν παράκτιες ανασκαφές στο νησί της Κύπρου με διακύβευμα τον εντοπισμό λειψάνων αγνοουμένων.)

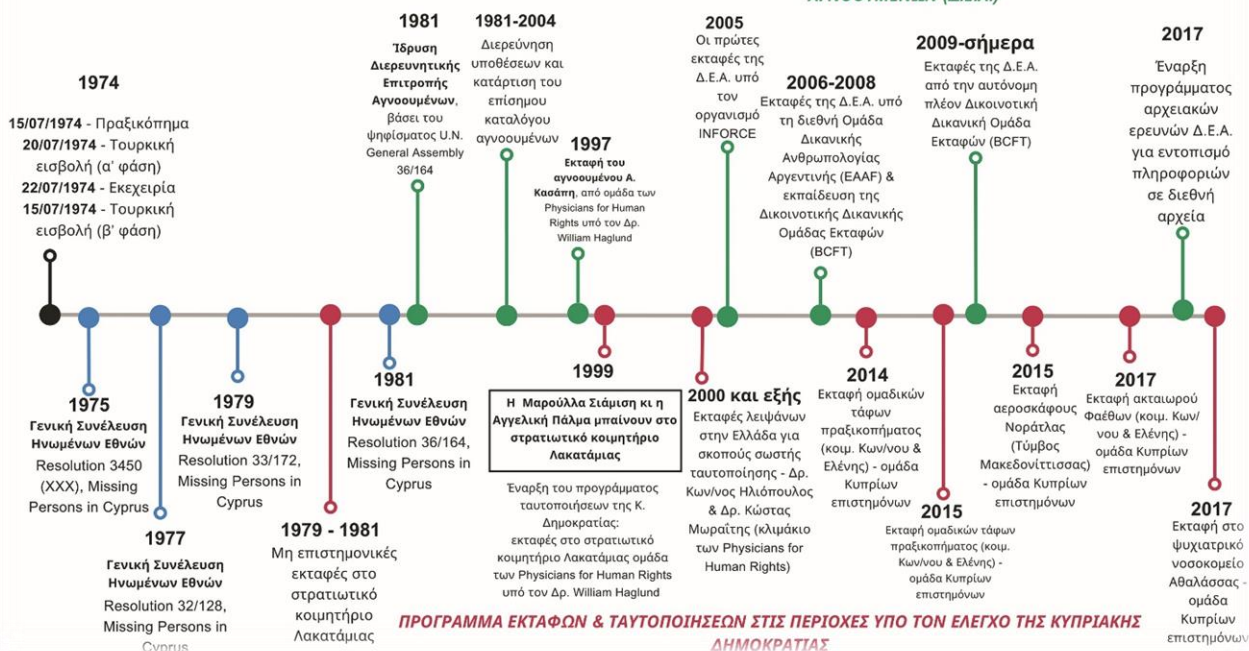
(πηγή:Επαρχίες της Κύπρου όπου εντοπίστηκαν αγνοούμενοι και πεσόντες, στη βάση των προσωπικών συνεντεύξεων που εκπόνησε ο συγγραφέας (πρόγραμμα δημιουργίας χάρτη: Φωτόδεντρο-μαθησιακά αντικείμενα, διαθέσιμο στο: <https://photodentro.edu.gr/v/item/ds/8521/2910>)

Προγράμματα εκταφών	Πρόγραμμα της Κυπριακής Δημοκρατίας	Διερευνητική Επιτροπή Αγνοουμένων
Έτος δημιουργίας	1999	1981
Έτος διενέργειας εκταφών για πρώτη φορά	1999	2005-2006

Πίνακας επεξήγησης έναρξης εκταφών

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΤΑΦΩΝ & ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΑΓΝΟΥΜΕΝΩΝ (Δ.Ε.Α.)

(πηγή: Μαρία Κτωρή και Παναγιώτης Μηλιώνης, "Ιστορία, ιστοριογραφία, χαρτογραφία και δικανικές επιστήμες: τα εργαλεία, οι ενέργειες κι οι «συνέργειες» μέσα από τα προγράμματα ταυτοποίησης των θυμάτων του 1974", ανακοίνωση η οποία έλαβε χώρα στο πλαίσιο του Συνεδρίου "Στρατιωτικές όψεις της Τουρκικής Εισβολής του 1974 στην Κύπρο" στο Πανεπιστήμιο Κύπρου. Αυτή η εικόνα δείχνει ένα συνοπτικό χρονολόγιο των προγραμμάτων εκταφών στην Κύπρο κατά τον 20ο και 21ο αιώνα.)

Πρότυπο ενημερωτικής επιστολής και συναίνεσης

Ενημερωτική επιστολή συμμετοχής στη συλλογή προφορικών μαρτυριών

Αγαπητοί συμμετέχοντες,

Η παρούσα επιστολή έχει σκοπό να σας πληροφορήσει για τον σκοπό της συμμετοχής σας στη συλλογή προφορικών μαρτυριών με στόχο τη δημιουργία πρωτογενούς γνώσης και μια βάσης δεδομένων με τις αφηγήσεις οικογενειών αγνοουμένων και προσφύγων πρώτης και δεύτερης γενιάς. Η προσπάθεια αυτή γίνεται στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής και της προσπάθειας μου να διερευνήσω από μια άλλη οπτική το Κυπριακό ζήτημα. Ονομάζομαι Παναγιώτης Μηλιώνης και είμαι Υποψήφιος Διδάκτορας στο *Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης* -

Πανεπιστημίου Αιγαίου. Με **Θέμα Διατριβής:** *Ιστορικό τραύμα και προφορική ιστορία. Προϋποθέσεις και όρια για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης στην Κύπρο. Η διερεύνηση του ζητήματος των αγνοουμένων, μέσα από μαρτυρίες οικογενειών, ομάδων πολιτών και ΜΚΟ.*

Κατά την πραγματοποίηση της απόφασης να συμμετάσχετε σε αυτή τη συνέντευξη, είναι πολύ σημαντικό να κατανοήσετε τους στόχους του καθώς και τον σκοπό της συμμετοχής σας. Ο στόχος είναι η ανάδειξη των ιστοριών σας μέσα από την μεθοδολογία της Προφορικής Ιστορίας και το δικό μου ημιδομημένο ερωτηματολόγιο που θα επιδιώξω να ακουστούν οι διαφορετικές μεταξύ τους αφηγήσεις μέσα από τα δικά σας προσωπικά βιώματα. Οι ιστορίες σας είναι πάρα πολύ σημαντικές γιατί πραγματεύονται τραυματικά γεγονότα όπως εσείς τα ζήσατε και πώς τα βιώνετε έως σήμερα με μια άλλη οπτική.

Έχετε επιλεγεί για να αφηγηθείτε την ιστορία σας. Δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις όσον αφορά τη συνέντευξη. Σας ενθαρρύνω να μοιραστείτε τις απόψεις και την ιστορία σας μαζί μου ελεύθερα και ειλικρινά, χωρίς περιορισμούς. Προαπαιτούμενο είναι ο σεβασμός στα προσωπικά σας δεδομένα, για αυτό και οποιαδήποτε στιγμή θελήσετε να αφαιρέσετε μέρος ή ολόκληρη τη συνέντευξη θα μπορεί να γίνει, ακόμα και αν έχετε υπογράψει την **Ενημερωτική Συναίνεση**. Επιδίωξη μου είναι ο σεβασμός στους αφηγητές. Οι συνεντεύξεις θα χρησιμοποιηθούν μόνο στο πλαίσιο της διατριβής μου και για οποιαδήποτε επιπλέον χρήση θα χρειαστώ επιπρόσθετη έγγραφη συναίνεση σας. Στο έντυπο συγκατάθεσης που θα υπογράψετε, μπορείτε να επιλέξετε τις επιλογές που προβλέπονται για την ασφαλή διαχείριση των εν λόγω προσωπικών δεδομένων. Η συμμετοχή σας σε αυτή τη συνέντευξη είναι εθελοντική και βασίζεται στην ελεύθερη και ενημερωμένη συγκατάθεσή σας.

Προστασία προσωπικών δεδομένων

Ο Ερευνητής δεσμεύεται από τους διεθνείς κανόνες ερευνητικής δεοντολογίας της Προφορικής Ιστορίας, αλλά και από τους εθνικούς και το ευρωπαϊκό πλαίσιο για την προστασία της δεοντολογίας και των προσωπικών δεδομένων και εγγυάται ότι η προστασία της ιδιωτικής ζωής έχει ήδη ληφθεί υπόψη κατά τον σχεδιασμό της παρούσας έρευνας. Τα προσωπικά δεδομένα προστατεύονται από κάθε πρακτική που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τα δικαιώματά τους. Όλα τα ψηφιοποιημένα δεδομένα που παράγονται από αυτή την έρευνα θα διασφαλιστούν μέσω ειδικής διαδικασίας ασφαλούς αποθήκευσης.

Τα προσωπικά σας δεδομένα θα παραμείνουν αποθηκευμένα στο Αρχείο Προφορικής Ιστορίας αποκλειστικά για το χρονικό διάστημα που κρίνεται απαραίτητο για την επίτευξη του σκοπού που θέτει η παρούσα έρευνα.

Τα δεδομένα αυτά θα αποθηκεύονται κατάλληλα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προκειμένου να αποφευχθεί τυχαία πρόσβαση σε αυτά και να αποτραπεί η διαβίβαση τους χωρίς τη συγκατάθεση των υποκειμένων της έρευνας. Στο παρόν πλαίσιο, έχετε σε κάθε στάδιο αυτής της έρευνας το δικαίωμα πρόσβασης, φορητότητας, διαγραφής,

συμπλήρωσης, αντίρρησης, περιορισμού ή τροποποίησης των δεδομένων σας, υποβάλλοντας απλώς το σχετικό αίτημα στον ερευνητή.

Σας ευχαριστώ όλους για την αμέριστη βοήθεια σας.

Με εκτίμηση,

Παναγιώτης Μηλιώνης

Υποψήφιος Διδάκτορας Π.Τ.Δ.Ε Παν/μίου Αιγαίου

Information letter for participation in the collection of oral testimonies

Dear participants,

The purpose of this letter is to inform you of the purpose of your participation in the collection of oral testimonies with the aim of creating primary knowledge and a database of the narratives of first and second generation families of missing persons and refugees. This effort is in the context of my PhD thesis and my attempt to explore the Cyprus issue from a different perspective. My name is Panagiotis Milionis and I am a PhD Candidate at the Department of Primary Education - Aegean University. My thesis topic. Preconditions and limits for historical justice in Cyprus. The investigation of the issue of the missing persons, through testimonies of families, civic groups and NGOs.

When making the decision to participate in this interview, it is very important that you understand its objectives as well as the purpose of your participation. The aim is to bring out your stories through the Oral History methodology and my own semi-structured questionnaire that will seek to hear the different narratives from each other

through your own personal experiences. Your stories are very important because they deal with traumatic events as you experienced them and how you experience them to this day from a different perspective.

You have been chosen to tell your story. There are no right or wrong answers regarding the interview. I encourage you to share your views and story with me freely and honestly, without limitations. Respect for your privacy is a prerequisite, so any time you want to remove part or all of the interview can be done, even if you have signed the Informed Consent. My aim is to respect the storytellers. The interviews will only be used in the context of my thesis and for any additional use I will need your additional written consent. In the consent form you will sign, you can select the options provided for the secure handling of this personal data. Your participation in this interview is voluntary and is based on your free and informed consent.

Protection of personal data

The Researcher is bound by the international rules of research ethics of Oral History, as well as by the national and European framework for ethics and personal data protection, and guarantees that privacy has already been taken into account in the design of this research. Personal data are protected from any practice that may compromise their rights. All digitised data generated by this research will be secured through a special secure storage process.

Your personal data will be stored in the Oral History Archive solely for the period of time deemed necessary to achieve the purpose of this research.

This data will be stored appropriately, as mentioned above, in order to prevent accidental access to it and to prevent its transmission without the consent of the research subjects. In this context, you have at any stage of this research the right to access, portability, deletion, completion, objection, restriction or modification of your data by simply submitting the request to the researcher.

Thank you all for your undivided help.

Yours sincerely,

Panagiotis Milionis

PHD Candidate, University of the Aegean: Dept. of Primary Education

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ & ΑΔΕΙΑ

- € Έχω ενημερωθεί πλήρως από την παρούσα επιστολή για τον σκοπό και τον στόχο καθώς και για το έργο που επιθυμεί να παραχθεί μετά το πέρας της συλλογής προφορικών μαρτυριών.
- € Παραχωρώ την άδεια μου στην χρήση της συνέντευξης μου για την δημιουργία Αρχείου Προφορικών Ιστοριών που θα παρουσιαστούν ως πρωτογενή γνώση στην παρούσα διατριβή που θα συντελέσει στη δημιουργία καινοτομίας και εξαγωγής συμπερασμάτων για τη δράση της κοινωνίας των πολιτών στη Κύπρο.
- € Έχω κατανοήσει όλα τα ζητήματα που αφορούν την προστασία των προσωπικών και ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, την συγκέντρωση, συλλογή και επεξεργασία τους όσον αφορά το ηχητικό αρχείο, καθώς και την απομαγνητοφώνηση. Επιπροσθέτως γνωρίζω τα δικαιώματα που έχω ως προς την πρόσβαση, διόρθωση, συμπλήρωση, φορητότητα, διαγραφή, περιορισμό ή εναντίωση ως προς την παροχή των προσωπικών μου δεδομένων μέσω της συνέντευξης.
- € Έχω κατανοήσει ότι η συνέντευξη μου θα αποθηκευτεί, θα ηχογραφηθεί και θα απομαγνητοφωνηθεί, τηρώντας όλες τις ειδικές προϋποθέσεις ασφαλείας και θα έχει πρόσβαση σε αυτό το αρχείο μόνο ο ερευνητής Παναγιώτης Μηλιώνης.
- € Έχω κατανοήσει ότι το ηχητικό αρχείο θα είναι προσβάσιμο μόνο για τη συγγραφή της διατριβής του ερευνητή Παναγιώτη Μηλιώνη, καθώς για εκ νέου χρήση του ηχητικού αρχείου ή και του απομαγνητοφωνημένου κειμένου θα γίνεται με την γραπτή έγκριση μου.

*Με την χρήση των προσωπικών μου δεδομένων
ψευδωνυμίας*

Χρήση

Αφηγητής (ονοματεπώνυμο):

Στοιχεία επικοινωνίας:

Υπογραφή

Ερευνητής(ονοματεπώνυμο):

Ημερομηνία και Τόπος:

Στοιχεία επικοινωνίας ερευνητή:
